

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાની કોપીરાઝિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૮૭૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પાલ્લવ ચરિત્ર

વિષય ૫૨૨૪૩: ૨૧

આચાર્ય ચક્રચૂડામણિ.
શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી
(આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજી)
નું
જીવનચરિત્ર.

તેમજ સ્થાપેલા લલિત સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતનું દિગ્દર્શન, આચાર્યશ્રી
વિરચિત દ્વાદશ અંથોનો સાર, ઇત્યાદિ સમેત.

રચનાર,
લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ.
(૪૪૪૪, સ્મોલકોઝ કોર્ટ, અમદાવાદ.)

પ્રથમાવૃત્તિ.

(અંથસ્વામીત્વના સર્વ હક્ક સ્વાધીન છે).

અમદાવાદ,
યુનિયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડમાં મુદ્રિત.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૅપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૮૭૬

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
	પ્રસ્તાવના.	
	ઉપોદ્દઘાત.	૧
	વિક્રમની ૧૫મી તથા ૧૬મી સદીની રાજકીય, ધાર્મિક, અને સામાજિક સ્થિતિ.	
૧	શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી સંબંધી પ્રાસ્તાવિક હકીકત.	૧
	પૂર્વજન્મપરંપરા, જન્મ, બાલ્યાવસ્થા.	
૨	ઉપનયન સંસ્કાર અને વિદ્યાભ્યાસ.	૧૨
૩	પરિક્રમાનો આરંભ.	૧૫
	કાશી, ચિત્રકૂટ, ચંપારણ્ય, વિંધ્યાચલ. અગ્રહાર, વિદ્યાનગર.	
૪	વિદ્યાનગર અને આચાર્યશ્રીનો કનકાભિષેક.	૨૩
	વિદ્યાનગરનું વર્ણન, કૃષ્ણદેવનો ઇતિહાસ, મહાવાદ, વિજય, કનકાભિષેક, આચાર્ય પદવી, રાજને ધર્મોપદેશ.	
૫	ગિલ્દવમંગળની સુલાકાત અને આચાર્યશ્રીનું વિદ્યાનગરથી દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ.	૩૯
	ગિલ્દવમંગળનો મેળાપ; વિષ્ણુસ્વામીનું ચરિત્ર; વ્યાસજીનાં દર્શન; રાજવિપ્રસ્વામી; આચાર્યપરંપરા; કૃષ્ણદેવને ઉપદેશ; વિદ્યાનગરથી વિદાયગીરી.	
૬	દક્ષિણયાત્રા—વિદ્યાનગરથી રામેશ્વર.	૫૧
	કૃષ્ણદાસ મેઘન; ઋષ્યમુક પર્વત; કુમારપદ; શ્રીશૈલ; કાંચી; નીલકંઠાચાર્ય સાથે વાદ; પદ્મીતીર્થ; ચિદંબર; વૈદ્યનાથ; કુંભકોણમ; દક્ષિણ દ્વારકા; વૃષ્ણુવના ધર્મ; ગુરૂ લક્ષ્મણ; તંત્રવર; શ્રીરંગજી; રાધવાચાર્યની સાથે સંવાદ; દક્ષિણ મદુરા.	
૭	દક્ષિણયાત્રા—રામેશ્વરથી કન્યાકુમારી.	૬૫
	દક્ષિણકાશી; રામેશ્વર; વીર માહેશ્વર; વીર વૈષ્ણવને યોગ; તામ્રપરણીમાં કાળપુરૂષ; રાજને ઉપદેશ; રાજધર્મ; ભક્તના પ્રકાર; ભક્તિ-સ્વરૂપ; આલવાલ; શકંકાપ; રામાનુજની કથા; તોતાદ્રિ; તુલસીમાલા; કન્યાકુમારી;	
૮	સુંદરેશ્વરથી સુબ્રહ્મણ્યક્ષેત્ર.	૭૬
	પદ્મતીર્થમાં બ્રહ્મરાક્ષસ; શાંડિલ્ય રૂપિ; માહીષપુરના રાજને ઉપદેશ; વતેતમુદ્રાવાદ; સુબ્રહ્મણ્ય ક્ષેત્રમાં ભક્તિ વિષે સંવાદ.	
૯	સુબ્રહ્મણ્યક્ષેત્રથી વિદ્યાનગર.	૮૨
	ઉડુપ; મુદ્રા; ભેદવાદ; ગોકર્ણ; માહેશ્વર; પાશુપત; તાંત્રિક; કૌલ; વામ; ભક્તિ; ચંદ્રગિરિ; પંચપૂજ; પૌરાણિક ઉપાસના;	

૧૦ વિદ્યાનગરથી પંઢરપુર.

૧૦૯

વિદ્યાનગરની બીજી મુલાકાત; ધર્મોપદેશ; સેવા અને ભક્તિ; વિરાજ ક્ષેત્ર; કર્મી અને જ્ઞાની; વિરાગી ભક્તો; જ્ઞાનદેવના શિષ્યોને ઉપદેશ.

૧૧ નાસિકથી મથુરા.

૧૨૦

શંકરની આરાધના; નર્મદા તટે મૃગશાવ અને રાજપુત્ર; સાંદીપિનીમાં વટસરસ્વતી; મુચ્ચકેદની શુદ્ધ-મથુરા.

૧૧ અ ગોકુળ અને ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના.

૧૩૧

ગોકુળ-દૈવીજીવોના ઉદ્ધારસંબંધી વિચાર, ગોકુળચંદ્રમાજીએ આપેલી ગદ્ય મંત્રની દીક્ષા; દામોદરદાસનું નિવેદન; સિદ્ધાંત રહસ્ય; અક્ષસંબંધ મહા-યજ્ઞ; નિવેદન સિદ્ધાંત. બાલભોધ અને સિદ્ધાંત મુક્તાવલી, પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા ભેદ: સિદ્ધાંત મુક્તાવલી તથા સિદ્ધાંત રહસ્યના દર્શિતાર્થ.

૧૨ ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના, પુષ્ટિ અને મર્યાદા વિગેરે.

૧૫૮

પુષ્ટિ વિચાર: મર્યાદાવિચાર; મર્યાદામાર્ગ અને પુષ્ટિમાર્ગનો મુકાબલો; પુષ્ટિમાર્ગ લક્ષણ; પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ: ઉપાસના, સેવા, પૂજન, ભક્તિ, મર્યાદાભક્તિ અને પુષ્ટિભક્તિ; અક્ષવાદ અથવા શુદ્ધાદૈતનું સ્વરૂપ; આત્મનિ-વેદન અને સેવાની જરૂર: સેવાદ્વય.

૧૩ વ્રજયાત્રા અને અંગિકાવન.

૧૮૫

વ્રજયાત્રા; બહુલાવન: કામવન અને પિશાચ: અવનગર અને કીડીઆ; ગુરુલક્ષણ; નરહરિચરિત: અક્ષાની ઉપાસના: શક્તિપૂજન;

૧૪ ગુજરાતની યાત્રા.

૧૯૭

સિદ્ધપુર; માયાવાદનું ખંડન; આઘાંગીની પૂજન; મૂર્તિપૂજન; પાટણમાં જૈનો સાથે સંવાદ; અને તેમને ઉપદેશ. વડનગર, ખિરાણુમાં આઘાણીને બોધ; બાનુક્ષેત્ર; બહુચરાજીમાં માંસભક્ષણનિષેધ:

૧૫ કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં પ્રયાણ.

૨૦૫

ત્રગડી; સિંધધાયલમાં જૈન સમાગમ; ગિરનાર; દ્વારકામાં વાદ. ખંભા-લિયામાં પ્રેતોદ્ધાર; વાહો, વાલો, અને નારાયણ; સિંધ; હિંજળાજ માતા; માગધ બૌદ્ધનો સમાગમ. રાહડરી, રેવાલસર.

૧૬ ઉત્તરયાત્રા.

૨૩૨

કુરુક્ષેત્ર; જગદાનંદ અને રામાનંદ; હરદ્વારાદિ; કનોજમાં દામોદરદાસ સંભલવાળા; નૈમિષારણ્યમાં નૈષ્કર્મ્ય સંબંધી વ્યાખ્યાન; શિવગયામાં પ્રેતો-દ્ધાર; ગંગાસાગર.

૧૭ પશ્ચિમયાત્રા અને પ્રથમ પરિક્રમાની સમાપ્તિ.

૨૪૦

વૈતરણી; જગન્નાથજીમાં વાદાદિ; મંદાર મધુસૂદન; મહોદ્ધ પર્વતપર દેવ-દર્શનાચાર્યનો શિષ્ય; પ્રથમ યાત્રાની સમાપ્તિ.

૧૮ બીજીયાત્રા.

૨૪૯

મંગળપ્રસ્થ; લોહજાઠ; પંઠરપુરનું ઇતિવૃત્ત; દ્વારકા; નાગમતી નદી; સિ
દ્ધપુરમાં પુત્રાર્થી દંપતી; પ્રજામાં શ્રીગોવર્ધનનાથજીનું ઇતિવૃત્ત; કૃષ્ણદાસને
વરદાન; જગદીશ; બીજી યાત્રાની સમાપ્તિ. લગ્ન, ત્રીજી યાત્રાનો આરંભ.

૧૯ ત્રીજી યાત્રા.

૨૬૬

વૈદ્યનાથ તરૂખંડ; પ્રભુનાં પ્રિયાપ્રિય; મહંતોનો શ્રીનાથજીની સેવા
કરવાનો વિચાર; પ્રભુદાસજીલોહા; કાશીમાં રાણાવ્યાસ; લોહાગૈલ; બદરીકા-
શ્રમમાં વ્યાસદર્શન; આશ્રા; અંડલ;

૨૦ ત્રીજી યાત્રા પછીનો વૃત્તાન્ત.

૨૭૭

કાશીમાં બ્રહ્મભોજન, વાદ, અને પત્રાવલંબન; પત્નીનું ગર્ભાધાન;
દેવેન્દ્ર; સુરદાસનું ઇતિવૃત્ત; કુલ્બનદાસ; કૃષ્ણદાસ અધિકારી; કેશવભટ્ટ
કાશ્મીરી; મથુરામાં ચવનની હાવાધિ; માધવભટ્ટ; પ્રજાયાત્રા; અંડલ; શ્રીગો-
ર્ધનાથજીનો પ્રાદુર્ભાવ; પ્રયાગમાં ન્યાતિશ્રેષ્ઠ; કૃષ્ણચૈતન્યનો સમાગમ;
પરમાર્નદાસ; જૂનરાતમાં પ્રવાસ; નવરત્ન ગ્રંથ.

૨૧ વિવિધવાર્તા.

૩૦૭

દેવા બ્રાહ્મણી; દામોદરદાસ હરસાની; સંભલવાળા; કૃષ્ણચૈતન્ય; રૂપ-
સનાતન અને જીવગોસ્વામી; અલીખાન; દીનકરદાસ; ગોપાળદાસ ગોરીઆ;
કૃષ્ણદાસમેધન; પ્રભુદાસજીલોહા; ગોવિંદાનેદતીર્થ.

૨૨ આચાર્યશ્રીનું ઉત્તર ચરિત્ર: સંન્યસ્ત અને શ્રીહરિના

ધામમાં પધારવું.

૩૨૧

૨૩ આચાર્યશ્રીએ રચેલા ગ્રંથો.

૩૨૭

૨૩અ સિદ્ધાંતકોટિમાં મૂકી શકાય એવા છ લઘુ ગ્રંથોનો સાર.

૩૩૭

બાલબોધ; પુષ્ટિપ્રવાહમયીદાભેદ; ચતુઃશ્લોકી; સેવાફલ; શ્રુતિગીતા;
નિરોધલક્ષણ.

૨૪ આચાર કોટિમાં મૂકી શકાય એવા છ લઘુ ગ્રંથો.

૩૫૮

કૃષ્ણાશ્રય; વિવેકધૈર્યાશ્રય; ભક્તિવર્દિની; નવરત્ન; અંતઃકરણપ્રબોધ;
સંન્યાસનિર્ણય;

૨૫ પુનરવલોકન.

૩૭૬

૨૬ પરિશિષ્ટ અ.

૩૯૯

૨૭ સૂચીપત્ર.

૪૦૦

૨૮ શુદ્ધિપત્ર.

પ્રસ્તાવના.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી અને એમણે પ્રતિપાદન કરેલા ભક્તિ-સંપ્રદાયસંબંધી જનસમાજમાં વધારે પ્રકાશ થવાની જરૂર છે, એમ અમને અમારા અવલોકન, અનુભવ, અને અભ્યાસથી જણાયું છે. એ જરૂર કાંઈક અંશે પુરી પાડવા માટે અમારા અભ્યાસનું કૃણ એક નોંધસંગ્રહ તરીકે આ પુસ્તકદ્વારા જનસમાજની સેવામાં અમે મુકીએ છીએ.

જીવન ચરિત્રનો આકાર મુકરર કરવામાં ઘણે લાગે “યદુનાથ વિજય” અને “વલ્લભદિગ્વિજય” લાગ પેહેલાનો આધાર લીધો છે; અને સિદ્ધાંતના વિવરણમાં આચાર્યશ્રીએ સ્વતઃ રચેલા મૂલ ગ્રંથોનોજ પ્રધાનપણે આધાર લીધો છે.

શ્રીયદુનાથવિજય સંવત્ ૧૬૫૮ માં આચાર્યશ્રીના પૌત્ર રચેલો જણાય છે. અમોને મળેલી તેમજ અમોએ જોયેલી પ્રતો આધુનિક સમયમાં ઉતારેલી લાગે છે. આ પ્રતોમાં કોઈક કોઈક સ્થળે ક્ષેપક (આચાર્યશ્રી રચિત ગ્રંથોથી ભિન્ન) હકીકત માલમ પડે છે. કોઈ પ્રાચીન પ્રત હવે પછી અમોને મળશે, તો તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીશું.

શ્રીવલ્લભદિગ્વિજય (લાખામાં) બાળુ સીતારામકૃત, તેમજ શ્રીવલ્લભચરિત્ર નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ શ્રી વિકૃલનાથજીના સેવક મુરલીધરદાસનો રચેલો છે તે પણ અમે વાંચેલો છે. તે સિવાય બીજા અનેક ગ્રંથો જે જે અમને ઉપલબ્ધ થયા તે પણ વાંચ્યા છે. જે જે ગ્રંથોના અમોએ આધાર લીધો છે તે ગ્રંથોનાં નામ સ્થળે સ્થળે આપેલાં છે.

વિદ્યાનગરમાં થયેલા પ્રખ્યાત વાદસંબંધી સવિસ્તર હકીકત અવકાશ અને શોધની સંપૂર્ણતાના અભાવે અમે આપી શક્યા નથી; તેથી એ વાદનું પરિણામજ સંક્ષેપમાં આપી સંતોષ માન્યો છે.

આ પુસ્તકમાં જે જે સ્થળો અને મનુષ્યોનાં નામ લખ્યાં છે તે તે સ્થળો અને મનુષ્યો કલ્પિત નથી પણ ખરાં છે, એમ અન્ય પુસ્તકો ઉપરથી તથા બીજા પુરાવા ઉપરથી સાબીત થઈ શકે એમ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે પૃષ્ઠ ૨૦૭ માં જે મહીધર દેસાઈનું નામ આપ્યું છે, તે મહીધર દેસાઈના વંશજોમાં અમદાવાદના બ્રહ્મક્ષત્રી રા. બા. નરસિંહલાલ રૈવાંદાસ દેસાઈ વગેરે છે. તેમજ બસેંબાવન વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં ગોધરાના નાગજી દેસાઈનું જે નામ આવે છે તેમના વંશજમાં નડીયાદની હાઈસ્કુલના હેડ માસ્તર રા. રા. કે. શવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ છે. તેમજ જે જે વૈષ્ણવોના ઘરમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક હતી એમ લખ્યું છે, તે તે વૈષ્ણવોના સીધી કે આડી લીટીના વંશજોના તાબામાં હાલ સુધી એ બેઠકોનો મહોટો લાગ છે.

આ પુસ્તકમાં કોઈપણ લખાણ અમુક વ્યક્તિ કે વર્ગના ઉપર આક્ષેપ કરવાના હેતુથી કરેલું નથી, એ વાત વાંચકને યાદ રાખવાની વિનંતિ છે.

આ પુસ્તક રચવામાં નડીયાદના શ્રીગોકુલનાથજીના મંદિરના શાસ્ત્રી મોહનલાલ કાશીરામ તથા રા. રા. મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. ના તરફથી ઘણી અમૂલ્ય મદદ મળી છે, એ ખાતે એમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. આખો ગ્રંથ અને વિશેષ કરીને સિદ્ધાંત ભાગ જુદે જુદે વખતે થઈને એ બંને વિદ્વાનોએ તપાસેલો છે. જુજ કાગળો પૌરબંદરવાળા ગોસ્વામી શ્રીજીવનાચાર્યજીને પણ બતાવવામાં આવ્યા હતા.

આ પુસ્તક સંબંધી ટીકા, ચર્ચા, કે સૂચનાઓ અમને સુઝવાંચકો મોકલી આપશે તો તેનો ઉપકાર સાથે હવે પછી યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

આ પુસ્તક છપાવવામાં ઘણી કાળજી રાખ્યા, છતાં કોઈ કોઈ સ્થળે ભૂલો રહી ગઈ છે. મોટાટી ભૂલો સુધારવાને આ પુસ્તકને છેડે શુદ્ધિપત્ર આપ્યું છે.

વિદ્વાનો ધર્મના રક્ષક છે તેથી હું તેમને આચાર્યશ્રીના સ્થાપન કરેલા ભક્તિમાર્ગનો અભ્યાસ કરવા વિનંતિ કરું છું. સર્વ આચાર્યોને પણ પ્રાર્થના કરું છું કે, એતન્માર્ગીય જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાને તેઓ યોગ્ય યત્ન કરે.

ગયે વર્ષે મળેલી વૈષ્ણવ પરિષદને આચાર્યવર્ગ તરફથી મળેલું ઉત્તેજન આશાજનક લાગે છે, અને તેથી હું આશા રાખું છું કે વૈષ્ણવો, અને વિશેષ કરીને વૈષ્ણવ પરિષદના અગ્રેસરો શિથિલ નહિ થતાં સતત યત્ન કરવો જારી રાખશે.

પ્રભુ કૃપાથીજ આ કૃતિ હાથ ધરવાની પ્રેરણા અને તેને ફલિભૂત કરવાની જોગવાઈ મળી આવી છે, તો તે કૃપાનું ફલ હું શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના અરણ્યરવિંદમાંજ સપ્રેમ નિવેદન કરું છું.

અમદાવાદ,

સંવત ૧૯૬૩, માઘ,
કૃષ્ણપક્ષ, વિજયાએકાદશી.
તા. ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭.

લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ.

ઉપોદ્ઘાત.

ધર્મ સંબંધી મહાન્ સુધારો કરનાર, આર્ય અનાર્ય સર્વ પ્રજાઓને આ કલિયુગમાં સહેલાઈથી સાધી શકાય અઆર્યશ્રીનો જન્મ. એવો ધર્મમાર્ગ બતાવનાર, પંડિત-શિરોમણિ, રૂઢ-યોગી, મહાન્ પરોપકારી તથા પાખંડ અને વહેંચનું ખંડન કરનાર શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનો જન્મ સંવત ૧૫૩૫ સન ૧૪૭૯ માં થયો હતો.

દરેક દેશના સુધારાનો ઇતિહાસ વાંચતાં માલમ પડે છે કે જે જે કાળમાં જે જે સુધારા કરવામાં આવ્યા છે તે તે કાળના જનસમાજની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિને અનુસરીને કરવામાં આવ્યા છે. એટલા માટે આચાર્યશ્રીએ ધર્મ સંબંધી જે મહાન સુધારો કરવાના ઉદ્દેશથી બ્રહ્મવાદ (જે શુદ્ધદ્વૈત સિદ્ધાંતના નામથી ઓળખાય છે તે) અને ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિમાર્ગ પ્રતિપાદન કરી તત્ સંબંધી દુનિયાને જે ઉપદેશ આપ્યો, તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાને માટે, એમના સમયમાં અને તે પહેલાં, હિંદુ-સ્થાનની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ કેવી હતી તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવાની જરૂર છે.

રાજકીય સ્થિતિ.

આચાર્યશ્રીના જન્મ પહેલાં દિલ્હીના બાદશાહ અલાઉદ્દીને સન ૧૨૯૭ માં ફરીને ગુજરાત જીતી લીધું. રણ-મુસ્લીમ સત્તાનો ઉદય. થંભોર જીત્યા પછી ચિતોડગઢ જીતી સિસોદિયા રાજપુતોને તેણે કેટલેક દરજ્જે વશ કર્યા. ચિતોડ જીત્યું તે વખતે રાણીઓ અને બીજી સ્ત્રીઓ મળી તેર હજાર સ્ત્રીઓ ચિતામાં પડી બળી મરી. બાદ અલાઉદ્દીને મુગલોની પાંચ સ્વા-

રીઓને હઠાવી પકડાયેલા સરદારોને હાથીના પગ તળે કચરાવી માર્યા, અને સાધારણ સિપાઇઓને બકરાંની માફક કતલ કર્યા. પોતાના જે ભત્રિજાઓએ દંગો કર્યો હતો તેમને પ્રથમ આંધળા કરી માથાં કાપી નાંખ્યાં (ઇ. સ. ૧૩૦૦).

તે પછી સન ૧૩૦૩ માં અલાઉદ્દીને પોતાના ખોજા ગુલામ મલીક કાકુરને દક્ષિણ તરફ વરંગુળના હિંદુ રાજા ઉપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો. તેણે માળવા, ખાનદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં જીત મેળવી મહારાષ્ટ્રનું પાટનગર દેવગિરિ જીતી લીધું. પછી કર્ણાટક પર સ્વારી કરીને દક્ષિણમાં હિંદને છોડે રામસેતુ પર્યંત પોહોચી ત્યાં મસીદ બંધાવી.

દિલ્હીમાં કેટલાક મોગલોએ કારસ્તાન કર્યો તેથી અલાઉદ્દીને તેઓમાંના ૧૫૦૦૦ ને કતલ કર્યા અને તેમના કબીલાને ગુલામ કરી વેચ્યા. અંતે ૧૩૧૫ માં અલાઉદ્દીનને તેના માનીતા સરદાર કાકુરે ઝેર દેઈ મારી નાંખ્યો. તે પછી રાજ્યસત્તા ખુશરૂખાનના હાથમાં આવતાં તેણે કાપુરને મરાવ્યો; અને પોતે ગાદી બથાવી પડ્યો. તે મૂર્તિઓને મસીદોમાં મુકાવી તેમનું અપમાન કરતો. ફોજે ફિતુર કરી એને મારી નાંખ્યો. બળવાખોરોનો આગેવાન ધ્યાસુદ્દીન તઘલક પછી ગાદીએ આવ્યો. તેણે દિલ્હીમાંથી રાજધાની ખસેડી ત્યાંથી ચાર માઈલ ઉપર કરી અને તેનું નામ તઘલખાબાદ પાડ્યું.

ધ્યાસુદ્દીનનો દીકરો મહમ્મદ તઘલક હતો. તે કૂર અને નિર્દય હતો. માણસનાં દુઃખની એને દરકાર નહોતી. તેણે ઇરાન ઉપર સ્વારી કરવાને ફોજ જમાવી પણ પગાર આપી નહિ શકવાથી તે ફોજે વિખરાઈ જતાં ઉલટો તેનો મુલક લુટ્યો. તેણે ચીન ઉપર ચઢાઈ કરવાને એક લાખ ફોજ ભેગી કરી. આ ફોજનો મોટો ભાગ હિમાલયના ઘાટોમાં નાશ પામ્યો. દક્ષિણમાં દેવગિરિમાં વસવાની ઇચ્છાથી તે દિલ્હીના તમામ રહેવાશીઓને દિલ્હીથી

દેવગિરિ ઘસડી ગયો. દિલ્હી અને દેવગિરિ વચ્ચે આઠસે માઈલનો અંતર છે. હુઝી થતા લોકની અરજ સાંભળી તેમને બે વાર પાછા દિલ્હી જવા દીધા; અને દિલ્હીમાંથી નહિ નીકળે તેને મોતની સજા ફરમાવી બે વાર તેમને દેવગિરિ જવાની ફરજ પાડી. એમ કરવાથી હુઝારો નગરવાસીઓ મરી ગયા. રૂપાના સિંછાને બદલે એણે ત્રાંખાનાણું ચલાવ્યું. એમ કરવાથી પરદેશી વેપારીઓએ ત્રાંખાના સિંછા લીધા નહિ અને વેપાર બંધ પડ્યો. વળી તેને કર વેરાને પેટે રૂપાને બદલે ત્રાંખાનાણું લેવું પડ્યું. આ પ્રમાણેની ગાંડી રાજ્યનીતિને લીધે પુષ્કળ બંડ થયાં. તેના લગ્નિજાએ માળવામાં દંગો કર્યો તેથી તેને પકડાવી તેની ચામડી ઉતરડાવી નાંખી.

કર્ણાટક અને તૈલંગનાં હિંદુ રાજ્યોએ પાછાં સ્વતંત્ર થઈ પોતાના રાજ્યમાંનાં મુસલમાન થાણાં ઉઠાડી મુક્યાં. દક્ષિણના સુળાઓએ બળવા કર્યા અને ગુજરાત, માળવા અને સિંધમાં પણ ફિતુર ઉઠ્યાં. એને જમીનવેરો દશથી પંદરગણો વધાર્યો. તેથી ઘણા લોકોએ ખેતી કરવી છોડી દેઈ લુટફાટ કરવા માંડી. મૃગયા રમવાને માટે ઠરાવી રાખેલી હદમાં જેઓ પેસતા તેમની તે કતલ કરાવતો. પશુઓની માફક મનુષ્યોનો પણ તે શિકાર કરાવતો. મોટી ફાજને એક પ્રદેશની આસપાસ મોકલી વચમાં આવેલા તમામ લોકોને તે મરાવી નાંખતો. એક વખત કનોજ શહેરમાં આવી રીતે કતલ કરાવી બધા લોકને તેણે મારી નાંખાવ્યા. સિંધનો બળવો બેસાડવા ગયો એટલામાં તે સન ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

મહમ્મદ તઘલક પછી એનો દીકરો ફિરોજશાહ ગાદીએ આવ્યો તેણે દયાળુપણે રાજ્ય કર્યું. પણ બંગાળા અને દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યોનું સ્વતંત્રપણું એને કબુલ કરવું પડ્યું. એણે યમુનાની નહેર બંધાવી, તળાવ બોદાવ્યાં અને મુસાફરખાનાં, મસીદો, દવાખાનાં અને પૂલો બંધાવ્યાં.

સન ૧૩૬૮ માં તાર્તરીના તેમલેને હિંદ ઉપર હુમલો કર્યો.

દિલ્હીના કોટની થડમાં સુલતાનને હરાવી તે રાજ્યધાનીમાં પેઠો. અને પાંચ દિવસ સુધી કતલ ચલાવી. થોડા વખત પછી તે પાછો જવા નીકળ્યો. ગંગા એળંગીને મીરતમાં તેણે ભારે કતલ ચલાવી અને ત્યાંથી હરદ્વાર થઈ મધ્ય એશિયામાં ગયો.

સન ૧૪૧૪ માં તઘલક એલાદનો અંત આવ્યો. તે પછી સૈયદોએ ૧૪૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને તે પછી દિલ્હીની શહે લોદી વંશનું રાજ્ય થયું. આચાર્યશ્રીના જન્મ નશાત. વખતે લોદી વંશનો બાદશાહ સુલતાન બેહેલુલ રાજ્ય કરતો હતો. તે સન ૧૪૫૦ માં ગાદીએ બેઠો હતો, તેણે દિલ્હીની આસપાસનાં રાજ્યોનો થોડોઘણો મુલક દબાવ્યો, અને તે રાજ્યોને પોતાની સર્વોપરિ સત્તા માન્ય કરવાની ફરજ પાડી. ગંગા નદીની પૂર્વનો અને બિહારની ઉત્તરનો મુલક તેણે જુવાનપુરના રાજ્ય પાસેથી જીતી લીધો, અને સુલતાન હુશેનશાહ શેરળીને બિહાર તરફ કાઢી મુક્યો.

સુલતાન બેહેલુલ લોદીના પછી સુલતાન સિકંદર લોદી સન ૧૪૮૮ માં ગાદીએ બેઠો. તેણે દિલ્હીના રાજ્યની હદ વધારી, બિહાર જીતી લીધું, બંગાળા ઉપર હુમલો કર્યો, અને ત્યાંના સુલતાન અલાઈદીન સાથે તહનામું કર્યું. તેથી એને બિહાર, તિરહૂત, સરકાર અને સાહરાન મળ્યાં, અને જે મુલક એણે જીતી લીધો હતો તે પણ રાખવાનો હક્ક મળ્યો. પશ્ચિમ તરફ ધૂળપુર અને અંદેરીનો તેણે કબજો લીધો. ગ્વાલીઅરના અને બીજા રાજાઓ તેને તાબે થયા. તેથી કરીને તેના મોત વખતે તેની પાસે પંજાબ, હુઆબ, અયોધ્યા, લખનૌ, જુવાનપુર, બિહાર અને યમુનાં નદીની પશ્ચિમે સતલજથી બુદેલખંડ સુધીનો મુલક હતો.

આ બધા મુલકો એક રાજ્ય નીચે હતા તો પણ તેની અંદર અનેક સ્વતંત્ર નાનાં રાજ્યો, જાગીરો અને ઠકરાતો હતી, અને તે ઉપર રાજા, ઠાકોર, જાગીરદાર અથવા દિલ્હીથી મોકલેલા

સુખાઓની હકુમત હતી. લોદી વંશના બાદશાહોએ રાજ્યનો સઘળો કારભાર અને જોખમદારીની જગાઓ તેમના દેશીઓને એટલે અફઘાન સરદારોને આપી હતી. તેથી મુખ્ય જાગીરો તેમના હાથમાં હતી અને તેઓ તે પોતાની માલકીની છે એમ સમજતા.

સિકંદરનો છોકરો ઇબ્રાહિમ લોદી સન ૧૫૧૮ માં ગાદીએ બેઠો. તે વખતે મુખ્ય અફઘાન સરદારોએ ઠરાવ કર્યો કે તેના ભાઈ જુલાલખાનને જુવાનપુરની ગાદી આપવી. આ વાત ઇબ્રાહિમને પાછળથી પસંદ પડી નહિ, તેથી તેણે જુલાલખાનને બોલાવવા મોકલ્યું. તે આવ્યો નહિ ત્યારે તેના ઉપર બહુ વજેરનાં અજમાએશ કરી. બહુ વજેરની એના ઉપર અસર થઈ નહિ, ત્યારે બાદશાહે બિહારના સુબા દરિયાખાન લોહાણી અને અયોધ્યા અને લખનૌના શેખબદલાને પોતાની તરફેણમાં લીધા. બીજા સરદારોને આદ્દા અને બક્ષિસો આપી. આથી જુલાલ ગભરાયો. ઇબ્રાહિમ તેના ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી અંતે તેને તહનામું કરવું પડ્યું. જુલાલે રાજ્યનો હોદ્દો છોડી કાઢીમાં એક જાગીરદાર તરીકે રહેવાનું કબૂલ કર્યું, તે વાત પણ ઇબ્રાહિમ કબૂલ ન રાખ્યાથી જુલાલને જુદે જુદે ઠેકાણે નાસવું પડ્યું. અંતે પકડાઈ જવાથી ઇબ્રાહિમ તેને મારી નાંખ્યો. તે પછી ઇબ્રાહિમ લોદી ઘણો ગર્વિષ્ઠ થયો. તેણે પોતાના સરદારો અને જાગીરદારોનું અપમાન કર્યું. પોતાના આપના વખતના અમીરોમાંના કેટલાએકને મારી નાંખાવ્યા. એ કારણથી સર્વ ઠેકાણે અસંતોષ ફેલાયો અને બળવો થયો. બિહારના દરિયાખાન લોહાણીએ ગંગાની પૂર્વ તરફનો મુલક કબજે કર્યો અને બાદશાહના મોકલેલા લશ્કરને ઘણી વખત હરાવ્યું. લાહોરમાં પણ દોલતખાને બળવો કર્યો. ઇબ્રાહિમનો કાકો દિલ્હીની ગાદી પોતાને સાફ મેળવવા માટે બાબરની મદદ માગવા ગયો. આ વખતે બીજા પણ અમીર ઉમરાવો બાબરની પાસે ફરિયાદ કરવા ગયા હતા. બાબરને દિલ્હીસ્થાન વિષેની માહિતી

હતી, કેમકે આ વખત પહેલાં એણે પંજાબ વગેરે ઉપર ચાર વખત સ્વારીઓ કરી હતી. દિલ્હીની ગાદી ઉપર એનો ડોળો હતો. તેથી પોતાના પુત્ર હુમાયુને સાથે લેઈ તે એક નાની ફેાજ સાથે સ્વારી કરવા નીકળ્યો. આગળ ચાલતાં તેને બીજા સરદારો આવી મળ્યા. તેણે મિલવત લીધું. અંતે સન ૧૫૨૬ ના અપ્રેલ માસમાં પાણીપતની લડાઈમાં ઈબ્રાહિમ મરાયો, અને દિલ્હીની ગાદી બાબરને મળી.

આ વખતે ચિતોડના રાણા સંગે માળવાના સુલતાન મહમ્મદ પાસેથી રણથંભોર, અંદેરી અને બીજા સુલક પડાવી લીધો હતો.

પાણીપતના યુદ્ધ પછી અફઘાન સરદારોએ વિચાર કર્યો કે જો બાબરની ગાદી મજબૂત થશે તો આપણી સત્તા ઘટશે, તેથી તેઓ બધાએ એકસંપ કર્યો અને બાબરબાન લોહાણી અગ્રેસર થયો. એણે કનોજનો કબજો કર્યો અને દુઆબ ઉપર સ્વારી કરી. તે કારણથી બાબરને કનોજ અને અંદેરી ઉપર હુમલો લઈ જવો પડ્યો. બીજી તરફથી રાણો સંગ માળવા તરફ પોતાનું રાજ્ય વધારતો જતો હતો. તેની સાથે બાબરને કન્વ આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં સંગ હાર્યો (સન ૧૫૨૭). સુલતાન મહમ્મદ લોહી પણ દિલ્હીની ગાદી મેળવવાને યત્ન કરતો હતો; તેથી તેની સામે પણ બાબરને લડવું પડ્યું. બાબર સન ૧૫૩૦ ના ડીસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે મરણ પામ્યો. એના પછી હુમાયુ ગાદીએ બેઠો; પણ દેશમાં શાન્તિ ફેલાઈ નહિ. એણે માળવા અને ગુજરાત જીત્યાં, પણ તે એના હાથમાં રહી શક્યાં નહિ. બંગાળા પણ એને છોડવું પડ્યું. એના અને એના ભાઈઓની વચ્ચે વિગ્રહ બની રહ્યો. અંતે શીરશાહ દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવ્યો.

*

*

*

*

પૂર્વે ગુજરાતની રાજધાની પાટણનગર સન ૧૩૦૪ સુધી

વાઘેલા વંશના રાજાઓ પાસે હતું. છેલ્લો રાજા
 ગુજરાત. કરણઘેલો થયો. દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીને
 પોતાના ભાઈ અલફખાન અને વડા વજીર
 નસરતખાનને ગુજરાત જીતવા મોકલ્યા. તેઓએ કરણઘેલાને સન
 ૧૩૦૪ માં હરાવ્યો, ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થા-
 પના થઈ. થોડાએક વખત સુધી ગુજરાતનો વહિવટ દિલ્હીથી
 મોકલેલા સુબાઓ કરતા. આખરે સન ૧૩૯૨ માં જફરખાન
 ગુજરાતનો સુબો ઠર્યો. તે સ્વતંત્રપણે અમલ કરવા લાગ્યો અને
 સન ૧૪૦૩ માં તેણે પોતાના દીકરા તાતારખાનને નાસરુદ્દીન
 મહમ્મદશાહ એવું નામ આપી ગુજરાતનો પહેલો સ્વતંત્ર પાદશાહ
 ઠરાવ્યો. તે બીજે વરસે મરણ પામવાથી જફરખાન પોતે મુજ-
 ફરશાહ નામ ધારણ કરી પ'ડે પાદશાહ થયો. આ મુજફરશાહ
 પછી અહમદશાહ સન ૧૪૧૧ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે સન
 ૧૪૧૪ માં અમદાવાદ વસાવ્યું. અહમદશાહ ધર્મી હોતો તેથી
 તે રજપુતો તથા દેશીઓને વટાળતો. ગુજરાતના મોલેસલામ ગરા-
 સિયા, મુમના, વોહોરા વગેરે એ વાતનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. તે
 દેહેરાં તોડી નાંખી મસીદો બનાવતો. એના પછી સુલતાન મહમ્મદ
 ગાદીએ આવ્યો તેણે ચાંપાનેર ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેમાં તે
 ફાવ્યો નહિ. પછીથી કુતુબશાહ ગાદીએ આવ્યો તેણે ચિતોડના
 રાણા કુંભાને નમાવ્યો હતો. પછી દાઉદશાહ ગાદીએ આવ્યો તે-
 નામાં રાજ્ય કરવાની શક્તિ નહિ હોવાથી તેનો ભાઈ મહમ્મદશાહ
 ગાદીએ બેઠો. આ મહમ્મદશાહ બેગડો કહેવાયો. તેણે જુનાગઢના
 મંડળિક રાજાને જીતી તેનું રાજ્ય લેઈ લીધું. નરસિંહ મહેતાની
 હારમાળામાં જે મંડળિક રાજાનું નામ આવે છે તેજ આ મંડળિક
 રાજા હતો. તેને મુસલમાન કરીને અમદાવાદમાં આણ્યો. આ મંડ-
 ળિકની કબર અમદાવાદમાં કંદોઈઓળમાં એક કંદોઈની દુકાનમાં છે.

પછી મહમ્મદશાહે ચાંપાનેર જીતી લીધું. બાદ તેણે દ્વારકાના
 રાજાને મારી નાખી ત્યાંનાં દેહેરાં ભાગી નાખ્યાં અને મહેમદાવાદ

વસાવ્યું. એના વખતમાં ગુજરાતના ઠાકોરો અને જાગીરદારોનાં ગામ ખાલસા કરવામાં આવ્યાં, તેથી ઠાકોરોએ લુટફાટ કરવા માંડી. તેઓની સંખ્યા ઘણી હોવાથી તે બધાને તાબે કરવા એ ઘણું મુશ્કેલ કામ હતું, તે કારણથી તેઓનાં ગામોમાંથી તેમના ગુબ્બરાનને માટે દરેક ગામમાંથી તેમને ચોથો ભાગ કાઢી આપવામાં આવ્યો. (આ ચોથો ભાગ વાંટાના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો અને બાકીના ભાગનું નામ તળપદ પડ્યું. હાલ સુધી કેટલાંએક ગામોમાં વાંટો અને તળપદ એવા બે ભાગ છે). તે સન ૧૫૧૩ માં મરી ગયો. પછી મુજફ્ફરશાહ બીજો ગાદીએ આવ્યો. ચિતોડના રાણા-સંગે તથા ઇડરના રાવે તેનો મુલક લુટી તેને ઘણોજ પવ્વો. પછી સિકંદરશાહ ગાદીએ આવ્યો તેના ઉમરાવોએ તેને મારી નાંખ્યો. પછી મહમ્મદશાહ ચોથો ગાદીએ આવ્યો. તેને ઊઠાડી મુકી તેનો ભાઈ બહાદુરશાહ ગાદીએ બેઠો. બહાદુરશાહે દક્ષિણમાં અહમદનગર સુધી સ્વારી કરીને દેશો લુટ્યા. પછી તેણે માળવા લીધું અને ચિતોડના રાણા પાસેથી ખંડણી લીધી. ફિરંગી લોકો ગુજરાત, સોરઠ અને દક્ષિણના કાંઠા ઉપર આવવા લાગ્યા હતા તેમને બહાદુરશાહે હાંકી કાઢ્યા. તે વખતે દિલ્હીના મુગલ પાદશાહ હુમાયુએ આવી ગુજરાત લીધું. પણ તે પાછો ગયો એટલે બહાદુરશાહ ફરીથી સ્વતંત્ર પાદશાહ થઈ ગાદીએ બેઠો.

બહાદુરશાહે દીવ ખંદર ઉપર આવેલા ફિરંગી લોકોને હાંકી કાઢવા તેમના ઉપર સ્વારી કરી તે વખતે ફિરંગીઓએ કપટ કરી તેને મારી નાંખ્યો. પછી મહમ્મદશાહ પાંચમો ગાદીએ આવ્યો તેણે રજપુત રાજા, ઠાકોર, રાણા વિગેરે હિંદુઓ ઉપર ઘણોજ જીલમ કર્યો. તેને તેના નોકરે મારી નાંખ્યો. પછી અહમદશાહ ગાદીએ બેઠો. અને તેના પછી મુજફ્ફરશાહ ત્રીજો ગુજરાતનો છેલ્લો પાદશાહ ગાદીએ બેઠો. દિલ્હીના પાદશાહ અકબરે ઇ. સ. ૧૫૭૩ માં ગુજરાત જીતી લીધું. મુજફ્ફરશાહને પકડી દિલ્હી લેઈ જતા હતા તે વખતે તેણે આપઘાત કર્યો. આ પ્રમાણે ગુજરાતના તેર મુસ-

લમાની પાદશાહો થયા; તેમાંના ઘણાખરા બહુજ નિર્દય હતા. ત્યાર પછી મુગલ સરકારના સ્વાધિનમાં ગુજરાત ગયું.

દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણી વંશના મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના
દક્ષિણ હિંદુ. સન ૧૩૪૭ માં થઈ. સન ૧૪૮૬ માં એ રાજ્ય
સ્થાન. તુટી તેને બદલે પાંચ મુસલમાની રાજ્યો થયાં.

૧ અદિલશાહી વંશની ગાદી બીજાપુરમાં થઈ. ૨. કુતુબશાહી વંશે ગોલકોન્ડાને પોતાની રાજધાની કરી. ૩ નિજમ-શાહી વંશે અહમદનગરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. ૪ ઇમાદશાહી વંશે વરાડમાં ઇલ્લિયપુરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. ૫ બરીદશાહી વંશે બીદરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. આ રાજ્યોમાંથી ઇમાદશાહી વંશની ગાદી અહમદનગરવાળાએ સન ૧૫૭૨ માં જીતી લીધી. અહમદનગરને શાહુજહાને સન ૧૬૩૬ માં જીતી લીધું. અને ઐરંગઝેબે બીદર સન ૧૬૫૭ માં અને બીજાપુર અને ગોલકોન્ડા સન ૧૬૮૮ માં જીતી લીધાં.

દક્ષિણમાં વિજયનગર (વિદ્યાનગર) નું હિંદુ રાજ્ય સન ૧૧૫૮ પહેલાંથી હતું. એ રાજ્યનો નાશ સન ૧૫૬૫ માં તલ્લિકોટાની લડાઈ પછી થયો છે. આ રાજ્ય ઘણું બળવાન હતું. પૂર્વ તરફ રાજમહેન્દ્રી અને પશ્ચિમ કાંઠે ભાટકલ અને હોનાવરથી દક્ષિણ તરફ છેક કન્યાકુમારી સુધી આ રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. આચાર્યશ્રીના સમયમાં આ રાજ્ય ઘણું જ બળવાન અને ધર્મ-નિષ્ઠ હતું.

આચાર્યશ્રીના જન્મ વખતે અને તે પહેલાં ઉપર પ્રમાણે હિંદના મહોટા ભાગની રાજકીય સ્થિતિ હતી. આ ઐતિહાસિક વૃતાન્ત ઉપરથી જણાશે કે આચાર્યશ્રીના વખતમાં આખા હિંદુ-સ્તાનમાં મહાન્ રાજકીય ઉદયપાથલો અને બળવા થતા, અને સર્વ સ્થળે અધાધુધી થઈ રહી હતી.

સામાજિક સ્થિતિ.

જારી રાજકીય ઉથલપાથલ અને અંધાધુંધીની લોકોની નીતિ અને વ્યવહાર ઉપર ઘણી માઠી અસર થાય છે. મુસલમાન સરદારો ઘણી સ્વતંત્ર રીતે વર્તતા હતા. દિલ્હીના બાદશાહનો તેમના ઉપર માત્ર નામનો જ કાબુ હતો, તેથી લોકોની વહુ બેટીઓ તેમનાં માણસો જોરજુલમથી લેઈ જતા અને તેમની આબરૂ હુંટતા. એ કારણથી સ્ત્રીઓમાં સુંદરતા અને સુઘડતા એ જન્મપર્યંત લયનાં કારણ ગણાતાં; માળાપો પોતાની દીકરીઓને બાળપણમાં પરણાવી એ લયમાંથી મુક્ત થવાને ઇચ્છતાં.

આવાં અને બીજાં કેટલાંએક કારણથી ઉત્તરમાં ઓઝલ પડવાની રીત દાખલ થઈતે હાલ સુધી કેટલીએક કોમોમાં જારી છે.

જ્યારે સુંદરતા અને સુઘડતા એ લયનાં કારણો હતાં ત્યારે ગાયન, ચિત્રકળા વગેરે તો સ્ત્રીઓને શીખવવાનો વિચાર જ ક્યાંથી થઈ શકે ? હરણુ થવાના લયે સ્ત્રીઓને વધારે પરંતંત્ર બનાવી. સારી સ્ત્રીઓની આબરૂ હુંટવામાં આવતી ત્યારે તેમના નજીકના મરદો શરમને લીધે સાધુ કે વેરાગી થઈ જતા. આબરૂ ખોઈ બેઠેલી સ્ત્રીઓને પણ વેશ્યાદિના નીચ ધંધા કરવાની ફરજ પડતી. વેશ્યાઓ રાખવામાં તે વખતમાં બેઆબરૂ મનાતી નહિ.

હાલ સલાહશાન્તિના વખતમાં દ્રવ્ય જેમ સુખનું સાધન ગણાય છે તેમ તે વખતમાં ગણાતું નહિ, પણ તે હુમ્મૈશ દુઃખ અને પીડાનું મૂળ ગણાતું. તે કારણથી લોકો દ્રવ્યનો ઘણો લોભ રાખતા નહિ.

ધર્મ કે નીતિની કેળવણી મેળવવાનાં કાંઈ સાધનો નહોતાં.

કાયસ્થ, નાગર વગેરે જેઓ રાજ્યની સાથે કોઈ કેળવણી. પણ રીતે જોડાયેલા રહેતા તેઓ સાધારણ લખવા વાંચવાનું શીખી રાજસાધા ઉર્દુ કે ફારસીનો

ખાનગી રીતે અભ્યાસ કરતા, અને તેમનાંજ બૈરાં ખાનગી રીતે લખવા વાંચવાનું શીખતાં. બીજાં બૈરાં ઘણેભાગે અલણુ રહેતાં. ગામઠી શાળાઓમાં માત્ર વ્યવહારૂ લખવા વાંચવાનું શીખવવામાં આવતું. બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ અલણુ રહેતો. માત્ર જુજ બ્રાહ્મણો ધર્મસંબંધી પુસ્તકો અને જ્યોતિષ, કાવ્ય વગેરેનો અભ્યાસ કરતા અને તેઓનો મોટો ભાગ કર્મજડ હતો.

તે વખતમાં રેલગાડી ને તાર નહિ હોવાથી અનેક ગપાટા
ગપાટા. અને વાતો ચાલતી. સત્ય અસત્યનો નિર્ણય કરવાનાં
સાધનો ન હોવાથી લોકો ઘણી વખત નકામા ભયમાં
ને ભયમાં રહેતા અને ગમે તેવી અસંભવિત વાતો માનતા તથા
ફેલાવતા.

ઘણા ભાગમાં સારા રસ્તાઓના અને ઝનમાલના રક્ષણના
વ્યાપાર. અભાવે વ્યાપાર પણ ઘણો મંદો ચાલતો. ઘણા
વહેપારીઓની પોઠો ભેગી થયા સિવાય એક પ્રદેશ-
માંથી બીજા પ્રદેશમાં માલ લેઈ જવો મુશ્કેલ પડતો. એક
ભાગમાં દુકાળ પડતો તો ત્યાં દાણા વગેરેની સહાયતા આવી
પહોંચતા પહેલાં હજારો માણસના જાનની ખુવારી થતી.

રાજ્યનો સંબંધ એજ પૈસો મેળવવાનું મુખ્ય સાધન હતું,
રાજ્યસંબંધ તે કારણથી કોઈ કોઈ માણસો ઘણા તવંગર થતા
અને દ્રવ્ય. અને બાકીના બધા ગરીબ રહેતા. દ્રવ્યનો યથા-
સ્થિત પ્રસાર થતો નહિ. રાજ્યવૈભવને લીધે જ
કારીગરોની કળા ઉત્તમ પાયરી પર રહી શકતી. લોકવૈભવ તો
નહિ જેવો હતો. સઘળી પ્રજા સાદી અને ગામડિયા રીતભાતવાળી
હતી. ધન પરદેશ ખેંચાઈ જતું નહિ અને રાજ-ઠાકોરો વગેરે
વૈભવથી રહેતા, તેથી દેશ દોલતમંદ કહેવાતો પણ તે દોલતનો
મોટો ભાગ અનુપાદક વ્યવહારોમાં ખર્ચાતો. દેશમાં વારંવાર

ઉથલપાથલો થતી તેથી રાજ્યના સંબંધ વિનાનાં કોઈ મ્હોટાં કારખાનાં ચાલતાં નહિ.

વારંવાર હુમલા થવાથી, લોકોને વટાળવામાં આવવાથી, માતિ વિભાગ. અને કોણ શુદ્ધ અને કોણ અશુદ્ધ તે જાણવું મુશ્કેલ થઈ પડવાથી ‘બાર ભૈયા ને તેર ચાકા’ થયા હતા. મ્હોટા સભા તુટી જઈ ન્હાની ન્યાતો થતી અને ન્હાનીના ભાગ પડી તડ થતાં; કાળાંતરે કન્યાવ્યવહાર અને ભોજનવ્યવહાર બંધ પડતાં.

અશાન્તિના વખતમાં દરેકને પોતપોતાનું રક્ષણ કરવાની સામાજિક-વિભાગ. ફરજ રહેતી તેથી લોકો હાલના જેવા બીકણ અને નિર્માલ્ય થઈ ગયા નહોતા. તોપણ દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા અને ઉદાર નિયંતાના અભાવે ન્હાના ન્હાના સમાજો એક બીજાની સાથે સંપીને રહેતા અને પરસ્પર અનુકંપા રાખતા. ગામડાના લોકો પોતપોતાના ગામના રક્ષણને માટે એક મતના થતા, તોપણ સ્વાર્થના પરિણામે લીધે અને પરોપકાર અને ઉદારતાના અભાવે ગરીબો બળવાનના શિકાર રૂપ થઈ પડતા. ન્હાની ન્હાની ટોળિયોવાળાઓને એક બીજાને મળવાના પ્રસંગ જારી રહે તેને માટે શુભ અને અશુભ પ્રસંગોએ ભોજન આપવાનો રિવાજ આવાજ સમયમાં નિકળ્યો હોય એમ જણાય છે.

સંતતિ રહિત સ્ત્રીપુરુષો પવિત્ર માણસોની આશિષથી કે લોકાચાર. કર્મકાંડની ક્રિયાઓથી સંતતિ થાય છે એમ માનતાં. અને તેઓ કર્મકાંડ પ્રમાણે વર્તવું મુશ્કેલ થઈ પડવાથી પવિત્ર કહેવાતા ઠગ લોકોની જાળમાં ફસાતાં અને શોકને આધીન થતાં.

ગંગા યમુનામાં નાહ્યાથી તથા કાશી જગન્નાથની યાત્રા કરવાથી પાપોની નિવૃત્તિ થાય છે એમ લોકો સાધારણ રીતે માનતા; તેથી દર વર્ષે મહોટાં મહોટાં સ્થળોએથી સંઘ કાઢવામાં આવતા અને લોકો માર્ગમાં અનેક કષ્ટો વેઠી યાત્રાઓ કરતા.

જેઓ પૂર્વે ગુરૂની ઉત્તમ પદવી ભોગવતા તે વિદ્યા અને જ્ઞાનને અભાવે ગોર થઈ ટેલ-ટકોરો કરવામાં માન સમજતા.

આચાર્યશ્રીના સમયની સામાજિક સ્થિતિની કાંઈક અંખી ૮૪ અને ૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તાઓ ઉપરથી થઈ શકે છે. ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં ઘણા ચમત્કારોનું વર્ણન આવતું નથી, પણ ૨૫૨ ની વાર્તાઓમાં ચમત્કારનો પ્રવાહ ચાલેલો માલમ પડે છે. ચમત્કારો, આધાર વિનાની કલ્પનાઓ, પૂર્વાપર સંબંધ ન બેસે એવી વાર્તાઓ અને અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં આ વાર્તાઓનો શેષ ભાગ તે વખતના સામાજિક અને નૈતિક ઇતિહાસ તરીકે વાપરવાને અડચણ નથી.

*

*

*

*

ધાર્મિક સ્થિતિ,

તે વખતે લોકોની ધાર્મિક સ્થિતિ કેવી હતી તે આચાર્યશ્રીએ બનાવેલા નિબંધ અને કૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથ સામાન્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આચાર્યશ્રી લખે છે કે:—ધર્મ સંબંધી સર્વ માર્ગો જેવા કે જ્ઞાન, કર્મ, યોગ વગેરે નષ્ટ થઈ ગયા છે અને ધર્મને નામે અનેક પાખંડો ચાલે છે. ગંગાજી આદિ તિર્થોને દુષ્ટ લોકોએ વિંટી લીધાં છે, તેથી તેમનાં માહાત્મ્ય ઓછાં થયાં છે, અને તેઓ મોક્ષ આપે એવાં રહ્યાં નથી. સારા પુરૂષો અહંકારથી વિમૂઢ થયા છે, તેઓનાં આચરણ પાપી છે. તેઓ પોતાનાજ માન અને લાભની ખાતર અનેક કાર્યો કરે છે. તાત્પર્ય, ફલ અને અધિષ્ઠાતાદેવોનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી

અને યથાયોગ્ય વ્રત નહિ પાલનાર લોકો સાધવા લાગ્યાથી સર્વ મંત્રો નષ્ટ થઈ ગયા છે. તમામ કર્મો અને વ્રતો પાખંડ ચલાવવા માટે કરવામાં આવે છે, અને તે પણ અનેક પ્રકારના વાદોએ કરીને નષ્ટ થઈ ગયાં છે.

આચાર્યશ્રી નિબંધમાં લખે છે કે:—

“હાલ કલિમાં સર્વ મનુષ્યો વિરૂદ્ધાચારમાં તત્પર, સ્વાધ્યાય આદિ ક્રિયાઓ હીન, આચારથી વિમુખ, વિક્ષિપ્ત મનવાળા, ભ્રાન્તિ વાળા, અને સ્પર્શાદિ વિષયોપરાયણ છે. આવા પુરૂષો જે આચાર કરે છે તે વિધિહીન કરે છે.”

દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્મ અને કર્તા એ છ વસ્તુઓ શુદ્ધ હોવી એ આ કલિયુગમાં યોગી શકે એવું ન હોવાથી વેદના કર્મ-કાણ્ડમાં કહેલાં કર્મો કરવામાં નકામો કાળ અને દ્રવ્યનો વ્યય થતો. એ વખતમાં ધર્મને નામે અનેક પાખંડો ચાલતાં, અને અનેક માણસો ગુરૂ કે સ્વામી યની કંઠીઓ બાંધતા.

રાજકીય મહાન ઉચ્ચલપાથલોના વખતમાં ઘણા લોકો ધર-ભંગ થતા, અને વિદેશીય રાજ્યકર્તાઓના જીલમથી ઘણી વખત બેઆબરૂ થતા, તથા સંસારથી કંટાળતા. તે કારણથી ઘણા ગૃહસ્થાશ્રમ છોડી દેઈ સંન્યાસી થતા, પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વાદ નહિ તજેલો હોવાથી વેષના પડદા પાછળ અનેક તરેહનાં નિંદવા-લાયક કર્મો કરતા. આ સંન્યાસીઓની સંજ્યા વધી જવાથી તેઓ રાજ્યકર્તાઓને પણ ભયરૂપ થઈ પડતા અને તેમના ઊપર હુમલો કરવાની જરૂર પડતી. આવા એક હુમલાને લીધે આચાર્યશ્રીના જન્મ પહેલાં થોડા વખત ઉપર એમના પિતાને કાશી છોડી દક્ષિણ તરફ ચંપારણ્ય ભણી જવું પડ્યું હતું. આ વખતે પ્રકાશાનંદ નામનો અદ્વૈતવાદી સંન્યાસી કાશીમાં રહેતો તેને દશ હજાર શિષ્યો હતા.

દરેક માર્ગમાંથી કેટલાબધા ફાંટા નીકળ્યા હતા એ વાત
માહેશ્વરને પૂજનારાઓની હકીકત વહલ દિગ્-
જુદા જુદા થયો. વિજયમાં લખી છે તે ઉપરથી જણાશે.

માહેશ્વર એ પ્રકારના હતા; વૈદિક અને તાંત્રિક. વૈદિકના
એ ભાગ હતા. તંત્રમિશ્ર અને કેવળ, તાંત્રિક આર
માહેશ્વર. પ્રકારન હતા; શૈવ, મહાશૈવ, પાશુપત અને શાકત.
એ બધાના પણ અનેક ભેદ હતા.

વૈદિકશૈવ વેદમાર્ગની રીતે મહાદેવજીનું પૂજન કરતા,
વૈદિકશૈવ. અને એ ધર્મમાં રહી વખતે બીજા દેવતાઓનું
પણ પૂજન કરતા, અને પાર્થિવ પૂજનમાં તત્પર
રહેતા. પંચપૂજા અથવા એકપૂજામાં નર્મદામાં ઉત્પન્ન થયેલાં
લિંગ ધારણ કરતા અને વૈદિક ધર્મને ગોણુ ગણી શૈવધર્મની પ્રશંસા
કરતા, અને નિર્માલ્યનું લક્ષણ કરતા.

પાશુપત પણ એ પ્રકારના હતા; વૈદિક અને તાંત્રિક.
પાશુપત. વૈદિકપાશુપત શિવની પૂજા કરતા. તેઓ અંદરથી
શૈવ, બહારથી શાકત અને લોકોચારમાં વૈદિક
હતા. તાંત્રિક નમ્ર અથવા ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાવાળા, સ્મ-
શાનમાં વિચરનાર, તલવાર ધારણ કરનાર, જટા રાખી ભસ્મ
લગાવનાર અને ચિમટા રાખી યોગમાં રહેનાર, પણ વેદ કર્મથી
વેગળા હતા. કપાલિયા પાશુપત સ્મશાનની અગ્નિમાં પાક કરનાર,
શિવભક્તિમાં તત્પર અને મધુમાંસને સેવનાર હતા. મહાશૈવ
ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરતા અને સાત પ્રકારના મકારનું સેવન કરતા.

શાકત પણ એ પ્રકારના હતા. વૈદિક અને તાંત્રિક. શુદ્ધ-
શાકત. વૈદિક વેદધર્મમાં રહી શિવની પૂજા કરતા અને
શક્તિદીક્ષામાં દીક્ષિત હતા. મિશ્રવૈદિક શક્તિ
મંત્રમાં દીક્ષિત અને શક્તિની ઉપાસનામાં તત્પર રહેતા. તાંત્રિકના
ત્રણ પ્રકાર હતા. દક્ષ, વામ અને કૌલ. દક્ષ, એ મધમાંસ લેતા

અને તાંત્રિક દીક્ષાવટે મહાલક્ષ્મીની ઉપાસના કરતા. વામ માર્ગ-
વાળા વીરકલ્પથી ક્યામાની પૂજા કરતા. તેઓ મધ, માંસ, મત્સ્ય
સુદ્રા વગેરેનું સેવન કરતા. ઉત્તમ તાંત્રિક મધને અમૃત અથવા
કારણદ્રવ્ય કહેતા; માંસને શુદ્ધ દ્વિતીયા કહેતા; પ્યાજને વ્યાસ,
લસણને શુક, કલાલને દીક્ષિત, કુટણીના ઘરને પ્રયાગ, ઘો-
ળણને પુષ્કર, રજસ્વલાને સર્વ તીર્થ, વગેરે કહેતા. તેઓ ડાબે
હાથે પૂજન કરતા.

કૌલ સાત પ્રકારના હતા. વૈદિક, વૈષ્ણવ, સૌર, ગાણેશ,
કૌલ. વામમાર્ગી, સિદ્ધાંત અને શાકત. પોતાની ઇચ્છા
પ્રમાણે ચાલે એનું નામ કૌલ (આ માર્ગવાળાનું
વર્ણન ઉપરના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૩૬૨ મે છે.)

વામમાર્ગ અથવા શક્તિ પંથવાળા માનતા કે:—પ્રવર્ત્તે
વામમાર્ગ. મૈરવી ચક્રે સર્વે વર્ણા દ્વિજાતયઃ એટલે ભૈરવી ચક્ર
નામની મહાપૂજા થાય છે તેમાં જે સામેલ હોય
તે બ્રાહ્મણથી ચંડાળ પર્યંત દ્વિજવર્ણ બાણવા. શાસ્ત્રો વગેરેને તેઓ
માન આપતા નહિ.

વેદશાસ્ત્રપુરાણાનિ સમસ્તગણિકા યથા ।

एकैव शांभवो विद्या गुप्ता कुलवधूरिव ॥

વળી આ લોકો લખે છે કે:—

चंडालिनी महादेवी भोगसौख्यप्रदायिनी ।

नित्यं मलीनरूपेण पुनाति भजतां नृणाम् ॥

વળી દારૂ પીવાની એ માર્ગમાં હદ વગરની છૂટ હતી.

पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले ।

उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

બીજ માર્ગ અથવા મ્હોટો માર્ગ પણ એ વખતે ચાલતો.

દેવીપૂજન દેશના ઘણા લાગોમાં ચાલતું. શ્રી નાથજીની દેવી પૂજ. સેવા કરનાર બ્રાહ્મણો પોતાના ચોટલામાં દેવીની મૂર્તિઓ છુપી રીતે રાખતા અને રાજભોગ વખતે તે દેવીઓને ચોટલામાંથી કાઢી શ્રી નાથજીની મૂર્તિ પાસે મુકતા.

પંચાયતન પૂજ. પંચાયતન પૂજ એટલે દેવી, ગણેશ, સૂર્ય, શિવ અને શાલિગ્રામની પૂજ પણ ઘણે ઠેકાણે ચાલતી.

આર્ય પ્રજાનો કેટલોક ભાગ વિષ્ણુ કે રામને પણ માનતો. બીજા દેવદેવીઓ પણ પૂજતાં. બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ સિદ્ધાંતમાં શ્રી શંકરાચાર્યના મતને અનુસરી આચારમાં શિવમાર્ગી હોઈ જગતને મિથ્યા માનનારો હતો. શક્તિની ઉપાસના કરનારની પણ સંખ્યા ઓછી નહોતી. જૈનોની સંખ્યા પણ મોટી હતી. દૈ શ્રદ્ધાનો લોપ થયો હતો, અને લોકોનાં ચિત્ત વ્યગ્ર રહેતાં.

લક્ષિત તરફ લોકોનું મન ખેંચાતું હતું અને દેશના જુદા ભક્તિનો ઉદય. જુદા ભાગોમાં તેના પ્રવાહનો ઉદય થઈ ગયો હતો.

લક્ષિતની અને વિશેષેકરીને કૃષ્ણલક્ષિતની દિવ્યજ્વાલા નરસિંહ મહેતા. નૃસિંહ મહેતાના હૃદયમાં પ્રગટ થઈ હતી. એ જ્વાલાનો ઝાંખો પ્રકાશ ઉત્તરમાં દેઠ કાશ્મિર, દક્ષિણમાં શ્વેતગિરિદુરામેશ્વર, પૂર્વમાં શ્રી જગન્નાથજી અને પાશ્ચિમમાં દ્વારકા સુધી પોહોચ્યો હતો. મહેતાનાં લક્ષિતનાં પદોએ લોકોને મોહ ઉપજાવ્યો હતો અને એમનાં પ્રભાતિયાં પ્રભાતમાં ઘેરે ઘેર ગવાતાં. સામળશાના વિવાહ, કુંવરબાઈના સીમંત અને મહેતાના પિતાના શ્રાદ્ધ વખતે જે ચમત્કારો થયા હતા તેમણે લોકોનાં મન વિધિનાંખ્યાં હતાં. મહેતાએ જ્ઞાન અને કર્મમાર્ગને વખોડી કાઢી પ્રેમલક્ષિતનાં પદો પુષ્કળ છૂટથી ગાયાં, અને દૈ વિશ્વાસ અને દૈશ્રય જે લક્ષિતનાં સળગ અંગ છે તે ઉપર સારી પેઠે ભાર મુક્યો.

“ કર્મ ધર્મની વાત છે જેટલી, તે મુજને નવ લાવેરે;
સઘળા પદારથ જે થકી પામે, (તે) મારા પ્રભુની તોલે નાવે રે. ”

* * * *

“ તુંબડાં લીધે વિરાગ કીધે, રામ મળે નહીં, જ્યાં લગી નહિં વિવેક રે ”

* * * *

“ રળવાનું તને જોર ન હોય તો, રાખ ચોળીને લીખી ખા. ”

* * * *

“ સિદ્ધિ ન હોય રે શ્રીપાતને, સિદ્ધિ ન હોય રે;
કાં સ્ત્રી મરે કે ખાવા ટળે ત્યારે, મુંડ મુંડાવી લગવાં પેહરેરે. ”

* * * *

“ તારા ઝોંકારનું કરને અથાણું, મારી સાથે વૃંદાવન ચાલરે;
લણે નરસૈયો મેલ તારૂં કમંડલ, કરમાં આ તાળ ઝાલ. શ્રી. ”

* * * *

“ શું મૂકું મૃત્યુ લય માટેરે, માળા મારા જીવને સાટેરે,
મેરૂં ચળે રવિ પશ્ચિમ પ્રગટે, નરસૈયો માળા ન મૂકે—માળા. ”

* * * *

“ જ્યાં વિશ્વાસ ત્યાં વિશ્વંભર છે. ”

* * * *

“ શાસ્ત્ર બાંધી સાગરમાં નાંખ તું, મારો હરિ આપશે હાર. ”

* * * *

“ પ્રેમ પાપે રામઘટમાં ન આવે. ”

* * * *

નરસિંહ મહેતાને હાર આપ્યા પછી લગવાને પણ લક્ષિતને
ઉત્તેજન આપ્યાનું હારમાળા બતાવે છે. લગવાન કહે છે કે:-

“ હું તો પ્રેમે સુખિઓ થાઉં, સંધ્યા વંદન કરે ત્યાં ન જાઉં;
જેને વિદ્યાતણું અભિમાન, ત્યાં ન જાઉં કહે લગવાન. ”

* * * *

“ દાસનો દીન છું, ભક્તઆધીન છું. ”

* * * *

હાર આખ્યા પછી રામાનંદ ભકતે પણ ગાયું હતું કે:—
“ કળિયુગમાં હરિભક્તિ મોટી, મોટું નારાયણ નામજી. ”

* * * *

ભક્તજન વિષે સ્ત્રીઓને ઘણું માન હતું એમ મંડલિકની માતાએ જે વચન કહ્યું હતું તે ઉપરથી જણાય છે.

“ પૃથ્વી પ્રલે થાશે પાપી, નરસૈયો જો દુભાયજી. ”

* * * *

નરસિંહ મહેતાએ હારમાળા જુનાગઢમાં સંવત ૧૫૧૨ માં ગાઈ. ગુજરાતના બીજા ભાગમાં પણ તે અરસામાં ભાલણ અને ભીમ બીજા ભક્ત કવિઓ થયા. તેઓમાં ભાલણ અને ભીમ મુખ્ય હતા. ભાલણ રામચંદ્રજીનો સેવક હતો તોપણ એણે કૃષ્ણલીલા ગાઈ છે. ભીમે ગાયું કે—

“ વ્રત દાન તપ તીરથ સાર, સમોવડ નાવે નામ મુદાર; ”

* * * *

“ કલિયુગે કૃષ્ણનામ સમોવડ, દાન તે આપડાં તોલે નાવે;
સદાચારી હરિભક્ત સમોવડ, તેને કૃષ્ણકીર્તન લાવે. ”

* * * *

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પણ તેમજ થયું હતું એમ જણાય છે.

જયદેવ કવિની સ્મૃતિ વિદ્વાનોને ગઈ નહોતી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ભક્તિનો પ્રવાહ. રામાનંદ અને તેના શિષ્યોએ આર્યો અને અનાર્યોને મોહ ઉપજાવ્યો હતો. “ મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર ” નો ધ્વનિ ગોકુલ, મથુરાં, વૃન્દાવન અને દ્વારકા મુખીમાં સંભળાતો હતો. બંગાળામાં આચાર્યશ્રીના સમયમાં નીમાઈ ઉરફે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય “ હરિ જોલો ” ના પોકારથી આજો બંગાળો દેશ ગજવી રહ્યો હતો.

દક્ષિણમાં નામદેવ, ચાંગદેવ અને જ્ઞાનદેવે લક્ષ્મિનો પ્રવાહ
દક્ષિણમાં જ્ઞાન ચલાવ્યો હતો. નામદેવનું નામ હારમાળામાં ઘણી
દેવાદિ ભક્તો. વખત ગવાયું છે.

તે અરસામાં આખા આર્યાવર્તમાં લક્ષ્મિનો ઉદય જુદે
જુદે રૂપે થયો હતો.

નરસિંહમહેતાને તો આચાર્યશ્રીના શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાંતની
શુદ્ધાદ્વૈતની ઝાંખી થઈ હોય એમ નીચેના પદ ઉપરથી જણાય છે.
ઝાંખી

“ જાગીને જોઉં તો, જગત દીસે નહીં, ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્યવિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.
પંચમહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ઉપન્યાં, અણુ અણુ માંહિ રહ્યારે વળગી;
ફૂલને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ તે નહિરે અળગી.
વેદતો એમ વદે, શ્રુતિ, સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડળ વિષે ભેદ નોયે.
ઘાટ ઘડયા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.
જીવને શિવ તો આપ ઇચ્છાએ થયા, રચી પરપંચ ચોદ લોક કીધા;
ભણે નરસૈયો એ તેજ તું તેજ તું, એને સમર્યાથી કંઈ સંત સીધ્યા.”

બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૧.

*

*

*

*

ઉપરનાં ઐતિહાસિક, સામાજિક અને ધાર્મિક વૃત્તાંત ઉપ-
રથી માલૂમ પડશે કે આવાં સમયમાં કોઈ સમર્થ
ઉદ્ધારકની આ- વશ્યકતા. ધર્મસંબંધી સુધારો કરનારની ખાસ જરૂર હતી.

૧ લોકોનાં મન સત્ત્વહીન ક્રિયાઓ કરવામાં અને બૂદ્ધાં
બૂદ્ધાં દેવ દેવીઓની પૂજા, બાધા અને આખડીઓમાં ભટકતાં હતાં
તે અટકાવવાની,

૨ સંસ્કાર છૂટી ગયેલા પણ હરિથી વિમુખ નહિ એવા
લોકોને ખરા ધર્મ તરફ દોરવાની અને અધિકારના અભિમાન
વાળાઓ તરફથી થતા અપમાનમાંથી તેમને બચાવવાની,

૩ અનેક પાખંડીઓ, સ્વામી, ગુરૂ, સંન્યાસી વિગેરે વેષ ધારણ કરી લોકોને ધૂતતા અને ઠગતા તેમાંથી તેમને બચાવવાની,

૪ જે માર્ગ સત્ત્વવગરના થઈ ગયા હતા તે છોડાવી લોકોને સિદ્ધા અને સરળ માર્ગ તરફ વાળવાની,

૫ દ્રવ્ય અને કાળના નકામા વ્યય અને મનના નકામા વ્યાપારોને અટકાવવાની,

૬ ધર્મ માત્ર બોલવામાં અને બહારનાં ચિન્હોમાં રહ્યો હતો તેને મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રવેશ કરાવવાની,

૭ જ્યાં સુધી પ્રભુની ઈચ્છા દુઃખમાં રાખવાની હોય ત્યાં સુધી દુઃખમાં રહી તે દુઃખો સુખને મારે જ છે એમ માની તેઓથી ન ગભરાતાં પોતાનું શ્રેયઃ સાધીલેવાનો માર્ગ બતાવવાની,

૮ કલિયુગમાં સહેલામાંસહેલો અને સર્વથી સાધી શકાય એવો ધર્મમાર્ગ બતાવવાની,

૯ દુઃખ દરિયામાં ડુબેલી અને જીવલેણ કચરાઈ ગયેલી દેવીસંપત્તવાળી પ્રજાઓ શ્રી હરિનો આશ્રય અને શરણુ ખોળે અને ભક્તિ તરફ વળે એ સ્વાભાવિક હતું, તેથી શ્રી કૃષ્ણભગવાને ગીતાજીમાં ભક્તિને જે પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું તેજ પ્રાધાન્ય પુનઃ શાસ્ત્રીય રીતે બતાવવાની,

અને એવા બીજા અનેક સુધારા કરવાની આ સમયમાં જરૂર હતી.

આ મહાભારત કામ પાર પાડવું, અને ધર્મની ભાવનાને શુદ્ધ, દૃઢ અને ચેતનમય કરી તદ્વારા અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપી પુરૂષાર્થો સહેલાઈથી સિદ્ધ કરાવવાં તે શ્રીમદ્વાચાર્યનો જીવનહેતુ હતો. તે હેતુ કેટલે દરજ્જે ફલિભૂત થયો હતો તે આ ગ્રંથમાં રજુ કરેલી હકીકત ઉપરથી માલૂમ પડશે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના જન્મચરિત્ર સંબંધી કેટલીએક હકીકત.

પ્રકરણ ૧.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી વૈષ્ણવોમાં શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી શ્રી મહાપ્રભુજી. અથવા શ્રીમહાપ્રભુજીની સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ છે. આચાર્યપદ ધારણ કરતા પેહેલાં એ વલ્લભદીક્ષિતના નામથી ઓળખાતા. એ નામ હજી પણ તત્ત્વદીપ વગેરે ગ્રંથોમાં માલુમ પડે છે. કૃષ્ણદેવરાજની સલામાં એમને આચાર્ય પદ આપવામાં આવ્યું ત્યારથી એ આચાર્યશ્રીની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા. છેવટના ભાગમાં શ્રી મહાપ્રભુજીના નામથી ઓળખાયા. સંન્યાસ ધારણ કર્યા પછી એમનું નામ પૂર્ણાનંદસ્વામી રાખ્યું હતું. સુગમતાને માટે આ ગ્રંથમાં એમનું નામ અમે આચાર્યશ્રી લખીએ છીએ.

આચાર્યશ્રીનો જન્મ એક પ્રખ્યાત, ધર્મનિષ્ઠ, વિદ્વાન્ અને ઉજ્જવલ કીર્તિવાળા કુટુંબમાં થયો હતો. ભાગ્યે જ આચાર્યશ્રીના પૂર્વજો. કોઈ પુરૂષ એવો ભાગ્યશાળી હશે કે જેના કુટુંબમાં ધર્મ, નીતિ અને સદાચાર એ નિરંતર બે ચાર પેઢી સુધી સર્વસ્વ ગણાયાં હોય. ભાગ્યે જ કોઈ કુટુંબમાં બ્રહ્મચર્યાદિ શાસ્ત્રોમાં કહેલા બ્રાહ્મણના ધર્મો ઉત્તરોત્તર પળાયા હોય, તેમજ વિદ્યાનાં સંચય અને વૃદ્ધિ ઉત્તરોત્તર થયાં હોય. ઘણાજ સંતોષની વાત એ છે કે આચાર્યશ્રીની ઉપરની સાત પેઢીમાં બ્રહ્મચર્ય, વિદ્યા, ધર્મ, સંતોષ, સદાચાર અને કીર્તિ નિરંતર જળવાઈ રહ્યાં હતાં.

જે કુટુંબમાં આચાર્યશ્રીનો જન્મ થયો તે કુટુંબ આન્ધ્ર દેશમાં વ્યોમસ્થંભ નામે પર્વતની પાસે કૃષ્ણાનદીની દક્ષિણે

પ્રાદ્ધણના કાકરવાડ* (કાકુંલકર) નામના મોટા નગરમાં રહેતું હતું. એ કુટુંબ શુદ્ધ વેલનાટ અથવા વેલનાડુ એ નામથી ઓળખાતું હતું. એ કુટુંબ વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળુ, યજ્ઞવેદી, તૈત્તરીય શાળી, અને ભારદ્વાજ ગોત્રી હતું. એની કુળદેવી રેણુકા હતી.

એ કુટુંબના મૂળ પુરૂષ ગોવિંદાચાર્ય હતા. તેમના પુત્ર વલ્લભદીક્ષિત થયા, અને વલ્લભદીક્ષિતના પુત્ર યજ્ઞનારાયણભટ્ટ થયા.

યજ્ઞનારાયણભટ્ટે ઘણાં વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછી યજ્ઞનારાયણભટ્ટ. દેવપુરના સુધર્મા નામના પ્રાદ્ધણની નર્મદા ના-

મની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. એ (યજ્ઞનારાયણભટ્ટ) અતિથિનો સારી રીતે સત્કાર કરતા. એક વખત એમને ત્યાં દ્રવિડ દેશનો એક વિષ્ણુમુનિ નામનો અતિથિ આવ્યો. તે વિરક્ત દશામાં હતો. યજ્ઞનારાયણભટ્ટે તે દશામાં રહેવાનું પ્રયોજન પુછતાં તેણે કહ્યું કે હું હસ્તેશ હરિની ભક્તિજ પસંદ કરું છું. તે સાંભળી યજ્ઞનારાયણભટ્ટે પોતાને હરિની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય એને માટે પ્રાર્થના કરી ત્યારે વિષ્ણુમુનિએ જે ગોપાળમંત્ર વિષ્ણુસ્વામી, બિલ્વમંગળ, દિવોદાસ વગેરે તરફથી આલતો આવેલો તે મંત્ર એમને આપ્યો. પછી યજ્ઞનારાયણભટ્ટ શ્રી ગોકુલેશ (શ્રી મદનમોહનજી) ની સેવા કરવા લાગ્યા. પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે યજ્ઞનારાયણભટ્ટ દર વર્ષે એક સોમયજ્ઞ કરતા. એક વખત યજ્ઞમાં આહૂતિ આપ્યા પછી એમણે ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું ત્યારે ધ્યાનમાં ભગવાને પ્રકટ થઈ કહ્યું કે તું કાંઈ વરદાન માગ. ત્યારે એમણે કહ્યું કે આપની સેવા કરનારને આપનાં કલ્યાણકારી દર્શન કરતાં બીજે શો વધારે લાભ હોઈ શકે ? પછી ભગવાને કહ્યું કે સો સોમયજ્ઞ પુરા થયે હું તારા યજ્ઞનો વિસ્તાર કરવા અને સદ્ગર્ભનું રક્ષણ કરવા માટે તારા કુટુંબમાં અવતાર ધારણ કરીશ. એ પ્રમાણે કહીને ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા.

---

* આ ગામ નીઝામ સરકારની હાલની સરહદમાં હતું એમ અણે-
માન થાય છે.

યજ્ઞનારાયણના પુત્રનું નામ ગંગાધરસોમયાજ્ઞ હતું. એ પણુ ધર્મિષ્ઠ અને વિદ્વાન્ હતા. એ ગોણીપુરના ગંગાધરસો- ત્રિફલની કાંચી નામની પુત્રી વેરે પરણ્યા. એ- મયાજ્ઞ. મણે ૨૮ સોમયજ્ઞ કર્યા, અને ઉત્તર અને પૂર્વ મી- માંસાનું રહસ્ય બતાવનાર ગ્રંથ રચ્યો.

એમના પુત્ર ગણપતિભટ્ટ પણુ ધર્મિષ્ઠ હતા. એ દક્ષિણ મથુરાના કેશવરામની અંબિકા નામની કન્યા વેરે ગણપતિભટ્ટ. પરણ્યા. એમણે ૩૦ સોમયજ્ઞ કર્યા. ઘણા શિષ્યો સહિત દક્ષિણ દેશમાં યાત્રા કરી શકતો તથા તાંત્રિકોને જીતી એમણે વિજયધ્વજ રોપી, અને સર્વતંત્રનિગ્રહ નામનો ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથનો છેલ્લો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

વેદાન્ સર્વમતાન્ મતે તુ વિમતાન્યંગીકરોતીહ કિં ।

સોપ્યન્યત્ વ્યવહારસાધકતયા માનાંતરં ચાશ્રયેત્ ॥

આદ્યે મૂલવિરોધિનામિતરતો વાધાજુષાં દુર્બલા ।

ગીરસ્માદનુકૂલતૈવ સુગતિ સ્ત્યાગે ન માનં પુનઃ ॥

અર્થ—આ તંત્રમતમાં વાદી ત્રિવાદસ્પદ (અનિશ્ચિત) તંત્રોનો અંગીકાર કરે છે. તે તે તંત્રને સ્વમતમાં સ્વતઃપ્રમાણ માને કે સર્વસંમત વેદથી પરતઃપ્રમાણ માને. પરતઃપ્રમાણ માનતો હોય તો મૂલવિરોધિ (વેદવિરોધિ) તંત્રોની વાણી દુર્બળ છે. વેદ સિવાય પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી તંત્રને પ્રમાણિત માનતો હોય તો પણુ સ્વતઃપ્રમાણની હાનિ થવાથી તંત્રોની વાણી દુર્બળ છે એમ સિદ્ધ થયું. માટે વેદાનુકૂળતા સ્વીકારવી તેજ સુગતિ છે. વેદનો ત્યાગ કરવામાં કોઈ પણુ પ્રમાણ નથી.

ગણપતિભટ્ટના પુત્ર વલ્લભ અથવા બાલભટ્ટ હતા. એ ધર્મ- બાલભટ્ટ. પુરીના કાશીનાથની પૂર્ણા નામની પુત્રી સાથે પ- રણ્યા. એ સમર્થ વિદ્વાન્ હતા. દશ ગ્રંથ ઉપર વ્યાખ્યાન કરી “દશગ્રંથી” એ નામથી પ્રખ્યાત થયા. એમણે પાંચ સોમયજ્ઞ કર્યા, અને લક્ષ્મીદીપ એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો.

એમને લક્ષ્મણલટ્ટ અને જનાર્દનલટ્ટ એ બે પુત્ર થયા.
લક્ષ્મણલટ્ટ એ શ્રેષ્ઠ પંડિત હતા. ઉત્તમ વિદ્યા

સંપાદન કર્યા પછી વિદ્યાનગરના રાજાના પુરોહિત સુશર્માની યજ્ઞમાગાડૂ નામની કન્યા સાથે એ પરણ્યા. એક સમયે પ્રતિપક્ષી રાજાએ કાકરવાડ નગરનો નાશ કર્યો અને એનું કાંઈ નિશાન રહેવા દીધું નહીં ત્યારે લક્ષ્મણલટ્ટ અગ્રહાર નામના ગામમાં જઈ વસ્યા. એમને રામકૃષ્ણ નામનો પુત્ર અને સરસ્વતી અને સુલદ્રા નામની બે કન્યાઓ થઈ. ત્યાર પછી એ માતાપિતાની આજ્ઞાથી યાત્રાને મિથે ઘર છોડી જનાર્દનક્ષેત્રમાં જઈ સિદ્ધ અને વિદ્વાન્ પ્રેમાકર નામના મહાત્માની સેવા કરવા લાગ્યા. પુત્રનો વિયોગ સહન ન થવાથી વલ્લભલટ્ટ લક્ષ્મણલટ્ટને ખોળવા નિકળ્યા. એમની સાથે લક્ષ્મણલટ્ટનાં સ્ત્રી તથા સાસુ અને છોકરાં હતાં. જનાર્દન ક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચતાં લક્ષ્મણલટ્ટનાં સ્ત્રી અને સાસુ પ્રેમાકરસ્વામીનાં દર્શન કરવા ગયાં. એમનો વિનય જોઈને પ્રેમાકરસ્વામીએ યજ્ઞમાગાડૂને આશિષ્ દેઈ કહ્યું કે “તું પુત્રવતી થા.” અને એમની માતાને કહ્યું કે “તું શાન્ત (સુખી) થા.” પછી યજ્ઞમાગાડૂની માતાએ કહ્યું કે મહારાજ એનો સ્વામી કોઈ મહાત્માની સેવા કરવા ગયો છે તે એને પુનઃ પ્રાપ્ત થાય અને આપનું આપેલું વરદાન સફળ થાય એમ આશિષ્ આપો. ત્યારે સ્વામીએ તથાસ્તુ કહ્યું. એટલામાં વલ્લભલટ્ટ તથા લક્ષ્મણલટ્ટ પણ ત્યાં જ ભેગા થયા. સ્વામીએ સર્વનું વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી લક્ષ્મણલટ્ટને પોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. પછી વલ્લભલટ્ટ સ્વામીની સેવામાં રહ્યા, અને લક્ષ્મણલટ્ટ પોતાનાં સાસુ અને કુટુંબીજનોને લેઈને પોતાને ઘેર આવી શ્રીગોપાળજીની સેવા કરવા લાગ્યા. તે પછી એમણે પાંચ સોમયજ્ઞ^૧ કર્યા અને તેને અંગે સવાલક્ષ બ્રાહ્મણો જમાડવાનો સંકલ્પ કરી પોતે શિષ્યો, ચાકર, નોકરો તથા પોતાની પત્નીને સાથે લેઈ કાશીયાત્રા કરવા નિકળ્યા. પોતાની સાથે માત્ર જોઈતી

ચીજે લીધી અને પોતાનાં જાળકો તથા બીજી બધું પોતાના ભાઈ જનાઈનને સોંપ્યું. પછી યાત્રાળુનો વેષ ધારણ કરી રસ્તે ચાલતાં પોષ વદ ૩૦ ના રોજ પ્રયાગ પહોંચ્યા અને ત્યાંની યાત્રા યથા-વિધિ કરી. આ સ્થળમાં ચંપારણ્યના રાજાનો કારભારી એક કૃષ્ણ-દાસ શેઠ નામનો ગૃહસ્થ એમને મળ્યો, તેણે પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે લક્ષ્મણલટ્જની પ્રાર્થના કરતાં એમણે એને આશિર્વાદ આપ્યો. પછી કૃષ્ણદાસ પોતાને દેશ ગયો અને લક્ષ્મણલટ્જ વારાણસી (કાશી) ગયા. કાશીમાં હનુમાન ઘાટ ઉપર પોતાના ન્યાતીલા રહેતા ત્યાં એક સુંદર ઘર રાણી રહ્યા, અને પંડિતો, વિદ્વાનો અને સંન્યાસીઓ સાથે ધર્મ વાર્તા કરવા અને થોડે થોડે અંતરે બ્રહ્મભોજન કરાવવા લાગ્યા.

કેટલાએક વખત પછી દેશમાં ઉપદ્રવ થતાં બગર આવી કે પશ્ચિમ દિશા તરફથી એક યવનનો બાદશાહ આચાર્યશ્રીનું પ્રાગટ્ય દિલ્હી આવ્યો છે અને તે યવનોની સેના લેઈ કાશીના દશનાગી સંન્યાસીઓ ઉપર ચડાઈ કરવા આવે છે. આ બગર સાંભળી કાશીના રહેવાશીઓ ભયભીત થઈ બીજા દેશોમાં જવા નિકળ્યા. તે બોધને લક્ષ્મણલટ્જ પણ સ્વદેશ જવા નિકળ્યા. એમની સાથે દક્ષિણ તરફના બીજા લોકો પણ નિકળ્યા. પછી લક્ષ્મણલટ્જ કેટલેક દિવસે ચોડાનગર (ચતુર્ભદ્રપુર) પાસે ચંપારણ્યમાં આવ્યા; ત્યારે રસ્તામાં શિવા (હરડે) ના ઝાડ નીચે અંધારી રાત્રિને વિષે એમનાં સ્ત્રી ચલ્લમાગાડને આડમે માસે ગર્ભ-સાવ થયો. એ ગર્ભ જીવતો નથી, એમ જાણી પોતાનું વસ્ત્ર ફાડી તેના એક કટકામાં વિંટી તેને એક શમીવૃક્ષની બગેલામાં મુક્યો અને તેના ઉપર પાંદડાં ઢાંક્યાં. તે પછી લક્ષ્મણલટ્જ અને બીજા મંડળી સાથે ચલ્લમાગાડ આગળ ચાલ્યાં. થોડે જઈ સર્વ મંડળીએ રસ્તામાં એક ઠેકાણે મુકામ કર્યો. ત્યાં ચલ્લમાગાડ અને લક્ષ્મણલટ્જને સ્વપ્નમાં ભગવાને દર્શન દેઈ કહ્યું કે હું તમારે ત્યાં અવતરેલો છું.

ખીજે દિવસે સવારે લક્ષ્મણભટ્ટજીને ખબર મળી કે દંડીસંન્યાસીઓ-
એ મ્હેરછોની ફાજને હરાવી કાઢી ચુકી છે અને કાશીમાં શાન્તિ
ફેલાઈ છે. લક્ષ્મણભટ્ટજીએ એ ખબર પોતાની સાથેનાં માણસોને
કહી અને તેઓ કયાં જવાનો ઇરાદો રાખે છે તે પુછ્યું. ત્યારે
કેટલાઓએ પોતાને દેશ જવાની ઇચ્છા બતાવી તેથી તેઓને તેમને
દેશ જવાની રજા આપી. બાકી રહેલાઓમાંથી જેઓને કાશી
જવાની ઉતાવળ હતી તેમને કાશી જવા દીધા. જેઓ લક્ષ્મણ-
ભટ્ટજીની સાથેજ રહેવાની ઇચ્છાવાળા હતા તેમને લક્ષ્મણભટ્ટજીએ
આગલી રાત્રે ગર્ભસ્થાવ થયાની હકીકત કહી અને જણાવ્યું કે
જાતાશૌચની નિવૃત્તિ થયા પછી અમે કાશી તરફ જઈશું. ત્યારે
તેઓએ પણ એમની સાથે રહેવાની ખુશી જણાવી. પછી કેટલાં-
એક માણસોને તથા ચલ્લમાગાડુજીને સાથે લેઈને જે સ્થળમાં
ગર્ભસ્થાવ થયો હતો તે સ્થળે લક્ષ્મણભટ્ટજી ગયા. સાથેનાં
માણસોને થોડે દૂર ઉભાં રાખી લક્ષ્મણભટ્ટજી તથા ચલ્લમાજી જે
સ્થળે ગર્ભને રાખ્યો હતો તે સ્થળે ગયાં ત્યારે ત્યાં એક અગ્નિ-
મંડળની વચમાં ચલ્લમાગાડુજીએ એક અપ્રાકૃત બાળકને પોતે
વિટેલા વસ્ત્ર ઉપર રમતો જોયો. ચલ્લમાગાડુજી એ બાળક
લક્ષ્મણભટ્ટજીને બતાવ્યો અને કહ્યું કે એ બાળક મારો છે, કેમ
કે મારા રતનમાંથી દુધ વહે છે. લક્ષ્મણભટ્ટજીએ કહ્યું કે જો એ
બાળક તમારોજ હશે તો અગ્નિ તમને માર્ગ આપશે. તે ઉપરથી
ચલ્લમાગાડુ તે બાળક તરફ ગયાં. અગ્નિએ એમને માર્ગ આપવાથી
એમણે એ બાળકને ઉપાડી લેઈ પોતાની છાતી સાથે ચાંપ્યો.
એજ બાળક શ્રીમદ્ ચલ્લભાચાર્યજી હતા.

આચાર્યશ્રી પણ પોતે પોતાને અગ્નિરૂપ માનતા હોય એમ એમના ગ્રંથોમાં
કોઈકોઈ ઉકાળે અગ્નિનું સૂચન કરેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે. તત્ત્વાર્થદીપની
ટીકાના ત્રીજા શ્લોકમાં અગ્નિશ્વકાર તત્ત્વાર્થદીપ એ વાક્ય છે. સુબોધિની પ્રથમ સ્કં-
ધના મંગળાચરણના ૫ મા શ્લોકમાં વૈશ્વાનરાદ્વાકૃપતેઃ એ શબ્દો મળી આવે છે.
વ્યાસસ્મૃત અધ્યાય બીજાના પ્રથમપાદમાં ૨૬ મા સૂત્રની ટીકામાં અતો અગ્નિના-
મયા સર્વૈતઃ વગેરે શબ્દો છે.

વળી એવી પણ એક વાર્તા ચાલે છે કે એક વખત આચાર્યશ્રીના પેટમાં કાંઈ દરદ થતું હતું ત્યારે એમણે એક સેવક પાસે કાંઈક આપ્યું મંગાવ્યું. તે આવ્યું એટલે પાસેની સઘડીમાં દેવતા હતો તેમાં આચાર્યશ્રીએ તે નાખ્યું અને પછી થોડીવારે એમને જે દુઃખ થતું હતું તે મટી ગયું.

આચાર્યશ્રી પોતાને અત્રિ રૂપ માનતા હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, કેમકે હાલમાં પણ કેટલાએક પોતામાં અમુક તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં છે એમ માને છે.

ઉપર પ્રમાણની લડીકતને લીધે આચાર્યશ્રીને વ્રજા ગ્રંથમાં વૈશાનર-વૈશાનરાચાર્ય કહેલા જન્મમાં આવે છે.

આ બાળકને યોગ્ય સંસ્કાર કરાવવાને તથા સૂતિકાગૃહની નામકરણ યોગ્ય ગાંડવણ કરવાને લક્ષ્મણભટ્ટજીએ પાસેના ગામમાં જઈ મુકામ કર્યો. જે કૃષ્ણદાસ લક્ષ્મણભટ્ટજીને પ્રયાગમાં મળ્યો હતો તે આ ગામનો નાયક હતો. તે લક્ષ્મણભટ્ટજીને આ ગામમાં મળ્યો, અને સેવાચારી કરમાવવાનું પુછતાં લક્ષ્મણભટ્ટજીએ એને સૂતિકાગૃહ અને મુકામ તૈયાર કરવાનું કહ્યું. તેથી તેણે થોડીવારમાં સર્વ તૈયાર કરાવ્યું, અને લક્ષ્મણભટ્ટજીને સર્વ પ્રકારની સામગ્રી ભેગી કરી આપી. પછી એમને કહેવા લાગ્યો કે આપે પ્રયાગમાં આશિષ દીધી હતી તેથી મારી સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો છે પણ તે પુત્રવતી થાય એવી આશિષ આપો. લક્ષ્મણભટ્ટજીએ પ્રભુનું સ્મરણ કરી તેવી આશિષ આપી. પછી પોતાના બાળકને લક્ષ્મણભટ્ટજીએ સર્વ યોગ્ય સંસ્કારો યથાવિધિ કરાવ્યા અને એનું પ્રસિદ્ધ નામ વલ્લભ રાખ્યું. એ બાળકનું દેવનામ કૃષ્ણપ્રસાદ, માસનામ જનાર્દન અને નાક્ષત્રનામ શ્રાવિષ્ટ આવ્યું.

આ બાળક (આચાર્યશ્રી) નો જન્મ સંવત ૧૫૩૫^૧ શાકે ૧૪૦૦, (સન ૧૪૭૯) ના વૈશાખ (ગુજરાતી ચૈત્ર) જન્મ-તિથિ. વદ ૧૨ ને ગુરુવાર^૨ ના રોજ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં રાત્રે ચંપારણ્યમાં^૩ થયો હતો.

૧ શ્રી વલ્લભવિલાસમાં લખ્યું છે કે કલ્યાણભટ્ટજી કહોલ નામના ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રીનો જન્મ સંવત્ ૧૫૨૬ માં થયાનું લખેછે તેમજ પ્રાગટ્યસિદ્ધાંત વિગેરે

ગ્રંથોમાં પણ એજ વર્ષે આપ્યું છે. એ ગ્રંથો અમને મળી શક્યા નથી તેમજ એમાં લખેલી સંવત્ ૧૫૨૯ ની સાલ ખરી છે તે સાબીત કરવાનાં સાધનો પણ મળી આવતાં નથી. તે કારણથી યદુનાથવિજય, શંકર દયાળુએ છપાવેલો શ્રી વલ્લભદ્રશિવજય, કલ્પ-દ્રુમો નીજવાર્તાનાં પુસ્તકો તથા બીજા ગ્રંથોમાં આચાર્યશ્રીના જન્મની સાલ સંવત્ ૧૫૩૫ ની આપી છે તેજ અમે સ્વીકારી છે.

તજવીજ કરતાં માલમ પેઠે છે કે કલ્યાણભટ્ટ મહાપતિ કહેવાતા હતા. તે ઘણા વિદ્વાન હતા. તે દેશેદેશ કરી પંડિતોની સલાહો કરી વિજયપત્ર મેળવતા. એ પ્રમાણે વિજય કરતા કરતા એ એક વખત ગોકુળમાં આવ્યા. ત્યાં પ્રસાદ લીધા પછી વધેલી જુઠણ નીચ બતવાળાને આપવા માંડતાં તેણે જુઠણ લેવાની ના પાડી. ત્યારે કલ્યાણભટ્ટના મનમાં આવ્યું કે અહીં ન્યારે નીચ બતના લોકો આચારમાં આવા ઉત્તમ છે ત્યારે અહીં જય મેળવવો એ મુશ્કેલ છે. એ ઉપરથી એમણે પાતાનાં સઘળાં પુસ્તકો યમુનાજમાં બાળી દીધાં. ત્યાર પછી કલ્યાણભટ્ટ શ્રીગોકુલનાથજી પાસે રહેવા લાગ્યા. એમની પાસે રહી એમણે કલ્હોત્ર નામનો ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથમાં રોજાગ તરંગ છે. ભાષામાં લખાયેલી એક પ્રત અમારા જોવામાં આવી તેમાં ૨૯ તરંગ હતા. શ્રીગોકુલનાથજીએ આચાર્યશ્રીના પૌત્ર હતા અને એમનો જન્મ સંવત્ ૧૬૦૬ માં થયો હતો. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે આચાર્યશ્રીના જન્મ પછી સુમારે સો વર્ષે કલ્હોત્ર નામનો ગ્રંથ લખાયો હતો. એ કારણથી એ ગ્રંથમાં જન્મની આપેલી સાલ સ્વીકારી શકાતી નથી.

પ્રાગરચ્છિકાંત નામનું પુસ્તક શ્રીગોકુલનાથજીના સેવક ગોપાળદાસે રચ્યું હતું. એ ગોપાળદાસ રોજાગવ્યારાના હતા. શ્રીગોકુલનાથજી સંવત્ ૧૬૬૭ માં લીલામાં પધાર્યા પછી એ ગ્રંથ લખાયેલો હોય એમ જણાય છે. તેથી તેમાં આપેલી સાલ ઉપર પણ વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી.

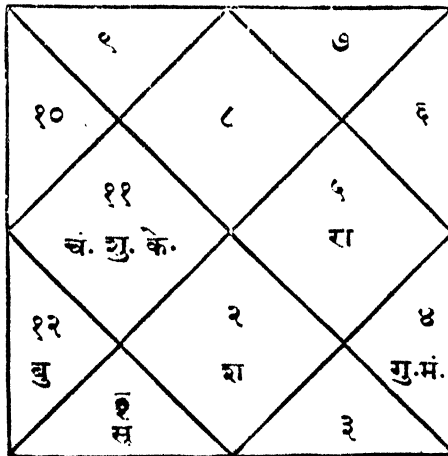
૨ કેટલાએક ગ્રંથમાં ગુરુવારને બદલે રવિવાર લખ્યો છે. યદુનાથવિજયમાં જે વાર લખ્યો છે તેજ અમે કાયમ રાખ્યો છે.

૩ ચંપારણ્ય બે છે. એક બંગાળા ઇલાકામાં બિહારપ્રાંતના વાયવ્ય કોણમાં છે અને બીજું મદ્રાસ ઇલાકામાં નાગપુર તરફ રાયપુર પાસે છે. આચાર્યશ્રીનો જન્મ રાયપુર પાસેના ચંપારણ્યમાં થયો હતો. એ ચંપારણ્ય હાલ મદ્રાસ ઇલાકામાં છે. એ રણમાં હાલ સુધી એક ચોજત જટલી લંબાઈમાં ચંપાનાં વૃક્ષનું વન છે. હજુ પણ એમ દંતકથા ચાલે છે કે એ વનમાંથી જે ગર્ભવતી પસાર થાય છે તેનો ગર્ભ સ્ત્રી બન્યો છે. જે જગાએ આચાર્યશ્રીનો જન્મ થયો હતો તે જગા ઉપર હાલમાં એક ચોતરો અને બેડક છે.

મુંબાઈથી બાર વાગે ટ્રેન ઉપડે છે તે ટ્રેનમાં નાગપુર થઈને રાયપુર જનાર માણસ રાયપુર ખીજે દિવસે જ્યોર પછી સવા વાગે પહોંચે છે. રાયપુરમાં નૃસિંહ-લાલજી મહારાજની શ્રીચંદ્રમાજની હવેલી છે. તે હવેલીમાં કાનજી મુખીયા છે તેમને મળવાથી અથવા રામચંદ્ર રામરતનની મારવાડી પેઢીના મુનીમને મળવાથી રાયપુરથી રાજમ થઈ ચંપારણ્ય જવાની ગોડવાળુ થાય છે. રાયપુરથી રાજમ એક રેલવે માર્ગે જવાય છે અને ત્યાંથી ઠાંગામાં બેસી ચંપારણ્ય જવાય છે. રાજમથી ચંપારણ્ય આશરે ત્રણ માર્ગ છે. ઉપર લખેલા રામચંદ્ર રામરતનની પેઢીવાળા તરફથી ચંપારણ્યમાં એક ધર્મશાળા બાંધવામાં આવી છે.

શાસ્ત્રી કનૈયાલાલ લખે છે કે જે વખતે આચાર્યશ્રીનું પ્રા-કલ્પ થયું તે વખતે સઘળા દેવી જીવોની વિપત્તિ નષ્ટ થઈ; આકાશ નિર્મળ થયું; શુભ નક્ષત્ર અને ગ્રહ તારા દેખાવા લાગ્યાં; સર્વ દિ-શાઓમાં શીતલ, મંદ, સુગંધ પવન વાવા લાગ્યો; સમુદ્ર, નદી, કૂપ, આદિ જળાશય સ્વચ્છ જળવાળાં થયાં અને પૃથ્વી ઘણી શોભાય-માન થઈ. પરસ્પર વૈર રાખવાવાળાં પશુ પક્ષીઓ નિર્વૈર થઈ ગયાં.

આચાર્યશ્રીની વિશ્વનાથશાસ્ત્રી આચાર્યશ્રીની જન્મકુંડલી નીચે જન્મકુંડલી પ્રમાણે આપે છે.

આચાર્યશ્રીની આચાર્યશ્રીનું શરીર ક્યામ વર્ણનું હતું એમ ની-ચેની કડી ઉપરથી જણાય છે.

“ સુંદર રયામ સુભગ નાસિકા, મેઘ ગંભીર મધુર ગિરિધારી. ”

કીશનગઢના રાજાને ત્યાં આચાર્યશ્રીની જે અસલ છબી છે તે ઉપરથી એમના શરીરના વર્ણનું, આકૃતિ અને કદનું અનુમાન થઈ શકે કે કેમ તે વિચારવાનું છે.

લક્ષ્મણભટ્ટજી એ જગામાં મુકામ કરી રહ્યા. ત્યાર પછી કૃષ્ણદાસની સ્ત્રીને પુત્ર સાંપડયો, તેથી કૃષ્ણદાસની લક્ષ્મણભટ્ટજી ઉપર પૂર્ણ આસ્થા થોડી. પ્રસૂતિને પૂરતા દિવસ થઈ ગયા પછી કૃષ્ણદાસની સ્ત્રી પોતાના પુત્રને લક્ષ્મણભટ્ટજીને પગે લગાડવા આવી. લક્ષ્મણભટ્ટજીએ એ બાળકને આશિર્વાદ આપ્યો. તે પછી લક્ષ્મણભટ્ટજી પોતાના કુટુંબ અને સાથીઓને લઈ કાશી જવાને તત્પર થયા. કૃષ્ણદાસે એમને મ્યાના, ગાડુ અને પાંચ સામંતો રક્ષણને માટે આપ્યાં. પછી એક માસમાં લક્ષ્મણભટ્ટજી કાશી આવી પહોંચ્યા અને પ્રથમ જે ઘરમાં રહેતા હતા તેજ ઘરમાં રહેવા લાગ્યા.

અહીં આચાર્યશ્રી એમનાં માતાપિતા અને આત્મમંડળને આનંદ આપવા લાગ્યા. છઠ્ઠે મહીને અન્નપ્રાશન આચાર્યશ્રીની ભવિષ્યદર્શી-કરાવ્યા પછી આ બાળકની પાસે ખેલવાની બાલચૈષ્ટા. વસ્તુઓ મુકી તેમાં પરશુ (કુવાડી), પુસ્તક, પાટી, કલમ, રાજાનું પુતળું, વસ્ત્ર વગેરે પદાર્થો હતા. એ બધી ચીજો-માંથી આચાર્યશ્રીએ પુસ્તક લીધું, તે જોઈ યજ્ઞ કરવાવાળા સર્વ શાસ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થયા.

આચાર્યશ્રીએ ભૂંખડીએ ચાલવાની શીરૂઆત કરી ત્યારે એમના બન્ને ચરણોમાં વજ્ર, કમલ, શંખ, ચક્ર, ગદા, અંકુશ, ધ્વજ, ધનુષ્ય, જવ, કુંભ, લતા, મત્સ્ય, તોરણ અને પતાકા એ શુભ ચિન્હો દેખાતાં હતાં. આ બાળકનું અકિત થવું, સુંદર નેત્રથી જોવું, હસવું, બેન, ભાઈ, માતા, પિતા વગેરે સાથે ભાષણ કરવું,

યજ્ઞની પરિક્રમણી માફક ચાલવું, ફરવું, એ સઘળું અલૌકિક હતું.

આ બાળકે બોલતાં શીખ્યા પછી ધર્મના વિષયોમાં ધ્યાન રાખવા માંડ્યું. સાધુ, સંન્યાસી, પંડિત વગેરે એમના પિતા પાસે આવતા ત્યારે આચાર્યશ્રી તેમની વચ્ચે ચાલતી ધર્મવાર્તાઓ શ્રવણ કરતા અને વખતે વચમાં બોલવાનું સાહસ પણ કરતા. ધર્મ તરફ એમનું વલણ જોઈને તથા કોઈ કોઈ વખત ચમત્કારચુકત વચનો બોલતા તે સાંભળીને લક્ષ્મણભટ્ટજીની પાસે આવનાર સર્વ શાસ્ત્રી અને પંડિતો એમને બાલસરસ્વતી અથવા વાક્પાતિ કહી બોલાવવા લાગ્યા. બાલપણમાં જ્યારે બીજા છોકરાઓ રાજ થવાની રમત કરતા ત્યારે આચાર્યશ્રી ગુરૂ થવાનું પસંદ કરતા, અને પોતાના શિષ્યોને અમુક રીતે ભણાવવાની અને શિક્ષા આપવાની રમત કરતા.

આચાર્યશ્રીને પાંચમું વર્ષ બેઠું ત્યારે લક્ષ્મણભટ્ટજીને ત્રીજા પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. એના પહેલાં કેશવ નામનો એક પુત્ર મરી ગયો હતો તેજ પુનઃ જન્મ્યે! એમ ધારી એનું નામ કેશવપુરી રાખ્યું. હવે લક્ષ્મણભટ્ટજીને રામકૃષ્ણ, વલ્લભ અને કેશવ એ ત્રણ પુત્રો તથા સરસ્વતી અને સુભદ્રા એ નામની બે કન્યાઓ મળી પાંચ સંતાન થયાં.

લક્ષ્મણભટ્ટજીએ આચાર્યશ્રીને પાંચમા વર્ષથી અભ્યાસ કરાવવાની શીરૂઆત કરી, અને પ્રણવપૂર્વક પ્રથમ પ્રાથમિક-કેળવણી. લખતાં શીખવ્યું. પછી બીજી વિદ્યા પણ આચાર્યશ્રીને શીખવી અને વ્યાકરણ, તર્ક અને ગણિતવિદ્યા ભણાવ્યાં. એ પ્રમાણે થોડુંઘણું જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી આચાર્યશ્રી એમના પિતાના શિષ્યોની સાથે ગંગાજીના તટ ઉપર જતા ત્યારે બ્રાહ્મણોની વાદકથામાં ભાગ લેતા.

પ્રકરણ ૨.

ઉપનયન સંસ્કાર અને વિદ્યાભ્યાસ.

ચૈત્ર વદ ૯ના રોજ આસવર્ણ અને વિદ્વાનોના એક મોટા ઉપનયન-સંસ્કાર સમારંભ સમક્ષ યોગ્ય વૈદિક ક્રિયાઓ સહિત સંવત્ ૧૫૪૨ આચાર્યશ્રીને ગર્ભથી આઠમે વર્ષે ઉપવીત આપવામાં આવ્યું. આ ક્રિયા વાઘ વગેરેના નાદ અને આનંદ સાથે પૂર્ણ થતાં, આચાર્યશ્રીને એમનાં સૌભાગ્યવતી ભગિનીએ તિલક કરી અક્ષત લગાવી હાથમાં સોપારી આપ્યું અને આરતી ઉતારી. બેનોને સુવર્ણની મુદ્રાઓ આપી પ્રસન્ન કરી. ત્યાં ભેગા થયેલા સગાંસંજાંધી, અને વિદ્વાનોનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવ્યો. પછી લક્ષ્મણભટ્ટજીએ આચાર્યશ્રીને ગોપાળમંત્ર આપ્યો.

આ ઉપવીતની ક્રિયા સંવત્ ૧૫૪૨ માં કરવામાં આવી હોય એમ અનુમાન થાય છે. કેટલાએક ગ્રંથોમાં ઉપવીત પાંચમે વર્ષે આપવામાં આવ્યાનું લખ્યું છે.

શ્રી “ વલ્લભનામાવલિ ” સટીકમાં પાંચમે વર્ષે ઉપવીત આપ્યાનું લખ્યું છે. (પંચમાબ્દોપનયન ઇતિ).

જે સાલમાં ઉપવીત આપવામાં આવ્યું તેજ સાલના આષાઠ સુદ ૨ થી કુલપુરોહિત શ્રીવિષ્ણુચિત્ત વેદારંભ. ગુરૂ પાસે આચાર્યશ્રીનો અભ્યાસક્રમ શીરૂ થયો. કૌપીન, દંડ, મૃગચર્મ અને યજ્ઞસૂત્ર ધારણ કરી, પિતાથી ગાયત્રી મંત્રોચ્ચારનું શ્રવણ કરી, યજ્ઞમાગાડુજીની પ્રથમ ભિક્ષા ગ્રહણ કરી, ગુરૂને ત્યાં આચાર્યશ્રીએ નિવાસ કર્યો. સજ્જતીય બ્રાહ્મણોને ત્યાં ભિક્ષા યાચી ગુરૂને નિવેદન કરી ગુરૂની પરિચયાપૂર્વક ભિક્ષાભોજન આદિ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મ આચાર્યશ્રી પાળવા લાગ્યા.

ગુરુએ એમને યજુર્વેદ લાણાવ્યો. કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરિય શાખાના ગ્રંથો તથા સરહસ્ય યજુર્વેદ પોતાના અધ્યયન.

પિતાએ લાણાવ્યા. અવશિષ્ટ યજુઃશાખાના ગ્રંથો વિષ્ણુચિત્ પાસે લણ્યા. તિરુમલ પાસે ઋગ્વેદ અને સામવેદ લણ્યા. નારાયણદીક્ષિત પાસે ભાષ્યસહિત પાણિનીયસૂત્ર અષ્ટાધ્યાયી, ગૌતમ, કણાદના ભાષ્યાદિ ગ્રંથો તથા યોગ, સાંખ્ય, મીમાંસા, આગમ, શારીરિક ગ્રંથ વગેરે લણ્યા અને છ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. માધ્વસંપ્રદાયી આન્ધ્ર માધવેન્દ્રયતિ પાસે ગીતા, ભાગવત, અને નારદપંચરાત્ર ભાગવતશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું. વેદ બાહ્ય નૈયાયિક, વૈશેષિક, જૈન, જૈન, ચાર્વાક આદિ મતનું વિવાદ-માંજ અવધારણુ કરી લીધું. ધર્મશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, શિક્ષા આદિ અંગ, કાવ્ય, સાહિત્ય, કલા એ સઘળું પાઠશાળામાં લણુતા વિદ્યાર્થીઓના સહવાસમાં લણ્યા, અને શ્રીરામાનુજે બનાવેલા સૂત્ર-ભાષ્ય, વેદ-ભાષ્ય, અને શાંડિલ્યસૂત્રાદિક ગ્રંથોની સમીક્ષા કરી.

અભ્યાસના સમયમાંજ આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મવાદ (જે પાછળથી શુદ્ધદ્વૈતના નામથી ઓળખાયો તે) નો સિદ્ધાન્ત નક્કી કર્યો. અવકાશના વખતમાં પોતાના સહઅભ્યાસીઓને તે સમજાવવા લાગ્યા. એમ કરવાથી એમનો સિદ્ધાન્ત એમના ગુરુઓના જાણવામાં આવ્યો, અને દિવસે દિવસે તે વધારે પ્રસિદ્ધ થયો. ઘણા ખંડિતો તથા વિદ્વાનો એ વાદની સામે થયા અને તકરારો કરવા લાગ્યા. જુદેજુદે સ્થળે સભાઓ થતી તેમાં વાદ ચાલતાં તેમાં જોડાએલા વિદ્વાનોને આચાર્યશ્રી વિસ્મય પમાડતા, અને પોતાનો મત સ્થાપન કરતા. એમ કરવાથી આચાર્યશ્રી વિદ્વાનોમાં પૂજનીય થયા.

કેટલાંક પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે આવા વાદથી લક્ષ્મણભટ્ટના મનમાં ક્લેશ થતો તેથી એમણે આચાર્યશ્રીને વાદમાં સામેલ થવાની મના કરી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરે અને પ્રતિપક્ષીના સિદ્ધાન્તને તોડે એવા શ્લોકો એક કાગળમાં લખી તે કાગળ કાશીવિશ્વનાથના મંદિરની દિવાલે ચો-

ડાળ્યો. એ પ્રમાણે ૩૦ દિવસ સુધી એવા કાગળો ચોરાવ્યા; તેનો “પત્રાવલંબન” નામનો ગ્રંથ થયો. એ ગ્રંથ હાલ સુધી હયાત છે. બીજા ગ્રંથો ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ પત્રો આચાર્યશ્રીએ આ સમયે ચોરાવ્યા નહોતા પણ ત્રણ પરિક્રમાઓ પુરી કર્યા પછી ચોરાવ્યા હતા. અમને એ વાત વધારે ખરી લાગે છે, તેથી આ સ્થળે એમ “પત્રાવલંબન” વિષે વધારે વિવેચન કરતા નથી.

આચાર્યશ્રીનો અભ્યાસ પુરો થયા પછી થોડી મુદતે એમના લક્ષ્મણભટ્ટજીને પિતા લક્ષ્મણભટ્ટજીએ મકરનો સૂર્ય થતાં કાશી વૈકુંઠવાસ. પુરીમાં વૈકુંઠવાસ કર્યો. કેટલાએક ગ્રંથોમાં એમના અવસાનની મીતિ સંવત્ ૧૫૪૬ ના ચૈત્ર વદ ૯ આપી છે.

લક્ષ્મણભટ્ટજીએ કાશીમાં દેહ છોડ્યો કે લક્ષ્મણભટ્ટજીમાં દેહ છોડ્યો એ બાબતમાં ત્રણ અભિપ્રાય લેવામાં આવે છે. ૨ા. ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીદાસ અને વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી પોતાના પુસ્તકમાં લક્ષ્મણભટ્ટજીમાં દેહ છોડ્યાનું લખે છે. યદુનાથવિજયમાં અને શ્રીવલ્લભદિગ્ગવિજયમાં કાશીમાં દેહ છોડ્યાનું લખ્યું છે. યદુનાથવિજય નામનો ગ્રંથ શ્રીયદુનાથજીએ જુના વખતમાં લખેલો જણાય છે અને શ્રીવલ્લભદિગ્ગવિજય નામનો ગ્રંથ શ્રીગોવિંદાચાર્યના આશ્રય નીચે કનૈયાલાલ શાસ્ત્રીએ રચેલો છે. આ છેલ્લો ગ્રંથ રચવામાં યદુનાથવિજય, માધવભટ્ટની પત્રિકા, સંપ્રદાયપ્રદીપ આદિ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવેલો જણાય છે. આ ગ્રંથ સંભાળથી શોધ કર્યા પછી લખાયેલો દેખાય છે. એ ગ્રંથના પહેલા ભાગનું ભાષાંતર ત્રજભાષામાં શ્રી દેવકીનંદનાચાર્યના શાસ્ત્રી શંકરદયાળુશર્માએ કરેલું છે. માટે આ બે ગ્રંથો વધારે આધાર લેવા યોગ્ય છે.

વિશ્વનાથશાસ્ત્રીએ યદુનાથવિજયના ભાષાગ્રંથનો આધાર લીધેલો જણાય છે પણ ભાષાગ્રંથો જેવા જોઈએ તેવા ચોક્કસ હોતા નથી. ગોવર્ધનદાસ પોતાના ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે એમનો ગ્રંથ રચવામાં મૂલપુરૂષ, ચરિત્રચિંતામણી, સત્સિદ્ધાન્તમાર્તંડ, નીજવાર્તા અને પ્રાકટયની વાત વિગેરેનો આધાર લેવામાં આવ્યો હતો. વળી જણાય છે કે ગોવર્ધનદાસ મૂલગ્રંથ લખનાર નથી પણ તે તેમણે બે શાસ્ત્રીઓ પાસે લખાવ્યો હતો. ગોવર્ધનદાસ તો યથેચ્છ સુધારોવધારો કરી છપાવનાર છે; અને તેમને એ ગ્રંથમાં લખેલી હકીકતના ચોક્કસપણાની ખાત્રી નથી.

ગોવર્ધનદાસ તથા વિશ્વનાથવાળા ગ્રંથમાં લક્ષ્મણભટ્ટજીને કાશી છોડવાનું કારણ બતાવ્યું છે તે જાણીએ. વળી ગોવર્ધનદાસવાળા ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે લક્ષ્મણ-

ભટ્ટજીએ દેહ છોડતા પેહેલાં પોતાની મિલકતની વ્યવસ્થા કરી રામકૃષ્ણને શ્રી રામચંદ્રજીની મૂર્તિ આપી પોતાના દેશમાં એક મંદિર કાઢવાની ભલામણ કરી, કેશવને દ્રવ્ય આપ્યું અને આચાર્યશ્રીને આચાર્ય પદવી ધારણ કરવાની ભલામણ કરી.

આવા પ્રમાણુરહિત હકીકતવાળા ગ્રંથ ઉપર અમે વિશેષ આધાર રાખી શકતા નથી.

પિતાશ્રીની સાંવત્સરિકક્રિયા કરીને તથા ન્હાના ભાઈ

ભૂ-પરિક્રમા કેશવનું ચૂડાકર્મ (મુંડન) યથાવિધિ કરીને રામ-
માટે તૈયારી. કૃષ્ણ વગેરેને પોતાને દેશ જવાની ઇચ્છા થઈ, અને
આચાર્યશ્રીએ યાત્રા કરવા જવાનો વિચાર કર્યો.

આ વિષય ઉપર કુટુંબીજનોની એક સલાહ થતાં આ-
ચાર્યશ્રી પોતાની સાથે સભૂ, સ્વયંભૂ, વિધુ અને શંભુ નામના
મુખ્ય શિષ્યોને લેઈ કાશી છોડી યાત્રા કરવા દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા.
રામકૃષ્ણ, એમની માતા તથા ભાઈ વગેરેને લેઈ શ્રાદ્ધ કરવા
ગયાળ ગયા.

ગયા એ નગર દ્વય નદીને કીનારે કાશીથી દક્ષિણ તરફ આશરે સાઠ ગાઉને
અંતરે છે. કાશીથી બાંકાપુર થઈ પટના ગયા રેલવે મારફત લોકો પ્રથમ પુનઃ પુના
વ્યય છે. ત્યાં પેહેલું શ્રાદ્ધ કરી પછી ગયાળ શ્રાદ્ધ કરવા વ્યય છે. ગયાશ્રાદ્ધનું
ધણું માહાત્મ્ય ગણાય છે.

પ્રકરણ ૩.

પરિક્રમાનો આરંભ.

કાશી છોડતી વખતે આચાર્યશ્રીએ યજ્ઞોપવિત, દંડ, મેખલા,
કૌપીન, કટિવસ્ત્ર, કમંડલુ વગેરે સહિત, બ્રહ્મચારીનો
ચિત્રકૂટ. વેષ ધારણ કર્યો હતો. કાશીથી પગે ચાલી આ-
ચાર્યશ્રી પ્રથમ ચિત્રકૂટ આવ્યા.

ઈસ્ટ ઇન્ડીયન રેલવે લાઈન ઉપર મારકુન્ડી અને માણિકપુર નામનાં સ્ટેશનો અડદાબાદની નજીકમાં છે. એ સ્ટેશનોથી પગરસ્તે ચિત્રકૂટ બાર ગાઉ દૂર છે. આ સ્થળમાં મુખ્યયાત્રા રામચંદ્રજીની છે. ત્યાં એક ચાતરા ઉપર તુલસીદાસની મૂર્તિ છે અને પાસે એક મહેંટા પથ્થરનો આરસિયા પડેલો છે. ચાતરાની આસપાસ ચંદનનાં વૃક્ષ છે.

નીચેની કડી આ ચિત્રકૂટની બાબતમાં બતાવે છે.

ચિત્રકૂટ કે ઘાટ પર મહા સંતનકી ભીર;
તુલસીદાસ ચંદન ઘસે તેલક કારે રત્નવીર.

આ ધામમાં લક્ષ્મણબાનકીસહિત શ્રીરામચંદ્રજીનું પૂજન કરી તથા ગિરિની પ્રદક્ષિણા કરી ત્યાંથી ચંપારણ્યમાં પોતાની જન્મભૂમિ ચંપારણ્ય, જ્યાં મહાનદ વહે છે ત્યાં આવ્યા. શિષ્યોએ કરેલી વેદિકા ઉપર રિથિતિ કરીને આચાર્યશ્રીએ શ્રી ભાગવતનું પાસાયણ કર્યું, અને રામકૃષ્ણની રાહ જોતા ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા. દરમિયાન શિષ્યોએ ત્યાં એક કુવો બનાવ્યો. બાદ રામકૃષ્ણ વગેરે પ્રયાગ, ચિત્રકૂટ અને ભૂશુનુંગ થઈ દોલોત્સવને દિવસે એટલે ફાગણ વદ ૧ ને દિવસે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. થોડા દિવસ અહિં રહ્યા પછી સર્વે ત્યાંથી અમરકંટકેશ્વર જોવાની ઇચ્છાથી વિન્ધ્યગિરિ ગયાં.

ચંપારણ્ય સંજોગે જુવો પાછળ પૃષ્ઠ ૮ મું.

અમરકંટક એ વાલેશખંડમાં રવાસંસ્થાનમાં એક પહાડ છે; તે દરિયાનીસપાટીથી ૩૪૯૩ ફીટ ઊંચા છે. આ પહાડ સાતપુરા પર્વતની હારમાંનો છે, એનું શિખર સપાટ છે. આ પહાડમાંથી નર્મદાજ નિકળે છે. નર્મદાના મૂળની આસપાસ અનેક દેવસ્થાનો છે. આહીં નર્મદા નદીના ધોધ જોવાલાયક છે. Imperial Gazetteer of India by W. W. Hunter. Vol. I.

ત્યાં શિવજીનાં દર્શન કરી આગળ ચાલ્યાં અને પછી સિદ્ધિ-વિંધ્યાચળ. પદમાં મુકામ કર્યો. આ સ્થળમાં માધ્વસંપ્રદાયનો એક સર્વેશ્વર નામનો વિરક્ત અને પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણ

આચાર્યશ્રીની પાસે આવ્યા અને તેણે આચાર્યશ્રીનો પ્રતાપ જોઈ શિષ્યોસહિત શિષ્ય થવાની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ભગવાનની આજ્ઞાથી એને પોતાનો શિષ્ય કર્યો, અને એને હરિની ભક્તિ કરવાનો બોધ આપ્યો.

પછી ત્યાંથી એક વૃદ્ધિનગર નામના શહેરમાંથી જતાં દામોદરદાસ નામનો એક શેઠનો છોકરો પોતાના વૃદ્ધિનગર. ભાગ અને કુટુંબને છોડી આચાર્યશ્રીને શરણે થયો અને એમની સાથે ચાલવા લાગ્યો. આચાર્યશ્રીએ તેને મંત્ર અને માળા આપ્યાં અને પોતાની સાથે લીધો.

આગળ ચાલતાં સ્તંભાદ્રિપુરમાં થઈ પાસેના વનમાં મુકામ કર્યો. ત્યાં આચાર્યશ્રીનો વાગ્વૈભવ જોવાને વિદ્વાન સ્તંભાદ્રિપુર. લોકો પોતાના શિષ્યો સહિત એમની પાસે આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ એમનો સત્કાર કર્યો. પછી વિદ્વાનોએ આચાર્યશ્રીને અનેક પ્રશ્નો પુછ્યા, તેના એમણે સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યા, તે સાંભળીને સર્વ ખુશ થયા અને સર્વ મંડળીએ આચાર્યશ્રીની પૂજા કરી.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં આચાર્યશ્રી અશ્વહાર નામના ગામમાં આવ્યા. કાકરવાડગામનો નાશ થયા પછી આ અશ્વહાર. ગામમાં આચાર્યશ્રીના કાકા જનાર્દન રહેતા હતા. આચાર્યશ્રીના આગમનની વાત સાંભળી તે ઘણા પ્રસન્ન થયા, અને જળ, પલ્લવ, માંગળિક કળશ વગેરે લેઈ સામા આવ્યા અને આચાર્યશ્રીવગેરેને મળી પ્રસન્ન થઈ, આચાર્યશ્રીને તથા સમકુળને એમના અભિસહિત તથા ચલ્લમાગાર અને શિષ્યો વગેરેને પોતાને ઘેર લાવ્યા. આ સ્થળમાં મુકામ કર્યા પછી આસપાસથી આવતા પંડિતો અને વિદ્વાનોની સાથે આચાર્યશ્રી ધર્મસંબંધી ચર્ચા કરવા લાગ્યા. એમનું અગાધ જ્ઞાન, વાક્યપટુતા અને ગાંભીર્ય જોઈ સઘળા સંતોષ

પામ્યા; અને આવેલામાંથી ઘણા એમના શિષ્યો થયા, તેઓને એમણે ગોપાળદશાક્ષર અને અષ્ટાક્ષર મંત્ર આપ્યા. આ સ્થળમાં થયેલા શિષ્યો પૈકી આચાર્યશ્રીની ફેાઈનો દિકરો શંભુ પણ એક હતો. ત્યાંથી આચાર્યશ્રી આગળ જવાનો વિચાર કરતા હતાતેથી નહાના ભાઈ કેશવને ત્યાંજ યથાવિધિ ઉપવીતસંસ્કાર કરાવ્યો.

વિદ્યાનગરથી એક બ્રાહ્મણ એમનાં માતૃશ્રીને શોક મુકાવવાને માટે તેડવા આવ્યો. આ બ્રાહ્મણે આ-
દક્ષિણ યાત્રા કરવાનો વિચાર. આચાર્યશ્રીને ખબર કહી કે વિદ્યાનગરના રાજાની સભામાં ધર્મ સંબંધી વાદ થાય છે. તે ઉપરથી આચાર્યશ્રીએ વિદ્યાનગર જવાનો વિચાર કર્યો, અને પોતાનાં માતૃશ્રીને કહ્યું કે પિતાશ્રીએ કરેલી આજ્ઞા પ્રમાણે યાત્રા કરવા જવાનો અમારો વિચાર થાય છે. ત્યારે માતાએ કહ્યું કે જેમ આપની ઇચ્છા હોય તેમ કરો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ શિષ્યોને વિદ્યાનગર જવાનો વિચાર જણાવી તૈયારી કરવાનું કહ્યું. પછી ભર્તા અને પુત્ર બંનેનો વિયોગ સહન થઈ શકશે નહીં એમ ધારી માતૃશ્રીએ આચાર્યશ્રી પાસે આવી કહ્યું કે તમારે નિમિત્તે મેં વ્યંકેટશની યાત્રા કરવાનો અને ભેટ ધરવાનો સંકલ્પ કરેલો છે, માટે જો મને સાથે લેઈ જાઓ તો હું આવું. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ હા પાડી. પછી આચાર્યશ્રી, એમનાં માતૃશ્રી, નાની બેન સરસ્વતી અને શિષ્યો એટલાં વ્યંકેટેશ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં.

વિદાય થતી વખતે આચાર્યશ્રીએ દેવાલયમાં જઈ પોતાના જવાની તૈયારી. કાકા પાસેથી એક શાલગ્રામ અને ભાગવતનું એક પુસ્તક માગી લીધાં. એમનાં માતૃશ્રીએ મુકુંદની મૂર્તિ માગી લીધી. જનાર્દને તે આપતી વખતે પ્રસન્ન ચિત્તથી કહ્યું કે આ શાલગ્રામ બ્રહ્માએ પૂજન કરેલા છે, આ ભાગવતનું પુસ્તક ગંગાધરભટ્ટ તરફથી મળેલું છે, અને આ મુકુંદની મૂર્તિ એવિંદાચાર્ય તરફથી મળેલી છે.

અગ્રહાર છોડતી વખતે આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મચારીનો જ વેષ રાખ્યો હતો. સિદ્ધપદથી આવેલા લક્ષ્મણભટ્ટજીના શિ-
 વિદ્યાનગર તરફ બધે પૈકી કેતુ, કમંડલુ, અને લકુટાલૌકી જેઓ વિરક-
 ત હતા તેમને રક્ષણને માટે સાથે લીધા; શંભુભટ્ટને પાકને માટે અને સ્વભૂ અને સ્વયંભૂને વિવાદને માટે સાથે લીધા. બીજા શિષ્યો ગુજરાતના તથા ગૌડ દેશના કાશીથી સાથે આવેલા હતા તે પણ સાથે આવ્યા. ભાર ઉપાડવાને માટે જનાર્દનભટ્ટે ઘોડાં અને કાવડો આપી તે પણ સાથે લીધાં. શાલગ્રામ અને મૂકુંદની મૂર્તિને ત્રાંખાની એક ન્હાની મંજૂષામાં ઘાલી આચાર્યશ્રીએ તે મંજૂષા પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી લીધી. દામોદરે ભાગવતનું પુસ્તક લીધું. પછી કાકા જનાર્દન અને ભાઈ રામકૃષ્ણ વગેરે કુટુંબીજનોની રજા લેઈ, આચાર્યશ્રી માતા બેન અને શિષ્યોની સાથે ત્યાંથી વિદાય થયા.

પ્રવાસમાં આચાર્યશ્રી મુકુંદની સેવા કરતા, અને ઠાકોરજીને બાળભોગમાં સાકર, ગાયનું ઘી અને સાંડે ફળ પ્રવાસમાં નિત્ય અથવા સાથવો ધરાવતા. અને સંધ્યાવંદન કર્યા નિયમ. પછી શાલગ્રામની મંત્રવિધિવડે પૂજા કરતા, અને તે પછી શેષાન્હિક તથા મધ્યાન્હિક કરતા. એટલામાં મા-તુશ્રીએ તૈયાર કરેલ પાક ત્રણ પત્રાવલિમાં ધારણ કરીને એક પત્રાવલિ મુકુંદને, એક શાલગ્રામને અને એક ભાગવતને અર્પણ કરતા. ભગવાનને આચમન કરાવ્યા પછી શંભુ વૈશ્વદેવ કરતો. માતા ચરણોદક પાન કરી પોતાનું આન્હિક કરતાં અને આચાર્યશ્રી ભગવાનને તાંબૂલ અર્પણ કરી નીરાજન કરતા. તે પછી સૌ શિષ્યો પ્રદક્ષિણા કરતા. અને માતા એક પત્રાવલિ આચાર્યશ્રીને પીરસતાં, એક શંભુને પીરસતાં અને વૈશ્વ-દેવશેષ અતિથિને આપીને સર્વને ભોજન કરાવતાં. આચાર્યશ્રી

જમી રહ્યા પછી એમની પાતળમાંનું અવશેષ અન્ન દામોદરદાસને આપીને ત્રીજી પત્રાવલીમાંનું અન્ન પોતે જમતાં.

પ્રાતઃકાળમાં આચાર્યશ્રી આનિહક કરી લેઈ ચાલતા. સાયં-કાળે પણ આનિહક કરતા અને રાત્રે શ્રી ભાગવતની કથા કરતા.

એ પ્રમાણે પ્રયાણ કરતાં આચાર્યશ્રી કૃષ્ણા નદીની પાસે આઠ્યા અને એક સુંદર જગામાં મુકામ કર્યો. ત્યાં પુષ્પદંતાચાર્ય. એમની સાથે વિવાદ કરવા એક પુષ્પદંતાચાર્ય નામનો બ્રાહ્મણ આવ્યો. આચાર્યશ્રીએ એનો સત્કાર કર્યો. પછી એ બ્રાહ્મણે આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે ગણેશજીને દેવતાના સ્વામી પણ પૂજે છે, અને એમના વગર કલ્યાણ થઈ શકતું નથી. માટે તમારે ગણેશજીને પૂજવા જોઈએ અને તેમ કરવાની જરૂર ન હોય તો તે સિદ્ધ કરો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે વિધિ કરવાવાળા લોકો ગણેશજીને પૂજે છે, અને વેદમાં ગણના સ્વામી ઈશ્વર કહેલા છે, અને તમારા ગણપતિ એ ઈશ્વરના અંશ છે. અમે ઈશ્વરને પૂજીએ છીએ તેથી ઈશ્વરના પેટામાં ગણેશજીની પૂજા આવી જાય છે, તે કારણથી ગણેશજીની જુદી પૂજા કરવાનું પ્રયોજન નથી. આ ઉત્તર સાંભળી તે બ્રાહ્મણને ગુસ્સો થયો, અને તે ગણપતિના આવેશથી દાંત બહાર કાઢી આચાર્યશ્રીને મારવા તકેયો. એટલામાં આચાર્યશ્રીના શિષ્ય વેતલૃત્, કેતુ વગેરેએ એને કાઢી મુક્યો. અને ત્યાં આવેલા બીજા બ્રાહ્મણેએ પુષ્પદંતાચાર્યની હાંસી કરી.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી મંગળપ્રસ્થ ગયા અને ત્યાં શ્રી નૃસિંહજીનાં દર્શન કરી લેટ અર્પણ કરી શ્રી ભાગવતનું પારાયણ કર્યું; એટલામાં ત્યાં વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો ટુંડી નામનો યાજ્ઞિક બીજા વિદ્વાનો અને શિષ્યોની સાથે આચાર્યશ્રીની પાસે આવ્યો. તેણે યાજ્ઞિક વિષયમાં આચાર્યશ્રીને અનેક પ્રશ્નો પુછ્યા, તેના સંતોષકારક ઉત્તર આપીને આચાર્યશ્રીએ તેને શ્રૌત અનુલોભ

મંગળપ્રસ્થમાં
ટુંડીનો પરાજય.

વિલોમ કથાવડે જીત્યો. ત્યારે તે આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કરી દીનતા કરવા લાગ્યો.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા અને એક કુડિન નામના ગામમાં આવ્યા. ત્યાંના વિદ્વાનોએ આ-
પ્રતિજિંબ વાદ. ચાર્યશ્રીને પ્રતિજિંબવાદ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા. પ્રતિજિંબવાદ સળળ નથી એમ સમજાવી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે
માયાજ્ઞાનિકાચ્છન્ન નાડન્યથા પ્રતિવિંચતે ॥

અર્થ—માયારૂપી પડદાથી ઢંકાયેલા બ્રહ્મનું કોઈ રીતે પ્રતિ-
જિંબ પડે નહિ.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી કાલશ્રી (ગામ) ગયા. ત્યાંના વિદ્વાનોએ આચાર્યશ્રીને ખ્યાતિવાદ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા. ખ્યા-
ખ્યાતિવાદ. તિવાદ એ વેદ અને યુક્તિથી બાધિત છે એમ આ-
ચાર્યશ્રીએ સાબીત કરી આપ્યું અને બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી વ્યંકટేశ પધાર્યા. ત્યાં પવંતની તળેટીમાં બિરાજતા શ્રીરામચંદ્રજીનાં દર્શન કરી,
વ્યંકટेश અને લક્ષ્મણબાલાજી. છ ટુંકો એળંગી આચાર્યશ્રી પોતાનાં મા વગેરે સહિત શ્રી લક્ષ્મણબાલાજીના ધામમાં ગયા. ત્યાં શ્રી લક્ષ્મણબાલાજીનાં દર્શન કરી બધાંએ ભેટ ધરી, અને ચરણોદક અને પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યાં. પછી ત્યાં કેટલાએક દિવસ રહી આચાર્યશ્રીએ ભાગવત ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું. દરમિયાન એક દિવસે એમની માતાએ કહ્યું કે મેં આપના ગુરૂ (લક્ષ્મણભટ્ટજી) ને સ્વપ્નમાં શ્રીલક્ષ્મણબાલાજીનાં સુખાર્વિંદમાં અવેશ કરતાં જોયા. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે એ સ્વપ્ન ખરું છે. અમારા પિતાશ્રી પ્રભુને પ્રાપ્ત થયા છે એ વિષે હવે કાંઈ સંશય રહેતો નથી, પછી માતાએ પૂર્વે કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે હાર,

ભેદ વગેરે જે અર્પણ કરવાનું હતું તે અર્પણ કરીને તથા મહા-
પ્રસાદ ચરણામૃત વગેરે લેઈને ત્યાંથી સર્વ આલ્યાં.

સધર્મ મરાઠા રેલવેપર ગંદાકલ્લ જંકશન છે ત્યાંથી બહાર તરફ જતી દક્ષીણ
હિંદ રેલવેના રાણીગંડાને સ્ટેશનેથી ઉતરી શ્રી વ્યંકટેશ જવાય છે; રાણીધંડાથી
આઠ માઈલને છેટે ત્રિપતિ છે, ત્યાંથી વ્યંકટેશના પાહાડનો ચડાવ શરૂ થાય છે.
ત્રિપતિ એ પ્રગણાનું મુખ્ય ગામ છે, અને ત્યાં માછસ્ટ્રેટ તથા ફોજદાર રહે છે. અ-
હીંથી બાલાજી સાત માઈલ દૂર છે. પહાડ ઉપર જતાં વચમાં પગથીઆં આવે
છે. વ્યંકટેશના પહાડ ઉપરના ઠાકોરજીને ત્યાંના લોકો ગાવિંદા કહે છે. ત્યાં એક
સોને રસેલો સ્તંભ છે તેને ગરુડસ્તંભ કહે છે. બાલાજીનું મંદિર મ્હોટું છે ત્યાં બાત
અને ગીચડીનું નૈવેદ્ય ધરાવવામાં આવે છે; તથા ત્યાં પાપવિમોચની ધારા છે.

પછી આચાર્યશ્રી વેણાનદી પાસે આવ્યા. ત્યાં હરિની

વેણાનદી અને ર-
વિનાથનો સમા-
ગમ. સેવા કરતા હતા તે વખતે ઘણા વિદ્વાનો આ-
ચાર્યશ્રીનો યશ સાંભળી એમની પાસે આવ્યા.

તેઓમાંના એક વેદપાઠી રવિનાથવૈદિકે “તમે
વેદની પરીક્ષા આપો” એમ કહી એક એક પદ છોડીને સો મંત્ર
સુધી પદાવલિ બોલ્યા. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એ પદાવલિનો
વિલોમ (અવળો) પાઠ કરી બતાવ્યો. એ જોઈ રવિનાથ
ઘણા પ્રસન્ન થયા. અને કહેવા લાગ્યા કે આપ તો બાળસરસ્વતી
છો તે પછી એક પંડિતે પૂછ્યું કે તમ (અંધકાર) એ દ્રવ્ય છે કે
નહિ? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તે માત્ર પ્રકાશનો અભાવ છે.

તે પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી વિદ્યાનગર પધાર્યા.

પ્રકરણ ૪.

વિધાનગર અને આચાર્યશ્રીના કનકાભિષેક.

આચાર્યશ્રીના સમયમાં (પંદરમા સૈકામાં) વિધાનગર
વિધાનગર. એ મોટું અને લઘુ શેહેર હતું. એનું બીજું
નામ વિજયનગર હતું. આર્યાવર્તનો જે ભાગ
કિષ્કિંધાના નામથી ઓળખાય છે અને જ્યાં શ્રીરામચંદ્ર-
જીએ વાલીને મારી તેનું રાજ્ય સુગ્રીવને આપ્યું હતું તે ભાગમાં
એ નગર વસ્યું હતું. જે સ્થળ ઉપર વાલીને મારવામાં આવ્યો
હતો તે સ્થળ ત્યાંના રહેવાસીઓ હાલમાં યાત્રાગુઓને બતાવે
છે. તુંગભદ્રાનદીને ઉત્તરકાંઠે પૂર્વમાં વાલીના પુત્ર અંગદના નામ
ઉપરથી અંગદી નામનું ગામ હતું. વિધાનગરના રાજાઓએ એ
ગામમાં હાથીખાનું બંધાવ્યું ત્યારથી અંગદીને બદલે એ ગામનું
નામ અનગુંડી (અન એટલે હાથી, ગુંડી-શેરી) પડ્યું. હાલ
સુધીમાં અનગુંડી ગામ હયાત છે અને તેમાં કૃષ્ણદેવરાજની દી-
કરીના વંશજો રહે છે. પાસેનાં મુસલમાની રાજ્યોએ એકત્ર થઈ
વિજયનગર અથવા વિધાનગરનો તલિલકોટાની લડાઈ વખતે સન
૧૫૬૫ માં નાશ કર્યો. ત્રણેક વર્ષ ઉપર લોર્ડ કર્ઝન આ નગરનાં ખંડેરો
જોવા ગયા ત્યારે એ શેહેરનાં ખંડેરોની કારીગિરિ અને લઘ્યતા જોઈ
એમણે ત્યાં ને ત્યાં રૂ.૫૦૦૦૦) તે ખંડેરો સાફ કરાવવાને માટે ખ-
રચવાની મંજૂરી આપી. સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે એ
ખંડેરોનો કેટલોએક ભાગ સાફ કરાવી દુરસ્ત કરાવવામાં આવ્યો છે.

વિધાનગર શહેર એ તુંગભદ્રાને દક્ષિણ કાંઠે વસાવવામાં
આવ્યું હતું. એ શેહેરનો વિસ્તાર પૂર્વ પાશ્ચિમ ૧૬
નગરવિસ્તાર. માઈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૦ માઈલ સુધી હતો.
આચાર્યશ્રીના વખતમાં એ શેહેરમાં ૩૦ લાખ માણસની વસ્તી હતી.
એમાં રાજા, અમીર ઉમરાવો, નાયકો, ખંડિયા રાજાઓ, કિરંગી-

ઓ, પરરાજ્યના એલચીઓ તથા ધનાઢય પ્રજાના ઘણા સુશો-
ભિત, વિશાળ અને આકાશચુંબી મેહેલો હતો. વસ્તીનો મોટોભાગ
ધર્મનિષ્ઠ હતો. એમાં ૪૦૦૦ મ્હોટાં દેવળો અને મંદિરો હતાં. નાનાં
મંદિરો અગણિત હતાં. રસ્તા પહોળા ને વિશાળ હતા. શેહેરમાં
અનેક બાગ બગીચા, કુંડ તથા વિહાર અને વિશ્રામનાં સ્થાનો
હતાં, ચોક અને બજારો વિશાળ અને મનોહર હતાં.

આચાર્યશ્રી વિદ્યાનગર ગયા તે વખતે ત્યાંનો ખરો રાજ
કૃષ્ણદેવરાજ હતો. નામનો રાજા એનો ચોરમાણુ ભાઈ
કૃષ્ણદેવ રાજ.
વીરનૃસિંહ હતો. તે રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત હો-
વાથી તમામ વહિવટ કૃષ્ણદેવ રાજ ચલાવતો હતો, વીરનૃસિંહ સન
૧૪૯૦-૯૧ માં ગાદીએ બેઠો હતો. એની માએ કૃષ્ણદેવરાજની
આંખો ફેડી નાંખવાની ટીમ્માસલુવા નામના મુખ્ય મંત્રીને આજ્ઞા
કરી હતી પણ તે મંત્રીએ તેમ ન કરવાથી તે વીરનૃસિંહ ભયને
લીધે વિદ્યાનગરમાં ન રહેતાં ચંદ્રગિરિ નામના ખીજા રાજધાનીના
શેહેરમાં રહેતો હતો એમ અનુમાન થાય છે. આચાર્યશ્રી સન
૧૪૯૩-કે ૧૪૯૪ માં વિદ્યાનગર પધાર્યા તે વખતે કૃષ્ણદેવ-
રાજ રાજ્યગાદી ઉપર હતો, અને રાજ્યનો તમામ વહિવટ
તે ચલાવતો. કૃષ્ણદેવરાજ ચંદ્રવંશીય હતો.

રાજા ધર્મનિષ્ઠ હતો. તેના મેહેલમાં રોજ ૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો
કૃષ્ણદેવનું ચારિત્ર્ય.
પૂજાપાત્રી કરવા આવતા. તે સવારમાં વહેલો ઉઠી
પદ્મા ખેલતો અને તલવારથી કસરત કરતો, પછી
પોતાનું નિત્યકર્મ કરી તમામ રાજ્યવહિવટ ઘણી કાબેલીયતથી
ચલાવતો. તે વિદ્વાન અને કવિ હતો. તેણે રચેલા ‘અમુક્ત મ-
લીઆદ’ કાવ્ય ઉપરથી તેની ઉંચી કવિત્વશક્તિ જણાઈ આવે છે.
તે વિદ્વાનો, પંડિતો અને કારીગરોનો સારો સત્કાર કરતો અને
તેઓને ઉત્તેજન આપતો.

એનું રાજ્ય હિંદના આખા દક્ષિણ ભાગ ઉપર હતું. મ-
 લખાર કાંઠા ઉપર ભટકલ બંદરથી છેક કન્યાકુ-
 રાજ્યનો વિસ્તાર રામદ્વિ અને બળ. મારી સુધી ૬૦૦ માઈલ, કોરોમાન્ડલ કિનારા ત-
 રફ રાજમહેન્દ્રીથી કન્યાકુમારી સુધી ૮૦૦ માઈલ
 અને ભટકળથી રાજમહેન્દ્રી સુધી ૬૨૫ માઈલ એટલા પ્રદેશ ઉપર
 એનું રાજ્ય હતું. હાલના હૈદરાબાદના રાજ્યનો મહોટો ભાગ અને
 મહેસૂર, મદુરા, ત્રાવણકોર, તાંજોર વગેરે રાજ્યો તથા મદ્રાસ
 પ્રેસિડેન્સી મહોટો ભાગ તે વખતે કૃષ્ણદેવ રાજાને તાબે હતાં.

આ રાજ્ય ઘણું જ બળવાન હતું. એની ઉત્તરે દક્ષિણનાં
 પાંચ સુસલમાની રાજ્યો હતાં અને ઇશાનકોણ તરફ ઓરિસ્સાનું
 રાજ્ય હતું. એ ઓરિસ્સાનો કેટલોએક ભાગ જીતી લેઈ તેના રા-
 જાની દીકરી વેરે પરણી તે રાજાની સાથે કૃષ્ણદેવે સલાહ કરી હતી.

એ રાજ્યનાં ૭૦ મહોટાં બંદરો હતાં. દેશ-પરદેશ સાથે
 પુષ્કળ વ્યાપાર ચાલતો રાજ્ય જીતું અને વિસ્તીર્ણ હોવાથી તેમાં
 પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું.

કૃષ્ણદેવરાજા ૧૦ લાખ પાયદળ, ૫ હજાર હાથી અને ૧
 લાખ ઘોડેસ્વારનું લશ્કર રાખતો. હુકમ મળતાં તરત લડવાને
 તૈયાર થાય એવી સ્થિતિવાળું એક લાખ પાયદળ, પાંચસેં હાથી
 અને ૨૦૦૦૦ ઘોડેસ્વારનું સૈન્ય વિદ્યાનગરમાં જ રાખવામાં આવતું.

આ રાજ્યની વિશેષ હકીકતને માટે મી. બી. સૂર્યનારાયણ-
 રાવ અને મી. સુવેલના વિજયનગરના ઇતિહાસો
 વિદ્યાનગરનો ઇ- જોવાની અમે વાંચનારને ભલામણ કરીએ છીએ.
 તિહાસ. મી. સૂર્યનારાયણરાવે એમના ઇતિહાસના પુસ્તકમાં
 કૃષ્ણદેવરાજાની છબી પણ આપી છે.

વિદ્યાનગર પાસે આવતાં એક શિષ્યને પોતાના મામાને ખ-
 ણર આપવા આચાર્યશ્રીએ આગળ મોકલ્યો. મામા
 વિદ્યાનગરમાં પ- રાજ્યવિભૂતિ લેઈ આચાર્યશ્રી વગેરેને લેવા સામા
 ધરામણી. આવ્યા. પોતાની બેન અને ભાણેજને મળી લ-
 ક્ષમણુલદ્દુ લીલામાં પધાર્યા બાબત શોક દર્શાવી સવારીમાં
 ચડવાની પ્રાર્થના કરી. આચાર્યશ્રીએ સવારીનો નિષેધ બતા-
 વ્યાથી, બંધુવર્ગ, સ્ત્રીવર્ગ, ઘોડા, હાથી વગેરેને લેઈ આચા-
 ર્યશ્રીને આગળ કરી બધાં ચાલતાં ગામમાં આવ્યાં અને મામા
 વિદ્યાભૂષણ જે વિદ્યાનગરના કૃષ્ણદેવરાજનો દાનાધ્યક્ષ હતો તેને
 ઘેર મુકામ કર્યો. મામાએ સર્વનો આદરસત્કાર કર્યો. અને આચાર્યશ્રી-
 ને રાજના દરબારમાં વાદ ચાલતો હતો તેની સર્વ હકીકત કહી.

કૃષ્ણદેવ રાજની રાણી માધ્વસંપ્રદાયના આચાર્ય વ્યાસ-
 તીર્થ દંડીની સેવક હતી. તે આચાર્યે રાજને દીક્ષા
 વાદ. આપવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે શાંકર વિદ્વાનો સામા
 થયા. તે ઉપરથી કયો મત સારો છે એ બાણુવાની રાજને ઇચ્છા
 થઈ. રાજએ મુખ્ય મુખ્ય આચાર્યોને આમંત્રણ કરી દેશના પ્ર-
 ખ્યાત વિદ્વાનોને અને પંડિતોને બોલાવી વાદ કરવાની આજ્ઞા કરી;
 તેથી દંડીઆચાર્ય અને શાંકર વિદ્વાનોની વચ્ચે વાદ ચાલ્યો. મા-
 ધ્વના સહાયક નિમ્બાર્ક, વિષ્ણુસ્વામી અને રામાનુજ વૈષ્ણવો
 હતા. અને શાંકર વિદ્વાનોના સહાયક શૈવ, શાક્રત, ગાણુપત્ય
 અને સૌર હતા. મધ્યસ્થ તરીકે જૌતમ, કણાદ અને મીમાંસક-
 ભટ્ટ વગેરે હતા. આચાર્યશ્રી વિદ્યાનગર પહોંચ્યા તે વખતે શાં-
 કરાચાર્ય વિદ્યાતીર્થે માધ્વાચાર્ય વ્યાસતીર્થને વાદમાં જીત્યા હતા
 અને બીજે દિવસે શાંકરાચાર્યનો કનકાભિષેક થવાનો હતો.

આ સઘળી હકીકત આચાર્યશ્રીએ સાંભળી અને બીજે દિવ-
 આચાર્યશ્રીની રાજસભામાં પધરામણી. સે વૈષ્ણવોના જયને માટે રાજસભામાં જવાનો વિ-
 ચાર કર્યો. રાત્રિ વિત્યા પછી સવારમાં ઉઠી વિદ્યા-
 કુંડતીર્થમાં શિષ્યો સહિત સ્નાન કરી આનંદકથી

પરવાર્યા પછી પ્રથમ કમંડળુ નામના શિષ્યને રાજસભામાં મોકલી રાજને ખબર આપી કે વલ્લભદીક્ષિત સભામાં આવે છે. તે પછી રાજસભા ભરાઈ તે વખતે આચાર્યશ્રી શિષ્યો સહિત ત્યાં પધાર્યા. એમનું તેજ, બાળવેષ અને પ્રભાવ જોઈને રાજ સહિત સર્વ સભાસ-દોએ ઉભા થઈ એમને માન આપ્યું, અને શાંકરાચાર્ય વિદ્યાતીર્થે એ-મને પોતાના અર્ધાસન ઉપર બેસાડયા.

પછી આચાર્યશ્રીએ પુછ્યું કે સભામાં શી કથા ચાલી રહી છે, ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે “શાંકર વિદ્વાનો કહે છે કે વાદની શરૂઆત. અહ્મ નિર્ધર્મક છે અને વૈષ્ણવો કહે છે કે સધર્મક છે.”

પછી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે અમે વૈષ્ણવ ધર્મમાં સધર્મક અહ્મ માનીએ છીએ તેથી વાદી પ્રતિવાદીના આનંદને માટે વૈષ્ણવ મતનો આશ્રય કરી અમે જે બોલીએ તે સાંભળો. અહ્મનું વર્ણન વેદ પોતાની વાણી વડે કરે છે, તો તે નિર્ધર્મક શી રીતે હોઈ શકે? એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું એટલે એમની અને શાંકરમતાનુયાયી વિદ્યાતીર્થની વચ્ચે વાદ ચાલ્યો.

આ વાદમાં વિદ્યાતીર્થના શિષ્યોએ જલ્પવાદવડે આચાર્ય-શ્રીનાં વાક્યોનું ખંડન કરવા માંડ્યું. આચાર્યશ્રીએ વિદ્યાતીર્થનો પરા-જય. પ્રતિરપર્ધીના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શિષ્યો-નાં વાક્યોનું જલ્પવાદથી ખંડન કર્યું. એ પ્રમાણે પહેલે દિવસે બે પ્રહર સુધી વાદ ચાલ્યો, તે પછી બીજા દિવસથી સાત દિવસ સુધી ચતિરાજ વિદ્યાતીર્થની સાથે વાદ ચાલ્યો. તેમાં વિદ્યાતીર્થ હાર્યા.

તે પછી દશ દિવસ સુધી તાર્કિક, મીમાંસક અને સાંખ્ય વિદ્વાનો સાથે ખ્યાતિવાદ વિગેરેવિષે વાદ ચા-લ્યો. તેમાં આચાર્યશ્રીએ તે સર્વ વિદ્વાનોના મ-તનો નિરાસ કરી પોતાનો અહ્મવાદ સ્થાપ્યો.

મીમાંસકાદિકનો પરાજય.

ત્યાર પછી ત્રણ દિવસ સુધી મિથ્યાત્વસાધનવિષે ગાગા-
 લટની સાથે વાદ થયો. ગાગાલટ્ટે કહ્યું કે તમારા
 ગાગાલટ્ટનો પરા- મત પ્રમાણે જગત્ પ્રદ્વરૂપ હોય તો શબ્દ કેમ
 નિત્ય ન હોય. અને જે શબ્દ નિત્ય હોય તો આ-
 ગમ, આદેશ અને પ્રત્યયના અસંભવવડે સ્થાનિવત્ સૂત્ર ન્યથા થઈ
 જાય. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે શબ્દ તો નિત્ય છે, અને આગમ,
 આદેશ, પ્રત્યય આદિ એ કલ્પના અજ્ઞાનીના બોધને માટે લગ-
 વાને કરેલી છે. માટે એ દૃષ્ટાંતવડે અર્થ (શબ્દ) નું અસત્યપણું
 સિદ્ધ થતું નથી.

ગાગાલટ્ટ સાથેનો વાદ પુરો થતાં રાજાની આજ્ઞાથી આચાર્ય-
 શ્રીના ન્હાના મામા સોમેશ્વરપંડિતે ફરીથી પ્રદ્વ
 સોમેશ્વરલટ્ટનો પરાજય. સધર્મક છે કે નિર્ધર્મક છે એ વિષય ઉપર સાત દિ-
 વસ સુધી વાદ ચલાવ્યો. અને તેમણે કહ્યું કે પ્રદ્વનું
 નિર્ધર્મકત્વ અંતરંગ છે અને સધર્મકત્વ બહિરંગ છે. આ વિપરીત
 આખ્યાન સાંભળીને આચાર્યશ્રીએ તેનું અનેક પ્રકારે ખંડન કર્યું.

ત્યાર પછી વૈષ્ણવો અને સ્માર્તો વચ્ચે જે જે વિષયો
 ઉપર વાદ થઈ ગયો હતો તે તે વિષયો ઉપર ફરીથી
 અંતિમનિર્ણય. વાદ ચાલ્યો. તેમાં આચાર્યશ્રીની સહાયતાથી વૈષ્ણુ-
 વો ફરીથી જીત્યા અને આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધ કર્યું કે:—

નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહ આત્મ તંત્રો ।

નિશ્ચેતનાત્મકશરીરગુણૈશ્વરીનઃ ॥

આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિઃ

સર્વત્ર ચ ત્રિવિધભેદવિવર્જિતાત્મા ॥

દોષરહિતસર્વગુણોથી સંપૂર્ણ, સ્વતંત્ર, જડ શરીરના ગુ-
 ણોથીરહિત, કેવળ આનંદરૂપ કર, પાદ, મુખ, ઉદર વગેરે અવ-
 યવોવાળું, સર્વવ્યાપી, જડ જીવ અને અંતર્યામિના ભેદરહિત એવું
 પ્રદ્વનું સ્વરૂપ છે.

અનંતમૂર્તિ તદ્બ્રહ્મ કૂટસ્થં ચલમેવચ ॥

વિરુદ્ધસર્વધર્માણામાશ્રયં યુક્તયગોચરમ્ ॥

બ્રહ્મ અનંતમૂર્તિ છે, અચલ અને ચલ છે, સર્વવિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રયરૂપ છે, અને તે યુક્તિનો વિષય નથી.

આકાશવદ્વ્યાપકં હિ બ્રહ્મ માયાંશવેષ્ટિતમ્ ॥

સર્વતઃ પાણિપાદાંતં સર્વતોક્ષિશિરોમુખમ્ ॥

બ્રહ્મ એ આકાશની માફક વ્યાપક છે, અને માયાથી વેષ્ટિત છે. બ્રહ્મને સર્વ ઠેકાણે હાથ, પગ, પર્યવસાન, આંખો, માથું અને મુખ છે.

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥

અનંતમૂર્તિ તદ્બ્રહ્મ હ્યવિભક્તં વિભાક્તિમ્ ॥

બ્રહ્મને સર્વ ઠેકાણે કાન છે, બ્રહ્મ સર્વને આવરણ કરીને સ્થિતિ કરે છે. તે અનંતમૂર્તિ છે. વિભાગરહિત છે અને (ઇચ્છામાત્રથી પ્રગટ થવાને માટે) વિભાગવાળું છે.

બદ્ધ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ વીક્ષા તસ્ય હ્યભૂત્મતી ॥

તદિચ્છામાત્રતસ્તસ્માદ્ બ્રહ્મભૂતાંશચેતનાઃ ॥

સૃષ્ટ્યાદૌ નિર્ગતાઃ સર્વે નિરાકારાસ્તદિચ્છયા ॥

વિસ્ફુલ્લિંગા ઇવાગ્રેસ્તુ સદંશેન જઢાઅપિ ॥

હું એક છું તે અનેકરૂપ ધારણ કરું એવી બ્રહ્મને સત્યસંકલ્પ વાળી ઇચ્છા થવાથી તે ઇચ્છામાત્રથી તે(બ્રહ્મ)માંથી બ્રહ્મભૂત અંશ રૂપ જીવો થયા.

સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ભગવાનની ઇચ્છાથી જેમ અગ્નિમાંથી તનખા (વિસ્ફુલ્લિંગ) નિકળે તેમ અસંખ્ય નિરાકાર (આનંદાંશરહિત) જીવ નીકળ્યા, અને બ્રહ્મના સદંશમાંથી જડ પદાર્થો નીકળ્યા.

અર્થોઽયમેવનિચ્છલૈરપિ વેદવાક્યૈ રામાયણૈઃ સહિત ભારત પંચરાત્રૈઃ॥
અન્યૈશ્ચ શાસ્ત્રવચનૈઃ સહ તત્ત્વસૂત્રૈર્નિર્ણયતે સહૃદયંહરિણા સદૈવ ॥

આજ અર્થનો શ્રી હરિએ, સમગ્ર વેદવાક્ય, રામાયણ, ભારત, પંચરાત્ર, અન્યશાસ્ત્રોનાં વચનો અને વ્યાસસૂત્રો વડે એક વાક્યતા કરીને, સહૃદય (રહસ્યસહિત) સર્વ કાળને માટે નિર્ણય કરેલો છે.

એકંદર અઠાવીસ દિવસ સુધી વાદ ચાલ્યો અને વિરૂદ્ધ મત ધરાવનાર ત્યાં મળેલા સર્વ આચાર્યો અને પંડિતો તથા વિદ્વાનો ઉપર આચાર્યશ્રીએ જય મેળવ્યો.

તે બેઈ સર્વ વૈષ્ણવઆચાર્યો, પંડિતો અને વિદ્વાનોમાં ભારે હર્ષ ફેલાયો, અને સર્વ પંડિતોના મનમાં આનંદ થયો અને બીજા વિસ્મય પામી ખિન્ન થયા. ગાંગાભટ્ટ સાથેના વાદ વખતે આચાર્યશ્રીએ અલૌકિક વ-
કૃત્ત્વશક્તિ અને આતુર્ય બતાવ્યું હતું. કૃષ્ણદેવરાજના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. વાદ પુરો થતાં તરતજ તેણે આચાર્યશ્રીનો વિજય જાહેર કરવા વિજયઘોષ કરાવ્યો, અને પોતાની સભામાં આવેલા બીજા રાજા, મંત્રી વગેરે તમામ સભાજનો સહિત આ-
ચાર્યશ્રીની આગળ જઈ પગે લાગ્યો, અને આ ધર્મવાદનો અંત આવ્યો એ જાણતમાં પોતાનો ઉપકાર જણાવ્યો.

આચાર્યશ્રીએ પોતાને મુકામે જવાની ઇચ્છા જણાવ્યાથી રાજાએ પોતાની ચતુરગિણી સેના તૈયાર કરાવી,
રાજસભામાંથી આચાર્યશ્રીને શિબિકામાં બેસવાની વિનંતિ કરી.
આચાર્યશ્રીએ તેમાં બેસવાની ના પાડતાં તેમાં એ-
મની પાદુકાઓ પધરાવી વાજતેગાજતે આચાર્યશ્રીને રાજા, સભા સહિત ચાલતાં, એમને મુકામે પહોંચાડી આવ્યો.

ઉતારે ગયા પછી આચાર્યશ્રી પોતાનાં માતૃશ્રી અને વડીલ

વર્ણને પગે લાગ્યા. સર્વ મંડળીએ આચાર્યશ્રીના વિજયની ખાબતમાં સંતોષ બતાવ્યો અને પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો.

એ દિવસે રાત્રે માધ્વસંપ્રદાયના યતિ વ્યાસતીર્થ આચાર્ય શ્રીને મુકામે આવ્યા અને કહ્યું કે તમે મારી ગાદી વ્યાસતીર્થની વિનંતિ. સ્વીકારી મહારા માર્ગનો પ્રચાર કરો. આચાર્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે જેવી ભગવાનની આજ્ઞા થશે તે પ્રમાણે કરીશ. પછી રાત્રિને વિષે આચાર્યશ્રીને ભગવાને આજ્ઞા કરી કે તમે વિષ્ણુસ્વામિના મતના આચાર્ય થાઓ અને વ્યાસતીર્થનું કહેલું સ્વીકારતા નહિ. તે ઉપરથી બીજે દિવસે આચાર્યશ્રીએ પોતાના એક શિષ્યદ્વારા તે આજ્ઞા વ્યાસતીર્થને નિવેદન કરી.

પોતાના મહેલે આવ્યા પછી આચાર્યશ્રીને કનકાલિષેક કરાવવાની ઇચ્છા રાજાને થઈ, તેથી બીજે દિવસે કનકાલિષેકની તૈયારી. સવારમાં પોતાના નિત્યકર્મથી પરવારી નવો પોષાક અને આભૂષણ ધારણ કરીને પોતાના સામંતો અને મંત્રીઓને બોલાવી રાજસભાના આંગણમાં એક મંડપ ઉભો કરવાની અને તેને કેળના રથ્બલ, ધ્વજ, પતાકા, તોરણ, મણિમાલા, આશ્રણ તકતા વગેરેથી શણગારવાનો હુકમ આપ્યો. અને આચાર્યશ્રીને કનકાલિષેક કરાવવા માટે સોનાનાં પાત્રો, સોનાનાં પુલ અને બીજી સામગ્રી, પોતાના પરિજનોની સાથે, પોતે લેગી કરવા માંડી. સર્વ વસ્તુઓ લેગી થતાં તેની યોગ્ય ગોઠવણ કરાવી. તે સઘળું તૈયાર થયા પછી રાજાએ કહ્યું કે સઘળા વિદ્વાનોને જીતનાર, શ્રી પુરૂષોત્તમના મુખાગ્નિરૂપ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યને કનકાલિષેકપૂર્વક આચાર્યશિરોમણિ તરીકે સિંહાસન ઉપર બેસાડી એમની પૂજા કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે, માટે તમે સમર્થ વિદ્વાન્ વ્યાસતીર્થ, વિદ્યાતીર્થ વગેરેને તેમજ રાજકુટુંબીઓ, સામંતો, સૈન્યના નાયકો, હાથી ઘોડા રથો સહિત ચતુરંગિણી સેના, વિરકતો, નટો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ એ સર્વેને તેમજ કર્મનિષ્ઠ વિદ્વાનોને આમંત્રણ કરો. એ પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં વરિષ્ઠ મંત્રીએ

અનુચરોને મોકલી થોડા વખતમાં સર્વે લોકોને લેગા કર્યા. બધા આચાર્યો વગેરે આવ્યા એટલે રાજાએ તેઓનું યોગ્યતાપ્રમાણે સન્માન કર્યું.

પછી રાજાએ સર્વ આચાર્યો અને વિદ્વાનોને વિનંતિ કરી કે તમે નિર્મળઅંતઃકરણવાળા અને પવિત્ર વિદ્વા-
 કનકાભિષેક કરા- વાળા છો માટે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીને મારા ધર્મ
 વવાની આજ્ઞા. રૂપ કનકાભિષેક કરાવવાની આજ્ઞા કરો. એ વિનંતિ
 સાંભળીને વૈકુંઠ જેને પ્રિય છે, મહેશ, ઋષીકેશ અને લોકેશના
 માર્ગનો પ્રચાર કરનાર, વૈદિકમાર્ગને ધારણ કરનાર, અને પોતે
 આશ્રિતજનનો ઉદ્ધાર કરનાર વ્યાસતીર્થ, વિદ્યાતીર્થાદિ આચાર્યોએ
 તથા પંડિતો અને વિદ્વાનોએ ॥ વાઢં વાઢં, વિધીયતામ્ વિધીયતામ્ ॥
 સત્ય, સત્ય, (સાડ, સાડ) આપ કરો, આપ કરો. એમ કહી
 રાજાને કનકાભિષેક કરાવવાની સંમતિ આપી.

એટલે સુમતિ અને સુકૃતિવાળા રાજાએ પોતાના પુરો-
 હિતને આગળ કરી, પોતાના બાંધવો, મુખ્ય
 આચાર્યશ્રીને પધાર- મંત્રીઓ, ચતુરંગિણી સેના, શિબિકાદિ એ સર્વ
 રવાની વિજ્ઞપ્તિ. સાથે આચાર્યશ્રીને મંડપમાં પધરાવી લાવવા
 માટે મોકલ્યા. તેઓ આચાર્યશ્રીને ઉતારે ગયા, ત્યારે કેતુકમંડલુ
 બહાર આવ્યો, તેને મંત્રી વગેરેએ ત્યાં આવવાનું કારણ કહ્યાથી તે
 મુખ્ય મંત્રીઓને આચાર્યશ્રી પાસે લેઈ ગયો. એટલે તે મંત્રીઓએ
 રાજાની વિજ્ઞપ્તિ કહી બતાવી, આચાર્યશ્રીને રાજમંડપમાં પધાર-
 રવાની વિનંતિ કરી.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ નયનવડે સંજ્ઞા કરતાં દામોદર અને
 શિષ્યો જવાને તૈયાર થયા અને પાદુકા અને ચોકી
 આચાર્યશ્રીનું ઉપર પુસ્તકને શિબિકામાં (મ્યાનામાં) પધરાવી
 પધારવું. સર્વ મંડળ ત્યાંથી પગે ચાલી જવા નિકળ્યું. આ સ્વારી
 દેવની સ્વારી જેવી દેખાતી હતી. આ વખતે વિદ્યાનગર રૂપી સમુદ્ર

મનુષ્ય રૂપ પુરથી છલકાઈ જતો હતો. અનેક પ્રકારનાં વાહનંત્રા વાગતાં હતાં, નટનર્તક વગેરેનાં ગાન થતાં હતાં. તે સાંભળીને નરનારી અને બાળકોનાં ટોળાં રસ્તે ભેગાં થયાં, અને આખા નગર-માં કનકાલિષેક કરાવવાવિષેની વાત જાહેર થઈ. રસ્તે લોકોએ આચાર્યશ્રીને પુષ્પ, અક્ષત વગેરેથી વધાવી લીધા. એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રી મંત્રીઓસહિત રાજ્યમંડપ પાસે આવ્યા, ત્યારે રાજાએ સામા આવી તેમનો આમરાદિથી સત્કાર કરી પોતાના હસ્તનું આચાર્યશ્રીને અવલંબન આપીને મંડપમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. તે વખતે ત્યાં મળેલા વિદ્વાનોએ આચાર્યશ્રીને નમસ્કાર કર્યા. પછી રાજાએ આચાર્યશ્રીને વરિષ્ઠ આસનપર પધરાવ્યા.

પછી આચાર્યશ્રીએ સંજ્ઞા કરવાથી તેમના શિષ્ય શંભુએ ઉભા થઈ હાથ ઉંચો કરી સર્વ વિદ્વાનોને સંબોધી કહ્યું શંભુનો વિવેક. કે આ વિવાદમાં કોઈ વિદ્વાનને કાંઈ શંકા રહી હોય, અથવા કોઈ વિષયની ચર્ચા કરવી બાકી રહી હોય, તો તે કહેવું કે તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપવામાં આવે. અને વિવાદને વિષે અમારાથી કાંઈ કઠોર વચન કહેવાયું હોય તો તેની ક્ષમા માગીએ છીએ. તે વખતે બધા પંડિતોએ કહ્યું કે વાક્યપતિની વાણીમાં તેવું કાંઈ સંભવતું નથી. મ્હોટા પુરૂષનું કઠણ ભાષણ થાય તો તે શિક્ષાને માટે છે પણ દ્રોહને માટે નથી.

તે પછી પુરોહિત અને જોષીએ કહ્યું કે કનકાલિષેકનો સમય થયો છે, તેથી રાજાની આજ્ઞાથી પુરોહિત અને ઉપાધ્યાયે આચાર્ય-શ્રીને જ્યાં કનકાલિષેકને માટે મંડળ રચ્યું હતું ત્યાં એક સુંદર પાટ ઉપર પધરાવ્યા. તે વખતે રાજા અને બીજા આચાર્યો આચાર્યશ્રીને વિંટાઈને ઉભા. તે પછી દેવી તેજવાળા વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણો અને શંભુ આદિ

કનકાલિષેક. શિષ્યોને નૂતન રાજ વિભૂતિયો અને દેવ વિભૂતિયો કૃષ્ણદેવ રાજાએ આપી ને આચાર્યશ્રીનું પૂજન કરાવવાનો સંકલ્પ કરાવવાનું પોતાના પુરોહિતને કહ્યું. તેથી પુરો-

હિતે પ્રથમ અભિષેકનો સંકલ્પ કરાવ્યો; પછી રાજ્યે પાદ, અર્ધ, આચમન આદિ કરાવીને વિધિપુરઃસર તીર્થોમાંથી આંણેલાં જળથી મહાભિષેક અને સામ્રાજ્યાભિષેક મંત્રો વડે ઋત્વિગ્ અને પુરોહિતની સાથે આચાર્યશ્રીનો અભિષેક કર્યો. તે પછી બીજી પાટ ઉપર આચાર્યશ્રીને બેસાડી ગુર્જર શિષ્ય ગોવિંદરામ, મુકુન્દરામ, શ્યામાનંદ વગેરેએ આંણેલાં જળથી આચાર્યશ્રીને શંભુભટ્ટે સ્નાન કરાવ્યું અને વસ્ત્રાંતર વડે શરીર લોહી નાંખી નવાં કૌપીન, વસ્ત્ર ઉપરણો, યજ્ઞોપવિત, તુલસીકાષ્ઠની માળા અને મૃગચર્માદિ ધારણ કરાવ્યાં. પછી કાશ્મીરી તિલક, ગોપીચંદન અને ષણ્મુદ્રા કરાવી શંભુભટ્ટ આચાર્યશ્રીને કનકના સિંહાસન પાસે પધરાવી ગયા. પછી રાજ્યે પોતાના પુરોહિતને કહ્યું કે વ્યાસતીર્થાદિ સર્વ વૈષ્ણવાચાર્યોને આગળ બોલાવો, તેથી ઉપાધ્યાયે તેમને આગળ બોલાવ્યા. પછી તે વૈષ્ણવ આચાર્યોની સંમતિથી તથા વૈદિક પંડિતોની સંમતિથી રાજસિંહ એવા કૃષ્ણ દેવરાજ્યે જે કનકસિંહાસન ઉપર રેશમી વસ્ત્ર આચ્છાદિત કર્યું હતું તેના ઉપર આચાર્યશ્રીને પધરાવ્યા. અને બાકીનું પૂજન કરતાં રાજ્યે આચાર્યશ્રીને રાજવિભૂતિ અને દેવ વિભૂતિ અર્પણ કરી. તે વખતે શંભુભટ્ટે આચાર્યશ્રી ઉપર છત્ર ધારણ કર્યું, હરિભટ્ટે અળદાગીરી ધારણ કરી, શંકરાનંદ અને શ્યામાનંદે ચામર ધારણ કર્યા, સ્વભૂ અને સ્વયંભૂએ મોરપીંછનો મૂઠો (માયુર હસ્તક) લીધાં, લકુટાલૌકી અને કેતુકમંડળે સોનાની છડીઓ લીધી અને ગોવિંદરામ અને મુકુન્દે ચાંદીના દંડ લીધા. રામભટ્ટ અને કેશવભટ્ટે રૂપાના શંખ ને ચક્ર લીધાં, બીજા વૈષ્ણવોએ ઘંટ, ઝાલર, ગોમુખ વગેરે ધારણ કર્યા. તે પછી રાજ્યે તિલક, ગંધ, પુષ્પમાલા, ધૂપદીપ, નૈવેદ્ય, આચમન, મુખવાસ વગેરે અર્પણ કરીને ઘણા સોનાનો સમૂહ આચાર્યશ્રીના જમણા હાથ તરફ આણી ભેટ તરીકે અર્પણ કર્યો. અને કહ્યું કે અભિષેકમાં વપરાયેલાં સ્વર્ણ પાત્રાદિક પણ આપનેજ અર્પણ કર્યાં છે માટે તે આપ સ્વી-

કારો. તે વખતે આચાર્યશ્રીએ નયનની સંજ્ઞાથી દામોદરદાસને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

તે ઉપરથી સભામાં ઉભા થઈ સભાસદોના સાંભળતાં હોય તેવા ના દામોદરદાસે કૃષ્ણદેવ રાજાને સંબોધી કહ્યું કે કનકાભિષેકમાં વપરાયલાં સોનાનાં પાત્રો આચાર્યશ્રીને સ્નાન કરેલા જળની માફક અસ્પર્શનીય છે એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. તેમજ આચાર્યશ્રી પોતાના શિષ્યો શિવાય બીજા કોઈએ અર્પણ કરેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરતા નથી, તે કારણથી બીજા અર્પણ કરેલું દ્રવ્ય પણ સ્વીકારી શકતા નથી. એ પ્રમાણેનું દામોદરદાસનું વચન સાંભળીને રાજા વિચારમાં પડી ગયો. ત્યારે દામોદરદાસે કહ્યું કે દૂર દેશોથી આવેલા આશાવાળા વિદ્વાનોને આ સઘળું દ્રવ્ય અને અભિષેકનાં પાત્રો વહેંચી આપો. એટલે રાજાએ પોતાના ઋત્વિગ્ પુરોહિત વગેરેની સાથે વિચાર કરીને એ દ્રવ્ય તથા પાત્રોના યથાયોગ્ય વિભાગ પાડીને, વ્યાસ તિર્થાદિ આચાર્યના શિષ્યોને, બીજા વૈદિક ગ્રાહ્યણોને, ધર્મશાળા, કુવા, વાડીઓ, કન્યાદાન વગેરે અર્થવાળાને, દેવાલયના અધિકારીઓને, કેદીઓને, અપંગ, આંધળા, પાંગળા અને દીનને તે સર્વ વહેંચી આપ્યું. પછી વ્યાસતીર્થે વૈષ્ણવી સંપ્રદાયના હરિસ્વામી અને શેષ સ્વામી પાસે આચાર્યશ્રીને સામ્રાજ્ય તિલક કરાવ્યું અને પછી પોતે કર્યું. અને તે પછી રાજા પાસે તિલક કરાવ્યું.

પછી તમામ આચાર્યોએ આચાર્યશ્રીને નીચે પ્રમાણે બિર-
આચાર્ય પદવી દાવલી, (પદવી,) આપી.

શ્રીવેદવ્યાસવિષ્ણુસ્વામિસંપ્રદાયસમુદ્ધારસંભૂતશ્રીપુરુષોત્તમ
વદનાવતારસર્વાન્નાયસંચારવૈષ્ણવાન્નાયપ્રાચુર્યપ્રકારશ્રીબિલ્વમંગ-
લાચાર્યસંપ્રદાયિકાર્પિતસમ્રાજાસનાત્કુંડભૂમંડલાચાર્યવર્યજગત્ગુરુ
મહામુનિઃ શ્રીમદાચાર્ય.

અર્થ—શ્રી વેદવ્યાસ, વિષ્ણુસ્વામીના સંપ્રદાયનો ઉદ્ધાર કરનાર અને ધારણ કરનાર, શ્રી પુરુષોત્તમના મુખરૂપ અગ્નિના અવતાર, સર્વ વેદનો પ્રચાર કરનાર, વૈષ્ણવમાર્ગનો અતિશય ફેલાવો કરનાર, બિલ્વમંગળાચાર્યે સાંપ્રદાયિક સમ્રાજ્ઞસન આપેલું તે ગ્રહણ કરનાર અખંડ ભૂમંડલાચાર્ય વર્ય જગદ્ગુરુ મહાપ્રભુજી શ્રીમદ્વાચાર્ય.

એ પ્રમાણેની પદવી આપી સર્વે આચાર્યોએ આચાર્યશ્રીને નમસ્કાર કર્યા.

તે પછી રાજાએ પોતાના કુટુંબ અને સંબંધીઓ સહિત પોતાને શરણે લેવાની આચાર્યશ્રીને પ્રાર્થના કરી.
કૃષ્ણદેવ રાજાનું આશ્રિત થયું. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેમને સ્નાન કરાવી શરણાષ્ટક મંત્ર આપ્યો અને હરિને અર્પણ કરેલી તુળશી માલાઓ આપી. તે પછી રાજાએ આચાર્યશ્રીના ચરણ આગળ એક ચોકી (બાજડ) મુકી તે ઉપર આચાર્યશ્રીની પાદુકાઓ પધરાવી, તેને સ્નાન કરાવી તેનું પૂજન કરી તે જળ ખીન્ન પાત્રમાં ગ્રહણ કરી કૃષ્ણદેવ રાજાએ જળનું પાન કર્યું અને તેને માથે ચડાવ્યું, અને બાકીનું જળ પોતાના કુટુંબીજનોને તથા પ્રજાને તેમ કરવા આપ્યું. પછી હાથ ધોઈને બાકીની પૂજા કરી. હરિસ્તોત્રવડે નીરાજન કર્યું અને ગુરૂસ્તોત્ર વડે પુષ્પાંજલિ કરી અને સર્વ જણે સાથે મળી આચાર્યશ્રીની સ્તુતિ કરી. પછી રાજા અને સભાસદ બધાએ આચાર્યશ્રીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી એમના સિંહાસનની પ્રદક્ષિણા કરી.

ત્યાર પછી કૃષ્ણદેવ રાજાએ ત્યાં આવેલા વિદ્યાતીર્થ વગેરે વિદ્વાનોનું યથાવિધિ ભેટ વગેરેથી સન્માન કર્યું.
વિદ્વાનોનું સન્માન. અને નારાયણાચાર્ય અને દ્રુહિણાચાર્યને વિષ્ણુસ્વામિનાં બે ધામનું આધિપત્ય આપ્યું. શંભુને એક ગામ આપ્યું. હરિભટ્ટાદિને પૃથ્વી અને દ્રવ્ય આપ્યું. પછી આચાર્યશ્રીને નમન

કરીને રાજ્યે વિનંતિ કરી કે મને સનાથ કરીને માફ અર્ચન સ્વીકારો. (એમ કહી એક પાત્રમાં સાત હબર મોહોરો મગાવી ભેટ કરી.) ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેમાંથી દીનાર નામની જે સાત મુદ્રિકા એક દીનદાસ નામના ક્ષત્રિયની રાજના કોષમાં આવેલી તે આચાર્યશ્રીએ કાઢી લીધી અને તે લગવાનના આભૂષણને માટે દામોદરદાસના હાથમાં આપી. બાકીના દ્રવ્યના પુરોહિત પાસે ચાર વિભાગ કરાવ્યા, તેમાંથી ધર્મકાર્યને માટે એક ભાગ હરિભટ્ટને હાથે પોતાનાં માતૃશ્રીને અપાવ્યો, અને એક ભાગ શંભુભટ્ટને હાથે પોતાના પિતાના ઉત્તમ ઋણુને માટે જીવો રાખ્યો, એક ભાગ શ્રી વિકૂલનાથજીને ભૂષણ કરાવવા તેમના અધિકારીને આપ્યો, અને એક ભાગ બીજાં ધર્મકાર્યને માટે પોતાના મામાના હાથમાં આપ્યો. તે પછી આચાર્યશ્રીએ પોતાને મુકામે જવાની ઈચ્છા બતાવ્યાથી રાજ્યે આચાર્યશ્રીને એમને મુકામે પહોંચાડવાની તૈયારી કરી અને પોતાને સ્વધર્મ બતાવવાની પ્રાર્થના કરી. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે:—

આશ્રિત્યાશ્રમધર્મમત્ર ભવતાસ્થેયં પ્રજારક્ષતાં
 સેવ્યઃ શ્રીરમણઃ સદા દરિજનૈઃ કાર્યાધિકા સંગતિઃ
 ધર્મોપદેશ. આજીવ્યં વિદુષાં વિધાય જગતાં યોજ્યાશ્ચ તે શિક્ષણે ।
 દીનાનાં દયયાનયેન વિનયૈઃ કીર્તિં વિધેયાચલા ॥

પોતાના આશ્રમ ધર્મમાં રહો, પ્રજાની રક્ષા કરો, ભગવાનની સેવા કરો, ભગવદ્ભક્તનો સત્સંગ કરો, વિદ્વાનોને જીવીકા આપો અને તેમનો લોકશિક્ષણમાં ઉપયોગ કરો, દીનના ઉપર દયા કરો અને નીતિ અને વિનયથી અચળ કીર્તિને વધારો.

પછી રાજ્યે હુર્ષમાં કેદી અને અપરાધીઓને છોડી મુક્યા અને કેટલાએક કરો માફ કર્યા. ત્યારબાદ કુટુંબની સ્ત્રીઓને તથા સ્વજનોને તથા સૈનિકો, નટો નૃત્ય કરનારા, ચાકરો નોકરોને સર્વને

રાજવિભૂતી અને
 આચાર્યશ્રીનું
 પ્રયાણ.

સરપાવ, દાન અને માન આપી સર્વને કૃષ્ણદેવરાજાએ સંતોષ પમાડ્યો. પછી સર્વ આચાર્યો અને સભાસદોએ આચાર્યશ્રીને નમસ્કાર કર્યા. પછી રાજાએ આચાર્યશ્રીના આગળ પાદુકાઓ મુકી તે ધારણ કરી સર્વને નમસ્કાર કરતા આચાર્યશ્રી ચાલ્યા. તે વખતે ધોળા છત્રથી તથા ચામર અને વ્યજનથી આચાર્યશ્રી ઝોળખાતા હતા. એમની આસપાસ રાજા અને વ્યાસાચાર્ય વગેરે આચાર્યો હતા, અને આગળ લશ્કર ચાલતું હતું. તે વખતે નાના પ્રકારનાં વાજાંત્રો વાગતાં હતાં તે સાંભળીને રાજાની સ્ત્રીઓ, અને શહેરના લોકો પોતાના મહેલની ખારીઓ, જાળીઓ, અગાશી, અને અટારીઓએથી પુષ્પની વૃષ્ટિ અને નમન કરવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે ચાલતા પોતાના મામાના ઘરના દ્વાર આગળ આવ્યા. મામાએ સામા આવી આદર સાથે એમને ખેલાવ્યા અને આશિર્મતો વડે અભિષેક કર્યો. આચાર્યશ્રીએ ઘરમાં પ્રવેશ કરી પોતાની માતા તથા માતાની માતા, માસી મામા વગેરેને સર્વેને નમસ્કાર કર્યા. પછી રાજાએ આચાર્યશ્રીના મામા તરફનું થયેલું સન્માન ગ્રહણ કરી વિદ્યાતીર્થ વગેરે આવેલા આચાર્યોને પોતાની સેના સાથે તેમને મુકામે પહોંચાડાવ્યા. પછી થોડો વખત આચાર્યશ્રીની પાસે બેસી મારે વૈષ્ણવ ધર્મનું શી રીતે આચરણ કરવું એમ રાજાએ આચાર્યશ્રીને પુછ્યું.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તુલસીની માલા અને ઉર્ધ્વ પુંડ્રાદિ ધારણ કરવાં અને ચાર જયંતિ અને એકાદશીનાં વ્રત કરવાં, ભાગવતધર્મનું આચરણ કરવું, હરિકથા સાંભળવી અને આચાર્ય અને ભક્તનું અર્ચન કરવું; પાપ, તથા અસમર્પિત અન્ન, અન્યાશ્રય અને હરિથી વિમુખ હોય એવા લોકો, એ સર્વનો ત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ તેને ઉપદેશ કર્યો. ત્યાર પછી આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા લેઈ સાષ્ટાંગ દંડવત કરી તથા આચાર્યશ્રીએ ભગવદ્માલા પ્રસાદ વગેરે આખ્યાં તે માથે ચઢાવી પ્રદક્ષિણા કરી રાજા પોતાને મુકામે ગયો.

પ્રકરણ ૫.

બિલ્વમંગળની મુલાકાત અને આચાર્યશ્રીનું વિદ્યાનગરથી
દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ.

આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી એક દિવસે પ્રાતઃકાળમાં
બિલ્વમંગળનો આચાર્યશ્રી ધ્યાન ધરતા હતા તે વખતે વૃન્દાવનમાં
મેળાપ. યોગબળવટે રહેલા બિલ્વમંગળાચાર્ય, આચાર્ય-
શ્રીની પાસે આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ પ્રણામદિથી
સત્કાર કરી એમને ઉત્તમ આસનપર બેસાડ્યા, અને પછી આવ-
વાનું કારણ પુછ્યું. તે વખતે બિલ્વમંગળે આચાર્યશ્રીની પ્રશંસા
કરીને કહ્યું કે ભગવાનની આજ્ઞાથી હું કહું છું કે વિષ્ણુસ્વામીએ
સ્થાપેલો સંપ્રદાય વિરલો થયો છે; અને હું વૃન્દાવનને વિષે એક
ઝાડ નીચે સ્થિતિ કરીને રહેલો છું, અને આપને ઉપદેશ કરવાને
માટે અહિં આવેલો છું, અને પૂર્વનો ઇતિહાસ કહું છું.

દ્રવિડદેશમાં પાંડ્ય વંશનો કોઈ વિજય નામનો સમ્રાટ
હતો. તેનો પુરોહિત દેવસ્વામી નામનો એક વિદ્વાન,
વિષ્ણુસ્વામીનું ચરીત્ર. સદ્ધર્મનું આચરણ કરનાર અને વિષ્ણુભક્ત હતો.
તેનો પુત્ર વિષ્ણુનો અવતાર વિષ્ણુસ્વામી થયો.

પિતાએ યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર આપ્યા પછી સર્વ વેદ અને વેદાંતનો
અભ્યાસ કરી તે ભગવાનને જાલભાવથી સેવવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે
એક વર્ષ સુધી સેવા કરી પણ ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં
નહિં, ત્યારે વિષ્ણુસ્વામીએ અનશનવ્રત કરીને સેવા કરવા માંડી.
પછી સાતમે દિવસે પરમ રમણીયમૂર્તિવડે શ્રીગોપાળે પ્રકટ
થઈને વિષ્ણુસ્વામીને કહ્યું, હે, જાલ! શામાટે ખેદ પામે છે. તે
અર્પણ કરેલું પૂજન મેં ગ્રહણ કરેલું છે. માટે મેં મારો માર્ગ જે
ત્રિપુરારિને બતાવ્યો છે તેનો પ્રચાર કર. કલિયુગની પ્રવૃત્તિમાં
ઉત્પન્ન થયેલા બુદ્ધે વેદધર્મ હિંસાયુક્ત છે એમ બતાવી તેની
નિંદા કરી છે, અને જનમેજયના યજ્ઞને અંતે ઋષિઓએ તેવો

ધર્મ બહુધાપ્રકારે નિવૃત્ત કરેલો છે, અને સાત્વિક ધર્મ પ્રચાર કરેલો છે માટે તે ધર્મનો પણ પ્રચાર કર. શુકદેવજીએ કહેલો ભાગવતમત, જે વેદાંતરૂપ છે અને જે વ્યાસજીને સંમત છે તે ધર્મ વ્યાસજીથકી સમજીને તેનો વિસ્તાર કર. આ પ્રમાણે કહીને શ્રીગોપાલે પોતાની મૂર્તિ, પોતાનો મંત્ર, અને પોતાનું રહસ્ય વિષ્ણુસ્વામીને આપ્યાં—પછી પોતે અંતર્હિત થયા. તે પછી પોતાના વિદ્યાગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આપી વિષ્ણુસ્વામી ત્યાંથી ચાલ્યા, અને પોતાને ઘેર જઈ ગોપાલની સ્થાપના કરીને તેમણે કરેલા ઉપદેશનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

કેટલાંએક વર્ષ પછી વિષ્ણુસ્વામી થોડા શિષ્યોને લઈને વ્યાસજીનાં દર્શન. વેદવ્યાસજીનાં દર્શન કરવા ગંધમાદનપર્વત ઉપર ગયા. ત્યાં હિમગિરિની પીઠ ઉપર ઋષિ-ગણથી વિંટાયલા વ્યાસજીને જોઈ વિષ્ણુસ્વામી તેમને નમન કરીને ઉભા. વ્યાસજીએ એમના આગમનનું કારણ પુછતાં વિષ્ણુસ્વામીએ હાથ જોડીને કહ્યું કે સંપ્રદાયની પ્રાપ્તિ અને સન્માર્ગની પ્રવૃત્તિને માટે ભગવાને મને આપની પાસે મોકલ્યો છે, તેથી હું આપના ચરણાર્વિંદને શરણે આવ્યો છું. ત્યારે વ્યાસજીએ કહ્યું સ્નાન અને આન્હિક કરીને ઉપદેશ ગ્રહણ કરો. વિષ્ણુસ્વામી સ્નાન અને આન્હિકથી પરવાર્યા એટલે વ્યાસજી પાસે ગયા, ત્યારે વ્યાસજીએ એમને કૃષ્ણાષ્ટાક્ષર મંત્ર, માલા, તિલક અને મુદ્રા ધારણ કરાવ્યાં અને ભાગવતાગમ (લક્ષિત પ્રચારક) નીતિ બતાવી અને કહ્યું કે:—

એકલા ભગવાનને અનન્યપણે સેવવા, દેવતાઓને ભગવાનના અવયવો તરીકે માનવા, ભગવાન એજ વ્યાસજીનો ઉપદેશ. જગત્રૂપ છે અને જગત્ એ ભગવાનરૂપ છે એમ જાણવું. વૈષ્ણવવ્રત ધારણ કરવાં અને વૈષ્ણવોના આચાર ધારણ કરી દેહ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવી. હરિ-લક્ષિત વધારવી, સંસારાસક્તિ નિવૃત્ત કરવી, વૈષ્ણવ ગુરૂ કરવો,

શુરૂએ કહેલો બોધ ગ્રહણ કરવો, દુઃસંગ અને પાપકર્મનો ત્યાગ કરવો, પોતાના વર્ણાશ્રમને ઉચિત નિષ્કામ કર્મ કરવાં.

એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરીને શ્રીવ્યાસજીએ મંત્રોની પરંપરા-
 મંત્રોપદેશ. ના સંબંધમાં કહ્યું કે અષ્ટાદશાક્ષર, પંચાક્ષર, અને
 અષ્ટાક્ષર એ મંત્રો લગવાનું પુરૂષોત્તમ સંકર્ષણને
 આપ્યા, સંકર્ષણે મહાદેવજીને આપ્યા, અને તેનો મહાદેવજીએ
 નારદજીને ઉપદેશ કર્યો. નારદજીએ અષ્ટાક્ષર, દ્વાદશાક્ષર, દશાક્ષર,
 અષ્ટાદશાક્ષર એ મંત્રો મને (વ્યાસજીને) આપ્યા. અને હું તે
 મંત્રો તમને આપું છું તે ગ્રહણ કરો. એ પ્રમાણે કહી વ્યાસજીએ
 કુમથકી એ મંત્રો વિષ્ણુસ્વામીને આપ્યા. પછી પોતાનો વેદાંત
 અને ભાગવત સરહસ્ય ભણાવીને વિષ્ણુસ્વામીની સાથે શુકસ્વામીની
 ધર્મરક્ષાને માટે યોજના કરી. ત્યારપછી વિષ્ણુસ્વામી વ્યાસજીને
 પ્રણામ કરી શિષ્યોસહવર્તમાન ત્યાંથી ચાલ્યા. અને ઉત્તરદિશામાં
 શુકાચાર્ય, અને દક્ષિણદિશામાં વિષ્ણુસ્વામીઆચાર્ય ધર્મરક્ષાને
 માટે પ્રવૃત્ત થયા. ત્યાર પછી વિષ્ણુસ્વામી શુકાચાર્યની સાથે
 મથુરાની યાત્રા કરીને પોતાને ઘેર આવ્યા. અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં
 સ્થિતિ કરીને પોતાનો ધર્મ શ્રોતસ્માર્તયાગ યથોચિત કરવા
 લાગ્યા અને પ્રેમવડે ગોકુલેન્દ્રની સેવા કરવા લાગ્યા.

તે પછી ત્યાંના રાજાએ વિષ્ણુસ્વામીને આચાર્ય સિંહાસન
 આચાર્યપદ. ઉપર સ્થાપન કરી એમનું પૂજન કર્યું. પછી વિષ્ણુ
 સ્વામી શિષિકામાં (મ્યાના અથવા પાલખીમાં)
 બેસી ધર્મની સ્થાપના કરવાને માટે દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા.
 પ્રથમ એમણે દક્ષિણ દેશમાં જય કર્યો અને પછી પશ્ચિમ દિશા-
 માં જય કરવાને દ્વારકા સુધી ગયા. પછી ઉત્તર દિશામાં જય
 કરી નારાયણનાં દર્શન કરી પૂર્વ દિશામાંથી ઐઘમત વાળાને હુરાવી
 જગદીશક્ષેત્રનાં દર્શન કરી દક્ષિણમાં પોતાના ધામમાં આવ્યા.
 એ પ્રમાણે વેદધર્મની પ્રવૃત્તિ અને કલિયુગમાં વર્જ્ય ધર્મની

નિવૃત્તિ કરીને સમસ્ત દેવઉપાસનાકાંડનો ઉદ્ધાર કર્યો. પછી પોતાના પુત્રના ઉપર ઘરનો બોળે નાંખીને કુમવડે વૈષ્ણવ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી હરિની મૂર્તિને સાથે પધરાવી વિષ્ણુસ્વામી વિષ્ણુ-કાંચી પધાર્યા.

ત્યાં શ્રી દેવદર્શન, શ્રીકંઠ, સહસ્રાર્ચિ, શતધૃતિ, કુમારપદ, દેવદર્શન. પરાભૂતિ વગેરેને શિષ્યો કરી પોતાના સિંહાસન ઉપર દેવદર્શન શિષ્યને ધર્મરક્ષાને માટે સ્થાપન કરીને તથા તેને હરિમૂર્તિ તથા પોતાના ગ્રંથો આપીને પોતે ત્રિહંડી હંસ થઈ વૈકુંઠને પામ્યા. ત્યાર પછી શિષ્યપરંપરામાં એ ગાદી ઉપર સાતસે આચાર્યો થયા.

પછી ભગવદ્ભક્ત, વિદ્વાન, સર્વ સદ્ગુણસંપન્ન રાજ-રાજવિષ્ણુસ્વામી. વિષ્ણુસ્વામી આંધ્ર ત્રિહંડી તે ગાદીએ બેઠો. તેણે દ્વારકા જઈને દ્વારકાધીશ્વર સ્થાપન કર્યા. અને તીર્થરાજ (પ્રયાગ) માં જઈને પ્રતિષ્ઠાનપુરના રાજાના શત્રુની સહાયવડે બૌદ્ધને હત્યા. પછી પુષ્પપુર (પટણા) ના રાજાની સહાયતાથી બૌદ્ધોએ વિષ્ણુસ્વામીનું સ્થાન તોડી નાખ્યું અને પુસ્તકો બાળી નાખ્યાં. ત્યારપછી રાજવિષ્ણુસ્વામી કેટલાએક શિષ્યોની સાથે પ્રયાગ છોડી કાંચી ગયા. ત્યાં દ્રવિડદેશના યતિ રાજ બિલ્વમંગળને અભિષેક કરીને સિંહાસન ઉપર બેસાડયા અને પોતે કૌંડિન્ય આશ્રમમાં જઈ વૈકુંઠને પામ્યા. એ બિલ્વમંગળ તે હુંજ છું. પછી હું અને દિવોદાસાચાર્ય ધર્મની રક્ષા કરતા હતા. તે પછી દુષ્ટ ચિન્હોને ધારણ કરનાર હંડીઓના ઉપદ્રવથી અને વિરૂદ્ધ કાળથી હું દુખી થયો. તેથી મારા સિંહાસન ઉપર દેવ-મંગળને બેસાડી તે સ્થાન છોડીને હું વૃન્દાવનમાં આવ્યો. ત્યાં ભક્તિના ઉદ્વેગથી પ્રત્યક્ષ થયેલા ભગવાનને પ્રણામ કરીને મેં કહ્યું કે આ ઘોર કલિયુગમાં મારી સ્થિતિનું કાંઈ પ્રયોજન નથી માટે મને આપની લીલામાં ખેંચી લો. તે વખતે ભગવાને કહ્યું કે મારી

લીલામાં રહેલા દૈવીજીવના ઉદ્ધારને માટે મારો અવતાર શ્રી વલ્લભ થશે, તેના ઉપદેશને માટે તમે પૃથ્વી ઉપર રહો.

ત્યાર પછી હું બ્રહ્મસરોવરના તટ ઉપર એક મોટા ઝાડ નીચે યોગબળવટે સાતસો વર્ષ રહ્યો. આચાર્ય-
 બિલ્વમંગળ અને પદવી છોડતી વખતે મેં જે દેવમંગળને મારી જગાએ સ્થાપન કર્યો હતો તેને ઘણા શિષ્યો થયા. તેઓને શસ્ત્ર ધારણ કરનાર યતિના સૈન્યે જ્યારે દુઃખ દેવા માંડ્યું ત્યારે તે શિષ્યોએ ગુરૂને ફરિયાદ કરી.

ત્યારે તે ગુરૂએ મહેશ્વરનું ધ્યાન ધર્યું. એટલે તેને મહા-
 દેવે કહ્યું કે તું પોતાના શિષ્યોને ગોપાલગાયત્રી-
 નો ઉપદેશ કરીને બ્રહ્મચારીઓ બનાવ, અને તેમનું સૈન્ય એક સૈન્ય ઉભું કર. એ પ્રમાણે ઉપાય કરવાથી તારી પીડા જતી રહેશે. ત્યારે તેણે માર્કણ્ડેયક્ષેત્રમાં જઈ તેમ કહ્યું, એટલે તેને વિજય મેળવવાની ઉત્કંઠા થઈ, તેથી તે દિગ્-વિજય કરવાને નિકળ્યો; અને જ્યાંજ્યાં ગયો ત્યાંત્યાં પોતાનો ધર્મસ્થાપન કરવાને પોતાનું શાસ્ત્ર જાણનાર બિલ્વમંગળ, ભર્ગ, શ્રીકાંતગર્ભ, શ્રીકાંતમિશ્ર, સત્વબ્રોધી પંડિત, સોમગિરિ વગેરે યતિ, નૃહરિ આદિ નૃસિંહલકૃતને શિષ્યો કરી જનાર્દનક્ષેત્રમાં શ્રાવતનિધિ નામના શિષ્યને પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસાડી હિમ-ગોપાલ ગયો, અને ત્યાં પરમહંસ થઈને દેવમંગળ વૈકુન્ઠ પામ્યો.

તેની પછી પરંપરામાં ગોવિંદાચાર્ય થયા. તેમનો શિષ્ય ભગવદ્વીય વલ્લભ થયો. તેના પ્રેમાકર શિષ્ય થયા, શિષ્યપરંપરા.
 અને તેમના શિષ્ય લક્ષ્મણ થયા અને પછી તમે હરિની આજ્ઞા તથા મારાથકી સંપ્રદાય ગ્રહણ કરીને આચાર્ય પદને પ્રાપ્ત થયા છો માટે ધર્મ પ્રચાર કરો. એ પ્રમાણે બિલ્વ-મંગળે આચાર્યશ્રીને કહ્યું. તેથી આચાર્યશ્રીએ બિલ્વમંગળ પાસેથી

અષ્ટાદશાક્ષર મંત્ર અને સંપ્રદાયરહસ્ય ગ્રંથો કરીને ફરીથી દર્શન આપવાની પ્રાર્થના કરી તેમને વિદાય કર્યા. ત્યાર પછી બિલ્વમંગળ, વૃન્દાવનમાં જઈને પોતાની વેણુધર ગોકુલેશની મૂર્તિ પોતાના શિષ્ય હરિ બ્રહ્મચારીને આપીને, પ્રયાગ ગયા. (આ સ્થળે યદુનાથ વિજયનો દ્વિતિય અવચ્છેદ પુરો થાય છે.)

ઉપર લખેલી બિલ્વમંગળની કથા અમારી પાસેના યદુનાથવિજય નામના ગ્રંથમાં તેમજ શ્રી વલ્લભલિંગવિજયમાં છે. એનો અર્થ એવો જણાય છે કે આચાર્યશ્રીએ વિષ્ણુસ્વામીની ગાદીને અનુસરી વિષ્ણુસ્વામીનોજ સંપ્રદાય ચલાવ્યો. પરંતુ આચાર્યશ્રીએ ભગવાનનીજ પ્રેરણાથી આ ભક્તિમાર્ગ સ્થાપન કર્યો છે, અને વિષ્ણુસ્વામીનો સંપ્રદાય ચલાવ્યો નથી; આચાર્યશ્રીના પૂર્વાચાર્યો વિષ્ણુસ્વામી અને બિલ્વમંગળ નહોતા એમ કેટલાએક મહારાજેનું ધારણું છે. થોડાં વર્ષ ઉપર આ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલી તે વખતે આચાર્યશ્રીએ આ સંપ્રદાયની સ્થાપના સ્વતંત્ર રીતે કરી છે એ વાતની પુષ્ટિમાં નીચે લખેલાં અથવા એવાંજ કારણો બતાવવામાં આવ્યાં હતાં:—

૧. આશ્રમ, ચિન્હ, ક્રિયા, આચાર અને વિચારની બાબતોમાં આચાર્યશ્રીએ સ્થાપન કરેલો સંપ્રદાય વિષ્ણુસ્વામીએ સ્થાપન કરેલા સંપ્રદાયથી કાંઈક અંશે ભેદો છે.

૨. આચાર્યશ્રીએ વિષ્ણુસ્વામીનું કે એમણે સ્થાપેલા સંપ્રદાયનું અવલંબન લીધું હોત તો વિષ્ણુસ્વામીના રચેલા ગ્રંથો ઉપર ઘણો આધાર રાખ્યો હોત, પણ તેમ કરેલું જોવામાં આવતું નથી.

૩. બિલ્વમંગળ નામમાત્રથી પણ માયાવાદી હોતો એમ આચાર્યશ્રીએ લખેલી નિબંધની ટીકા ઉપરથી જણાય છે. આચાર્યશ્રીએ માયાવાદનું સંપૂર્ણ રીતે ખંડન કર્યું હતું, તેમ છતાં બિલ્વમંગળ જેવા માયાવાદીને આચાર્યશ્રી પોતાના પૂર્વાચાર્ય તરીકે સ્વીકારે એ વાત માની શકાય નહિ.

૪. આચાર્યશ્રીએ પોતાના કોઈપણ ગ્રંથમાં વિષ્ણુસ્વામી અથવા બિલ્વમંગળને પોતાના પૂર્વાચાર્ય તરીકે માનેલા નથી, તેમજ મંગળાચરણ વખતે યાદ પણ કરેલા નથી. મંગળાચરણમાં માત્ર હરિને નમન કરેલું છે અને કોઈકોઈ સ્થળમાં પોતાના પિતાને નમન કરેલું છે.

૫. સિદ્ધાંતરહસ્ય ઉપરથી જણાય છે કે આ ભક્તિમાર્ગ ચલાવવાની આજ્ઞા આચાર્યશ્રીને ભગવાન તરફથી થઈ હતી.

૧. કેટલાંએક પુસ્તકોમાં આદી શ્રી પુરુષોત્તમ પુરૂરં થી શરૂ થતા શ્લોકમાં જે આચાર્યચરંપરા જણાવી છે તે આચાર્યશ્રીના કોઈ પુસ્તકોમાં માલમ પડતી નથી.

આચાર્યશ્રી ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા અને દેશદેશાંતર-
 થી આવેલા પંડિતો, વિદ્વાનો અને આચાર્યોની
 ધર્મચર્યા અને મંદિરોની મુ- સાથે ચર્યા કરવા લાગ્યા. શેહેરનાં મુખ્યમુખ્ય
 લોકો. મંદિરો અને ધર્મનાં સ્થાનોની મુલાકાત લીધી.

છેવટે જ્યારે આચાર્યશ્રીએ વિદ્યાનગર છોડવાની ઇચ્છા જણાવી ત્યારે
 કૃષ્ણદેવરાજાએ એમને પોતાને મહેલે પધારવાની વિનંતિ કરી;
 તેથી આચાર્યશ્રી એમને મહેલે પધાર્યા. ત્યાં રાજાએ ઉપદેશને માટે
 પ્રાર્થના કરવાથી, રાજા, રાણીઓ, મંત્રીઓ અને સ્વજનોના સાંભળતાં
 આચાર્યશ્રી બોલ્યા:-

હે, રાજા ! ધર્મનું મૂલ શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધા દૃઢ થવાને માટે
 પ્રભુના માહાત્મ્યની કથાઓ અને ભકતોનાં ચરિત્રો
 કૃષ્ણદેવને ઉપદેશ. વારંવાર શ્રવણ કરવાં જોઈએ.

દુનિયાના તમામ પદાર્થોનાં એકત્ર બળ અને સત્તા કરતાં
 હરિનું માહાત્મ્ય. હરિનું બળ અને સત્તા અધિક છે. હરિ એજ સર્વ
 સુખોનું મૂળ છે. એજ સર્વનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત-
 કારણ છે. એનાજ વશમાં સર્વ પ્રજાંડો, પંચમહાભૂતો, સૂર્ય, ચંદ્ર,
 તારાગણ, તમામ દેવદેવીઓ અને તમામ જાતની સિદ્ધિઓ છે.
 હરિ એ દયાળુ અને ભક્તવત્સલ છે તેથી જે હરિને ભજે છે તેને
 હરિ ભજે છે. શ્રીભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે જેને હરિ પ્રસન્ન
 છે તેને બધી દુનિયાં નમે છે.

ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનાર તમામ
 લોકોએ નિત્ય હરિને ભજવાની જરૂર છે. મહા
 હરિભજનની જરૂર. શ્રાદ્ધની વાત છે કે વિદ્વાન લોકો આ વાત જાણે છે
 તેમ છતાં શ્રીહરિને ભજતા નથી અને ભૂર્ધ્વગામીને

બદલે અધઃગામી રસ્તાઓ ચક્રે છે.

ભગવદ્ભક્ત હૃદયેશ નિર્ભય હોય છે. શ્રીકૃષ્ણભગવાન જેને નિર્ભયતા; ચિંતા- માથે બિરાજતા હોય, શ્રીપુરુષોત્તમને જેણે પોતાના નો ત્યાગ. હૃદયમાં ધારણ કર્યા હોય તેને શા માટે ભયમાં રહેવું જોઈએ ? તેણે કોઈ દિવસ ચિંતા કરવી ન જોઈએ.

હે, રાજન્ ! પ્રભુમાં ચિત્તને પરોવાયેલું રાખવું એનું નામ સેવા છે. તે પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન સંપાદન સેવા અને ભક્તિ. કરી રહેલુંપૂર્વક એમનામાં જ નિરંતર મન રાખવું એનું નામ ભક્તિ છે. જે મનુષ્ય પોતાનાં લૌકિક અને અલૌકિક કાર્યો પ્રભુમાં ચિત્ત રાખી કરે તેજ ભાગ્યશાળી છે એમ સમજવું. અંબરીષ, જનક વગેરે રાજાઓ રાજવૈભવ ભોગવતા છતાં નિરંતર પ્રભુમાં જ ચિત્ત રાખતા. દરેક નરદેવે એવા રાજાઓનાં ચરિત્રનું અનુકરણ કરવું યોગ્ય છે.

પ્રભુની સાથે મનની એકાગ્રતા થતાં મનુષ્ય પોતાનાં કર્તવ્ય કર્તવ્ય. બરોબર સમજી શકે છે, અને તે કર્તવ્ય સ્વધર્મ તરીકે બજાવવા તત્પર થાય છે. તેમ કરવામાં જે ગ્લાનિ અર્જુનના મનને લાગી હતી તે તેને લાગતી નથી. માટે પ્રભુમાં ચિત્ત રાખી હૃદયેશ કર્તવ્યકર્મો કરતા જવું.

મનુષ્યમાં જુદીજુદી વ્યક્તિયોના જુદાજુદા સ્વધર્મ છે. એ સ્વધર્મો શ્રીહરિનાજ કરેલા છે, માટે શ્રીહરિની સ્વધર્મ બજાવવાની રીત. આજ્ઞાને આધિન થઈ તે બજાવવા જોઈએ. એ સ્વધર્મો બજાવવામાં સુખદુઃખ, લાભહાનિ, જય અને પરાજય એ વિષેનો વિચાર કરવાનો નથી. સ્વધર્મો પરિપૂર્ણરીતે બજાવવા એજ ખરો જય અને જીતીનું ખરું ફળ છે. સર્વ દેશ અને સર્વકાળમાં લૌકિક પરિણામો એ ખરાં ફળરૂપ નથી એમ જાણી, દરેક મનુષ્યે પોતાના સ્વધર્મ બજાવવાને ઉદ્યુક્ત થવું.

કામ, ક્રોધ ને લોભ એ નર્કનાં દ્વારરૂપ છે માટે તેથી દૂર રહેવું. દ્વેષનો અગ્નિ જેને માટે પ્રગટ કરવામાં નર્કદ્વાર.

આવ્યો હોય તેને પહોંચતાં પહેલાં જે અંતઃકરણમાં તે પ્રગટ્યો હોય તે અંતઃકરણને પ્રથમ ખાળી મુકે છે, માટે દ્વેષ કદી કરવો નહિ. દ્વેષી માણસો તરફથી થયેલી પીડાને ભૂલી જઈ તેમના તરફ દયા અને પ્રેમથી વર્તવું જોઈએ કેમકે તેમ કરવાથી સામાનો દ્વેષ નરમ પડી જાય છે; પણ સામે દ્વેષ કરવાથી બંનેના દ્વેષને અરસપરસ પુષ્ટિ મળે છે.

સ્ત્રીઓ અને બાળકોને યોગ્ય સત્કાર, દાન અને માનથી

સ્ત્રીઓ અને બાળકો રાજી રાખવાં જોઈએ. જે ઘરમાં સ્ત્રી અને બાળક- પ્રત્યેની વર્તણૂંક. વર્ગ પ્રસન્ન અને નીતિમાન, પ્રેમી, દયાળુ અને

પરોપકારી છે તે ઘર સ્વર્ગ છે એમ જાણવું. જે સ્ત્રીઓ પતિનો કે શ્રીહરિનો દ્વેષ કરનારી હોય અથવા જે નીતિનો ભંગ કરનારી હોય તે તજવા લાયક છે. એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ હોય તો તમામના ઉપર સમભાવ રાખવો જોઈએ. મનની સામ્યાવસ્થા એજ યોગ છે. સ્ત્રીઓ અને બાળકોને નહાનપણથી ધર્મનો બોધ કરવો.

સવારમાં ઉઠીને પ્રભુનું સ્મરણ કરી દેહશુદ્ધિ કરી સેવા

સેવાનો વખત કરવી અને સેવા કરતી વખતે ભગવાનમાંજ ચિત્ત અને રીત. રાખવું. તે પછી બીજાં લૌકિક કાર્યો કરવાં. પ્રભુ સર્વ કરવાને સમર્થ છે માટે એમના જ ઉપર દૈ

વિશ્વાસ રાખવો. એકજ ભગવાનને ભજવા. એમનીજ સેવામાં સર્વ દેવતાઓની સેવા થાય છે. પાપંડને ઉત્તેજન આપવું નહિ અને કામનાથી કાંઈ ક્રિયાઓ કરવી નહિ.

પ્રજાને પોતાનાં બાળકની માફક પાળવી. પ્રજાનું સુખ,

પ્રજા પ્રત્યેની ફરજો. બળ, સમૃદ્ધિ અને કલ્યાણ એ રાજાનું સુખ, બળ, સમૃદ્ધિ અને કલ્યાણ છે એમ સમજવું.

પ્રજા પાસેથી કર તરીકે લીધેલા પૈસાનો મોટો ભાગ પ્રજાના રક્ષણ અને લાલને માટે ખર્ચવો. મનુષ્ય અને ઇતર પ્રાણીનાં લાલનાં કાર્યો રાજાએ નિરંતર કરતા રહેવું. જાતવૈભવ ઉપર ઘણું ધ્યાન આપવું નહિ પણ સર્વ વૈભવ પોતાની પદવીને યોગ્ય, સ્વધર્મ તરીકે રાખવા, પણ તેમાં જ ચિત્ત પરોવાયેલું રહેવું જોઈએ નહિ. પ્રજાને ધર્મતરફ અભિરૂચિ થાય એવી કથાઓ અને વાર્તાઓનો પ્રચાર કરવો. હરિકથાઓને ઉત્તેજન આપવું. હરિજનોનું અપમાન કરવું નહિ.

જગત્ એ પ્રભુરૂપ છે માટે રાજ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા તરફ રાજ્ય-વ્યવસ્થા. પુરતું ધ્યાન આપવું. સેના, યોદ્ધા, હથિયાર, નૌકા, હાથી, ઘોડા વગેરે તરફ યોગ્ય નજર રાખવી. મંત્રીઓ, નાયકો અને અમલદારો પ્રજાને રંજાડે નહિ એની હુમેશ તજવીજ રાખવી. પ્રજાને યોગ્ય ન્યાય મળે એને માટે વિદ્વાન, ધર્મનું તત્ત્વ જાણનાર, અનુભવી અને કુશળ ન્યાયાધિશે અને અધિકારીઓ જોઈએ તેટલા રાખવા. પ્રતિસ્પર્ધી કે વૈરી રાજ્યોની દરેક ગતિ અને પ્રવૃત્તિ ઉપર ખારીક નજર રાખવી. વિદુરનીતિ અને ભીષ્મપિતામહનો બોધ હુમેશ યાદ રાખવો. પૂર્વે થઈ ગયેલા પૃથુ, જનક, અર્જુન વગેરે રાજાઓનાં ચરિત્ર સાંભળવાં, અને દેશકાળ અને પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી જેટલે દરજ્જે તેઓનું અનુકરણ કરવું બની શકે તેટલે દરજ્જે કરવું.

શરણે થયેલાઓની સાથે સલાહ કરતી વખતે રાજ્યનું જ કલ્યાણ લક્ષમાં રાખવું પરંતુ અહંકારથી જાણીજોઈને શરણે થયેલાનું અપમાન થાય એવું કાંઈ કાર્ય કરવું નહિ. જીતેલા રાજાનો દાન, માન વગેરેથી સત્કાર કરવો.

સરભાગતની રક્ષા.

માથું, કાન, નાક, મોં, જીભ, હાથ, પગ વગેરે જેમ મનુષ્યશરીરનાં જુદાંજુદાં અવયવો છે, અને જેમ સંપ. દરેક અવયવને પોતાના સ્વધર્મરૂપ અમુક અમુક

કામ કરવાનું છે, તેમજ આ જગત્માં તમામ મનુષ્યો અને ઈતર પ્રાણીઓ ભગવાનના અવયવરૂપ છે, અને દરેકને પોતાપોતાનું કર્તવ્ય કરવાનું છે. શરીરના અવયવો જેમ એકબીજાની સાથે સલાહસંપત્તી રહે છે, અને એક બીજાને દુઃખે દુખી અને સુખે સુખી થાય છે અને સંકટની વખતે એક બીજાને સહાય થાય છે તેમજ તમામ મનુષ્યોએ અરસપરસ વર્તવું જોઈએ.

સર્વ પ્રાણીપદાર્થ ભગવાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે, અને ભેદબુદ્ધિ દબાવવી. ભગવાનરૂપ છે, એમ ધારી ભેદબુદ્ધિ દબાવવી. સર્વના ઉપર દયા રાખવી અને આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ એવી વૃત્તિ રાખવાનો અભ્યાસ રાખવો.

અહંતા, મમતા જેમજેમ છુટે છે તેમતેમ મનુષ્ય પોતાના અહંતામમતા, ખરાસ્વરૂપને જોઈ શકે છે, માટે તે છોડવાનો યત્ન કરવો.

જે જે વસ્તુઓ ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવે છે તે પ્રભુને અર્પણ. દોષરહિત થાય છે, માટે કોઈપણ વસ્તુને ઉપયોગમાં લેતા પહેલાં તે પ્રભુને અર્પણ કરવી.

તમામ કાર્યો પ્રભુને માટેજ કે એમના તરફથી કરતા ભાવના. હોઈએ એમ ભાવના રાખવી.

સ્વધર્માચરણં શક્ત્યા વિધર્માન્નિવર્તનમ્ ।

નિત્યાભ્યાસ. **इन्द्रियाश्वविनि ग्रहः सर्वथा न त्यजेत्त्रयम् ॥**

અર્થ—શક્તિપ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરો, વિમુખ કરનાર વિધર્મથી દૂર રહો. ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાને વશ રાખો. આ ત્રણે વસ્તુનો કોઈ દિવસ ત્યાગ કરવો નહિ.

એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનું ભાષણ સાંભળી રાજા, રાણીઓ,

મંત્રીઓ વગેરે સર્વે આનંદ પામ્યાં. પછી આચાર્યશ્રીના શિષ્યોએ ધર્મસંબંધી કેટલીએક ચર્ચા ચલાવી. છેવટ રાજાએ નિત્યાર્ચનને માટે માગવાથી આચાર્યશ્રીએ પોતાની પાદુકાઓ રાજાને આપી. પછી રાજાના પૂજનનું ગ્રહણ કરી આચાર્યશ્રી પોતાને મુકામે પધાર્યા.

પછી પોતાનાં માતૃશ્રી તથા બેનને વિદ્યાભૂષણ મામાને ત્યાં રાખી આચાર્યશ્રી પૃથ્વીપરિક્રમા કરવા નિકળ્યા. ત્યારે રાજા મ્હોટી સ્વારી કાઢી મ્હોટા મ્હોતસવથી આચાર્યશ્રીને રાજવિભૂતિ અને દેવવિભૂતિ

આચાર્યશ્રીનું
પ્રયાણ.

અર્પણ કરી સ્વારીસહિત વળાવવા ગયો. છૂટા પડતી વખતે આચાર્યશ્રીને ફરીથી પધારવાની આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી અને પોતાને યાદ કરવા તથા કામ સેવા ફરમાવવાની પ્રાર્થના કરી.

વિદ્યાનગરમાં બનેલી હકીકતનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેના સંબંધમાં ગોવર્ધનદાસના અને બીજાં પુસ્તકોમાં એમ લખ્યું છે કે આચાર્યશ્રીના મામા શૈવી હતા તેથી દેવને નૈવેદ્ય ધરાવી જમતા. આચાર્યશ્રીને એ વાત પસંદ નહોતી, તેથી એમણે મામાને ત્યાં જમવાની ના પાડી અને શેહેર બહાર સ્વયંપાક કરી જમવા માંડ્યું. મામાએ એ વાતથી પોતાનું અપમાન થયું એમ બાળીને આચાર્યશ્રીને સભામાં આવતા અટકાવવાની ઝાઝવાણ કરી હતી પણ તે ચાલી શકી નહિ. આ વાત ખરી હોય એમ અમને લાગતું નથી; આ વાત સંસ્કરદયાળુના પુસ્તકમાં નથી.

રાજાએ આચાર્યશ્રીના રક્ષણને માટે બસેં માણસો આપ્યાં. રાજા વિદાય થયા પછી થોડેક આગળ જઈ આચાર્યશ્રી દામોદરદાસને સાથે લેઈ આ માણસોથી આગળ નિકળી ગયા, અને માણસોને પછી વિદાય કરાવ્યા.

પ્રકરણ ૬.

દક્ષિણયાત્રા—વિદ્યાનગરથી રામેશ્વર.

પરિક્રમામાં આચાર્યશ્રી રોજ પ્રાતઃકાળનું આન્હિક કરી લેઈ ત્રણ મુહૂર્ત સુધી ચાલતા. વચ્ચે મધ્યાન્હિક ક્રિયા કરતા અને ઘણુંકરી રોજ બે યોજન (આઠ ગાઉ) ચાલતા.

તુંગભદ્રાનદી ઉતરી આગળ ચાલતાં શુકરક્ષેત્રમાં કૃષ્ણદાસ
 મેઘન ક્ષત્રી આચાર્યશ્રીની પાસે આવી એમને પગે
 કૃષ્ણદાસ મેઘન
 ક્ષત્રી. લાગી શરણે થયો. એણે આચાર્યશ્રીના વિજયની વાત
 પ્રયાગમાં સાંભળી હતી. આચાર્યશ્રીએ એને શર-
 ણાષ્ટકમંત્ર આપી તુલસીની માલાનું દાન કર્યું. પછી કૃષ્ણદાસ પણ
 આચાર્યશ્રીની સાથે યાત્રામાં ચાલવા લાગ્યો. પછી ત્યાંથી આચાર્ય-
 શ્રી પંપાસરોવર પેહોંચ્યા. ત્યાં એક વડના ઝાડ નીચે પારા-
 યણુ કર્યું. દિવસે શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ ચાલતું અને રાત્રિયે
 રામાયણની કથા ચાલતી. આ કથામાં શવરીના ઉપર શ્રીરામચં-
 દ્રજીએ અનુગ્રહ કર્યો તે વાત આચાર્યશ્રીએ સંભળાવી. અહિં
 કૃષ્ણદાસનો ભાવ જોઈને દામોદર વગેરે શિષ્યોએ આચાર્યશ્રીના
 પૂજન વખતે છત્ર ધરવાનો અધિકાર એને (કૃષ્ણદાસને) આપ્યો
 અને શંભુભટ્ટને પૂજનનો અધિકાર આપ્યો. બાકીના અધિકાર
 જેમનાતેમ રહેવા દીધા. આ સ્થળમાં આચાર્યશ્રી-
 પંપાસરોવર અને
 આચાર્યશ્રીની બેઠક. ત્રણ રાત્રિ રહ્યા. આ સ્થળની પાસે આચાર્યશ્રીની
 બેઠક છે અને તે કિષ્કિંધાના નામથી ઓળખાય છે.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી ઋષ્યમૂક પર્વત ગયા. ત્યાં એક રામદાસ
 નામનો ભક્તમહાત્મા વિરક્ત વૈષ્ણવની સેનાસહિત
 ઋષ્યમૂક પર્વત
 અને રામભક્ત. આવ્યો. તે વખતે આચાર્યશ્રીના શિષ્યો આચાર્ય-
 શ્રીનું પૂજન કરતા હતા. શંખ, ઘંટા વગેરેનો નાદ
 સાંભળીને રામદાસે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે જો આ આચાર્ય

સંપ્રદાયવગરના હોય તેા એમનો શેષ કરો. ત્યારે તે શિષ્યો શેષ કરવાને આવ્યા, એટલે આચાર્યશ્રીના શિષ્યો સામે થવા તૈયાર થયા. તે વખતે રામદાસે આચાર્યશ્રીના શિષ્યોને કહ્યું કે કલેશ ન કરતાં તમારૂં વૃત્તાંત જણાવો. ત્યારે શંભુએ કહ્યું કે વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાયમવર્તક, પ્રેમાકરાચાર્યના વિદ્યાર્થી લક્ષ્મણદીક્ષિતના પુત્ર, વિદ્યાનગરની વિદ્વત સભામાં વૈષ્ણવસદ્ધર્મ સ્થાપન કરનાર શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય આ ઠેકાણે વિજય કરે છે. આ પ્રકારનાં વચન સાંભળીને રામદાસ શિષ્યોસહિત આચાર્યશ્રીને ચરણે પડયા. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેમને રામમંત્રનો મહિમા અને ભક્તિધર્મ સંભળાવ્યાં.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી કાર્તિકેયસ્વામીનાં દર્શન કરવા કાર્તિકેયસ્વામી. કુમારપદ ગયા.

આ ધામ હોસ્પેટ સ્ટેશનથી ૧૦ ગાળ ઉપર સોહુર નામનું ગામ છે તેની પાસે એક પહાડ ઉપર છે.

ત્યાંના આચાર્યે આચાર્યશ્રીનો આચાર્યપૂજાવડે સત્કાર કર્યો. પછી આચાર્યશ્રીએ કાર્તિકેયસ્વામીને પ્રણામ પંડિતો સાથે કરી વ્યાસસૂત્રની કથા કરી. પછી રાત્રિને વખતે સંભાષણ. તેમની પાસે ત્યાંના પંડિતો આવ્યા, અને તેઓએ અંતસ્તદ્ધર્મોપદેશાત એ સૂત્રના ઉપર ચર્ચા ચલાવી કહ્યું કે એ સૂત્રમાં કાર્તિકેયસ્વામીનો સમાસ કેમ ન થાય ? આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે ઠીક છે. શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, સૌર, ગાણપત્ય, અને સ્કાંદ એ ભક્તિમાર્ગનાં છ શાસ્ત્ર છે, માટે દરેકે પોતપોતાના માર્ગને અનુસરીને અન્તર્યામીનું ધ્યાન કરવું. અમે ભગવાનને વેદમાર્ગ વડે પુરૂષ કહીએ છીએ. ગીતા વિગેરે તેને પુરૂષોત્તમ કહે છે. વેદાંતના વિવરણ રૂપ ગીતા એ પુરૂષોત્તમનું ગાન કરે છે. વેદ, પુરાણ, રામાયણ, ભારત 'વિગેરેમાં આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સમ્રાજી જગાએ એ હરિનુંજ ગાન કરેલું છે. પુરૂષોત્તમ એ પણ

હરિનુંજ નામ છે. એ હરિનું તમે સ્કંદરૂપે પૂજન કરો છો તેથી સ્કંદલોકને પામીને તમે સારી ગતિને પામશો. એ સાંભળીને બધા ખંડિતો આનંદ પામ્યા. પછી તેઓમાંનો એક ધંડિત બોલ્યો કે હરિ સર્વાત્મક છે તો અમે એમનીજ પૂજા કરીશું. દેવતારૂપ શાખાનું મૂલ વિષ્ણુ છે અને સ્કંદ એ શાખા છે તો અમે વિષ્ણુનું પૂજન કરીશું. એમ કહી સર્વે આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કરી ત્યાંથી ગયા.

ખીજે દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે કોઈ કાપાલિક ત્યાં આવ્યો અને તિલકાદિક તરફ હાસ્ય કરીને બોલ્યો કે હું કાપાલિક; કાયા નિરોધ. યોગી છું અને સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિને રોકી બાંધું છું. તમારું શું સામર્થ્ય છે તે કહો ? એ સાંભળીને આચાર્યશ્રીના સેવકે તેની કાયાનો નિરોધ કર્યો અને તેને કહ્યું કે હવે અહિંથી શી રીતે જાઓ છો તે બતાવો ? તે ત્યાંથી જવાને તૈયાર થયો પણ ઉઠી શકાયું નહિ, તેથી દીન થઈ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ત્યારે શંભુએ તેને કાયા નિરોધથી મુક્ત કર્યો, એટલે તે લજ્જા પામી પોતાને સ્થાનકે ગયો.

ખીજે દિવસે આચાર્યશ્રી ત્યાંથી શ્રીશૈલ પધાર્યા. ત્યાં શ્રી મલ્લિકાર્જુનનાં દર્શન કર્યા. પછી ભેટ પ્રણામ અને શ્રીશૈલ. ક્ષેત્રની પ્રદક્ષિણા કરી આચાર્યશ્રી પોતાને મુકામે પધાર્યા. દેવને પાક અર્પણ કરી પોતે ભોજન કર્યું. થોડીવાર પછી સર્વે ભોજનને એક યોગી અને કેટલાએક શૈવવિદ્વાનો આચાર્યશ્રીની પાસે આવ્યા. તેઓમાંથી એક જણે પુછ્યું કે તમે કોણ છો ? કયાં જવાના છો ? અને કયાં બેઠા છો ? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે હમે બ્રહ્મણ્ય છીએ, બ્રહ્મદેશથી આવ્યા છીએ, બ્રહ્મદેશ જવાના છીએ અને બ્રહ્મમાંજ વસીએ છીએ. ત્યારે યોગી બોલ્યો કે હું યોગના પ્રભાવથી ગાંધર્વ, વૈતાલ, અને સિદ્ધલોકમાં જાઉં છું. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે એ કુદ્ર સિદ્ધિથી શું થયું ? જે શ્રીહરિને ભજે છે તેને

અણિમાદિ સિદ્ધિયો એનીમેળે પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે તેના સામું જોતો નથી. તમે સિદ્ધિનું અભિમાન રાખો છો તો તેના પ્રમાણરૂપ કાંઈ પદ કે વાક્ય જાણતા હો તો જોલો. ત્યારે તે કાંઈ જોલી શક્યો નહિં. ત્યારે આચાર્યશ્રીના સેવક શેષભટ્ટે કહ્યું કે આચાર્યશ્રીની સામે તમારી સિદ્ધિ ચાલવાની નથી. જો સિદ્ધિ હોય તો તમારે સ્થાનકે જાવો. એટલે એ યોગી ક્રોધ કરી પોતાના માણસોની સાથે જવાને ઉઠ્યો, પણ પડી જવાથી જઈ શક્યો નહીં. પછી આચાર્યશ્રીને તેણે કહ્યું કે હું મહાદેવનો ગણ છું માટે મને ક્ષમા કરો; ત્યારે શેષભટ્ટે કહ્યું કે જાવો. ત્યારે તે પોતાને સ્થાનકે ગયો. અને ધીજા આવેલા હતા તેઓમાંના કેટલાએક આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. પછી સર્વે આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કરી ત્યાંથી ગયા.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ત્રિપતિગ્રામમાં આવ્યા. ત્યાં શ્રી
ત્રિપતિ. ગોવિંદસ્વામીનાં દર્શન, નમન, અર્ચન વિગેરે કરી,
કપિલધારામાં સ્નાન કરી, શેષાયળ ઉપર ચડ્યા.

પછી વેદાચલ, ગરુડાચલ, વૃષભાચલ, અંજનાચલ, નારાયણાચલ પર્વત ઉપર ચડી, વ્યંકટાચલ આવ્યા, અને ત્યાં એક વૃક્ષ નીચે મુકામ કર્યો. સ્નાન અને આનંદકર્થી પરવાર્યા એટલે લક્ષ્મણ-બાલાજીના સેવકો આચાર્યશ્રીનું આગમન સાંભળીને આદરસત્કાર

વ્યંકટેશ અને લ-
ક્ષ્મણબાલાજી. પૂર્વક આચાર્યશ્રીને લેવાને આવ્યા. આચાર્યશ્રી
એમની સાથે ગયા, અને શ્રીવ્યંકટાધીશનાં દર્શન

કર્યા. ભેટ ધર્યા પછી સ્નાન, પૂજા, નૈવેદ્યાદિ કરાવીને તીર્થચરણામૃત લેઈ ત્યાંની તીર્થયાત્રા કરી. પછી વેદ અને ભાગવતનો પારાયણરૂપ કથાયજ્ઞ કર્યો. પછી ત્યાંથી આ-ચાર્યશ્રી પાપનાશિની ગંગા ઉપર ગયા. એ ગંગાની વિભળધારા મસ્તક ઉપર લેઈને સ્નાન કર્યું. પછી અલંવાલંબાલક્ષ્મી અને અહોબલનૃસિંહજીનાં દર્શન કરી પાછા વ્યંકટેશ આવ્યા, અને ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન કરી ત્યાંથી કામકોષ્ણી ગયા અને ત્યાંથી પ્રેમધુરી ગયા.

પ્રેમધુરીમાં આચાર્યશ્રીને પરમાનંદાચાર્ય મળ્યા, એમણે
 પ્રેમધુરી. કહ્યું કે કાંચીનિવાસી ત્રીજા વિષ્ણુસ્વામી અને શ્રી
 સંપ્રદાયના રામાનુજાચાર્ય આ ગામમાં જન્મ્યા
 હતા, અને તેથી આ ગામનું નામ ભૂતિગ્રામ પડ્યું છે. અહીં
 યોગ્ય સત્કાર પામ્યા પછી આચાર્યશ્રી કાંચી ગયા.

પ્રથમ શિવકાંચીમાં એકાંબરેશ્વર મહાદેવજીનાં દર્શન
 શિવકાંચી. કરી વેગવતીનદીને નમસ્કાર કરી તીર્થવિધિ કરી.
 પછી આચાર્યશ્રી વિષ્ણુકાંચી ગયા. અને નદીને
 કિનારે શમીવૃક્ષની નીચે મુકામ કર્યો. આચાર્યશ્રીને ત્યાંના વરદ-
 રાજજીનાં દર્શન કરવાની ઘણા દિવસથી ઉત્કંઠા
 વિષ્ણુકાંચી અને અષ્ટપદિ. હતી, તોપણ એમના મંદિરમાં જતાં સીડીનાં
 પગથિયાં ઉપર જ્યદેવકવિની અષ્ટપદી લખી છે

એમ સાંભળી તે ઉપર થઇને ચાલવાનું યોગ્ય ન લાગતાં આચાર્ય-
 શ્રી તેમનાં દર્શન કરવા ગયા નહિ, અને એમનું મન ધર્મ
 સંકટથી તપ્ત થયું. પછી હૃદયમાં પ્રભુનું ધ્યાન કર્યું ત્યારે રાત્રિમાં
 હરિએ કહ્યું કે વિષ્ણુસ્વામીના સંપ્રદાયના જ્યદેવકવિ અહિં રહેતા
 એમણે એમ વિચાર કર્યો કે અક્ષરથી બાંધેલું કીર્તિરૂપી શરીર
 ભકતજનના ચરણ નીચે કચરાય તો સાફ, એ વિચારથી એમણે
 સીડી ઉપર અષ્ટપદી કેાતરાવી છે. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે હું ના-
 મની પણ સરસ્વતીને ઉલ્લંઘતો નથી તો આ કીર્તિરૂપી સર-
 સ્વતીને હું શી રીતે ઉલ્લંઘન કરું ? ત્યારે હરિએ ઉત્તર આપ્યો
 કે આપના ચિત્તનો અપૂર્વ ભાવ જાણી એ ગીતગોવિંદની પંકિત-
 યોને અમે ભીંતમાં જડાવી દીધી છે, માટે તમે દર્શન કરવા આવો.
 એમ કહી શ્રીહરિ અંતર્ધાન થઈ ગયા. આચાર્યશ્રી સવારમાં વહેલા
 ઉઠી સ્નાન આન્હિક કરી લેઈ તૈયાર થયા એટલામાં શ્રી વરદરા-
 જજીના આચાર્યનાં માણસો આચાર્યશ્રીને પધરાવવા આવ્યા. તેમના
 કહેવાથી અષ્ટપદી સીડીમાંથી ખસેડી દીધી છે એમ જાણી આચાર્યશ્રી

દર્શન કરવા પધાર્યા. ત્યાં દર્શન કરી, ભેટ સહિત પ્રણામ કરી સ્તુતિ કરી. નૈવેદ્ય ધરાવી તીર્થનૈવેદ્ય લેઈ વરદરાજાજીને પ્રસન્ન કરી આચાર્યશ્રી નીચે પધાર્યા. ત્યાં વેદનું પારાયણ કરી શ્રીમદ્ ભાગવતનું પારાયણ કરવા માંડ્યું.

એટલામાં ચક્રવર્તી નૃસિંહાર્યના શિષ્ય અને નિલકંઠાચાર્યના મતાનુયાયી આચાર્યશ્રીની સાથે વિવાદ કરવા આગ્યા. તેમને આસન દેઈ નમસ્કાર કરી બેસાડયા. પછી આચાર્યશ્રીએ એમને પુછ્યું કે તમારો શો મત છે, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે અમારો મત

વિશિષ્ટાદ્વૈત છે. નારાયણપ્રધાન દેવતા છે, અપ્રધાન મહેશ છે, જીવ પરમાત્માથી ભિન્ન છે, સંસાર માયાકૃત છે, તથા નારાયણની કૃપાથી મુક્તિ થાય છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે વૈશિષ્ટ્યતાને બ્રહ્મવેદ જગત્સર્વમ એ શ્રુતિનો આધ લાગે છે. તે પછી બંને પક્ષ વચ્ચે ખુબ વાદ ચાલ્યો. છેવટે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે શિવ અને વિષ્ણુ એ બંને ઈશ છે. બંનેનાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે વૈદિક વૈદિક આચારથી નિર્ગુણની સેવા કરે છે, અને ભેદ અભેદથી એમની ભક્તિથી મુક્તિ થાય છે. અમારા મતમાં બંનેને નિર્દોષપૂર્ણગુણતા છે. એ સાંભળી સર્વે ખુશી થઈ આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કરી ચાલ્યા ગયા. આચાર્યશ્રી પણ પારાયણ સમાપ્ત કરી ત્યાંથી ચાલ્યા.

મદ્રાસ ધ્વાકામાં દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનના પૂર્વ કિનારા ઉપર કોન્જરામ કરીને જે નગર છે તેને યાત્રાળુઓ શિવ અને વિષ્ણુકાંચી કહે છે. રેલવેના સ્ટેશન નજીક શહેરનો જે ભાગ છે તેને શિવકાંચી કહે છે. આ શહેરમાં તૈલંગા બ્રાહ્મણોનાં ઘણાં ઘર છે. ત્યાં સર્વતીર્થ નામનો કુંડ છે.

વિષ્ણુકાંચીમાં વરદરાજાજીની ચાર ભૂજાની મૂર્તિ મેડાપર છે. તેના પૂજારી રામાનુજસંપ્રદાયના બ્રાહ્મણો છે. થોડે દૂર વેંગવતીનદીના કિનારા ઉપર આચાર્યશ્રીની બેઠક છે. અહિં વડનગર (ગુજરાત) નો એક મોઝ ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણ સેવા કરે છે.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી નિત્ય આઠ કોસ ચાલતા પક્ષીતીર્થમાં
 પક્ષીતીર્થ. આઠ્યા. શાપને લીધે પક્ષીરૂપ ધારણ કરનાર
 તૂષા અને વિધાતા આ ક્ષેત્રમાં દુધ અને ઘૂતનું
 ભોજન કરે છે, અને પુણ્યાત્માને દર્શન દે છે. આ ક્ષેત્રની યાત્રા
 કરીને તથા શિષ્યોને એ બે પક્ષીઓની કથા કહીને આચાર્યશ્રી
 ચિદંબર ગયા.

શિવ અને વિષ્ણુકાંચીથી ચિંગલપટ (પેટ) જવાય છે અને ત્યાંથી પાંચ
 ગાબી ઉપર પક્ષીતીર્થ નામનું નહાનું ગામડું છે. પાસે હુંગરના શિખર ઉપર આ
 પક્ષીઓને એક બાવો બપોરે ખવડાવવા નય છે. પહાડના શિખર ઉપર ચટતા
 ૫૦૦ પગથિયાં ઓળંગવાં પડે છે. ઉપરથી રત્નાકરનો ઘણો મનોરંજક દેખાવ
 નજરે પડે છે.

પછી આચાર્યશ્રી ચિદંબર પધાર્યા. ત્યાં આકાશલિંગ
 ચિદંબર. મહાદેવનાં દર્શન કરી ભેટ સહિત પ્રણામ કરી
 પૂજા કરાવી, અને મહાદેવજીની સ્તુતિ કરી. પછી
 સુકામ પર આવી પોતાના શિષ્યોને આચાર્યશ્રીએ શ્રીશંકરાચાર્ય-
 જીની કથા કહી. આચાર્યશ્રી બોલ્યા કે:—

અહિં એક તપોધન બ્રાહ્મણ અને એની કામાક્ષિ નામની
 પતિવ્રતા આ રહેતાં હતાં; તેઓ આ મહાદેવજીનાં ભક્ત હતાં.
 તેમને મહાદેવજીની કૃપાથી વિશિષ્ટા નામની એક કન્યા થઈ,
 એ કન્યાને એમણે પૂર્ણાનદીની પાસે કોઈ અગ્રહારમાં લંબૂરી
 દ્રવિડ વિશ્વજીત નામના બ્રાહ્મણને આપી. એ બ્રાહ્મણ ચિદંબરમાં
 આસક્ત હતો અને વિષયમાં વિરક્ત હતો. એક વખત વિશિષ્ટા
 મહાદેવજીની પૂજા કરતી હતી ત્યારે એને બગાસુ આઠ્યું. તે
 વખતે મહાદેવજીએ તેજરૂપે એના ઉદરમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી
 વિશિષ્ટા ગર્ભવતી થઈ. દશમે માસે વૈશાખ સુદ ૫ ના રોજ પ્રસવ
 થયો અને શ્રીશંકરાચાર્યજી પ્રગટ થયા. એમણે
 શ્રી શંકરાચાર્યનું પ્રગટ્ય. પાંચમે વર્ષે ઉપવીત ધારણ કર્યું અને પછી એ શ્રી
 ગોવિંદ ચોગીન્દ્ર પાસેથી વિદ્યા ભણ્યા. આઠમે

વર્ષે સંન્યાસ લીધો. ઘણા વિદ્વાનોને શિષ્ય કરી કર્મતંત્ર ચલાવનાર મંડનમિશ્રને એમણે વાદમાં હરાવ્યા, અને પોતે સુરેશ્વરાચાર્ય એવું નામ ધારણ કર્યું. પછી સુધન્વા નામના રાજાની સહાયતાથી બૌદ્ધ કાપાલાદિક પાખંડિયોને એમણે કાઢી મુક્યા, અને વર્ણાશ્રમ ધર્મઆચાર અને વિષ્ણુ વગેરે દેવોની પૂજાનો પ્રચાર કર્યો. દેશકાલને અનુસરી એમણે અસહવાદ ચલાવ્યો. પછી સઘળા વૈદિકોને એક મતના કરી, બૌદ્ધોને જીતી અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા. તે પછી શંકરાચાર્યજી શિષ્યો સહિત કૈલાસ ગયા.

એ પ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્યજીની તથા બીજી કથા કહી રાત્રિએ આરામ લીધો. પછી પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી આન્હિકથી વૈદ્યનાથ; ગૌર મયૂર. પરવારી આગળ ચાલ્યા. અને આચાર્યશ્રી વૈદ્યનાથ આવી પહોંચ્યા. અહિં તીર્થવિધિ કરી શિવલકતોને પ્રસન્ન કર્યા. પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી ગૌરમાયૂરમાં આવ્યા. અને તીર્થની યાત્રા કરીને તથા શિખિનાભિમહાદેવને નમન કરી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ચાલ્યા, અને કુંભકોણ ગયા. આ કુંભકોણ. સ્થળમાં બાર મહાદેવજીનાં તથા ચક્રપાણિ આદિ ચાર વિષ્ણુની મૂર્તિનાં આચાર્યશ્રીએ દર્શન કર્યો. પછી આચાર્યશ્રીની પાસે વેદવિદ્યાના પંડિતો અને બીજા વિદ્વાનો આવ્યા તેમને વિદ્યાથી સંતુષ્ટ કર્યા. પછી આચાર્યશ્રીનો પ્રભાવ જોઈ આવેલા પંડિતો વગેરે એમના શિષ્ય થયા; કેમકે એમાંના કેટલાએકે કૃષ્ણદેવરાજાની સલામમાં આચાર્યશ્રીનો વિજય જોયો હતો, અને બીજાઓએ તે સાંભળ્યો હતો.

કુંભકોણમ્ એ મ્હોટું શહેર છે. હાલમાં એમાં ૧૩૦૦૦ ઘર તો તૈલંગા બ્રાહ્મણનાં છે. ત્યાં હાઈસ્કૂલ અને કોલેજ છે. બહાર વચ્ચે કુંભેશ્વર મહાદેવનું મ્હોટું મંદિર છે, અને તેની નજીક શ્રીરામચંદ્રજીનું પણ મ્હોટું મંદિર છે. મહાદેવજીની જગાનો ગાદીપતિ સંન્યાસી કાવેરી નદીના તટ ઉપર રહે છે.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી દક્ષિણ દ્વારકા (મન્નારગુડી) પધાર્યા. ત્યાં રાજગોપાલને પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કરી આચાર્યશ્રી ત્યાં દક્ષિણ દ્વારકા-
મન્નાર ગુડી. એ દિવસ રહ્યા. આ સ્થળના આચાર્યે આચાર્યશ્રીનું આચાર્ય તરીકે પૂજન કર્યું તે ગ્રહણ કરી, ગોપાળજી-ની મૂર્તિ રાજવિષ્ણુસ્વામીએ સેવી હતી એ વાત આચાર્યશ્રીએ પોતાના શિષ્યોને કહી. આચાર્યશ્રીનું આગમન સાંભળી આ તરફના હજારો વૈષ્ણવ એમનાં દર્શન કરવા આવ્યા. વૈષ્ણવોએ ભેટ કરી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, અને તેઓ બોલ્યા કે આજ અમે સનાથ થયા; કેમકે પાંચસો વર્ષથી વિષ્ણુસ્વામીના પછી જગત્ને જીતવાવાળો કોઈ સર્વદેશી ગુરૂ થયો નથી. આપે કૃષ્ણદેવરાજની સલામાં વૈષ્ણવમાર્ગની રક્ષા કરી અમારા આચાર્યની પદવી પ્રાપ્ત કરી માટે આપ અમારો સાંપ્રદાયિક ધર્મ કહો.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે ભક્તિયુક્ત ચિત્તથી હરિનું વૈષ્ણવના ધર્મ. ભજન કરો. પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ ધર્મ અને સદાચાર પાળો. યથાશક્તિ સ્વધર્મનું આચરણ કરો. બીજાના ધર્મથી નિવૃત્ત થાઓ. ઇન્દ્રિયોનો જય કરો કેમકે ઇન્દ્રિયો નાશ કરવા વાળી છે. પારકા ધનમાં મળતી, પરસ્ત્રી-માં મૃત્યુની, અને પરદ્રોહમાં વિષના જેવી જેની બુદ્ધિ હોય તેનું નામ વૈષ્ણવ. અર્થમાં પંદર અનર્થ રહેલા છે તોપણ લોકોની તેમાં ઈચ્છા રહે છે. માતાપિતા, ભાઈ, ગુરૂ, સ્ત્રી, પુત્ર અને મિત્રને પણ પૈસા માટે લોભી માણસો મારી નાખે છે. જેમ શૂકર વિષા તરફ જાય છે તેમ કામી લોક મલ, મૂત્ર, હાડ, માંસ અને લોહીથી ભરેલી, મદથી વાંકા નેત્રવાળી કામિની સ્ત્રી તરફ જાય છે. પરાઈ નિંદામાં અને બીજાનું અનિષ્ટ વિચારવામાં સુખ નથી, તોપણ મૂર્ખ પ્રાણી તેમ કર્યા વિના રહેતો નથી. કામમાં કદાચિત્ કલ્પિત સુખની કલ્પના કરો તોપણ કેાધમાં તો સ્વપ્ને સુખ નથી. અનિષ્ટ ચિંતન કરવા વાળાને બીજાનો ડર રહે છે, માટે કોઈ પ્રાણીનો દ્રોહ ન કરવો;

તેમાં દેવતા, ગુરુ કે વિદ્વાનનો તો કોઈ પણ વખતે દ્રોહ ન કરવો. વૈષ્ણવોમાં મિત્રતા કરવી, ખીજના ઉપર દયા રાખવી, સુખ દુઃખમાં પ્રાણીમાત્રને આપણા સમાન ગણવાં. નવ યોગેશ્વરોએ જે ધર્મ કહ્યા છે તે પાળે અને ઉત્તમ ભક્તિ કરે એજ વૈષ્ણવ છે.

એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ કહી શ્રુતિસૂત્રથી બ્રહ્મવાદ સમજાવ્યો અને તે પછી ભક્તિમાર્ગનો આચાર સમજાવ્યો. કેવો ગુરુ કરવો એ પ્રશ્નના નિરાકરણમાં કહ્યું કે,

ગુરુશ્વર.

કૃષ્ણસેવા પરંવીક્ષ્ય દંભાદિરહિતં નરમ્ ॥

શ્રીભાગવતતત્ત્વં ભજેજ્ઞાસુરાદરાત્ ॥

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણની સેવામાં તત્પર, દંભાદિદોષરહિત, શ્રી ભાગવતનું તત્ત્વ જાણનાર, એવા ગુરુને જોઈને આદરથી સેવવા.

ગુરુની સેવા કરવી એટલે ગુરુ બતાવે તે પ્રમાણે ભગવાનની સેવા કરવી.

એ સાંભળીને ત્યાં આવેલા સર્વ વૈષ્ણવો ખુશી થયા અને તેઓમાંના થોડાએક આચાર્યશ્રીના આશ્રિત થયા.

પછી આચાર્યશ્રી દક્ષિણ અયોધ્યા પધાર્યા. ત્યાં દર્શનાદિ કરીને રામભક્તોને ઉપદેશ કર્યો. ત્યાંથી ચોલાની રાજધાની તંજાવર તરફ ચાલ્યા. આચાર્યશ્રી પધારે છે એ વાત સાંભળીને ત્યાંનો રાજા પ્રભસહિત સામે પધરાવવાને આવ્યો. રાજવિભૂતિ સાથે આચાર્યશ્રીને પોતાને મેહેલે પધરાવી કૃષ્ણદેવરાજની સભા અને ખીજાં તીર્થોનું વૃત્તાન્ત રાજા પૂછવા લાગ્યો. શિષ્યોએ સઘળું વૃત્તાન્ત કહી બતાવ્યું. પછી ભારતેશમહાદેવજીનાં દર્શન કરી શરણાગતને શિષ્ય કરી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી શ્રીરંગજી ગયા.

દક્ષિણ અયોધ્યા
અને તંજાવર.

ત્યાં સ્નાન અને વિધિપૂર્વક તીર્થયાત્રા કરીને આચાર્યશ્રી શ્રીરંગજી. શેષશાયી ભગવાનનાં દર્શન કરવા પધાર્યા. ત્યાંના વૈષ્ણવો આચાર્યશ્રીને લેવાને સામા આવ્યા અને આચાર્યની રીતથી પધરાવી ગયા. અહીં શ્રીદેવી, ભૂદેવી સહિત હરિનાં દર્શન કરી દંડવત્ પ્રણામ કરી આચાર્યશ્રી હર્ષથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા:—“ હે ચિદાનંદાકાર, આખા જગત્ના આધાર, સુંદર જ્ઞાન રૂપ ધારણ કરનાર, રૂપમાં અનુપમ, શ્રીદેવી અને ભૂદેવી જેના ચરણકમળની સેવા કરે છે, અને જે દેવતાના ઈશ છે તે રંગનિલયને હું ભળું છું. જેની દેવતા સેવા કરે છે, વેદ જેના વિમલ ગુણોનું ગાન કરે છે, જે વિદ્વાનોના હૃદયમાં પ્રકાશે છે, અને જે શેષના ઉપર રાયન કરે છે તેને હું ભળું છું. જેની સ્ત્રી લક્ષ્મીજી છે, જેનો પુત્ર સંસારનો વિજય કરવાવાળો કામ છે, જેની દાસી પૃથ્વી છે, જેનો નિવાસ વૈકુંઠ છે, અને જેનું વાહન ગરુડ છે એવા દેવતાના ઈશ રંગનિલયને હું ભળું છું. જેણે જળમાં મગરના મુખમાંથી ગજને બચાવ્યો, અને શરણ આવેલાંનું દુઃખ હરવાથી હરિએ નામ પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને જેના નાભિ સરોવરમાંથી વિશ્વ-રૂપી કમળ ઉત્પન્ન થયું તેને હું ભળું છું. જેણે પાતાના ભક્તોની રક્ષા કરવા માટે મત્સ્ય, કચ્છપ, વરાહ, નૃસિંહ, હયગ્રીવ, હંસ, પરશુરામ, વામન, આદિ રૂપ ધર્યા હતાં, એ શ્રીરંગજીને હું ભળું છું. જેના અશેષ ગુણનું વેદ ગાન કરે છે, જેનું ભજન કરવાથી મનુષ્ય દુઃખમાંથી છુટે છે, એ શ્રીરંગજીને હું ભળું છું. દ્રવિડ દેશમાં કાવેરી નદીની વચમાં પોતે કરેલા વૈકુંઠ ધામમાં જે બિરાજે છે અને જેને બ્રહ્માદિ દેવતા અને મુનિગણ સેવે છે તે રંગનિલયને હું ભળું છું. જેની કીર્તિ બ્રહ્મા ચાર મુખથી, શિવ પાંચ મુખથી, કાર્તિકેયસ્વામી છ મુખથી અને શેષ હજાર મુખથી ગાય છે તેને હું ભળું છું.” એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ શ્રીરંગજીની સ્તુતિ કરી પ્રણામ કરી પૂજાસહિત

નૈવેદ્ય અર્પણ કર્યું. પછી પોતાના માણસો સહિત ચરણામૃતપ્રસાદ લેઈ ત્યાં આઠ દિવસ બિરાજ્યા અને પારાયણ કર્યું.

અહિં ઉત્તમ વિદ્વાન શ્રીરાઘવાચાર્યે આવી આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કર્યા અને વિદ્યાનગરના જયનું વૃત્તાંત પુછ્યું. વિદ્યાર્થીઓએ તે યથાર્થ કહી બતાવ્યું.

પછી વિશિષ્ટાદ્વૈતમત વિષે રાઘવાચાર્યને આચાર્યશ્રીની સાથે ચર્ચા ચાલી. રાઘવાચાર્યે કહ્યું કે અમારો મત વિશિષ્ટાદ્વૈત છે. તેમાં સર્વ વેદનો સમન્વય છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે દ્વૈતાદ્વૈત કેમ હીક નહીં? પ્રથમ વ્યાસસૂત્રમાં નિર્ણય છે. પછી ગીતાજીમાં પણ નિર્ણય છે, અને તેમાં પણ સંદેહ હોય તો નિર્ણયને માટે સમાધિલાપા છે. વળી “ સોઽનુર્વીક્ષ્ય ” ઇત્યાદિ મંત્રમાં પહેલો એક આત્મા કહેલો છે, બીજાનો નિષેધ છે. ત્યાં જડ અથવા જીવ નથી. “ આત્મકૃતે: ” ઇત્યાદિક સૂત્રોમાં સર્વનું કારણ એક આત્માજ કહ્યો છે. અને અહં સર્વસ્ય પ્રમવઃ એમાં પણ એજ પ્રમાણે કહેલું છે. સમાધિલાપા પણ એક આત્માને જ કારણ માને છે. એ પ્રમાણેનું લાપણ સાંભળી રાઘવાચાર્ય ક્રોધ અને આશ્ચર્યથી બોલ્યા કે સમાધિ લાપા એ શું છે કે જેને તમે પ્રમાણમાં શ્રેષ્ઠ ગણો છો? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે વાલ્મીકીજી અને વ્યાસજીએ સમાધિવડે રામાયણ અને ભાગવતમાં જે કહ્યું છે એ અમારી સમાધિલાપા છે. ત્યારે રાઘવાચાર્યે કહ્યું કે ભાગવતમાં શું વિશેષ છે કે આપની તેમાં ઘણી શ્રદ્ધા છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે ભાગવત પુરાણ એ સર્વ પુરાણોમાં શિરોમણિ છે અને વ્યાસજીને તુષ્ટિ દેવાવાળું છે. ભાગવત ગ્રંથ એ વ્યાસસૂત્ર, અને ભાદ્વતના અર્થના નિર્ણય રૂપ છે, અને ગાયત્રીના ભાષ્યરૂપ છે. એ પ્રમાણે નિર્ણયરૂપ હોવાથી તે સર્વ કરતાં પૂજનીય છે. વિદ્વાનોના હૃદયમાં જોવાથી પણ તેમાં વિશેષપણું ભાસે છે. શ્રુતિસૂત્રના વ્યાખ્યાનરૂપ અને

ગીતાનો અર્થ બતાવનાર સમાધિલાષા પ્રમાણુ છે, અને એવડે શુદ્ધદ્વૈત પ્રમાણુ છે. પછી આચાર્યશ્રીએ શ્રુતિસૂત્ર અને સુક્તિવડે શુદ્ધદ્વૈતનાં લક્ષણુ સમજાવ્યાં ત્યારે રાઘવાચાર્ય પ્રસન્ન થયા. બીજા વિદ્વાનો અને પંડિતો ત્યાં આવ્યા હતા તેમાંથી કેટલાએક આચાર્યશ્રીના આશ્રિત થયા, અને બીજા પ્રણામ કરી ત્યાંથી ગયા. અને આચાર્યશ્રી શ્રીરંગજીની આજ્ઞા લેઈને ત્યાંથી પધાર્યા.

શ્રીરંગજીનું ધામ ત્રિચિનાપદ્મીશ્રી ને ગાઉ દુર છે. તે કાવેરી નદીના બેટમાં છે. આ ધામમાં આશરે ૧૯ હજાર માણસની વસ્તી છે. એને પાંચ દરતા કોટ છે. તેમાં છેક અંદરના કોટમાં શ્રી રંગજીનું વૈષ્ણવી મંદિર છે. શ્રી રંગજીની મ્હોટી મૂર્તિ શેષનાગના ઉપર પાંદેલી છે. તે દૃષ્યવર્ણુ છે. લક્ષ્મીજીનું મંદિર જુદું છે અને ભોગમૂર્તિ પણ જુદી છે. આ ધામમાં ત્રિચિનાપદ્મીશ્રી જવાય છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ઋષભાદ્રિ પર્વત ગયા. ચાર ભુજ-
 ઋષભાદ્રિ. વાળા અલગર્દજીનાં દર્શન કરી પહાડની પ્રદક્ષિણુ કરી આચાર્યશ્રી અહીંથી આગળ ચાલ્યા.

અલગર્દજીની યાત્રા મદુરાથી ૧૨ ગાઉ ઉત્તર તરફ છે. અલગર્દજ એ વિષ્ણુનો અંશાવતાર છે. એમની મૂર્તિ પહાડ નીચે એક મ્હોટા મંદીરમાં છે. પહાડ ઉપર શિવગંગા અને વિષ્ણુગંગા નામની નદીઓ વહે છે. શ્રી રામચંદ્રજીએ રાવણને જીતી પાછા આવતી વખતે આ સ્થળમાં મુકામ કર્યો હતો, અને અહિંથી સર્વ સૈન્યને પોત પોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી હતી. અહિં શ્રી રામચંદ્રજીનું પણ મ્હોટું મંદિર છે.

પછી આચાર્યશ્રી દક્ષિણ મથુરા આવી પહોંચ્યા. આ ધા-
 દક્ષિણ મથુરા મમાં કૃતમાલા નદીમાં તર્પણુ કરતા મત્સ્યલગવાન
 અથવા મદુરા. પ્રગટ થયા હતા. આચાર્યશ્રીએ અહિં પારાયણુ કર્યું અને મીનાક્ષિદેવી અને સુંદરેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. આચાર્યશ્રીની પાસે વિદ્વાન વૈષ્ણુવો આવ્યા, તેઓએ વિદ્યાનગરના વિજયની વાર્તા પુછતાં દામોદરદાસે કહ્યું કે એ વિજય મેળવનાર તેજ આ આચાર્ય શિરોમણિ છે. ત્યારે વૈષ્ણુવોએ સંપ્રદાયના પ્રસ્થા-

નનો અને સદાચારનો વિચાર પુછ્યો, ત્યારે આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી
સંપ્રદાયનું દિગ્દર્શન. એક વિદ્યાર્થીએ ઉત્તર આપ્યો કે અમારા દર્શનમાં

વેદ, સૂત્ર, ગીતા અને શ્રીભાગવત એ ચાર
મુખ્ય છે. શરણાગતિ અને ભગવાનના મંત્રનું ગ્રહણ એ સંસ્કૃતિ
છે. ધર્મ શાસ્ત્રને અનુસરી ભક્તિ શાસ્ત્રીય આચાર છે; ભાવાદ્વૈત,
ક્રિયાદ્વૈત અને દ્રવ્યાદ્વૈત એ ઉત્તમ વેદાંતને નિત્ય વિચારવું, અને
કાર્ય કારણ વસ્તુને એક પટતંતુના જેવું સમજવું એ સિદ્ધાંત છે.

આ જગતમાં હરિ સિવાય બીજી વસ્તુ નથી એમ ધારવું
એ ભાવાદ્વૈત છે. સાકારની રીતથી પરમેશ્વર સર્વાકાર છે, અને
મન, વાણિ, યજ્ઞ, વગેરે સર્વ કર્મ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મને અર્પણ કરવાં
એ ક્રિયાદ્વૈત છે. પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ તેમજ સર્વ પ્રાણીમાત્રના
સંબંધમાં સ્વાર્થ અને કામની એકતા છે એમ ધારવું એનું નામ
દ્રવ્યાદ્વૈત છે. એ પ્રમાણેનો ઉપદેશ સાંભળી સર્વ વૈષ્ણવો આચાર્ય-
શ્રીને પ્રણામ કરી ગયા.

મદુરાને દક્ષિણમથુરા કહે છે.

પ્રકરણ ૭.

દક્ષિણ યાત્રા-રામેશ્વરથી કન્યાકુમારી.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી દક્ષિણકાશીનાં દર્શન કરી નવગ્રહ
 થઈ રામેશ્વર પધાર્યા. રામેશ્વરમાં મલસ્નાન
 દક્ષિણકાશી. નવ-
 ગ્રહ; રામેશ્વર. બહાર કરીને આચાર્યશ્રીએ લક્ષ્મણતીર્થમાં સ્નાન
 કર્યું. શિષ્યોએ મુંડન કરાવી સ્નાન કરી ઊર્ધ્વ-
 પુંડ્ર મુદ્રા ધારણ કરી શ્રાદ્ધ કર્યું. એ દેખીને ત્યાં આવેલા શૈવો
 પૈકી એક વીરશૈવ બોલ્યો કે આ ઉત્તમ શિવક્ષેત્રમાં આવી તમે
 રૂદ્રાક્ષની માલા અને ભસ્મ રૂદ્રાક્ષ કેમ ધારણ કરતા નથી? તપ્ત
 શંખ ચક્ર વગેરેનાં ચિન્હો ધારણ કરતા નથી તેથી તમે વૈષ્ણવ હો
 એમ પણ જણાતું નથી. લિંગાર્ચન સિવાય સ્વર્ગ અને ભોક્ષ મળતાં
 નથી. શ્રુતિ સ્મૃતિમાં જે જે પાપો કહેલાં છે તે બધાં શૈવી
 લક્ષિતથી બળી જાય છે. મહાદેવનું લિંગ ધારણ
 વીરમાહેશ્વર.
 કરનાર માણસ વૈદિક વૈષ્ણવ ધર્મનો સ્પર્શ કર્યા વગર
 મુક્તિ પામે છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીના શિષ્ય ભટ્ટાર્યે કહ્યું કે વેદ
 બહિષ્કૃત, વિચિત્ર વેષવાળા, વેદની નિંદા કરવા વાળા તમે કોણ
 છો? ત્યારે તેઓમાંનો વીરમાહેશ્વર બોલ્યો કે અમે સર્વ શરી-
 રમાં પાશુપત, ભસ્મ લગાવનાર, મસ્તક, ભુજા, નાભિ વગેરેમાં
 લિંગ ધારી, શિવરૂપ રૂદ્રની સેવામાં તત્પર રૌદ્ર છીએ. માટે તમે
 સર્વદા વિભૂતિ, રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરો, અને લક્ષિતથી નિત્ય મહાદેવ-
 જનું પૂજન કરો. આ વીરશૈવને આચાર્યશ્રીના શિષ્ય ભટ્ટે કહ્યું
 કે શિવ એ કલ્યાણ સંજ્ઞા વેદની અને મહેશની છે, તેથી તમારો
 અર્થ સિદ્ધ થતો નથી કેમ કે તમે પાશુપત છો. મહેશ્વર એ
 પરબ્રહ્મ છે. ત્યારે વીર બોલ્યો કે નારાયણ આદિ શબ્દ શિવ
 વાચક કેમ ન થાય? પછી ભટ્ટાર્ય અને આવેલા શૈવો વચ્ચે
 શાસ્ત્રીય વાદ ચાલ્યો.

(આ વાદનો નમુનો આપવાને માટે અમે એક બે વાક્ય વલ્લભદિગ્વિનયમાં છે તેજ આપીએ છીએ.)

“તવ મટાર્ય પીછે બોલે જો અરે વ્યાકરણ શૂન્ય ‘રષાભ્યામ્’
 ચે સૂત્ર એક પદમે લગે હે ॥ યાહીસૌવરનાભિ
 વીર શૈવ સાથે વાદ.
 આદિ પદમે ‘નત્વ’ નહીં દેખતે ઓર નારાયણ
 પદમે તો ‘પૂર્વપદાત્’ યામૂત્રસો ‘નત્વ’ હોય હે ॥

* * * * *

મસ્મ રુદ્રાક્ષ ગૂલાદિક વેદ ધર્મમે નહીં દીખતે. યાહી સૌ
 તુમ્હારે પાશુપત ધર્મસો વૈષ્ણવ વિમુક્તહે ઓર મુરારિકે અતિ
 પ્યારે ત્રિપુરારિ શિવ હમારે ગુરુ હે.”

વળી ભટ્ટાર્યે કહ્યું કે તીર્થયાત્રાવિધિમાં પ્રાપ્ત શિવક્ષેત્રમાં
 અમે આઠ્યા છીએ, અને અમે વૈષ્ણવ સર્વ મૂર્તિઓમાં વિષ્ણુની
 ભાવના કરીએ છીએ, અને એ ભાવનાવડે એમની પૂજા કરીએ
 છીએ. એ પ્રમાણે ભટ્ટાર્યે કહ્યું એટલે વીરભાઈશ્વરે કહ્યું કે
 આ દુર્બુદ્ધિવાળાઓને મારો. ભટ્ટાર્યે કહ્યું તમે શી રીતે મારો છો ?
 એમ કહી આચાર્યશ્રીના સેવકોએ બાણ અને ગોદ્રણના ગોળા ફેંકવા
 માંડ્યા એટલે છ પ્રકારના લિંગધારી નાસી ગયા. પછી આચાર્ય-
 શ્રી રામેશ્વરના મંદિરમાં ગયા. અને ત્યાં ભેટ, વંદન, પૂજન, શત-
 રૂદ્રી પાઠ વગેરે કરી રામેશ્વરની સ્તુતિ કરી, શ્રીગૌરી તથા બીજા
 દેવોનાં દર્શન કરી ત્યાંના તીર્થમાં તથા વન્હિ
 ધનુષ્તીર્થ-કોટિતીર્થ.
 તીર્થમાં સ્નાન કર્યું પછી વેદ અને ભાગવતનું
 પારાયણ કરી ધનુષ્તીર્થમાં ગયા અને ત્યાંથી કોટિતીર્થ ગયા.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી દર્ભશયન ગયા અને નારાયણનાં દર્શન
 વિગેરે કરી પોતાના શાલગ્રામની પૂજા કરી
 દર્ભશયન અને વીર
 વૈષ્ણવને બોધ.
 પુરૂષસૂક્ત લખ્યા, અને શ્રીમદ્ભાગવતની
 સપ્તાહ કરી પછી વીરવૈષ્ણવ આઠ્યા. તેઓ-

માંનો જ્ઞાનેશ્વર નામનો વૈષ્ણવ બોલ્યો કે તખ્તચક્રાંકિત હોઈ પરાશ્રયને અને લોક અને વેદના લયને છોડીને જે સ્વચ્છંદરીતે વર્તે તેના હાથમાં ભુક્તિ અને મુક્તિ હોય છે, અને વિષ્ણુ તેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે દૂર ઉભા રહો. સ્વચ્છંદથી વર્તનાર હીન મનુષ્યોના ઉપર વિષ્ણુ શી રીતે પ્રસન્ન થાય ? જે પોતાનો ધર્મ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પાળે, યથોચિત ભક્તિ કરે અને સર્વ પાપથી નિવૃત્ત રહે તેના ઉપર વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય છે. તત્ત્વ-મુદ્રાનું ધારણ કરવું, કર્મનો ત્યાગ, બ્રહ્મમાં ભેદ, દેવતાનો દ્વેષ એ ઠીક નથી એમ કહી એમને રજા આપી.

પારાયણ પુરૂં કરી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી તામ્રપરણી (આ નદી નકશામાં પાલંકોટા આગળ છે) આવ્યા. ત્યાં તામ્રપરણી.

વિધાનથી સ્નાન કરી શ્રીભાગવતના પારાયણનો આરંભ કર્યો. અને અનંતશયન લગવાનની સેવા કરી આચાર્યશ્રી ત્યાં સુખપૂર્વક વિરાજ્યા. ત્યાં એક ગરીબ તિરસ્કાર પામેલો બ્રાહ્મણ આવ્યો, તેને દુઃખી જોઈ શિષ્યોદ્વારા આચાર્યશ્રીએ પુછાવ્યું કે તું કોણ છે, ત્યારે તેણે કહ્યું કે અહિંથી બે કોશ ઉપર એક પાલંકોટા નામનું નગર છે, ત્યાંનો રાજા કાળજવરથી દુઃખિત હોવાથી તેની શાન્તિને માટે રાજાના ગુરૂએ શાસ્ત્રની રીતે કાળપુરૂષ.

કુંડમંડપ બનાવી મંત્ર વડે સુવર્ણનો એક મોટો કાળપુરૂષ સ્થાપન કર્યો છે. તે કાળપુરૂષ જીવતો હોય તેની માફક તેને લેવા આવનારને એક આંગળિ બતાવી હુકાર કરીને જીવે છે. એ કારણથી બધા પરદેશી વિદ્વાનો નાશી ગયા છે, અને મને બધા કહે છે કે તમે રાજાના પુરોહિત છો તેથી તમારે તે કાળપુરૂષનું દાન લેવું પડશે. આ દુઃખથી તથા રાણીના ક્રોધથી મને શાન્તિ મળતી નથી, અને એવું દાન લેનાર પાત્ર કયાંથી મળશે એ હું શોધું છું. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ દયા કરી પોતાના શિષ્યોમાંથી એક બ્રહ્મજ્ઞાનના તેજથી પ્રકાશમાન પાત્રને બતાવી, તેને તે બ્રાહ્મણની સાથે જવાનું કહ્યું, અને આજ્ઞા કરી કે ગાયત્રી અગ્નિ સુખ છે તેથી તેનું

ધ્યાન ધરીને દાન લેવું; એમ કરવાથી લેનારનું મોત થશે નહિં.

કાળપુરુષનું દાન
અહણુ કર્યું.

પછી તે બ્રાહ્મણુ ગુરૂની આજ્ઞાથી ત્યાં ગયો ત્યારે

કાળપુરુષે એક આંગળિ દેખાડી, એટલે આ બ્રાહ્મણુ

એ આંગળિયો બતાવી, એટલે કાળપુરુષે માથું નમા-

વ્યું, ત્યારે તે બ્રાહ્મણુ તેનું દાન લીધું. તેને સ્પર્શ કરતાં હાથ કાળો થયો, પણ બ્રાહ્મણુ તરતજ રાજાને કહી સોનીઓને બોલાવી તે કાળપુરુષના ટુકડે ટુકડા કરાવી નાંખી ત્યાં હાજર હતા તે બધા બ્રાહ્મણુને તે ટુકડા વહેંચી આપ્યા, એટલે તેનો હાથ સારો થયો, અને રાજાને તરત આરામ થયો. એ જોઈ રાજાએ ચકિત થઈ પુછ્યું કે આ બ્રાહ્મણુ કોણ છે? ત્યારે પુરોહિતે આચાર્યશ્રીની સઘળી હકીકત કહી. તે ઉપરથી રાણી અને રાજા બન્ને આચાર્યશ્રીને પોતાના નગર પાલમકોટામાં પધરાવી લાવવાને રાજવિભૂતિ સાથે ગયાં. આચાર્યશ્રીને મુકામે આવી પહોચતાં રાણી બોલી કે આ મારા પતિ રોગથી દુર્બળ છે તે આપની અમૃતદ્રષ્ટિથી શીઘ્ર પ્રબળ થાય એને માટે હું એમને આપનાં ચરણકમળમાં લાવી છું. માટે જેમ આ લોકમાં આપે રક્ષા કરી છે તેમ પરલોકમાં પણ રક્ષા કરો. તેમજ અમારા કુટુંબને અને નગરને આપના ચરણની રજથી પવિત્ર કરો. પછી રાજા અને મંત્રીએ પણ પધારવાની વિનંતિ કરી ત્યારે આચાર્યશ્રી તામ્રપરણી પાસે થોડા દિવસ રહી રાજાના નગરમાં પગે ચાલી પધાર્યા. ત્યાં રાજા તથા રાણી અને તેમનાં માણસો આચાર્યશ્રીને શરણે થયાં. કાળપુરુષે આંગળિયો બતાવ્યા બાબત સર્વ મંડલિયે ખુલાસો પુછતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે કાળપુરુષ એક આંગળિ બતાવી સૂચવતો હતો કે જો તું એક વખત પણ યથાસ્થિતરીતે સંધ્યા કરતો હોય તો મને અહણુ કર, નહિં તો તું લસ્મ થઈ જઈશ. ત્યારે અમારા શિષ્યે એ આંગળિયો બતાવી કહ્યું કે હું એ વખત સંધ્યા કરું છું, તે સાંભળીને કાળપુરુષે માથું નમાવી કહ્યું કે તું માફે અહણુ કર, તને કાંઈ ઈજા થશે નહિં. વિના કારણ જાણી જોઈને કુદાન લીધું તેથી હાથ કાળો થયો

કુદાન.

પણ તે સુવર્ણ વાંટી લીધું તેથી કાળાશ જતી રહી.

જેમ યજ્ઞમાર્ગની હિંસા સ્વર્ગમાં પણ દુઃખનું

કારણ થાય છે, તેમ દુષ્ટ દાન પણ દુઃખનું કારણ થાય છે. દાસ-પણું, જરપણું, ચોરી, વ્યાજ વટાવ વગેરે કુવૃત્તિથી જે બ્રાહ્મણ જીવે છે તેના કરતાં આત્મવૃત્તિ રાખનાર શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં પ્રતિબદ્ધ લેનાર વિષ્ણુ છે અને જ્યાં દેવાનું દ્રવ્ય વિષ્ણુમય છે ત્યાં દેવા-વાળો અને લેવાવાળો બન્ને સ્વર્ગગામી થાય છે.

એ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે હે, દીનબંધો! અમારા ધર્મ આચાર્યશ્રીનો વિષે અને પ્રજાનું રક્ષણ કરવા વિષે આપ ઉપદેશ કરો. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે પ્રહ્લાદ, ઇન્દ્રસેન, જનક, શિબિ, એ રાજાઓ અહંકારરહિત અને હાનિલાભમાં સમાન હતા. તેઓ પાપને માટે રાજ્ય કરતા નહિ પણ હરિની ઇચ્છાને અનુસરી રાજ્ય કરતા. અમ્બરીષ રાજા પ્રજાનો કિંકર થઈ સર્વને સુખ દેતો હતો. તે સર્વ દોષથી રહિત, ન્યાયાધીશ સહિત ચાર અથવા આઠ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ રાખતો અને ધર્મશાસ્ત્ર તથા દેશકાલને અનુસરીને તેમની પાસે ન્યાય કરાવતો.

રાજાએ પ્રજાના લાભને માટે અનેક પ્રકારના વ્યવહાર ચલાવવા, એમ કરવાથી લોકો સુખી થાય છે. ગો, બ્રાહ્મણ, રાજાના ધર્મ. દીન, રોગી, સ્ત્રી, બાલક, ગુરૂ અને જીવ માત્રના ઉપર સદા ઉપકાર કરવો. ભગવાનની ભક્તિ કરવી અને સર્વ સમયમાં પોતાની મર્યાદા પાલન કરવી. પાખંડ કરનારને, કપટી, ચોર અને ખરાબ આચરણ કરનારને તથા જીર અને દુષ્ટ માણસોને રોકવાં. દુષ્ટ અધિકારી, દુષ્ટ કામ કરવાવાળા અને રાજદ્વેષી એઓને પણ રોકવા. જે રાજ્યમાં અને જે પુરમાં ચોર, જીર અને દુષ્ટશક્તિ વાળા માણસો વસતા નથી અને જ્યાં દીન લોકોને આંસુ પડતાં નથી, ત્યાં રાજા છે એમ કહેવાય. ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી, ન્યાયાધિકારી અને સહયોગી મતને અનુસરી રાજ ચલાવવું અને પોતે અતિથિના જેવું રહેવું. જે ધન ધર્મયુદ્ધમાંથી મળે અને જે ધર્મને બહાને આવે તે વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણોના ક્ષાયદાને માટે અર્પણ કરવું. જે ક્ષા, તલાવ, મંદિર આદિ ધર્મકાર્યમાં દ્રવ્ય ખરચે; પર્વ, યાત્રા,

મહોત્સવ કરે; બ્રાહ્મણ અને શરણાગતની રક્ષા કરે; સત્ય બોલે; શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મ સમર્પણ એવી નવ પ્રકારની ભગવાનની ભક્તિ કરે; બે પ્રહર રાજ્યકાર્ય કરે; એક પ્રહર ભોગમાં ગાળે; એક પ્રહર બલ અને સેના તપાસે; બે પ્રહર નિદ્રા કરે; દુઃખીઓની રક્ષા કરે; પરદ્રવ્ય, પરસ્ત્રી અને પરદ્રોહથી વિમુખ રહે, અને પ્રજા પાલનમાંજ તત્પર રહે એને વૈષ્ણવ રાજા બાણવો. એ પ્રમાણે રાજધર્મ તથા ભક્તિધર્મનો ઉપદેશ કરીને આચાર્યશ્રી શિષ્યો સહિત ત્યાંથી શ્રીવૈકુંઠક્ષેત્ર પધાર્યા.

આ ક્ષેત્રમાં રામાનુજમુનિનું સ્થાન છે. અહિં આચાર્ય-શ્રીએ નારાયણપ્રભુનાં દર્શન કર્યાં અને ત્યાંના આચાર્યની સાથે વાર્તાલાપ થયો. શેષાચાર્યે પુછ્યું કે આપની કેવા પ્રકારની ભક્તિ છે, આપનો સંપ્રદાય કયો છે, પ્રમાણ શું છે, અને સદાચાર કેવો છે ?

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે અમારી ભાગવતમાં કહેલી નિર્ગુણ ભક્તિ છે. ભગવત્સંબંધી સત્ત્વમાં નિષ્કામ ભક્તિ એ સિદ્ધિથી પણ અધિક છે. આહૂતના આત્મની માફક તે સર્વ પાપને ભસ્મ કરી નાંખે છે.

સ્વભાવ, રૂપ, સત્ત્વ, રજ, તમ એ સઘળાથી ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિઓની ભિન્નતાને લીધે પુરૂષોના અભિપ્રાયોમાં પણ ભેદ છે. અને તે કારણથી પુરૂષોનાં સંકલ્પ, ગુણ અને પ્રમાણ પણ ભિન્ન હોય છે.

માર્ગ ઘણા હોવાને લીધે ભક્તિમાર્ગ પણ અનેક પ્રકારનો કહ્યો છે. *કેઇને પીડા કરવાના અને કપટ કરવાના વિચારથી અથવા હાથ કે ભેદદ્રષ્ટિ કરીને જે પ્રતિમાઆદિમાં ભગવાનની પૂજા કરે તે ત્રણ પ્રકારના તામસભક્ત કહેવાય છે.

વિષયની ઇચ્છાથી અથવા યશ કે ઐશ્વર્યની ઇચ્છાથી ભેદ વડે જે પ્રતિમાઆદિમાં ભગવાનનું પૂજન કરે તે ત્રણ પ્રકારના રાજસભક્ત કહેવાય છે.

તામસભક્તના ત્રણ પ્રકાર.

રાજસભક્તના ત્રણ પ્રકાર.

જે પાપનો નાશ કરવા માટે, અથવા પરમાત્મામાં કર્મોનું
 સાર્વિક ભક્તના અર્પણ કરવા અથવા પૂજન કરવું જોઈએ એ વિ-
 ત્રણ પ્રકારના સાત્ત્વિક ભક્ત કહેવાય છે.

ભગવાનના ગુણોને સાંભળીને જેમ ગંગાજળની સમુદ્રમાં
 નિર્ગુણ-ભક્તિનું અવિચિત્ર ગતિ થાય છે તેમ સર્વના અંતર્યામી
 રૂપ જે પુરૂષોત્તમ તેમાં નિરંતર મનોગતિ થાય
 એનું નામ નિર્ગુણ ભક્તિ છે. નિર્ગુણ ભક્તિ કરવા
 વાળા મનુષ્યને સાલોક્ય (એક લોકમાં સાથે રહેવું.), સાષ્ટિ
 (પ્રભુના જેવું ઐશ્વર્ય થવું), સામીપ્ય (પ્રભુની પાસે રહેવું.), સારૂપ્ય
 (પ્રભુના જેવું રૂપ થવું), અથવા એકત્વ (પ્રભુના રૂપમાં મળી
 જવું) એ ભગવાન આપવા માંડે તોપણ તે પ્રભુની સેવા સિવાય
 બીજું લે નહિ; આવા ભક્તની ભક્તિનું નામ નિર્ગુણ ભક્તિ છે.

શુદ્ધાદ્વૈતના આશ્રયથી ત્રણ ગુણને છોડીને જે ભક્તિવટે
 માણસ પરબ્રહ્મને પામે તે ભક્તિ અમારા બ્રહ્મવાદમાં શ્રેષ્ઠ ગણેલી છે.

આત્માનો આત્મામાં નિરૂપાધિક પ્રેમ રહે પણ બીજે ઠેકાણે
 ન રહે તેનું નામ નિર્ગુણ ભક્તિ.

એ સાંભળીને શેષાચાર્ય હસીને બોલ્યા કે, હે, સ્વામિન્ !
 શેષાચાર્યનો સંશય. ભેદનો અવલંબ કરવાવાળી ભક્તિ અભેદથી તે
 શી રીતે થઈ શકે ?

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે:-આત્મા સિવાય કોઈ મનુષ્ય
 આચાર્યશ્રીનો ઉત્તર. કોઈ સ્થળમાં કોઈ દેવતાને જીએ તો તેની શ્રુતિ,
 સ્મૃતિમાં નિંદા લખી છે, તે કારણથી આત્માની
 અભેદ ઉપાસના સાર્થક છે. જે પદાર્થદ્રષ્ટિજન સાવધાનતાથી
 ભક્તિનો આરંભ કરે અને ભેદની ઉપાસના કરે એ પ્રાકૃત ભક્ત
 કહેવાય છે. પણ જગતમાં રહેનારાં જડ જીવ આદિને સચ્ચિદાનંદ
 રૂપ સમજીને આનંદસ્ફૂર્તિને લીધે આત્મામાં અનુરાગ રાખે એનું

નામ લકિત છે. પુત્રાદિમાં જેવો સ્નેહ છે તેવોજ આત્મામાં કરવો એ શ્રુતિસંમત છે.

આત્માનો લગવાન્ આત્મા છે એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે ઉત્તમ લકિત થઈ એમ કહેવાય. દેહને આત્મા માનવાવાળો માણસ દેહથી દેહની પૂજા કરે છે, તેમ આત્મવાદી આત્માને લગવાન્ સમજીને આત્માની સેવા કરે, એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની લકિત શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણોથી બ્રહ્મવાદ માટે સિદ્ધ છે. કયાં કપટી જીવ અને કયાં શ્રીનિકેતન લગવાન્! એ પ્રમાણેનો ભેદવાદ લકિત પક્ષને સંમત છે. ભૌમત્વમાં અભેદ હોવાથી મણિ અને કાચના જેવો ભેદ રહે તો તે વેદાંતની રીતે વારતવિક અભેદ છે.

આ સંપ્રદાયમાં સંકર્ષણ, શંકર, નારદ, વ્યાસ, વિષ્ણુસ્વામી, દેવદર્શન આચાર્યો છે,

વેદ, બ્રહ્મસૂત્ર ગીતા, શ્રીમદ્ભાગવતની સમાધિલાપા એ પ્રમાણ છે, અને એ બધાને જે જે ગ્રંથો અનુકૂલ હોય તે પણ પ્રમાણ છે.

લગવાન્ અને શાંડિલ્યઋષિએ જે આચાર કહ્યો છે તે પ્રમાણ છે.

એ પ્રમાણે પરસ્પર વાત કર્યા પછી શેષાચાર્યની પૂજાનું ગ્રહણ કરી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી પધાર્યા, અને આલ-
આલવાલ. વાલસ્થાનમાં આવી શ્રીલગવાનનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં જીર્ણસ્વામી આવ્યા તેમણે આચાર્યશ્રીને રામાનુજાચાર્ય લક્ષ્મણ મુનિ જેમણે શ્રીલાખ્ય વગેરે ગ્રંથો કર્યા છે તેમનો તથા એ માર્ગના બીજા પ્રખ્યાત સંતો અને આચાર્યોનો ઇતિહાસ કહ્યો, અને રામાનુજપ્રભુની પુરાણી આમલીનાં દર્શન કરાવ્યાં. પછી આ આમલી નીચે કોઈ ભકતે ચારસે વર્ષ સુધી દામોદરલીલાનો અનુભવ કર્યાની વાત આચાર્યશ્રીને કહી; અને આલવાલની કથામાં શઠકોપની કથા નીચે પ્રમાણે કહી.

પૂર્વસમુદ્રને યશ્ચિમકાંઠે પાંડચરાજના રાજ્યમાં કુહકાવતી
 શઠકોપની કથા (કુરકી) નગરીમાં શૂદ્ર વૈષ્ણવોમાં અગ્રણી શઠકોપ
 નામનો એક શૂદ્ર મહાયોગી થયો. તે બકુલવૃક્ષની
 નીચે ભક્તિયોગથી ધ્યાનમાં તત્પર થઈ મૌન ધરી રહ્યો તેથી
 એનું નામ બકુલાભરણ પડ્યું. એ બેઠો હતો તે રસ્તેથી એક દિવસ
 પ્રાદ્મણે વેદ ભણતા જતા હતા તે એને શૂદ્ર બાણીને ભણતા
 બંધ થયા. પછી એ પ્રાદ્મણે વેદ બૂલી ગયા, ત્યારે તેઓ આ
 મહાત્માના અપરાધની ક્ષમા માગવા આવ્યા અને પછી ત્યાંથી
 વેદ ભણતા ગયા. તે ઉપરથી આ મહાત્માનું નામ પુરાંકુશ પડ્યું.
 પછી તે મહાત્માએ પોતાની બુદ્ધિથી વેદશાસ્ત્ર પુરાણ વગેરેનો
 સાર લેઈ દ્રાવિડ ભાષામાં પ્રબંધ બનાવ્યો. પછી દિવ્યદેહ ધારણ
 કરી વિમાનમાં ચઢી વૈકુંઠમાં ગયો. એને નારાયણે પોતાની ગાદી
 ઉપર બેસાડ્યો. ત્રણ હજાર વર્ષ વિત્યા પછી પોતાનો સંપ્રદાય ચલાવ-
 વાને નારાયણની આજ્ઞાથી શ્રીમાન્ શઠકોપાર્ય આવ્યા, અને એમણે
 સંપ્રદાયનું રહસ્ય નાથમુનિને આપ્યું. આ નાથમુનિ દ્રાવિડ પ્રાદ્મ-
 ણોમાં શ્રેષ્ઠ હતા. નાથમુનિએ તે રહસ્ય રામમુનિને આપ્યું અને
 રામમુનિએ પૂર્ણમુનિને આપ્યું. પૂર્ણમુનિએ યામમુનિને આપ્યું. અને
 યામમુનિએ શ્રીમદ્દરામાનુજને આપ્યું. એ રામા-
 નુજ લક્ષ્મણમુનિ સાક્ષાત્ શેષળનો અવતાર હતા.
 એમણે શ્રીભાષ્યઆદિ ગ્રંથો બનાવ્યા. તે ભક્તનો ઉદ્ધાર કરવા
 વાળા, સરસ્વતિનો શોક દૂર કરવાવાળા, માયાવાદરૂપી સર્પના
 અહંકારને દૂર કરવાવાળા ગરૂડળ જેવા હતા. તે ભૂતિપુરમાં પ્રગટ
 થયા હતા, અને એમણે યાદવેન્દ્ર સંન્યાસી પાસે અભ્યાસ કર્યો
 હતો. પછી કપ્યાસ એ પદનો એમણે (યાદવેન્દ્ર) જે અર્થ કર્યો
 તેથી દુઃખિત થઈને લક્ષ્મણમુનિએ શ્રીસંપ્રદાયી યામુનાચાર્યને
 આશ્રય લીધો. પછી તે દિગ્વિજય કરીને શ્રીભાષ્યઆદિ ગ્રંથો બનાવી
 વૈષ્ણવોને નિર્ભય કરીને વિષ્ણુના અત્યંત પ્યારા થયા. દ્વાર સમુદ્રના
 નેન. રાજા વિષ્ણુવર્દનને શિષ્ય કરીને જૈનોને ભૂતીને
 તેમને દક્ષિણમાંથી કાઢી મુક્યા. એમના સંપ્રદાયનો

હું આચાર્ય છું. મને આપના અભિમત શારીરકનું અધિકરણ સંભળાવો. ત્યારે તે સવિસ્તર સંભળાવી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી તોતાદ્રિ

પધાર્યા. ત્યાંના આચાર્યે આચાર્યશ્રીને સત્કારપૂર્વક તોતાદ્રિ.

વિષ્ણુનાં દર્શન કરાવ્યાં. પછી આચાર્યની સાથે ધર્મ સૂત્ર ઉપર ચર્ચા ચાલી. તે સમાપ્ત થયા પછી આચાર્યશ્રીએ બહાર આવી વનમાં એક વડના વૃક્ષની નીચે પારાયણ કર્યું. ત્યાં કોઈ વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે અહિં જળ નથી ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એક શીલા ઉઠાવડાવી તો તે નીચેથી જળ નિકલ્યું.

તોતાદ્રિ ભગવાનનું ધામ તીનાવહ્નીથી (તૃણાવહ્નીથી) ત્રીસ માઈલ ઉપર નાનગનેરી કરીને એક ગામ છે ત્યાં છે. આ નાના ગામમાં બનરમાં ટપાલ અને તારની ઓફીસો છે.

તોતાદ્રિ ભગવાનની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. આ ભગવાનને નિત્ય તેલથી સ્નાન કરાવવામાં આવે છે. આ તેલ મંદિરની અંદર એક ચોરસ કુવાના આકારનો ખોડો છે તેમાં ભેગું થાય છે. તેમાંથી યાત્રાળુને જોઈએ તેટલું ત્યાંનો નોકર દોરી લોટાથી કાઢી આપે છે. તોતાદ્રિમાં રામાનુજચાર્યની મુખ્ય ગાદી છે. એ આચાર્ય ત્રિદંડી સંન્યાસી છે. તોતાદ્રિથી ચાર ગાઉ ઉપર લંબેનારાયણની યાત્રા છે.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી (દીર્ઘ) લંબેનારાયણ પધાર્યા. ત્યાં ચતુર્ભુજ દેવનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાંના આચાર્ય લંબેનારાયણ; તુલસી માલાનો મહિમા. જીર્ણસ્વામીએ પુછ્યું કે માળા એ પૂજનનું અંગ

છે, તેથી તે પૂજનમાં ધારણ કરવીજોઈએ, પણ નિત્ય શામાટે ધારણ કરવીજોઈએ ? મલમૂત્રના ત્યાગના સમયમાં

તથા અપવિત્ર કર્મોમાં તે વર્જિત છે. ત્યારે આ- તુલસીની માલા. ચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે પ્રવહાદસંહિતા વગેરેમાં માળા

ધારણ કરવાનું લખ્યું છે. તુલસીકાષ્ઠની માળા ભગવાનને અર્પણ કરી જે મનુષ્ય ભક્તિથી ધારણ કરે છે તેનાં પાતક રહેતાં નથી. પદ્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે તુલસીકાષ્ઠની માળા યજ્ઞોપવીતની પેઠે ધારણ કરવી. જે તુલસીકાષ્ઠની માળા સદા ધારણ કરે છે તેના શરીરમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કે અશૌચ રહેતું નથી. માળા એ બ્રહ્મ રૂપિણી છે તેથી તેને અશૌચ વળગતું નથી.

શાંડિલ્યસંહિતાના લકિતકાંડના ત્રીજા અંશમાં કહ્યું છે કે મુનિયે મંજરીની માળા ધારણ કરવી, દેવતાઓએ તુલસીપત્રની માળા ધારણ કરવી, અને મનુષ્યોએ તુલસીકાષ્ઠની માળા ધારણ કરવી. ધ્યાનવખતે મંજરીની માળા, પૂજાપછી પત્રોની માળા અને જન્મથી મરણપર્યંત તુલસીકાષ્ઠની માળા અવશ્ય ધારણ કરવી જોઈએ. મરણસમયે અવશ્ય ધારણ કરવાનો લેખ છે, એટલા માટે તે સદા ધારણ કરવી, કેમકે મૃત્યુ ડગલે ડગલે છે.

લોજન, સ્નાન વગેરેમાં તુલસી ધારણ ન કરવાનું લખ્યું છે, તે માત્ર તુલસીપત્રની માળાને લાગુ પડે છે. એ પ્રમાણે માળા સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન સાંભળી જીર્ણસ્વામી ઘણા ખુશી થયા. બાદ આચાર્યશ્રી આ ધામમાં બે દિવસ રહ્યા.

તોતાદ્વિથી લંબેનારાયણ ચાર ગાડ દૂર છે. લંબેનારાયણની મૂર્તિ લાંબી અને ઉભી છે. એમના મંદિરની પાસે ન્હાનાં ન્હાનાં મંદિરોમાં બેડેનારાયણની ચતુર્ભુજ પુષ્પ મૂર્તિ છે.

સુતેનારાયણ શેષનાગ ઉપર સુતેલા છે અને છોટેનારાયણની વામન અવતારની મૂર્તિ બ્રહ્મચારીસ્વરૂપે છે. વિશ્વેશ્વરમહાદેવનું મંદિર આ મંદિરોથી જુદું છે. રામાનુજચાર્યની મૂર્તિ પણ એક જુદા મંદિરમાં છે. આ મંદિર ત્યાંની સિંધુ નામની નદીના કિનારા ઉપર છે.

લંબેનારાયણથી આચાર્યશ્રી કન્યાકુમારી પધાર્યા. આ ક્ષેત્રમાં કન્યાકુમારી. શ્રીકૃષ્ણની લગિનીને દાન અને માનથી સંતોષી આચાર્યશ્રી આગળ ચાલ્યા.

શ્રીયદુતાચજી અને કનૈયાલાલ બન્ને કન્યાકુમારીને યશોદાથી જન્મેલી માયા રૂપ કન્યા કહે છે; પણ મી. રણછોડલાલ ગિરિધરલાલ પોતાના “ હિંદુસ્તાનનાં ચારે ધામની યાત્રા ” ના પુસ્તકમાં, અને જોશી હરિશંકર બાપુજી “ શ્રી રામેશ્વરાદિ દક્ષિણયાત્રા ” ના વર્ણનમાં કન્યાકુમારી વિષે નીચેની મતલબની કથા આપે છે:—

કન્યાકુમારી એ સમુદ્રની કન્યા હતી. એનો વિવાહ મહાદેવજીના પુત્ર કાર્તિકેય સ્વામી સાથે કર્યો હતો. એક વખતે કાર્તિકેયસ્વામીએ આ કન્યાનાં રૂપ અને ગુણ વિષે પોતાની માતા પાર્વતીજીને પુછ્યું, ત્યારે પાર્વતીએ કહ્યું કે રૂપ અને ગુણમાં તે મારી બરોબર છે. એ સાંભળી કાર્તિકેયસ્વામી બોલ્યા કે આ દુનિયામાં રૂપ

અને ગુણમાં તમારી ખરાબર કોઈ નથી અને તમે કહો છો કે એ તમારા જેવી છે તો એ મારી માતા ખરાબર થઈતેથી એની સાથે મારાથી પરણાય નહિ. આ વાત જ્યારે કન્યાએ સાંભળી ત્યારે તેણે કહ્યું કે મેં એક વખત જેને મારો પતિ કહ્યો તે પરણવાની ના કહે છે તો હું બીજા કોઈને પરણનાર નથી. એ કારણથી આ સમુદ્રની કન્યા કુમારિકા રહી. એમના લગ્નને માટે ચોખ્ખા વગેરે આણેલા તે પથ્થરના નાના નાના ચોખ્ખાના આકારના કડકા થઈ ગયા. લોકો એમ માને છે કે જેને પ્રસવ ન થતો હોય તેને આ ચોખ્ખા ધોઈને પાય તો તરત પ્રસવ થાય છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે જે સ્ત્રી આ કુમારીકન્યાનાં દર્શન કરે છે તે વિધવા થતી નથી.

આ ધામની હવા ધણીજ સુખકારક છે તેથી આસપાસના લોકો અહિં હવા ખાવાને આવે છે.

પ્રકરણ ૮.

સુંદરેશ્વરથી સુબ્રહ્મણ્ય ક્ષેત્ર.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી સુંદરેશ્વર પધાર્યા, સુંદરેશ્વરમહાદેવનાં દર્શન કરી આદિકેશવ પધાર્યા. પછી શેષનાગ સુંદરેશ્વર. ઉપર શયન કરતા આદિકેશવનાં દર્શન કરી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી જલશાયીજી પધાર્યા. ત્યાંની યાત્રા કરી પદ્મતીર્થ (તિખનંદપુર) આવ્યા.

આ ધામમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષના જેવું આચરણ કરે છે, અને પુત્રને બદલે પુત્રીને વારસો મળે છે. સ્ત્રીઓ કેડઉપર એક લુગડું વીંટી ઉપરનો ભાગ ખુલ્લો રાખે છે.

આ ક્ષેત્રમાં આચાર્યશ્રીએ ત્રણ દ્વારથી પદ્મનાભલગવાનનાં પદ્મતીર્થ. દર્શન કર્યા અને દંડવત્ પ્રણામ કરી સ્તુતિ કરી, અને પ્રદક્ષિણા કરી નૈવેદ્ય ધરાવ્યું. પદ્મનાભજીની સેવા કરવાવાળા આનંદઆદિ સેવકો આચાર્યશ્રીના શિષ્ય થયા. પછી ત્યાં શમીવૃક્ષની નીચે બીરાજી વેદનું પારાયણ કર્યું. આચાર્યશ્રીનું પધારણું સાંભળીને ત્યાંના રાજાએ આવી દંડવત્ કરી આચાર્યશ્રીને પોતાને ઘેર પધારવાની વિનંતિ કરી કહ્યું કે મને કુટુંબ સહિત શરણે લ્યો, આપના પધારવાથી માફ હું દુઃખ દૂર થઈ જશે.

ત્યારે દામોદરે રાજાને પુછ્યું કે આપને શું દુઃખ છે? રાજાએ કહ્યું
 ધનરાક્ષસ. કે મારી રાણીને ધનરાક્ષસ વળગ્યો છે તે એને

ધણું દુઃખ દે છે. ત્યારે દામોદરે કહ્યું કે ભગવા-
 નની કૃપાથી આપનું દુઃખ દૂર થશે. પછી આચાર્યશ્રી શિષ્યોસહિત
 રાજાલવન પધાર્યા. ત્યાં રાજા, પુરોહિત, રાણી અને સભ્ય મહાજનો
 સ્નાન વગેરે કરી તૈયાર ઉભાં હતાં તેમને આચાર્યશ્રીએ કૃષ્ણાષ્ટ-
 કાક્ષર મંત્ર અને તુલસીની માલાઓ આપી. પછી દામોદરે રાજાને
 ચરણામૃત અપાવ્યું તે રાજાએ લેઈ રાણીને અને બીજાઓને
 આપ્યું. પછી આચાર્યશ્રીએ સર્વેને ભક્તિનો અને હરિનામના
 મહિમાનો બોધ કર્યો, અને કહ્યું કે જ્યાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી
 હરિનું નામ લેવાય છે ત્યાં પાપ અને ભૂત, પિશાચ, ધનરાક્ષસ
 વગેરે કાંઈ રહી શકતું નથી માટે તમારે સદા શ્રદ્ધા અને પ્રેમ
 સહિત હરિનામનું સ્મરણ કરવું અને ભગવાનને ભજવા. એ
 પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનું બોલવું થતાં રાણીના શરીરમાંથી ધનરાક્ષસ
 દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી નિકળ્યો અને આચાર્યશ્રીને પગે લાગી
 બોલ્યો કે આપના ચરણામૃતના અને આપની વાણીના સ્પર્શથી
 મારો રાક્ષસી દેહ છુટી ગયો. શ્રીપદનાભજના સુવર્ણની ચોરી
 કરવાથી હું આ દેહને પામ્યો હતો, તે આપના આગમનથી મારો
 ઉદ્ધાર થયો. એમ કહીને આકાશ માર્ગે ચાલ્યો ગયો. આચાર્યશ્રી
 ત્યાં થોડો વખત હરિકીર્તન કરી પોતાને મુકામે પધાર્યા અને
 ત્યાંથી બીજે દિવસે શ્રીજનાર્દનક્ષેત્રે પધાર્યા.

અનંતશયનપદ્મનાભભગવાનનું મંદિર મ્હોટું છે. તેમાં શેષનાગ ઉપર પદ્મનાભ
 ભગવાન શયનકરે છે. તેમની મૂર્તિ બે બુલની અને ઘણી લાંબી છે. એમનાં
 દર્શન એક ભીંતમાં ત્રણ દરવાજા છે તેમાંથી થાય છે. ડાબીતરફને પહેલે દર-
 વાજે મુખારવિંદનાં દર્શન થાય છે, વચ્ચા દરવાજાથી નાભિકમળનાં દર્શન થાય
 છે અને ત્રીજા દરવાજાથી ચરણારવિંદનાં દર્શન થાય છે. ચરણારવિંદની પાસે શ્રી
 દેવી અને ભૂદેવીની મૂર્તિઓ છે. આ દેવને સવારે ૯ વાગે અને સાંજે પાંચ વાગે
 નૈવેદ્ય ધરાવાય છે. તે નૈવેદ્યથી બે વખત ચાર ચાર હજાર બ્રાહ્મણો જમે છે, અને
 કોઈ પરદેશી સાધુ આવે તેને પણ જમાડે છે. એ મંદિરનું સર્વ ખર્ચ એ શહેરના
 રામરાજા આપે છે. એ રાજા મંદિરની પાસે હવેલીમાં રહે છે. ત્યાંની ગાદીઉપર

જે રાત્રી બેસે છે તેનું નામ રામરાત્રી પાડવામાં આવે છે. રાત્રી રોજ સવારે નવ વાગે મંદિરમાં દર્શન કરવા જાય છે, તે વખતે રાત્રીની આગળ આઠાણા વેદ ભણુતા ભણુતા આગળ ચાલે છે. એ રાત્રીમાં ૩૬૦ ધર્મશાળાઓ છે તેમાં સાધુ સંતને ખાવાને રાંધેલું અન્ન અપાય છે. પદ્મનાભમાં જે સાધુસંત આવે તેને જાતી વખત લંગોટીને માટે કપડાના કટકા આપવામાં આવે છે. આ રાત્રીમાં રાત્રી તરફનાં ઘણાં સદાશ્રમી છે. યાત્રાળુઓને અડચણ ન પડે માટે દરેક મંદિરમાં હિંદુસ્થાની ભાષા જાણનાર આઠાણીને નોકર તરીકે રાખે છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી જનાર્દનક્ષેત્ર પધાર્યા. એમનું આગ-
જનાર્દનક્ષેત્ર. મન સાંભળીને ત્યાંના વેષ્ણુવો આચાર્યશ્રીને પધ-
રાવવા આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ મંદિરમાં જઈ દર્શન કરી એક વૃક્ષ નીચે મુકામ કર્યો અને પારાયણનો પ્રારંભ કર્યો. ણીજે દિવસે ત્યાંના સેવકોએ આચાર્યશ્રીની પાસે આવી વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાયના આચાર્યોની પરંપરા કહી બતાવી, અને કહ્યું કે અહિં વિષ્ણુસ્વામીના શિષ્ય શ્રોતનીધિએ વાસ કર્યોહતો. સેવકોની પ્રાર્થનાથી આચાર્યશ્રીએ જનાર્દનની સેવા કરી અને નૈવેદ્ય ધરાવ્યું. આચાર્યશ્રી ત્યાં આઠ દિવસ રહ્યા અને ત્યાંના સેવકો અને ણીજાઓને પોતાના શિષ્ય કર્યા.

જનાર્દનક્ષેત્ર દરિયાના કીનારા ઉપર છે. હાલમાં ત્યાં થોડાં ઝુંપડાં છે. પહાડ ઉપર જનાર્દનભગવાનનું મંદિર છે. ત્યાં પણ થોડાં ઝુંપડાં છે. આ ધામથી થોડું છેટે આચાર્યશ્રીની ખેડક છે.

સમુદ્રકિનારે એક પર્વત ઉપર બ્રહ્માએ યજ્ઞ કર્યાનું કહેવાય છે એ જગ્યાને બ્રહ્મકુંડ કહે છે. એ પહાડમાંથી ચીકણા રાજ જેવા પદાર્થના સુગંધિદાર ગાંગડા નિકળે છે તેને જનાર્દન ધૂપ કહે છે. એની ધુણીથી ભૂત ડાકણ જાય છે એવી દંતકથા ચાલે છે.

પછી આચાર્યશ્રી દેવનારાયણ અને જગન્નારાયણ ભગવાન-
દેવનારાયણ, જગ- નાં દર્શન કરી ત્યાં એક બે દિવસ રહી મલયાચલ
નારાયણ અને મલયાચલ. ઉપર ચડ્યા. ત્યાં હિમગોપાળ હરિનાં દર્શન કરી
અબ્જમિલ આખ્યાનનું વ્યાખ્યાન કર્યું. પછી આ-

આર્યશ્રી પાસેના કૌંડિન્યક્રપિના આશ્રમ પ્રત્યે ગયા. આ આશ્રમ નીલાદ્રિ અને મલયાદ્રિ એ બે પર્વતોની વચ્ચે કૌંડિ-
કૌંડિન્યાશ્રમ.

નીનદી પાસે પર્વત ઉપર છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ છે. આ આશ્રમમાં દાવાનલતુ પાન કરનાર વ્રજેશ શ્રીનાથજીની ખીજ મૂર્તિ છે. અહિં હિમ્મતુ વસેછે અને વર્ષાઋતુ આ મૂર્તિની સેવા કરેછે. આસપાસ ચંદનનાં વૃક્ષો છે. આ સ્થળમાં વિષ્ણુસ્વામીએ વિરહનો અનુભવ કરી કૌંડિન્યક્રપિ પાસેથી વિજ્ઞાન મેળવ્યું હતું, અને પછી વૈકુંઠમાં ગયા હતા. આ ક્ષેત્રમાં આચાર્યશ્રીએ શ્રીહરિની સેવા કરી પારાયણ કર્યું, ત્યારે કૌંડિન્યક્રપિએ ત્યાં પ્રગટ થઈ આચાર્યશ્રીને દર્શન દીધાં. આચાર્યશ્રીએ એમને નમન કર્યું ત્યારે કૌંડિન્યક્રપિએ નીચેમુજબ વૃત્તાંત કહ્યું:—

અમારા ગુરૂ શાંડિલ્યક્રપિ છે. એમણે શ્રીગોવર્ધનપર્વતમાં શાંડિલ્યક્રપિનું શ્રીહરિની લીલાનાં દર્શન કરવા સાઈં ઘણી ભક્તિથી વૃત્તાંત. તપશ્ચર્યા કરી, ત્યારે તપોમૂર્તિ શ્રીલલિતાદેવી નામની એક મુનિકન્યાએ ભગવાનની આજ્ઞાથી પ્રગટ થઈ એમને ભક્તિજ્ઞાન આપ્યું, પંચાક્ષરમંત્ર તથા તુલસીની માલા આપી પણમુદ્રા તિલકનાં વિધિ બતાવી, ને કહ્યું કે શ્રીપુરૂષોત્તમથી પર ખીજું કાંઈ નથી. એમને વેદ અને દેવતા પણ બરોબર જાણતા નથી. એ પુરૂષોત્તમનો દૃઢ આશ્રય કરવો; એમના સિવાય ખીજા કોઈનો આશ્રય કરવો નહિં. આલસ્યને છોડીને પ્રતિદ્વય હરિની લીલાની ભાવના કરવો. “હું હરિનો દાસ છું; હરિ એજ મારા પ્રભુ છે; લૌકિક અને વૈદિક સાધનોથી શું ફળ છે? દુઃખ દેવાવાળા સંસારના ભોગોમાં શો સાર છે? હરિ ક્યારે મળશે? હરિ ક્યારે કૃપા કરશે? કોટિકંઠર્પના અહંકારનો નાશ કરવાવાળા પ્રભુના શ્રીમુખનાં ક્યારે દર્શન થશે?” એ પ્રમાણે વિરહ કરતાં, અને જગતને હરિરૂપ જોતાં હે, મહામુને ! તમે અહિંજ હરિ-લીલા જોશો. એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરી એ મુનિકન્યા અંતર્ધાન

થઈ ગઈ. એ ઉપદેશપ્રમાણે વર્તવાથી થોડા કાળમાં શાંડિલ્ય મુનિને શ્રીહરિનાં દર્શન થયાં, અને હરિ એમને વશ થયા.

પછી કૌંડિન્યઋષિએ કહ્યું કે આપ શ્રીહરિની પ્રાપ્તિના જે સંપ્રદાયનો ઉપદેશ કરોછો તે કરતાં બીજો કોઈ સંપ્રદાય વધારે લાભકારી નથી. પછી આચાર્યશ્રીએ ફલ પુષ્પ વગેરે ભેટ ધરીને કૌંડિન્યઋષિની સ્તુતિ કરી પછી કૌંડિન્યઋષિ અંતર્ધાન થયા.

આ ક્ષેત્રમાં એક તપસ્વી વૃદ્ધ સિદ્ધયોગના પ્રભાવથી આચાર્યશ્રીનાં દર્શન કરવા આંચો. તે દર્શન અને ચરણસ્પર્શ કરી શંખધંટાના જયશબ્દની સાથે વૈકુંઠ ગયો.

પછી આચાર્યશ્રી હિમગોપાલને દંડવત્ કરી એમની પરિક્રમા કરી શિષ્યો સહિત મલયાચલ પર્વત ઉપરથી ઉતર્યા.

કૌંડિન્ય ઋષિ વિષેની કથા પરિશિષ્ટ ૩ માં જુઓ.

ત્યાંથી કાવેરી નદીના દ્વીપમાં મધ્યશ્રીરંગજી છે ત્યાં આંચો. અહિં ભગવાનનાં દર્શન કરીને આચાર્યશ્રી મધ્ય શ્રીરંગજી. આગળ ચાલ્યા.

માર્ગમાં માહિષપુર (મહેસુર) આંચું ત્યાં ગયા અને નગર બહાર એક સુંદર જગામાં મુકામ કર્યો. માહિષપુર. અહિંનો રાજા માહેશ્વર હતો. આ નગરમાં શક ચલાવનાર શાલિવાહનનો જન્મ થયો હતો. એના વંશનો કર્ણાટક દેશનો રાજા, પોતાના પુરોહિત તરફથી આચાર્યશ્રીનું આગમન સાંભળીને, પોતાને મહેલે પધરાવી લાવવા, રાજવિભૂતિ, રાજકીય પુરૂષ તથા આત્મીય સેનાસહિત, આચાર્યશ્રીની પાસે ગયો, અને એમને સાષ્ટાંગપ્રણામ કરી પોતાને મહેલે પધારવાની પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું કે અમારા ઘરને પવિત્ર કરો તથા અમારા રાજાની પ્રાર્થના. વંશનો અને નગરનો ઉદ્ધાર કરી પાપને દૂર કરો. દેવતાઓનું ચરિત્ર લોકમાં સુખને માટે તેમજ દુઃખને માટે હોય

છે, પણ મહાત્માઓનું ચરિત્ર તો લોકના સુખને માટેજ હોયછે. હું રાજા છું, રજેગુણી છું, મદાંધ છું, ભોગમાં લંપટ છું, વખતે પ્રભને દુઃખરૂપ પણ થાઉં છું. રજેગુણથી ઉન્નત થયેલાને આપનાં દર્શન થયાં એ સદ્ભાગ્યની નિશાની છે. માટે મને તથા મારા સ્થાનકને પાવન કરવા પધારો. એ પ્રમાણે રાજાની વિનંતિ સાંભળીને આચાર્યશ્રી પોતાના શિષ્યો અને વિરાગીની સેનાસહિત રાજા અને રાજવિભૂતિ સાથે રાજમહેલમાં ચાલતા પધાર્યા.

રાજમહેલમાં પધાર્યા પછી રાજા અને પુરોહિતે ધર્મસંબંધી રાજાને ઉપદેશ. ઉપદેશ સાંભળવાની ઇચ્છા જણાવવાથી આચાર્ય-શ્રી બોલ્યા:—

દુષ્ટસ્ય દંડઃ સુજનસ્ય પૂજા ન્યાયેન કોશસ્ય ચ સંપ્રવૃદ્ધિઃ

અપક્ષપાતો રિપુરાષ્ટ્રરક્ષા પંચૈવયજ્ઞાઃ કથિતા નૃપાણામ્ ॥

અર્થ—અપરાધીને દંડ, સત્પુરુષનો સત્કાર, ન્યાયમાર્ગથી ભંડારનો વધારો, અપક્ષપાત ન્યાય, તથા શત્રુઓથી દેશનું રક્ષણ એ પાંચ રાજાઓના યજ્ઞ કહ્યાછે.

પ્રભાની રક્ષા કરવાસાડું ભગવાને મને રાજ્ય આપ્યુંછે, તેથી હું પ્રભનો કિંકર છું, અને અમે બધા ભગવાનના કિંકર છીએ એમ નિત્ય વિચારવું.

હે રાજા! હું કોણ છું, ક્યાંથી આવ્યો છું, મારે શું કરવાનું છે અને હું શું કરું છું—એનો રાત દિવસ વિચાર કરવો. હું ભગવાનનો દાસ છું, એમનીજ આજ્ઞાથી આવ્યો છું, એમનીજ આજ્ઞાપ્રમાણે મારે ચાલવુંજોઈએ.

ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ અને કામ) ની ઇચ્છા કરવાવાળા રાજાએ ધર્મશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે વિદ્વાનોની સલાહથી રાજ્ય ચલાવવું અને રાગદ્વેષ છોડી દેઈને પોતાના મનને વશ કરી વિદ્વાન્ અને પુરુષાર્થી બની પ્રબળના હિતનાં કાર્ય કરવાં. સેના, મંત્રી, પુરોહિત, રણવા-

સમાં જવાવાળાં ભાઈ, પુત્ર, પુત્રીઓ, કુલના યોદ્ધા અને પ્રબળ સુખી રાખી નીતિથી તેમને વશ રાખવાં.

ઉપજમાંથી ચોથા ભાગનું ધન વિષમ વખતને માટે રાખી બાકીના ધનના ચાર ભાગ કરવા; અને એક ભાગ ધર્મને માટે, એક પ્રબળાસુખને માટે, એક રાજ્યવહિવટને માટે અને એક ભોગ અને કુટુંબીઓને માટે ખર્ચવો.

ધર્મશાસ્ત્રમાં રાજાને ત્રિવર્ગ કહ્યો છે તોપણ તેણે મહાત્માઓના સંગમાં મોક્ષને માટે યત્ન કરવોએઈએ. મનુષ્યના આયુષ્યનો નિશ્ચય નથી માટે રાજા અને પ્રબળે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને માટે જલદીથી યત્ન કરવોએઈએ. દરેક મનુષ્ય જે માર્ગમાં હોય તેમાં રહી તેણે ધર્મ અને મોક્ષનું સાધન કરવુંએઈએ. તેમ નહિં તો કલિયુગમાં સર્વ ધર્મો કરતાં હરિની સેવા ઉત્તમ મોક્ષ દેવાવાળી છે માટે તે કરવી. એ માર્ગ ઘણો ઉત્તમ છે. ગ્રાહ્ય, સ્ત્રી, બાળક, અંગરહિત, અશક્ત કે ગમ્મ તેવી સ્થિતિનો માણસ હોય તે ભગવાનનું કીર્તન કરવાથી સિદ્ધિને પામેછે.

માર્ગોઽયં સર્વમાર્ગાણામુત્તમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

અસ્મિન્ પાતભયં નાંઽસ્તિ મોચકઃ સર્વથા યતઃ ॥

અર્થ—એટલા માટે આ માર્ગ સર્વ માર્ગ કરતાં ઉત્તમ કહેવાય છે. એમાંથી પાત થવાનો ભય નથી. (પછી) એ સર્વ રીતે તારનારો માર્ગ છે.

એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનો ઉપદેશ સાંભળીને રાજા અને સર્વ સલાસદો પ્રસન્ન થયા. રાજા પોતાના કુટુંબ અને પુરોહિત તથા કેટલાએક સલાસદો સાથે આચાર્યશ્રીનો શિષ્ય થયો. પછી એણે ઘણું સુવર્ણ, એક મોતીનો હાર અને એક સફેદ છત્ર ચામર વગેરે આચાર્યશ્રીને ભેટ આપ્યાં. ત્યારે દામોદરદાસે કહ્યું કે આચાર્યશ્રી તીર્થયાત્રામાં છે તેથી મોતી કે રત્નોને ધારણ કરતા નથી, તેમજ દ્રવ્યાર્થી નથી, માત્ર શિષ્યોએ આપેલું ધાન્ય

અને વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કરે છે, માટે આ સઘળું દ્રવ્ય બ્રાહ્મણોને કે ભગવાનને અર્પણ કરે. ત્યારે રાજાએ તથા પુરોહિતે કહ્યું કે, અમે આપના શિષ્ય છીએ, માટે વિદ્યાનગરના રાજા ઉપર જેમ કૃપા કરી હતી તેમ, આપ ભેટ સ્વીકારો, અને બ્રાહ્મણોને અમે બીજું દ્રવ્ય આપીએ છીએ. આ હાર આપ ભગવાનને અર્પણ કરજો. એ પ્રમાણે કહેવાથી રાજાની ભેટ સ્વીકારી. પછી રાજાએ ત્યાં આવેલા બીજા બ્રાહ્મણોને પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું. પછી રાજાએ આચાર્યશ્રીને ઘણું માન આપી ગાજતે વાજતે વિદાય કર્યા.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી શ્રીરંગપટ્ટણ પધાર્યા. ત્યાં ત્રીજા રંગનાથજીનાં દર્શન કર્યાં. આ ધામની ચારે તરફ શ્રીરંગપટ્ટણ. કાવેરી નદીને વિંટાયેલી જોઈ ત્યાં સ્નાન અને આનંદ કરી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી યાદવાદ્રિ ઉપર મહિલાકોટ નગર છે ત્યાં પધાર્યા. અહિં ગરુડજીએ વૈકુંઠમાંથી સારી સફેદ માટી લાવી એક ખાણમાં નાખી હતી તે તિલક કરવાની વસ્તુ થઈ ગઈ છે. શ્રીસંપ્રદાયી નૃસિંહાચાર્ય ત્રિદંડીના શિષ્ય, રામભક્તિમાં તત્પર એવા રામાનંદ, આ ધામમાં થયા હતા. એ રામાનંદ દ્વારિડ બ્રાહ્મણ હતા એ જન્મથી વિરક્ત હતા. માતાપિતાના મોત પછી એ કાશીમાં જઈને રહ્યા હતા. સદા હરિનું સ્મરણ કરવાથી અને પ્રભુની કૃપાથી એ સિદ્ધ અને પૂજ્ય થયા હતા. એ નૃસિંહાચાર્યના શિષ્યોએ ભક્તિધર્મની રક્ષાને માટે વિરક્ત વૈષ્ણવોની સેનાની સાથે મિત્રતા કરી જીત મેળવવાને માટે વીરવૈષ્ણવોની સેના ઉભી કરી. એ સેનાની સાથે આ પૃથ્વીમાં ફરતાં તેઓએ ધર્મની સારી રક્ષા કરી અને વૈષ્ણવી ચારે સંપ્રદાયમાં મિત્રતા કરી.

આ ધામમાં શ્રીચપલરાય નામના નારાયણની મૂર્તિ બિરાજે છે. આ મૂર્તિને યોગિનીપુરને કોઈ યવનરાજા લેઈ ગયો હતો. તે રાજાની પુત્રીએ નારાયણની મૂર્તિ સેવતી હતી. પછી રામાનુજમુનિયે એ મૂર્તિને મેળવી મંદિરમાં

પધરાવી. એ નારાયણનાં આચાર્યશ્રીએ દર્શન કર્યા. પછી ત્યાંના
જીર્ણસ્વામીએ આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે આપે કૃષ્ણદેવરાજની સભા
જીતી શ્રીકૃષ્ણના માર્ગની રક્ષા કરી શ્રીવિષ્ણુસ્વામીના સંપ્રદાયની
તત્ત્વમુદ્રાવાદ.

આચાર્યપદવી મેળવી, તેમ છતાં આપ તત્ત્વમુદ્રા
કેમ ધારણ કરતા નથી? આપ વૈષ્ણવ થઈને આલું
વિચિત્ર આચરણ કેમ કરો છો? આચાર્યશ્રીએ જવાબ દીધો કે
તત્ત્વમુદ્રા ધારણ ન કરવી એ શાસ્ત્રને અનુસરતું છે, કેમકે કોઈ
ઠેકાણે તત્ત્વમુદ્રા ધારણ કરવાની આજ્ઞા નથી. પણ કેટલીએક
સ્મૃતિઓમાં તેવી મુદ્રા ધારણ કરનારને, તથા જેના શરીર ઉપર
ડામ હોય તેને, શ્રૌત અને સ્માર્ત કર્મને માટે અયોગ્ય ગણેલા
છે. જો તમે વૈષ્ણવધર્મના આચારને અનુસરી તેવી મુદ્રા ધારણ
કરતા હો તો તે મૃત્તિકાની શીતલ મુદ્રા ધારણ કરવી જોઈએ.
માલા એ વિષ્ણુને ઘણી પ્યારી છે માટે તુલસીકાષ્ઠની માલા ઉપ-
વીતની માફક હસ્તમેશ ધારણ કરવી જોઈએ. મળમૂ-
ત્રાદિ સમયમાં કેટલેક ઠેકાણે તેનો નિષેધ જોવામાં
આવેછે, પણ તે નિષેધ તુલસીપત્રની માલાને લાગુ પડેછે, તુલ-
સીકાષ્ઠની માલાને લાગુ પડતો નથી. એ સાંભળી રાઘવાચાર્ય સં-
તોષ પામ્યા. આચાર્યશ્રી પછી એમના તરફના સત્કારનું ગ્રહણ કરી
ત્યાંથી સુવ્રહ્મણ્યક્ષેત્રમાં ગયા.

આ ક્ષેત્રમાં જે યાત્રાળુ લક્ષિત કરે છે તે રોગરહિત થાય
છે. અહિં પ્રવેતનાગ છે તે સર્વ નાગોના ઇશ છે.
સુવ્રહ્મણ્યક્ષેત્ર.
એમની પૂજાને માટે જે દુધ આવે છે તે સર્પની
પૂજા કરવાવાળાને વિષ થઈ જાયછે અને યાત્રાળુઓને માટે અ-
મૃતરૂપ થાયછે. આ સ્થળમાં આચાર્યશ્રીએ દૈત્યોની સેનાને
જીતવાવાળા મહાત્મા કુમારને પ્રણામ કર્યા. ત્યાં આચાર્યશ્રીની
પાસે રામાનુજમતના અનુયાયી અને પવિત્રાં પહેરનાર કર્મનિષ્ઠ
બ્રાહ્મણો આવ્યા. તેઓમાં કેટલાએક અગ્નિહોત્રી, કેટલાએક દી-
ક્ષિત, કોઈ પાંચ અને કોઈ ત્રણઅગ્નિના ઉપાસક, કોઈ જનનું

શ્રાદ્ધ કરવાવાળા, કોઈ ઋગ્વેદી, કોઈ યજુર્વેદી, કોઈ આથર્વણ વગેરે હતા. તેમને દામોદરદાસે આસન વગેરે આપ્યા પછી આચાર્યશ્રીએ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. પછી તેઓમાંનો જે મુખ્ય હતો તે બોલ્યો કે આપ રાજવડે પૂજાયેલા આચાર્ય કોણ છે ? અને ક્યાંથી આવ્યા છે ? ભાગવત બ્રહ્મચારીના જેવું આપનું ચરિત્ર વિચિત્ર જણાય છે. ત્યારે ભટ્ટાર્યે તેમને કહ્યું કે કાંકરગ્રામના વાસી, ભારદ્વાજ તૈત્તરીયશાખાધ્યાયી, સોમયાજી, યજ્ઞનારાયણના વંશજ, પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મણભટ્ટજીના એ પુત્ર છે. એમણે કૃષ્ણદેવરાજની સલાને જીતી આચાર્યપદવી ધારણ કરીછે. એમનું નામ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી છે, અને એ યાત્રા કરવા પધારેલાછે. ત્યારે જૃહસ્પતિ નામનો એક બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે શું આચાર્યશ્રી યલ્લભાજીના પુત્ર થાય ? યલ્લભાજી તો અમારા કુટુંબની દૌહિત્રી છે. ભટ્ટાર્યે હા કહી. ત્યારે તેણે ખુશી થઈ સર્વ વૃત્તાંત પુછ્યું. ત્યારે ભટ્ટાર્યે રાજસભાનું અને યાત્રાનું સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું. પછી જૃહસ્પતિ બોલ્યો કે બ્રાહ્મણના પુત્રે માલા અને મુદ્રા શા માટે ધારણ કરવાં જોઈએ ? સૂત્રમાં પુરૂ નથી. તે માત્ર શિષ્ટાચારથી કરવામાં આવે છે. વેદ ભણનાર બાળકને તીર્થયાત્રા વિહિત નથી, તો હરિસેવા ક્યાંથી વિહિત હોય ? વર્ણાશ્રમધર્મથી સ્વર્ગને દેવાવાળી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વેદમાં જે લખ્યું છે તે પ્રમાણે દ્વિજતીએ કરવુંજોઈએ.

આચાર્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે માતામહનું કહેવું ખરૂં છે.

વર્ણાશ્રમધર્મના સેવનથી સ્વર્ગને આપવાવાળીજ ગતિ થાયછે, બીજી કોઈ ગતિ થતીનથી, પણ મુંડકઉપનિષદમાં એ ગતિ નાશવાળી કહીછે. તે કર્મથી બની છે તેથી નાશવાળી છે. કૃતથી અકૃત (મોક્ષ) શી રીતે હોઈ શકે ? કૃતનો તો નાશ થઈ જાયછે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પર અને અપર બે ગતિ કહી છે. એક અર્ચિરાદિ

બ્રાહ્મણો સાથે ભક્તિ વિશે વાદ.

અને ધીજી ધૂમાદિ એજ શુકલ અને કૃષ્ણ છે. મુંડકઉપનિષદમાં પરાને માટે કર્મનો ત્યાગ કહેલો છે.

બૃહદ્રથે મૈત્રાયણીશ્રુતિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે મુમુક્ષુ પુરૂષે ત્રૈવર્ગિક કર્મને છોડી ગુરૂને શરણે જવું, કેમકે સ્વર્ગ અને મૃત્યુ એ બંને લોકરૂપસંસાર અસાર છે, તે ઈર્ષ્યા, અસૂયા આદિ દોષથી દૂષિત છે, અને ભોગ અને દુઃખનો દાતા છે. તે નિન્દિત, શોકવાળો, ભયવાળો તથા નાશવાળો છે. સદા કામનાનો ત્યાગ કરી શોકરહિત, ભયરહિત અને રોગરહિત મોક્ષની ઇચ્છા કરવી. એવો મોક્ષ કર્મથી, પ્રબળથી કે દાનાદિકથી મળતો નથી. એવો મોક્ષ મેળવવાને માટે યજ્ઞ, દાન, તપાદિ મુખ્ય કર્મોથી જેણે પોતાનો આત્મા શુદ્ધ કર્યો છે તે અધિકારી છે એમ શ્રુતિમાં લખ્યું છે. કામનાને છોડીને ભક્તિ કરવાથી એ પદ મળે છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ એ સર્વદેકાણે આજ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. વેદના અર્થની બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણભગવાને ગીતાજીમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે વેદ ત્રિગુણાત્મક છે અને તું (અર્જુન) ત્રિગુણુરહિત થા. વેદ શબ્દથી પૂર્વવેદકાંડ કહ્યો છે. કર્મના ક્ષણના ત્યાગથી તેનો ત્યાગ સારી રીતે થઈ જાય છે. એ ત્યાગ ક્ષણસંક્રિતા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. સ્વરૂપ અને હેતુના ભેદથી પણ ક્ષણત્યાગ બે પ્રકારનો છે અને તેથી આસક્તિ પણ બે પ્રકારની છે. ક્ષણની ઇચ્છા ન કરતાં વિધિથી કર્મ કરવાનું વિધાન છે. સાંખ્યવડે ભગવાને સ્વરૂપનો ક્ષણત્યાગ કહ્યો છે. ઋષિ, છન્દ, દેવતા, બ્રાહ્મણ એઓને જાણીને જપ કરવો એને સ્વરૂપ ક્ષણત્યાગ કહે છે.

વિધિપ્રાપ્ત કર્મોને યોગમાર્ગની રીતે કરી વિષ્ણુને અર્પણ કરવાં તેને હેતુપૂર્વક ત્યાગ કહે છે. મંત્ર, ઋષિ, છન્દ, દેવતા એમનું ઉચ્ચારણ કરીને જપ કરવામાં આવે એ હેતુત્યાગ છે. કર્માસક્તિને છોડવી એ સ્વરૂપથી કર્મત્યાગ છે. ત્યાગ કરવાથી સં-

ન્યાસ થાય છે. બીજી રીતે થતો નથી. સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમતા રાખીને, મમતા અને અહંકારને છોડીને ભગવાનમાં અર્પણબુદ્ધિ રાખી યોગમાર્ગની રીતે જે કરવામાં આવે તેને ભગવાને ગીતામાં સઉથી ઉત્તમ ત્યાગ કહ્યો છે. એ પ્રમાણે કૃષ્ણ ત્યાગ રૂપી કર્મત્યાગ કરીને વેદાંતમાર્ગ અથવા ભક્તિમાર્ગની રીતે હરિનું પૂજન કરવાથી પરાગતિને પમાય છે એમ ભગવાને ગીતાજીમાં કહ્યું છે.

એ સાંભળી એક બ્રહ્મભટ્ટ નામનો વિદ્વાન હસીને બોલ્યો કે એ ભાગવતી વાર્તા સ્ત્રીશૂદ્રોના આનંદને માટે છે, પણ વેદાનુયાયી બ્રાહ્મણને માટે નથી. શ્રુતિમાં જે કહ્યું છે તેજ કર્તવ્ય છે, બીજું નથી. ભગવદર્પણ-કર્મ આપે કહ્યાં તે સ્વર્ગકામોયજ્ઞેત એ શ્રુતિથી વિહિત નથી, પણ સકામકર્મ વિહિત છે, નિષ્કામની કોઈ ક્રિયા થતી નથી એમ મનુનું વચન છે. વેદમાં જે કહ્યું છે તે બ્રાહ્મણને કલ્યાણદાયી છે. વેદમાં તો કર્મ કરવાનું કહ્યું છે. ભક્તિ કે જ્ઞાન કહ્યાં નથી. તે કારણથી વેદનાં વચન વડે આપની ભક્તિનું ઉપપાદન કરો. પુરાણાદિકમાં કહેલી મનુષ્ય વર્ણને જૈમિનિ પ્રમાણુ માનતા નથી. કલ્પ કલ્પમાં બનતાં પુરાણો સ્વતઃપ્રમાણુ કહી શકાય નહિ. આપે રાજાની સલાહ લીધી તેથી શું થયું? રાજકીય પુરૂષ તો પ્રમાદી હોય છે. તેમજ આચાર્યની સલાહ લીધી તેથી પણ શું થયું? અહિં બ્રાહ્મણની સલાહ છે તેમાં વેદ વિદ્યમાન છે, તેથી જે અર્થ અહિં નિર્ણય થાય તેજ માનનીય થાય. તંત્રવાર્તિકમાં તથા શ્રુતિસ્મૃતિમાં આપ કહોછો તે ભાગવતી ભક્તિ દેખાતી નથી, તેથી એ વાતનો ખુલાસો કરવાનું મિત્રતાથી પુછીએ છીએ, દુષ્ટ બુદ્ધિથી અથવા માત્સર્યથી પૂછતા નથી. અમારી જાતિમાં આપ સાક્ષાત્ વૈશ્વાનર પ્રગટ થયા છો. આપે જે માર્ગ ચલાવ્યો છે તેનો નિર્ણય કરવાની અમારી બુદ્ધિ ઈચ્છા કરે છે. એ પ્રમાણુનો પ્રશ્ન સાંભળી આચાર્યશ્રી બોલ્યા:—

કર્મજડતાને વેદમાં મુંડકે દ્વિષિત કહી છે. “મૂઠા” ઇત્યાદિ શ્રુતિનો અર્થ બતાવેછે કે યજ્ઞરૂપી નૌકાનો આશ્રય અનિત્ય છે. જે માણસ ભક્તિજ્ઞાનવિના કલ્યાણની ઇચ્છા કરેછે તે અજ્ઞાની છે, ને તે મૃત્યુમાં પ્રવેશ કરેછે. અવિદ્યારૂપી અધિકારમાં ફરતો, અને પોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે ચાલતો, તે, શુરૂ વિનાનો હોઈ, દુઃખી થાયછે, તેને ત્રણે ઇષિણાઓ વળગેલી હોય છે, તેથી તે પશુ, પક્ષિ અને મનુષ્યયોનિમાં ફર્યાં કરેછે. અવિદ્યાને લીધે તે પોતાને સિદ્ધ માનેછે અને વૃથા અભિમાન કરેછે. તે કર્મના તત્ત્વને જાણતો નથી. તે ભોગમાં આતુર હોવાથી સ્વર્ગમાંથી નીચે ગરી પડેછે. યજ્ઞાદિક કરવા, વાવ કુવા કરાવવા, તુલાદાન આપવું એ સઘળું ભક્તિજ્ઞાનથી ઉતરતું છે. કેમકે કર્મના યોગે સ્વર્ગ મળેછે, પણ પુણ્ય ક્ષીણ થયે માણસ સ્વર્ગમાંથી છુટી નરકમાં પડેછે. એ પ્રમાણે બીજા ગ્રંથોમાં પણ કર્મજડની નિંદા કરેલી જોવામાં આવેછે.

વેદ પ્રમાણ છે, બીજું પ્રમાણ નથી એમ તમે કહો છો ત્યારે કેવળ વેદથી ધર્મ સિદ્ધિ શી રીતે થઈ શકશે ? એમ અંગહીન મનુષ્ય કાંઈ કાર્ય કરી શકતો નથી તેમ અંગહીન વેદ નિર્રથક છે. શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ અને નિરૂક્ત એ અંગવડે, શ્રુતિ અર્થનો બોધ કરી શકેછે. પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર એ ચાર ઉપાંગ છે. પુરાણો પ્રમાણરૂપ છે એમ મુંડકમાં તથા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદોમાં સારી પેઠે કહ્યું છે. પ્રથમ મુંડકમાં જેને બ્રહ્મવેત્તા કહે છે તે બે વિદ્યા જાણવાને યોગ્ય છે. એક પરા અને બીજી અપરા. તેમાં ચાર વેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ, જ્યોતિષ, ઇતિહાસ, પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર એ અપરા વિદ્યા છે. વળી યાજ્ઞવલ્કયે પણ કહ્યું છે કે અંગ, ઉપાંગ સહિત એ ત્રયી-વિદ્યા એ સર્વધર્મનું કારણ છે. પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, છ અંગ

અને ચાર વેદ એ વિદ્યા છે અને ધર્મનાં સ્થાન છે. એ ચૌદે વિદ્યાનો પિંડીભૂતઅર્થ પ્રમાણુ છે. એ બધાંથી ધર્મ સિદ્ધ થાયછે.

એકલા વેદથી સિદ્ધ થતો નથી. સંધ્યા, અગ્નિહોત્ર, વેદ, વેદનાં અંગ અને પુરાણો. યજ્ઞ વિગેરેની વિધિ વેદમાં છે, પણ તે કેમ કરવાં

એ બાબતની ઇતિકર્તવ્યતા વેદમાં કહી નથી. સાંગ વેદનો અભ્યાસ, અને વેદનું જ્ઞાન એ પુરાણુ વિગેરેથી થાય છે, પણ બીજી રીતે થતું નથી. કાયાધવ એ નામ પ્રહ્લાદનું છે, એ વાત પુરાણુથી જાણવામાં આવેછે. બીજી રીતે જાણવામાં આવતી નથી. એજ પ્રમાણુ પુરાણુ અને અંગ સિવાય વેદનો અર્થ જાણવામાં આવતો નથી, એટલા માટે અંગ, ઉપાંગ સહિત વેદ સર્વાર્થ સાધક છે. કેવળ વેદથી કોઈ ધર્મ દેખાતો નથી. નિરંગ-વેદે તથા જૈમિનિયે પણ તંત્રમાં વિધિવાદ માન્યો છે. લગવાને પ્રથમ બ્રહ્માને વેદપુરાણુ કહ્યું. પછી ચારે મુખથી વેદ થયા એમ મત્સ્ય પુરાણુમાં કહ્યું છે. કલ્પ કલ્પમાં બ્રહ્માની સૃષ્ટિ થાયછે.

વેદની કથા માફક પુરાણોનું કર્તાપણું બ્યાસજીનું છે. વેદમાં કોઈ સંપૂર્ણ ધર્મ દેખાતો નથી. માત્ર ગંગાસ્નાન, તુલાદાન, ગયા-શ્રાદ્ધ, વિગેરેનું મૂળ તેમાં દેખાયછે. સિતાસિતે એ મંત્રથી તીર્થરાજ-પ્રયાગના સ્નાનની વિધિ, હમંમેચ એ મંત્રથી ગંગાસ્નાન, હિરણ્યદા એ મંત્રથી સ્વર્ણ (સોનાના સિક્કા) ના દાનની વિધિ દેખાયછે.

વેદ અને પુરાણો વચ્ચેનો સંબંધ. વેદવદ આ શતપથ શ્રુતિથી દાન કરવું એ મોટું પુણ્ય કર્મ જણાયછે. એ પ્રમાણુ બીજા ધર્મોનાં મૂળ પણ

વેદમાં દેખાય છે. આ મૂળનો વૃક્ષના જેવો વિસ્તાર પુરાણોમાં છે. વેદના ઉપાસના કાંડનાં સૂત્ર જૈમિનિયે કર્યાં છે; તેનું મૂળ ભક્તિશાસ્ત્ર ગોપાળતાપિની વિગેરે છે. અને તેનો વિસ્તાર શાંડિલ્યસૂત્રમાં છે, અને તેનાં ઉદાહરણુ પુરાણુમાં છે. બૌદ્ધાયને સૂત્રમાં શિવ વિષ્ણુની સેવાવિધિ સ્પષ્ટ કહી છે. તેમજ ઉપનિષદમાં પણ કહી છે. વિષ્ણુસૂક્ત, પુરૂષસૂક્ત રૂદ્રાધ્યાય વિગેરેમાં ભ-

ક્રિતા અંગ પૂજનાદિકની પ્રશંસા છે. અર્ચત, પ્રાર્ચત ઇત્યાદિ મંત્રમાં પ્રતિમાપૂજન છે. ન તસ્ય પ્રતિમા એ મંત્રમાં તેના સાદૃશ્યનો નિષેધ છે. જેણે બ્રહ્માને ધારણ કર્યા છે, અને જેણે બ્રહ્માને માટે વેદને કહ્યા છે, એવા પોતાની મેળે પ્રકાશતા દેવને હું મુમુક્ષુ શરણે જાઉં છું. એ પ્રમાણેની ભગવાનને શરણે જવાની વિધિ શ્વેતારણ્ય-ક્રમાં છે. તેનો વિસ્તાર ગીતા અને સ્મૃતિ છે. શ્રુતિનો અર્થ કહેવાવાળી સ્મૃતિ છે. ભગવાન કહે છે કે સર્વપ્રાણીના હૃદયદેશમાં ઇશ્વર રહે છે, અને માયાથી સર્વ પ્રાણીને તે ભ્રમણ કરાવતો દેખાય છે, તેથી હે અર્જુન સર્વ પ્રકારે તેને શરણ જા, એમ કરવાથી મારી પ્રસન્નતાથી તું પર શાન્તિ અને અચળ સ્થાનને પામશે. નારાયણીય, મુંડક, કઠ ઇત્યાદિ ઉપનિષદમાં અંગ સહિત

શ્રુત્યર્થ. લક્ષિતનું વર્ણન છે, તેનો કાંઈક અર્થ હું કહું છું. પાપ

રહિત ઉત્તમ કમળરૂપી પુરની વચ્ચે શેઠકરહિત પરમાત્માનું સ્થાન છે. તેમાં ઉપાસના કરવી. વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા લક્ષિત જ્ઞાનથી જે તેનું ધ્યાન કરે છે તે પરમાત્માને દેખે છે. પણ નેત્રથી, વાણીથી, તપસ્યાથી કે કર્મથી તે જાણવામાં આવતો નથી. પઢવાથી, બુદ્ધિથી, કે ઘણું શ્રવણ કરવાથી એ પરમાત્મા મળતો નથી. પણ જે એને ભજે છે તેને એ પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. દહર એ હૃદય-આકાશનું નામ છે. તેનું બીજું નામ પરમવ્યોમ છે, તે હૃદય કમળમાં છે. અને ત્યાંજ બ્રહ્મનું સ્થાન છે. તેમાં સદા અભયસત્ય લોક છે અને તે હરિનું પદ છે, તેથી એનું ભજન અને એની ઉપાસના કરવી. મુંડકમાં પણ કહ્યું છે કે એ પરમાત્મા નેત્ર વગેરેથી મળતા નથી. એની પ્રસન્નતા લક્ષિતથી થાય છે. અને એ લક્ષિતથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. એની કૃપાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે અને તેથી શ્રીવિષ્ણુનું ધ્યાન સ્મરણ થાય છે અને તેથી એ

પરમાત્માનાં દર્શન થાય છે. વેદ યથાર્થ ભણવાથી, લક્ષિતની ઉત્કૃષ્ટતા.

બહુશ્રુત થવાથી કે વેદાન્તના જ્ઞાનથી પણ પરમાત્મા મળતો નથી, પરંતુ તે ભજવાવાળાને લક્ષિતથી મળે છે.

લગવાને શ્રીમુખથી કહ્યું છે કે,—

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ॥

શક્ય एवंવિધો દ્રષ્ટું દ્રષ્ટવાનસિ માં યથા ॥

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ॥

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥

અર્થ—તે' મને જેવો જોયો તેવો જોવાને, વેદથી, તપથી, દાનથી, યજ્ઞ વિગેરે ક્રિયા કરવાથી પણ ખની શકતું નથી.

હે પરંતપ ! બીજા કશાથી નહિં પણ ફક્ત મારી ભક્તિથીજ એવી રીતે મને જાણી શકાય છે, મને જોઈ શકાય છે અને વાસ્તવિકરૂપે કરીને મારામાં ભળી શકાય છે.

પોતાના સાધક ઉપર કૃપા કરી ઇશ્વર પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન દે છે. જે જન એમની સેવા કરે છે તેને એ પોતાના સાકાર રૂપનું દર્શન આપે છે. એ પ્રમાણે ગંગાસ્નાનની માફક શ્રુતિમાં ભક્તિ વિહિત છે. સત્ય, શૌચ વગેરેની માફક, ભક્તિ એ સર્વનો સાધારણ ધર્મ છે, ફક્ત સંસ્કારવાળાને નથી. ભક્તિથી પ્રદ્ધાનંદ કરતાં પણ અધિક ફળ મળે છે. તે ફળ જ્ઞાનીને પણ દુર્લભ છે તો દુરાગ્રહી કર્મજડને તો કયાંથી મળે?

ધર્માધિકારની બાબતમાં વિષ્ણુધર્મોત્તર આદિ ગ્રંથમાં જીર્ધર્વૈતા શૃદ્ધસ્થને માટે તુળસીમાળા, જીર્ધર્વ પુંડ્ર, શીતળમુદ્રા એ ધારણ કરવાં વિહિત છે. એ કારણથી હું બાળક હરિસેવા કરું છું. આ ધર્મની શંકરાદિ આચાર્યોએ પણ પ્રશંસા કરી છે. કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસગુરૂ પાસેથી વિષ્ણુસ્વામીઆચાર્યને આ સંપ્રદાય મળેથી, એમણે શ્રૌત વેદવિહિત આચારથી એનો પ્રચાર કર્યો. એમાં ગીતા, સ્મૃતિ, એ પ્રમાણ છે.

ગીતા.

જે ગીતા લગવાનના મુખકમળમાંથી નિકળી છે તે સ્માર્ત સૂત્ર કરતાં ઠેમ શ્રેષ્ઠ ન કહેવાય? એ પ્રમાણે મિતભાષી આચાર્યશ્રી

એ કહ્યા પછી શેષભટ્ટઆદિ શિષ્યોએ એ વિષયોનું વધારે નિરૂપણ કર્યું. તે સાંભળીને સર્વ વૈદિક બ્રાહ્મણો સંતુષ્ટ થયા. તેઓએ આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કરી એમણે કહેલો આચાર અહુણ કર્યો. ઊર્ધ્વ પુંડ્ર, હરિસેવા, વૈષ્ણવી એકાદશીવ્રત, જગત્ પ્રહ્લની એકતારૂપ સિદ્ધાંત અને સત્કાર્યવાદમાં તેઓ દૃઢ થયા. કેટલાએક શરણુ થયા. પછી આચાર્યશ્રી બ્રાહ્મણોની સભામાં વેદનું પારાયણ કરી એમના તરફના સત્કારનું અહુણ કરી ત્યાંથી વાયવ્ય દિશા તરફ પધાર્યા.

સુબ્રહ્મણ્ય એ કાર્તિકેયસ્વામીનું બીજું નામ છે. એમને કુમાર પણ કહે છે.

પ્રકરણ ૯.

સુબ્રહ્મણ્યક્ષેત્રથી વિધાનગર.

સુબ્રહ્મણ્ય ક્ષેત્રથી જ્યાં પૂર્ણ પ્રજા, મહામુનિ દ્વૈતસિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવાવાળા મધ્વાચાર્ય પ્રગટ થયા હતા તે ઉદુપ સ્થાનમાં આચાર્યશ્રી પધાર્યા. મધ્વાચાર્યના સોળ શિષ્યોમાંથી ઉદુપ, ઉટપિ. આઠ યતિ અહિં રહે છે. તેઓ આઠ મંદિર સ્થાપી મૂર્તિગત નારાયણની ભક્તિ કરે છે. આચાર્યશ્રીને પધાર્યા સાંભળી તપ્તમુદ્રા ધારણ કરવાવાળા એ યતિયોના માણસો આચાર્યશ્રીને મંદિરમાં પધરાવવા આવ્યા. આચાર્યશ્રી મંદિરોમાં દર્શન કરવા પધાર્યા. ત્યાં દર્શન વિગેરે કરી યતિયો તરફથી સત્કાર પામી એક મંદિરમાં બેઠા. ત્યારે યતિયોએ દિગ્વિજયની હકીકત પુછી તેનો શિષ્યો તરફથી ઉત્તર મળતાં એક યતિયે કહ્યું કે કર્મત્યાગ, ભેદવાદ, તપ્તમુદ્રાધારણ વગેરેથી દોષ લાગે છે એ પક્ષનો આપે વૈષ્ણવાચાર્ય થઈ કેમ સ્વીકાર કર્યો? ભેદવાદ અને તપ્તમુદ્રા એ તો વૈષ્ણવોને સહા ઉચિત છે.

આચાર્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે ચતિશ્રેષ્ઠે કહ્યું કે કર્મ-
 ત્યાગ સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય વિગેરેમાં દેખાય છે.
 તમસુદ્રા, ભેદ વાદ. કોઈક તંત્રમાં અજ્ઞાનને પણ સત્ય કહેલું છે. પરંતુ
 એવાં વચનોના આભાસમાત્રથી કોઈ સિદ્ધાંત અર્થ
 થતો નથી. ગૌતમે સિદ્ધાંતવડે અર્થજ્ઞાન બતાવ્યું છે. જાતિ વિ-
 નિગ્રહ હેત્વાભાસને જાણીને પ્રકરણાદિનો જે અર્થ કરવામાં આવે
 તે પ્રમાણ થઈ શકે છે.

બુદ્ધિવાનોએ પણ કેટલેક ઠેકાણે દોષવાળાં કર્મોનો ત્યાગ
 કહ્યો છે. ખીજા કહે છે કે યજ્ઞ, દાન, તપ એ કર્મ છોડવાં નહીં.
 કર્મ કરવામાં અધિકાર છે, તેઓનાં ક્ષણમાં અધિકાર નથી.

ભગવાને કહ્યું છે કે કર્મના ક્ષણના અભિલાષી ન થવું. તે-
 મજ કર્મ કર્યા વગર પણ ન રહેવું. એ વચનોથી કર્મત્યાગ એ પ્ર-
 શંસાને યોગ્ય નથી. વર્ણુશ્રમ ધર્મમાં રહી હરિની આરાધના કરવી
 એ કર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને માટે વેદમાં કહ્યાં છે અને તેટ-
 લાજ માટે તે આવશ્યક છે. જે શાસ્ત્ર પૂર્વ સમુદ્રથી પાશ્ચિમ સમુદ્ર
 સુધી અને હિમવાન્ અને વિન્ધ્યાચળની વચમાં પ્રમાણ છે તે
 શાસ્ત્રમાં વર્ણુશ્રમ આચારમાં તપ્ત સુદ્રા ધારણ કરવાનું કહેલું
 જોવામાં આવતું નથી. ઘણું કરીને તેનો નિષેધ છે. દ્વિજાતિયે
 પોતાના કે પારકા દેહમાં અંકન ના કરવું જોઈએ. શ્રૌત અને
 સ્માર્ત કર્મમાં દગ્ધાંગ મનુષ્યનો અધિકાર નથી. તપ્તસુદ્રા ધા-
 રણ કરવી એ ધર્મ શૂદ્રનો છે, દ્વિજન્માનો નથી.

વૈષ્ણવ ધર્મમાં પંચમુદ્રા વિના હરિનું પૂજન ન કરવું એમ
 લખેલું છે તે શીતળ મુદ્રાને માટે છે. પૂજના વખ-
 પંચમુદ્રા. તમાં શીતળ મુદ્રાને ધારણ કરવામાં નિષેધ નથી.
 વળી મૃત્તિકા કે તપ્ત લોહવડે શંખ ચક્રાદિ ધારણકરે છે તેને શૂ-
 દ્રની માફક સર્વ કર્મમાંથી બાતલ કરવો એ વાક્ય યજ્ઞાદિકમાં કર્મ
 કરાવનારા (કર્મઠ)ને લાગુ પડે છે, પણ પૂજને વિષે ભકતને લાગુ
 પડતું નથી.

દેશકાળભેદથી શાસ્ત્ર પણ ભિન્ન છે, તેથી પોતપોતાના સંપ્રદાય અનુસાર ચાલવું; ઉદયમાં હોમ કરવો, અને અનુદયમાં હોમ કરવો એ બંને શાખાભેદથી પ્રમાણ છે. જે શાસ્ત્રને જે શિષ્ટ જને પોતાના ગુરૂક્રમથી ગ્રહણ કર્યું છે તે તેને પ્રમાણ છે. તે ઉપર વિવાદ કરવાનું કારણ નથી. જેમ આપના સંપ્રદાયમાં તપ્ત સુદ્રા ધારણ કરવાનું કહ્યું છે તેમ અમારામાં મૃત્તિકાની સુદ્રા ધારણ કરવાની છે. પુરાણ, સ્મૃતિ, ભાગવત, વગેરેમાં મૃત્તિકાની સુદ્રાથી હરિ પ્રસન્ન થાય છે એમ ક્યાં લખ્યું નથી ? તપ્ત સુદ્રા ધારણ કરી વેદિકોની સાથે દ્રોહ ઉત્પન્ન કરી પ્રતિદિન લડાઈ કરવી એ ગૃહસ્થને ઉચિત નથી. વૈષ્ણવાશ્રમમાં જેઓ અભયવાળા છે એટલે જેઓ વીરવૈષ્ણવોના નામથી ઓળખાય છે તેમને તે ઉચિત હોય.

ભેદવાદમાં તો ઉપનિષદ્દ વગેરે ઘણાં વિરૂદ્ધ છે. ભાગવત

તથા ભારતમાં પણ ભેદવાદ દેખાતો નથી. ઇશ,

ભેદવાદ.

કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડ, માંડૂક્ય, તિત્તિરિ, ઐતરેય,

છાન્દોગ્ય, બૃહદારણ્ય, કૌશીતકી, નારાયણી, મૈત્રાયણી, નૃસિંહ-તાપિની વગેરેમાં ભેદવાદ જણાતો નથી. ઉદાલકના ભાષણમાં ઉપક્રમ ઉપસંહાર સુધીમાં ભેદ જણાતો નથી. ઉપક્રમમાં પ્રારંભ કરી દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે એકને જાણવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. ઘટ વિગેરેના કારણભૂત મૃત્તિકાને જાણવાથી મૃત્તિકાના સર્વ પદાર્થ જાણવામાં આવે છે, તેમજ આત્માને જાણવાથી કાર્યરૂપ જગત્ જાણવામાં આવે છે. તત્સલ્યમ્, સ આત્મા, તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ ઉપસંહાર વાક્યમાં ભેદની પ્રતીતિ થતી નથી. નત્ત્વમસિ એવું વેદમાં કહેલું નથી. શ્રુતિમાં ભેદવાદનો ઘણું કરીને નિષેધ કરેલો છે. પૂર્વાચાર્યના નિરૂપણ કરેલા સિદ્ધાન્તથી અભેદ છે તો પણ ભજનાનંદસિદ્ધિને માટે અમને ભેદ રૂચે છે. એ પ્રમાણે આચાર્ય-શ્રીએ પોતાનું ભાષણ પુરું કરતાં ચતીશ અને ભટ્ટાર્ય પ્રભૃતિ

સમાર્પિ.

શિષ્યોની વચ્ચે ઘણો સંવાદ થયો. તેઓ મૌન થયા પછી એક બીજાની સાથે પ્રેમપૂર્વક ભાષણ થયાં.

પછી ત્યાં થોડા દિવસ બિરાજી આચાર્યશ્રી સપ્તર્ષિ પધાર્યા. ત્યાં તીર્થવિધિ કરી.

પછી આચાર્યશ્રી ગોકર્ણ પધાર્યા. ત્યાં ગાયના કર્ણ સમાન લિંગ છે. ત્યાં તીર્થવિધિ કરી મુકામ કર્યા પછી વેદનું પારાયણ કર્યું. ત્યાં વિભૂતિ ત્રિપુંડ્ર લગાવી શિવનો મંગળ ગોકર્ણ. મંત્ર બોલતા શૈવ બ્રાહ્મણો આવ્યા. તેઓ બેઠા પછી આચાર્યશ્રી પ્રત્યે બોલ્યા કે આપ વૈષ્ણવ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ છો. તીર્થ યાત્રાને માટે આવ્યા છો. આપે રામેશ્વરમાં વીરશૈવનું બળથી નિરાકરણ કર્યું. આપને જે પુછવું હોય તે પુછો. શંકરને શરણે જે લોકો છે તે સર્વમાં હમે નિર્ભય છીએ. શંકરની વિધિની જે નિંદા કરે તે પામર છે. અઠાર પુરાણમાંથી દશ પુરાણમાં અને વેદ ઉપનિષદમાં મહેશનો મહિમા વર્ણવ્યો છે.

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે સત્ય છે, સત્ય છે. મહેશ એ સર્વ દેવતાના ઈશ્વર છે. એમના મહત્વમાં શો સંદેહ છે? પરંતુ તમારા આચારમાં વિવાદ છે. તમારો આચાર કેવા પ્રકારનો છે અને પ્રમાણ શું છે? ત્યારે શિવશર્મા વિદ્વાન્ બોલ્યો કે:—

માહેશ્વર બે પ્રકારના છે, વૈદિક અને તાંત્રિક. તેમાં વૈદિકના બે ભાગ છે:—તંત્રમિશ્ર અને કેવળ. તાંત્રિક ચાર પ્રકારના છે:—શૈવ, પાશુપત, મહાશૈવ અને શાક્ત. વળી એમાં પણ અનેક પ્રકારના લેદ છે, તેમાં વૈદિકશૈવ તો વેદમાર્ગની રીતે મહાદેવજીનું પૂજન કરે છે, અને ધર્મમાં રહીને વખતે બીજા દેવોનું પણ પૂજન કરે છે, પૂર્વએકાદશી અને જન્માષ્ટમીવ્રત કરે છે, તીર્થયાત્રામાં વિષ્ણુની પણ પૂજા કરે છે, તેમજ દેવતાઓની મહાદેવજીની ભુદ્ધિથી પૂજા કરે છે, આનંદકમાં ભસ્મનું ત્રિપુંડ્ર અને રૂદ્રાક્ષની માળા નિત્ય ધારણ કરે છે અને પાર્થિવપૂજનમાં તત્પર રહે છે, પંચપૂજા અથવા એકપૂજામાં ઉત્તમ નર્મદાજીના લિંગની પૂજા કરે છે અને મહેશનું નિ-

મર્મલ્ય ગ્રહણ કરેછે, પંચાક્ષરી મંત્રનો જપ કરેછે, રૂદ્રાધ્યાયનો પાઠ કરેછે અને શિવજીની યાત્રા અને ઉત્સવ કરેછે, દરેક મહિનામાં શિવરાત્રિ કરેછે, શનિ સોમનો પ્રદોષ કરેછે અને દ્વાદશીને દિવસે શૈવપ્રાદ્ધાણ્યનું પૂજન કરેછે.

મિશ્રશૈવ ભરમ રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરી શિવની પૂજા કરેછે, અને વૈદિક ધર્મને ગોણ ગણી શૈવધર્મની પ્રશંસા કરેછે; પંચાક્ષરી વગેરે મંત્રથી દીક્ષિત થઇને એમના વ્રતમાં રહી વેદતન્ત્રવટે શિવજીની પૂજા કરેછે અને નિર્માલ્યનું ભક્ષણ કરેછે; પવિત્રકાળમાં ભુજામાં નર્મદાનું લિંગ ધારણ કરેછે; અને પ્રદોષ, શિવરાત્રિ, શિવયાત્રા અને શિવજીનો મહોત્સવ કરેછે; ગંગા નર્મદાને માનેછે; બીજાને માનતા નથી; શિવક્ષેત્રમાં જાયછે, જ્યોતિર્લિંગનાં દર્શન કરેછે, શિવજીને પ્રસન્ન કરેછે, એમનું નિર્માલ્ય ખાયછે, નિત્ય શિવપૂજન કરેછે, ત્રણ પ્રકારથી લિંગ ધારણ કરેછે, શિવ મંત્રનો જપ કરેછે, અને હાથમાં પાર્થિવપૂજનવિભૂતિથી ત્રણે વખત સ્નાન કરેછે. એવી રીતના ભવવ્રતને જે ધારણ કરેછે તે મિશ્રશૈવ કહેવાયછે.

પાશુપત પણ એ પ્રકારનાછે, વૈદિક અને તાંત્રિક. પોતાના ધર્મમાં રહેવાવાળા ગૃહસ્થ શિવપૂજનમાં તત્પર વૈદિકપાશુપત. હોયછે. તેઓ પંચપાદપાશુપતયોગનો આશ્રય કરેછે. તેઓ ભીતર શૈવ, બહાર શાકત અને લોકોચારમાં વૈદિક હોય છે. નાળિયેરીના ફળની માફક જેઓ સાર ગ્રહણ કરી રહ્યાછે તે વૈદિકછે.

તાંત્રિક તો નમ્ર, કાષાયવસ્ત્ર અને તલવાર ધારણ કરવાવાળાછે. તેઓ સ્મશાનમાં વિચરેછે, અને મુંડ મુડાવી જટા રાખી ભરમ ધારણ કરેછે અને ચિમટા લેઈ યોગમાં સ્થિત રહેછે. તેઓ વેદકર્મથી બહારછે.

કપાલિયા પાશુપત સ્મશાનની અગ્નિમાં પાક કરવાવાળા,
 કપાલિયા પા- શિવ ભક્તિમાં તત્પર અને મધુમાંસને સેવનારા છે.
 શુપત. નિઘ્રહ અને અનુઘ્રહમાં એમના જેવા બીજા શૈવ
 સમર્થ હોતા નથી. તેઓ કાનમાં સુદ્રા ધારણ કરી
 કાપાલિક થાય છે. તેઓ શૃંગીવાદ્ય, ગોદડી, ગેરૂવસ્ત્ર વગેરે ધારણ
 કરેછે, અને સાત પ્રકારના મકારનું સેવન કરેછે. તેઓ યોગ
 ધારણા કરવાવાળા મહાશૈવ છે. તેઓ તપથી મંત્રઔષધિ સિદ્ધ
 કરેછે; અને પૃથ્વીમાં તથા આકાશમાં ઇચ્છા પ્રમાણે ફરેછે.

શાકત પણ બે પ્રકારના છે; વૈદિક, તથા તાંત્રિક. નિષિ-
 વૈદિક અને તાં- દ્વાચારથી રહિત એવા વૈદિક બે પ્રકારના હોયછે,
 ત્રિક શાકત. શુદ્ધ અને મિશ્ર. શુદ્ધ હોયછે તે વેદધર્મમાં રહેવા-
 વાળા, વેદમંત્રથી શિવનું પૂજન કરવાવાળા, લાલ
 ત્રિપુંડ્ર, રૂદ્રાક્ષ તથા વિદ્યુમની માળા ધારણ કરવાવાળા, શૈવાચારમાં
 આસકત અને શક્તિ દીક્ષામાં દીક્ષિત હોયછે. મિશ્ર હોયછે તે
 શક્તિમંત્રથી દીક્ષિત અને શક્તિની ઉપાસનામાં તત્પર હોયછે.
 તાંત્રિક ન્યાસપૂજન કરેછે, અને પૌરાણિક, વૈદિક, અને તાંત્રિક
 સ્તોત્રથી જગજગનની બ્રહ્મશક્તિને પ્રસન્ન કરેછે. તેઓ નવરાત્ર
 વ્રત, દેવીનો ઉત્સવ, તથા વ્રત, પીઠયાત્રા, તથા તેનો ઉત્સવ
 કરેછે. તેમાં તાંત્રિક ત્રણ પ્રકારના છે: દક્ષ, વામ અને કૌલ.

દક્ષતાંત્રિક મધ, માંસ, અહુણ કરેછે. અને તાંત્રિક દીક્ષા
 દક્ષતાંત્રિક. લેઈને મહાલક્ષ્મીની ઉપાસના કરેછે, અને વિદ્યુમની
 માળા, ત્રિપુંડ્ર વગેરે ધારણ કરેછે.

વામ તો વીરકલ્પથી રચામાની પૂજા કરેછે, અને તાંત્રિકી
 વામતાંત્રિક. દીક્ષા લેઈ તંત્રમાર્ગમાં તત્પર રહેછે, તથા વૈદિક
 માર્ગ છોડી દેઈ તેથી વિરૂદ્ધ માર્ગમાં ચાલે છે.
 તેઓ સ્વેચ્છાચારી હોઈ ભીતિથી ડરતા નથી, અને મધ, માંસ,
 વિગેરે પાંચ પ્રકારના મકારને સેવે છે, અને પૂજાકાળમાં એનીજ
 ભાવના કરેછે.

ઉત્તમતાંત્રિકલોક મઘને અમૃત કહેછે, માંસને શુદ્ધ
 દ્વિતીયા કહેછે, મત્સ્યને જલપુષ્પ, અંબુકળ કે
 ઉત્તમતાંત્રિક. તૃતીયા કહેછે, મુદ્રાને બટિકા કહેછે, ખ્યાજને વ્યા-
 સ, લસણને શુક; કલાલને દીક્ષિત, ઘોળણને પુષ્કર, ભગિની કે
 પુત્રીને દ્વતી, અને અંત્યજા કે ચવનીને શક્તિ કહેછે. શક્તિનું
 ઉચ્છિષ્ટ મનુષ્યમાત્ર વીરની સાથે ખાયછે. મઘપાન કરીને વમન
 કર્યા પછી મઘ પીવાથી ફરી જન્મ થતો નથી, અને પૂજન
 ડાખે હાથે કરવું એવું વામશાસનમાં લખ્યું છે.

વામમાર્ગી પૂજકાળમાં વિશેષે કરીને પાંચ મકારથી પૂજા
 કરેછે. તેઓ સ્ત્રીની સાથે સદા રહે છે, અને તેની સાથે હાંસી અને
 કીડા કરેછે, અને એનેજ પરદેવતા માને છે.

કૌલ પણ સાત પ્રકારના છે, અને દરેક પ્રકારના ઘણા ભેદ
 છે. તેઓ દિવસને પાશવકલ્પ અને રાત્રિને વીર
 કૌલ. કલ્પ કહે છે. પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે વિચરે તેનું
 નામ કૌલ. તેઓ નિંદકને કંટક, અને મંત્ર વગરનાને પશુ કહે
 છે. તેઓ પૂજા વખતે વૈષ્ણવીમુદ્રા બતાવે છે. તેઓ ભિતર શાકત,
 બાહર શૈવ, અને સભામાં વૈષ્ણવનો ડાળ રાખે છે.

શાકત પણ સાત પ્રકારના છે:—વૈદિક, વૈષ્ણવ, સૌર, ગા-
 શાકત. ભ્રુશ, વામમાર્ગી, સિદ્ધાંત અને કૌલ.

દક્ષિણશાકત વૈદિક ગાયત્રીની ઉપાસના કરેછે. વૈષ્ણવ
 નૃસિંહસુંદરી આદિની ઉપાસના કરેછે. એ પ્રમાણે
 દક્ષિણશાકત. બીજાઓ પણ શક્તિની પૂજા કરે છે.

વામ. વામ આચારવાળા વામ કહેવાય છે.

પરમાત્મા શિવે કહ્યા પ્રમાણેનો આચાર તંત્રમાર્ગવાળા
 પાળે છે તો એના પ્રમાણની બાબતમાં શો સંદેહ રહે છે ?

એ સાંભળી આચાર્યશ્રીએ જવાબ દીધો કે, સત્ય છે, એમાં

કાંઈ સંદેહ નથી, પણ તંત્રમાર્ગ વેદથી જુદોજ છે તેથીજ તે બ્રહ્મ તંત્રમાર્ગ. છે. ચારે વર્ણથી બ્રહ્મ મનુષ્યોનો તાંત્રિક આચાર છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ ચારે વર્ણ વેદથી સિદ્ધ છે. તેમાં તંત્રનો અધિકાર નથી. જેમ યવન, ચીન, મલેચ્છ, વગેરે અલગ છે તેમ મઘ માંસને સેવનાર તાંત્રિક પણ અલગ છે. વેદથી અવિરૂદ્ધ જે તંત્રમાર્ગ છે તેને વૈદિક પ્રમાણ આવેછે અને તે માર્ગના કામનાવાળા વૈદિક અધિકારી છે. જેમાં વેદ વિરૂદ્ધનો ગંધ પણ દેખાતો નથી તેમાં શિવ કેશવનું પૂજન પ્રમાણ છે. નિષિદ્ધાચાર તંત્રમાં જે વિપ્રાદિક છે તે બ્રહ્મ છે એમ સમજવું.

જે વૈદિક, શૈવ, શાકત, પાશુપત, કહેવામાં આવ્યા તે બધા નામલેહથી હરિના પૂજક છે. શિવે કહેલા માર્ગથી શિવરૂપી ભગવાનની ઘણા આચારલેહથી શૈવો ઉપાસના કરે છે. શ્રી-મહાભગવતમાં ભગવાનને કલ્પવૃક્ષ કહ્યા છે, અને એમનું અર્ચન એ સર્વનું અર્ચન છે. શક્તિ એ બ્રહ્મનો ધર્મ છે, એમ કહ્યું તે સત્ય છે, પણ તેનું નિષિદ્ધ પૂજન શ્રેષ્ઠ નથી. સાર્ત્ત્વિક, રાજસ અને ત્રામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં માણસો છે, તેમજ દેવ, દાનવ, મનુષ્ય એ ત્રણ પ્રકારના જીવ છે; જે જે પ્રકૃતિવાળો જે જે દેવતાનું એના આચારથી પૂજન કરે છે તે તે દેવતાને તે પામેછે.

દેવતાનું પૂજન કરવાવાળો દેવતાને પામેછે, પિતૃપૂજન કરવાવાળો પિતૃલોકને પામેછે, ભૂતપૂજક ભૂતલોકને, અને હરિનું પૂજન કરવાવાળો હરિને પામેછે. ભગવાન કહે છે કે જે જે ભક્ત જે જે રૂપને શ્રદ્ધાથી પૂજે છે તેની શ્રદ્ધા હું અચળ કંઈકું. તે તે શ્રદ્ધાથી તે તે દેવનું પૂજન કરેછે ત્યારે હું તેની કામના પૂર્ણ કંઈકું; પણ એથી સ્વલ્પબુદ્ધિવાળાને નાશવાળું ફળ પ્રાપ્ત થાયછે એમ ઘણે ઠેકાણે લખ્યુંછે, માટે મૂળપુરૂષની પૂજાજ શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાને અર્જુનને કહ્યુંછે કે મહાત્માઓ દેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી મને ભજેછે અને અનન્ય ચિત્ત હોઈ મને

સર્વભૂતનો આદિ નાશરહિત જાણે છે. આ ગીતાના પ્રમાણથી હરિસેવા એ શ્રેષ્ઠ છે. શુદ્ધ વૈદિકમાર્ગથી શિવ, શક્તિની પૂજા કરવાવાળા વિષ્ણુલક્ષિતને પામે છે એમ બ્રહ્મપુરાણમાં કહ્યું છે. અન્ય દેવમાં જેને લક્ષિત ઉત્પન્ન થાય છે તેને તે દેવના પૂજનમાં પ્રીતિ થાય છે અને પછી તે અગ્નિની લક્ષિત કરે છે; અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે તેને સૂર્યમાં લક્ષિત ઉત્પન્ન થાય છે; નિરંતર સૂર્યની પૂજા કરવાથી શિવમાં લક્ષિત ઉત્પન્ન થાય છે, અને શિવ પ્રસન્ન થયેથી ભગવાનમાં લક્ષિત ઉત્પન્ન થાય છે અને તેવડે જગન્નાથ વાસુદેવની પૂજા કરવાથી ભુકિત અને મુકિત મળે છે. શિવ મહેશ આદિ પદ મહેશવાચક છે. મૂર્તિલેહથી બ્રહ્મ એ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ થાય છે. નારાયણોપનિષદ અને બીજા પ્રમાણો મુજબ ચોથું જે રૂપ છે તે નારાયણ કહેવાય છે. મહેશ આદિક શબ્દો યૌગિક છે, રૂઢ નથી. પણ નારાયણ ગોવિંદ એ પદ તો વિષ્ણુને માટે રૂઢ છે. તેટલા માટે હે બ્રાહ્મણો વેદ-માર્ગથી ભગવાનની સેવા કરો. તેમાં નિષિદ્ધાચારના ગંધનો સ્પર્શ પણ નથી. અથવા કેશવ, શિવ, શક્તિ, સૂર્ય, ગણપતિ, સ્કન્દ-મહેન્દ્ર, અમે તેની પૂજા કરો, અમે તેનો નિષેધ કરતા નથી. અમે નિન્દિત પૂજન અને નિન્દિત આચારનો નિષેધ કરીએ છીએ. વળી કોઈ પૂછે છે તો અમે તેને હરિનું પૂજન બતાવીએ છીએ, કેમકે વિષ્ણુની સેવાથી નિર્ગુણમુકિત મળે છે. બીજાની સેવાથી સંયુગ્મમુકિત મળે છે, એવું અમે પૂર્વાચાર્યની વાણીથી પ્રતિપાદન કરેલું છે. એટલું કહી આચાર્યશ્રી મૌન થયા. પછી સર્વ જન એ-મનો પ્રભાવ દેખી પ્રણામ કરી પરસ્પર બોલ્યા કે આચાર્યશ્રીએ રાગદ્વેષ વર્જીત સત્ય ભાષણ કર્યું છે. સર્વ તાંત્રિકો નિષિદ્ધ આ-ચારમાં તત્પર છે. મહેશ અને કેશવ જ્યારે સમાન છે ત્યારે કેશવ શા માટે પૂજવા ન જોઈએ?

જે માર્ગમાં હરિનું પૂજન થાય છે તે નિષ્કંટક માર્ગ છે.

ગોવિંદરહિત આગમ ને કુપથ સમજવું જોઈએ. આચાર્યશ્રીને કેશવ અને શિવમાં લેદખુદ્ધિ નથી, તોપણ એમની શ્રેષ્ઠ ભક્તિ કેશવમાં છે, તેથી આપણે પણ કેશવનું પૂજન કરીશું. એમ કહી ઘણા ખુદ્ધિવાનો આચાર્યશ્રીને શરણ થયા.

આ સ્થળથી આચાર્યશ્રી આગળ પધારવાનો વિચાર કરતા હતા તેવામાં વિદ્યાનગરથી કૃષ્ણદેવ રાજા તરફથી આચાર્યશ્રીને વિદ્યાનગર પધારવાનું આમંત્રણ કરવા પુરોહિત કૃષ્ણદેવ તરફથી આમંત્રણ. આવ્યો. તેણે કહ્યું કે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા આપના શિષ્ય કૃષ્ણદેવ રાજા, જેમ ચાતક પક્ષી સ્વાતી નક્ષત્રના ખિંદુને માટે આતુર હોયછે તેમ, આપના દર્શનને માટે આતુર છે. સુબ્રહ્મણ્યક્ષેત્રમાં આપે વિદ્વાનોના ઉપર જ્ય મેળવ્યો એ કથા સાંભળી મને હાથી, રથ, ઘોડા પાલખી વગેરે સાથે આપને પધરાવવા મોકલ્યા છે. રાજાએ વિનંતિ કરીછે કે આપ દર્શન આપો. પછી આચાર્યશ્રીએ રાજા અને એમના અંગ, ઉપાંગોની અને માતા, માતામહુ વગેરેની કુશળતા પુછી. ભટ્ટાર્ય વિગેરેએ પુરોહિત અને એમની સાથેના સ્વારપાળા વિગેરેને ભોજન કરાવ્યું. આચાર્યશ્રીએ વિદ્યાનગર જવાનો વિચાર જણાવી આવેલા પુરોહિત વગેરેને વિદાય કર્યા.

પછી આચાર્યશ્રી શૃંગીરૂપિના ઉત્તમસ્થાન ચંદ્રગિરિમાં પધાર્યા. ત્યાં શ્રીશંકરાચાર્યજીનું સિંહાસન છે. તુંગભદ્રાનદીમાં સ્નાન કરી સાંજની વખતે આચાર્યશ્રી ચંદ્રમૌલિનાં દર્શન ચંદ્રગિરિ. કરવા પધાર્યા. ત્યાંના યતિરાજે આચાર્યશ્રીનું આગમન સાંભળી વિદ્વાનોને તેમને પધરાવી લાવવા સામા મોકલ્યા. આચાર્યશ્રી એમની સાથે ગયા, અને દર્શન કરી દેવાલયમાં બેઠા. તે વખતે એકદંડ ધારણ કરવાવાળા, અંડિત, ગેરૂના રંગનાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાવાળા સંન્યાસીઓએ એમને નમોનારાયણ કહી નમસ્કાર કર્યા, આચાર્યશ્રીએ પણ નારાયણ કહી એમનો સત્કાર

કર્યો. પછી નૃસિંહાચાર્ય બોલ્યા કે આપ પ્રાતઃકાળમાં પધાર્યા
 નૃસિંહાચાર્યનો
 વિવેક. એ વાત મેં સાંભળી નહોતી તેથી આપને આર્મ-
 ત્રણ કર્યું નહોતું, તેમજ કાંઈ આતિથ્ય કર્યું નહોતું.

આપ માનની અપેક્ષા ન રાખતાં ચંદ્રમૌલિનાં દર્શન
 કરવા પધાર્યા એ આપની શોભા છે. આપ બ્રહ્મચારી છો, હું
 ચતુર્થાશ્રમી છું; આપ બાળક છો, હું વૃદ્ધ છું તોપણ આપ માનને
 પાત્ર છો, કેમકે જે વિદ્યાર્થી વૃદ્ધ છે તેજ ખરો વૃદ્ધ કહેવાય.
 આપ વિદ્યાવૃદ્ધ છો, તપોવૃદ્ધ છો, પ્રભાવવૃદ્ધ છો, આપ હુતાશન
 આચાર્ય છો તેથી જગત્માં પૂજ્ય છો, તોપણ આપ સત્સમ્રદાયની
 રક્ષા કરીને તીર્થ, દેવતા અને બ્રાહ્મણને માન આપો છો. વિષ્ણુ
 સ્વામી અને શુકસ્વામી એ બંને વેદવ્યાસની સમાન છે, અને તે
 અદ્વૈતમતના આચાર્ય છે, અને પરસ્પર બ્રાતૃભાવ રાખે છે. વિષ્ણુ
 સ્વામીના મતમાં આપે આચાર્યતા પ્રાપ્ત કરી છે. બાળક જો મહોટા
 આસનને પ્રાપ્ત થાય તો તે કેમ માનને પાત્ર ન કહેવાય? અમે
 સાંભળ્યું છે કે આપે સુબ્રહ્મણ્યક્ષેત્રમાં એક દેવની પૂજા કરવી
 એ વાદ સ્થાપન કર્યો છે અને કહ્યું છે કે એજ સદા બ્રાહ્મણને
 કરવા યોગ્ય છે. ત્યારે ધર્મશાસ્ત્રમાં પંચદેવની પૂજા
 પંચદેવની પૂજા.
 શાથી દેખાય છે? અમારા આચાર્યે તથા શિષ્યોએ
 પંચદેવની પૂજા સ્વીકારી છે. શિવ, સૂર્ય, અગ્નિ, કેશવ, અને
 કૌશિકી (દેવી) એમની જે મનથી પૂજા કરતો નથી તે સ્વર્ગથી
 અધોગતિને પામે છે. એ પ્રમાણે ઘણાં શાસ્ત્રોમાં પંચપૂજની
 નિત્યતા સાંભળી છે, તેમજ સર્વની પ્રસન્નતાને માટે બુદ્ધિમાનોએ
 પંચપૂજા કરવી જોઈએ.

એ સાંભળી આચાર્યશ્રીએ જવાબ દીધો કે પંચપૂજા એ
 કામનાવાળા ગૃહસ્થને માટે કહેલી જણાય છે, પણ નિષ્કામ મનુ-
 બ્યોને માટે હરિનું પૂજન સર્વ સમ્મત છે. સઘળા
 પંચપૂજનો નિ-
 બેધ. ગૃહસ્થો સકામ છે એમ કહેવાય નહિ. કામી હોય
 છે તે પૂર્વ તિથિને દિવસે ઉપવાસ કરે છે, અને

નિષ્કાંથી પર તિથિને દિવસે ઉપવાસ કરેછે. મનુષ્યે કામાત્માનું વિધાન કરી પછી નિષેધ કર્યોછે. નારાયણશ્રુતિ તથા ગીતા-આદિ સ્મૃતિઓમાં પણ તેનો નિષેધ કર્યોછે. કામાત્મા પણ પાંચેને ઇશ્વર કહેતો નથી, પણ એક સિવાય બીજાંને ઇશ્વરનાં અંગ કહેછે. અંગીની પૂજા કરવાથી પરસ્પરના અલેદથી અથવા મિત્રતાથી અંગની પૂજા કેમ ન થાય ? લેદથી અલેદ, દ્વેષથી અ-દ્વેષ સિદ્ધ થાય નહિ. અલેદવડે એકના પૂજનથી બધાનું પૂજન થાયછે. વ્યાસજીનાં વચનથી, સૂત્ર, અને લાઘવથી એક ઇશ્વર માન્ય છે. પૃથક્પૂજા શાસ્ત્રમાં નથી, પરંતુ દર્શનના લેદથી શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, સૌર, ગાણપત, સ્કાન્દ એ લકિતમાર્ગના લેદ છે. પુરાણ સારની ઉકિતથી તથા પુષ્પદંતની ઉકિતથી એ અલગ દર્શન છે. શિવરહસ્ય તથા શિવપુરાણ અને લિંગાદિ પુરાણમાં બીજા દે-વોના પૂજનનો નિષેધ કરી કહ્યું છે કે શિવની અર્ચા કરવી તેજ પ્રમાણે વિષ્ણુરહસ્ય, પંચરાત્ર, ભાગવત વગેરેમાં વિષ્ણુની પૂ-જાનું વિધાન છે. સૌર, ગાણપત, શાક્ત એમાં પણ એકનીજ પૂજનું વિધાન છે. પંચપૂજા ભારતાદિમાં પણ દેખાતી નથી તીર્થ મત, યજ્ઞ એ સર્વમાં એકજ દેવની પૂજા કહેલી છે. કેટલેક ઠેકાણે એકમુખ, દ્વિમુખ, ત્રિમુખ, ચતુર્મુખ એમ માન્યતા લાખીછે. ધર્મશાસ્ત્ર તપાસતાં પાંચનો કાંઈ નિયમ નથી.

કૂર્મમાં કહ્યુંછે કે:—એક પ્રભુની ત્રણ મૂર્તિ છે, તેથી કરીને પ્રયત્નવડે એ ત્રણે પૂજવા યોગ્ય છે.

ભવિષ્યમાં લખ્યુંછે કે એકલા બ્રહ્માજીનું પૂજન કરવું. બ્રહ્મા દેવ અને સર્વ પ્રાણીના પિતામહ છે માટે એ સદા પૂજ્ય છે. જે લકિતથી ચતુર્મુખનું પૂજન ન કરે તે સ્વર્ગ, રાજ્ય અથવા મોક્ષને પાત્ર થતો નથી, પણ જે લકિતથી પૂજન કરે તે સ્વર્ગ, રાજ્ય કે મોક્ષને માટે પાત્ર થાયછે. દેહ છોડવી અથવા નરકમાં પાત થવો એના કરતાં બ્રહ્માજીની પૂજા કરવા સિવાય ભોજન કરવું

એ વધારે ભુંડું છે. જે બ્રહ્માજીનો મોહથી દ્વેષ કરેછે તેનો સંગ કરવાથી કે તેની સાથે ભાષણ કરવાથી માણસ નરકગામી થાય છે. આ પ્રમાણે કહેલું છે ત્યારે આપે બ્રહ્માજીની પૂજાનો કેમ ત્યાગ કર્યો છે ? અને પંચપૂજનનું કેમ વિધાન કર્યો છો ?

પૂજા એ શું, પૂજ્ય કોણ છે, પૂજાનો અધિકારી કોણ છે, પૂજા શી રીતે થાયછે અને તેનું શું ફળ છે એ વિષયોની બાબતમાં ઘણો વાદ છે, માટે તે વિષે હું થોડું કહું છું. દેવતાના ઉદ્દેશથી દ્રવ્યના ત્યાગને પૂજા કહેછે, જેમ રાજસૂય. તાંત્રિક લોક દેવતાને મંત્રરૂપ કહેછે. ઉત્તરતાંત્રિક કહેછે કે દેવતા એ ઇશ્વર રૂપ ચેતન છે પોતાના વર્ણાશ્રમમાં રહેવાવાળા જે પાપરહિત છે તે પૂજાના અધિકારી છે. ગુણના ભેદે કરીને તેઓ કામી અને અકામી કહેવાય છે, વેદાંત પ્રયોગ અને વિધિથી જે પૂજા દેહ મન અને વાણીવડે ઉપચાર સહિત કરવામાં આવેછે તેનું ફળ ભોગ અને મોક્ષ છે અને લક્ષિત અને શ્રદ્ધા એ સાધન છે. શાસ્ત્રના વચનનો અને ગુરૂની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરવો એનું નામ શ્રદ્ધા; માહાત્મ્યજ્ઞાનવડે જે પ્રીતિ થાય તેનું નામ લક્ષિત; શ્રદ્ધા પૂર્વક ધર્મ ફળ દેવાવાળો છે. શ્રદ્ધાથી સર્વ સિદ્ધ થાયછે. શ્રદ્ધાથી હરિ પ્રસન્ન થાયછે. શ્રદ્ધાપૂર્વક જે થોડું કર્મ કરવામાં આવેછે તે પણ ઘણું થઈ પડેછે, અને તે ઘણું ફળ આપેછે. જેમ સર્વ પ્રાણીનું જીવન જળ છે, તેમ સર્વ સિદ્ધિનું જીવન લક્ષિત છે. પૂજા અને સેવા. દેહ, મન, વાણીથી જે સેવા કરવામાં આવે તે મુખ્ય

છે. પૂજા એ સેવાનું અંગ છે. જે લક્ષિત હોય તો એ પૂજારૂપી અંગ કર્મોગ કહેવાયછે અને તે અપરાલક્ષિત છે. પ્રેમૈકલક્ષણા લક્ષિત પરા છે. તેમાં પૂજ્યસ્વરૂપ નારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે તે છે. અક્ષર, અનંત, સર્વવ્યાપી, નિરંજન, નારાયણવડે ચરાચર સર્વ વ્યાપ્ત છે. સૃષ્ટિની આદિમાં સ્વપ્રકાશ, જગદ્ગૂપ તે મહાવિષ્ણુ ગુણ ભેદનો આશ્રય કરી ત્રણ મૂર્તિ ધારણ કરતા થયા. સૃષ્ટિની આદિમાં જગતની રચનાને માટે દક્ષિણઅંગથી પ્રજાપતિનું, મધ્યમાંથી જ-

ગત્નો પ્રલય કરનાર ઇશાન રૂદ્રતુ, અને જગતના પાલનને માટે વામ અંગથી વિષ્ણુતુ રૂપ મહાવિષ્ણુએ ધારણ કર્યું. એ આદિ દેવને કોઈ બ્રહ્મા કહેછે, કોઈ રૂદ્ર કહેછે ને કોઈ વિષ્ણુ કહેછે. જગત્ કાર્ય કરવામાં એ વિષ્ણુની સમર્થ ભાવાભાવસ્વરૂપશક્તિને વિદ્યા અને અવિદ્યા કહેછે. કોઈ પરમર્ષિ તેને પ્રકૃતિ કહેછે, એ પ્રમાણે એ દેવ સદા પૂજ્ય અને સર્વ દેવમય છે.

કામના વિશેષને લીધે બીજા દેવોની પૂજા મત્સ્યપુરાણમાં કહીછે. આરોગ્ય સૂર્યથી, ધન અગ્નિથી, જ્ઞાન શંકરજી ઉપાસના. મત્સ્ય પુરાણ. રથી, મોક્ષ જનાર્દનથી, યોગ, જ્ઞાન, યશને સિદ્ધિ મહાદેવથી મળેછે. સૂર્યની ઉપાસનાથી નિશ્ચય આરોગ્ય અને પુત્ર મળેછે, અને ત્રિવિક્રમ ઇષ્ટગતિ આપેછે. વિષ્ણુની પૂજા કરવાળો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને પાત્ર થાયછે, અને લક્ષ્મીતું પૂજન કરવાવાળાની સર્વ કામના પૂર્ણ થાયછે. ગણેશતું પૂજન કરવાવાળાને વિઘ્ન થતું નથી. માતૃગણથી સર્વને મહાસિદ્ધિ મળેછે, અગ્નિની પૂજાથી ધન અને ધાન્ય મળેછે. દુર્ગાની પૂજાથી સ્વર્ગમોક્ષની સિદ્ધિ મળેછે.

કૂર્મપુરાણમાં વિષ્ણુની પૂજાની શ્રેષ્ઠતા લખી છે. વિષ્ણુના આરાધન કરતાં કોઈ પણ વૈદિક કર્મ વધારે પવિત્ર નથી, તેટલા માટે આદિ મધ્ય અને અંતરહિત હરિતું રોજ આરાધન કરવું.

ગરુડપુરાણ કહેછે કે બ્રહ્મા, રૂદ્ર, દિવાકર, એ વિષ્ણુ છે. તેટલા માટે જનાર્દનને છોડી હું કોઈ બીજાને અતિ પૂજ્ય માનતો નથી. ભાગવતમાં લખ્યું છે કે વૃક્ષના મૂલમાં પાણી સિંચવાથી સઘળી શાખા ડાળી વગેરેને તૃપ્તિ મળેછે. જેમ પ્રાણની તૃપ્તિથી સર્વ ઇન્દ્રિયોતું પોષણ થાયછે તેમ ભગવાનની સેવાથી સર્વતું પૂજન થાયછે.

ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે:—કામનાથી જેનું મન હરાઈ જાય
 ગીતા. છે તે બીજા દેવતાને પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે તેજ
 દેવતાની પુજા કરે છે પણ તે અદ્વૈતવાદવાળાને
 જે કૃષ્ણ મળે છે તે નાશવાન હોય છે જે માણસ જે દેવને લજે
 છે તે માણસ તે દેવને પામે છે અને મને લજે છે તે મને પામે છે,
 બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વ વિનાશી છે. હે અર્જુન, મને પામ્યા પછી
 ફરી જન્મ થતો નથી, સર્વ ધર્મ છોડી મારે શરણ આવ, હું તને
 સર્વ પાપમાંથી છોડાવીશ.

ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—મોક્ષની જેને ઇચ્છા છે તે ઘોરરૂપ
 ભૂતપતિને છોડી, શાંત થઈ મને લજે છે. જે રજો-
 ભાગવત. ગુણી અને તમોગુણી છે તે લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય અને
 અને પુત્રની ઇચ્છાથી પિતૃ, ભૂત, પ્રજેશ વગેરેને લજે છે.

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં એક દેવતા વિષ્ણુનું મુખ્યત્વે કરીને
 પૂજન કરવાનું કહ્યું છે. દ્વેષ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.

શ્રીશંકરાચાર્યજીએ પાંચ દેવતાના પૂજનનો પ્રચાર કર્યો
 છે તેનું કારણ જણાઈ આવે છે, અને તે મહોટાઓને મહોટથી
 પણ સાંભળ્યું છે. જૈનમતનો અશોક રાજા ચક્રવર્તી
 પંચપૂજનના પ્ર- થયો, ત્યારે તેની આજ્ઞા પ્રચલિત થઈ. તેણે કહ્યું
 ચારનું કારણ. કે હું જૈનમતનો છું માટે પ્રજાએ પણ બીજો ધર્મ
 અશોક. છોડી એજ ધર્મ પાળવો જોઈએ. આવું તેનું કઠોર
 શાસન સાંભળીને પ્રજા ઘણી દુઃખી થઈ, અને કહેવા લાગી કે
 રાજા દુઃખદાઈ થયાથી ગૃહસ્થ પોતાના ધર્મનો શી રીતે નિર્વાહ
 કરી શકે? ઘણાએ પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો. કેટલાએક ધર્મની
 રક્ષાને માટે ઘર છોડી વનમાં ગયા. પોતાના દેવનાં ચિન્હનો
 આશ્રય કરીને વૈદિક ધર્મના પ્રચારની આશામાં આશામાં ઘણા
 લોકો પુત્ર, પૌત્ર સહિત મરી ગયા. અને એમનાં સંતાન ઘણા
 કાળ વિતી જવાથી ધર્મને ભૂલી ગયાં. પુસ્તકને પંડિત ન રહે-

વાથી બધા પરસ્પર વિરૂદ્ધલિંગી થયા. ત્યારે સાક્ષાત્ શંકરે
બૌદ્ધને ભય કરવા અને મૂળ ધર્મ પાળનારને સુખ કરવા અવ-
તાર લીધો. વૈદિક લોકો એકપૂજની વિરૂદ્ધ હતા એમ માલમ
પડવાથી તેમને મેળવી લેવાના હેતુથી અને બૌદ્ધને જીતવાની ઇ-
ચ્છાથી શ્રીશંકરાચાર્યજીએ પંચપૂજ ચલાવી, પણ પોતે તો નારાય-

શ્રીશંકરાચાર્ય,
વિષ્ણુ ભક્ત.

ણના ભક્ત હતા એમ એમણે ગીતાદિ ગ્રંથનાં વ્યા-

ખ્યાન કરેલાં છે તેથી તથા મંગળાચરણથી, સ્તોત્રોથી,

અને બીજા ગ્રંથોથી સ્પષ્ટ જણાય છે. જે સંન્યાસી

પ્રથમ વૈષ્ણવ હોય છે એને વિષ્ણુચિન્હ હોય છે. શ્રીશંકરાચાર્યજી

પદ્ધતિમાં લખે છે કે હું વિષ્ણુને શરણુ જાઉં છું. વિષ્ણુ, શિવ,

બ્રહ્મા વગેરેમાંથી ગમે તેની પૂજા કરો તેમાં અમે કોઈને રોકતા

વિષ્ણુપૂજા.

નથી, પણ સત્ત્વ ગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. સત્ત્વ

મૂર્તિ સ્વયં હરિ છે, માટે જે પરમગતિ ઇચ્છતા હોય

તેમણે વિષ્ણુની પૂજા કરવી જોઈએ. ઇશ્વરની સેવાથી કલ્યાણ થાય

છે. ઇશ્વર એક છે, પછી તેને ગમે તે કહો. આપ ઘણાને ભજો છો

તે શું ? એ પ્રમાણે રાગદ્વેષરહિત આચાર્યશ્રીનું ભાષણ સાંભળી

ચતિરાજ પ્રસન્ન થયા, અને બોલ્યા કે આનંદમયોઽભ્યાસાત્ આ

સૂત્રનું વ્યાખ્યાન સંભળાવો. તે ઉપરથી આચાર્યશ્રીએ પ્રથમ

એમના માર્ગના પદ્મપાદાચાર્ય વિગેરેને જે અર્થ સંમત હતો તે

સંભળાવ્યો, અને પછી વિષ્ણુસ્વામીના મત પ્રમાણેનો અર્થ સંભ-

ળાવ્યો, અને કહ્યું કે તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં લખ્યું છે કે બ્રહ્મને જા-

ણવાવાળો પરમાત્માને પામે છે. ત્યારે બ્રહ્મવિત્ કોણ છે, કોણ અવર

છે, શું ક્ષણ છે ? સત્યજ્ઞાનમનન્તંબ્રહ્મ એ વાક્ય બ્રહ્મ કોણ છે તે બતા-

વે છે. એમના જ્ઞાનથી સર્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરમાનંદ એ પર છે.

ગણિતાનંદ એ અવર છે. એ બ્રહ્માત્મા જ્ઞાન અને ભક્તિથી મળે છે.

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે ભૃગુઋષિની આખ્યા છે. તપ એ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત

કરવાનું સાધન છે. જગત્ એ બ્રહ્માત્મક છે. દેહાદિક એ અન્નાદિ

મૂર્તિ છે, તે ગણિતાનંદમાં રહે છે તોપણ તેને પરબ્રહ્મતા છે, અને

પૂર્ણાનંદરૂપ એ તેના કુળરૂપ છે. મૈત્રાયણી શ્રુતિમાં અભને વિષ્ણુ કહ્યું છે, એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું. તે પછી કેટલાએક વખત સુધી શાસ્ત્રીય ચર્ચા ચાલી. સંધ્યાનો સમય થયો એટલે યતિરાજ અને અસ્મદાચાર્ય ત્યાંથી મહાદેવજીનાં દર્શન કરવા આનંદથી છુટા પડ્યા. બીજે દિવસે આચાર્યશ્રી ત્યાંથી વિધાનગર પધાર્યા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વિધાનગરથી પંઢરપુર.

કૃષ્ણદેવરાજ આચાર્યશ્રીનું પધારવું સાંભળી રાજવિભૂતિ સાથે સામો ગયો, અને યોગ્ય સત્કાર સાથે આચાર્યશ્રીને પોતાને મહેલે પધરાવી લાવ્યો. મહેલમાં ઉત્તમ આસન ઉપર આચાર્યશ્રીને પધરાવી રાજાએ આચાર્યશ્રીને તીર્થયાત્રાનું વૃત્તાંત પુછ્યું. શૈષલદ્વાદિયે સર્વ વૃત્તાંત કહી બતાવ્યું તે સાંભળી સઘળાં આનંદ પામ્યાં. પછી સંધ્યાનો સમય સાચવવા માટે આચાર્યશ્રી ત્યાંથી પોતાના નાનાને ત્યાં પધાર્યા. ત્યાં પોતાનાં માતૃશ્રી, માતામહ, મામા વગેરે સર્વને મળી આચાર્યશ્રીએ તુંગલદ્રાનદીને કાંઠે એક રમ્ય સ્થળમાં મુકામ કર્યો. ત્યાં સ્નાન સંધ્યા તથા દેવસેવા કરી શ્રીઠાકોરજીને ભોગ ધરાવી આચાર્યશ્રીએ ભોજન કર્યું. પછી હામોદર વગેરે સેવકો પોતાના કામથી પરવારી હાજર થયા એટલે શ્રીભાગવતની કથા કરી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઉઠી ભગવત્કીર્તન કરી, હાથ, પગ મુખ, નેત્ર ઘોઈ શ્રીગોકુળચંદ્રમાજીનું ધ્યાન ધર્યું. પછી દેહકૃત્ય, તીર્થસ્નાન વગેરેથી પરવારી વેદાભ્યાસ કર્યો અને સેવા તથા ભોજનથી પરવાર્યા એટલે રાજા ત્યાં આવ્યો; તેણે અંતઃપુરની બાકીની સ્ત્રીઓને તથા બીજાં માણસોને દીક્ષા આપવાની અને પોતાને સંપ્રદાયના અર્થનું વિશુદ્ધ જ્ઞાન સમજાવવાની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ રા-

જાને મહેલે પધારવાનો વખત મુકરર કર્યો. દામોદરે અને શેષ-
ભટ્ટે દીક્ષાના સંબંધમાં શી તૈયારી કરી રાખવી તે રાજાને સમજાવ્યું.

ખીજે દિવસે નિમેલે વખતે આચાર્યશ્રી રાજાને મહેલે
પધાર્યા. ત્યાં જેઓને દીક્ષા આપવાની હતી તેઓને
ઓતાજનો.

આચાર્યશ્રીએ દીક્ષા આપી, પછી આચાર્યશ્રીનો
ઉપદેશ સાંભળવાને માટે એક એકાંત સલાગૃહમાં સિંહાસન મુકી
અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ, મંત્રીઓ, નાયકો વગેરે ખાસ મંડલીને માટે
બેસવાની ગોઠવણ કરી હતી ત્યાં રાજાએ આચાર્યશ્રીને પધરાવ્યા.
પછી આચાર્યશ્રી બોલ્યા કે:—

સત્ય, શૌચાદિ લક્ષણ એ એક સાધારણ ધર્મ છે. દ્વિજ-
આચાર્યશ્રીનો ઉપદેશ. તિનું સંસ્કાર-લક્ષણ વિશેષ છે. ઇષ્ટાપૂર્ત (વાવ,
કુવા ઇં) વગેરે લેદથી નિત્ય નૈમિત્તિક, કામ્ય,

એવા ઘણા પ્રકારનાં કર્મો ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે;
તેમાં કામ્ય કર્મ કરવા લાયક નથી. રાજાએ પ્રજાપાલન ધર્મ વિ-
શેષ કરીને બજાવવો જોઈએ. હરિની સેવા, હરિભક્ત અને તપ-
સ્વીનો સત્કાર, પ્રજાનું પાલન, એ ધર્મો બજાવવા યોગ્ય છે. રાજા
એ ધર્મનું મૂલ છે માટે તેણે પ્રજાને પણ ધર્મમાં ચલાવવી જો-
ઈએ. દરેક મનુષ્યે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી વિષ્ણુ ભગવાનનું કીર્તન
કરવું, પછી પવિત્ર થઈ:—

કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા માનસી સા પરા મતા ॥
સેવા સ્વરૂપ.

ચેતસ્તત્પ્રવળં સેવા તત્સિદ્ધયૈ તનુવિત્તજા ॥

તતઃ સંસારદુઃખસ્ય નિવૃત્તિર્બ્રહ્મબોધનમ્ ॥

અર્થ—સદા શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી; તેમાં માનસી સેવા
ઉત્તમ માનેલી છે. ભગવાનમાં ચિત્તને પરોવવું એનું નામ સેવા.
તે સેવાની સિદ્ધિને માટે તનુજા અને વિત્તજા સેવા કરવી. તેમ
કરવાથી સંસારનાં દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે અને બ્રહ્મના સ્વરૂપનો
બોધ થાય છે.

કેટલાંએક સ્થળોએ મનને જડ કહેલુંછે, પણ અમે ધારીએ છીએ કે આચાર્યશ્રી તેમ માનતા નહોતા. તેઓ તો इन्द्रियाणां मनश्चास्मि ઇન્દ્રિયામાં મન હું (ભગવાન) છું, એમ માનતા હતા.

વિષયો અને વાસનાઓથી બંધાઈ ગયેલા જીવને મુક્ત થવાનું કોઈ પણ લૌકિક કે અલૌકિક સાધન હોય તો તે મનજ છે.

હે રાજન્ ! જ્યાં મંદિરો, દેવાલયો વગેરે ન હોય ત્યાં તે કરાવવાં, તેમના નિભાવને માટે બંદોબસ્ત કરવો, વિક્તળ સેવા. પ્રભુ નિમિત્તે દુઃખીઓનાં દુઃખ કાપવાં, ભૂખ્યાને, ગરીબને, અતિથિ, વગેરેને અન્ન આપવું, અનાથાશ્રમો બાંધવાં, જ્યાં દેવાલયો હોય ત્યાં સત્સંગને માટે કથા વાર્તા-વૈષ્ણવ. ની યોજના કરવી, હરિભક્તિનો વધારો થાય એવા દરેક ઉપાય લેવા, એ વગેરે કામમાં જે દ્રવ્ય ખર્ચવું એ વિક્તળ સેવા છે.

ઠાકોરજીને પ્રક્ષાલન કરાવવું, એમને પધરાવવા, ભોગ ધરાવવો, સામગ્રી તૈયાર કરવી, એ તનુજ સેવા છે. તનુજ-સેવા. આ જગત્ ભગવાનરૂપ છે, અને સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં ભગવાન વસેછે, એ વાત હૃમ્મેશ યાદ રાખી, પૈસાથી કે જાતમહેનતથી સર્વ પ્રાણીઓનાં દુઃખની નિવૃત્તિ કરવી એ પણ તનુજ અને વિક્તળ સેવા છે કેમકે ભગવાને ગીતાજીમાં કહ્યું છે.

મયિ સર્વામિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા इव ।

જેમ દોરામાં મણિયોનો સમૂહ પરોવાયેલો છે તેમ મારામાં આ સર્વ (જગત્) પરોવાયેલું છે.

હે રાજા ! જે મનુષ્યનાં જ્ઞાન, આત્મબળ, કાર્ય કરવાની શક્તિ, સત્ય, દયા, શૌચ, પરોપકારબુદ્ધિ વિ-માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક ભક્તિ. ગેરે ગુણો જાણવામાં આવેછે, તેના ઉપર તે તે ગુણોના પ્રમાણમાં આપણા મનમાં પ્રીતિ કે ભાવ અને માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાયછે. હરિ એ સર્વ દેવ, દાનવ

અને માનવ કરતાં વધારે સદ્ગુણ સંપન્ન અને બળવાન છે. તે નિર્દોષપૂર્ણગુણસંપન્ન, સર્વવ્યાપી અને સર્વશક્તિમાન છે. એ વાત એમની કથાઓ, વાર્તાઓ, ઇતિહાસો અને પુરાણોથી જાણવામાં આવે ત્યારે આપણા મનમાં હરિને માટે માન, શ્રદ્ધા અને પ્રેમની લાગણી ઉત્પન્ન થાય. એટલા માટે હરિનું માહાત્મ્ય જાણવાની અવશ્ય જરૂર છે.

વસ્તુશક્તિ ભાવનાની અપેક્ષા રાખતી નથી, તોપણ અનુકૂલ ભાવનાથી તે શક્તિનો પ્રભાવ વધારે જણાય છે. શ્રીહરિના મંળધમાં સઉથી વધારે અનુકૂલ ભાવના પ્રેમ છે.

સેવા કરવાથી શ્રીહરિમાં ચિત્ત પરોવાયેલું રહે છે એ વાત ખરી છે, તોપણ જ્યાં સુધી તે સેવા લક્ષિતરૂપ થતી નથી ત્યાં સુધી શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે જેઓએ લાંબા કાળ સુધી હરિની સેવા કરી છે તેઓ પણ હરિની પ્રાપ્તિ કરી શક્યા નથી.

હરિકથા, શાસ્ત્રાભ્યાસ કે શાસ્ત્રોના શ્રવણ વગેરેથી હરિના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન સંપાદન કરી સુદૃઢ રનેહવડે જે લક્ષિ. સેવા કરવામાં આવે તેજ લક્ષિ છે; અને તેવડેજ આ કલિકાલમાં મુક્તિ થાય છે; બીજા કોઈ ઉપાયથી મુક્તિ થતી નથી.

વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, યોગ, પ્રેમ કે તપ સહિત લજન કરવામાં આવે તો પ્રભુની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. પણ આ કલિકાલમાં વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, યોગ કે તપ એ સાધનો બની શકે એવાં નથી માટે પ્રેમથી હરિને લજવા એજ સુગમ છે. તેથી શ્રીહરિના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન સંપાદન કરી પ્રેમવડે શ્રવણાદિ સાધનોથી એમને લજવા એજ ઉત્તમ સેવા અથવા લક્ષિ છે અને એજ તરવાનો ઉપાય છે.

हरिभूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ॥

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्ट तथाकृतिगती सदा ॥

(અર્થ)—લગવાનની મૂર્તિનું નિરંતર ધ્યાન ધરવું. (જો

કે ભગવાન પ્રત્યક્ષ નથી તોપણ) સંકલ્પથી તેમનું દર્શન, સ્પર્શન, હસ્તથી સેવા, તથા ચરણથી સમીપગતિ વગેરે કરવું.

એમ કરવાથી તથા પ્રભુના સદા ગુણ ગાવાથી પરમાનંદ પ્રગટ થાયછે.

હે રાજા ! વિવેક, ધૈર્ય, અને આશ્રય જે ભક્તિના સંબંધમાં જરૂરનાં છે, તે ધારણ કરવાની જરૂર છે.

પ્રભુ પોતાની ઇચ્છાથી સર્વ વસ્તુ કરશે, કેમકે તે સર્વ કરવાને સમર્થ છે એનું સદા ધારવું, અને કોઈ વા-
વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય. તની હઠ ન કરવાં, એને વિવેક કહેછે. સર્વ દુઃખો સહન કરવાં, અને તેનો પ્રતિકાર પ્રભુ ઇચ્છાથી મળી આવે તો તેનો અનાદર ન કરવો, એનું નામ ધૈર્ય છે. અશક્ય કે સુશક્ય વસ્તુને વિષે તેમજ દુઃખ, હાનિ, પાપ, ભય, ભક્તદ્રોહ, અહંકાર, પોષ્યવર્ગનું અતિક્રમણ, વિગેરે વિષયોમાં હરિનોજ આશ્રય રાખવો એનું નામ આશ્રય છે.

લૌકિક વ્યાપારમાં મગ્ન થયેલાં મનુષ્યો પણ શ્રીહરિમાં ચિત્ત રાખી શ્રવણાદિ ભક્તિવટ નિત્ય શ્રીહરિનું આરાધન કરે તો તેથી શ્રીહરિ પ્રત્યેનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાયછે; તે પ્રેમ દૃઢ થતાં શ્રીહરિને વિષે આસક્તિ ઉત્પન્ન થાયછે; અને એ આસક્તિ દૃઢ થતાં શ્રીહરિ એજ વ્યસનરૂપ થઈ જાયછે; એટલે શ્રીહરિની વાર્તા, શ્રીહરિના ગુણ ગાવા અને શ્રીહરિનીજ સેવા સિવાય બીજું કંઈ રૂચતું નથી.

સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિર્દૃઢા ભવેત્ ॥

યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો ન કાપીતિ માતિર્મમ ॥

જેની આસક્તિ સેવામાં અથવા કથામાં દૃઢ થાય તેનો જીવિતપર્યંત કયાંય પણ નાશ થતો નથી એમ મારી મતિ છે.

ભગવાન્ પતંજલિ કહેછે કે જે વસ્તુ ઉપર મનની વૃત્તિઓ સંકીર્ણ કરવામાં આવે તે વસ્તુના ગુણ જાણવામાં આવેછે. આ વાત સત્ય છે. ત્યારે શા માટે દરેક મનુષ્યે શ્રીહરિને વિષે

મનની એકાગ્રતા કરી એમના ત્રણે લોકને પાવન કરનાર ગુણો ન જાણવા ?

સત્યજ્ઞાન જેમ ગ્રંથો અને પુસ્તકોમાંથી મળી આવેછે; તેમજ તે આ જગત્માં પણ વાયુની માફક સર્વ ઠેકાણે પ્રસરી રહ્યું છે; પરંતુ જે મનુષ્ય તે જોવાની કાળજી અને અભ્યાસ રાખે છે તે તેને જોઈ શકેછે અને સંપાદન કરી શકેછે.

यस्मिंस्तु सर्वेस्युरसंनिविष्टा धर्मोयतः स्यात्तदुपक्रमेत ।

द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वति न प्रशस्ता ॥

અર્થ:—પુરૂષે જે કામમાં ધર્માદિ ના હોય તેનો આરંભજ કરવો નહિ; માત્ર જેનાથી ધર્મ સધાય એવાંજ કાર્ય કરવાં; કારણ કે ધર્મથી વિરૂદ્ધ, ને કેવળ અર્થનેજ પરાયણ હોય, એવો પુરૂષ જગત્માં દ્વેષભાવને પામેછે, ને તેવીજ રીતે કેવળ કામ પરાયણ પુરૂષ પણ અતિનિંદાને પાત્ર થાયછે.

શ્રીઓના ધર્મવિષે શ્રીરામચંદ્રજી કહેછે કે.—

व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ।

भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेत्

અર્થ—વ્રત તથા ઉપવાસ આદિ કરવામાં તત્પર એવી ધામણ સ્ત્રી પણ જો પોતાના સ્વામીને અનુકૂલ થઈ ન વર્તે તો મહા અધમગતિને પામેછે.

अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ।

भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमृत्तमम् ॥

અર્થ—દેવતાઓ વગેરેનાં પૂજન અર્ચનથી તથા નમસ્કારાદિથી નિવૃત્ત થયેલી (તે કશું ન કરનારી) સ્ત્રી પણ જો પોતાના ભર્તારની સેવામાં તત્પર રહેછે તો તેને ઉત્તમ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાયછે.

હે રાજા ! સર્વ મનુષ્યોએ સદાચરણવાળા ગુરૂની સેવા કરવી. દુરાચરણવાળા ગુરૂથી દૂર રહેવું. ધર્મદ્વેષી ગુરૂને છોડી દેવો.

બ્રાહ્મણને દાન દેવું, સર્વ પ્રાણીને અન્ન વસ્ત્ર આપવાં, અને વૈષ્ણવમાં લગવાનું વસેછે માટે એને યોગ્યતા પ્રમાણે જે માગે તે આપવું. બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી એ રાંધેલા અન્નના સ્વામી છે, તેમનું પૂજન કરી ગૃહસ્થે અન્ન વસ્ત્ર આપવું. અતિથિ દુરાચારી હોય કે સદાચારી હોય તો પણ તે અન્ન દેવાને યોગ્ય છે. અતિથિબ્રાહ્મણને જમાડી પોતાનાં ગંધુઓની સાથે ભોજનકરવું; જેના ઘરમાં કુળનો પોષ્યવર્ગ ભોજન કરેછે, અને પર્વ, યાત્રા, ઉત્સવ થાયછે, તે શ્રીમાન્ ગૃહસ્થ છે. માતા, પિતા, ગુરૂ, પુત્ર, ગંધુ, સ્ત્રી, કિંકર, અભ્યાગત, અતિથિ એ પોષ્ય કહેવાયછે.

વૈષ્ણવ સંત કહેવાયછે. છ કર્મના કરવાવાળા સાંપ્રદાયિક એવા ઘણા પ્રકારના સંત હોયછે, તે હરિ એકલાનોજ આશ્રય કરે છે, બીજાની ઇચ્છા કરતા નથી; એવા સંતોનો સત્કાર કરવો.

હે રાજન્ ! સત્સંગને માટે, પવિત્ર, શાન્ત, મહા મન-વાળો, શ્રદ્ધાવાળો, જીતેન્દ્રિય, લગવાનની લક્ષિત કરવાવાળો, એવો અમારા શિષ્યોમાંથી કેાઈ એક વિદ્વાન્ આપની પાસે રાખો.

એ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યા પછી રાજા વગેરેએ જે જે સં-દેહના ખુલાસા પુછ્યા તે આચાર્યશ્રીના સેવકો શેષભટ્ટ વગેરે એ ક્રમવાર બતાવ્યા. પછી આચાર્યશ્રીએ શ્રીવિકૃલનાથજીની સેવાનો ક્રમ રાજા, રાજમાતા તથા રાણીઓને સારી રીતે બતાવ્યો. રાજાના કહેવાથી શેષભટ્ટને રાજાની પાસે મુકીને આચાર્યશ્રી પોતાના આશ્રમમાં આવ્યા; અને રાત્રે કથાવાર્તા કરી. ત્યાંથી બીજે દિવસે શ્રીવિકૃલનાથજી તરફ પ્રયાણ કરતી વખતે એ દેશના જે શિષ્યો આચાર્યશ્રીની સાથે હતા તેમને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તમારામાં જેઓ ઉત્કંઠા રાખવાવાળા હોય તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો અને પોતપોતાને સ્થાનકે જાઓ. હરિની ઇચ્છા હશે તો અમારો સંગ ફરીથી થશે. એમ કહી તેઓને આચાર્યશ્રીએ વિદાય કર્યા.

પોતાનું આન્હંક, હરિની સેવા, અને કથા કરતાં, અને રોજ બે પહોર ચાલતાં, આચાર્યશ્રી થોડા દિવસમાં કોલાપુર પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રીલક્ષ્મીજીનાં દર્શન કરી, ભેટ ધરી, કોલાપુર; અહો બલેશ્વર. એક દિવસ રહી, ત્યાંના લોકને ઉપદેશ કરી, ત્યાંથી સહ્યપર્વતપર ગયા. ત્યાં અહોબલેશ્વર અને કૃષ્ણા નદીનું મૂળ છે. ત્યાંથી વિરાજક્ષેત્રમાં ગયા અને ત્યાં જે જે તિથી પાસે હતાં ત્યાં સ્નાન કર્યું. પછી સેવા વગેરેથી પરવાર્યા એટલે દિવાકર નામનો આન્ધ્ર બ્રાહ્મણ ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો કે, હે આચાર્યવર્ય! કર્મની કેવી ગતિ છે તે કૃપા કરીને કહો. ત્યારે આચાર્યશ્રી બોલ્યા કે તમે શાસ્ત્ર જાણવાવાળામાં ઉત્તમછો, અને અજ્ઞાનીઓને જાણવા માટે જાણ્યા છતાં પ્રશ્ન કરોછો, તો સાંભળો.

વેદાભ્યાસ કરવાવાળા, અને અભિહોત્રપરાયણ, ષટ્કર્મ કરવાવાળા કર્મનિષ્ઠને સત્યલોકની પ્રાપ્તિ થાયછે; અને તે જતાં આવતાં ભૂલોકમાં પણ રહેછે. ભૂલોકમાં તેઓનો બ્રાહ્મણને ત્યાંજ જન્મ થાયછે, અને બંને ઠેકાણે તેઓ સુખમાં રહેછે. એ પ્રમાણે વૈદિકકર્મ કરવાવાળાની ગતિ છે. કદાચ તે કર્મો છુટી જાય તો પણ દુઃખ લોગવીને તેઓ સુખને પામેછે.

વર્ણાશ્રમને અનુસરી સંસ્કારવડે સંસ્કૃત થઈ કર્મમાર્ગનો અધિકારી થઈ જે જ્ઞાનમાં નિષ્કામ ચિત્તવાળો, જ્ઞાનીની ગતિ. કામ્યકર્મથી રહિત, પાપકર્મથી વિમુખ, નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મ કરવાવાળો છે, અને યજ્ઞોપવીત પછી વેદ વેદાંગમાં પંડિત થઈ વિધાનપૂર્વક ગુરૂ પાસેથી સંન્યાસ લેઈને, અથવા ત્રણે આશ્રમ પહેલા કરીને, વિરક્ત થઈને સંન્યાસાશ્રમ લેછે, અને જ્ઞાન સંપાદન કરેછે, તે શુકલગતિથી બ્રહ્મલોકમાં જઈ ઘણા દિવસ ત્યાં રહેછે, અને તે બ્રહ્મલોકની સાથે મુક્ત થાયછે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનીની ગતિ છે. કોઈક અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે, અથવા ઇશ્વર કે ગુરૂની કૃપાથી વહેલો પણ મુક્ત થાયછે.

જે વેદમાર્ગમાં તત્પર થઈ વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે
 દેવતાના ઉપા- દેવતામાં પ્રવેશ કરેછે, તે દેવતાઓની સાથે મુ-
 સકની ગતિ. ક્ત થાયછે.

નિગમથી રહિ- જે નિગમથી રહિત છે તે બ્રહ્મ થઈ જાયછે.
 તની ગતિ.

જે કેવળ આગમમાર્ગમાં અધિકારી નથી, પણ જેને ઇ-
 ભક્તની ગતિ. શ્વરમાં માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક પ્રેમસંપાદન એ ભક્તિ
 છે, તે ભગવાનના અનુગ્રહથી વહેલો મુક્ત થાયછે.

સ્વાધિકારાનુસારેણ માર્ગસ્ત્રૈધા ફલાય દિ ॥

અધુના હ્યધિકારાસ્તુ સર્વ એવ ગતાઃ કલૌ ॥

કૃષ્ણશ્વેત્સેવ્યતે ભક્તયયા કલિસ્તસ્ય ફલાય દિ

અર્થ—પોતપોતાના અધિકાર અનુસાર ત્રણ પ્રકારના માર્ગ
 (જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ) ફળ આપનાર થાયછે. પણ હાલ આ
 કલિયુગમાં સર્વ અધિકાર જતા રહ્યાછે. તેથીકરીને જો શ્રીકૃષ્ણની
 સેવા કરવામાં આવે તો કલિયુગ તેનું ફળ આપેછે.

વૈરાગ્ય વગર જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આ કલિયુગમાં વૈરાગ્યસાધ્ય નથી. એ
 કારણથી જ્ઞાનનો અધિકાર નષ્ટ થયોછે. દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, મેત્ર, કર્મ અને કર્તા
 એ છ પદાર્થો શુદ્ધ હોય તોજ કર્મ ફળ આપેછે. આ કલિયુગમાં એ પદાર્થો શુદ્ધ
 હોઈ શકતા નથી તે કારણથી કર્મનો પણ અધિકાર નષ્ટ થયોછે. ત્રીજો માર્ગ ભક્તિ-
 નો છે અને તેજ આ કલિયુગમાં ફલ આપે એવો છે, કેમકે તેમાં અધિકારની
 વિશેષે કરીને જરૂર નથી.

એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનું ભાષણ સાંભળી, ઘણું ઉત્તમ એમ
 કહી તે બ્રાહ્મણ ત્યાંથી ગયો. બીજે દિવસે આચાર્યશ્રી ત્યાંથી પંઢ-
 રપુર તરફ રવાના થયા. આચાર્યશ્રીએ ત્યાં ભીમરથીનદી (ભીમા-
 નદીની ચંદ્રભાગા નામની શાખા) માં સ્નાન કરી આન્હિક કર્યું
 એટલામાં શ્રીવિકૃલનાથજીનાં સેવકો એમને મંદિરમાં પધરાવવા
 આજ્ઞા, તેથી તેમની સાથે આચાર્યશ્રી મંદિરમાં પધાર્યા.

અધા ભાગવત વૈષ્ણવો આચાર્યશ્રીને જોઈ ઘણાં ખુશી થયા.

આચાર્યશ્રીએ શ્રીવિકૃલનાથજીને સાષ્ટાંગદંડવત્ પ્રણામ કરી, ભેટ ધરી, ચરણસ્પર્શ કરી આલિંગન કર્યું. પંચામૃતથી સ્નાન કરાવી, પોતે લાંબા હતા તે વસ્ત્રાભૂષણ ધરાવી, નૈવેદ્ય બગેરે ધરાવી સેવકોને સંતોષ આપ્યો. પછી આચાર્યશ્રી નદીપાર પોતાના આશ્રમમાં પધાર્યા અને ત્યાં પારાયણ કર્યું. પછી ત્યાં આવેલા ભાગવત વૈષ્ણવોએ પુછ્યું કે આપના સંપ્રદાયમાં શું પ્રમાણ છે, અને સાધન શું છે ?

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે ચાર વેદ, સૂત્ર, ગીતા, શ્રીમદ્ભાગવત એ પ્રમાણ છે; નવધાભક્તિ એ સાધન છે; ભાવાદ્વૈત, ક્રિયાદ્વૈત, અને દ્રવ્યાદ્વૈત એ ભાવના છે.

શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મસમર્પણ એ નવધાભક્તિથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. સંપ્રદાય પ્રમાણે એ સર્વ ભક્તિ કરવી કે એક પ્રકારની ભક્તિ કરવી. એ સાંભળી એક વલ્લભ નામના બ્રાહ્મણે પુછ્યું કે વિરાગી ભક્ત કેવા છે ? તેઓ વર્ણાશ્રમ અને આચારથી હીન છે. ભાગવત વૈષ્ણવ એવા હોતા નથી.

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તેઓ વિષ્ણુનાં ચિન્હ ધારણ કરવાવાળા છે, વૈષ્ણુવાશ્રમી છે, ગુરૂના સંપ્રદાય પ્રમાણે હરિનું ભજન કરે છે, પરોપકાર કરવામાં કટિબદ્ધ છે, ધર્મની રક્ષા કરવામાં તત્પર રહે છે, શક્તિ પ્રમાણે સ્વધર્મ, દાન, વ્રતાદિક, અક્ષયેષ્ટ્ર વગેરે કરે છે, અને માર્ગમાં ચાલવાવાળાને આશ્રય આપે છે.

તેઓ સન્માર્ગના ઉપદેષ્ટા, હરિપૂજના પ્રવર્તક, પાપકર્મથી વિમુખ, હિંસાના નિવર્તક, જીતેન્દ્રિય, શાન્ત, કામક્રોધાદિથી રહિત, ગોબ્રાહ્મણને પ્રિય, વૈષ્ણુવાચાર્યના ભક્ત, નિર્લોભી, રાગરહિત, એવા એ તીર્થયાત્રા કરવાવાળા વૈષ્ણુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. એ કાંઈ લક્ષ્યાશ્રમી નથી, અને એમનામાં દોષ નથી.

એ સાંભળીને વલ્લભ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો, અને સર્વ વૈષ્ણુઓએ એને ધિક્કાર્યો, ત્યારે તે ઉડીને હાથ જોડીને બોલ્યો કે આ-

પનો અપરાધ કરવાવાળો માણસ વજ્જના શરીરવાળો હોય તોપણ પિગળી જાય તો મારી શી ગણતરી ? મારા મનમાં માત્સર્ય નથી. મેં સ્માર્ત લોકોનો સંદેહ દૂર કરવાને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. મને યથાર્થ ઉત્તર મળ્યો, માટે આપ શરણે લ્યો. હું આપને શરણે આવીને કૃતાર્થ થઈશ, બીજા ઉપાયથી થઈશ નહિ. તે ઉપરથી આચાર્યશ્રીએ એને અષ્ટાક્ષર મંત્રને માળા આપ્યાં, અને સંપ્રદાયનું રહસ્ય સમજાવી શ્રીવિકૃલપ્રભુની સેવા આપી.

તે પછી જ્ઞાનદેવના શિષ્યોએ હાથ જોડીને કહ્યું કે અમે જ્ઞાનદેવના શિષ્યો. વિષ્ણુસ્વામીસંપ્રદાયના છીએ, અને ઉપદેશ લેવાની ઇચ્છાથી આપને શરણે આવ્યા છીએ. આ પ્રહ્લદત્તાદિ પંડિતો દ્વૈતાદ્વૈત પરાયણ સનત્કુમાર વગેરે સંપ્રદાયના છે. એમના સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રી નિમ્બાદિત્ય અહિં પહેલાં થયા હતા, તે સુદર્શનના અવતાર હતા. સનકાદિક મતવાળા વૈષ્ણવો રાધાકૃષ્ણના ભક્ત છે. તેઓ ચિત્તથી અભેદ પણ વાસ્તવિક ભેદ માને છે. અમારો મત કેવો છે તે આપ કહો.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે સાવધાન થઈને સાંભળો. શેષ અને પ્રહ્લાદાદિના ભેદથી તમારો સંપ્રદાય બે પ્રકારનો છે; અને ભાગવત એ અમારા લોકોનો સંપ્રદાય છે. અમારા લોકોનો મત એવો છે કે જગત્ હરિરૂપ છે. બ્રહ્મભેદાંશા એ શ્રુતિવડે પ્રહ્લરૂપથી પ્રહ્લાંશ જીવ ભક્તિ કરવાને માટે નિકલ્યા છે, તેથી કરીને ભક્તિથી હરિલીલાના અધિકારી છે. જો વાસ્તવિક ભેદ હોય તો હરિની અચ્યુતતા થાય નહિ. અપ્રચ્યુત સ્વરૂપથી હરિએ એ સર્વ રચ્યું છે. યજ્ઞયેન એ વચનથી ભગવાનની સર્વાત્મકતા છે. વિશુદ્ધ, નિરામય પ્રહ્લ એજ પોતાની લીલાથી અનેક પ્રકારનું થયું છે. એને ભજવાવાળાની રૂચિના ભેદને લીધે, અને અધિકારીના ભેદથી જુદા જુદા સંપ્રદાય થયા. શ્રીગીતાજીમાં પણ ભગવાને કહ્યું છે કે માણસો મને એકત્વ અને પૃથક્કાવથી ભજે છે. જે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે તે આત્માની નિરૂપાધિ છે. ભાવા-

દ્વૈત, ક્રિયાદ્વૈત, દ્રવ્યાદ્વૈતની બ્રહ્મમાં ભાવના કરવી. હરિમાં ભક્તિ, સંસારમાં વિરક્તિ, અને આત્મામાં તૃપ્તિ રાખવી. જે ભક્ત લબ્ધિને છોડી હરિના વિમળ યશનું ગાન કરેછે, નાચેછે, વખતે હસેછે, રૂવેછે, મોહિત થાયછે, આનન્દિત થાયછે, શ્વાસથી જેનો કંઠ ભરાઈ જાયછે, તે ભક્તને ખીજું શું કર્તવ્ય છે?

સર્વ ઠેકાણે હરિને દેખતાં પોતે પણ હરિરૂપ થઈ જાયછે, અને શુદ્ધાદ્વૈતદર્શનથી બ્રહ્મભાવવડે પૂર્ણાર્થી થઈ જાયછે. માટે તમે બધા ભેદાભેદની કથાને છોડી ભક્તિ કરો. ભગવાન ભક્તિથી પ્રસન્ન થાયછે. ખીજું બધું વિડંબના છે. એ પ્રમાણેનું ભાષણ સાંભળી સર્વ પ્રસન્ન થયા.

પછી આચાર્યશ્રી પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ કરતા ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા. એક વખતે રંગમહોત્સવને દિવસે આચાર્યશ્રી શ્રીવિકૃલનાથજીનાં શૃંગારનાં દર્શન કરી પોતાને મુકામે જતા હતા તે વખતે રસ્તામાં એક પાંડુરંગ નામનો ભક્ત આચાર્યશ્રીને મળ્યો. તેણે કહ્યું કે હું બાર વર્ષથી વ્રજલીલા જોવાની ઇચ્છાથી દુઃખ પીને રહું છું, પણ મને હરિની લીલાનાં દર્શન થયાં નથી; તેથી હું આપને શરણે આવ્યો છું, માટે મને હરિની લીલા બતાવો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેને પોતાને મુકામે આણી સ્નાન કરાવ્યું. પછી પાસેની ગુફામાં તેને લેઈ જઈ ત્યાં દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી હરિલીલાનાં દર્શન બે મુહૂર્ત સુધી કરાવ્યાં. પછી દિવ્ય દૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી ત્યારે તે ભક્તે કહ્યું કે મને લીલામાંથી કેમ બહાર કાઢ્યો? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તમે શ્રીવિકૃલનાથજીની સેવા કરો, અને જ્યારે ચિત્તમાં ધ્યાન ધરશો ત્યારે હરિની લીલા જણાશે. એમ આચાર્યશ્રીએ કહ્યું ત્યારે એ બ્રાહ્મણ પયોમત છોડી પૂર્ણાર્થી થઈ ત્યાંથી ગયો.

પંડરપૂરમાં નદીના કાંઠા ઉપર આચાર્યશ્રીની ખેઠક છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

નાશીકથી મથુરા.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી જ્યાં લક્ષમણજીએ સૂર્યનખાનું નાક કાપ્યું હતું, અને જ્યાં ગોદાવરીને કિનારે પંચવટીમાં શ્રી-રામચંદ્રજી ઘણા વખત સુધી રહ્યા હતા તે નાસિકક્ષેત્રમાં પધાર્યા. ત્યાં પારાયણ કર્યું. નાસિકના હજારો વિદ્વાનો, આચાર્યશ્રીનું પધારવું સાંભળી દર્શનશાસ્ત્રનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાથી, ત્યાં આવ્યા, અને આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કરી બોલ્યા કે અમે શિવારાધનમાં તત્પર, શ્રૌતસ્માર્ત અભિવાળા, અને વેદ, વિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, તંત્ર એમાં પ્રસિદ્ધ એવા, દક્ષિણ દિશાના નાસિકારૂપ, નાસિક નગરમાં રહેવાવાળા બ્રાહ્મણો છીએ. વેદવિદ્યામાં અમારી પરીક્ષા કરો અને આપ પણ પરીક્ષા આપો. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે આપ સત્વર પરીક્ષા લ્યો. પછી બ્રાહ્મણોએ પદ, ક્રમ, જટા, સૂકત એમાં જે જે પ્રશ્ન પૂછ્યા તેના આચાર્યશ્રીએ સીધી અને ઉલટી ગંને ચાલથી પઢી બતાવી ઉત્તર આપ્યા, અને વ્યાકરણ, સ્મૃતિ, બન્ને મીમાંસા, એ સઘળામાં પરીક્ષા આપી. પછી આચાર્યશ્રીએ બ્રાહ્મણોને જે સવાલ પૂછ્યા તેના સંતોષકારક ઉત્તર તેઓ દેઈ શક્યા નહિ. પછી બ્રાહ્મણો ઉદાસ થઈને મતવાદમાં વિવાદ કરવા લાગ્યા. તેઓએ કહ્યું કે કૂર્મ, આદિત્ય, લિંગ, શિવ આદિ પુરાણોમાં હજારો ઠેકાણે લખ્યું છે કે મહાદેવની પૂજા કરવાવાળા અને ભસ્મ રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરવાવાળા એજ ભાગવત છે; શંકરનો દ્વેષ કરવાવાળા ભાગવત નથી, તો તેવા ભાગવતોની શી ગતિ થશે ?

આચાર્યશ્રીએ જવાબ દીધો કે તમે કેમ ભ્રમમાં પડો છો ? શંકર એ ભગવાન છે; તો એમના ભકત કેમ ભાગવત ના હોય ? અભેદ ઉપાસનામાં અને તંત્રમાં એ વાત લખી છે. અમે એ માર્ગમાં નથી પણ ભકિતમાર્ગમાં સ્થિત છીએ. ભકતોએ એકનીજ સેવા કરવી જોઈએ. મહાદેવનો ભકત ઘંટાકર્ણ છે, હરિનો કૌ-

શિક છે તેમ શંભુનું પણ અનન્ય પૂજન વિહિત છે. શિવરહસ્યાદિ પુરાણોમાં બીજાના પૂજનનો નિષેધ લખ્યો છે. તેજ પ્રમાણે વિષ્ણુરહસ્ય, વિષ્ણુધર્મોત્તર, ગીતા, અને ભાગવતમાં વિષ્ણુનું પૂજન લખ્યું છે. કાશીખંડમાં, દ્વારકાના માહાત્મ્યમાં ચંદ્રશર્માના પ્રસંગમાં વિષ્ણુધર્મમાં ભસ્મ રૂદ્રાક્ષનું ધારણ દેખાતું નથી. વિશેષે કરીને પંચરાત્રમાં વૈષ્ણવધર્મ કહ્યો છે, અને તેમાં શી- તળ શંખ ચક્રની મુદ્રા, ઊર્ધ્વ પુંડ્ર, તુલસીની માળા ધારણ કરવાનું લખ્યું છે. તેજ પ્રમાણે કાલાગ્નિરૂદ્રઉપનિષદમાં પાશુપતમત અને ભસ્મ રૂદ્રાક્ષનું ધારણ કરવાનું લખ્યું છે. ભસ્મનું તિરછુ પુંડ્ર ધારણ કરવાવાળો મનુષ્ય શૈવપદને પામે છે. વળી કહ્યું છે કે જેના દેહમાં રૂદ્રાક્ષ હોય એવું કુકુર (કુતરું) પણ મુવા પછી રૂદ્ર- પદને પામે છે. ભસ્મ ત્રિપુંડ્ર વિના તેમજ રૂદ્રાક્ષની માલા વિના કરેલી પૂજનનું ફળ મહાદેવજી આપતા નથી. લિંગપુરાણ તથા સૂતસંહિતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે શિવલિંગસ્વરૂપી જે હું વિશ્વેશઘ્નું તેની પૂજા, વિભૂતિ અને રૂદ્રાક્ષ ધારણ કર્યા સિવાય, કરતા નહિં.

ઘણાં પુરાણોમાં ભસ્મ રૂદ્રાક્ષ રૂદ્રધર્મનું અંગ કહ્યું છે. વિ- ણ્ણુધર્મનું અંગ કહ્યું નથી. શૈવ વૈષ્ણવ તંત્રઅનુસાર બંને ધર્મો કહ્યા છે અને બંને તંત્રો પ્રમાણ છે. પણ કલ્યાણ કરવાવાળો મુખ્ય વૈષ્ણવ પંચરાત્ર છે. પાશુપત શિવજીએ કહ્યું છે અને પંચરાત્રના રાયણે કહ્યું છે, એવું જે જાણતા નથી તે અજ્ઞાની છે. ભારતનારા- યણીય મોક્ષધર્મમાં લખ્યું છે કે પ્રથમ નારાયણથી સપ્તર્ષિઓએ પંચરાત્ર-શાસ્ત્ર સાંભળ્યું અને આ કલ્પમાં એ નારદજીએ સાંભળ્યું. એ મોટું શાસ્ત્ર છે, કલ્યાણરૂપ છે, બ્રહ્મ છે, હિતરૂપ અને ઉત્તમ છે. ઋક્, યજુઃ, સામ, અથર્વ એ સર્વના સારરૂપ છે. એજ પ્રમાણ છે. બીજે ઠેકાણે પણ પંચરાત્રની પ્રશંસા લખી છે. સાંખ્ય, યોગ, પંચ- રાત્ર, વેદ, પાશુપત એ સ્વતઃપ્રમાણ છે. એમનો યુક્તિથી નાશ કરવો નહિં એમ વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં લખ્યું છે. રામાયણના ઉત્તર-

કાંડમાં પણ લખ્યું છે કે જે વિષ્ણુને વેદ, પુરાણ અને પંચરાત્રમાં ગાવામાં આવ્યા છે તેમને યજ્ઞથી પૂજવા. વારાહપુરાણમાં પણ લખ્યું છે કે પંચરાત્રને યથાક્રમ જાણવાવાળો પુરૂષ પાતકથી છુટી હરિમાં પ્રવેશ કરે છે. બૃહત્પારાશરમાં પણ લખ્યું છે કે વૈદિક અને પૌરાણિક જપ પંચરાત્રના વિધાનથી કરવા, અથવા સ્થંડિલ (યજ્ઞ કરવાને તૈયાર કરેલી જગા)માં પૂજન કરવું. એજ પ્રમાણે ભારતાદિ ગ્રંથોમાં પંચરાત્રની પ્રશંસા છે.

વૈષ્ણવધર્મ સત્ત્વગુણવાળો છે. બ્રહ્માનો રાજસ છે, અને શંભુનો તામસ છે. લિંગપુરાણમાં પણ લખ્યું છે કે રજો-ગુણથી બ્રહ્મા, તમો ગુણથી શંકર, અને સતો ગુણથી સર્વ વ્યાપી વિષ્ણુ છે.

સાત્ત્વિકજન વિષ્ણુની, તામસજન શંકરની, અને રાજસજન બ્રહ્માની સેવા કરે છે. રાજસકલ્પમાં બ્રહ્માનું, તામસમાં શિ-વનું, સંકીર્ણમાં સરસ્વતીનું, અને સાત્ત્વિક કલ્પમાં વિષ્ણુનું અધિક માહાત્મ્ય હોય છે એમ મત્સ્ય પુરાણમાં કહ્યું છે. કલ્પ શબ્દ-કાળવાચક છે તેમજ તે પક્ષને પણ લાગુ પડે છે. સતો ગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે, તેથી કરીને વિષ્ણુનો સાત્ત્વિકધર્મ પાળવો યોગ્ય છે. સર્વ સિદ્ધિનું મૂળ વિષ્ણુના ચરણ કમળનું પૂજન છે, અને મુમુક્ષુજનને માટે વૈષ્ણવધર્મની અવ-શ્યકતા છે. ભસ્મ દ્રાક્ષનું ધારણ કાંઈ વર્ણધર્મ નથી. મન્વાદિ-સ્મૃતિ, તથા સૂત્રમાં તે દેખાતું નથી. એ પાશુપત એટલે શા-સ્ત્રવ્રત છે. એને ઉપનિષદના વચનથી વર્ણધર્મ શી રીતે કહો છો ! એ સ્વપ્નામાં પણ વિષ્ણુધર્મનું અંગ થઈ શકતું નથી. વાસુ-દેવ ઉપનિષદમાં ગોપીચંદનના ધારણનું વિધાન સામાન્ય છે તેથી એ વર્ણશ્રમ સ્પષ્ટ છે. તમે બધા વૈદિક હોઈ સૂત્રાદિકમાં નહીં કહેલાં ભસ્મ દ્રાક્ષનો શા માટે અતિ આગ્રહ કરો છો ? કાશીખંડમાં તો ભસ્મ ધારણનો ઉપહાસ કર્યો છે, અને કહ્યું છે કે

જે ભસ્મથી ગતિ થતી હોય તો ભસ્મમાં લોટનાર ગધેડાની કેમ સારી ગતિ ન થાય ? શિવકેશવ તંત્રની જે તાંત્રિકપણાથી નિંદા છે તે વૈદિકમાર્ગની પ્રશંસાપર છે, અને તામસપણાથી અને નિષિદ્ધાચારથી શૈવ અને શાકત તંત્રની નિંદા છે તે દ્વિજોના અનધિકારને લીધે છે. વૈષ્ણવ તંત્રમાં તો નિંદિત આચરણ નથી, કેટલેક ઠેકાણે તપ્તમુદ્રાનું ધારણ છે તે દ્વિજાતિને છોડવા યોગ્ય છે. વૈષ્ણવ તંત્ર તથા બીજાં શાસ્ત્રોમાં મહાદેવના નિર્માલ્યનું અહણ તથા ભસ્મ રૂદ્રાક્ષનું ધારણ નિંદિત છે. યજ્ઞના અંતમાં ભભૂતિ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી ભસ્મ શુચિ (પવિત્ર) છે. ત્રિપુંડ્ર શૈવ છે ઊર્ધ્વપુંડ્ર વૈષ્ણવ છે. બ્રાહ્મણને ઊર્ધ્વપુંડ્ર જોઈએ અને વૈષ્ણવને વિશેષે કરીને જોઈએ. સર્વ ધર્મકાર્યમાં ઊર્ધ્વપુંડ્રનું વિધાન છે. તેથી સતોગુણી મનુષ્યને વૈષ્ણવધર્મ અવશ્ય સેવ્ય છે. એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનું ભાષણ સાંભળી સર્વ બ્રાહ્મણો પોતપોતામાં કહેવા લાગ્યા કે આચાર્યશ્રી સત્ય કહે છે. સૂત્રમાં ભસ્મ રૂદ્રાક્ષનું ધારણ કહ્યું નથી, તેથી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું નથી, તેથી તે સ્મૃતિનું પણ અંગ નથી. જે કોઈ કહે કે દેવતામાં શંભુ બ્રાહ્મણ છે તેથી તે બ્રાહ્મણને અવશ્ય પૂજ્ય છે, તો એ બોલવું પણ વૃથા છે; કારણ કે દેવતામાં જાતિ નથી. જે જાતિ હોય તો ભગવાન હરિ પણ બ્રાહ્મણ છે. સર્વ દેવમૂર્તિ છે, તો તે કેમ સેવ્ય ન કહેવાય ? એ પ્રમાણે તેઓ એક બીજાની સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. પછી જેઓ પુણ્યાત્મા હતા તેઓ આચાર્યશ્રીને શરણે થયા, અને બીજા પ્રણામ પ્રદક્ષિણા કરી એમના આચારની પ્રશંસા કરતા પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

નાસીકમાં જ્યાં શ્રીરામચંદ્રજીએ ધ્યેયવટીમાં તપસ્યા કરી હતી અને જ્યાંથી સીતાજીનું હરણ થયું હતું ત્યાં આચાર્યશ્રીની ખેડક છે.

પછી આચાર્યશ્રી પારાયણની સમાપ્તિ કરી ત્યાંથી ત્ર્યંબક

પધારચા. આ ક્ષેત્રમાં ગૌતમઋષિના પ્રભાવથી ગોદાવરીનદી
 નિકળી છે. અહિં ચંબકેશ્વરનાં દર્શન કરી ગોદાવ-
 રીના મૂલને જોઈને ત્યાંથી આચાર્યશ્રી તાપીનદી
 તાપી. ઉપર ગયા, અને તેના વિમળજળમાં સ્નાન કરી
 ત્યાંનાં તીર્થોની પ્રદક્ષિણા કરી.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી નર્મદાજી ઉપર ગયા. એ નદીની દ-
 નર્મદા. ક્ષિણે દારૂવન છે તેમાંનાં તીર્થોની તથા ઉત્તર કાંઠે
 માહિષ્મતી નગરી છે ત્યાં સુધીનાં તીર્થોની આ-
 ચાર્યશ્રીએ પ્રદક્ષિણા કરી. પ્રદક્ષિણા કરતાં એ વનમાં એક જગાએ
 મુકામ કર્યો. ત્યાં એક મૃગનું બચ્ચું આચાર્યશ્રીને શરણે આવ્યું;
 તેની પાછળ એક શિકારી આવ્યો. તેણે કહ્યું કે
 મૃગનો બાળક
 અને શિકારી હું ક્ષુધાથી પીડિત છું તેથી આ મૃગને શોધતો આ-
 રાજપુત્ર. વ્યોછું; હું બાણું છું કે મૃગને મારવામાં પાપ છે.
 ત્યારે કૃષ્ણદાસે તેને પુછ્યું કે તું કોણ છે અને મૃગને મારવા
 માં પાપ છે એ તે શી રીતે જાણ્યું? ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધો કે
 હું રાજપુત્ર છું; પણ વેશ્યાદિના સંગથી બ્રહ્મ થયેલો છું, અને શિ-
 કારીઓના સંગથી શિકારી બન્યો છું; પણ શ્રીમદ્વાચાર્યનાં ચરણનાં
 દર્શનથી મારી બુદ્ધિ પવિત્ર થઈ છે; તેથી હું મારા અને મારા
 કુટુંબના હિતને અર્થે એમનું શરણ ચાહું છું. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ
 કહ્યું કે ચિંતાનો ત્યાગ કર. પછી દામોદરદાસે એને સ્નાન કરાવી
 આચાર્યશ્રી પાસે આણ્યો. આચાર્યશ્રીએ એને કૃષ્ણાષ્ટકમંત્ર અને
 માલા આપી, અને પ્રસાદ લેવડાવ્યો. પછી આચાર્યશ્રીએ એને
 કહ્યું કે આ મૃગના બાળકને ઘેર લેઈ જઈ એક સોનાના પાંજ-
 રામાં મુકી એને પાળ, હિંસા છોડી રાજ્ય કર, અને પ્રભુમાં
 ચિત્ત રાખી શ્રીનારાયણને ભજ. ત્યારે તે રાજપુત્રે આચાર્યશ્રીની
 આજ્ઞા માથે ચડાવી. પછી તે મૃગના બાળકને પોતાને મેહલે લેઈ
 ગયો અને ત્યાં એક સોનાના પાંજરામાં રાખી તેને પાળવા લાગ્યો,
 અને ભોગથી વિરક્ત થઈ ગુરૂની આજ્ઞાનુસાર ચાલ્યો.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી ઝોંકારેશ્વર ગયા. ત્યાંના બ્રાહ્મણો
 ઝોંકારેશ્વર. અને રાજા તરફના સત્કારનું ગ્રહણ કરી આચાર્યશ્રીએ
 માહિષ્મતી. પુણ્ય માહિષ્મતીપુરીના ઉત્તમ વનમાં
 આવી મુકામ કર્યો.

માહિષ્મતી નગરી એ તાલનંગના રાજા કાર્તવીર્યની રાજધાની હતી. કાર્તવીર્ય એ કૃતવીર્યનો પુત્ર હતો. દત્તાત્રેયને પ્રસન્ન કરી એણે એક હન્ટર હાથ, ઈચ્છામાં આવે ત્યાં જઈ શકે એવો રથ, અને ખીલતું વરદાન મેળવ્યાં હતાં. એણે એક વખત રાવાણને કેદ કર્યો હતો. ન્યાયથી રાજ્ય કરી એણે ૧૦ હન્ટર યજ્ઞ કર્યા હતા, પણ પરશુરામની ક્રમધેનુ ચારી જવાથી એને પરશુરામે મારી નાખ્યા.

માહિષ્મતી નગરની ઉંડાણે હાલમાં ચુલીમાહેશ્વર નામનું ગામ છે. અમ કર્નલ ટોડસાહેબનું ધારણું છે. હાલ સુધીમાં એ ગામ હન્ટર હાથવાળાનું કહેવાય છે (જુઓ ડાઉસન્સ કલાસિકલ રિક્ષનેરી.)

કેટલાએક વિદ્વાનોનું ધારણું એવું છે કે માહિષ્મતી એ ગ્વાલિયર પાસે મિસર છે તે છે.

આચાર્યશ્રીનો યશ સાંભળીને વિદ્વાન્ લોકો આ સ્થળમાં એમની પાસે આવ્યા, અને એમને વેદ અને વેદાંગ વિષે પ્રશ્નો પુછ્યા. તેઓને ઉત્તરથી સંતોષ પમાડી તથા રાજ્યવર્ગ તરફથી માન પામી આચાર્યશ્રી, ત્યાંથી ઉજ્જયનીમાં પધાર્યા.

ત્યાં મહાનદી ક્ષિપ્રામાં સ્નાન કરી તથા કાલાકાલ તથા ભદ્રકાળી, ક્ષીરસાગરનાં દર્શન કરી સિદ્ધવડ અને ઉજ્જયની. સાંદીપિનીના ક્ષ્થાનમાં પધાર્યા. ત્યાં ગોમતીના તીર ઉપર મુકામ કરી પારાયણ કર્યું. આ સ્થળમાં આચાર્યશ્રીની પાસે સો બ્રાહ્મણોએ આવી એમને એક સાથે અનેક પ્રશ્નો પુછ્યા. આચાર્યશ્રીએ એઓને એકદમ ઉત્તર આપ્યા, તેથી તેઓ સંતોષ પામ્યા, અને આચાર્યશ્રીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

આ સ્થળમાં આચાર્યશ્રીના મુકામ પાસે કોઈ ઝાડ નહોતું તેથી આચાર્યશ્રીએ ત્યાં એક પીપળાનું પાનું ડાટી તે ઉપર પાણી રેડ્યું. થોડા વખતમાં ત્યાં એક પીપળાનું મોટું ઝાડ થઈ ગયું; એ જોઈને નગરના ધણા લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા. આ કથા કેટલાએક પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે.

તેઓમાંથી એક બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે આચાર્યશ્રીએ અવ-
ન્તિકા જીતી, ત્યારે ઈર્ષાથી મૂર્છિત થઇને એક વિદ્વાને કહ્યું કે
ઘટસરસ્વતી અહિં નથી; નહિં તો તે પુરૂષરૂપ સરસ્વતી આચા-
ર્યશ્રીને જીતત. ત્યારે કૃષ્ણદાસે પુછ્યું કે જે ઘટસરસ્વતીમાં ત-
મારી લકિત છે તે કોણ છે ? તેને અહિં બોલાવો. ત્યારે કેટ-
લાએક યાત્રાળુઓએ કહ્યું કે એને ચૈદ્યપુરમાં દેખ્યો હતો. તે
માલા મુદ્રા હરી લેછે અને ભરમ રૂદ્રાક્ષ આપેછે. ત્યારે આચા-
ર્યશ્રીએ કહ્યું કે ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાને માટે ઘણા મનુષ્યો નટની
માફક માયા કરેછે; તેથી અમારી શી ક્ષતિ છે ?

એ પ્રમાણે કહી પારાયણ સમાપ્ત કરી યથાવિધિ ઉ-
જ્જયનીની યાત્રા કરી.

ઉજ્જયની અથવા ઉજ્જયનનું પ્રાચીન નામ અવન્તિકા છે.

આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ચૈદ્યપુર પધાર્યા. ત્યાં ઘટસરસ્વતીની
તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તે રામચંદ્રરાજની
ચૈદ્યપુર. સભા જીતવાને વેત્રવતી ગયોછે; તેથી આચાર્યશ્રીએ
પણ વેત્રવતી જવાનો વિચાર કર્યો. ચૈદ્યપુરના રાજાએ એમના રક્ષ-
ણને માટે સેના આપી તે તથા રાજાએ બીજે સત્કાર કર્યો તેનું
ગ્રહણ કરી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા.

આ ચૈદ્યપુર તે દમઘોષ અને શિશુપાલની રાજધાની. વાઘેલખંડમાં હાલના
ચંદેલને ચૈદ્યપુર કહેતા હતા (ડાઉસન).

પછી રામચંદ્રરાજની સભા જીતવાને આચા-
ર્યશ્રી વેત્રવતી પધાર્યા.

વેત્રવતી એ બેટવાનદીનું નામ છે. આ નદી વિંધ્યાચલમાંથી નિકળી કાઠપી
આગળ યમુના નદીને મળેછે. (ડાઉસન).

રક્ષાને માટે રાજાએ સેના આપી હતી તેની સાથે આ-
ચાર્યશ્રીએ વેત્રવતી નદીમાં સ્નાન કરી, નદી, પર્વત, વનઆદિને

નેઈ પ્રસન્ન થઈ ત્યાં પારાયણ કર્યું. આચાર્યશ્રીનાં જગત્ પ્રસિદ્ધ
રામચંદ્રરાજ.

મયંદ્રરાજ વાજતે ગાજતે તેમને તેડવા આવ્યો
અને એણે એમને પોતાના મંદિરમાં પધરાવ્યા. રાજાએ આચાર્ય-
શ્રીની સારી રીતે પૂજા કરી. ત્યારે કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે પેલા યતિને
અહિં બોલાવો; આચાર્યશ્રી એનું પાંડિત્ય જુવે. ત્યારે રાજાએ કહ્યું
પટસરસ્વતી.

કે એ યતિ કેવળ પંડિત, ઘણો કોઠી, સિદ્ધ, પણ
વાદી એટલે સરત કરીને વાદ કરવાવાળો તથા
મારણ અને વસ્તુના આકર્ષણમાં સમર્થ છે. તેણે યવન રાજાની
બેઠીને આકર્ષણ કરી લીધી છે. તે ભૂમિમાં, જળમાં, આકાશમાં
ઘણા વેગથી જઈ શકે છે. સિંહ, સર્પઆદિનો વેશ ધારણ કરી
શકે છે. સભામાં સરસ્વતી તેને વશ થઈને ઘટમાં બોલે છે. એ
પ્રમાણે રાજાએ કહી તે વાત સાંભળી આચાર્યશ્રી હસ્યા, અને
કૃષ્ણદાસે ગર્જના કરી કહ્યું કે ગરૂડની પાસે બીજા પક્ષીઓનો
શો પ્રભાવ છે? ત્યારે રાજાએ તે શૈવાનંદ સરસ્વતીને બોલાવવા
મોકલ્યું. વૈષ્ણવાચાર્યનું પધારવું સાંભળી શૈવાનંદ જલદીથી દશ
શિષ્યની સાથે પધાર્યો. રાજા તરફથી સત્કાર પામી તે પોતાના
વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર બેઠો, અને બોલ્યો કે ઉચ્ચ આસનમાં શી
સિદ્ધિ છે? સિદ્ધિ બતાવવામાં સિદ્ધિ છે. એ પ્રમાણે કહી તેણે

શિષ્યદ્વારા કહ્યું કે જગત્ સત્ય છે કે અસત્ય છે
પટસરસ્વતીની સાથે વાદ.

એ વાત પણ સાથે સ્થાપિત કરો. ત્યારે આચાર્ય-
શ્રી પોતાના શિષ્ય શંભુદ્વારા બોલ્યા કે જગત્
સત્ય છે. તમે શું પણ કરવા માગો છો તે કહો. ત્યારે શૈવાનંદે
કહ્યું કે રાજા સાક્ષી છે. ત્રિપુંડ્ર રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરવાં અને ઊર્ધ્વપુંડ્ર
ઉતારવાં એ પણ છે. ત્યારે શંભુએ કહ્યું કે એવું ધર્મ છોડવાનું પણ
કરી શકાય નહીં. અમે અગ્નિપ્રવેશનું કઠણ પણ કરીએ છીએ
ત્યારે તેણે કહ્યું કે અગ્નિ જલદીથી મંગાવો. તે ઉપરથી ત્યાં અગ્નિ
મંગાવ્યો એટલે યતિયે પોતાનું એક વસ્ત્ર તેમાં નાખી દીધું. પછી તે

વસ્ત્ર ખળી ગયા પછી તે અદૃહાસ્ય કરી બોલ્યો કે જગત્ સત્ય હોય તો વસ્ત્ર પણ સત્ય હોવું જોઈએ. જો એમ હોય તો અમારું વસ્ત્ર ખતાવો. ત્યારે શંભુએ કહ્યું કે વસ્ત્ર અગ્નિમાં છે. વળી તે તમારા મુકુટમાં બાંધ્યું છે. તે બ્રહ્માત્મક છે. ત્યારે તે બોલ્યો કે ક્યાં છે? શંભુએ સલાસદોને કહ્યું કે શું તમે એ વસ્ત્ર દેખતા નથી? એ પ્રમાણે તેણે કહ્યું એટલે આચાર્યશ્રીએ બધા સલાસદોને દિવ્ય નેત્રો આપ્યાં. એટલે તે બધા બોલ્યા કે તમારું એ વસ્ત્ર અગ્નિ મુકુટ, જગત્ એ સર્વમાં છે. ત્યારે તે લક્ષ્મણ થઈને બોલ્યો કે એમણે ઈન્દ્રબળ કરી અગ્નિની શક્તિ રોકી નાંખી છે. અને મારું વસ્ત્ર જીવું બતાવ્યું છે. ત્યારે શંભુએ કહ્યું કે આપ ઈન્દ્રબળીક નથી? આપ અગ્નિની શક્તિને ઉદ્દીપન કરો, પછી તેમાં તૃણ જલાવો. ત્યારે શૈવાનંદે બહાર જઈ સ્નાન કરી મંત્રથી અગ્નિને ઉદ્દીપન કરી તેમાં તૃણ નાંખ્યું, તે તેમાં બળ્યું નહીં, ત્યારે સલામાં આવી કહેવા લાગ્યો કે આપણે શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી વિવાદ કરીએ. વસ્તુ-

જગત્ની
સત્યતા.

એનો જન્મ અને નાશ દેખાય છે તો પછી એ-
ઓની સત્યતા શી રીતે કહી શકાય? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે વસ્તુના આવિર્ભાવ તિરોભાવથી સત્યતા નિશ્ચિત છે. વિદ્યમાન વસ્તુના દર્શનની યોગ્યતાનું નામ આવિર્ભાવ છે અને તેથી વિપરીત તે તિરોભાવ છે ત્યારે યતિયે કહ્યું કે તેમ હોય તો આ કાર્યકારણ વસ્તુની કાર્યકારણતાની હાનિ થાય. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે તેથી તેમાં કાર્યકારણતાની હાનિ થતી નથી. ત્યારે યતિયે કહ્યું કે શ્રુતિસ્મૃતિ વાક્યમાં જગત્ની અસત્યતા કેમ પ્રતિપાદન કરી છે? આચાર્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે પ્રચલિત અગીઆર શાખાઓમાં તેમજ સ્મૃતિમાં એ વિષયના નિરૂપણને વિશે મિથ્યા નિરૂપણ દેખાતું નથી પણ પુરાણોમાં કોઈક કોઈક સ્થળે વરાગ્યને લીધે મિથ્યાપણું બતાવ્યું છે. યતિયે કહ્યું કે ત્યારે જગત્ની સત્યતા કઈ શ્રુતિસ્મૃતિમાં લખી છે? આચાર્યશ્રીએ જવાબ આપ્યો કે

મુંડક, તૈત્તિરીય, કૌશીતકી ઉપનિષદ્દમાં તથા મન્વાદિ સ્મૃતિમાં તથા પુરાણમાં લખીછે. ત્યાં કહ્યુંછે કે: હે મુનિવર, આ સર્વ જગત્ નાશરહિત, નિત્ય છે. તેમાં કેવળ આવિર્ભાવ તિરોભાવ થાયછે. વિશ્વ (જગત્) બ્રહ્મ છે, તે અનન્તમૂર્તિ ઈશ્વરથી વ્યાપ્ત છે. એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું ત્યારે યતિનો એક શિષ્ય ક્રોધ કરીને બોલ્યો કે અમને શું બ્રહ્મ સમજીને શ્રુતિ સ્મૃતિનાં વાક્યો કહેવામાં આવતાં નથી? એ સાંભળીને, ક્રોધ કરી સર્પની માફક શ્વાસ લેતો યોગી બોલ્યો કે એક ઘડો લાવો. સરસ્વતી

સરસ્વતીનું
આવાહન.

સ્થાપન કરીએ. એ દેવતા સર્વ સમ્મત છે. સરસ્વતીનું કહેલું કોણ પ્રમાણ નહિં ગણે? એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે એક શિષ્ય મંત્રજ્ઞો ઘડો લાવ્યો અને ચોકમાં મૂક્યો. તેમાં પ્રાણનો પ્રવેશ કરી વિધાનથી તેનું પૂજન કરી યોગી બોલ્યો કે હે મહેશ્વરી સત્ય બોલો. જગત્ સત્ય છે

સરસ્વતીનો
ઉત્તર.

કે અસત્ય છે? ત્યારે તે ઘડામાંથી ધીરેથી અવાજ થયો કે જગત્ સત્ય છે. ત્યારે યોગી કોલાહલ કરી ક્રોધથી બોલ્યો કે આ વખતે સરસ્વતી બોલશે નહીં માટે હવે કાલ સવારે વાદ કરીશું. ત્યારે સ્વયંભૂએ કહ્યું કે સરસ્વતીએ સત્ય કહ્યું છે અને તે સર્વ સલાસદોએ સાંભળ્યું છે. એ સાંભળી સર્વ લોકો હસ્યા અને યોગી ખિન્ન થઇને પોતાને ઘેર ગયો. પછી ઘેર જઈ દેવીના આગળ યોગી મરવાને તૈયાર થયો. તે દેખી દેવી બોલી કે શા માટે મરોછો? તમે કહ્યું કે સત્ય કહો ત્યારે મેં જે સત્ય હતું તે કહ્યું. શ્રુતિસ્મૃતિમાં પણ એમજ કહેલુંછે. વાણીના પતિ હરિ છે, અને એમનું મુખ આચાર્ય છે, તેથી એમના આગળ હું કદી જીકું બોલી શકતી નથી. એ પ્રમાણેનાં દેવીનાં વચન સાંભળી યોગી લજ્જિત થઇને નાશી ગયો. પછી રામચંદ્રરાજાએ આચાર્યશ્રીનો ઘણો સત્કાર કર્યો અને શરણુમંત્ર લીધો. જ્યંધ્વનિ સાથે આચાર્યશ્રી ત્યાંથી પધાર્યા,

નિજ વાર્તાના પુસ્તકમાં આ ઘટસરસ્વતી સાથેનો વાદ ઓડીસા દેશના રાજા ભદ્રનારાયણની સભામાં થયાનું લખ્યું છે.

પછી આચાર્યશ્રી દંતવક્રના નગર (દતિયા) માં આવ્યા,
 દતિયા. અને ઉપવનમાં મુકામ કર્યો. ત્યાંના રાજાએ આવી
 આચાર્યશ્રીનું પૂજન કર્યું અને વિદ્વાનોએ સ્તુતિ
 કરી અને પ્રજાની સાથે રાજા આચાર્યશ્રીને શરણ
 ગ્વાલિયર થયો. પછી ત્યાંથી જોપાલાચલ (ગ્વાલિયર) થઈ
 ધવલપુર પધાર્યા. ત્યાંના રાજાએ આવી દંડવત્ કરી
 ધવલપુર. ધણું સુવર્ણ ભેટ કરવા માંડ્યું, ત્યારે દામોદરે કહ્યું
 કે પોતે ધન ગ્રહણ કરતા નથી. સેવકો જે વસ્ત્ર આમાત્ર (વગર
 રાંધેલું અન્ન) આપે છે તેજ લે છે. એ સાંભળી રાજા ધણો ચતુર
 હોવાથી તેણે એ વાતનું તાત્પર્ય સમજવાને વિદ્વાનોને જોલાવી
 નિર્ણય કરાવ્યો. વિદ્વાનોએ આચાર્યશ્રીને પ્રશ્ન કર્યો કે શિષ્ય પા-
 સેથી ધન લેવું અને જીભનું લેવું નહીં એ બાબતનું શું પ્રમાણ છે ?
 આચાર્યશ્રીએ સ્વયંભૂદ્વારા ઉત્તર કર્યો કે ર્દશાવાસ્ય શ્રુતિમાં બી-
 જના ધનના ગ્રહણનો નિષેધ કરેલો છે. પરાન્ન, પરવસ્ત્ર, પરશય્યા,
 ઇત્યાદિનું પાપનાં સંસર્ગના લયથી સારા પુરૂષોએ ગ્રહણ કરવું
 ન જોઈએ. માતા, પિતા, નાના, નાની, શ્વસુર, શિષ્ય, એમનું
 અન્ન પરાયું નથી.

પારકુ અન્ન વર્જિત છે એમ બૃહદારણ્યકમાં લખ્યું છે.
 યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિયે રાજાને શિષ્ય કરીને તેના ધનનું ગ્રહણ કર્યું
 એ વાત બ્રાહ્મણમાં લખી છે. એ ઉત્તર સાંભળી રાજા અને સર્વ
 પ્રજા પ્રસન્ન થયાં. પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી મુચકુંદની
 મુચકુંદની ગુફા. ગુફાએ પધાર્યા ત્યાં રાત્રીએ રહી મુચકુંદરાજાની
 કથા સર્વને સંભળાવી.

મુચકુંદ એ માન્ધાતાનો પુત્ર હતો. એ ધણો પરાક્રમી અને ચક્રવર્તિ રાજા
 હતો. ઇન્દ્રાદિ જ્યારે દૈત્યોથી હારતા ત્યારે તેની સહાયતા માગતા અને મુચકું-
 ન્દ દૈત્યોની તરફથી દૈત્યો સાથે મોટાં યુદ્ધો કરી તેમને હરાવતો. જ્યારે કાર્તિકેય

સ્વામી દેવોની સહાયતા કરવાને આવ્યા ત્યારે ઈન્દ્રાદિયે મુચકુન્દને કહ્યું કે તમને બહુ શ્રમ પડ્યો છે, માટે તમે એક મુક્તિ વિના (કેમકે તે આપવી વિષ્ણુના હાથમાં છે) જે જોઈએ તે માંગો. મુચકુન્દે કહ્યું કે મારાં કુટુંબને મલવાની આજ્ઞા આપો. હેવ બોલ્યા કે તે તો સર્વ મરણ પામ્યું છે. ત્યારે મુચકુન્દે માગ્યું કે ધણા દિવસ થયાં હું નિરાતે સુતો નથી માટે મને એકાંત જગો દેખાડો. દેવોએ કહ્યું કે કૃષ્ણાવતાર થાય ત્યાં લગી ગંધમાદન પર્વતની ગુફામાં ઉંધ લેજો, ને જે કોઈ તમને જગાડશે તે બળીને ભસ્મ થશે, ને ત્યાં તમને શ્રીકૃષ્ણ દર્શન આપશે. પછી મુચકુન્દે તેમ કર્યું. એ વાત શ્રીકૃષ્ણ જાણતા હતા તેથી જ્યારે તે કાળયવનથી હાર્યા ત્યારે જ્યાં મુચકુન્દ સુતા હતા ત્યાં આવી ઓશીકા પાછળ સંતાઈ ગયા અને પોતાનું પીતાંબર મુચકુન્દને આરાડ્યું. એટલામાં કાળયવન જે તેમની પુઠે પડ્યો હતો તે ત્યાં આવ્યા ને સુતેલા મુચકુન્દને કૃષ્ણ જાણી એક લાત મારી તેથી મુચકુન્દ જાગ્યો; ને તેની આંખના કોષાગ્નિથી કાળયવન બળીને ભસ્મ થયો. પછી શ્રીકૃષ્ણે એને દર્શન આપ્યું અને કહ્યું કે તે કંટલાંક પાપ કર્યો છે (પૃથ્વિના લોભ વિગેરે) માટે હું ઉત્તર દિશામાં જઈ માંડે જ્યાન ધર એટલે તારી મુક્તિ થશે. એટલે મુચકુન્દ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરી ત્યાંથી નિકળી બદ્રિકેશ્વરમાં જઈ રહ્યો.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી મથુરા પધાર્યા, અને વિશ્રામઘાટ ઉપર જઈ સ્નાન અને આન્હિક કર્યા. ત્યાં ઉત્તર નામના માથુર ચોખાને પુરોહિત કર્યા. બ્રાહ્મણોને દાન દક્ષિણાથી તૃપ્ત કરી આચાર્યશ્રી કેશવદેવજીમાં દર્શન કરવા પધાર્યા. પછી મથુરાની યાત્રા કરી આવી મુકતઘાટ ઉપર મુકામ કરી પારાયણ કર્યું.

કંટલાંક એક પુસ્તકોમાં વિશ્રામઘાટને બદલે વિશ્રાન્તિઘાટ લખેલું જોવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ગોકુલ અને ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના.

તે પછી શ્રાવણ સુદ ૧૧ ના રોજ આચાર્યશ્રી ગોકુલ પધાર્યા. અને ત્યાં ગોવિંદઘાટ ઉપર શમીવૃક્ષની નીચે મુકામ કર્યો. પછી આન્હિક કરી ઠાકૌર-જીને પવિત્રાં ધરાવ્યાં. પછી રાત્રીએ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ભગવાને મને દૈવી જીવોના ઉદ્ધારને માટે મોકલ્યો છે તો તે કામ શી રીતે કરવું ? બ્રહ્મ શુદ્ધ છે. ચિદંશ જીવ માયામળથી ઢંકાય

ગયોછે. જીવનો દોષસ્વભાવ સૃષ્ટિની આદિથી થયોછે. દોષનું સ્વરૂપ દેશ છે. કાળ પણ બડો કલિ વિકરાળ છે. સુકૃતને વિકલ કરેછે. યોનિસંબંધ, કુલસંબંધ, અન્નપાન આદિના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા દોષ જીવાત્મામાં છે. તેનો શી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકાય ?

આચાર્યશ્રીના
વિચાર.

ભગવાન્ તો સર્વજ્ઞ, પૂર્ણાનંદ, વિશુદ્ધ, નિત્ય, અખંડ ઐશ્વર્યવાળા, પ્રાકૃતધર્મથી રહિત, માયાશક્તિને નિયમમાં રાખવાવાળા, ભજવા યોગ્ય અને અનંતશક્તિવાળા છે. જીવઅજ્ઞ, વિષયમગ્ન આનંદ માનવાવાળો, આનંદથી રહિત, પ્રાકૃત ધર્મથી લિપ્ત, પરતંત્ર, માયાને વશીભૂત, અવિદ્યાથી બંધાયેલો, દોષથી દુઃખિત, કાળરૂપી સર્પથી ડસાયેલો, પોતાનાં પુણ્યપાપકર્મોથી પતિત થયેલો સંસારમાં જન્મજી કરેછે, અને કૃતઘ્ની અસુરોની સાથે મળી રહ્યોછે. એના દોષ ગણી શકાય એવા નથી. તેજ અને અંધકારનો જેવો સંયોગ સંભવે તેવો કલ્યાણ ગુણવાળા ઈશ્વર અને જીવ એ બેનો સંયોગ સંભવે છે. વેદનું પઠનપાઠન કરવાવાળો અને પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાવાળો જીવ કયાં છે ? શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો વિરકત જ્ઞાનનો અધિકારી છે. પહેલાંની ત્રણ વર્ણો વેદાભ્યાસના અધિકારવાળી છે. ગર્ભાધાનઆદિ સ્માર્ત સંસ્કારથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ, તથા વૈદિક તપદાનથી વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનવડે બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ, થાય છે. પરંતુ આ કળિકાળમાં એ સાધનો મનથી પણ કયાં બની શકેછે ? તો યોગ ક્રિયાઓ તો શી રીતેજ બની શકે ? આ સંસારમાં શાસ્ત્રમાં કહેલી ભક્તિ પણ કંઈ દેખાતી નથી. તે કારણથી જો પ્રભુ કૃપા કરશે તો ઉદ્ધાર થશે. પરંતુ એ કામ (યત્ન) મારાથી બને તેવું નથી. તો શી રીતે કરવું ? એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં આચાર્યશ્રીએ શયન કર્યું. પછી અર્ધરાત્રિને વિષે એમને

શ્રીગોકુળચંદ્રમા-
જ્ઞનાં દર્શન.

શ્રીગોકુલચંદ્રમાજ્ઞનાં દર્શન થયાં. તે વખતે આચાર્યશ્રીએ તેમની સ્તુતિ કરી અને કહ્યું કે આપના જીવ આ સંસારમાં ઝોળખી શકાતા નથી. માનવ,

દાનવ, દૈવ, એવા ત્રણ પ્રકારના જીવ છે. વળી તે પણ જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિમાં અનુરાગી હોવાથી ત્રણ પ્રકારના છે. વળી જે જીવ પોતાની લીલાના છે તે કયાં છુપાઈ ગયાછે? તે જીવ અમારા પાસે શી રીતે આવે અથવા અમે તેમની પાસે શી રીતે જઈએ? આપના ચરણ કમળના આશ્રયથી સર્વ વસ્તુ થશે, તોપણ આપની આજ્ઞાને હું ચાહું છું. એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનું બોલવું સાંભળી શ્રીગોકુળનાથજી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા કે આ મારા કાર્યમાં આપને ચિંતા કરવી યોગ્ય નથી. વિચાર કરીનેજ મેં આપને પ્રગટ કર્યા છે. જે જીવોનું વલણ મારા તરફ છે તે ગદ્યમંત્રનું દાન.

પોતાની મેળેજ આપને શરણ આવશે. તેઓ આપને શરણે આવે ત્યારે એમનો સ્વીકાર કરીને ગદ્યમંત્ર હું આપને આપું છું તે, હું કહું છું તે રીતે, આપ એમને આપજો; અને ભક્તિનું રહસ્ય તથા આપનો સિદ્ધાંત સમજાવી એમને ભક્તિનો બોધ કરજો. તેમ કર્યા પછી તે મારા પરાયણ સંત લોકો અહંતા મમતાથી મુક્ત થઈ, સંસાર છોડી મારી લીલાને પ્રાપ્ત થશે. એમ કહી શ્રીગોકુળનાથજીએ આચાર્યશ્રીને ગદ્યમંત્ર આપ્યો; તે મંત્રનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે.

“મારું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. હજારો પરિવત્સરે (વર્ષોએ) માપેલા કાળમાં થયેલા શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા તાપ (અને) કલેશોએ કરીને જેનો આનંદ તિરોભાવ પામી ગયો છે (જતો રહ્યો છે, દેખાતો નથી) એવો હું ગોપીજનવલ્લભ ભગવાન કૃષ્ણને દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અને તેના ધર્મ, સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, કુટુંબ, દ્રવ્ય (અને) આત્માસહિત સર્વ અર્પણ કરું છું. હે કૃષ્ણ હું તારો દાસ છું.”

શ્રીગોકુળનાથજીએ કહેલી ભાવના પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ એ ગદ્યમંત્ર ગ્રહણ કર્યો, અને એમને (શ્રીગોકુળનાથજીને) પવિત્રાં પહેરાવી મિસરી લોગ ધરાવ્યો. પછી શ્રીગોકુળનાથજી ત્યાંથી પધાર્યા. આચાર્યશ્રીએ બાકીની રાત્રિ આનંદમાં ગાળી,

ખીજે દિવસે સવારે સ્નાન, આનિહક કરી આચાર્યશ્રીએ
 દામોદરદાસનું દામોદરદાસને પુછ્યું કે રાત્રે તમે કાંઈ સાંભળ્યું
 નિવેદન. હતું અને સાંભળ્યું હતું તો શું ? દામોદરદાસે કહ્યું
 કે મેં કાંઈક સાંભળ્યું હતું પણ હું કાંઈ સમજ્યો
 નહિ; એ સાંભળી બનેલી સર્વ હકીકત આચાર્યશ્રીએ એમને કહી
 બતાવી. ત્યારે દામોદરદાસે આત્મસમર્પણપૂર્વક પ્રહ્મસંબંધ કરા-
 વવાની આચાર્યશ્રીને વિનંતિ કરી. આચાર્યશ્રીએ એમને શૌચ,
 સ્નાન, તિલકઆદિ કરીને આવવાનું કહ્યું તેથી દામોદરદાસ તે
 પ્રમાણે કરીને આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ એમને લગવાનની સામે બે-
 સાડી હાથમાં તુલસીપત્ર આપી શ્રીપુરૂષોત્તમે આપેલો ગદ્યમંત્ર
 આપ્યો. તે મંત્ર ગ્રહણ કરી લગવાનને દંડવત્ પ્રણામ કરી
 દામોદરદાસે સર્વરવ શ્રીપુરૂષોત્તમને અર્પણ કર્યું. પછી આ-
 ચાર્યશ્રીએ એમને કંઠથી હૃદય સુધીની બે માલાઓ પહેરાવી અને
 ખીબ શિષ્યાનું પ્રહ્મસંબંધનું રહસ્ય અને ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાંત
 નિવેદન. સમજાવ્યો. એ બેઠ કૃષ્ણદાસ મેઘન વગેરે શિ-
 ષ્યાએ અને પ્રભુદાસ જલોટા, રામદાસજી વિગેરે
 વૈષ્ણવોએ પ્રહ્મસંબંધને માટે વિનંતિ કરતાં આચાર્યશ્રીએ એમને
 પ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યો.

શ્રાવણ સુદ ૧૧ ને દિવસે મધ્યરાત્રિને વિષે ભગવાને
 દર્શન દેઈ આચાર્યશ્રીને જે કહેલું તે આચાર્યશ્રીએ પોતાના સિ-
 દ્ધાંતરહસ્ય નામના લઘુ ગ્રંથમાં અક્ષરશઃ લખ્યું છે, તેથી અમે
 આચાર્યશ્રીના શબ્દોમાંજ તે બતાવીએ છીએ.

શ્રાવણસ્યામલપક્ષે એકાદશ્યાં મહાનિશિ ॥
 સિદ્ધાંત રહસ્ય. સાક્ષાદ્ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરશઃ ઉચ્યતે ॥૧॥

અર્થ—શ્રાવણ માસના શુકલપક્ષમાં એકાદશીને દિવસે
 અર્ધરાત્રિને સમયે શ્રીભગવાને જે પ્રત્યક્ષ કહેલું તે અહિં અમે
 અક્ષરે અક્ષર કહીએ છીએ. ૧

બ્રહ્મસંબંધકરણાત્સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ॥

સર્વદોષનિવૃત્તિર્દિ દોષાઃ પંચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨॥

અર્થ—બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વના દેહ અને જીવના સર્વ દોષોની અસુસ નિવૃત્તિ થાયછે. તે દોષો પાંચ પ્રકારના કહેલાછે. ૨

સહજા દેશકાલોત્થા લોકવેદનિરૂપિતાઃ ॥

સંયોગજાઃ સ્પર્શજાશ્ચ ન મંતવ્યાઃ કથંચન ॥૩॥

અર્થ—લોક અને વેદમાં નિરૂપણ કરેલા દેશ, કાલ, સંયોગ અને સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતા દોષો તથા સહજ દોષો કોઈ રીતે માનવા નહિ. ૩

અન્યથા સર્વદોષાણાં ન નિવૃત્તિઃ કથંચન ॥

અર્થ—બીજી રીતે સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ કોઈ પ્રકારે થતી નથી.

ટીકા—ઉપરના સાડાત્રણ શ્લોક પૈકી પહેલા શ્લોકનો અર્થ પાંચ પ્રકારના દોષો. ખુલ્લો છે. જે દોષોને લીધે અસુક ધર્મકાર્યને વિષે અસુક જનોની અયોગ્યતા શાસ્ત્રોમાં જણાવી છે, તે દોષોની આ ભક્તિમાર્ગમાં શી અસર થાય છે, તે બીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. આચાર્યશ્રાવ્યે સર્વ પ્રકારના દોષોના પાંચ ભાગ પાડ્યાછે.

૧ સહજ દોષ એટલે જે દોષ જન્મથીજ ઉત્પન્ન થતા હોય તે; જેમકે શૂદ્ર, ચંડાલ વગેરે હીન ગણાતિ જાતિમાં જન્મ થવો તે. મન્વાદિ સ્મૃતિયોગ્યે શૂદ્ર, ચંડાલ, સ્ત્રીઓ વગેરેને ઉપનયન સંસ્કાર માટે અને વેદ ભણવાને યોગ્ય ગણેલાં નથી. બીજાદોષાદિ પાપ અથવા ગાર્હિક પાપને પણ સહજ દોષ કહી શકાય.

૨ દેશોત્થ દોષ. જે દેશમાં કૃષ્ણમૃગ પોતાની ખુંશીથી રહેછે, તે દેશને યજ્ઞ કરવા લાયક દેશ ગણેલો છે. દેશોત્થ દોષ. તે સિવાયના દેશોને મ્લેચ્છ દેશ ગણવામાં આવે

છે. મગધ, મારવાડ વગેરે દેશો અપવિત્ર ગણવામાં આવેછે. બ્રા-
હ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ લોકોએ, પવિત્ર (યજ્ઞ કરવા લાયક)
દેશમાં રહેવું એમ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. અપવિત્ર અથવા મ્લેચ્છ
દેશમાં રહેવાથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય તેને દેશોત્થદોષ કહેછે.

૩ કાલોત્થ દોષ. કલિકાલ, દુષ્ટ મુહૂર્ત, અવસ્થા વગેરેથી
કાલોત્થ દોષ. ઉત્પન્ન થતા દોષોને કાલોત્થ દોષ કહેછે. વર્ષાકા-
ળમાં અથવા પ્રદોષમાં વેદ ભણવાની મના છે. એ
કાલોત્થ દોષને લીધે છે એમ જાણવું.

૪ સંયોગજ દોષ. સગદોષ અથવા પતિત વગેરેના
સંયોગજ દોષ. સમાગમથી ઉત્પન્ન થતા દોષોને સંયોગજ દોષ
કહેછે.

૫ સ્પર્શજ દોષ. સ્પર્શ નહિ કરવા લાયક વસ્તુઓ-
સ્પર્શજ દોષ. (મધ વિગેરે) ના, અથવા મનુષ્ય અથવા બીજા
પ્રાણીઓના સ્પર્શથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાયછે તેને
સ્પર્શજ દોષ કહેછે.

બ્રહ્મસંબંધરૂપી મહાયજ્ઞ કરી આ ભક્તિમાર્ગમાં દાખલ
બ્રહ્મસંબંધ-
મહાયજ્ઞ. થવાને માટે ઉપર લખેલા તમામ દોષો અથવા
તેઓ પૈકીના કોઈ દોષો પ્રતિબંધરૂપ માનવામાં
આવતા નથી. વેદ ભણવા, અને ભણાવવાની, યજ્ઞ
કરવા અને કરાવવાની, ઉપનયન સંસ્કાર કરવા અને કરાવવાની
તેમજ બીજા અનેક બાબતોમાં મનુસ્મૃતિ વિગેરે અધિકાર અ-
થવા યોગ્યતા વિષે અમુક ધોરણે બતાવી, અમુક દોષવાળાં મનુ-
ષ્યોને તે કર્મો કરવા કરાવવાને અયોગ્ય અથવા અ-
અધિકાર વિચાર.

ધિકાર વગરનાં ગણે છે, તેમ આ ભક્તિમાર્ગીય
પ્રથમ દીક્ષામાં ગણવામાં આવતું નથી; અર્થાત્ આ ભક્તિમાર્ગનાં
દ્વાર ગમે તે વર્ણ કે આશ્રમનાં માણસોને માટે, તેમજ ગમે તે
યોગ્યતા કે દોષવાળાં માણસોને માટે ખુલ્લાં છે. મનુષ્ય ગમે તેવું
પાપવાળું કે દોષવાળું હોય તોપણ તેને ભક્તિમાર્ગમાં દાખલ
થવાને કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નડતો નથી.

જેમ સૂર્યના પ્રકાશનો અને વાયુનો લાલ લેવાને સર્વ મ-
સામાન્ય ધર્મ. નુપ્યો અધિકારી છે તેમજ આ ભક્તિમાર્ગરૂપ
સામાન્ય ધર્મમાં દાખલ થવાને સર્વ મનુષ્યોને અ-
ધિકાર છે; માત્ર તેણે અક્ષસંબંધરૂપ મહાયજ્ઞ કરવાને માટે તૈ-
યાર થવું જોઈએ.

ભગવાનને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાને જે
ભક્તિમાર્ગના અધિકારી. તૈયાર થાય તે બધાને આ માર્ગમાં દાખલ થવાને
યોગ્ય ગણેલા છે.

જીવ એ ઈશ્વરનો અંશ છતાં અહંતામમતાને લીધે, મિથ્યા
ભૂત માયિકસંસારનાં અનેક દુઃખો જાણે, કે ભોગવે
દુઃખોની નિવૃત્તિનો ઉપાય. છે. એ આધ્યાસિક દુઃખોની નિવૃત્તિને માટે
આચાર્યશ્રી ઈશ્વરની ભક્તિ એજ માર્ગ બતાવેછે.

ભક્તિ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે અક્ષ-
અક્ષસંબંધની જરૂર. સંબંધ કરવાની જરૂર છે.

લૌકિક સંબંધોનું તત્ત્વ ઘણું ભાગે અરસપરસના હિતનો
વિચાર છે. અલૌકિક સંબંધને વિષે એક બાબતએ આધીનત્વ,
નિવેદન. નિવેદન અથવા આત્મસમર્પણ, અને બીજી બા-
બતએ કૃપા હોયછે. આત્મનિવેદન અથવા આત્મ-
સમર્પણ કરવાથીજ અહંતા અને મમતાનો નાશ થઈ, અંતઃકરણ
શુદ્ધ થઈ, ભક્તિ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાયછે; અને ભક્તિ
કરવાથીજ પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાયછે.

મનુષ્યને આ લોકમાં જે જે વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ હોય તે
તમામ વસ્તુ, દેહ, 'પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓ,
પુત્ર, આપ્ત (સગાંસંબંધી), ધન, આત્માસમેત સર્વ વસ્તુઓ
ભગવાનને અર્પણ કરવી એનું નામ આત્મનિવેદન અથવા આત્મ-
સમર્પણ; અને તેમ કરવાથી ભગવાનની સાથે જે
આત્મનિવેદન અને અક્ષસંબંધ. અંશાંશીરૂપ સંબંધ નિત્ય છે તેની પુનઃસ્મૃતિ તેજ
અક્ષસંબંધ.

આત્મનિવેદન અથવા 'આત્મસમર્પણ' એ મોટામાં મોટો યજ્ઞ છે. સર્વ શાસ્ત્રો યજ્ઞ કરવાની ભલામણ કરે છે યજ્ઞોની જરૂર. કેમકે યજ્ઞ વગર સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી.

આ 'દુનિયાનું' બંધારણ યજ્ઞ ઉપરજ રચાયેલું છે. પૃથ્વી પોતાનાં તત્ત્વો આપી બીજનું પોષણ કરે છે એ પૃથ્વીનો યજ્ઞ છે. સૂર્ય પોતાનાં કિરણોદ્વારા પ્રાણીમાત્રને પ્રાણ આપે છે એ સૂર્યનો યજ્ઞ છે. સ્ત્રીઓ પોતાનું સત્ત્વ આપી તથા ઘણાં જીવો જીવે છે. કોઈ વેળા બાળકોને ઉછેરે છે એ સ્ત્રીઓનો યજ્ઞ છે. કોઈ પ્રભુપ્રીત્યર્થે સદાન્વિત કાઠી દુઃખી જનોને અન્નદાન આપે છે એ તેનો દ્રવ્યયજ્ઞ છે. કોઈ વાવ કુવા વગેરે જળાશયો કરાવે છે, કોઈ અન્નક્ષેત્રો રચાવે છે, કોઈ અનાધાત્રીઓ કાઢે છે; યુરોપાદિ ખંડના લોકો લાખો ને કરોડો રૂપિયા ધર્મ, કેળવણી, જ્ઞાન વગેરેના પ્રસારને માટે ખર્ચે છે; આ બધા લઘુ યજ્ઞો છે, અને આત્મસમર્પણ એ મહત્તમ યજ્ઞ છે; કારણ કે તેમાં અહંતામમતાયાં ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ સામગ્રીનો યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્રોમાં કેટલાએક યજ્ઞોની ગણના કરેલી છે તે યજ્ઞોમાં કામ, ક્રોધ લોભ મોહરૂપી પશુઓને હોમવાનું ફરમાવ્યું છે. એ યજ્ઞોમાં પણ અર્પણ એ મુખ્યતત્ત્વ છે.

ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે કહે છે કે. —

યજ્ઞની જરૂર. નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કૃતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥

જે યજ્ઞ નહીં કરે તેને માટે આ દુનિયા નથી તો હે અર્જુન ! બીજી દુનિયા તો તેને માટે ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ યજ્ઞ નહિ કરનારને આ દુનિયાનાં સુખોની પ્રાપ્તિ તો ક્યાંથી જ થાય ? ગીતા ૪-૩૧.

સર્વ પ્રકારના યજ્ઞમાં અર્પણ રહેલું છે. ભગવાનને સમ્રેમ જે જે વસ્તુ અર્પણ કરવામાં આવે છે તે તે વસ્તુઓ તે આદરથી સ્વીકારે છે.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

ગીતા અ. ૯. ૨૬.

પત્ર, ફૂલ, ફળ, જળ જે લક્ષિતથી મને અર્પેછે તે, નિર્મળ મનવાળાએ લક્ષિતપૂર્વક અર્પેલું, હું અંગીકાર કરુંછું.

જે યજ્ઞોમાં અનેક પ્રકારની સામગ્રી જોઈએ છે અને જેમાં અનેક પ્રકારના વિધિ નિષેધો જોવા પડેછે તે યજ્ઞોનો મુકાબલો.

જ્ઞાને ગૌણ પદવી આપી, આચાર્યશ્રીએ પ્રારંભમાંજ એક મહાયજ્ઞ કરવાનું ફરમાવ્યું છે. આ મહાયજ્ઞમાં સર્વ પ્રકારના લઘુયજ્ઞોનો સમાસ થાયછે. આ મહાયજ્ઞ પ્રભુને તન, મન, ધન વગેરે સર્વ લૌકિક અને અલૌકિક પદાર્થો અર્પણ કરવા તે છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળાને આ સર્વસ્વ અર્પણરૂપ મહાયજ્ઞ કરવાની જરૂર છે.

લક્ષિતમાર્ગના ઓધ કરનાર તમામ આચાર્યો અને લક્ષ્મી પ્રભુની પ્રાપ્તિના માર્ગમાં અર્પણને પહેલું પગથીઉં ગણેછે. લૌકિક

કર્મમાં પણ જે વાકર, નોકર, સેવક વગેરે અર્પણ વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર.

ધારે કરેછે તેજ સેવક સ્વામીને વધારે પ્રિય થઈ પડેછે. અર્પણ એ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું પાતિવ્રત્ય છે; ભાગ્યશાળી પુત્ર કે પુત્રીની માતાપિતા પ્રત્યેની લક્ષિત છે. આ પ્રમાણે જ્યારે લૌકિકમાં અર્પણની જરૂર છે ત્યારે અલૌકિક વિષયમાં જરૂર હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. એટલાજ માટે સર્વ સાધુજનોએ એની આવશ્યકતા સ્વીકારેલી છે.

માત્ર બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી તમામ જાતના દોષો જતા રહે છે એમ ધારવાનું નથી, પણ જ્યારે મનુષ્ય પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનને અર્પણ કરે ત્યારે તેના સર્વ દોષો પણ

દોષોનું અર્પણ. ભગવાનનેજ અર્પણ થાયછે. એ કારણથી એ દોષો

ભગવાનની લક્ષિતમાં અંતરાયરૂપ માનવામાં આવતા નથી.

ચોરી, હિંસા, વ્યભિચાર, આદિ પાપકર્મોને માટે શાસ્ત્રો-
માં અમુક પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવવામાં આવ્યાં છે, પણ આચાર્યશ્રી ભ-
ગવાનની આજ્ઞાથી કહે છે કે પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાથી એ દોષોની
નિવૃત્તિ થતી નથી, પણ ભગવાનને સર્વસ્વ અર્પણ કરવારૂપી યજ્ઞ
કરવાથીજ એ દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે.

બ્રહ્મસંબંધને માટે ભગવાને આચાર્યશ્રીને ગદ્યમંત્ર આપ્યો
તેમાં શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનું કહ્યું છે. એ મંત્રમાં કૃષ્ણ
એ શબ્દ કોઈ લૌકિક વ્યક્તિ કે ગુરૂના અર્થમાં
ગદ્યમંત્રમાં શ્રી-
કૃષ્ણનો અર્થ. વાપર્યો નથી એમ મગવતે અને ગોપીજન વલ્લભાય
પદોથી નિશ્ચય થાય છે. કૃષ્ણનો અર્થજ સદાનંદ
પરબ્રહ્મ, પુરૂષોત્તમ, ભગવાન થાય છે. એ વાત એ મંત્ર ઉપરથી
તેમજ આચાર્યશ્રીના બીજા ગ્રંથો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.
અંતઃકરણપ્રબોધ નામના ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રી લખે છે કે:—

લોકિકૈ પ્રભુવત્કૃણો ન દૃષ્યઃ કદાચન ।

અર્થ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને લૌકિક પ્રભુ (રાજા)ની પેઠે
કોઈ કાળે જોવા (ધારવા) નહિં જોઈએ. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે
માલમ પડે છે કે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનું જે લખ્યું છે તે ભગવાન
પ્રત્યેજ છે. લૌકિક વ્યક્તિ પ્રત્યે નથી. ગુરૂ પણ અગ્નિ હોવાથી
અર્પણ કરાવનારજ છે. અર્પણનું ગ્રહણ કરનાર તો શ્રીકૃષ્ણ માત્રજ છે.

આ સૃષ્ટિ ભગવાનનીજ રચેલી છે અને ભગવાનનીજ છે.
ભીતિથી તે કીડાભાજન જગતનો ત્યાગ ન કરી તેની
દોષરહિતપણું. અંદર રહીને, પ્રાણીઓ પોતપોતાનું સર્વસ્વ ભગ-
વાનને અર્પણ કરે તેમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી. પરંતુ તમામ
જાતના દોષોની નિવૃત્તિ થવાનું સર્વથી સુગમ સાધન બ્રહ્મસંબંધ
છે, તે કારણથી તે પરમ ગુણરૂપ છે.

સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે પદાર્થ કોઈ વ્યક્તિને અર્પણ કરવામાં
આવે તો ભગવાનની સેવામાં વિનિયોગ કરવા યોગ્ય પદાર્થનો

ઉપયોગ અન્યત્ર કરવારૂપ પાપ ધવાનો સંભવ છે. માટે સર્વાત્મ ભાવથી પ્રભુનેજ અર્પણ કરેલા પદાર્થોનો ઉપયોગ પ્રભુ વિના બીજાને કરવા દેવો નહિ; કેમકે આચાર્યશ્રીએ તો ભગવાનનેજ અર્પણ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.

દામોદરદાસ અને શ્રીગુણાધિપતિના સંવાદ નામના પુસ્તકમાં દામોદરદાસે શ્રીગુણાધિપતિને કહ્યું કે.—

यस्मिन् मार्गिनि अति सावधानीसो रहेनो, अन्वांश्रय, अन्यसंबंध, अन्य विनियोग, अन्यसंग, अन्यसमर्पित वस्तुतें सदा सदैव डरपत रहनो. काहेते जो या मार्गमें बढो भय ओर जोखम येहि हैं.

પ્રહ્મસંબંધ એ એક મહાદીક્ષા છે. એ દીક્ષા લેતાં પહેલાં પ્રભુને સર્વસ્વ અર્પણ કરવારૂપ ઉપર કહેલો મહાદીક્ષા. યજ્ઞ કરવાને જે સ્ત્રી પુરૂષ તૈયાર હોય તેજ ઉત્તમ અધિકારી છે.

પ્રહ્મવાદપૂર્વક ભક્તિનું રહસ્ય સમજીને સ્વાત્મા રહસ્ય. પર્ણ કરવામાં કુશળતા એ આ ભક્તિમાર્ગીય દીક્ષામાં સર્વોત્તમ અંગ છે.

શ્રીમદાચાર્ય વિગેરે પૂર્વે થઈ ગયેલા આચાર્યો પ્રહ્મ સંબંધ કરાવ્યા પછી શરણે આવેલા વૈષ્ણવોને સર્વાત્મભાવઆદિ શું કરવાની નિર્દેશ છે. સિદ્ધાન્તનું મર્મ સમજાવતા હતા; તેમજ હાલ પણ તેમના વંશના ગોસ્વામીઓ પ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યા પછી સ્વમાર્ગનું રહસ્ય સારી રીતે શ્રવણ કરાવી, સ્વમાર્ગીય ભક્તિ કૃતિમાં વૈષ્ણવોની પ્રેરણા કરતા રહે તો નિર્દોષ અને સર્વ ગુણરૂપ ભક્તિના અને પ્રહ્મવાદના ગ્રંથોનું પઠનપાઠન (અભ્યાસ) ચાલુ રહે; અને તેના અભાવમાં ધર્માભાસ રૂપ જે અપ્રાચાર દુરાચાર કવચિત્ પ્રવર્તે છે તે એની મેળે વિરામ પામી

બીય, અને લક્ષિતમાર્ગની ઉજ્જવલ ધ્વજા પતાકા દશ દિગન્તમાં સ્થિર પદ પ્રાપ્ત કરે.

અસમર્પિતવસ્તુનાં તસ્માદ્વર્જનમાચરેત્ ॥૪॥

અર્થ—તે હેતુ માટે નહિં સમર્પણ કરેલી વસ્તુને ત્યાગ કરવો. ૪.

ટીકા—બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી પૂર્વે જે જે પાપો કર્યા હોય તે ભગવાનની લક્ષિતમાં પ્રતિબંધરૂપ થતાં નથી. નવીન પાપો કે દોષ ઉત્પન્ન ન થાય એને માટે જરૂરનું છે કે જે જે વસ્તુઓ ભગવાનને અર્પણ કરેલી ન હોય તે ઉપયોગમાં લેવી નહિં; તેમજ તેઓનો સંસર્ગ પણ રાખવો નહિં. કોઈ વસ્તુ અસમર્પિત વસ્તુ-
નો ત્યાગ. ઉપયોગમાં લેતા પહેલાં ભગવાનને અર્પણ કરવી.

આમ કરવાથી બે ફાયદા થાયછે. એક તો અન્ન વગેરે વસ્તુઓમાં રહેલા દોષ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી દૂર થાયછે, અને દરેક વખત અર્પણ કરવાથી ભગવાનનું અને ઇશ્વર પ્રતિના દિવ્ય ધર્મનું સ્મરણ થવાથી અહંતા મમતાનું બળ ઘટેછે.

ગીતાશ્રીમાં ભગવાને ખાત્રી આપીછે કે:—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥

ગી. પ. ૧૦.

અર્થ—જે માણસ મમતાને તણ સઘળાં કર્મ બ્રહ્મનેજ અર્પણ કરેછે તેને, કમળપત્રને જેમ પાણી અડકતું નથી તેમ, પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી.

શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં “કવિ” નામના યોગેશ્વર કહેછે કે:—

कायेन वाचा मनसोद्वियैर्वा

बुद्ध्यात्मना बानुसृतस्वभावात् ।

કરોતિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ
નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્ ॥

ભા. ૧૧-૨-૩૬.

અર્થ—(શાસ્ત્રવિધિથી કરેલાં કર્મોજ નારાયણને અર્પણ કરવાં એમ નિયમ નથી પણ), કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી, અને વિકાસક્રમમાં અનુચિત સ્વભાવથી (ગ્રાહ્યપણા આદિ સ્વભાવથી) જે, કર્મ કરવામાં આવે, તે સઘળાં કર્મો પરમેશ્વર નારાયણને અર્પણ કરી દેવાં; આમ કરવાથી સર્વ પ્રકારની શારીરાદિક ક્રિયા ભગવત્સંબંધી ધર્મ રૂપ થાયછે.

નિવેદિભિઃ સમર્પ્યેવ સર્વં કુર્યાદિતિ સ્થિતિઃ ।

નમતં દેવદેવસ્ય સામિભુક્તં સમર્પણમ્ ॥૧॥

અર્થ—જે ભગવદ્ભક્તોએ પોતાના આત્માનું ભગવાનને નિવેદન કરેલું છે તેઓએ સર્વ પદાર્થ ભગવાનને અર્પણ કરીનેજ તેવડે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો એવી (આ પુષ્ટિમાર્ગની) મર્યાદા (સ્થિતિ) છે. દેવના દેવ (એવા શ્રીપુરુષોત્તમ) ને અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુનું સમર્પણ કરવું એ માનેલું નથી, અર્થાત્ એ વાત સંમત નથી.

તસ્માદાદૌસર્વકાર્યે સર્વવસ્તુ સમર્પણમ્ ॥

અર્થ—એટલા માટે સર્વ કાર્યની શરૂઆતમાં સર્વ વસ્તુનું સમર્પણ (કરવું).

દત્તાપહારવચનં તથા ચ સકલં હરેઃ ॥૧॥

ન ગ્રાહ્યમિતિવાક્યં હિ ભિન્નમાર્ગપરં મતમ્ ॥

અર્થ—મને અર્પણ કરેલું હોય તે કામમાં ન લેવું એ વચનને અનુસરી, શ્રીભગવાનને જે બધું અપણ કરેલું હોય તે ફરી જીવના ઉપયોગમાં લેવું નહિ એવું જે નિષેધ વચન છે તે જીદા માર્ગ પરત્વે માનેલું છે. (એ વચન દાનને લાગુ પડેછે.)

નિવેદન, અર્પણ, અને દાન એ ત્રણ શબ્દોના અર્થમાં તફાવત છે. જે વસ્તુ જેની હોય તે વસ્તુ તેની છે એમ તેને જ-
 નિવેદન, અર્પણ, દાન. ભાવવું તેનું નામ નિવેદન છે. “નિવેદન” શબ્દમાં “વિદિત કરવું, જાણ કરવું.” એવો કાંઈ અર્થ રહેલો

છે; તેથી આત્માનું નિવેદન કહેવાયછે. જે વસ્તુ જેની હોય તેને જણાવી તે તેને સ્વાધિન કરી દેવી તે અર્પણ. વસ્તુ ઉપરથી પોતાની સત્તા છોડી દેઈ ખીજાની સત્તા સ્થાપન કરવાને દાન કહેછે. આપણે આત્માનું પ્રભુને નિવેદન કરીએ છીએ. સામગ્રીનું સમર્પણ કરીએ છીએ. સુપાત્રને દાન કરીએ છીએ.

દાન કરેલી વસ્તુનું પ્રહણ કરી તેનો ઉપયોગ દાન કરનારે કરવો એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. પણ પ્રભુને સમર્પણ કરેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ સમર્પણ કરનારને કરવામાં બાધ નથી, પણ તેમાં ગુણ છે. પ્રભુને સમર્પણ કરેલો પદાર્થ પ્રભુના બળવડે પ્રભુ રૂપ થઈ જાયછે, અને તેવા પ્રભુરૂપ પદાર્થના ઉપભોગથી આપણામાં ભગવદ્દીયત્વ પ્રવેશ કરેછે. ઉદ્ભવજી વિગેરે ભક્તોએ સમર્પિત કરેલી વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યાના દાખલા ભાગવતમાંથી મળી આવેછે.

સેવકાનાં યથા લોકે વ્યવહારઃ પ્રસિદ્ધયતિ ॥ ૭ા

તથા કાર્યં સમર્પ્યેવ સર્વેષાં બ્રહ્મતા તતઃ ॥

અર્થ—સેવકોનો લોકમાં જેવી રીતે વ્યવહાર સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય તેવી રીતે ભગવાનને સમર્પણ કરીને સમર્પણથી બ્રહ્મ- તાની પ્રાપ્તિ. કાર્ય કરવાં. (એમ કરવાથી) સર્વે કાર્યોને બ્રહ્મતા (દોષરહિતપણું) પ્રાપ્ત થાયછે.

ટીકા—સર્વદા સર્વ કાર્યો ભગવાનને અર્પણ કરવાં એજ પુષ્ટિમાર્ગીય મર્યાદા છે. એમ કરવાથી તે કાર્યોને બ્રહ્મતા એટલે નિદોષપણું પ્રાપ્ત થાયછે, અને અહંકારની નિવૃત્તિ થાયછે. ભગવાને ગીતાજીમાં કહ્યુંછે કે જેને “હુ કર્તાછું” એવી રીતની વૃત્તિ

નથી, અને જેની ખુદ્ધિ લેપાતી નથી તે આ લોકને હણીને પણ હણતો નથી અને બ'ધાતો નથી.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदર્पणम् ॥

ગી. ૯-૨૭.

અર્થ—હે કુંતીપુત્ર ! તું જે કરેછે, જે ખાયછે, જે હોમ કરેછે, જે દાન કરેછે (ને) જે તપ કરેછે તે મને અર્પણ કર.

શ્રીમદ્ભવદ્વિભાચાર્યપ્રકટિત તત્ત્વદીપ નામની ગીતાની ટીકામાં ઉપરના શ્લોકની સાથે સિદ્ધાંતરહસ્યના શ્લોકો જોડી બતાવવામાં આવ્યું છે કે, એ પ્રમાણે કરવાથી સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થાયછે.

गंगात्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना ॥ ८ ॥

गंगात्वेन निरूप्यास्यात्तद्वदत्रापि चैव हि ॥ ९ ॥

ભાવાર્થ—શ્રીગંગાજીમાં મળેલા ગલી અને ખાળ વિગેરેના જળસંબંધી બધા દોષોને ગંગાજીપણું ખસુસપણે સિદ્ધ થાય છે.

ગલીકુંચી અને ખાળ પરનાળતું જળ સદોષ અને ગંગાત્વ.

અપવિત્ર છે; તોપણ તે જળ ગંગાજીમાં મળ્યાથી ગંગારૂપ થઈ જાયછે, અને દુષ્ટ જળના સર્વદોષ નિવૃત્ત થઈ તે જળ ગંગાજીજ કહેવાયછે. ગંગાજીમાં મળતા પહેલાં તે જળના ગુણદોષ વર્ણન કરવામાં આવતા, પણ ગંગાના સમાગમ પછી તો તે સર્વગુણદોષ બંધ પડી જાયછે, અને ગંગાજીમાં જે પાવિત્ર્યઆદિ ગંગાત્વ છે તે ગંગાત્વ જેમ દુષ્ટ જળને પ્રાપ્ત થઈ જાયછે તેજ પ્રમાણે, અહિં પણ બ્રહ્મસંબંધ (આત્મ નિવેદન) થતા પહેલાં વસ્તુ દુષ્ટ હોય તોપણ બ્રહ્મને અર્પણ થયાથી તે વસ્તુના દોષ નિવૃત્ત થઈ જઈ તે વસ્તુ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાયછે.

ટીકા—અહિં સિદ્ધાંતરહસ્ય નામનો ગ્રંથ પુરો થાયછે.

એમાં મુખ્ય બે વાતો સ્પષ્ટપણે જણાવી છે. (૧) બ્રહ્મસંબંધથી પ્રાપ્ત થતો અધિકાર બ્રહ્મ સંબંધથી લક્ષિતમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાના અધિકારની પ્રાપ્તિ; અને (૨) બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી પુષ્ટિમાર્ગીય મર્યાદાનુસાર વર્તન. લક્ષિતમાર્ગમાં દાખલ થવાને માટે આત્મનિવેદનની જરૂર છે. આત્મનિવેદન કરવાથી બ્રહ્મની સાથેના નિત્ય સંબંધની પુનઃસ્મૃતિ થાયછે. એ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરવી

એ અધિકાર છે. જે માણસ પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કરે તેણે અવશ્ય પોતાના લૌકિક અને અલૌકિક કાર્યો પ્રભુને અર્પણ કરવાં જોઈએ. તેમ કરવામાં આવે તેને સમર્પણ સમર્પણ.

કહેછે. ખાવું, પીવું, વ્યાપાર, રોજગાર, વિદ્યાભ્યાસ, યાત્રા, કળ્યા વિગેરે સર્વ વસ્તુ પ્રભુને અર્પણ કરવી. એમ કરવાથી તે વસ્તુઓમાં રહેલા ગુણદોષો બંધનકારક થતા નથી. વિશેષમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રભુને અર્પણ કરેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાનો લક્ષ્યજનને અધિકાર છે, પણ દાન કરેલી વસ્તુ દાન કરનારને વાપરવાનો અધિકાર નથી.

આત્મનિવેદન અને બ્રહ્મસંબંધ કરી, સર્વ વસ્તુ પ્રભુને અર્પણ કરતાં પોતાનું જીવન ચલાવવું એના કરતાં નિવેદિતજીવન. બીજું કોઈ વધારે નિર્દોષ અને શ્રેષ્ઠ જીવન હોઈ શકેજ નહિ. આવા સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જીવનથી આ લોક અને પરલોક સંબંધી સર્વ પુરૂષાર્થો સહજ સિદ્ધ થતાં લૌકિકમાં અલૌકિકત્વ પ્રાપ્ત થાયછે, અને સદોષમાં નિર્દોષત્વ સિદ્ધ થાયછે. આવો ઉત્તમ જીવનમાર્ગ સર્વને અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે.

આ (સિદ્ધાંત રહસ્ય) ગ્રંથ કયા વર્ષમાં બનાવ્યો તે કોઈ ઠેકાણે લખ્યું નથી; તોપણ આસપાસની હકીકત ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તે સંવત્ ૧૫૪૬ અને સંવત્ ૧૫૫૫ ની વચ્ચેમાં બન્યો હોવો જોઈ.

સિદ્ધાંત રહસ્યનું વર્ષ.

ઇએ. બેઠકોનાં પુસ્તકોમાં મથુરામાં વિશ્રાન્તિ ઘાટ ઉપરની બેઠકની વાર્તા (વાર્તા ૫ મી)માં ચવને મૂકેલો ચંત્ર આચાર્યશ્રીએ ઉઠાવડાવ્યાની મિતિ સંવત ૧૫૪૯ ના ભાદરવા વદ ૧૩ ની આપી છે, તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે આ ગ્રંથ સંવત ૧૫૪૯ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૨ ના રોજ રચ્યો હતો. પરંતુ કૃષ્ણદેવરાજની સભામાં આચાર્યશ્રી પધાર્યાનો તથા બીજા મહત્વના બનાવોનો વખત ચોક્કસ થતાં પહેલાં આ ગ્રંથ રચ્યાની મિતિનો ચોક્કસ પછે નિર્ણય કરી શકાય નહીં. શ્રાવણ સુદ ૧૧ ના રોજ આચાર્યશ્રીને શ્રીભગવાને બ્રહ્મસંબંધનો ગદ્યમંત્ર આપી ભક્તિમાર્ગ ચલાવવાની આજ્ઞા આપી તે પછી તરત આ ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો હતો એમ “અક્ષરશઃ” શબ્દ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે.

આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં “સાક્ષાદ્ભગવતા પ્રોક્ત” એ શબ્દો લખેલા છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સાક્ષાત્ ભગવાનેજ આ બ્રહ્મસંબંધના મંત્રનો આચાર્યશ્રીને ઉપદેશ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે હોવાથી બિલ્વમંગળે આચાર્યશ્રીને પુષ્ટિમાર્ગની દીક્ષા આપી એવી કલ્પના કરવી એ આ ગ્રંથ વિરૂદ્ધ છે. એટલુંજ નહિ પણ બેઠકોનાં પુસ્તકોમાં સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે કે વિદ્યાનગરમાં આચાર્યશ્રીનો કનકાભિષેક થયા પછી બિલ્વમંગળે ત્યાં આવી આચાર્યશ્રી પાસેથી દીક્ષા લીધી અને તે પછી તે સ્વધામ પધાર્યા. (જુઓ વિદ્યાનગરની બેઠકની વાર્તા ૪૯ મી.) આ વાતની પુષ્ટિમાં અમે એ વાર્તામાંનાજ શબ્દો નીચે ટાંકીએ છીએ.

“તવ બિલ્વમંગલને કહીજો મહારાજ કૃપાકરિકે મોકોનામ
સુનૈયે ઓર સરન લીજીયે ॥ તવ શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીને
બિલ્વમંગલકો નામ સુનાયો ॥ તવ બિલ્વમંગલને સાષ્ટાંગ દંડવત્
કરી ॥ તાહી સમય બિલ્વમંગલ સ્વધામકો પ્રાપ્ત મયે ॥

સિદ્ધાન્તરહસ્યનો ગ્રંથ ભક્તિમાર્ગીય આચરણને માટે
 સિદ્ધાન્ત રહસ્ય. છે. ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત તો આચાર્યશ્રીએ તે પ-
 હેલાં વિદ્યાભ્યાસના વખતમાં તેમજ વિદ્યાનગર
 અને અન્ય સ્થળોના સંવાદમાં નક્કી કર્યો હતો. એ ઉપરથી અનુ-
 માન થાય છે કે બાલબોધ અને સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી
 બાલબોધ અને સિ- નામના ગ્રંથો આચાર્યશ્રીએ પહેલાં રચ્યા હતા.
 દ્ધાન્તમુક્તાવલી. વાંચનારને જ્યારે આચરણના નિયમો બતાવવામાં
 આવ્યા ત્યારે આચાર્યશ્રીના ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તની ઝાંખી કરા-
 વવી જોઈએ. એ સિદ્ધાન્તનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો આચાર્યશ્રીના ત-
 મામ ગ્રંથોની સહાયતા લીધા સિવાય થઈ શકે એમ નથી, તો
 પણ તેનો કાંઈક સાર આપવાનો અમે યત્ન કરીએ છીએ.

“બાલબોધ” નામના ગ્રંથથી આચાર્યશ્રીએ બતાવ્યું છે કે
 બાલબોધ. ધર્મસંબંધી તમામ શાસ્ત્રોના બે ભાગ થઈ શકે
 છે. (૧) ઇશ્વરકૃત અને (૨) જીવકૃત. ઇશ્વરકૃત
 શાસ્ત્રજ સર્વ કાળમાં સર્વમાન્ય થઈ શકે છે એમ નિશ્ચય કરી
 તથા ઇશ્વરપ્રોક્ત ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો આદર કરવો
 એમ પ્રતિપાદન કરી ઇશ્વરપ્રોક્ત મોક્ષનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા “સિ-
 દ્ધાન્તમુક્તાવલી”નું નિર્માણ કર્યું. “બાલબોધ” નામનો ગ્રંથ રચ્યા
 પછી તરત આ ગ્રંથ રચ્યો હોય એમ અનુમાન
 સિદ્ધાન્તમુક્તા- થાય છે. “બાલબોધમાં” સર્વ સિદ્ધાન્તનો વિચાર
 વલી. કરીને જે સિદ્ધાન્ત આચાર્યશ્રીને સત્ય જણાયો તે
 “સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી”માં સ્વમિદ્ધાન્ત તરીકે વર્ણવ્યો.

“બાલબોધ” અને “સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી” એ બંને ગ્રંથો-
 ની વાદના ગ્રંથોમાં ગણના થાય છે. “સિદ્ધાન્તમુ-
 બાલબોધ અને સિ- ક્તાવલી” માં ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત (Theory or
 દ્ધાન્તમુક્તાવલી. Doctrine of Devotion) છે; અને તે સિદ્ધાન્તને
 આચરણ-વર્તન (Practice) માં મુકવાનો ભગવાને બતાવેલો
 સહેલો માર્ગ “સિદ્ધાન્તરહસ્ય” માં બતાવવામાં આવ્યો છે.

“સિદ્ધાન્તમુકતાવલી”માં વાદ માત્રના પારિભાષિક શબ્દો આવેછે. “માયિક” શબ્દમાં શાંકરવાદનું રહસ્ય પારિભાષિક શબ્દો. છે. “સગુણ”માં સાંખ્યનું રહસ્ય છે. “કાર્ય”માં નૈયાયિક આદિનું રહસ્ય છે. “સ્વતન્ત્ર”માં મીમાંસક, જૈન, બૌદ્ધ આદિનું રહસ્ય છે. “નૈકઘા”વડે જીન મતનું સૂચન કરેલું છે. “તદેવૈતત્” શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ સૂચવે છે. “પ્રકારેણ”માં પ્રકાર શબ્દ રામાનુજીય પરિભાષા છે. રામાનુજનો પ્રકાર માન્ય રાખ્યો છે. “દ્વિરૂપ”માં “દ્વિ” શબ્દ માધ્વનું રહસ્ય બતાવેછે; પણ તે આચાર્ય વાસ્તવિક દ્વૈત માનેછે તેથી તેની ચૂક બતાવી “રૂપ” શબ્દ ઉમેરી આપ્યો. વસ્તુનું દ્વૈત ન માનવું પણ રૂપનું દ્વૈત માનવું એમ આચાર્યશ્રીનો નિશ્ચય છે. વસ્તુ ભિન્ન નથી, પણ રૂપ ભિન્ન છે એમ આચાર્યશ્રીનું માનવું છે. ૧૩ મા પ્રલોકમાં “ઉપાધિ” શબ્દ આવે છે તે ભાસ્કરમતની પરિભાષા છે.

ષોડશગ્રંથમાં “સિદ્ધાન્તમુકતાવલી” વાદ દૃષ્ટિથી ઉત્તમ પદવી પ્રાપ્ત કરેછે. કાશીસ્થ પુરૂષોત્તમદાસજીને ષોડશગ્રંથમાં સિદ્ધાન્ત મુકતાવલી કાશીમાં માયાવાદી સાથે વાદ કરવાનો પ્રસંગ આવી પદવી. વતો ત્યારે પુરૂષોત્તમદાસ એ ગ્રંથનો અત્યંત ઉપયોગ કરતા. સર્વ વેદ, સર્વ સ્મૃતિ, સર્વ પુરાણ અને સર્વ દર્શનમાં જે સત્યાસત્ય છે તે સર્વનો નિર્ણય બાલબોધ અને સિદ્ધાન્તમુકતાવલીમાં છે, અને તેમાં પણ સિદ્ધાન્તમુકતાવલી, બાલબોધના ઉત્તરભાગ તરીકે હોવાથી, તથા સ્વસિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદક હોવાથી, વિશેષ માન્ય છે. વિચારનિર્ણય કરીને આચારનિર્ણયમાં સિદ્ધાન્ત રહસ્યાદિ ઉપયુક્ત છે.

“પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા બેદ” નામનો ગ્રંથ પણ “સિદ્ધાન્ત મુકતાવલી”માં વપરાયલા પુષ્ટિ અને મર્યાદા શબ્દના પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદાબેદ. સ્પષ્ટ અર્થ સમજાવેછે. ગંગાજીનાં ત્રણ સ્વરૂપવડે બ્રહ્મનાં ત્રણ સ્વરૂપ બતાવી તે પ્રમાણે ત્રણ માર્ગ સ્પષ્ટ કરવા “પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા” ગ્રંથનો ઉપયોગ છે. અર્થાત

“બાલબોધ,” “મુક્તાવલી,” અને “પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા” એ ત્રણે અંથો એક કોટિના છે, અને તે સમાનકાલીન છે, એમ અનુમાન થાયછે. સિદ્ધાન્તરહસ્ય, નવરત્ન, ભક્તિવર્ધિની આદિ અંથો આચારકોટિના છે.

ઈશ્વરકૃત શાસ્ત્રોમાં આચાર્યશ્રી વેદ અને ગીતાને મુકેછે, અને જીવકૃતમાં તમામ સ્મૃતિઓ અને સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રોને મુકેછે. દરેકનું જળાગળ કેવું અને કેટલું છે તે “નિબંધ”ના “શાસ્ત્રાર્થ” અને “સર્વ નિર્ણય” પ્રકરણોમાં આચાર્યશ્રીએ વિસ્તારપૂર્વક બતાવ્યુંછે.

મનુષ્યકૃત અંથો કરતાં ઈશ્વરકૃત અંથો વધારે વજનદાર ગણી તે અંથોને અનુસરી વિદ્વાનોની સાથે વારંવાર વાદ કરી આચાર્યશ્રીએ સ્વસિદ્ધાન્ત નકી કર્યોછે માટેજ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી નામના અંથના પહેલા પ્રલોકની પહેલી લીટીમાં વિનિશ્ચયમ્ શબ્દ વાપરેલો છે.

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી નામનો અંથ આચાર્યશ્રીના સિદ્ધાન્તને જણાવવાવાળો અને તેથી ઘણો ઉપયોગી હોવાથી એ અંથનો સાર આ સ્થળે આપવો ઉચિત લાગેછે. તે આપવામાં જ્યાં સ્પષ્ટીકરણની જરૂર જણાશે ત્યાં આચાર્યશ્રીના બીજા અંથોનો આધાર લેવામાં આવશે (નીચેના સારમાં જ્યાં પ્રલોકાંક લખ્યાછે તે સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીના પ્રલોક છે.)

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી.

શ્રીહરિને નમન કરીને, તથા પોતાનો સિદ્ધાન્ત વિશેષ નિશ્ચયપૂર્વક બતાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને, આચાર્યશ્રી કહેછે કે શ્રીકૃષ્ણની સેવા સદા કરવી જોઈએ. સેવામાં માનસી સેવા એ ઉત્તમ છે. સેવા એટલે શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત પરોવાયેલું રહેવું તે.

સેવા—માનસી
સેવા.

શ્રીકૃષ્ણમાં નિરંતર મન રહે તે માટે તનુજ (શરીરવડે
 કરવામાં આવે તે) અને વિક્તજ (ધનથી
 તનુજ અને વિક્તજ સેવા. કરવામાં આવે તે) સેવા કરવી જોઈએ. સેવા કર-
 વાથી સંસારનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ થાયછે અને
 વચમાં પ્રહ્મનું પણ જ્ઞાન થાયછે. ૧-૨.

એ પ્રમાણે સેવા કરવાની આજ્ઞા કરી આચાર્યશ્રી પ્રહ્મ,
 અક્ષરપ્રહ્મ, શ્રીકૃષ્ણ, જગત્ વિગેરેનાં સ્વરૂપ બતાવે છે.

પ્રહ્મ એ સચ્ચિદાનંદરૂપ, નિર્વિકારી, સર્વશક્તિમાન,
 સર્વવ્યાપી, સર્વાધાર, જગત્તુ સમવાયી અને નિ-
 પ્રહ્મ. મિત્ત કારણ, સર્વવિરૂદ્ધધર્માશ્રયરૂપ અને અનંત
 મૂર્તિ છે. તે વિલકત તેમજ અવિલકત છે. તે જડ શરીરના પ્રા-
 કૃત ગુણોથી રહિત છે.

સત્ય, શૌચ, દયા, શાન્તિ, ઈત્યાદિ હજારો સ્વાભાવિક
 ગુણોથી તે યુક્ત છે. તે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી બહુરૂપે ભાસે
 છે. તે કોઈ વખત પોતાના સ્વરૂપમાં અને કોઈ વખત પ્રપંચમાં
 રહેછે. તે યુક્તિનો વિષય નથી. જેમાં, જેવડે, જેથકી, જે સં-
 બંધી, જેને અર્થે, જેજે કાંઈ, જે પ્રકારે, જે જે કાળમાં જે કાંઈ
 થાયછે તે સર્વ પ્રહ્મ છે.

પ્રહ્મની સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થાયછે ત્યારે તેના એક દે-
 શમાં આનંદ તિરોહિત થાયછે; તેમ થવાથી તેનાં બે રૂપ થાયછે.

એક રૂપ સંપૂર્ણ આનંદવાળું રહેછે. એ રૂપને
 પરપ્રહ્મ. પરપ્રહ્મ, પુરુષોત્તમ, પરમાત્મા, કે કૃષ્ણ કહેછે.

બીજું રૂપ બૃહત્ અથવા અક્ષરપ્રહ્મ કહેવાયછે.
 અક્ષર. તેમાં સત્, ચિત્, અને આનંદ પરપ્રહ્મના કરતાં
 ઓછાં હોયછે, તેથી તે “ગણિતાનંદ” કહેવાયછે.

અક્ષરપ્રહ્મનાં બે રૂપ થાયછે; એક જ્ઞાનીઓને પૂજવા લા-

યક રૂપ અને બીજું તેથી વિલક્ષણ. આ બીજું રૂપ એ જગત્ અથવા પ્રપંચ છે. ૩

જગત્ અથવા પ્રપંચના વિષયમાં અનેક વાદ છે. માયા-
 નગત્. વાદી લોકો તેને માયાનું કાર્ય (માયિકં) કહેછે.
 સાંખ્ય મતવાળા તે સત્ત્વાદિ ગુણોનું કાર્ય (સગુણં)
 છે એમ કહેછે. નૈયાયિક લોકો દ્રવ્યભુક, ત્ર્યભુક એમ પરમાણુઓનું
 ક્રમે કરીને ઈશ્વરનું બનાવેલું (કાર્ય) કહેછે. મીમાંસક લોકો
 તેને સ્વતંત્ર (સ્વતંત્રં) એટલે સદા આવું ને આવું છે એમ કહે
 છે. બૌદ્ધ, માધ્યમિક, વૈભાષિક, મૌત્રાંતિક, અર્હત, ચાર્વાક અ-
 થવા લોકાયતિક, વામ અને શાકત વિગેરે પોતાની મરજી મા-
 ફક કહેછે. ૪

ગંગાજીનાં એ રૂપ છે; એક જળરૂપ અને બીજું માહા-
 ગંગાજીનાં એ રૂપ. ત્મયયુક્ત તીર્થરૂપ. જળરૂપથી ગંગાજી નહાવા
 ધોવા વિગેરે વ્યવહારના ઉપયોગમાં આવેછે. મર્યા-
 દામાર્ગની વિધિથી ગંગાજીના માહાત્મ્યયુક્ત તીર્થરૂપની જે પૂજા
 અક્ષરનાં એ રૂપ. કરેછે તેને તે રૂપે ગંગાજી ભોગ અને મોક્ષ આપેછે.
 તેજ પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મનાં એ રૂપ છે એમ જાણવું.
 એક રૂપ જગત્ છે. તેવડે વ્યવહારની સિદ્ધિ થાયછે. બીજું રૂપ
 પૂજવા લાયક છે. એ પ્રમાણે વેદનો મત છે. ૫-૬.

ગંગાજીની દેવતારૂપી મૂર્તિનાં દર્શન અભેદબુદ્ધિવડે એ-
 ગંગાજીનું ત્રિજ્ઞ મની ભક્તિ કરનારને કોઈક વખત થાયછે, બધાંને
 રૂપ. તે દર્શન થતાં નથી. તોપણ ગંગાજીમાં સ્નાન
 કરવું વિહિત છે, અને તેનું ફળ પણ થાયછે,
 એ વાત મોટાઓના અંતઃકરણની પ્રતીતિથી જાણાયછે.

પ્રથમ ગંગાજીનાં એ રૂપ, એક જળરૂપ, અને તીર્થરૂપ
 બતાવ્યાં. ત્રીજું રૂપ દેવતારૂપ છે. એનો પણ ઇસારો ૭ મા શ્લોક-
 કમાં કર્યોછે. એ ત્રણે રૂપને શાસ્ત્રીય ભાષામાં આધિભૌતિક (જ-

ળરૂપ), આધ્યાત્મિક (તીર્થરૂપ) અને આધિદૈવિક (દેવીરૂપ) કહેલાં છે. નવમા શ્લોકમાં ગંગાજીનાં એ ત્રણે રૂપની સાથે જગત્ અક્ષર અને કૃષ્ણનો મુકાબલો કરવામાં આવે છે.

यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ॥

यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥ ૯ ॥

અર્થ—જેમ (ગંગાજીનું) જળ છે તેમ આ સર્વ (જગત્) છે; જેમ શક્તિવાળાં (તીર્થરૂપ ગંગાજી) છે તેમ ગ્રહનાં રૂપની ગંગાજીનાં રૂપ સાથે બૃહત્ (અક્ષરગ્રહ) છે; જેમ દેવી (દેવતારૂપ સરખામણી. ગંગાજી) છે તેમ (શ્રી) કૃષ્ણ છે. આ (સિદ્ધાંતને) વિષે પણ જે કહેવાનું છે તે કહિયે છીએ. ૯

જેવી રીતે જગત્ ગ્રહરૂપ હોવા છતાં ત્રિગુણાત્મક કહેલું છે તેવી રીતે ગ્રહા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રણને ત્રિગુણાત્મક જગત્ને નિયમમાં રાખનારા, ઉપાસના કરવા યોગ્ય અને ત્રણ ગુણની ઉપાધિવાળા દેવ કહેલા છે. એજ પ્રમાણે અક્ષરગ્રહને વિષે શ્રીહરિને આધિદૈવિક રૂપ માનેલા છે. ૧૦

આ ત્રણ પ્રકારના લોકમાં ઉપાસકોને વિષયની કે તે તે દેવતાના લોકની પ્રાપ્તિ ગ્રહાદિક દેવતાઓથી થાય વિષયની પ્રાપ્તિ. છે, બીજી રીતે થતી નથી. પોતાના આત્માને સારૂ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ તો માત્ર પરમાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણથીજ થઈ શકે છે. બીજી રીતે થઈ શકતી નથી એ નિશ્ચય છે. ૧૧

ટીકા—આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે જેઓને દુનિયાદારી વિષયોની વાંચ્છના છે તેઓએ ગ્રહા, વિષ્ણુ કે શિવની ઉપાસના કરવી; પણ જેઓ માત્ર વિમળ પ્રેમાનંદની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા હોય તેઓએ પ્રેમાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણને ભજવા.

આકાશમાં છિદ્રો નથી, છતાં ચારણી કે એવીજ રીતની બીજી ઉપાધિદ્વારા આકાશ તરફ જોવામાં આવે તો તેમાં છિદ્રો જીવ અને સંસાર. જણાયછે; તેમ આત્મા (જીવ) બ્રહ્મરૂપ છતાં આત્મામાં અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ પ્રતીત થાયછે. એકજ આત્મા છતાં તેમાં અનેક બુદ્ધિ થવી એ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિનું કાર્ય છે. ૧૨.

બધું જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે એમ જાણવારૂપ વિજ્ઞાનવડે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિનો નાશ કરવામાં આવે ત્યારે જેમ ગંગાજીના તીર ઉપર રહેનાર ગંગાલક્ષ્મી ગંગાજીના દેવીરૂપનાં દર્શન, ગંગાજીના પ્રવાહમાંજ કરી શકેછે તેમ જ્ઞાની અક્ષરબ્રહ્મરૂપ પોતાના આત્માને વિષે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરી શકે.

જેમ ગંગાજીના કિનારાથી દુર રહેનાર તેમના લક્ષ્મીને ગંગાજીનું ઈચ્છિત જળ મળતું નથી, અને ગંગાજીનાં દર્શન પણ થતાં નથી, તેમ ભગવાનના જે લક્ષ્મીને સંસાર વિદ્યમાન છે, એટલે જે અહંતા મમતામાં ગરક થઈ રહેલોછે, તેને પણ ભગવાનની પ્રાપ્તિ અને ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી; તેથી તે દુઃખી થાયછે. તેટલા માટે શ્રીકૃષ્ણના માર્ગમાં રહેલા લક્ષ્મી અહંતા મમતા. તો અહંતામમતાત્મક સંસારથી વિમુક્ત થઈને આત્માના આનંદરૂપી સમુદ્રમાં ગિરાજનાર શ્રીકૃષ્ણનુંજ વિશેષે કરીને ચિંતન કરવું.

લોકસંબંધી પદાર્થોના પ્રયોજનવાળો થઈને શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો તે સર્વથા દુઃખી થાયછે. ૧૩—

૧૪—૧૫—૧૬.

જે દુઃખી છતાં શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો તેનો અહંતામમતાત્મક સંસાર નષ્ટ થાયછે. પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષ્મીને પોતાના સ્વરૂપનું અને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોય તો શ્રીભગવાન શ્રવણમાં સાવધાન થઈ જ્યાં પૂજાનો પ્રવાહ અને પર્વાદિકમાં થતા ઉત્સવ વગેરે ચાલતા હોય ત્યાં રહેવું બેઠાં. ૧૭.

જો મર્યાદામાર્ગીય ભક્તને પોતાના અને ભગવાનના સ્વ-રૂપનું જ્ઞાન ન હોય તો તેણે ભાગવતના શ્રવણમાં તત્પર થઈ શ્રીગંગાજીને કિનારે રહેવું. આ પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીપ્રભુનો અનુગ્રહજ નિયામક છે, તેથી મર્યાદામાર્ગની પેઠે ગંગાતીરપરજ રહેવું જો-ઈએ એવો નિયમ પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી. ૧૮.

જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાયછે અને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને શ્રીપુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાયછે, માટે જ્ઞાની-તથા ભક્તને પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ. ને શ્રીપુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તો તેણે પુષ્ટિમાર્ગમાં આવીને તનુજી, વિત્તજી અને માનસી સેવા કરવી. એમ કરવાથી એને શ્રીપુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ થશે. એ પ્રમાણે હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ અધિક ઉત્તમ છે. ૧૯

ગંગાજીના કિનારા ઉપર રહેતા પુરૂષમાં જો ભક્તિભાવ ન હોય તો તે દુષ્ટ કર્મ કરવાવાળો અને પાપંડી થાયછે. તેમજ પ્રભુના સ્થાનકમાં રહેતા પુરૂષમાં જો ભક્તિભાવ ન હોય તો તેપણ પોતાનાં દુષ્ટ કર્મોએ કરોને તે સ્થાનમાંથી છુટી કોઈ હીનયોનિમાં જન્મેછે. ૨૦.

એ પ્રમાણે સ્વશાસ્ત્રના ગુપ્ત સિદ્ધાન્તનું મેં નિરૂપણ કર્યું. તે જાણવાથી પુરૂષો સર્વ સંશયથી મુક્ત થાયછે. ૨૧.

ફલિતાર્થ.

સિદ્ધાન્તરહસ્ય અને સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ એ બે ગ્રંથો સાથે વાંચતાં નોંધે પ્રમાણે ફલિતાર્થ નિકળેછે:—

બ્રહ્મ એ સચ્ચિદાનંદ, સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, અ-બ્રહ્મનાં રૂપ. નંતમૂર્તિ, અનંત ગુણોવાળું અને વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયી છે.

બ્રહ્મને અનેક રૂપે થવાની ઇચ્છા થાયછે ત્યારે તેના એક દેશમાં આનંદનો કાંઈક તિરોભાવ થઈ તેનાં બે રૂપ થાયછે. એક પરબ્રહ્મ અને બીજું અક્ષર.

પરબ્રહ્મ એ પૂર્ણ આનંદરૂપ છે. તે પરમાત્મા, પુરૂષોત્તમ.
ષોત્તમ, કે શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે.

અક્ષરમાં કાંઈક ઓછો આનંદ હોવાથી તે ગણિ-
ગણિતાનંદ. તાનંદ કહેવાય છે. તેને કૂટસ્થ કે અવ્યક્ત પણ કહે છે.

અક્ષરનાં બે રૂપ છે. એક જ્ઞાનીઓને પૂજવા લાયક, જેને
ગીતાજીમાં અવ્યક્ત કહે છે તે, અને બીજું જગત્

જગત્ બ્રહ્મરૂપ છતાં ત્રિગુણાત્મક છે. જગત્માં તેના નિ-
જગત્ ને તેની સત્યતા. ચંતારૂપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વિગેરે દેવતાઓનો
તથા જીવો, જડ વિગેરે તમામ પદાર્થોનો, સમાસ
થાય છે. તે કારણથી જગત્ એ સત્ય છે; મિથ્યા
નથી. તે, સત્ય બ્રહ્મમાંથી થયેલું, બ્રહ્મનું સત્ય કાર્ય છે.

જીવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે. જીવ અને પરમા-
ત્મા (કૃષ્ણ)ની વચ્ચે અંશાંશીસંબંધ છે.

જેમ પુત્ર, પુત્રી જે માતાપિતાના અંશરૂપ છે તેમજી
ભક્તિની આપ- સ્વક્રિયા. માતાપિતાની ભક્તિ કરવી જોઈએ, તેમ જીવ એ
પરમાત્મા (શ્રીકૃષ્ણ)ના અંશરૂપ હોવાથી તેમજી
પરમાત્માની ભક્તિ કરવી જોઈએ.

એ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થતા પહેલાં જીવ અને પરમાત્મા
વચ્ચેના સંબંધની સ્મૃતિ થવી જોઈએ.

બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી જીવ અને પરમાત્મા વચ્ચેના
બ્રહ્મસંબંધ. સંબંધની (પુનઃ) સ્મૃતિ થાય છે.

બ્રહ્મસંબંધ કરવાનાં પાંચ પ્રકારના દોષો નડતા
પાંચ પ્રકારના દોષ. નથી; તેથી તેનો હરકોઈ પંકિતના માણસને અ-
ધિકાર છે.

બ્રહ્મસંબંધ થતી વખતે પોતાનું સર્વસ્વ ભગ-
વાનને અર્પણ કરવાની જરૂર છે.

પ્રહ્મસંબંધ થયા પછી તદનુસાર વર્તન રાખવાને માટે
સર્વ વસ્તુઓ લગવાનને અર્પણ કરી ઉપયોગમાં
સમર્પણ. લેવાની જરૂર છે.

જેઓ લૌકિક વિષયોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા
દેવાની ઉપાસના. હોય તેઓએ પ્રહ્મા, વિષ્ણુ, કે શિવની ઉપાસના કરવી.

જેઓ વિષયોની ઇચ્છાવાળા નથી પણ કેવળ
કૃષ્ણની સેવા. પરમાનંદની ઇચ્છાવાળા છે તેમણે શ્રીકૃષ્ણની
સેવા કરવી.

સેવા એટલે લગવાનમાં મન પરોવવું. સેવા
સેવા. ત્રણ પ્રકારે થાયછે.

જે સેવા માત્ર મનથકી કરવામાં આવે તેને માનસી સેવા
કહેછે, તે પરમ ક્ષણરૂપ છે. તે ક્ષણરૂપ સેવા સિદ્ધ થવાને જે તન
અથવા શરીરથી થાય તે તનુજ સેવા; અને જે ધન કે વૃત્તિથી
થાય તે વૃત્તજ સેવા;

એ તનુજ અને વૃત્તજ સેવા સાધન રૂપ છે.

એ ત્રણે સેવામાં માનસી સેવા ઉત્તમ છે. તનુજ અને
વૃત્તજ સેવા કરવાથી માનસી સેવા સિદ્ધ થાયછે.

અહંતામમતારૂપી અવિદ્યાને લીધે જીવને સંસારનાં દુઃખો
વેઠવાં પડેછે. પણ તનુજ વૃત્તજ અને માનસી સેવા સિદ્ધ થતાં
પહેલાં મધ્ય અવસ્થામાં આ જગત્ પ્રહ્મરૂપ છે એ સિદ્ધાન્તનો
અનુભવ થતાં તે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થાયછે, માટે પુષ્ટિમાર્ગમાં
સંસારનિવૃત્તિ અવાંતર ક્ષણ છે, અને સમાપ્તિમાં માનસી સેવા
સિદ્ધ થઈ લગવાનની પ્રાપ્તિ થાયછે તે અંતિમ ક્ષણ છે.

ભક્તિ.

શ્રીહરિમાં એમના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સર્વથી
અધિક સુદૃઢ સ્નેહ (Love) રાખવામાં આવે
એને ભક્તિ કહેછે.

એવી ભક્તિ સિવાય બીજી રીતે મુક્તિ થઈ શકતી નથી.

મર્યાદામાર્ગીય લક્ષ્મણને પોતાના અને ભગવાનના સ્વરૂપનું
 જ્ઞાન ન હોય તો તેણે શ્રીગંગાજીને કિનારે રહી
 શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરવું.

એ પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષ્મણને તેવું જ્ઞાન ન હોય તો ભાગવતના
 શ્રવણમાં સાવધાન થઈ જ્યાં પૂજાનો પ્રવાહ અને
 પર્વાદિકમાં થતા ઉત્સવો ચાલતા હોય ત્યાં રહી
 જ્ઞાન સંપાદન કરવું.

એ પ્રમાણે આ બંને ઐત્યેનો ફલિતાર્થ છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

લક્ષ્મણમાર્ગની સ્થાપના, પુષ્ટિ અને મર્યાદા વિગેરે.

પુષ્ટિ એટલે ભગવાનની કૃપા, ભગવાનનો અનુગ્રહ. શ્રીમદ્
 ભાગવતમાં અનુગ્રહને પોષણ કહેલું છે; અને પોષણ તેજ પુષ્ટિ.
 અહંતામમતાથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોને લીધે મ-
 નુષ્યનો આત્મા (જીવ) દુર્બળ થઈ ગયો છે તેને
 પોષણરૂપ ભગવાનની કૃપાની જરૂર છે. એ કૃપા સંપાદન કરવામાં
 આવે તો જીવ સંસારનાં દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ ભગવાનની
 પ્રાપ્તિ કરી શકે.

આચાર્યશ્રીએ સ્થાપન કરેલા લક્ષ્મણમાર્ગમાં પુષ્ટિ એ શબ્દ,
 જેમ કેટલાએક ધારે છે તેમ, શરીરને પુષ્ટિ મળે
 એવું ખાનપાન કરવું એ અર્થમાં વપરાતો નથી.
 શરીરને પોષણ આપવું એ વૈદ્યકશાસ્ત્રનો વિષય છે,
 ધર્મશાસ્ત્રનો વિષય નથી. આચાર્યશ્રીએ પુષ્ટિ એ શબ્દ ધર્મના
 વિષયમાં શરીરને પોષણ આપવાના અર્થમાં વાપર્યો છે એમ કહેવું
 કે ધારવું અયોગ્ય છે. માત્ર ઇશ્વરકૃપાનું અવલંબન કરી દેહ,
 પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ વગેરેને ભગવન્મય કરી દેવાં એવું
 નામ પુષ્ટિપ્રાપ્તિ.

ભગવાન્ કૃપાળુ છે. એમની કૃપાને અનુગ્રહ કે પોષણ કહે છે. લૌકિક વિષયની કે વૈદિક ભોક્ષની વાંચ્છના નિઃસાધન ભક્તિ. રાખ્યા સિવાય, સર્વ સાધન ત્યાગપૂર્વક, પ્રભુ પ્રત્યેના ધર્મ (કર્તવ્ય) તરીકેજ, ભગવાનની ભક્તિ કરનારના ઉપર ભગવાન જે અનુગ્રહ કે કૃપા કરે તે પુષ્ટિ. જે માર્ગમાં આવી નિઃસાધન ભક્તિ કરવામાં આવે તે માર્ગને પુષ્ટિમાર્ગ કહેછે.

સશાસ્ત્ર પુષ્ટિ- અણુભાષ્યમાં મર્યાદા અને પુષ્ટિ વચ્ચે નીચે વિચાર. પ્રમાણે ભેદ બતાવ્યોછે.

કૃતિમાધ્યં સાધનં જ્ઞાનમક્તિરુપં શાસ્ત્રેણ વોદ્યતે । તાભ્યાં વિદિતાભ્યાં મુક્તિર્મર્યાદા । તદ્વિદિતાનામાપિ સ્વસ્વરૂપબલેન સ્વપ્રાપ્તં પુષ્ટિરિત્યુચ્યતે ।

ભાવાર્થ—(મુક્તિ મેળવવા માટે) શાસ્ત્રોએ જીવપ્રયત્ન સાધ્ય, જ્ઞાનભક્તિરૂપ, સાધન બતાવ્યુંછે. તે શાસ્ત્રવિહિત જ્ઞાન ભક્તિથી જ મુક્તિ થાય તેને મર્યાદા કહેછે.

શાસ્ત્રવિહિતસાધનરહિત જીવોને પણ ભગવાન્ પોતાના સ્વરૂપબળવડે પોતાની પ્રાપ્તિ કરી આપે એને પુષ્ટિ કહેછે.

ટીકા—જ્ઞાનસહિત ભક્તિથી ભોક્ષ થાયછે એવી વૈદિક મર્યાદા છે. તેમજ વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરેથી ભોક્ષ થાયછે. એ ભોક્ષમાં જ્ઞાન, વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરે સાધન તરીકે વાપરવામાં આવેછે. માટે શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે એ સાધનો વાપરી જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી તેને મર્યાદા કહેછે.

ઉપર કહેલાં, વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, તપ, દાન, જ્ઞાનભક્તિ વગેરે સાધન તરીકે ન વાપરતાં છતાં પ્રભુની પુષ્ટિની વ્યાખ્યા. પ્રાપ્તિ પ્રભુના સ્વરૂપના બળવડેજ થાય તેને પુષ્ટિ કહેછે.

આ ઉપરથી જણાશે કે વેદાનુકૂળ શાસ્ત્રોએ બતાવેલાં યજ્ઞ, તપ, વેદાધ્યયન વગેરે સાધનોવડે જે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને મર્યાદા કહે છે; અને આ વૈદિક મર્યાદા પ્રમાણે ચાલવાના માર્ગને મર્યાદામાર્ગ કહે છે.

એ શાસ્ત્રીય સાધનોનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય માત્ર લગવદબલથીજ જે લગવત્પ્રાપ્તિ થાય તે પુષ્ટિ. એ પ્રમાણે થવાનું કારણ લગવાનના સ્વરૂપનું બળ છે.

આવિભાવક્રમમાં વૈદિક કર્મમાર્ગથી પ્રારંભ કરી, તામસ, રાજસજ્ઞાન નિરાસપૂર્વક, શુદ્ધ સાત્વિક અર્થે શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, લગવાનના માહાત્મ્યનો વિનિશ્ચય કરી, જીવ સ્વકૃતિ સાધ્ય શ્રવણાદિ અને પ્રેમાંત લક્ષિત કરે તે લક્ષિત, પણ જીવ

મર્યાદા. સાધનકૃત હોવાથી વિહિતમાર્યાદિક કહેવાય છે, તેથી એવી પ્રેમલક્ષિત પ્રાપ્ત કરનારને પણ મુ-

ક્તિ ઉપરાંત ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી (જુઓ આજીભાષ્ય, સાધનાધ્યાયના ત્રીજા ચરણના ૨૮ પછીનાં સૂત્રો). અર્થાત્ જ્યાં જે માર્ગમાં જીવસ્વકૃતિથી, સ્વપ્રયત્નથી, આરોહણ કરતાંકરતાં પ્રેમાવસ્થા પર્યંત આરોહણ કરી વિકાસક્રમની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે તે માર્ગને મર્યાદામાર્ગ કહે છે. મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાન અને લક્ષિત બંને સાધન જીવસાધ્ય છે. આથી ઉલટું, જ્યાં જીવકૃત સાધનથી સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ ન થતાં, સાક્ષાત્ પ્રભુ, જીવની નિઃસાધનતા જોઈ, જીવમાં પ્રારંભાવસ્થામાંજ સ્વપ્રવેશ (લગવત્પ્રવેશ) કરાવી સ્વપ્રવેશના બલે કરીને સર્વ દોષ નિરાસ કરી (કાઠી નાખી) સ્વપ્રાપ્તિ કરીઆપે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં જીવ નિઃસાધન હોય છે, એટલે તે નિઃસાધન જીવપર કૃપા કરી સાક્ષાત્ લગવાન તેના સાધનરૂપ થઈ જાય છે. ફળરૂપ લગવાન જીવ વાસ્તે સાધન અવસ્થાનો સ્વતઃઅંગીકાર કરે એ પુષ્ટિ, એ અનુગ્રહ, એ કૃપા.

નિબંધ ભાગવતાર્થ પ્રકરણ પૃષ્ઠકંઠના શ્લોક ગીતામાં
આચાર્યશ્રી લખેછે કે:—

કૃષ્ણાનુગ્રહરૂપા હિ પુષ્ટિઃ કાલાદિવાધિકા ॥

અર્થ—કૃષ્ણના અનુગ્રહરૂપ પુષ્ટિ કાલાદિની બાધક છે.

ટીકા—ભગવાનની જ્યારે કૃપા થાય ત્યારે કાળ, કર્મ
કૃષ્ણનો અનુગ્રહ. અને સ્વભાવ બાધ કરતાં નથી. શાસ્ત્રીય સાધ-
નોને તો કાલાદિની અપેક્ષા રહેછે. પણ પુષ્ટિ
તો કાલનો કાલ હોવાથી કાલસાધ્ય સર્વ સાધનમાંથી ચિત્તને
નિવૃત્ત કરેછે.

વળી નિબંધ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ શ્લોક ૧ ની ટીકામાં આચા-
ર્યશ્રી કહેછે.

અસાધનં સાધનં કરોતિ ॥

અર્થ—જે અસાધન છે તેને સાધન કરેછે (એજ ભગ-
વાનનું અદ્ભુતકર્મત્વ છે.)

ભગવાને ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે:—

અપિચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥

ગી. ૯-૩૦.

અર્થ—અત્યંત દુરાચરણવાળો (માણસ) પણ જો અનન્ય
ચિત્તવાળો થઈ મને ભજે તો તે શ્રેષ્ઠજ માનવો.
દુરાચારી ધર્મા- કેમકે તે ઉત્તમ નિશ્ચયવાળો છે. (તે તત્કાળ ધ-
ર્માત્મા થાય. અને નિરંતર શાન્તિ પામેછે.)

ભગવાનની ભક્તિના યોગે દુરાચરણીઓનાં દુરાચરણ મટી
તેઓ સદાચરણી થાયછે; અને દોષરહિત થયા પછી તેમને ભગ-
વાનની સાથે એકતા થાયછે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં નિઃસાધનતા જ મુખ્ય છે. ત્યારે તો જીવને

કાંઈ કર્તવ્યતાજ ન રહી એમ નહિ માનવું. નિઃસાધનતાસૂચક
 પુષ્ટિમાર્ગમાં શરણમંત્ર ગ્રહણ કરી, આત્મનિવેદનથી ભગવત્
 કર્તવ્ય. સેવાધિકાર પ્રાપ્ત કરી પ્રભુની સેવા કરવી એ ક-
 ર્તવ્ય છે; અને એજ પુષ્ટિમાર્ગીય મર્યાદા છે.

જીવકૃતસાધનસાધ્યમાર્ગ મર્યાદામાર્ગ છે અને ભગવત્કૃપા
 સાધ્યમાર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ છે.

મર્યાદા એટલે હદ, નિયમ, વિધિ, રીત. અમુક કાર્ય કેવી
 રીતે કરવું એને માટે જે નિયમો કે વિધિ ઠરા-
 વવામાં આવ્યાં હોય તે નિયમો કે વિધિ; તે કાર્ય
 કરવાના સંબંધમાં મર્યાદા તરીકે બોલાયછે.

ધર્મના વિષયમાં મર્યાદા એ શબ્દ વેદે બતાવેલા અમુક
 નિયમો કે અમુક વિધિઓનો અર્થ સૂચવે છે.

જે માર્ગમાં વેદ, સ્મૃતિ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમો
 પ્રમાણે પૂજા, ઉપાસના, અથવા ભક્તિ પણ કરવામાં
 આવેછે, તે માર્ગને મર્યાદામાર્ગ કહેછે. એ માર્ગમાં
 નિયમો અથવા વિધિઓને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેછે. મર્યાદા
 માર્ગમાં શ્રીઠાકોરજીને સ્નાન કરાવતી વખતે અમુક અમુક મંત્ર
 બોલવા એવું કેટલેક સ્થળે લખેલુંછે. શિયાળાની રતુમાં પણ
 એ વિધિ પ્રમાણે કેટલેક સ્થળે સ્નાન કરાવવામાં
 આવેછે. તેમ કરવામાં શ્રીઠાકુરજીને થંડીમાં ઘણા
 વખત સુધી ખુદ્દા રાખવાની જરૂર પડેછે. સ્નેહ

મર્યાદા અને પુષ્ટિ
 ભક્તિમાર્ગનો
 મુદ્દાબલો.

વિવશ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત એ વિધિને બાજીપર મુકેછે, કેમકે
 પુષ્ટિમાર્ગ ભાવનાત્મક હોવાથી ભગવાનને શી રીતે સુખ થાય
 એનોજ પુષ્ટિભક્ત વિચાર કરેછે; પણ વિધિ નિષેધ ઉપર ઘણું
 ધ્યાન આપતો નથી. મર્યાદામાં સાધનબુદ્ધિ રહેછે. પુષ્ટિમાં નિઃ-
 સાધનતા સ્પુરેછે. મર્યાદાભક્તિમાં જીવ પોતાનું કલ્યાણ, અને
 પોતાનું સુખ શોધેછે. પુષ્ટિભક્તિમાં જીવ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવામાં

તત્પર રહે છે. હરિની પ્રસન્નતા અને હરિ પ્રત્યેનો પ્રેમ એ પુષ્ટિ-માર્ગમાં પ્રધાનપદ છે. મર્યાદામાર્ગમાં પ્રેમ અને હરિની પ્રસન્નતા એ ગૌણ છે, અને વિધિ નિષેધ પ્રધાન અથવા મુખ્ય છે.

મર્યાદામાર્ગમાં વૈદિક અને લૌકિક ક્રિયાઓ વિધિપુરઃસર કરવાની જરૂર છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફળ સર્વ સાક્ષાત્લગવાન છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતને મર્યાદા-માર્ગીય વૈદિક કર્મ, જ્ઞાન, ભકિત, લૌકિક વિધિ નિષેધો સાથે સંબંધજ ન હોવાથી લૌકિક વૈદિક મર્યાદા અનિવાર્યપણે બંધન કારક નથી. લૌકિક વૈદિક સાથે લેશમાત્ર સંબંધ ન હોવા છતાં પુષ્ટિમાર્ગીયભકત લોકવેદમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી એજ એમનું પરમઉદાર ચારિત્ર્ય છે.

મર્યાદામાર્ગમાં ઘણું કરીને સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચાર પ્રકારની ક્રમમુક્તિ માની મર્યાદા મુક્તિ છે, એ મુક્તિ જ્ઞાન અને ભકિત સાધનથી થાય છે, પણ જો સાધનમાં ન્યૂનતા હોય તો ધર્મ અર્થ અને કામ સધાય પણ મુક્તિ મળતી નથી. અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગમાં સાધન પ્રધાન હોવાથી જેવું સાધન તેવુંજ ફળ પ્રાપ્ત થાય.

પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વ અવસ્થામાં લગવાનજ છે તેથી સાધન અને ફળ પ્રભુ સેવાજ છે.

મર્યાદામાર્ગના જીવો ઘણુંકરીને અક્ષરને લજે છે અને મુક્તિ સમયે અક્ષરમાં લીન થાય છે. કેટલાએક 'પુરૂષોત્તમનું' ભજન કરે છે તોપણ તે ભજન ઉપાધિસહિત હોવાથી તેમાં મુક્તિ-ફળની ઘટ્ટા હોય છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો પ્રારંભથીજ પુરૂષોત્તમને લજે છે અને તેમને શ્રીકૃષ્ણ (પરબ્રહ્મ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. માયાદિક ભકતને જ્ઞાન દશાનું ફલ પ્રાપ્ત કરાવી કદાચ કૃપા થાય તો પ્રભુ ભકિતનું દાન

કરે ત્યારે તે ભકત મર્યાદામાર્ગમાં પુષ્ટ કહેવાય પણ ભકિતનું પ્રદાન તો પુષ્ટિમાર્ગ છે.

મર્યાદામાર્ગમાં વેદાદિપ્રમાણને બળવાન ગણવામાં આવે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રમૈય (પરબ્રહ્મના સ્વરૂપબળ)ને બળવાન ગણવામાં આવે છે.

મર્યાદામાર્ગમાં દેવનું આવાહન અને વિસર્જન મંત્રો વડે કરવામાં આવે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તેમ કરવામાં આવતું નથી, પણ ભગવાન નિત્ય વિરાજતા હોવાથી આવાહનઆદિ કરવામાં આવતાંજ નથી.

શ્રીમદ્ભુવિરાયણ (આચાર્યશ્રીના પ્રપૌત્ર) કૃત “પુષ્ટિ
પુષ્ટિમાર્ગનાં લક્ષણાં. માર્ગ લક્ષણાનિ” એ નામના ગ્રંથમાં પુષ્ટિમાર્ગનાં જે લક્ષણો બતાવ્યાં છે તેમાંનાં કેટલાંએક અમે અહિં ઉતારીએ છીએ—

જે માર્ગમાં સર્વ સાધનનો પરિત્યાગ (નિઃસાધનતા)જ સાધન છે, અને કૃણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ સ્વતઃ સાધનરૂપ થાય છે તેને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

કૃણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ સાધનસ્વરૂપ અંગીકાર કરે અને ભગવદ્વીયના સાધનરૂપ થઈ જાય એ ઉપરાંત બીજાં સાધનની જેમાં લેશમાત્ર આવશ્યકતા નથી તે પુષ્ટિમાર્ગ.

જે માર્ગમાં લૌકિક અને વૈદિક ક્રિયાઓની સિદ્ધિ ભગવાનની કૃપાથીજ થાય છે, બીજા કોઈ પ્રયત્નથી થતી નથી એમ મનાય છે તે માર્ગને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

જે માર્ગમાં તાત્પર્યજ્ઞાનપૂર્વક ભગવાનના સ્વરૂપની (ધર્મીની) અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, અને જેમાં વર્ણાશ્રમધર્મની અપેક્ષા નથી, તે માર્ગને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

જે માર્ગમાં અંગીકાર કરતી (પ્રભુની કૃપાના પાત્ર થતી) વખતે જેનો અંગીકાર કરવાનો છે તેની યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી, અને જેમાં તત્કાળ પ્રભુનો અનુબ્રહ્મ (કૃપા) પ્રાપ્ત થાય છે તેને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

જે માર્ગમાં લૌકિક કે વૈદિક ક્રિયાઓની અપેક્ષા નથી પણ લગવાનું પ્રસન્ન શી રીતે થાય એજ માત્ર અપેક્ષા છે, તે માર્ગને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

જે માર્ગમાં પ્રભુ જીવનો અંગીકાર પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે, અને જેમાં જીવના સાધનનું કાંઈ કામ નથી તે માર્ગને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

જે માર્ગમાં લક્ષિત સ્વતંત્ર છે (એટલે કોઈ ક્ષણ કે સાધનની અપેક્ષા રાખતી નથી) અને જેમાં લગવાનના આવિર્ભાવની પણ અપેક્ષા નથી, પણ જેમાં ભાવની વૃદ્ધિ એજ લક્ષિતનું સ્વરૂપ છે તેને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

જે માર્ગમાં પ્રભુ પ્રત્યેના અતિશય પ્રેમને લીધે લૌકિક અને વૈદિક મર્યાદાનો ભય રહી શકતો નથી અને જે માર્ગમાં ભાવને વિષે કોઈ પણ પ્રકારની બાધકતાની સ્ફુર્તિ રહેતી નથી તે માર્ગને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

જેમાં પ્રભુની સાથેનોજ સંબંધ એજ સાધન છે, અને એજ ક્ષણ છે, અને એ સાધન અને ફલરૂપી સંબંધ લગવાનની ઇચ્છાથીજ જેમાં થયો છે તેને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

જે માર્ગમાં સેવ્ય લગવાનના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે છે એમ ધારવામાં આવતું નથી, અથવા જેમાં લગવાનું ઉપકારનો બદલો આપશે એવી બુદ્ધિ રાખવામાં આવતી નથી, પણ જેમાં ભાવમાત્રનુંજ પોષણ છે તે પુષ્ટિમાર્ગ છે.

જેમાં પ્રભુ તરફથી ક્ષણનું દાન થયેથી લજ્જા છૂટી ન જાય, પણ લગવાનું પ્રત્યેના ભાવસહિત લજ્જા ચાલુ રહે તે પુષ્ટિમાર્ગ છે.

જે માર્ગમાં ક્ષણ અને સાધનમાં બીજા માર્ગ કરતાં બુદ્ધિપણ છે અને જે માર્ગમાં સાધન એજ ક્ષણ છે તે માર્ગને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે.

જે માર્ગમાં (સર્વભાવવડે હું લગવાનનો છું તેથી) પોતાને વિષે વિષયીતાની અસ્કુતિને લીધે સર્વ વિષયનો ત્યાગ છે તેનું નામ પુષ્ટિમાર્ગ.

પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદાભેદ. “પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદાભેદ” એ નામના આચાર્ય-શ્રીએ રચેલા ગ્રંથમાં, મર્યાદા માર્ગથી તેમજ પ્રવાહથી પુષ્ટિમાર્ગ કેટલો દરજ્જે જુદો પડે છે તે બતાવ્યું છે.

આ ગ્રંથના ચોથા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે ભક્તમાં પણ કેાઈ વિરલ ભક્તજ પૌષ્ટિક હોય છે. શ્રીપુરૂષોત્તમના તમામ ભક્ત પૌષ્ટિક નથી, જેના ઉપર પ્રભુ મમતા રાખે તે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત.

આ ગ્રંથના પાંચમા શ્લોકમાં “યદાયસ્ય” અને “નાહંવેદૈઃ” એ પ્રતીકો આપ્યાં છે એમાંથી પહેલા પ્રતીકવાળો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभाविनः ॥

स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥

ભાગવત.

લોક અને વેદમાં નિષ્ઠા. અર્થ—જ્યારે જે જીવનો ભગવાન અનુગ્રહ કરે છે ત્યારે તે જીવ, લોક, અને વેદમાં નિષ્ઠાવાળી પોતાની બુદ્ધિને છોડીદે છે.

બીજા પ્રતીકવાળો શ્લોક નીચે મુજબ છે.

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन चेज्यया ॥

शक्य एवंविधो द्रष्टुं द्रष्टवानसि मां यथा ॥

ગીતા ૧૧—૫૩.

અર્થ—તે મને જેવો જોયો તેવો જોવાને વેદથી, તપથી, વેદ, તપ, દાન, દાનથી, યજ્ઞ વિગેરે ક્રિયા કરવાથી પણ બની વિગેરે શકતું થયી.

ઉપરના બન્ને શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે કે વેદ ભણવાથી

અથવા વૈદિક કર્મકાંડ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરવાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ માત્ર કૃપાથીજ ભગવત્પ્રાપ્તિ થાયછે. અર્થાત્ જે માર્ગમાં સર્વ આધાર ભગવત્કૃપાપરજ રહેછે તે પુષ્ટિમાર્ગ.

એટલાજ માટે આચાર્યશ્રી કહેછે કે—વૈદિકત્વં લૌકિકત્વં કાપટયાત્તેષુ નાન્યથા ॥

પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેનાર ભક્તોને વૈદિક અને લૌકિક ક્રિયાઓની જરૂર પડે ત્યારે તેઓએ ઉદાસીન વૃત્તિથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત અને વૈદિક ક્રિયાઓ સાક્ષીવત્, લોક સંબંધને માટે, તે કરવી, પણ તેમાં આસક્તિ (રાગ) રાખવી નહિં.

નવરત્ન નામના ગ્રંથનો છઠ્ઠો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति

पुष्टिमार्गस्थितो यस्मात्माक्षिणो भवताऽखिलाः

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોએ લૌકિક અને વૈદિક કાર્યોમાં માત્ર સાક્ષીરૂપ થવું. પુષ્ટિસ્થ ભગવાન્ ભક્તતનું લૌકિક વૈદિકમાં સ્વાસ્થ્ય કરતાજ નથી.

અતુઃશ્લોકી નામના ગ્રંથના ત્રીજા શ્લોકમાં નીચે પ્રમાણે છે.

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ॥

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वૈદિકૈરપિ ॥

અર્થ—જો સર્વાત્મભાવથી શ્રીભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરવામાં આવે તો પછી લૌકિક (સાર્વભૌમ વિગેરે રાજ્યપ્રાપ્તિ કે લોકમાં મહોટાઇ) અને વૈદિક (બ્રહ્મલોક, યોગ, સિદ્ધિ વગેરે) થી શું કળ છે ? કાંઈ પણ નહિં.

પ્રભુભક્તિ આગળ સર્વ તુચ્છ છે.

આચાર્યશ્રી વેદને ઈશ્વરકૃત અથવા અલૌકિક માનતા, અને સ્મૃતિઓ અને ધર્મ શાસ્ત્રોને લોકકૃત એટલે ઋષિઓ અને વિદ્વાનોએ બનાવેલાં માલોક અને વેદ. નતા જણાયછે(જુઓ બાલબોધ ૨-૩-૪ નવરત્ન ૬ અતુઃશ્લોકી ૩.)

માટે જીવકૃત શાસ્ત્રને વાસ્તે આચાર્યશ્રીએ ‘લોક’ શબ્દ વાપર્યો છે. લોકનો અર્થ લૌકિક વ્યવહાર પણ થાય છે.

વૈદિક સંસ્કારોની સિદ્ધિને માટે દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્તા, અને કર્મ એ છ પદાર્થોની શુદ્ધિની જરૂર છે. તે આ કલિકાળમાં મળવી મુશ્કેલ હોવાથી આચાર્યશ્રી “કૃષ્ણાશ્રય” ગ્રંથના પાંચમા પ્રલોક માં કહે છે કે:—

આ કલિયુગમાં લોકોને મંત્રોનાં તાત્પર્ય, ફલ અને અધિષ્ઠાતા એટલે ફલ આપવાવાળા દેવતાઓના સ્વરૂપનું યથાસ્થિત જ્ઞાન હોતું નથી, તેમજ ગુરૂને ઘેર રહેવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, શૂદ્રની સામે અને અનાધ્યાયના દિવસોમાં નહિં વાંચવું, ઇત્યાદિ નિયમો પાળવામાં આવતા નથી, તેથી વૈદિક અને પંચરાત્ર વિગેરેમાં કહેલા તાંત્રિક મંત્રો ફલ વગરના થઈ ગયા છે. આવા વળતરામાં શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય લેવો એજ શ્રેયસ્કર છે.

શોભાશ્રેય વખતથી ફેટલાશ્રેય વૈષ્ણવો જનોઈ ધારણ કરી સંસ્કારી બનવાનો વિચાર કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારના શુભ સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ દોષ નથી. તે પણ પુષ્ટિમાર્ગની રીતે ભક્તિ કરવામાં આવા સંસ્કાર અવશ્ય હોય એમ જણાવું નથી. અમુક વેદમંત્રથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારના કરતાં બ્રહ્મસંબંધ, આત્મનિવેદન અને નિઃસાધન ભક્તિથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર ડબ્બર દરબજો બહિષ્ક અને શ્રેષ્ઠ છે. જનોઈ ધારણ કરવાનો સંસ્કાર થોડે અથવા ઘણું અંશે વૈદિક છે. આત્મનિવેદન અને નિઃસાધન ભક્તિથી ઉત્પન્ન થતો અપ્રતિમ અધિકાર સર્વોચ્ચ આત્મા સંબંધી છે, અને તેજ કારણથી તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ઉપવીતથી સાધનમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય છે, અને ક્રમેક્રમે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને બ્રહ્મસંબંધથી નિઃસાધનમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય છે અને ભગવદ્ભક્તિરૂપ સદ્બોમુક્તિ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ઉપવીતથી બીજા જન્મ થયો ગણવામાં આવે છે, તેમજ બ્રહ્મસંબંધથી તેમ ગણવામાં આવે છે.

આચાર્યશ્રીના ગ્રંથો પૈકી કૃષ્ણાશ્રય, ચતુઃપ્રલોકી, ભક્તિ વર્ધિની, નિરોધલક્ષણ વગેરે ગ્રંથો સર્વસાધન નિરપેક્ષ ભક્તિના દૃષ્ટિગિંદુ ઉપરથી રચેલા માલમ પડે છે. મર્યાદામાર્ગ ઉપર અનેક ગ્રંથો વિદ્યમાન

આચાર્યશ્રીના બીજા ગ્રંથો.

હોવા છતાં તેની અવ્યવસ્થા થઇ જવાથી તેની વ્યવસ્થા નિબંધ ભાષ્યઆદિ ગ્રંથમાં કરી બતાવી છે. વેદથી અવિરૂદ્ધ લક્ષિતમાર્ગ વિના આ સમયમાં જીવનું કલ્યાણ અશક્ય છે એમ નિશ્ચય કરી, સાક્ષાત્ લગવત્પ્રોકત સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવા શ્રીમદ્વાચાર્યજી એ સર્વ પરિશ્રમ કરેલો છે.

ઉપાસના, પૂજા, સેવા, ભક્તિ, મર્યાભક્તિ અને પુષ્ટિભક્તિ.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, દેવ, દેવી, કે બીજા પ્રાકૃતઆનંદ રૂપ, કે ગણિત કે અલ્પાનંદરૂપ વિભૂતિનું યજન કરવામાં આવે તેને પૂજા કે ઉપાસના કહી શકાય.

જે યજન શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક કરવામાં આવે તેને પૂજા કહે છે.

ભક્તિ એ શબ્દ મજ્ઞ ધાતુ ઉપરથી થયેલો હોવાથી એનો અર્થ ભજવું, સેવા કરવી વિગેરે થાય છે. ભક્તિમાં શ્રવણ, સ્મરણ, કીર્તન વિગેરે દશ પ્રકારની ભક્તિનો સમાવેશ થાય છે. સાધારણ રીતે ભક્તિ એજ પ્રેમ સહિત સેવા મનાય છે, ભક્તિ એ શબ્દ સામાન્ય હોવાથી એમાં માર્યાદિકી અને પૌષ્ટિક બંને ભક્તિ અથવા સેવાનો સમાવેશ થાય છે.

આચાર્યશ્રીએ નિબંધમાં ભક્તિની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ભક્તિ એટલે ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાન સહિત સર્વથી અધિક સ્નેહપૂર્વક એમનામાં ચિત્ત રાખવું તે.

સેવાનો અર્થ શ્રીહરિમાં ચિત્ત પરોવાયેલું રહે તેમ કરવું તે, પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા અને ભક્તિમાં સાધારણ રીતે ભેદ ગણવામાં આવતો હોય એમ જણાતું નથી.

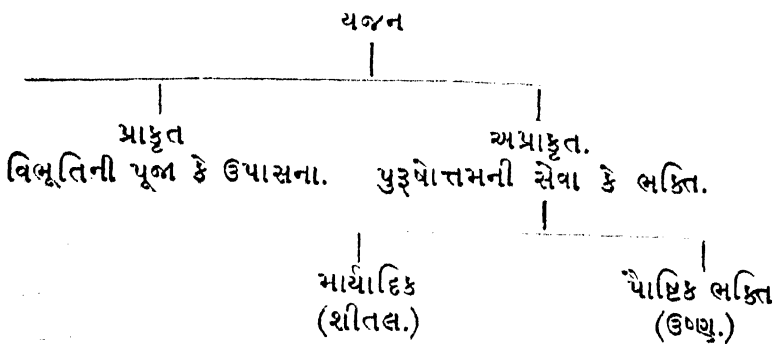
સેવા અથવા ભક્તિના બે ભેદ છે: ૧ મર્યાદાભક્તિ પુષ્ટિભક્તિ. ભક્તિ અને પુષ્ટિ ભક્તિ.

આવિર્ભાવક્રમમાં માહાત્મ્યજ્ઞાનપર્યંત પરાક્રાષ્ટા પ્રાપ્ત કરી
 મર્યાદાલક્ષિ. જે વેદપ્રતિપાદિત પુરૂષોત્તમની વૈદિક રીતિ
 થી લક્ષિત કરવામાં આવે તેને મર્યાદાલક્ષિત
 કહેછે. અને સાધનરહિત જીવો પ્રેમવડે ભગવાનને ભજે તે પુષ્ટિ
 લક્ષિત કહેવાયછે.

પુષ્ટિલક્ષિત સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે તેમાં સેવા અને લક્ષિત-
 નાં સર્વ ઉપયોગી તત્ત્વોનો સમાસ થાયછે, અને
 પુષ્ટિલક્ષિ. તે ઉપરાંત નિઃસાધનતા એ અધિકમાં છે. લૌકિક,
 વૈદિક નિરપેક્ષ સ્નેહમય પરિચર્યા એ પુષ્ટિલક્ષિત છે.

પૂર્ણાનંદ સાક્ષાત્ પુરૂષોત્તમનો માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ
 સર્વતોષિક સ્નેહ તે લક્ષિત અને તેજ સેવા. તે લક્ષિત અથવા
 સેવામાં પરિચર્યા કરતાં મંત્રો ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે
 અને સ્નેહ કરતાં વિધિ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે તો
 તે મર્યાદાલક્ષિત છે.

એ પ્રમાણે યજ્ઞનર્થી શરૂ કરી પૌષ્ટિક લક્ષિતનો સંબંધ
 નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો.

બ્રહ્મવાદ અથવા શુદ્ધાદ્વૈતનું સ્વરૂપ.

બ્રહ્મવાદ અથવા શુદ્ધાદ્વૈત. આ વાદનું સ્વરૂપ નિર્બંધના સર્વ નિર્ણય પ્રકર-
 જ્ઞાના નીચે લખેલા પ્રશ્નોકોથી જણાઈ આવેછે.

આત્મૈવ તદિદં સર્વં સૃજ્યતે સૃજતિ પ્રભુઃ ॥

ત્રાયતે ત્રાતિ વિશ્વાત્મા હ્રિયતે હરતીશ્વરઃ ॥૧૮૩॥

આત્મૈવ તદિદં સર્વં બ્રહ્મૈવ તદિદં તથા ॥

ઇતિ શ્રુત્યર્થમાદાય સાધ્યં સર્વૈર્યથામતિ ॥

અયમેવ બ્રહ્મવાદઃ શિષ્ટં મોહાય કલ્પિતમ્ ॥૧૮૪॥

અર્થ—આ સર્વ (નામ રૂપાત્મક જગત્) આત્માજ છે. તે પ્રભુજ જગત્ને ઉત્પન્ન કરેછે અને તેજ પોતે ઉત્પન્ન કરાયછે. તે વિશ્વાત્મા (લગવાન) રક્ષણુ કરેછે, અને રક્ષણુ કરાયછે. તે સંહાર કરેછે અને સંહાર કરાયછે. ૧૮૩.

આત્મૈવ તદિદં સર્વં (આ સર્વ આત્મા છે), તદિદં બ્રહ્મૈવ (તે આ બ્રહ્મજ છે), એ બંને શ્રુતિના અર્થનું ગ્રહણ કરીને આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે, એ (વાતનો) સર્વ મનુષ્યોએ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો. આ જગત્ને બ્રહ્મરૂપ માનવું એજ બ્રહ્મવાદ છે. બાકી મત સર્વ કલ્પિત છે અને તે કલ્પિત મતનું ફલ મોહ છે. ૧૮૪.

ટીકા—જેમ કરોળિયો પોતાના સુખમાંથી જાળ કાઢી તે જાળ ઉપર રમણુ કરેછે તેમ બ્રહ્મે પોતામાંથીજ આ જગત સૃજ્યું છે. તેથી સૃજનાર પણ તેજ છે અને સૃજનાર પણ તેજ છે. રક્ષણુ કરનાર પણ તેજ છે અને રક્ષણીય પણ તેજ છે. આ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે, અસત્ય અથવા મિથ્યા નથી એમ ધારવું એ આ વાદનું રહસ્ય છે.

આત્મનિવેદન અને સેવાની જરૂર.

મનુષ્યો જે જે પાપો કે દુષ્કૃતો કરેછે તેનો મોટો ભાગ અહંકાર અને સ્વાર્થને લીધે કરેછે. કેટલાંએક પાપ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વિગેરે વિકારોને લીધે થાયછે, પરંતુ તે વિકારોનું મૂલ પણ ઘણેભાગે અહંકાર અને સ્વાર્થબુદ્ધિમાં રહેલું છે. એ અહંકાર કે સ્વાર્થબુદ્ધિ નષ્ટ કરવામાં કે ઓછાં કરવામાં આવે તો થતાં દુષ્કૃત અને પાપોનો મોટો ભાગ આપોઆપ જતો

રહે કે ઓછો થાય. અહંકારને લીધે કે પોતાના સ્વાર્થને માટે પાપ કરનાર મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી મહોટી છે. બીજાના ભલાને માટે પાપ કરનારની સંખ્યા ઘણી ન્હાની છે. એટલા માટે અહંકાર અને સ્વાર્થને દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાને આત્મનિવેદન કરાવી આ ભક્તિમાર્ગમાં દરેક મનુષ્યને દાખલ કરવાની આચાર્ય શ્રીને આજ્ઞા કરીછે.

પોતાનું શરીર, આત્મા, ઇન્દ્રિયો વગેરે સર્વસ્વ ઇશ્વરને અર્પણ કરવામાં આવ્યાંછે, એ વાત જ્યારે સમજવામાં આવે ત્યારે તે અર્પણ કરનારની સ્થિતિ માલીક કે શેઠ તરીકેની મટી નિ-ક્ષેપધારી (ટ્રસ્ટી Trustee), ગુમાસ્તા કે સેવકના જેવી થાયછે, એટલે આત્મનિવેદન કરનાર મનુષ્ય આત્મનિવેદન કર્યા પછી પોતાને ભગવાનનો નિક્ષેપધારી કે સેવક માનેછે. પોતાને શેઠ માને તે માણસ શેઠ તરીકેના અહંકાર અને સ્વાર્થબુદ્ધિથી જે પાપ કરે, તે તેને સેવક તરીકે કરવાની જરૂર રહે નહિં.

ગુમાસ્તા કે ચાકરની નીતિનો નિયામક ઘણેભાગે શેઠ હોયછે. જે શેઠ પોતે દુરાચારી, સ્વાર્થી કે ખોટાંકર્મ કરનાર હોયછે તે શેઠના ગુમાસ્તા પણ સ્વાર્થને લીધે તેવા થાયછે. પરંતુ શેઠ સર્વરીતે સદ્ગુણી હોય ત્યારે તેના ગુમાસ્તા પણ તે શેઠનું અનુકરણ કરી સદ્ગુણી થાયછે.

આત્મનિવેદન કરનાર પ્રભુને પોતાના શેઠ કે સ્વામી ગણે છે. પ્રભુ એ સર્વ સદ્ગુણોના ભંડાર છે. એવા શેઠ કે સ્વામીના ગુમાસ્તા કે સેવક જાતે દુર્ગુણી હોય તોપણ કાળાંતરે સદ્ગુણી થાયછે. એ ઉપરથી જણાયછે કે આત્મનિવેદન કરવામાં ઘણો ગુણ કે ફાયદો છે.

આત્મનિવેદનથી અહંકાર અને સ્વાર્થ ઓછાં થાયછે. તે દૂર થયેથી પાપ કરવાની પ્રેરણા કરનાર વૃત્તિઓ મનુષ્ય અંતઃકરણમાં રહેલી નથી, માટે અવશ્ય આત્મનિવેદન કરવાની જરૂર છે.

આત્મનિવેદન કરી મનુષ્ય શેઠાઈ સુધી પ્રભુનું દાસપણું સ્વીકારે ત્યારે તેણે પ્રભુની સાથે એકતામાં રહેવું જોઈએ. જે નોકર પોતાના શેઠની ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે તો નથી તે નોકરથી શેઠ ખુશી થતા નથી, પણ જે નોકર તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે તેની ઉપર તેની (શેઠની) પ્રીતિ થાય છે. એજ પ્રમાણે લગવાનને વિષે વિચાર કરવાનો છે. લગવાનની સાથે એકતા કરવાને માટે લગવાનની પ્રસન્નતાનો, લગવાનની ઇચ્છાનો, અને લગવાનની આજ્ઞાઓનો નિરંતર વિચાર કરવાની જરૂર છે. એ જરૂર પુરી પાડવા આચાર્યશ્રીએ તનુજ, વિત્તજ અને માનસી સેવા કરવાનું ફરમાવ્યું છે. સેવા એટલે લગવાનમાં મન પરોવાયેલું રહેવું તે. લગવાનમાં મન પરોવાયેલું રહે ત્યારેજ લગવાનની આજ્ઞા, લગવાનની પ્રસન્નતા, અને લગવાનની ઇચ્છાઓની માહિતા મળે, તે સિવાય જોઈએ એટલી માહિતી મળવાનો સંભવ નથી. સેવા કરવાથી આ જીવનયાત્રા સુખરૂપ અને સફળ શી રીતે થાય એની લગવાન તરફથી સૂચનાઓ મળે છે, કેમકે બુદ્ધિપ્રેરક લગવાન છે. ગાયત્રી મંત્રમાં પણ લગવાન બુદ્ધિના પ્રેરક તરીકે વર્તે એમ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. અપરિમીત સત્તા, અપરિમીત બળ, અપરિમીત રહેલ અને અપરિમીત સર્વ સદ્ગુણોના સ્વામીની સાથે એમની સેવાવડે એકતા કરનારને અપરિમીત સુખની પ્રાપ્તિ થાય એમાં નવાઈ નથી.

પ્રભુ આનંદ, પ્રેમ, રહેલના, ભંડાર છે. તેને આનંદ, પ્રેમ કે રહેલથી લજવામાં આવે તો લજનારને તે કેમ ન મળે ?

Verily, then, the more one loves, the nearer he approaches God, for God is the spirit of infinite love, and when we come into the realization of our oneness with this Infinite spirit, then divine love so fills us, that enriching and enrapturing our own lives, from them it flows out to enrich the life of

all the world. (In Tune with the Infinite by R. W. Trine p. 102.)

જેમ જેમ મનુષ્ય વધારે પ્રેમ રાખેછે તેમ તેમ ખરેખર તે ભગવાનની સમીપ જતો જાયછે, કેમકે ભગવાન એ અપરિ-
મીત પ્રેમનો આત્મા છે. આ અપરિમીત પ્રેમાત્માની સાથે એ-
કતા થયાનો આપણને જ્યારે અનુભવ થાયછે ત્યારે તે દિવ્ય
પ્રેમનું સ્પુરણ આપણામાં એટલું બધું થાયછે કે તેથી આપણી
હૃદયી તેવડે સધન થઈ પરમાનંદનો અનુભવ કરેછે; એટલુંજ
નહિ પણ આપણામાંથી તે પ્રેમનો પ્રવાહ વહી આપી દુનિયાની
હૃદયીને સુખી કરેછે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહ્યુંછે કે મજ્જતિયુક્તો ભુવનં પુ-
નાતિ—મારી ભક્તિ કરનાર (મારામાં પ્રેમ રાખનાર મનુષ્ય) ત્રણે
લોકને પાવન કરેછે.

If you would find the highest, the fullest, and
the richest life, that not only this world but that
any world can know, then do away with the sense
of the separateness of your life from
Oneness with the life of God. Hold to the thought
God. of your oneness. In the degree that
you do this you will find yourself
realizing it more and more, and as this life of rea-
lization is lived, you will find that no good thing
will be withheld, for all things are included in
this. (Ibid p. 120.)

આ દુનિયાં તો શું પણ ગમે તે દુનિયાંને ચકિત કરે એવું
ઉચ્ચતમ, સંપૂર્ણ, અને પ્રતાપી જીવન તમને જો-
અદ્વૈતજીવન. વાની ઇચ્છા થાય તો, તમારું જીવન, પ્રભુ જીવનથી
ભિન્ન છે એવો ભાવ દૂર કરો, અને ભગવાનની સાથે તમારી એ-

કતા છે એવો ભાવ હૃદયેશ રાખો. જેટલે દરજ્જે તપે આવે ભાવ રાખશે તેટલે દરજ્જે તે અદ્વૈતનો વધારે અને વધારે અનુભવ થતો જશે; અને એવા અદ્વૈતજીવનમાં કોઈ પણ ઇષ્ટ વસ્તુનો અભાવ રહેશે નહીં; કારણ કે એ સર્વ વસ્તુઓ ઈશ્વર સાથે અદ્વૈત રાખવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે.

જે એકતાનું ઉપર સૂચન કર્યું તે એકતાજ પ્રાપ્ત કરવા માટે સેવા છે. જ્ઞાનવાળો લાંબે માર્ગે અને ઘણે કષ્ટે જે સાધી શકે છે તે ભક્તિવાળો પ્રેમ અને એકતાને માર્ગે એકતા અને સેવા.

થોડે કષ્ટે સાધી શકે છે. શુદ્ધાદ્વૈતીય બ્રહ્મવાદના જ્ઞાનનું અહંતામમતાનિવૃત્તિરૂપ ફળ પ્રાપ્ત કરવાને પણ જ્ઞાન કરતાં ભક્તિપથ, આ પ્રકારે, હુંકો, સહેલો, અને સુસાધ્ય છે.

ભક્તિની પરાકાષ્ટા થતાં શું પરિણામ આવે છે તે સેવા ફલ અને સેવાફલ વિવરણમાં બતાવ્યું છે. જેમ જેમ માણસ ઊંચે ચડે છે, તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિમર્યાદા વધે છે. તે કારણથી જે માણસ ધર્મપક્ષમાં આગળ વધતો જશે તેને આગળ આગળના માર્ગનો અનુભવ થશેજ.

પ્રભુની સાથે અલેદનો અનુભવ થવાથી લૌકિક અલૌકિક તમામ ફળોની આકાંક્ષા નિવૃત્ત થઈ જાય છે, છતાં, આકાંક્ષાજ હોય તો તે પણ મળે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી લાગતી. ભગવાન પણ કહે છે કે:—

લક્ષ્મણે સર્વ વસ્તુ- સર્વે મદ્ગતિયોગેન મદ્ગત્કો લભતેઽજસા ॥
ની પ્રાપ્તિ. સ્વર્ગાપવર્ગ મદ્દામ કથંચિદાદિ વાંચ્છતિ ॥

જે ભક્ત કોઈ રીતે ઇચ્છા કરે તો સ્વર્ગ, ભોક્ષ, તથા મારા ધામને પણ મારી ભક્તિના યોગે સત્વર પામે છે.

કોઈ વસ્તુની સ્વતઃપ્રાપ્તિ કરવી તેના કરતાં તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની સત્તા પ્રાપ્ત કરવી એ વધારે લાભકારક છે. ભક્તજન, પોતાના આત્માની એકતા ભગવાનની સાથે કરે છે,

તેથી ગમે તે વખતે ગમે તે વસ્તુ મેળવવાની તેની ઇચ્છા થાય,
 વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને તે મેળવવાની તે સત્તા પ્રાપ્ત કરેછે. કોઈ વસ્તુ
 મેળવવાની સત્તાની પ્રાપ્તિ. મેળવ્યા પછી તેને સાચવી રાખવાની કે તેનો
 ઉપયોગ કરવાની જાળબાંધે છે, અને તેથી
 મનમાં વિક્ષેપ થવાનો સંભવ રહેછે, માટે ભક્તજન કોઈ વસ્તુની
 પ્રાપ્તિની ઇચ્છાજ કરતો નથી. તે ભક્તિ સિવાય બીજું કંઈ મા-
 ગતો નથી, તેથી કરીને આ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવાનું ફળ સેવા અને
 ભક્તિનું ફળ ભક્તિ કહ્યું છે. અર્થાત્ આ માર્ગમાં સાધન અને
 ફળ એકજ છે.

પુષ્ટિમાર્ગ એ આંતર, ભાવાત્મક એટલે હૃદયનો અથવા
 પ્રેમનો માર્ગ (Religion of the heart or love)
 હોવાથી તેમાં શાસ્ત્રાએ બતાવેલી બાહ્યક્રિયાઓ-
 ની જરૂર નથી. માત્ર પ્રેમવડે ભગવાનને ભજવાથી અને ભગ-
 વાનની સેવા કરવાથીજ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાયછે.

વર્ણાશ્રમ આદિ લૌકિકવૈદિકધર્મ બાહ્ય છે, ભક્તિ આંતર
 ધર્મ છે. આંતરધર્મ અનુસરવામાં લેશમાત્ર અગવડ ના પડે એમ
 આંતરધર્મની મુખ્યતાની અવધારણા રાખી યથા-
 વર્ણાશ્રમ ધર્મ. શક્તિ બાહ્ય વર્ણાશ્રમઆદિ લૌકિક વૈદિક ધર્મનું
 આચરણ કરવું. લૌકિક વૈદિક બાહ્યધર્મની ઉપેક્ષા સાધન અવ-
 સ્થામાંજ કરવામાં આવે તો પ્રતારણા થાય, તેમજ આંતરધર્મની
 વિસ્મૃતિ કરી બાહ્યવર્ણાશ્રમધર્મનો અત્યાદર થાય તો તે પણ અ-
 ત્યાચાર હોવાથી દુઃખરૂપ છે, માટે વર્ણાશ્રમધર્મ તો સેવામાં વિ-
 રોધી ન થાય તે પ્રમાણે યથાશક્તિ પાળવાનું નિબંધમાં આ-
 ચાર્યશ્રીએ ફરમાવ્યું છે, તેમજ આચાર્યશ્રીના બીજા અંશમાં તે
 બાબતનું સૂચન કરેલું છે. વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં કહેલું છે કે દરેક
 વિષયમાં ધર્મ કે અધર્મ થવાનો સંભવ છે કે નહિ તેનો વિ-

આર કરવો, અને તમામ ઇંદ્રિયો વશ રાખવી. કૃષ્ણાશ્રમમાં પા-
ખંડ વિગેરે તજવાનું કહ્યું છે.

આચાર્યશ્રીએ એમ ઠરાવેલું જણાય છે કે જે આશ્રમમાં જે
આશ્રમધર્મ. માણસ હોય તે માણસે તેનો સ્વધર્મ (તેના આ-
શ્રમનો ધર્મ) યથાશક્તિ પાળવો, વિરૂદ્ધ ધર્મથી
દૂર રહેવું, અને ઇંદ્રિયોને વશ રાખવી. તે ઉપરાંત ઉપર કહ્યા
પ્રમાણે સેવા કરવી. એમ કરવાથી તમામ દોષો લગવાનના સ્વરૂપ
બળવડે નિવૃત્ત થઈ જશે.

કેવા ભાવથી પ્રભુની સેવા કરવી તેની બાબતમાં ચતુઃ-
ભાવ. શ્લોકીમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે સર્વદા સર્વભા-
વથી તે કરવી.

દરેક સંસારી ગૃહસ્થને અનુભવ હશે કે જે મા કે બાપ
પ્રેમપૂર્વક વર્તે છે, તેના ઉપર તમામ કુટુંબી જનોની પ્રીતિ થાય છે.

પ્રીતિ રાખનાર પુત્ર કે પુત્રી કે સ્ત્રી વગર બોલે પીતા,
માતા, સ્વામીની સેવા કરે છે. તે કરવામાં માત્ર પૂજ્યભાવનો ઉપ-
વર્તણુકમાં પ્રેમ. યોગ કરે છે. કોઈ વખત મંત્ર કે શબ્દ પ્રયોગનો
ઉપયોગ કરતાં નથી. નાટકવાળા વખતે લોકોને
આવો ઉપયોગ કરી બતાવે છે, પણ તે માત્ર શ્રોતાઓને સમજણ
પાડવા માટે જ છે. પ્રેમ એ જેટલે દરજ્જે ભાવનો વિષય છે તેટલે
દરજ્જે ભાવનો વિષય નથી. પ્રેમની ભાષા અંતઃકરણ સમજી શકે છે.
એટલાજ માટે પ્રેમ સહિત (મંત્ર કે શબ્દથી નહીં) પ્રભુની સેવા
કરવાની જરૂર છે. પ્રભુ સર્વના અંતઃકરણમાં બિરાજે છે તેથી તે પ્રેમને
સમજવાને, જોવાને અને અનુભવવાને સર્વ રીતે યોગ્ય છે.

આચાર્યશ્રીએ જે સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો તેનાં મુખ્ય ત્રણ અંગ
છે:- બ્રહ્મવાદ, આત્મનિવેદન અને સેવા.

બ્રહ્મવાદ-આત્મ
નિવેદન અને
સેવા.

એ ત્રણે અંગો બરોબર રીતે સમજવાથી શો
પરિણામ આવે તે અવશ્ય જાણવાની જરૂર છે.

બ્રહ્મવાદ અથવા શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત સમજવાથી બ્રહ્મની સાથે

આપણે અંશાંશીસંબંધ છે તે સમજવામાં આવેછે. બ્રહ્મ એ

બ્રહ્મવાદ.

પિતારૂપ છે, અને આપણે બધાં પુત્રપુત્રીરૂપ છીએ. દુનિયામાં બીજા પ્રાણીઓ પણ બ્રહ્મના અંશરૂપ છે, અને તેથી આપણાં ભાઈબેહેનરૂપ છે, એમ ભાવના રાખી તેમના ઉપર પ્રિતી રાખવાની છે. પ્રાણીમાત્ર તો શું પણ પદાર્થ માત્રપર બ્રહ્મભાવ રાખવો. બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખવી એ શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતનું પરમમર્મ છે. જ્યાં સુધી દુનિયાના તમામ વ્યવહારોનું બંધારણ આ શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતપર રાખવામાં નહીં આવે, ત્યાં સુધી અર્થમાંથી અનર્થ ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે. મનુષ્યનેજ આત્મા છે, અને ગાયને આત્મા નથી (The cow has not a soul) એવું જે શિક્ષણ આપવામાં આવે તે જેમ એક તરફથી ખોટું છે, તેમજ બીજી તરફથી જગત્ મિથ્યા છે, ભ્રમરૂપ છે, એમ માનવું પણ બ્રાન્તિ છે. નિષિદ્ધ જગત્ સત્ય છે, બ્રહ્મનું કાર્ય છે, બ્રહ્મરૂપ છે: એ વૈદિક શ્રોત સિદ્ધાંત છે. એ

બ્રાન્તિ.

પ્રમાણે માનતાં મનુષ્ય અને ઈતર પ્રાણીઓના ઉપર આપણે મમતા રાખતાં શિખીએ છીએ. એમ કરવાથી એમના તરફનો ભય નિવૃત્ત થઈ જાય છે. પ્રાણીઓ પણ પ્રભુના અંશ છે એમ અનુભવીને તેમના તરફ આપણે સમતા રાખીએ અને તેમને મારવાની કે હેરાન કરવાની બુદ્ધિ ના રાખીએ, તેમજ તેમના તરફનો ભય ન રાખીએ, તો તે પ્રાણીઓ તરફથી આપણને કદી ઈજા થવાનો સંભવ નથી. બ્રહ્મવાદ અથવા શુદ્ધાદ્વૈતનું વારંવાર મનન કરવાથી એ પ્રમાણેનું પરિણામ થવાનો સંભવ છે. શુદ્ધાદ્વૈત અથવા બ્રહ્મવાદથી, બ્રહ્મના માહાત્મ્યનો ઓધ થતાં, સર્વતોનિર્દોષપૂર્ણગુણ પ્રભુ છે એમ નિશ્ચય થતાં, બ્રહ્મનું ભજન અંશે કરવું એ સિદ્ધાંત દૃઢ થતાં, આત્મનિવેદનની અવશ્યકતા સ્પુરે છે.

આત્મનિવેદન હમેશાં યાદ કરવું એમ આચાર્યશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે. આત્મનિવેદનને યાદ કરવાથી આપણા મનમાંથી અહંકાર

અને સ્વાર્થ જતો રહેછે. હું પ્રભુનોજ દાસ, પુત્ર કે પુત્રી છું, અને
 આત્મનિવેદન. પ્રભુજ માફે સર્વસ્વ છે, હું પ્રભુને આધીન છું તેથી
 એમની આજ્ઞા પ્રમાણે મારે વર્તવું જોઈએ, એમ
 ભાવના રાખવાથી હું સ્વતંત્ર છું, હું શેઠ છું, હું હાકેમ છું વિગેરે
 વિચાર જતા રહેછે, અને દાસત્વ સ્વીકારવાથી મનમાં દીનતા
 આવેછે.

કેટલાએકનું ધારવું એમ છે કે દાસત્વભુદ્ધિ એ તામસી ભાવ
 છે. લૌકિકદાસ્ય તામસી કહેવાય, પણ પ્રભુની સાથે
 દેવ્ય. અંશાંશીભાવના પરિણામ તરીકે પ્રભુ જે સર્વ પ્ર-
 ક્ષાંડોના ધણી છે તેમના અમે દાસ છીએ, એ અમારા પીતા,
 પાળક, રક્ષણ કર્તા અને સર્વસ્વ છે, એમ જે વિચાર રાખવો એ
 કોઈ અંશે તામસી વિચાર નથી. એ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવના છે. તે
 યોગ્ય અને સુખકારક છે. આ ભાવનામાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન ઓતપ્રોત
 છે. આ ભાવના કરનારને પૃથક્ જ્ઞાન વૈરાગ્યની અપેક્ષા નથી.

વેદ વેદાંગ વિગેરે ભણવાં એને કેટલાએક જ્ઞાન કહેછે, પણ
 તત્ત્વવેત્તાઓ અને ખરા જ્ઞાનીઓ તો એને જ્ઞાન
 જ્ઞાન. કહેતા નથી, પણ ભગવાનને જાણવા, ભગવાન અને
 ઇતર પ્રાણી પદાર્થની સાથેના સંબંધને જાણી તે પ્રમાણે વર્તન
 રાખવું, એને જ્ઞાન કહેછે. एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवति જે એક
 પદાર્થ જાણવાથીજ પદાર્થ માત્રનું જ્ઞાન થઈ જાય તે જ્ઞાન, બાકી
 ધુમાડાના બાચકા છે.

ગીતાજીના તેરમા અધ્યાયમાં સાતમા શ્લોકથી અગ્નીઅ-
 રમા શ્લોક સુધીમાં જ્ઞાનની જે વ્યાખ્યા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આપી
 છે, તેજ વ્યાખ્યા સર્વોત્તમ છે. જ્ઞાનની બીજી કોઈ વ્યાખ્યા ક-
 બુલ રાખી શકાતી નથી. જે જ્ઞાનઘન છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેજ
 જ્ઞાનની યથાસ્થિત વ્યાખ્યા આપી શકે, અને ઓછા જ્ઞાનવાળા
 જીવ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપે તે કબુલ શી રીતે થઈ શકે ?

એ ઉપરથી જણાશે કે, જેમ શુદ્ધાદ્વૈત પ્રભુ વિષેની માહિતી અને મનુષ્ય અને ઇતર પ્રાણીઓ વચ્ચેના ધર્મ શીખવે છે, તેમજ આત્મનિવેદન એ પ્રભુ પ્રત્યે કેવો ભાવ રાખવો અને આ દુનિયામાં આપણે કેવી રીતે વર્તવું એ શીખવે છે. આ વર્તનમાં વૈરાગ્યનું અંગ સઘાય છે, કેમકે જગતમાં સાક્ષીરૂપે રહેવાનો ઉપદેશ છે. બ્રહ્મવાદ જ્ઞાનરૂપ છે. નિવેદન વૈરાગ્યરૂપ છે.

સેવા એ પ્રભુની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. પ્રેમસહિત નિરંતર પ્રભુને ભજવાથીજ પ્રભુની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજી કોઈ રીતે થઈ શકતી નથી.

આ સઘળી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે આચર્યશ્રીએ જે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ. સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો છે, અને જેનાં મુખ્ય અંગ બ્રહ્મવાદ અથવા શુદ્ધાદ્વૈતમત, આત્મનિવેદન, અને સેવા છે; અને જેની અંદર બ્રહ્મવાદ અને આત્મનિવેદનનું નિત્ય સ્મરણ, અને પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ છે, એ માર્ગમાં જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિ ઓતપ્રોતજ છે.

દુનિયાના ગમે તે ધર્મમાર્ગો તપાસો પણ આ માર્ગની ખુણી કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવશે નહીં. જેને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહે છે તે જ્ઞાનનું પણ તત્વ ગ્રહણ કરી આ માર્ગમાં દાખલ કર્યું છે; અને એ જ્ઞાનનું તત્વ દાખલ કરવાથી નકામી પરિભ્રમણો ભણવાની કડાફૂટ મટાડી દીધી છે. આ માર્ગમાં વૈરાગ્યે પોતાનું ઉગ્રસ્વરૂપ તણ દીધું છે, અને તે, તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપ, પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમના રૂપમાં દર્શન આપે છે.

દેશ, કાળ, સ્વભાવ, અને જનસ્થિતિને લીધે જે ક્રિયાઓ ફળહીન થઈ ગઈ છે, તે ક્રિયાઓ પ્રભુની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે વાપરવાની આ માર્ગમાં જરૂર સ્વીકારી નથી. દેશકાળ ફરી ગયો છે, તોપણ મનુષ્ય અંતઃકરણમાં રહેલો પ્રેમ સમુળગો નષ્ટ થઈ ગયો નથી. તે પ્રેમને

સતેજ કરી પ્રભુ પ્રત્યે વાળવાનો આ માર્ગમાં ખાસ બોધ કરે-
લો છે. આ માર્ગ બીજા સર્વ માર્ગો કરતાં સહેલો અને સુસાધ્ય
છે, એજ આ માર્ગનો વિજય છે.

ઉપર વર્ણન કરવામાં આવેલા આ માર્ગના સ્વરૂપ, સિ-
દ્ધાંત, કે રહસ્યમાં કોઈ ઠેકાણે દુરાચાર, કે વિષય વાસનાનો
ગંધ નથી. દુનિયાના જુદા જુદા ધર્મો મટી જઈ
માર્ગની શ્રેષ્ઠતા. કોઈ વખત એક ધર્મ થવાનો સંભવ હોય તો તે
ધર્મનું જંધારણુ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાંતપરજ રાખવાની જરૂર
પડશે. આ ધર્મ તમામ દુનિયાને માટે ખુલ્લો છે. તમામ વર્ણ કે
આશ્રમવાળા એમાં દાખલ થઈ શકે છે. તે તમામ ધર્મો કરતાં
સહેલો, સુસાધ્ય, અને ઉત્તમ છે. સર્વ ધર્મનાં જે જે ખરાં તત્ત્વો
છે તે ઉપરના નમુના પ્રમાણુ આ ધર્મમાંજ દાખલ થએલાં છે.
કેટલાએક તાંત્રિક પ્રયોગો સંપૂર્ણ રીતે કરવામાં ન આવે તો નુ-
કશાન થાય છે. અમુક દેવીની સાધના કરવાથી અમુક પ્રકારે
અધોગતિ થાય છે. અમુક દેવને પૂજવાથી અમુક ગુણ ઉત્પન્ન થાય
છે. અમુક મંત્ર બોલતાં ચુકવથી રક્ષણુને બદલે ભક્ષણુ એવો અર્થ
નીકળે છે; એમ આ માર્ગમાં થવાનો ભય નથી.

આ માર્ગમાત્ર પ્રેમરૂપ, ભાવનાત્મક હોવાથી ગોપાળજીને
બદલે ગુછાળજી બોલનારને પણ તેના ભાવનો યોગ્ય બદલો મળેલો
જોવામાં આવે છે.

આ શરણુ-આત્મનિવેદનયુક્ત પુષ્ટિભક્તિમાર્ગના ખરા
સ્વરૂપની વિશેષ માહિતી આચાર્યશ્રીના રચેલા
પંચશ્લોકી. પંચશ્લોકી નામના લઘુગ્રંથથી મળે છે. એ ગ્રંથ
નિબંધના ભક્તિ પ્રકરણના સંદોહરૂપ છે. એમાં આચાર્યશ્રી
આજ્ઞા કરે છે કે:—

મૃદં સર્વાત્પના ત્યાજ્યં તૃષ્ણત્યક્તું ન શક્યતે ॥

કૃષ્ણાર્થં તત્પ્રયુંજીત કૃષ્ણોઽનર્થસ્ય મોચકઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ધરને સર્વ પ્રકારે (સર્વાત્મના) ત્યજવું. જે તેમ સાંખ્ય અને યોગનું રહસ્ય. કરવું ન બની શકે તો તેને શ્રીકૃષ્ણ લગવાનના અર્થમાં જોડવું. (કેમકે) શ્રીકૃષ્ણ અનર્થના મોચક (છોડાવનાર, દૂર કરનાર) છે.

સંગઃ સર્વાત્મના ત્યાજ્યઃ સ ચેત્યક્તું ન શક્યતે ॥

સ સદ્ધિઃ સહ કર્તવ્યઃ સંતઃ સંગસ્ય મેષજમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—સર્વ પ્રકારે સંગ (લોકિક વૈદિક આસક્તિ)નો ત્યાગ કરવો. જે તેમ ન બને તો સંત લોકોનો સંગ વૈરાગ્ય અને સંન્યાસનું રહસ્ય. કરવો. કારણ કે સંત લોકોજ એવી આસક્તિના ઓપધરૂપ છે એટલે એવી આસક્તિ છોડાવી શકેછે.

માર્યાદિરનુકૂલથેત્ કારયેદ્ભગવત્ક્રિયાઃ

ઉદાસીને સ્વયં કુર્યાત્ પ્રતિકૂલે ગૃહં ત્યજેત્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે અનુકૂલ હોય તો તેમની પાસે ભગવત્ક્રિયાઓ કરાવવી. જે તેઓ ઉદાસીન હોય તો ભગવત્ક્રિયા પોતે કરવી. અને તેઓ પ્રતિકૂલ હોય તો ઘર તજવું.

તત્ત્યાગે દૂષણં નાસ્તિ યતઃ વિષ્ણુપરાહ્મુત્તાઃ ॥

અર્થ—જેઓ ભગવાનથી વિમુખ હોય તેમને તે કારણથી તજવાથી કાંઈ દૂષણ નથી.

અનુકૂલસ્ય સંકલ્પઃ પ્રતિકૂલવિમર્જનમ્ ॥ ૪ ॥

રક્ષિષ્યતીતિવિશ્વાસો ભર્તૃત્વે વરણં યથા ॥

આત્મ નૈવેદ્યકાર્પણ્યે ષઢ્વિધા શરણાગતિઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ—ભગવત્પ્રાપ્તિમાં અનુકૂલ વિષયની સારી ઠઠ્ઠપના કરવી અર્થાત્ ભગવત્સેવામાં સર્વ વસ્તુનો વિનિબક્તિનું રહસ્ય. યોગ કરવો અને પ્રતિકૂલ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો. ૪.

ભગવાન્ માફે રક્ષણ કરશે એવો વિશ્વાસ રાખવો. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિનેજ રક્ષણ અને પાલન કરનાર માને છે, તેમ ભક્તજને શ્રીકૃષ્ણનેજ પોતાના રક્ષક અને પાલક માનવા. (અર્થાત્ બીજા દેવ દેવીઓ કે લૌકિક ક્રિયાઓનો આશ્રય કરવો નહિ.)

આત્મનિવેદન કર્યા પછી માફે પોતાનું કાંઈ નથી એમ ધારી દીનતા રાખવી. એ પ્રમાણે છ પ્રકારે શરણુગતિ ધારણ કરવી.

ઉપરના શ્લોકોથી જણાયછે કે આ પુષ્ટિમાર્ગ અને સેવા-રૂપ પુષ્ટિમર્યાદા એ એક તરફથી સાંખ્ય, યોગ અને તપના પરમ રહસ્યરૂપ છે, તેમજ બીજી તરફથી વૈરાગ્ય અથવા સંન્યાસ-માર્ગનું બીજું રૂપ છે. પુષ્ટિમાર્ગ અને સેવા એ મનોસંન્યાસ અથવા આંતર સંન્યાસમાર્ગ છે, પરંતુ વેષ અથવા બાહ્યસંન્યાસ માર્ગ નથી.

વેષસંન્યાસ અથવા બાહ્યસંન્યાસ માર્ગની બાબતમાં ભગવાન્ કહેછે કે.—

નદિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ॥

યસ્તુ કર્મફલસાગી સ સાગીત્યભિધીયતે ॥

ગીતા. ૧૮—૧૧.

અર્થ—નિશ્ચય દેહ ધારણ કરનારથી અવશેષ ન રહે એવી રીતે કર્મત્યાગ કરવાં એ શક્ય નથી. માટે જે કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કરનારો છે તેજ ત્યાગી છે એમ કહેવાયછે.

ટીકા—ગીતાના શ્લોકોમાં બધા વિકલ્પ આપ્યા પછી આ નિર્ણય બતાવ્યો છે માટેજ તે સર્વમાન્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે માત્ર નિષ્કામ કર્મ કરવાં એટલુંજ નહિ, પણ સકામ કર્મો પણ કામબુદ્ધિથી ફળની આશા રાખી નજ કરવાં.

કર્મનાં ફળોનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો એ શ્રીકૃષ્ણના નિ-

ણ્યપૂર્વક આચાર્યશ્રીએ આ પુષ્ટિમાર્ગમાં બતાવ્યું છે; અર્થાત્ શ્રી-
કૃષ્ણ ભગવાનની આજ્ઞાનો અર્થ આચાર્યશ્રીએ ખુલ્લો કરી બતા-
વ્યો છે. એ અર્થ નિચે પ્રમાણે છ પ્રકારની શરણાગતિથી સિદ્ધ થાય છે.

૧ ગૃહત્યાગ અથવા ગૃહાદિનું ભગવાનને સમર્પણ કરીને
ગૃહાદિનો ભગવાનમાંજ વિનિયોગ (ઉપયોગ).

૨ સંગ રાહિત્ય અથવા સત્સંગ.

૩ સપરિકર (બીજાઓની સાથે) ભગવત્સેવા કરવી, અ-
થવા એકલા રહી ભગવત્સેવા કરવી તે.

૪ ભગવત્સેવામાં અનુકૂલ પદાર્થ માત્રનું ગ્રહણ અને
અન્યનો ત્યાગ.

૫ પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ.

૬ આત્મનિવેદનપૂર્વક ગુણરૂપ અથવા કૃણરૂપ દૈન્ય (નીનતા)
સેવાફલ.

આચાર્યશ્રીએ સેવાફલ નામનો એક લઘુ ગ્રંથ રચ્યો છે, અને
બીજો ગ્રંથ સેવાફલવિવરણ નામનો રચ્યો છે. સેવાફલ નામના ગ્રં-
થનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ કરવા તે ઉપર વિવરણ રચેલું જણાય છે. એ
સેવાફલવિવરણ નામના ગ્રંથમાં સેવાનું ફલ નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે.

સેવાયાં ફલત્રયમ્—અલૌકિકસામર્થ્ય, સાયુજ્ય, સેવૌ
પયિકદેહો વા વૈકુંઠાદિષુ.

અર્થ—સેવાને વિષે ત્રણ ફલ છે (અર્થાત્ સેવા કરવાથી
ત્રણ કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે) : ૧ અલૌકિક સામર્થ્ય. ૨ સાયુજ્ય.
૩ વૈકુંઠ વગેરેમાં સેવામાં ઉપયોગી થાય એવા દેહની પ્રાપ્તિ.

ટીકા—અલૌકિક સામર્થ્ય એટલે આ જગતમાં પ્રાણી પ-
દાર્થ વિગેરેમાં જે સામર્થ્ય નથી એવું અસાધારણ સામર્થ્ય.

સાયુજ્ય એટલે ભગવાનની સાથે જોડાઈ જવું તે.

વૈકુંઠ વિગેરે જે ભગવાનનાં ધામ કહેવાય છે, તેમાં ભગવા-

નની સેવા કરવાના ઉપયોગમાં આવે એવા આનંદરૂપ દેહની પ્રાપ્તિ.

અલૌકિક સામર્થ્યમાં જે કાર્યો લૌકિક સાધનોથી બની શકતાં નથી તે કાર્યો કરવાનાં શક્તિનો સમાસ થાયછે.

સાચુજન્યના બે અર્થ થઈ શકેછે. ૧ લગવાનમાં લીન થવું. ૨ લગવાનની સાથે જોડાવું. લગવાન સૃષ્ટિના ઉપર અનંત ઉપકારો કરેછે તે કામમાં લગવાનની સાથે જોડાવું એને પણ સાચુજન્ય કહી શકાય.

જગતમાં જ્યારે જ્યારે સત્યધર્મ બતાવવાની થોડી અથવા ઘણી અગત્ય પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે લગવાન પોતાના ભક્તોમાંથી કોઈને તે કામ કરવાને માટે મોકલેછે. આ ભક્તો પોતાના કાર્યને અનુકૂલ પડે તેવા ઐચ્છિક દેહ ધારણ કરી ધર્મની રક્ષાને માટે જગતમાં પ્રગટ થાયછે. આ પ્રમાણે એમનું પ્રાકટ્ય તે સેવા ઉપયોગી દેહને અવલંબીને થાયછે,

એ ત્રણે ફલ લગવાનની ઇચ્છાનુસાર થાયછે. અને એ ત્રણે ભક્તિ અથવા સેવાના અંગરૂપ છે માટે સેવાનું ફલ સેવા કહેલુંછે.

ઉપર કહેલાં ત્રણે ફલ અથવા એમાંના એક અથવા વધારે ફલ જ્યારે મનુષ્યનું અંતઃકરણ દોષભાવ વગરનું અને નિર્મળ પ્રેમથી ભરપુર થાયછે ત્યારે પ્રાપ્ત થાયછે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વ્રજયાત્રા અને અંબિકાવન.

એ રીતે ગોકુળમાં ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના કરીને તથા પોતાના શિષ્યોને અને બીજા જે વૈષ્ણવો ત્યાં શરણે આવ્યા તેમને બ્રહ્મસંબંધ કરાવીને આચાર્યશ્રીએ પ્રસન્ન થઈ ત્યાં (ગોકુળમાં) પારાયણનો પ્રારંભ કર્યો. તે સમાપ્ત કરી જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ કરવાને

એક સ્થાન બનાવ્યું. ત્યાં પહેલે દિવસે વધીપૂજનનો ઉત્સવ કરી બીજે દિવસે જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ કરવાનો આયોજન કર્યો.

તસવ કર્યો. પછી એકાદશીનું વ્રત કરી દ્વાદશીને દિવસે સાંજે આચાર્યશ્રી ગોકુળથી વ્રજયાત્રા કરવા પધારયા.

વ્રજયાત્રામાં ઉબ્બગર પુરોહિતને આગળ કરી આચાર્યશ્રી વિશ્રામઘાટ ઉપર આવ્યા. ત્યાંથી સ્નાન કરી બળભદ્રઘાટ ઉપર પધારયા. ત્યાંથી અનેક ઘાટો અને તીર્થોની મુલાકાત કરી, રંગનાથ મહાદેવ તથા કૃષ્ણકુખ્જનાં દર્શન કરી સરસ્વતી કુંડ ઉપર પધારયા. અને ત્યાંનાં તીર્થોની યાત્રા કરી મધુવનમાં પધારયા. ત્યાં આચાર્યશ્રીએ પારાયણ કર્યું. ત્યાંથી તાલવન થઈ કુમુદવન પધારયા. અને ત્યાં ત્રણ દિવસ પારાયણ કર્યું.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી બહુલાવન પધારયા. અને ત્યાં એક વડના વૃક્ષ નીચે મુકામ કર્યો.

પૂર્વે આ સ્થળમાં એક વખત એક સિંહ આવ્યો હતો. તેની ગર્જના સાંભળી ગામનાં તમામ ઘોર અને બહુલાવન-ગાયની પૂજન. માણસો નાસી ગયાં, પણ એક ગાય સિંહથી ન ડરતાં જ્યાં ઉભી હતી ત્યાંને ત્યાંજ ઉભી રહી. સિંહે તેની પાસે આવી તેને સુંઘી જોઈ, પછી તે તેને ઈજા કર્યા વગર ત્યાંથી જતો રહ્યો. એ વાત ગામના લોકોના જાણવામાં આવી ત્યારથી એ ગાયનું માહાત્મ્ય વધ્યું. ગામના સર્વ લોકો એને દૈવી ગાય જાણી પૂજવા લાગ્યા. કાળાંતરે એ ગાય મરી ગઈ, ત્યારે એની યાદગીરીમાં ગામ લોકોએ એક નહાનું મંદિર બંધાવી એક પાષાણની ગાય કરાવી પ્રતિષ્ઠા સહિત તે મંદિરમાં પધરાવી, અને એની પૂજા એક બ્રાહ્મણને સોંપી. ત્યારથી ગામના લોકો અને યાત્રાળુઓ એની પૂજા કરતા. લોક એને માટે ઘાસદાણો લાવતા તે પૂજારી લેઈ જતો. ગામના લોક દરવર્ષે શ્રાવણ સુદ ૧૨ ના રોજ મોટા ઉત્સવ સાથે એની પૂજા કરતા. આચાર્યશ્રી આ સ્થળમાં પધારયા તે પહેલાં થોડાં વર્ષથી ત્યાંના યવન હાકેમે એ ગાયની પૂજા કરતાં લોકોને અટકાવી કહ્યું કે જો એ

ગાય હોય તો ઘાસદાણો ખાય, અને જે ઘાસદાણો એને ખવડાવી શકે નહીં તેને એની પૂજા કરવાની જરૂર નથી. આચાર્યશ્રી આ સ્થળમાં પધાર્યા ત્યારે ત્યાંના બ્રાહ્મણો એમની પાસે આવ્યા, અને એમને ગાયનું માહાત્મ્ય કહી સંભળાવી પૂજનો અટકાવ દૂર કરાવવાની વિનંતિ કરી. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે સઘળાં કાર્યો ઇશ્વરની ઇચ્છાનુસાર બનેછે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો હાકેમ ગાયનું પૂજન કરવા દેશે. અમે કાલે આન્હિકથી પરવારી એ ગાયનું પૂજન કરવા આવીશું. એમ કહ્યાર્થી એ બ્રાહ્મણો ત્યાંથી ગયા. બીજે દિવસે આચાર્યશ્રી આન્હિકથી પરવારી તે ગાયની પૂજા કરવા ગયા. તે વખતે ત્યાં લોકોની મેદની ભરાયેલી જોઈ એ ગામનો મુસલમાન હાકેમ પણ ત્યાં આવ્યો અને આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે જો એ ગાય હોય તો એને ઘાસ ખવડાવો. આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે એ ગાય હશે તો, ઘાસ કેમ નહિ ખાય? એમ કહી પોતાની સાથેના એક વૈષ્ણવને ઘાસ લેવા મોકલ્યો. તે ઘાસ લાવ્યો એટલે આચાર્યશ્રીએ ગાયને નિર્ધુ. એટલે ગાય સજીવન હોય તેની માફક તે ખાવા લાગી. તે જોઈ હાકેમ વિસ્મય પામ્યો, અને આચાર્યશ્રીને પગે લાગ્યો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એને કહ્યું કે હવેથી એ ગાયને પૂજતાં કોઈને અટકાવ કરતા નહિ. તે તેણે માન્યું અને ત્યાર પછી કોઈને એ ગાય પૂજતાં અટકાવ કરવામાં આવ્યો નહીં.

આચાર્યશ્રીનો પ્રભાવ જોઈ ત્યાંના હજારો માણસો આચાર્યશ્રીને શરણે થયાં.

હવે સુધી એ ગાય હયાત છે. આ વાર્તા પ્રજાની યાત્રાના પુસ્તકમાંથી મળી આવેછે. આ સ્થળમાં કૃષ્ણકુંડની ઉત્તર તરફ વડ નીચે આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

ત્યાંથી તોસગામ થઈ આચાર્યશ્રી બળદેવ અને રેવતી-જીનાં દર્શન કરી આગળ ચાલ્યા અને ત્યાંથી મુખરાઈ ગયા. ત્યાં કૃષ્ણકુંડ અને રાધાકુંડમાં સ્નાન કર્યું.

એમ કહેવાયછે કે આ કુંડ ઉપર કાર્તિક વદ ૭ ના રોજ ૧૦૮ તીર્થ પધારેછે. તે

વખતે એ કુંડોમાં જે સ્નાન કરે તેને સર્વ તીર્થમાં સ્નાન કરવાનું ફળ મળે છે. આ સ્થળમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

પછી ત્યાંથી બીજાં તીર્થોની યાત્રા કરી આચાર્યશ્રી માન-સીંગંગા થઈ ચક્રતીર્થ ગયા.

આ સ્થળમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી વસંતગામ ગયા, અને ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ગોવર્ધનગામ થઈ, રણુભોચન, પાપભોચન, ગોરોચન અને ધર્મરોચન નામના કુંડોમાં સ્નાન કરી અડીંગગામ ગયા, ત્યાંથી પારાસોલી થઈ પેઢોગામ ગયા. ત્યાંનાં અને રસ્તામાંનાં બીજાં તીર્થોની યાત્રા કરી આચાર્યશ્રી પુંછરી પધાર્યા. ત્યાં કદમબંડી, ગિરિરાજની કંદરા છે. આ સ્થળમાં શમીવૃક્ષ નીચે આચાર્યશ્રીએ બિરાજી પારાયણ કર્યું. પછી ત્યાંથી ગોપાળપુર ગયા. ત્યાંથી શ્રી-દામાસખાને ગામ ગયા, અને ત્યાંથી ઇંદ્રોલી થઈ કામવનમાં ગયા.

કામવનમાં સુરભિકુંડ ઉપર આચાર્યશ્રીએ મુકામ કર્યો ત્યારે ત્યાંના તીર્થસ્થ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે આપ દિવસે અહિં બિરાજો પણ રાત્રે અહિં બિરાજતા નહિં, કેમકે અહિં એક પિશાચ છે, તે

રાત્રે અહિં રહેનારને ખાઈ નાચે. એ સાંભળી આચાર્યશ્રી હસ્યા, પણ ત્યાંથી રાત્રિએ મુકામ ઉ-

ઠાવ્યો નહિં. અર્ધરાત્રિની વખતે એક સેવક આચાર્યશ્રીનાં વસ્ત્ર ધોતો હતો તેણે ખૂમ પાડી કે કુંડની પાળ ઉપર પિશાચ ડોલતો દેખાય છે. એ ખૂમ સાંભળી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે પૂર્વે એ એક બ્રાહ્મણ હતો, તે દાન કરેલી પૃથિવ પાછી લીધાથી પિશાચ થયે છે, તેથી એના ઉપર વસ્ત્રવડે કુંડનું જળ છાંટ કે તેથી તેનો ઉદ્ધાર થાય. ચાકરે તેમ કર્યું એટલે તે પિશાચનો દેહ છોડી આકાશમાર્ગે ચાલ્યો ગયો. તે દિવસથી ત્યાં પિશાચનો ઉપદ્રવ મટ્યો.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી કનવારાગામ થઈ ઉચાગામ ગયા. ત્યાંનાં તીર્થોની યાત્રા કરી શ્રીરાધિકાના પિતાના ગામ બરસા-

નાગાં ગયા અને ત્યાંથી આગળ ચાલતા ગહ્વર વનમાં કૃષ્ણકુંડ ઉપર મુકામ કર્યો અને ત્યાં પારાયણ કર્યું.

આચાર્યશ્રીએ એ સ્થાનમાં સખ્તાહુ કરી. પછી એક વખત ત્યાંનું વન જોવાને ગયા, તો વનમાં એક મોટા અજગરને લાખો કીડીઓ ફેલી ખાતી જોઈ. આ ચાર્યશ્રીના મનમાં ઘણી દયા આવી તેથી કૃષ્ણદાસ પાસે કમંડળમાં ભગવાનના ચર્ણોદકનું જળ હાતું તે મંગાવી આ-ચાર્યશ્રીએ તે અજગર અને કીડીઓ ઉપર છાંટયું, તેથી તે અજગર અને કીડીઓની ઉર્ધ્વગતિ થઈ.

પણ આચાર્યશ્રી તેથી ઉંડા વિચારમાં પડ્યા અને પોતાની સાથેના વૈષ્ણવોની જોડે ઘણા લાંબા વખત સુધી બોલ્યા નહિ. વન જોઈને મુકામ ઉપર આવ્યા તોપણ કોઈની સાથે ભાષણ કર્યું નહિ. ત્યારે દામોદરદાસે આચાર્યશ્રીને પુછ્યું કે આજ આપ કેમ ઉદાસ જણાઓછો? આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે વનમાં અજગરને જોઈને માફ મન ઘણું ઉદાસ થયું છે. એ અજગર પૂર્વ જન્મમાં વૃન્દાવનમાં એક મોટો મહંત હતો. એણે ઘણા સેવકોનું પુષ્કળ દ્રવ્ય લીધું હતું, પણ તે દ્રવ્ય ભગવત મહંતની ગતિ. કાર્યમાં કે પરોપકારમાં ન ખરચતાં નતિવૈભવ અને મોજશોખમાં ખરચ્યું; એનો વૈભવ અને મોજશોખ જોઈ સેવકો પણ મોજશોખમાં પડી ગયા. પછી કાળાંતરે એ અને એના સેવકો મરણ પામ્યા, ત્યારે એ અજગર થયો, અને સેવકો એ કીડીઓ થઈ એને ફેલી ખાધો, અને એને કહ્યું કે જ્યારે તારામાં ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ નહોતી ત્યારે તે અમને સેવક કરી શા માટે ખરાબ કર્યા? અને અમારું ધન શા માટે હરી લીધું? એ પ્રમાણે મહંત અને સેવકોની ગતિ થઈ તેથી દરેક આચાર્ય અને ગુરૂ એ જાણવું જોઈએ કે જે પોતામાં પોતાના શિષ્યોનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ ન હોય, અને જે અંતઃકરણપૂર્વક

પોતે ભગવાનમાં લીન થયો ન હોય, તો તેણે પોતાનો અને પોતાના સેવકોનો જન્મારો બગાડવો નહિં. ગુરુ સત્પુરુષ (સાધુ) હોવો જોઈએ અને સત્પુરુષનાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણો છે.

ગુરુ અથવા સાધુ-
નાં લક્ષણ.

કૃપાલુરકૃતદ્રોહસ્તિતિષ્ઠુઃ સર્વદેહિનામ્ ॥

સત્યસારો ડનવદ્યાત્મા સમઃ સર્વોપકારકઃ ॥૨૯॥

કામૈરહતધીર્દાન્તો મૃદુઃ શુચિરર્કિચનઃ ॥

અનીદ્રો મિત્રભુક્ શાંતઃ સ્થિરો મચ્છરણો મુનિઃ ॥૩૦॥

અપ્રમત્તો ગમીરાત્મા ધૃતિમાન્ જિતષક્તુણઃ ॥

અમાની માનદઃ કલ્પો મૈત્રઃ કારુણિકઃ કવિઃ ॥૩૧

અર્થ—કૃપાળુ, કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ નહિં કરનાર; ક્ષમાવાળો; સત્યપુરુષ બલવાળો; ઇર્ષ્યાદિકથી રહિત; સુખ દુઃખમાં સમાન; યથાશક્તિ સર્વનો ઉપકાર કરનાર; વિષયોથી નહિં ક્ષોભ પામતા મનવાળો; ઇન્દ્રિયોને જીતનાર; કોમલ ચિત્તવાળો; સારો આચાર પાળનાર; દ્રવ્યમાં આસક્તિ નહિં રાખનાર; આ લોકના સુખને માટે કશી ક્રિયા નહિં કરનાર; થોડું જમનાર; શાંત; સ્વધર્મમાં સ્થિર; ભગવાનનાજ આશ્રયથી રહેનાર; મનન કરનાર; સાવધાન; નિર્વિકાર; કષ્ટના સમયમાં પણ ધૈર્ય રાખનાર; ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શોક, મોહ, જરા, તથા મૃત્યુને પોતામાં નહિં માનનાર (પ્રાણુદેહ અને મનના ધર્મો પોતામાં નહિં માનનાર); માનની ઇચ્છા નહિં ધરાવનાર; બીજાઓને માન આપનાર; બીજાને જ્ઞાન દેવામાં ચતુર; કોઈને નહિં ઠગનાર; કર્ણુથીજ સઘળી પ્રવૃત્તિ કરનાર અને સારી રીતના જ્ઞાનવાળો જે હોય, તે સત્પુરુષ કહેવાય છે.

તસ્માદ્ગુરુ મપચેત જિજ્ઞાસુઃ શ્રેય વ્રત્તમમ્ ॥

શાન્દે પરે ચ નિષ્ણાતં બ્રહ્મણ્યુપશમાશ્રયમ્ ॥ ૨૧ ॥

તેથી કરીને ઉત્તમ કલ્યાણ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે,
 ગુરુ. વેદમાં પહોંચેલો હોવાથી સંશય મટાડનાર અને
 પરબ્રહ્મમાં અપરોક્ષ અનુભવથી પહોંચેલો હોવાથી
 શિષ્યોના મનમાં પોતાનો બોધ પેસાડનાર ઘણી શાંતીવાળા
 ગુરૂને શરણે જવું.

આ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનું કહેવું સાંભળીને સર્વ વૈષ્ણવો
 ખુશી થયા.

આ સ્થળમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી અનેક તીર્થોનાં દર્શન કરી નંદ-
 ગ્રામ પધાર્યા અને ત્યાં ભાગવતની કથા કરી. ત્યાંના રહેવાશી-
 ઓએ આચાર્યશ્રીની કથા સાંભળી તેથી ઘણો આનંદ પામ્યા.

બહુલાવનમાં ગોપૂજનની તથા અજગરના મોક્ષની વાત
 યાત્રાળુઓ પાસેથી સાંભળી હતી તેથી આચાર્યશ્રીનું પ્રતાપબળ
 જોઈ એ ગામના લોકો એમના જમીનદાર સાથે આચાર્યશ્રીને
 શરણે થયા. આચાર્યશ્રીએ તેમને બ્રહ્મસંબંધ કરાવી ભક્તિ-
 માર્ગનું રહસ્ય સમજાવ્યું અને આત્મનિવેદન અને બ્રહ્મવાદનો
 મર્મ સમજાવી તે હરમેશ ધ્યાનમાં રાખવાનું કહ્યું અને સેવા
 કરવાની આજ્ઞા કરી.

પછી આચાર્યશ્રી આગળ ચાલ્યા. રરતામાંના તીર્થોનો સ-
 ત્કાર કરતા રાસસ્થળ અને પાંડવગંગા ઉપર થઈ આચાર્યશ્રી
 વસઈ (હરિસેવી) ગામ પધાર્યા. ત્યાં ટેકરી ઉપર મુકામ કર્યો,
 અને કથા કરી સેવા વગેરેથી પરવારી તીર્થયાત્રા કરતા કરતા
 વૃન્દાવન આવી બંસીબટ પાસે આચાર્યશ્રીએ એક ઝાડ નીચે
 મુકામ કર્યો. આચાર્યશ્રી આનંદિય અને સેવાથી પરવાર્યા પછી
 પાસેનાં તીર્થોની યાત્રા કરી આવ્યા. પછી કથા કરવાનો આરંભ
 કરતા હતા તેવામાં પાસેના બિલ્વમંડળના આશ્ર-
 નરહરિ ચિતિ. મમાંથી નરહરિચિતિ અને વેણુભંડારી એમની પાસે

આવ્યા, અને આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કર્યા. નરહરિ યતિને ઉદાસ દેખી આચાર્યશ્રીએ એને ઉદાસ થવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે:—

હું સુરસેન દેશ (જેમાં મથુરા શહેર છે તે દેશ)માં રહેવાવાળો પ્રાદ્યુષ હતા. હું એક વખત ગુર્જર દેશમાં ગયો હતો. ત્યાં સંન્યાસીના સંગમાં સંન્યાસી થઈ ગયો અને ત્યાં યોગાભ્યાસ કરતો વનમાં રહેતો હતો. ત્યાં મને અન્ન આપવાને માટે ગૃહસ્થ લોકો આવતા. દેવયોગથી ત્રણ દિવસ સુધી કોઈ અન્ન લાવ્યું નહિ. ચોથે દિવસે કોઈ તેલના વેપારી વૈશ્યની સ્ત્રી ઘણું મધુર ભોજન સંધ્યાની વખતે લાવી. ભોજન કરતી વખતે મેં તેને કહ્યું કે અંધારું થયું છે ને રાત પડે છે માટે તું બા. ત્યારે તેણે નમ્રતાથી કહ્યું હું કે વંધ્યા છું, મને પુત્ર આપો. મેં કહ્યું કે તું આજ બા. અહિં રાત્રે સ્ત્રીઓ રહી શકતી નથી; ફરી આવજો. પુત્ર તો દેવતા દે છે, મનુષ્યો દેતા નથી. મેં તે પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તે ગઈ, પણ પછીથી કોઈ સમયે બની ઠની પકવાન લેઈને સંધ્યાની વખતે એકાંતમાં મારી પાસે આવી. તેણે આણેલાં પકવાનનું ભોજન કરતાં કામનાં બાણેથી પીડીત હોઈને મેં તેને કહ્યું કે તારા મુખનો ઘુંઘટ ખોલ. હું એનામાં લુપ્થ થતો હતો તે વખતે કોઈ કારભારી મારા આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો, તેથી તે સ્ત્રીની આશા ભ્રમ થઈ ગઈ એટલે તે કમાડ બંધ કરી કોઠારમાં છુપાઈ રહી, માફ ચિત્ત વ્યાકુળ થયું, અને એ અમાત્ય ક્યારે જશે એની ચિંતા કરવા લાગ્યો; એટલામાં સવાર થઈ ગઈ, અને તે સ્ત્રીનો પતિ વૈશ્ય ત્યાં આવ્યો, અને બોલ્યો કે મારી સ્ત્રી અહીં આવી છે તેને કયાં છુપાવી છે? ચિત્ત ભયથી વિબુઢ થવાથી અને શરીર લજ્જાથી ખિન્ન થવાથી મેં કહ્યું કે તે અહિં આવી નથી. એટલે તેણે કમાડ ખોલી બીતર જઈ પોતાની સ્ત્રીને બહાર આણી. પછી તેણે તથા મંત્રીએ મારો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો. આ માફ નિહિત ચરિત્ર સર્વ શિષ્યોએ તથા

ખીજ લોકોએ જાણ્યું, તેથી તે આશ્રમ છોડીને હું અહીં ચાલ્યો આવ્યો છું, અને આ એક મિત્ર પણ મારી કષ્ટ દશામાં મારી સાથે આવ્યો છે. આજ સર્વ પાપોના નાશ કરનાર ગુરૂને શરણે આવ્યો છું માટે મને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવશો. એ પ્રમાણે શુદ્ધ ચિત્તથી આચાર્યશ્રીના આગળ તેણે પોતાનું વૃત્તાન્ત કહ્યું.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે યતિયે એક જગામાં રહેવું નહીં જોઈએ. એવા સ્થાનમાં રહેવું કે જ્યાં સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ થાય નહીં. કામ અને લોભથી જેવી નિંદા થાય છે તેવી ક્રોધાદિ દોષોથી થતો નથી. દોષોમાં પ્રથમ મોડ છે. જે પોતાનું સ્વરૂપ જાણીને કામ ક્રોધને છોડે નહિ, તેનાથી લોભ અને હિંસા થાય છે. દુષ્ટ સ્ત્રીઓનાં અથવા સ્ત્રીઓમાં આસક્ત મનુષ્યોનાં મુખ પણ જોવાં નહિં જોઈએ. જે શિષ્યા (સ્ત્રી) શરણાગત થઈ, વિશ્વાસથી કાંઈ આપવા આવે, તેના તરફ કામથી જોવાવાળો પુરૂષ નરકગામી થાય છે. શિષ્યા (સ્ત્રી) અથવા શિષ્ય જનોની સ્ત્રી તથા કન્યા તરફ જે ગુરૂ પોતાની કન્યાની માફક દેખે નહિં તે કુટિલ ગુરૂ છે. સારા માણસો દોષોની નિવૃત્તિને માટે ગુરૂ કરે છે, ત્યારે ગુરૂજ તેવા દોષોને ગ્રહણ કરે તો પ્રજા કયાં જાય ? જે ગુરૂ પરધન અને પરસ્ત્રીની ઇચ્છા કરે તે દૈત્ય છે, મનુષ્ય નથી. તો પછી તે ગુરૂ તો કયાંથી જ હોય ? જે પુરૂષ સર્વ દોષથી રહિત હોય અને સર્વ ગુણોથી પરિપૂર્ણ હોય તેજ ગુરૂ તરીકે સેવા કરવા યોગ્ય છે.

આપે ઠીક કર્યું નથી, પણ પશ્ચાતાપ કર્યો એ ઠીક છે. વૃન્દાવનમાં આવ્યાથી તમે શુદ્ધ થઈ ગયા તો પણ સદાચાર પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરો. શાસ્ત્રમાં રૂપિયોએ પતિતને માટે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. છ માસ સુધી કૃચ્છાદિવ્રત અને વૈદિક બ્રાહ્મણોદ્ધારા પુનઃ સંસ્કાર કરી યોગ્યતા સંપાદન કરવાનું કહેતાં તેણે તે વાત કબુલ કરી, તેથી તેને વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાયના ચ-

તિઓ પાસે દિક્ષિત કરાવ્યો, અને શિખા, યજ્ઞોપવિત, ત્રિહંક, કાષાયવસ્ત્ર, માલા, મુદ્રા, ઊર્ધ્વપુંડ્ર ધારણ કરાવી એને હરિસેવાનો ઉપદેશ કર્યો.

આચાર્યશ્રી ત્યાંથી કથા કરી બીજે દિવસે બાકીનાં તીર્થોની યાત્રા કરતા પીપરોલી, લોહવન, આનંદીગામ, હથોરા, મહાવન, કોઈલાગામ અને ગોકુલ થઈ મથુરા પધાર્યા.

પછી આચાર્યશ્રી મથુરાથી વૃન્દાવન ઉપર થઈ પુષ્કર. પુષ્કરજી આગ્યા.

પુષ્કર એ અજમેરથી ત્રણ ગાઉ દૂર છે. હાલમાં પાકી સડક બાંધેલી છે તેથી અજમેરથી એક કલાકમાં પુષ્કરજી જવાય છે. આ ક્ષેત્રમાં એક ન્હાનું ગામ છે અને પુષ્કરજી નામનું તળાવ છે. એ તળાવ એજ તીર્થ ગણાય છે. આ યાત્રામાં બ્રહ્માજીની મૂર્તિનાં દર્શન કરવાનાં છે; એમ કહેવાય છે કે ત્યાં સુધી આ ક્ષેત્રની યાત્રા કરી ન હોય ત્યાં સુધી બીજી યાત્રા વળતી નથી. આ ક્ષેત્રથી એક ગાઉ ઉપર એક તળાવ છે તેને સુદ્ધા પુષ્કરજી કહે છે.

આચાર્યશ્રીએ આ ધામમાં આવી પુષ્કર સરોવર (તળાવ) ની પશ્ચિમ બાજુએ મુકામ કર્યો; અને કૃષ્ણદાસ મેઘનને કહ્યું કે આ તીર્થ સર્વ તીર્થોના પિતારૂપ છે. બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ ભગવાનના નાલિકમળમાંથી થયા પછી બ્રહ્મા અને સાવિત્રી આ સ્થળમાં કેટલાએક વખત સુધી બિરાજ્યાં હતાં તેથી તેમનું અહિં મંદિર છે. એમ કહી આચાર્યશ્રીએ તે ક્ષેત્રની યાત્રા કરી અને કમળવડે બ્રહ્માનું અને સાવિત્રીનું પૂજન કર્યું. પછી ત્યાં મુકામ ઉપર રહી વેદ અને ભાગવતનું પારાયણ કર્યું. એક દિવસે બ્રહ્મ-દત્તાદિ વૈદિક ઉપાસના કરનાર બ્રાહ્મણો કમળની બ્રહ્માની ઉપાસના માળા અને વડનાં પાંદડાં જેવું તિલક ધારણ કરી આચાર્યશ્રી પાસે આગ્યા અને પુછ્યું કે બ્રહ્મા નિર્ગુણ છે મારે એમનું પૂજન કરવું કે નહિં ?

આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, સત્ત્વ પ્રકૃતિરૂપ વિષ્ણુના અંશભૂત બ્રહ્મા છે; અને તે સૃષ્ટિ રચવાનું કાર્ય કરે છે, તેથી રા-

જસ ગુણવાળા છે પણ સત્ત્વગુણવાળા નથી. વળી સરસ્વતિના શા-
 પથી એમનું પૂજ્યપણું રહ્યું નથી. એ વેદના જાણ-
 વાવાળા છે, તેમજ પરબ્રહ્મને જાણવાવાળા છે, અને
 બ્રાહ્મણની જાતિના અભિમાનવાળા દેવતાપણાને
 પામ્યા છે; તેથી એમની બ્રાહ્મણરૂપેજ પૂજા થાય છે. મોક્ષને માટે
 એમની પૂજા થતી નથી કેમકે એમનો અધિકાર સૃષ્ટિ રચવાનો
 છે પણ મોક્ષ આપવાનો નથી.

બ્રહ્મા બ્રાહ્મણતાં યાતસ્તદ્રૂપેણ સુસેવ્યતે

બાલબોધ ૧૦.

અર્થ—બ્રહ્માજી તો બ્રાહ્મણપણાને પામેલા છે માટે તે બ્રા-
 હ્મણરૂપે (બ્રહ્મજ્ઞાન સાડું, અથવા વેદાધ્યયન સાડું, કે બ્રહ્મતેજને
 સાડું) સારી રીતે પૂજાય છે. એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનો ઉત્તર સાં-
 લળી બ્રહ્મદત્તાદિ બ્રાહ્મણો અને બીજા જે આવ્યા હતા તે બધા
 પ્રસન્ન થયા અને તેમણે આચાર્યશ્રીને શરણે થવાનો નિશ્ચય કર્યો.
 બીજે દિવસે પુષ્કર સરોવરમાં સ્નાન કરી તે બધા આચાર્યશ્રીને
 શરણે થયા. આચાર્યશ્રીએ તેમને બ્રહ્મસંબંધ કરાવી બ્રહ્મવાદનું
 સ્વરૂપ સમજાવ્યું અને આત્મનિવેદનના રહસ્ય અને સેવાની જરૂર
 વિષે ઉપદેશ આપ્યો.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી અંબિકાવન (આરાસુરની પાસે)
 પધાર્યા. ત્યાં મુકામ કર્યા પછી આચાર્યશ્રીની
 અંબિકાવન. પાસે એક શિવયોગી આવ્યો અને બોલ્યો કે
 સચ્ચિદાનંદરૂપ શક્તિ ભોગ અને મોક્ષ આપવાને સમર્થ છે.
 તેને શાસ્ત્રમાર્ગવડે પૂજવાથી તે તરત પ્રસન્ન થાય છે, માટે તેનું
 પૂજન અને આરાધન કરવું જોઈએ. તે સાંભળી આચાર્યશ્રીએ પો-
 તાના શિષ્યો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં શંભુ નામના શિષ્યે કહ્યું કે—

દેવીપૂજન એ રાજસક્રિયા છે, કેમકે તેનું વર્ણન રાજસ-

પુરાણોમાં છે, પણ સાત્ત્વિક પુરાણોમાં નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે રાજસ પ્રકૃતિના માણસો યક્ષ, રાક્ષસ વિગેરેને પૂજે છે. આવી કોટિના દેવ દેવીઓને ભોક્ષ આપવાનો અધિકાર નથી. શ્રીભાગવતમાં લખ્યું છે કે જેને દ્રવ્યની કામના હોય તેજ દેવીનું પૂજન કરે છે. જેને ભોક્ષની ઇચ્છા હોય તેણે તો શ્રીહરિનું પૂજન કરવું જોઈએ.

દેવીને મદ્યમાંસ વિગેરે અર્પણ કરવામાં આવે છે તે સાત્ત્વિકશાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ છે, અને એ વાત દેવીને પણ પસંદ નથી.

પદ્મપુરાણમાં દેવી પોતેજ કહે છે કે:—

મદર્થે શિવ કુર્વાન્તિ તામસા જીવઘાતનમ્ ।

આકલ્પકોટિ નિરયે તેષાં વાસો ન સંશયઃ ॥

અર્થ—હે શિવ ! મારે માટે તામસી જીવો જીવહિંસા કરે છે. તેઓ કરોડ વર્ષ સુધી નર્કમાં વાસ કરશે એમાં સંશય નથી.

ત્યારે શિવયોગી બોલ્યો કે તંત્ર વગેરેમાં દેવીને ભોગ આપવાનું કેમ લખ્યું છે અને દેવીને સર્વોપરિ શક્તિ કેમ કહી છે ?

શંભુએ જવાબ દીધો કે શક્તિ એ શબ્દજ ખીન્ન કોઈ ધારણ કરનારની અપેક્ષા રાખે છે. જેની એ અપેક્ષા રાખે છે તે હરિ પૂજવા લાયક છે, કેમકે તે એવી અનંત શક્તિઓના સ્વામી છે. માટે હરિનુંજ પૂજન ઇષ્ટ છે. શક્તિ તો વખતે ભોગ આપી શકે છે.

મોહાર્યાન્યન્યશાસ્ત્રાણિબુદ્ધે કૃષ્ણે તદિચ્છયા ॥

દેવાંશૈઃ કલ્પિતાન્યેવ તદુક્તં સર્વથા મૃષા ॥

નિબંધ સર્વ નિર્ણય ૮૩.

અર્થ—કૃષ્ણે બુદ્ધાવતાર ગ્રહણ કરવાથી તેની ઇચ્છાનુસાર દેવાંશયુક્ત પ્રાણીઓએ મોહ ઉપજાવવાને ખીન્ન શાસ્ત્રો કહેલાં છે તેથી તે શાસ્ત્રોમાં તેમણે જે કહેલું છે તે સર્વ પ્રકારે જુઠું છે.

મોહાર્યશાસ્ત્રકલિલં યદા વુદ્ધેર્વિભિચતે ॥

તદા ભાગવતે શાસ્ત્રે વિશ્વાસસ્તેન સત્ફલમ્ ॥

નિબંધ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ. ૫૨.

અર્થ—મોહ ઉત્પન્ન કરનારાં શાસ્ત્રોડ્ધી કચરો જ્યારે બુદ્ધિથી જુદો પડી જાયછે ત્યારે મનુષ્યને ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો (ગીતા ભાગવત વિગેરે) ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાયછે. અને તે વિશ્વાસથી સત્યકૃપા પ્રાપ્ત થાયછે.

એ પ્રમાણે શિવયોગી અને એના શિષ્યો અને આચાર્ય-શ્રીના શિષ્યો વચ્ચે થોડીવાર સુધી વાદ ચાલ્યો તેમાં શિવયોગી-નો પરાજય થયાથી તેણે બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા જણાવી; તેથી શંભુએ તે બરાબર સમજાવ્યું. પછી શિવ-યોગી પોતાના શિષ્યો સહિત આચાર્યશ્રીને શરણે થયો. તે અને તેના શિષ્યો પાસેના જળાશયમાં સ્નાન કરી આવ્યા પછી આચાર્યશ્રીએ તેમને બ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યો. ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય બરાબર રીતે સમજવા સાડૂ તે યોગી શિષ્યો સહિત કેટલાએક મુકામ સુધી આચાર્યશ્રીની સાથે રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મુ.

ગુજરાતની યાત્રા.

પછી આચાર્યશ્રી અંબિકાવનથી સિદ્ધપુર પધાર્યા, સિદ્ધપુર. અને ત્યાં બિંદુ સરોવર ઉપર મુકામ કર્યો.

આચાર્યશ્રીએ દામોદરદાસને કહ્યું કે આ દેશાણે કર્મન-ધિનો આશ્રમ હતો. અહિંજ એ ઋષિએ એમનાં માતૃશ્રી દેવ-હૂતિને સાંખ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. એ જ્ઞાન થયા પછી દેવહૂતિ આ સરોવરના જળરૂપ થઈ ગયાં.

આચાર્યશ્રીએ અહિં લાગવતનું પારાયણ કરવા માંડયું. તે દરમિયાન કેટલાક માયાવાદી બ્રાહ્મણો એમની સાથે માયાવાદનું ખંડન. માયાવાદ વિષે વાદ કરવા આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ માયાવાદનું ખંડન કરી બ્રહ્મવાદની સ્થાપના કરી.

એક દિવસે બીજા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ આચાર્યશ્રી પાસે આવી કહ્યું કે બ્રાહ્મણો લગવાનના મુળમાંથી નિકળ્યા છે તેથી સર્વ વર્ણો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. વર્ણી વર્ણનામ્ બ્રાહ્મણો ગુરુઃ એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓ સર્વ વર્ણના ગુરુ છે. તેથી શાલગ્રામ બ્રાહ્મણોની પૂજા. વગેરેની લોકો પૂજા કરે છે તેને બદલે બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી તેમને નૈવેદ્ય ધરાવે તો કેમ ? આ વિષય ઉપર આપનો શો અભિપ્રાય છે ?

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે પૂર્વે સત્યુગમાં જ્યારે બ્રાહ્મણો વેદવિદ્યા અને સદ્ગુણસંપન્ન હતા ત્યારે તેમને પૂજવામાં આવતા. દિવસે દિવસે બ્રાહ્મણમાંથી વિદ્યા અને સદ્ગુણ ઓછાં થયાં ત્યારે તેમનું પૂજન પણ ઓછું થતું ગયું.

જે સમયમાં બ્રાહ્મણોનું પૂજન થતું તે સમયમાં કોનું પૂજન પહેલું અને કોનું પછી એ બાબતમાં ઇર્ષ્યાને લીધે ઘણા કળાશ થવા લાગ્યા ત્યારે શિષ્ટજનોએ ત્રેતાયુગમાં મૂર્તિપૂજનો સર્વપ્રકારે સ્વીકાર કરી બ્રાહ્મણોનું પૂજન બંધ કર્યું.

જે સમયમાં બ્રાહ્મણોનું પૂજન થતું તે સમયે માત્ર તેમના દેહનું પૂજન થતું એમ ધારવાનું નથી, પણ તેમના દેહમાં રહેલી વેદવિદ્યા, સત્ય, દયા, પરોપકાર નિઃસ્વાર્થપણું વગેરે સદ્ગુણોનું પૂજન થતું.

પૂર્વના સંસ્કારોને લીધે બ્રાહ્મણો અન્ય વર્ણોથી ઉત્તમ છે એ વાત ખરી છે. પરંતુ,

અધુના તુ કલૌ સર્વે વિરુદ્ધાચારતત્પરાઃ ॥
 સ્વાધ્યાયાદિક્રિયાહીનાસ્તથાઽઽચારપરાહ્મુત્ત્વાઃ ॥
 ક્રિયમાણં તથા ઽચારં વિધિદીનં પ્રકુર્વેત ॥
 વિક્ષિપ્તમનસાશ્વાન્તા જિહ્વોપસ્થપરાયણાઃ ॥
 વ્રાત્યપ્રાયાઃ સ્વેતો દુષ્ટાસ્તત્ર ધર્મઃ કથં ભવેત્ ॥
 પદ્મિઃ સંપત્યતે ધર્મસ્તે દુર્લભતરાઃ કલૌ ॥

નિર્ગંધ. સર્વ. ૨૧૨—૨૧૩—૨૧૪

અર્થ—હાલ કલિયુગમાં તમામ વર્ણો વિરુદ્ધાચારમાં તત્પર,
 વેદાધ્યયનાદિ ક્રિયાથી રહિત, અને સદાચારથી વિમુખ છે. તેઓ
 વિક્ષિપ્ત મનવાળા, શ્વાન્તિવાળા, અને જીભ અને ઉપસ્થના સ્વા-
 દથી લોભાયલા છે. તેઓ વિધિહીન કર્મો અને આચાર કરેછે
 તેઓ સંસ્કાર રહિત છે, અને જાતે દુષિત છે (એટલે આંતર-
 શુદ્ધિ અને સંસ્કારશુદ્ધિ વિનાના છે). એમ હોવાથી તેઓથી ધર્મ
 શી રીતે થાય? કેમકે છ વસ્તુ (દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્તા અને
 કર્મ) શુદ્ધ હોય તો ધર્મ સિદ્ધ થાયછે. તેવી શુદ્ધિ આ કલિ-
 યુગમાં મળવી દુર્લભ છે.

એ પ્રમાણે હાલની સ્થિતિ હોવાથી જેટલી પૂજાને માટે
 પ્રાદ્મણો લાયક છે તે કરતાં અન્ય વર્ણો દાન, દક્ષિણા, બ્રહ્મભો-
 જનાદિથી તેમની અધિક પૂજા કરેછે તેથી તેમણે સંતોષ મા-
 નવો જોઈએ.

દેહ પૂજ્ય નથી પણ તેમાં રહેલા શુભ સંસ્કારો, ધર્મ,
 વિદ્યા, અને સદ્ગુણો, પૂજ્ય છે.

પૂજા કરી થતી નથી. જે પૂજાને યોગ્ય છે તેની યોગ્યતા
 સમજાયાથી એની મેળે પૂજા થાયછે.

પ્રાદ્મણો મનુષ્ય તરીકે સંસ્કારને પાત્ર છે પણ
 મૂર્તિપૂજા. પૂજવા લાયક તો શ્રીહરિજ છે.

જીવેષુ ભગવન્નરિયા સંછન્નસ્તેન તત્ર જ ॥

ભજનં સર્વથા કાર્યં તતોઽન્યથૈવ પૂજયેત્ ॥

સુખસેવાપરો યસ્તુ સદાનંદં હરિં ભજેત્ ॥

અન્યથા સુખં સંપ્રેપ્સુઃ સર્વથા દુઃસ્વમાપ્નુયાત્ ॥

શ્રુતિગીતા ૨૭-૨૮.

અર્થ—જીવોને વિષે આત્મારૂપ ભગવાન ગુપ્ત છે માટે તે-
મને વિષે સર્વ પ્રકારે ભજન કરવું નહિં (માત્ર તેમના ઉપર
દયા રાખવી); પણ જીવ સિવાય અન્ય વસ્તુ (મૂર્તિ) માં ભગ-
વાનની પૂજા કરવી. ૨૭.

જેને સુખની ઇચ્છા હોય તેણે સદાનંદ ભગવાનને ભજવા.
આ સિવાય બીજે કોઈ પ્રકારે કોઈ સુખ મેળવવાની ઇચ્છા કરે
તો તે સર્વ પ્રકારે દુઃખ પામેછે. ૨૮

તમે ધર્મસંબંધી કોઈ પ્રશ્ન ન પૂછતાં માત્ર સ્વાર્થસંબંધી
પ્રશ્ન પુછોછો એ ઠીક નથી. એ પ્રશ્નમાંજ તમારો ઉત્તર સમા-
યેલો તમે જોઈ શકશો.

એ પ્રમાણેનું આચાર્યશ્રીનું ભાષણ સાંભળી તે બ્રાહ્મણો
પુશી થયા અને બીજે દિવસે આચાર્યશ્રીને શરણે થયા.

બિંદુસરોવર ઉપર આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

સિદ્ધપુરથી આચાર્યશ્રી વટેશ્વર પધારયા. ત્યાં રાત્રિયે
શિષ્યોએ એમનું પૂજન કર્યું. તે પછી ભગવદ્વાર્તા
વટેશ્વર.

ચાલી. તેવખતે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે આપણે સવારે
પાટણ (અર્હતપત્તન) જવુંછે, ત્યાં જૈન લોકોનું જોર વધારેછે માટે તમે
બધા સાવધાન રહેજો. તે વખતે લકુટાલૌકિ, કેતુકમંડલુ, કૃષ્ણદાસ,
દામોદરદાસ, શંકરાનંદ, શ્યામાનંદ, ગોવિંદ, ત્રિવેણી, નરહરિ, વેણુ,
શંભુ વગેરેશિષ્યોએ અને દક્ષિણમાંથી આવેલા સૈન્યના સરદારોએ
આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે અમે આપના ચરણને શરણે છીએ તેથી અમને
કોઈ પ્રકારનો ભય નથી.

આ વખતે કૃષ્ણદેવરાવળએ આચાર્યશ્રીના રક્ષણને માટે થોડું સૈન્ય વિદ્વાનગ-
રથી મોકલ્યું હોય એમ જણાય છે.

પછી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં આચાર્યશ્રી અને શિષ્યો
વગેરે આન્હિકથી પરવારી વટેશ્વરથી પાટણ જવાને નિકળ્યા. તે
વખતે શિષ્યોએ હાથમાં સુવર્ણદંડ, ગોમુખ, છત્ર, પુસ્તક, ચામર,
પાદુકા, પૂનનો કંડિયો, માયૂર ચામર (મુઠો) વગેરે ધારણ કર્યા.
સૈન્યનાં માણસો પણ તૈયાર થયાં. પછી ત્યાંથી ગદનો પાઠ ક-
રતા, શંખનાદ કરતા, આચાર્યશ્રી સહિત સર્વે પાટણ પહોંચ્યા.
આચાર્યશ્રીની સવારી ગામ વચ્ચે થઈને ચાલી તે પાટણની પ્રજા
અને જૈનોની સ્ત્રીઓએ આશ્ચર્યથી જોઈ, અને જૈનો

પાટણ.

તેમને ઈર્ષ્યાથી જોવા લાગ્યા. પછી આચાર્યશ્રીએ
શહેર બહાર તળાવ કાંઠે એક સુંદર જગામાં મુકામ કર્યો. ત્યાં
સેવા અને ભોજનથી પરવાર્યા પછી સાંજની વખતે કેટલાએક
જૈન વિદ્વાનો એમની પાસે આવ્યા. તેમને શિષ્યોએ આદર સ-
હિત તૃણાસન ઉપર બસાડ્યા. જૈન વિદ્વાનોમાં મુખ્ય ધર્મધ-
ર્મોપાધ્યાય જીનાચાર્ય, તથા શ્રીધનાચાર્ય, સુંદરગુણી, પ્રતાપસુરી,
સૌભાગ્યસુરી વગેરે હતા. તેઓમાંથી જીનાચાર્ય
જીનાચાર્યના પ્રશ્ન. પુછ્યું કે તમારા મતમાં દયા એ ધર્મ છે કે નહિ ?
ધર્મ એટલે શું ? તમે શાને પ્રમાણરૂપ માનેછો ? અને ધર્મનો
અધિકારી કોને ગણોછો ?

એ રીતે ચાર પ્રશ્ન પુછ્યા ત્યારે આચાર્યશ્રીએ પોતાના
શિષ્યો તરફ આંખ ફેરવી એટલે શંભુએ ઉત્તર આપ્યો કે.

અમારા મતમાં દયા એ ધર્મ છે, પણ લગવાનું પ્રત્યેના
અનુમ્યના ધર્મથી એને ગણુ ગણુવામાં આવેછે. અમારા મત પ્રમાણુ

શંભુનો ઉત્તર.

પ્રાણીમાત્ર લગવાનના અંગરૂપ ગણુવામાં આવેછે
તેથી કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવાની મના છે.

દયા.

પરંતુ સાધારણ વિવેકની મર્યાદાને ઓળંગીને તમે
એ ધર્મને જેટલું પ્રધાનપણુ આપોછો તેટલું પ્રધાન

નપણું અમે આપતા નથી. દયા, સત્ય, શૌચ, પરોપકાર, શમ, દમ આદિ તમામ સદ્ગુણોને સરખા ગણી તે સર્વે એક સાથે સચવાય એવું વર્તન રાખવું એવો અમારો મત છે. દયાની ખાતર અસત્ય બોલવું, અપવિત્ર રહેવું, નહાનાં જીવોના રક્ષણને માટે મોટા જીવોને હાનિ થાય તેની દરકાર ન રાખવી એ અમને માન્ય નથી.

सर्वे पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ॥

ભા. ૧૧-૨-૬.

અર્થ—ઈશ્વરની લક્ષિત એજ પુરૂષનો પરમધર્મ છે. સત્ત્વ-
 ગુણ, રજોગુણ, અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી
 વાસનાઓ અનેક પ્રકારની છે અને તે કારણથી મ-
 નુષ્યોના જીદા જીદા સ્વભાવ અને પ્રકૃતિયો થઈ છે. ભગવાનની
 માયાથી મોહ પામેલી બુદ્ધિવાળા માણસો પોતપોતાનાં કર્મ અને
 રૂચિ પ્રમાણે જીદા જીદા પ્રકારના ધર્મ બતાવે છે. સાહિત્ય શા-
 સ્ત્રીઓ યશને, વાત્સાયનાદિક કામ શાસ્ત્રીઓ કામને, યોગ્યશાસ્ત્ર
 કરનારાઓ સત્ય, દમ તથા શમને, રાજનીતિ કરનારાઓ ઐશ્વ-
 ર્યને, ચાર્વાક લોકો દાન અને ભોગને, જૈન અને ઇતર લોકો કર્મ
 અને વ્રતને પુરૂષાર્થ માને છે; એ સર્વ લોકોને પોતપોતાનાં કર્મથી
 જે લોક ક્ષણરૂપ મળે છે તે આદિ અંતવાળા, પરિણામે દુઃખ ભ-
 રેલા, તુચ્છ આનંદવાળા, અને શોકથી વ્યાપ્ત હોય છે. એ કારણ-
 થી લક્ષિત એ સર્વ કરતાં પરમધર્મ છે; કેમકે તેથી સત્યજ્ઞાન
 અને વિષયો પરત્વે વૈરાગ્ય અવાંતર ક્ષણ તરીકે સિદ્ધ થઈ ભગ-
 વાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પછી હરિ નામના શિષ્યે કહ્યું કે વર્ણાશ્રમ પાળનારી
 તમામ વર્ણોવેદને મુખ્ય પ્રમાણ માને છે. કારણ કે
 તે અપૌરુષેય છે. પુરૂષકૃત પ્રમાણમાં ભ્રમ, પ્રમાદ
 આદિ લૌકિક દોષનો સંભવ છે. વેદમાં તે નહિ હોવાથી તે
 સર્વમાન્ય છે.

લક્ષિતમાર્ગમાં—

વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસમૂત્રાણિ ચૈવ હિ ॥

સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તત્ત્વતુષ્ટયમ્ ॥

અર્થ—વેદ, શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો (ગીતા), વ્યાસસૂત્ર, વ્યાસજીની સમાધિભાષા (ભાગવત) એ ચાર મુખ્ય પ્રમાણરૂપ છે. એ ચારેની એક વાક્યતારૂપ સિદ્ધાંતોને અનુસરતા બીજા ગ્રંથો પણ પ્રમાણરૂપ મનાય છે.

લક્ષિતમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને જે પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કરવારૂપ આત્મનિવેદન કરવાને તૈયાર છે તે બધા યોગ્યતાવાળા ગણવામાં આવે છે. પ્રભુને આત્મ સમર્પણ કરનારના તમામ પૂર્વના દોષો આત્મસમર્પણ કરવાથી નાશ પામેલા અથવા પ્રભુને અર્પેલા ગણવામાં આવે છે, તેથી લક્ષિત કરવાના સંબંધમાં તે અંતરાય કે પ્રતિબંધરૂપ માનવામાં આવતા નથી.

બુદ્ધિશ્રાયુશ્ચ દોષાણામભાવઃ કારણં યતઃ ।

યસ્ય નૈતે ભવિષ્યંતિ તસ્ય નાસ્ત્યધિકારિતા ॥

અર્થ—જેને બુદ્ધિ અને આયુષ્ય છે, અને જેને દોષનો અભાવ છે, તે (મુખ્ય ધર્મ) લક્ષિતમાર્ગનો અધિકારી છે. જેઓ આ ત્રણે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તે અધિકારી (વૈષ્ણવ) નથી.

એ સાંભળી સુંદરગુણીએ કહ્યું કે, જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિજર, બંધ અને ભ્રાક્ષ એ સાત પદાર્થોને સમ્પત્તિભંગીની રીતિથી તમે કેમ સ્વિકારતા નથી ?

એ ઉપરથી આચાર્યશ્રીના શિષ્યો અને જૈન વિદ્વાનો વચ્ચે ઘણો વાદ ચાલ્યો. તેમાં આચાર્યશ્રીના શિષ્યોનો જય થયો.

પછી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે ધર્મનો વિષય દરેક મનુષ્યે પોતાના કલ્યાણને માટે વિચારવાનો છે. તે જ્ય આચાર્યશ્રીનું લાપણું. પરાજયના અભિમાનનો વિષય નથી. મનુષ્ય ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય તોપણ મનુષ્ય તરીકે તે સત્કાર અને સદલાવને પાત્ર છે.

તમારા મતમાં મુખ્ય ત્રણ વાત ભૂલ લરેલી છે. ૧ પર-મેશ્વર છેજ નહિં અથવા હોય તો તેનામાં કામ કરવાની અથવા જગત્ ચલાવવાની શક્તિ નથી એમ તમે માનોછો તે. બીજું તમે ઋષિઓ અથવા તિર્થંકરોને ઇશ્વર તુલ્ય માનોછો અને ૩ બું સૃષ્ટિ અનાદિ છે એમ તમે માનોછો. આ સિવાય બીજા કેટલાએક નાહાના મોટા તફાવત છે. આ તમામ તફાવતનો મૂલ પાયો ભગવાનની શક્તિ ઉપર છે. ઇશ્વરની અનંત અને અપાર શક્તિઓ છે. એમનાં બનાવેલાં અનેક બ્રહ્માંડો નિત્ય જોવા છતાં, તથા શાસ્ત્રો અને માહાત્માઓનાં અંતઃકરણ એ અપાર શક્તિઓની સાક્ષી પુરેછે તે જાણ્યા છતાં, જેઓ ઇશ્વરને શક્તિહીન અથવા જગત્ ચલાવવાને નાલાયક ગણે તેમને સમજાવવાને બીજો ઇલાજ નથી. રાગ, દ્વેષ અને અભિમાન છોડી દેઈ આવા વિષયોનો જે વિચાર કરે તેનેજ એ સમજાય છે.

એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ લાપણું કર્યા પછી જૈન વિદ્વાનો આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કરી ત્યાંથી ગયા.

જૈન વિદ્વાનો ગયા પછી ત્યાં રહેલા બ્રાહ્મણ વાણિયા વગેરેને આચાર્યશ્રીએ ધર્મનો બોધ આપ્યો. તે પછી તેમાંના કેટલાએકે આચાર્યશ્રીને શરણે થવાની પ્રાર્થના કરતાં આચાર્યશ્રીએ તેમને પુછ્યું કે તમે શો ધર્મ પાળોછો? ત્યારે કેટલાએકે કહ્યું કે અમે મૂલ વિષ્ણુ સ્વામીના સંપ્રદાયના છીએ, અને એ માર્ગના મંદિરમાં જઈએ આવીએ છીએ. વખતે માતા મહા-

દેવનાં દર્શન કરીએ છીએ, પણ નહાયા વગર જમતા નથી; એ-
 ટલો નિયમ ખરોખર પાળીએ છીએ. બીજા નિ-
 યમો તો વખતે પાળીએ છીએ અને વખતે પાળતા
 નથી. બીજાઓએ કહ્યું કે અમે જૈન છીએ. ત્યારે
 આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે જેમ ખાવું એ શરીરનો ધર્મ છે તેમજ પ્રભુને
 ભજવા એ આત્માનો ધર્મ છે. જેમ રોજ ખાવાની જરૂર છે તેમજ
 રોજ પ્રભુને ભજવાની પણ જરૂર છે, માટે હમેશ નિયમ પ્રમાણે
 પ્રભુને ભજવા જોઈએ.

પછી આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી શંભુએ તેઓને લઘુપ્રાયશ્ચિત
 રૂપ એક ઉપવાસ કરી શરણે થવા આવવાનું કહ્યું તેથી તેઓ
 બધા ત્યાંથી ગયા. બીજે દિવસે ઉપવાસ કરી ત્રિજા દિવસની
 સવારે તેઓ સ્નાન કરી પવિત્ર વસ્ત્ર ધારણ કરી આવ્યા. તેમને
 આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યો અને માળાઓ
 આપી ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું. વિશેષ જ્ઞાનને
 માટે તેઓમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતો તેને બાલ-
 બોધ, સિદ્ધાંતરહસ્ય, અને સિદ્ધાંતમુકતાવલીના ગ્રંથો સમજાવ્યા
 અને તેની પાસે તેની નકલ લેવડાવી. તેને બીજા વૈષ્ણવોને એ
 ગ્રંથો ભણાવવાનું કહ્યું. ને પછી ઘણા જૈનો અને બીજાઓ આચા-
 ર્યશ્રીને શરણે થયા. એક દિવસ આચાર્યશ્રી શહેરમાં થઈ સૃષ્ટિ
 સૌંદર્ય જોવાને ગયા. રસ્તે જતાં જે જગ્યાએ શ્રી-
 શંકરાચાર્યની માયાથી એક લાગ્ર જૈન મરી ગયા
 હતા તે જગ્યા આચાર્યશ્રીએ નરહરિને બતાવી.

કરણધેલામાં (પૃષ્ઠ ૧૪૮) દેવબાધીએ રચેલી માયાને લીધે મેહલને સાતમે
 સાળથી બુરકો માર્યાથી હેમાચાર્ય જુજની શય્યાની અને તેમના શિષ્યોને પછી કતલ
 કર્યાની જે વાત લખી છે તેજ આ કેળીજ તેનો વાંચનારે વિચાર કરવો. એ જગ્યા હાલ
 સુધી હયાત છે, અને તે લાખિયા ખાડાને નામે જોળખાય છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી વૃદ્ધનગર (વડનગર) પધાર્યા.

ત્યાં કેટલાએક નાગરો એમની પાસે આવ્યા. તેઓમાંથી શંકર
 અને ભીમશંકરે તુળસીની માલાનો નિષેધ બતાવી
 વડનગર. રૂદ્રાક્ષની માલાની પ્રશંસા કરી. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ
 તેમની સાથે એ વિષય ઉપર વાદ કરી એમનો પરાજય કર્યો.
 અને કહ્યું કે તુલસીકાષ્ટની માલા યજ્ઞોપવીતની પેઠે સદા ધારણ
 કરવી જોઈએ. માલા બ્રહ્મરૂપિણી છે તેથી તેને અશૌચ વળગતું નથી.

આ વિષય ઉપર જુઓ. પૃષ્ઠ ૭૪ ૮૪.

એ પ્રમાણે વાદ થયા પછી શંકર, ભીમશંકર અને બીજા
 વિદ્વાનો આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. આ વળતે કેટલાએક વૈશ્યો
 પણ શરણે થયા. કેાણ પહેલો શરણે થાય એ સંબંધી તેઓમાં
 તકરાર થતાં આચાર્યશ્રીએ સર્વેને એક સાથે બ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યો.
 પછી તેમને પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય સમજાવી સેવાની વિધિ બતાવી,
 અને આચાર્યશ્રીના ગ્રંથોનો પાઠ કરવાની અને તેમાં લખ્યા પ્ર-
 માણે વર્તવાની આજ્ઞા કરી.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી વિશ્વનગર (વીસનગર) પધાર્યા, અ-
 હિંની સર્વ પ્રજા આચાર્યશ્રીને શરણે આવી. તેમને
 વીસનગર. શરણે લેઈ આચાર્યશ્રીએ તેમને ધર્મ સંબંધી સારો
 બોધ આપ્યો, અને આચાર્યશ્રીના રચેલા ગ્રંથોનો પાઠ કરવાની
 તથા તેમાં લખ્યા પ્રમાણે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ભગવાનને ભજવાની
 આજ્ઞા કરી.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી ખેરાળુ પધાર્યા. અને ગામની
 બહાર નજીક એક સુંદર જગામાં મુકામ કર્યો. ગામના લોકોએ
 ખેરાળુ. એમના પ્રતાપ બળની અનેક વાતો સાંભળી હતી,
 તેથી એમનું આગમન સાંભળી ત્યાંના સંભાવિત
 બ્રાહ્મણ વગેરે ગૃહસ્થો અને સ્ત્રીઓ એમનાં દર્શન કરવા આવ્યાં.
 આ બધાં માણસો પૈકી એક વિધવા બ્રાહ્મણીએ આચાર્યશ્રીને પગે
 લાગી કહ્યું કે મહારાજ હું ગરીબ વિધવા બ્રાહ્મણી છું, કાંઈ ભણી
 નથી. મને કોઈ દાન કરવાનું કહેછે, કોઈ મત કરવાનું કહેછે,

કોઈ કથા સાંભળવાનું કહેછે, કોઈ મહાદેવજીને પાણી ચડાવવાનું કહેછે અને કોઈ માતાને પૂજવાનું કહેછે. એમ એક બ્રાહ્મણીની વિનંતિ. જુદા જુદા માણસો જુદું જુદું કહેછે. મને સમજણ પડતી નથી કે આ બધા કહેછે તેમાંથી મારે શું કરવું જોઈએ ? મારા ધણીના છતાં હું સંસારમાં ડુબેલી અને સુખી હતી તેથી ધર્મની વાતમાં મેં કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેમજ મારો ધણી નહાઈને શું કરતા તે પણ મેં જાણવાની દરકાર રાખી નહિ. પાંચ સાત વર્ષથી એ સ્વર્ગમાં ગયાછે ત્યારથી મુઝાઉં છું. ગુજરાન તો અલીણામાં મહીધર દેસાઈ વગેરે યજમાન છે તેથી નબળું પાતળું ચાલેછે, અને પરમેશ્વરના આપ્યા બે છોકરા છે તેમને ભણાવું છું, તેથી હવે મારે શું કરવું તે મને બતાવો, કે જે કર્યેથી મારો ઘર સંસાર ચાલે અને મારા આત્માનું કલ્યાણ થાય.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તમે ભગવાનની સેવા કરો તેથી તમારું કલ્યાણ થશે. અમારા શિષ્યો પાસેથી સેવાનો બોધ. એક બાંટાજી કે એક ભગવાનની છબી લેઈ નિત્ય તેની સેવા કરો.

સવારમાં ઉઠતાવેંત ભગવાનનું સ્મરણ થોડીવાર સુધી કરવું. પછી દાતાજીપાણી કરી ઘર સાફ કરી સ્નાન કરી, એ છબી કે બાંટાજીને એક સ્વચ્છ વસ્ત્ર કે નાના સિંહાસન ઉપર પધરાવો. તે પછી એક નાની માંજેલી લોટીમાં ગળીને જળ ભરી તે છબીના આગળ મુકો અને તમારી સંપત્તિ હોય તો એક નાની વાડકીમાં જરા મિસરી મુકી ઠાકોરજીના આગળ ધરો. બને તો તુળસીદળ કે ફૂલ જે મળે તે પણ ધરો. ન મળે તો મનમાં કોઈ વાતની ચિંતા કરશો નહિ. પછી ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં ભગવાનને મિસરી, જળ વગેરે જે ધરાવ્યું હોય તે આરોગવાનું કહો. મનમાં વિશ્વાસ રાખો કે તમે જે પ્રેમ સહિત ઠાકોરજીને ધરાવશો તે ઠાકોરજી અંગીકાર કરશે. એ છબી કે બાંટાજીના સામું જોઈ

ભગવાનનોજ વિચાર કરો અને ભગવાનનેજ યાદ કરો. એમ નિત્ય કરો, અને ભગવાનની કથા સાંભળો તેથી તમારૂં અવશ્ય કલ્યાણ થશે.

ભગવાનના આગળ ગરીબ અને શ્રીમંત, રાજા અને રંક સરખાં છે. રાજા હોય તે ભગવાનને હજારોની સેવા કરે અને ગરીબ હોય તે એક દમડી અર્પણ કરે એ બંને ભગવાનના મનને તો સરખું છે. ભગવાન સ્નેહના, ભાવના, પ્રેમના ભુખ્યા છે. તમે સાંભળ્યું હશે કે દુર્યોધનનો રાજવૈભવ ન સ્વીકારતાં ભગવાન વિદુરજીને ત્યાં ભાજી આરોગ્યા હતા. અને શ્રીરામચંદ્રજી જન્મારા સુધી શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે આદ્યા હતા, તોપણ બીલકીનો પ્રેમ જોઈ એ ચાખી ચાખીને બોર આપતી તે એમણે ખાધાં હતાં, તો તમારે ભગવાન કૃપા કરશે કે કેમ એ વાતનો સંશય શા માટે રાખવો પડે? ભગવાન ભક્તને આધીન છે. ભક્તમાં જેવો પ્રેમ તેવો ભગવાનનો અનુગ્રહ. જેવો પ્રેમ તમે તમારા બે છોકરા ઉપર, તમારી યજમાનવૃત્તિ ઉપર, અને ઘર ઉપર રાખો છો, તે કરતાં અધિક પ્રેમ ભગવાન ઉપર રાખશો તો ભગવાન તમારે વશ થશે. ઘર, ખેતર, વસ્ત્ર વગેરે જેના ઉપર આપણો પ્રેમ હોય છે તે બધાં આપણી સાથે બોલે છે. જડ વસ્તુઓ માણસની માફક બોલતી નથી, તોપણ આપણો તેમના ઉપર પ્રેમ હોય તો તેમને શું જોઈએ છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. છોકરાં માખાપ, આડોસીપાડોસી જેના ઉપર આપણે પ્રેમ રાખીએ છીએ તે આપણી સાથે પ્રેમથી વર્તે છે, તો ભગવાનના ઉપર પ્રેમ રાખીએ તો ભગવાન કેમ આપણું કલ્યાણ ન કરે? માટે જો તમે તમારૂં કલ્યાણ ઇચ્છતાં હો તો બીજી બધી કડાકૂટ મુકી દેઈ માત્ર શ્રીહરિની ભક્તિ કરો. બીજા કોઈ દેવ કે દેવીનો આશ્રય કરતાં નહિ. જે જે વસ્તુ ખાઓ, વાપરો તે સઘળું ઠાકોરજીને સમર્પણ કરીને કરો. આડોસીપાડોસી, સગાં સંબંધી કોઈની સાથે જીણ્યો કરો નહિ. દુઃખમાં સુખ માનીને રહો.

ઢોરઢાંક સર્વેના ઉપર હયા રાખો, અને નિત્ય પ્રભુમાં મન રાખો. તમે જળ લરવા જાઓછો ત્યારે જળનું બેદું માથે છતાં રસ્તે ચાલવું, બીજાની સાથે વાતો કરવી વગેરે કામ કરોછો, તેમ છતાં બેઢામાં તમારૂં ખરેખરૂં ચિત્ત હોવાથી તે પડી જતું નથી, તેમજ સંસાર વ્યવહારનાં તમામ કામકાજ કરતાં તમે લગવાનમાં ચિત્ત રાખો. એજ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

આ દેહ, ઘર, ખાર, છોકરાં, છૈયાં બધાં લગવાનનાં છે અને તમે માત્ર તેના સેવકછો એમ ધારી બધો વ્યવહાર ચલાવો.

શ્રીઓને લકિત સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ અનુકૂળ છેજ નહિં. જ્ઞાન અને કર્મ માર્ગમાં કુશળતા મેળવેલી શ્રીઓના દા-ખલા છે ખરા, પણ તે જુજ છે. શ્રીઓનું જીવનજ પ્રથમથી તે છેવટ સુધી પ્રેમમય છે. અને પ્રેમ એ સેવા કે લકિતનો આત્મા છે. તે કારણથી, દાન, તપ, વ્રત વગેરે કરતાં વધારે સુગમ, રૂચિર, અનુકૂળ અને કલ્યાણકારી માર્ગ એ લકિતમાર્ગ છે.

ખેરાળમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક આ બાઈના ઘરમાં છે. આ બાઈને બે છોકરા હતા. એકનું નામ જગન્નાથ જ્ઞેશી અને બીજાનું નામ નરહર જ્ઞેશી. આ છોકરાઓ મ્હોઢા થયેથી વિદ્વાન અને લગવાનના કૃપાપાત્ર લક્ષ્મી થયા હતા. એમની વાર્તાઓ ટૂંક વેળાવાની વાર્તાઓમાં છે. હવે પછીની પરિક્રમામાં આચાર્યશ્રીએ જગન્નાથ જ્ઞેશીને ત્યાં મુકામ કરેલો તેથી એમના ઘરમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે, અને હાલ સુધી એ બેઠકમાં આચાર્યશ્રીની પાઠુકાઓ છે.

પછી આચાર્યશ્રી જુદા જુદા સ્થળોની મુલાકાત લેતા શ્રી-ઉંકર્ષિ (ડાકોર) પધારયા. ત્યાં દ્વારકેશ (રણછોડજી)નાં દર્શન કરયાં અને ગીતા ભાગવતનાં પારાયણ કરયાં. ત્યાંથી ચાલી ગુ-

ડાકોર. જરાતને પાવન કરતા નર્મદાતીર્થે વ્યાસાશ્રમમાં પધારયા. ત્યાંથી વ્યાસજીની આજ્ઞા લેઈને આચાર્યશ્રી ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) પધારયા.

ભૃગુકચ્છ, ભરૂચ. ત્યાંના ભાર્ગવ પ્રાદ્ધણોએ આવી આચાર્યશ્રીને પૂછ્યું કે હરિ અને હર એક છે કે જુદા છે ?

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે જે વખતે જગત્ રચાયું ન-
હોતું તે વખતે માત્ર બ્રહ્મજ હતું. તે બ્રહ્મને લીલા કરવાની ઇચ્છા

હરિ અને હર. થતાં તેના એક દેશમાંથી આનંદનો કાંઈક તિરો-

ભાવ થયો. તેથી બ્રહ્મનાં બે રૂપ થયાં, તેમાં એક
રૂપ પરબ્રહ્મ અથવા કૃષ્ણ થયું, અને બીજું બૃહત અથવા અક્ષર
થયું, અને અક્ષરનાં પછી બે રૂપ થયાં તેમાં એક જ્ઞાનીઓને
પૂજવા લાયક રૂપ (અક્ષર) અને બીજું જગત્ થયું. એ જગ-
તની સાથે જગતને સૃજનાર પાલન કરનાર અને સંહાર કરનાર
ગુણભિમાની દેવતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ અથવા હર થયા.

એ પ્રમાણે હર અને હરિ વસ્તુતાએ એક છે તે
વસ્તુતાએ એક પાણી સ્વરૂપમાં ભિન્નતા. પાણી તેમના સ્વરૂપમાં અને ગુણમાં ભિન્નતા

છે. હરિ, કૃષ્ણ એ પૂર્ણાનંદરૂપ છે અને હર એ
ગણિતાનંદરૂપ છે. આ વિષય ઉપર વધારે ખુલાસાની અપેક્ષા
હોય તેણે અમારા બાળબોધ અને સિદ્ધાંતમુકતાવલીના ગ્રંથ જોવા.

આ પ્રમાણેનું ભાષણ સાંભળી તે બ્રાહ્મણો આચાર્યશ્રીને
શરણે થયા.

ભરૂચમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી તાપી નદીને કાંઠે અશ્વિનીકુમાર
ક્ષેત્રમાં પધાર્યા. ત્યાં આચાર્યશ્રીએ પારાયણ કર્યું. ત્યાં કેટલા

એક ગુજરાતીઓ આચાર્યશ્રી કેવી કથા કરેછે તે
સુરત-અશ્વિની-કુમાર. જોવાને તાપી નદીમાં સ્નાન કરી પવિત્ર વસ્ત્ર ધા-

રણ કરી આચાર્યશ્રીની જમણી બાજુએ બેઠા. તે-
ઓએ દેવ, ઋષિઓ અને વૈષ્ણવોને ત્યાં શ્રવણ કરવા આવેલા
જોયા. આચાર્યશ્રીનું વાક્યાતુર્ય અને તેજ જોઈને સર્વ ગુર્જરજનો
આનંદ પામ્યા અને એમને શરણે થયા.

આ વખતેજ જ્યદાસ ક્ષત્રી જેની વાર્તા ૮૪ વૈષ્ણવોમાં ૨૨ મી છે તે આ-
ચાર્યશ્રીને શરણે થયા એમ અનુમાન થાયછે.

સુરતમાં અશ્વિનીકુમારના ઓવારા ઉપર આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

સુરતથી આચાર્યશ્રી આગળ ચાલ્યા અને જ્યાં તાપીનદી
 સમુદ્રને મળેછે ત્યાં દુર્વાસાક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા. આ સ્થળમાં
 આચાર્યશ્રીએ એક યોગીને જોયો. તે યોગીનો એક
 દુર્વાસાક્ષેત્ર
 (કુમસ?). હાથ અને એક પગ સુકાઈ ગયો હતો. તે જોઈને
 આચાર્યશ્રીએ કૃષ્ણદાસને કહ્યું કે તે કોણ છે તેની
 તજવીજ કર. ત્યારે કૃષ્ણદાસે તેની પાસે જઈ તેને પુછ્યું કે
 આવા નિર્જનવનમાં તમે કેમ રહ્યાછો, અને શા માટે તપ કરો
 છો? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે ભગવાનનાં દર્શન
 યોગીનું વ્રતાન્ત.
 કરવાને તપ કરતાં મને બે યુગ વીતી ગયા.
 શાસ્ત્રમાં ભગવાનને દયાસિંધુ કહ્યો છે, પણ હું ધાર્ણું કે તે
 નિર્દય છે, કેમકે આટલા લાંબા વખત સુધી દર્શનને માટે પ્રા-
 ર્થના કરતાં તે મને દર્શન આપતા નથી. આ વાત કૃષ્ણદાસે આ-
 ર્યશ્રીને કહી. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેની પાસે જઈ તેને કહ્યું કે
 જો ભગવાનનાં દર્શનની તમને અપેક્ષા હોય, તો તમે એને માટે
 ભગવાને જે ઉપાય બતાવ્યોછે તે કરો. જે વસ્તુ
 આચાર્યશ્રીનો
 આધ. મેળવવાને માટે જે કરવું જોઈએ તે ન કરતાં તેથી
 બુદ્ધી રીતનુંજ કામ કરીએ તો જોઈતી વસ્તુ શી
 રીતે પ્રાપ્ત થાય? ત્યારે તે યોગીએ પુછ્યું કે ભગવાને દર્શનને
 માટે શું કરવાનું બતાવ્યુંછે? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે ભગવાને
 સ્પષ્ટ રીતે કહ્યુંછે કે વેદ ભણવાથી, તપથી, જ્ઞાનથી કે યજ્ઞથી
 મારાં દર્શન થઈ શકતાં નથી. માત્ર અનન્યભક્તિ કરવાથીજ
 મારા દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શન થઈ શકેછે; માટે આ પ્રમાણે કાયાને
 અને તેમાં રહેલા ઇશ્વરને કષ્ટ નહિં આપતાં તમે ભાવ સહિત
 ભગવાનની ભક્તિ કરશો તો ભગવાન ખચીત તમને થોડા કાળમાં
 પોતાનાં દર્શન કરાવશે. કોઈ કાયાને નકામું કષ્ટ આપે, કે મર-
 વાને તૈયાર થાય, કે એવોજ બીજો કોઈ તામસી પ્રયોગ કરે,
 તેથી ભગવાન કાંઈ ડરી જતા નથી. તમે બે યુગથી અહીં રહ્યાં
 કહોછો, પણ બેને બદલે બાવન યુગ સુધી આવું તપ કરો તો

પણ લકિત સિવાય ભગવાનનાં દર્શનની તમારે આશા રાખવી નહિ. જે તમારે ભગવાનનાં દર્શનની ખરેખર ઇચ્છા હોય તો તમે ભાવસહિત એમની લકિત કરો. એ સાંભળી યોગી પ્રસન્ન થઈ આચાર્યશ્રીને પગે લાગ્યો. તે વખતે એને આચાર્યશ્રી સાક્ષાત્ પંચદેવ હોય એવાં દર્શન થયાં, તેથી તે સિદ્ધાર્થ થઈ આચાર્યશ્રીને શરણે થયો, અને તે પછી દિવ્ય શરીર ધારણ કરી પૃથ્વીને વિષે કરવા લાગ્યો.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ભાનુક્ષેત્ર (ભાણુખેતર) ગયા. ત્યાં એક સુંદર જગામાં મુકામ કરી આન્હિક તથા પારાયણ ભાનુક્ષેત્ર (ભાણુખેતર.) કર્યું. ત્યાં બંધુવત પ્રાદ્મણે આચાર્યશ્રીની પાસે ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરવા આવ્યા. તેઓની સાથે આચાર્યશ્રીએ ઘણા વખત સુધી જુદા જુદા વિષયો ઉપર ચર્ચા કરી. આચાર્યશ્રીએ તેમને લક્ષિતનો ઉપદેશ કર્યો અને પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો. ત્યારે તેઓમાંના એકે પુછ્યું કે ગુરુ કેવો કરવો જોઈએ? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે જે શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં તત્પર હોય, જેને ભગવાનના તત્ત્વની માહિતી હોય, જે સ્વાર્થ અને દંભ રહિત હોય અને જે વેદ પુરાણ શાસ્ત્રો વગેરે જાણી તેઓના તત્ત્વને નિરંતર ધ્યાનમાં રાખી ભગવાન ઉપર દૃષ્ટિ રાખતો હોય, અને જે પોતે તરવાને અને જે તેને શરણે આવે તેને તારવાને સમર્થ હોય તેનેજ ગુરુ કરવો.

ત્યારે તે પ્રાદ્મણે કહ્યું કે હે ભગવાન! એવો ગુરુ તો આ કલિયુગમાં મળવો મુશ્કેલ છે તેથી તેવો ન મળે તો શું કરવું?

ગુરુના અભાવે ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે.—
હરિ સેવા.

તદભાવે સ્વયં વાડપિમૂર્તિ કૃત્વા હરેઃ ક્વચિત્ ॥
પરિચર્યા સદા કુર્યાત્તદ્રૂપં તત્ર ચ સ્થિતમ્ ॥

નિ. સર્વ નિર્ણય. ૨૨૭.

અર્થ—એવો (ગુરુ) ન મળે તો કોઈ સ્થળમાં રહી પોતાની મેળે ભગવાનની મૂર્તિ કરી સદા ભગવાનની સેવા કરવી કેમકે મૂર્તિમાં ભગવદ્રૂપ રહેલું છે.

આવું આચાર્યશ્રીનું નિરપેક્ષ અને સ્વાર્થરહિત ભાષણ સાંભળી સર્વ બ્રાહ્મણો અને ખીન્ન ત્યાં આવેલા હતા તે ઘણો આનંદ પામ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે આપની જે કીર્તિ અમે ખીન્નઓને મહોડે સાંભળી હતી તે ખરી પડી. આપ સાક્ષાત્ ભગવાન છે તેથી અમે આપને શરણે થવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેમને ખીજે દિવસે રનાન કરી આવવાનું કહેતાં ત્યાંના બ્રાહ્મણો અને ખીન્નઓ ખીજે દિવસે આંચા. તેમને આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યો અને ભક્તિ-પુષ્ટિ-માર્ગનું રહસ્ય સમજાવ્યું. કેટલાએકે આચાર્યશ્રીના ગ્રંથો ઉતારી લીધા. પછી ત્યાં થોડા વખત સુધી કથા વાર્તા કર્યા પછી આચાર્યશ્રીએ ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવ્યો.

આ ભાનુક્ષેત્ર તે હાલનું બાણખેતર નામનું જાંબુસર પાસે ગામ છે તેજ હોયું નેઈએ. જાંબુસરમાં હાલમાં પણ જાંબુ બ્રાહ્મણની ઘણી વસ્તી છે. આ બાણખેતરમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે, તેને લોકો શ્રીહરિરાયજી મહાપ્રભુજીની બેઠક કહે છે. એ ઉપરથી જાણાય છે કે મૂળ મહાપ્રભુજીની ત્યાં બેઠક હશે, તેને શ્રીહરિરાયજીના વખતમાં સમરાવી હશે, તેથી શ્રીહરિરાયજીનું નામ એ બેઠક સાથે જોડાયું હશે. જાંબુસરનું મૂળ નામ જાંબુક શેહેર હોયું નેઈએ અને એનો અપભ્રંશ થઈ જાંબુસર થયાનું જણાય છે. જાંબુસરના રહેવાશી બ્રાહ્મણો જાંબુ બ્રાહ્મણો કહેવાય છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી કપીલક્ષેત્રમાં પધાર્યા. ત્યાં એક સુંદર જગામાં મુકામ કરી વેદનું પારાયણ કર્યું, અને ભારતની પૂર્તી કરી. તે વખતે આચાર્યશ્રીની પાસે કપીલ કપીલક્ષેત્ર. (કાવી.) મતના ત્યાંના બ્રાહ્મણો આંચા, અને તેમણે આ-

આર્યશ્રીની સાથે નિરીશ્વર સાંખ્ય ત્રણે વાદ ચલાવ્યો. આચાર્યશ્રીએ યુક્તિવડે તે વાદનું ખંડન કર્યું, અને કહ્યું કે.—

યોગસાંખ્યે ધર્મહીને વિમાર્ગપરિપોષિતે ॥

નરકાયૈવ ભવતઃ પશ્ચાત્કિંચિત્સુખં ભવેત્ ॥

નિ. સર્વાર્થ ૨૦૭.

અર્થ—જે સાંખ્ય અને યોગ ધર્મમાર્ગથી રહિત અને નિરીશ્વરસાંખ્ય દુષ્ટ માર્ગથી પોષણ થયેલા છે તે નર્કના ક્ષણે જ આપનારા છે. તેઓ નર્ક ભોગવ્યા પછી જન્મ-તરમાં વળતે કિંચિત્ સુખને આપે.

જ્ઞાનાંગે ચિત્તરોધેચ તૌ પ્રમાણં ન સર્વથા ॥

પદાર્થતત્ત્વનિર્ધારે ન પ્રમાણં કથંચન ॥ ૨૦૮ ॥

અર્થ—જ્ઞાનના અંગભૂત ચિત્તનિરોધમાં સાંખ્ય અને યોગ પ્રમાણ છે, પણ સર્વ પ્રકારે પ્રમાણ નથી. પદાર્થતત્ત્વના નિર્ધારમાં તો સાંખ્ય અને યોગ કોઈ પણ પ્રકારે પ્રમાણ નથી (કારણ કે સાંખ્યમાં દ્વૈતજ્ઞાન છે પણ વસ્તુવિચારે સર્વ અદ્વૈત છે.)

આચાર્યશ્રીનું ભાષણ સાંભળી ત્યાં આવેલા બ્રાહ્મણ વગેરે એમને શરણે થયા.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી અનેક સ્થળોની મુલાકાત લેતા લેતા શ્રીબહુચરાજી ગયા. ત્યાં વામમાર્ગીઓએ મદિરા અને માંસની પ્રશંસા કરવા માંડી તેમને શંભુએ કહ્યું કે.—

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાંમાંસમુત્પદ્યતે કચિત્ ।
બહુચરાજી; માંસ ભક્ષણનો નિષેધ. ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસંવિવર્જયેત્ ॥

મનુસ્મૃતિ ૫-૪૮.

અર્થ—પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના કદી પણ માંસ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ પ્રાણીનો વધ કરવાથી સ્વર્ગ પણ મળતું નથી, માટે માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ.

બ્રહ્મહત્યા સુરાપાનં સોયં ગુર્યજ્ઞનાગમઃ ।

મહાન્તિ પાતકાન્યાહુઃ સંસર્ગશ્ચાપિ તૈઃ સહ ॥

મનુસ્મૃતિ ૧૧—૫૪.

અર્થ—બ્રહ્મહત્યા, મદિરાપાન, ચોરી, ગુરૂપત્ની સાથે
ગમન, અને ઉપર કહેલાં મહા પાપ કરનારાઓની
મદિરાનો નિષેધ. સાથે સંસર્ગ, આ પાંચને મહાપાપ કહ્યાં છે.

તમે માતાજીને જગતની માતા તરીકે ગણોછો, ત્યારે પ્રાણીમાત્ર તેનાં બાળક છે એમ ધારવું જોઈએ. માતા પોતાનાં બાળકરૂપ પ્રાણીઓના માંસથી પ્રસન્ન થાય અથવા શિષ્ટ જનોએ નિંદેલી મદિરાથી પ્રસન્ન થાય એમ ધારી શકાતું નથી. માંસભક્ષણ કરવાની અને મદિરા પીવાની ટેવની લોકો નિંદા ન કરે તે કારણથી તમે માંસ અને મદિરા માતાને ધરાવોછો; એ તમારો ઢોંગ છે.

એ પ્રમાણેનું શંભુનું લાષણ સાંભળી એ વામમાર્ગીઓ શંભુને મારવાને તૈયાર થયા, એટલામાં લકુટાલૌકી અને બીજા અભિચાર અને શિષ્યોએ તેમને માર્યા, તેથી તેઓ ત્યાંથી પિતૃવન તેની શાન્તિ. ગયા, અને આચાર્યશ્રી અને તેમના શિષ્યો ઉપર તેમણે અભિચાર (મારણ) પ્રયોગ કર્યો, તેથી રાત્રિયે ચારે તરફ દાવાનળ સળગ્યો, અને ભૂતપ્રેતે ચારે તરફથી પથરા ફેંકવા માંડયા. ત્યારે આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી શિષ્યોએ શંખનાદ કર્યા, તેથી તમામ ઊપદ્રવ બંધ થયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં પ્રયાણ.

પછી ત્યાંથી દ્વારકા તરફ જવાને માટે આચાર્યશ્રીએ મુકામ ઉઠાવ્યો અને અનેક સ્થળોની મુલાકાત લેતા ત્રગડી ગામ પધાર્યા. ત્યાં એક બ્રાહ્મણના ઘર આગળ સુંદર અને વિશાળ ચોતરો હતો તેના ઉપર મુકામ કર્યો.

ત્રગડી.

તે બ્રાહ્મણને દશ બાર ગાયો અને દશ બાર ભેંસો હતી, તેનું રોજ પાંચશેર માખણ થતું હતું. એ બ્રાહ્મણને બે છોકરા હતા; એક દશ વર્ષનો અને એક ત્રણ વર્ષનો. એની સ્ત્રી સમજી અને

એક બ્રાહ્મણની વાર્તા.

વિનયવાળી હતી. આચાર્યશ્રીએ અહિં મુકામ કર્યા પછી તે ધણી ધણિયાણીએ એમનો ઘણો સત્કાર કર્યો. આચાર્યશ્રીએ રાત્રે ભાગવતના દશમ સ્કંધ-

માંથી શ્રીકૃષ્ણના બાળચરિત્રની કથા કરી. તે વખતે આ ધણી ધણિયાણી સાંભળવા આવ્યાં. બીજે દિવસે સવારમાં તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ વહેલી ઉઠી વડોણું કર્યું, અને માખણ થયું તે એક વાસણમાં ઘાલી રસોડા પાસે મુક્યું. પછી ઢોરોને દોહી પાણી ભરવા ગઈ. ત્યાંથી પાણીનો કુવો ઘણો દૂર હતો. એના ગયા પછી એના બે પુત્રો ઉઠ્યા. તે બેલા બેલા દાતણ કરી, જ્યાં તાણુ માખણ મુક્યું હતું ત્યાં ગયા, અને માખણ ખાવા લાગ્યા. એટલામાં એમનો પિતા આવ્યો. આગલી રાતે શ્રી-
ત્રગદી.

કૃષ્ણ વગેરે માખણ ખાતા હતા એ કથા સાંભળેલી, તે ઉપરથી આ બે છોકરાને જોઈ એના મનનાં તેમના ઉપર શ્રીકૃષ્ણ બળદેવનો ભાવ આવ્યો, તેથી તેણે દોડતા દોડતા આવી આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે મારા ઘરમાં આજ શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવજી પધાર્યા છે; આપને જોવું હોય તો પધારો. તેથી આચાર્યશ્રી એને ઘેર ગયા તો આ બે છોકરાને માખણ ખાતા દીઠા. એ જોઈને આચાર્યશ્રીએ વિચાર કર્યો કે એને શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું સ્પુરણ થયું છે, તો એ ભાવનું એ પોષણ કરે તો સારૂ. એમ ધારી આચાર્યશ્રીએ એને કહ્યું કે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ લોભી હોય છે, તેથી આ બેને તારી સ્ત્રી માખણ ખાતા જોશે તો એ લડશે, માટે તારી સ્ત્રી પાણી ભરવા ગઈ છે તેના સામો જા, અને કહે કે આપણે ત્યાં આજ કૃષ્ણ બળદેવ પધાર્યા છે, અને માખણ ખાયછે, માટે તું એમને લડતી નહિં. તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ તેની સ્ત્રીની સામો ગયો અને એને કહ્યું કે આપણા ચોતરા ઉપર

ઉતરયા છે તે કોઈ મહાપુરૂષ જણાય છે. એમની કૃપાથી આપણે ઘેર આજ કૃષ્ણ બળદેવ પધારયા છે, અને માખણ ખાય છે, માટે એમને લડતી નહિ, પણ ઘણા પ્યારથી ખોલાવજે.

ત્રગડી. પછી તે સ્ત્રી અને પુરૂષ બંને ઘેર આવ્યાં ત્યારે તે સ્ત્રીએ, બેઠું પાણિયારાપર મુકી, તે છોકરાઓને ઘણા પ્યારથી ખોલાવ્યા અને એમના હાથ અને મહો ધોવડાવી પ્રભુની પેઠે એમનો સત્કાર કર્યો. તે વખતથી એ ધણીધણિયાણી એ છોકરા ઉપર ઘણો પ્યાર રાખવા લાગ્યાં. ત્રીજે પહોરે તેઓ આચાર્યશ્રી પાસે ગયાં ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે પ્રભુ પ્રાણીમાત્રમાં બિરાજે છે તેથી સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રભુ છે એમ ધારી વર્તવું. સગાંવહાલાં, આડોશીપાડોશી, ઢોરઢાંક, તમામના ઉપર પ્રેમ રાખવો. તે કાંઈ નુકશાન કે ખોટું કરે તો પણ તે ખોટું છે એમ ધારવું નહિ. તમામ બનાવો હરિની ઇચ્છાથી બનેછે, અને જે પ્રમાણે બન્યાછે તે પ્રમાણે જ બનવા જોઈતા હતા એમ ધારી નિત્ય સંતોષમાં રહેવું. જેવો પ્રેમ તમે ધણી ધણિયાણી એક બીજાના ઉપર અને છોકરાં ઉપર રાખો છો, તેથી અધિક પ્રેમ લગવાનના ઉપર રાખશો તો લગવાન તમારું કલ્યાણ કરશે. આચાર્યશ્રીનું આવું ભાષણ સાંભળી તેઓ ખુશી થયાં અને શરણે લેવાની પ્રાર્થના કરતાં આચાર્યશ્રીએ એમને બીજે દિવસે શરણે લીધાં, અને એમને લક્ષિતનું રહસ્ય સારી પેઠે સમજાવ્યું. તે દિવસથી તેઓ પ્રભુ પ્રાપ્તિરૂપ સુખ ભોગવવા લાગ્યાં.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી સિદ્ધાચળ (સેત્રુંજી-પાલીતાણા) પધારયા. ત્યાં એમના શિષ્યોએ દેવ અને રાજાના જેવી વિભૂતિ બતાવી. પાલીતાણાની યાત્રાએ ઘણા લોકો આવેલા

સિદ્ધાચળ. જોઈ આચાર્યશ્રીએ ગામથી દૂર એક જળાશય આગળ મુકામ કર્યો. આચાર્યશ્રીને સમર્થ પંડિત જાણીને જીન પંડિતો એમની સલાહાત લેવા આવ્યા. શિષ્યોએ તેમને આદર-

સત્કાર સહિત ખેસાડ્યા. પછી આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી શંભુએ ધર્મ સંબંધી એમનો શો મત છે તે પુછ્યું.

ત્યારે રત્નવિજયે કહ્યું.

સામિ અણાઈ અળન્તે ચ નુગઈ સંસાર ઘોર કાન્તારે ।

મોહાઈ કમ્મગુરુ ટિઈ ત્રિવાગવસનુ મમ્મજીવરો ॥

સંસાર અનાદિ અનંત. ભાવાર્થ—હે સ્વામી આ અનાદિ અનંત સંસારરૂપી ઘોર વનને વિષે ભારે મોહ વગેરેથી કર્મ વિપાકને વશ થઈ જીવ લભ્યા કરેછે.

ત્યારે શંભુએ પુછ્યું કે જૈનોએ શાં શાં કર્મો કરવાં નહિ એ બાબતમાં તમારા શાસ્ત્રમાં શું લખ્યુંછે.

ક્યાં કર્મો કરવાં નહિ. જીનાચાર્યે જવાબ આપ્યો કે, એક તો પરમતની એટલે બીજાના ધર્મની કદી સ્તુતિ કરવી નહિ.

બીજું એ કે બીજા મતવાળાને નમસ્કાર પણ કરવા નહિ. ત્રીજું અન્ય મતવાળા સાથે થોડું બોલવું. એને આ-લાપન કહેછે.

ચોથું સંલપન કરવું એટલે અન્ય મતવાળા સાથે વારં-વાર ન બોલવું.

પાંચમું અન્ય ધર્મવાળાને અન્નવસ્ત્રાદિનું દાન ન આપવું, અને છઠું અન્ય મતની પ્રતિમા પૂજનને માટે ગંધ પુષ્પાદિ પણ ન આપવાં.

એ છ યતના છે, અર્થાત્ એ છ પ્રકારનાં કર્મો જૈનોએ કદી ન કરવાં.

અમારા એક જૈન મિત્રને પૂછતાં એમ જણાયછે કે આ યતના સાધારણ અધિકારીને માટે છે.

શંભુએ પુછ્યું, તમારા મતમાં શેનો ત્યાગ કરવાનો કહ્યોછે.

જીનાચાર્યે જવાળ દીધો કે જેમ વિષધર સર્પ મણિવાળો
 ઢાય તો પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે, તેમ જે જૈન
 ત્યાગ કરવાની વસ્તુ.
 મતમાં નથી, તે ગમે એવો ધાર્મિક કે પંડિત ઢાય
 તોપણ તેનો જૈનોએ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

શંભુએ પુછ્યું, કયા ધર્મો મનુષ્યને પાપી કરે છે અને
 અને સુદેવ કોણ છે અને કુદેવ કોણ છે ?

જીનાચાર્યે જવાળ આપ્યો કે જૈનધર્મથી જે ધર્મો વિરૂદ્ધ
 છે તે બધા મનુષ્યોને પાપી કરનારા છે; માટે જૈ-
 પાપી બનાવનાર
 ધર્મો-સુદેવ અને કુદેવ.
 નધર્મ સિવાય બીજો કોઈ ધર્મ માનવા લાયક નથી.
 બ્રહ્મા, વિષ્ણુ શિવ આદિ દેવો કુદેવો છે અને તિ-
 થીકરો એ માત્ર સુદેવો છે.

એ પ્રમાણે કેટલાએક વખત સુધી શંભુ અને જીનાચાર્ય
 વચ્ચે વાત ચાલ્યા પછી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, જ્યારે તમે તમારા
 ધર્મનેજ શ્રેષ્ઠ માનવાની પ્રતિજ્ઞા લેઈ બેઠાછો, અને
 આચાર્યશ્રીનું ભાષણ.
 બીજા ધર્મ તમારા ધર્મથી શ્રેષ્ઠ ઢાય તો પણ તેને
 માન આપવાને ના પાડોછો, ત્યારે તમારી સાથે
 ધર્મસંબંધી ચર્ચા કરવામાં શો ફાયદો ? જે માણસને ઈશ્વરે
 આપેલી આંખો હુયાત છતાં જોવાનેજ ના પાડતો ઢાય તે મા-
 ણસને અંધાઈ કે અજવાળું સરખું છે. જે માણસ પોતાની પાસેની
 વસ્તુ બીજાની વસ્તુ સાથે સરખાવી તે સારી છે કે નહારી છે તેનો
 નિર્ણય કરવાની ના પાડી પોતાની પાસે છે તેજ સારી છે એમ
 ગણે, એને સત્યજ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી.

જીવકૃત શાસ્ત્રોની આજ્ઞા માનવામાં ઘણું જોખમ છે. ગમે
 એવો જીવ ઊંચી પાયરીએ ચડે તો પણ તે સર્વ રીતે સંપૂર્ણતાને
 પામતો નથી. તમારા જેવા આચાર્યોએ લોકોનાં આંતરચક્ષુ ઉ-
 ઘડે એવો બોધ કરવો જોઈએ. મૂલે તો જીવ માયારૂપી પડદાથી
 આંધળા જેવો છે, તેમ છતાં તમે આવા જીવકૃત પડદાઓ એની
 આગળ ઉભા કરો એટલે તે જોવડો આંધળો થાય.

પછી જીન પંડિતો ત્યાંથી આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કરી ગયા.

પછી આચાર્યશ્રી પ્રભાસક્ષેત્રમાં પધાર્યા. ત્યાં દેહોત્સર્ગ ઉપર મુકામ કરી આચાર્યશ્રીએ કૃષ્ણદાસ મેઘનને કહ્યું કે આ સ્થળ-
પ્રભાસક્ષેત્ર.

માં યાદવાસ્થળી થઈ હતી, અને અહિંથી જળભ-
દ્રજી શેષનું રૂપ ધારણ કરી પોતાના ધામમાં ગયા
હતા, માટે આપણે અહિં અવશ્ય ચપ્પાહ કરવી જોઈએ. તે પછી
ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરી તથા નિત્ય નિયમ કરી, શ્રીભાગવતના પા-
રાયણનો આરંભ કર્યો. પછી શિવજીની પ્રેરણાથી એક બ્રાહ્મણ
આચાર્યશ્રીને શરણે થવા આવ્યો, તેને આચાર્યશ્રીએ દીક્ષા આપી
ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય સમજાવ્યું.

પછી ભાગવતનું પારાયણ કરી આચાર્યશ્રી સોમનાથનાં દ-
ર્શન કરવા ગયા. ત્યાં સોમનાથનાં દર્શન કરી નમન કરી એમના
દેરામાંજ વેદનું પારાયણ કર્યું. આ સ્થળમાં એક
સોમનાથ; શંભુ સાથે વાદ. શંભુ નામના બ્રાહ્મણે આચાર્યશ્રીની પાસે આવી
કહ્યું કે તમે બ્રાહ્મણ થઈને વિષ્ણુમાર્ગનાં ચિન્હ
કેમ ધારણ કરો છો? બ્રાહ્મણોએ તો હસ્તેશ શિવનું આરાધન ક-
રવું જોઈએ.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે શિવજી શ્રીહરિની
વિભૂતિરૂપ છે કેમકે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં
શિવજીનું સ્વરૂપ. કહે છે કે રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ અર્થાત્ અગિયાર
રૂદ્રોમાં શંકર એ શ્રીહરિની વિભૂતિ છે.

શિવઃ શક્તિયુતઃ શશ્વત્ ત્રિલિંગો ગુણસંવૃતઃ ॥

વૈકારિકસ્તૈજસશ્ચ તામસશ્ચેત્યહંત્રિધા ॥

ભાગવત ૧૦-૮૮-૩.

અર્થ—શિવજી નિરંતર શક્તિયુક્ત છે અને સાત્ત્વિક,
રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના અહંકારથી વિંટાયેલા છે.

એટલા માટે સત્ત્વપ્રધાન બ્રાહ્મણોએ તમસપ્રધાન દેવની
આરાધના કરવી એ યોગ્ય નથી.

શિવજી મોક્ષ આપતા નથી પણ લોગ આપવાને શક્તિ-
વાન છે. તેનાં ઉદાહરણો રાવણ, કુંભકરણાદિ છે. આ લોગ
શ્રીહરિની ભક્તિ- આદિ અને અંતવાળા છે. તે કારણથી, જેને મો-
ની શ્રેષ્ઠતા. ક્ષત્રી ઇચ્છા હોય, તેણે શ્રીહરિનેજ ભજવા બેઠાએ.
શ્રીહરિની ભક્તિ કરે તેને ગુણાવતાર દેવતાઓની
ભક્તિ કરવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

એ પ્રમાણેનું આચાર્યશ્રીનું ભાષણ સાંભળી તે ગ્રાહ્ય
ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ સ્થળમાં પ્રભાસથી થાંડે દૂર હિરણ્યનદીને કાંડે દેહોત્સર્ગ તીર્થે આજળ ગુ-
ફામાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે. અહિંથી થોડે દૂર સરસ્વતી અને હિરણ્ય મળેછે તેથી
તે જગા ત્રિવેણીના નામથી ઓળખાય છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી માધવસરસ્વતી પધાર્યા;
માધવસરસ્વતી. અને સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી જુનાગઢ પધાર્યા.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી રેવતાદ્રિ (ગિરનાર) પધાર્યા.
ત્યાં દામોદર કુંડ ઉપર સ્નાન કર્યું. સ્નાન કરતાં દામોદર કુંડ-
માંથી આચાર્યશ્રીને દામોદરનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.
ગિરનાર-રેવતાદ્રિ. પછી ત્યાં મુકામ કરી ભારતના મોક્ષધર્મની કથા
કરવા માંડી. એ કથા સાંભળવા અશ્વત્થામા આવતા તેમની સાથે
કૃષ્ણદાસને મુલાકાત થઈ. કથા પુરી કરી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ગિર-
નાર પર્વત ઉપર ચડ્યા. ત્યાં ગોરખનાથના શિખર
ગિરનાર-ગોર- નીચે ગોરખના શિષ્યોએ પુછ્યું કે તમે સિદ્ધ હો
ખનાથ. તો ગોરખ હાલ કયાં છે તે કહો? ત્યારે કૃષ્ણ-
દાસે કહ્યું કે સર્વ ઠેકાણે છે; એમ કહી તેણે કોટિ ગોરખનાં
સ્વરૂપ બતાવ્યાં.

પછી આચાર્યશ્રી દ્વારકા પાસે મૂલગોમતી છે ત્યાં પધાર્યા,
દ્વારકા, મૂલગોમતી. અને એક જાડ નીચે મુકામ કર્યો. ત્યાં એક સં-
ન્યાસી આવ્યો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેને પુછ્યું કે
તમે કોણ છો? ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું મૂલ દક્ષિણનો રહેવાસી,

વિષ્ણુસ્વામીના સંપ્રદાયનો, બિલ્વમંગળનો શિષ્ય, અને ગૃહસ્થ હતો. મારાં છોકરાં અને ઊંચી મરી જવાથી હું સંન્યાસી થયો. તે

અંક સંન્યાસી. પછી દ્વારકામાં આવી એક એકાંત સ્થળમાં સા-

તસેં વર્ષથી રહ્યો છું અને ભાગવતનો પાઠ કરું છું. ચાર વખત કાળ આવ્યો ત્યારે મેં મારો પ્રાણુ બ્રહ્માંડમાં ચડાવી દીધો. તે પછી કાળ આવવા પામતો નથી. પછી મને એક વખત ભગવાને વર માગવાનું કહ્યું, ત્યારે મેં બાળલીલાનાં દર્શન થાય એવું વરદાન માગ્યું. ત્યારે મને ભગવાને કહ્યું કે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી અહિં પધારશે ત્યારે તે તારો મનોરથ સિદ્ધ કરશે. આપ આજ અહિં પધાર્યાછો તો આપ બાળલીલા બતાવવાની કૃપા કરો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તમે સાધનમાં પડી ગયા-

દ્વારકા.

છો. શ્રીભાગવતના પાઠને હરિલીલા જોવાના સાધન તરીકે વાપરોછો તેમ કર્યું ન હોત અને આટલા લાંબા વખત સુધી માત્ર હરિનું સ્મરણ કર્યું હોત તો તમારી મનઃકામના કયારની પૂર્ણ થઈ હોત. પણ સાધન કરવાથી આટલી ઢીલ થઈ ગઈ. તમે એક વખત સપ્તાહ સાંભળો, એમ કહી, આચાર્યશ્રીએ ત્યાં સપ્તાહ કરી તે આ સંન્યાસીએ સાંભળી. ત્યારે એને ગુરૂને શરણે થઈ શ્રીહરિને ભજવાની બુદ્ધિ થઈ, તેથી તેણે શરણે લેવાને આચાર્યશ્રીને પ્રાર્થના કરી ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એને સ્નાન કરાવી નામમંત્ર આપ્યો. પછી ફરીથી એને સપ્તાહ સંભળાવી; તે પુરી થઈ ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એને કહ્યું કે આજથી ત્રીજે દિવસે તારો કાલ થશે; અને બીજા જન્મમાં

દ્વારકા

તું કોઈ મજવાસીને ત્યાં જન્મ લેશે; અને ત્યાં જો કથા તે સાંભળીછે તેનું નિરંતર મનન કરવાથી શ્રીહરિની લીલા તારા જીવામાં આવશે.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી દ્વારકા પધાર્યા. ત્યાં ગોમતીના તીરથી થોડે છેટે એક સ્થાન બનાવી રહ્યા. સ્નાનાદિ કર્યા પછી

દ્વારકા.

ગોવિંદ બ્રહ્મચારીઆદિ પુરૂષો આચાર્યશ્રીને દ્વારકાધીશના સ્થાનમાં લેઈ ગયા. ત્યાં દેવને નમસ્કાર

કરીને સ્તુતિ કરી, હારાદિક અર્પણ કરી, પૂજન કર્યું. તે વખતે આચાર્યશ્રીને દ્વારકેશે કહ્યું કે જે શિષ્યોને તમે સ્વીકારેલા છે તે અમારે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે જેમ આપની ઇચ્છા. પછી દ્વારકેશને માલા અને ભેટ અર્પણ કરી આચાર્યશ્રી પોતાને મુકામે પધાર્યા. પછી શારદા મઠમાંથી દંડી સંન્યાસીઓ આચાર્યશ્રીની પાસે આંચા, અને તેમણે શ્રીભાગવતના પ્રામાણ્ય વિષે ત્રિવાદ કરવા માંડ્યો.

દંડી સંન્યાસી સાથે ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે:-પદ્મપુરાણમાં ભાગ-
ભાગવતના પ્રામા-
ણ્ય વિષે વાદ. વતની ઘણી પ્રશંસા કરીછે, અને કહ્યુંછે કે:-

વેદોપનિષદાં સારાજ્ઞાતા ભાગવતી કથા ॥

અત્યુત્તમા તતો માતિ પૃથગ્ભૂતા ફલાકૃતિઃ

અર્થ—વેદ અને ઉપનિષદોનો સાર ગ્રહણ કરી ભાગવતની કથા રચવામાં આવીછે, માટેજ તે વેદ કરતાં અતિ ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ છે. જેમ આડ કરતાં આડનું ક્ષણ વધારે ઉપયોગી છે તેમ વેદ અને ઉપનિષદો કરતાં ભાગવત એ વધારે ઉપયોગી છે.

વળી ગરૂડપુરાણમાં પણ કહ્યુંછે કે અર્થોડયમ્ વ્યાસસૂત્રાણામ્; એટલે આ ભાગવતમાં વ્યાસ સૂત્રોનો અર્થ બતાવ્યોછે.

વ્યાસજીએ અનેક પુરાણ રચ્યાં તોપણ આ પુરાણ રચ્યું નહોતું અને શ્રીહરિના ગુણ ગાયા નહોતા, ત્યાં સુધી એમના મનને તુષ્ટિ મળી નહોતી. આ પુરાણથીજ વ્યાસજીને તુષ્ટિ મળી છે, કારણ કે એ સર્વથી ઉત્તમ અને પ્રમાણરૂપ છે.

બેડકના પુસ્તક ઉપરથી જણાયછે કે આચાર્યશ્રીએ આ સ્થાનમાં ચોમાસું ગાળ્યું હતું અને અન્નકૂટ કર્યો પછી ત્યાંથી વિદાય થયા હતા. એક વખત કથા કરતી વખતે ચારે તરફ વરસાદ પડ્યો પણ જ્યાં કથા થતી હતી તેટલી જગા ઉપર પડ્યો નહિ એ બેઠે સર્વ વૈષ્ણવો આશ્ચર્ય પામ્યા.

ગોપીતલાવ. દ્વારકામાં મુકામ હતો તે દરમિયાન આચાર્યશ્રી

ગોપીતલાવ પધાર્યા. અને ત્યાં પણ થોડા દિવસ બિરાજી કથા કરી,

આચાર્યશ્રી પાછા દ્વારકા પધારયા. ત્યારે રામનામનો સા-
ચોરા પ્રાદ્ધાણુનો છોકરો આચાર્યશ્રી પાસે આવ્યો, તેને આચાર્ય-
શ્રીએ પુછ્યું કે તું કોણ છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે
રામ સાચોરા.

સચ્ચિદાનંદરૂપ હું દેહથકી રહિત છું, તથા ઈશ્વરે
લાલિતપાલિત છું. એ સાંભળી આચાર્યશ્રીએ પ્રસન્ન થઈ એને પુ-
છ્યું કે આ જ્ઞાન તને ક્યાંથી થયું? ત્યારે તેણે કહ્યું કે તે
મને ઈશ્વરની ઈચ્છાવડે થયું છે. પછી આચાર્યશ્રીએ એને વ્યવહાર
દૃષ્ટિથી એની હકીકત બતાવવા કહ્યું. ત્યારે તેણે તે કહી અને
આચાર્યશ્રીને શરણે આવ્યો. આચાર્યશ્રીએ એને પોતાની સાથે
રાખી લીધો, અને ત્યાંથી શંખોદ્ધાર પધારયા.

શંખોદ્ધાર.
શંખોદ્ધારમાં પણ આચાર્યશ્રીએ થોડા દિવસ મુ-
કામ રાખી પારાયણ કર્યું.

અહિં પણ આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

પછી અન્નકૂટનો ઓચ્છવ કરી દ્વારકાથી આચાર્યશ્રી ખંભા-
લિયે પધારયા. ત્યાં ગામથી થોડે દૂર એક કુંડ પાસે એક શમી-
વૃક્ષ નીચે મુકામ કર્યો. તે જગા રમણિય હોવાથી
ખંભાલિયા.

આચાર્યશ્રીએ દામોદરદાસને કહ્યું કે અહિં સપ્તાહ
કરીશું. એમ કહી આચાર્યશ્રી ત્યાં વિરાજ્યા. સાંજની વખતે ત્યાં
એક પ્રાદ્ધાણુ આવી દંડવત્ કરી વિનંતિ કરી કે મહારાજ રાત્રે
અહિં મુકામ રાખશો નહિં, અહિંથી ગામ અડધો કોશ દૂર છે
ત્યાં મુકામ કરો. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તેનું કારણ શું? ત્યારે

તે પ્રાદ્ધાણુ કહ્યું કે અહિં આમલીના ઝાડ ઉપર
પ્રેતનો બચ.

એક પ્રેત રહે છે તે રાત્રે જે માણસ અહિં રહે છે
તેને ખાઈ ભય છે. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે અમે તો જ્યાં દિવસે
રહિયે છીએ ત્યાંજ રાત્રિ ગાળીએ છીએ. ત્યારે તે પ્રાદ્ધાણુ દંડ-
વત્ કરી પોતાને ઘેર ગયો. પછી રાત્રિયે આચાર્યશ્રી કથા કહે-
વાને બેઠા, તે વખતે કૃષ્ણદાસ મેઘન અપરસ ધોવાને ગયા. તે
વખતે પ્રેતે આવી કૃષ્ણદાસની પાસે ડોલના માંડ્યું, ત્યારે કૃષ્ણદાસે

કહ્યું કે કેમ રહેછે ? તારે આવવું હોય તો આવ, હું અહિં ઉભો છું. ત્યારે તે પ્રેતે કહ્યું કે તમે તો મહાપુરૂષ છો. મારા ઉપર કૃપા કરો તો મારો ઉદ્ધાર થાય, હું ઘણું દુઃખ પામું છું. પછી કૃષ્ણદાસે અપરસ ઘોઈ રહ્યા પછી આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે તે પ્રેત આંચોછે અને કહેછે કે મારા ઉપર કૃપા કરો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે પ્રભુના ચરણોદકનું જળ લેઈ એના ઉપર છાંટ, તેથી એનો પ્રેતદેહ છુટી જશે. ત્યારે કૃષ્ણદાસે ચરણો-પ્રેતનો ઉદ્ધાર. દક તે પ્રેત ઉપર છાંટયું. તે વળતે તે પ્રેતનો દેહ છોડી દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી વિમાનમાં બેસી વૈકુંઠમાં ગયો. તેથી ભગવદ્દીય ગાયછે કે:-ચરણોદક લેત પ્રેતકું તતક્ષણ મુક્તિ ભવી.

તે પછી આચાર્યશ્રી ત્યાં સખ્તાહ કરી આગળ ચાલ્યા.

ખંભાલિયેથી આચાર્યશ્રી નારાયણસર પધાર્યા. ત્યાં માર્કે-
નારાયણસર. ડેય ઋષિના આશ્રમની પાસે એક વૃક્ષ નીચે મુ-કામ કર્યો અને કથાનો આરંભ કર્યો.

આ સ્થળમાં વાહો અને વાહો નામના બે પુત્રરણા પ્રા-
વાહો, વાહો અને દ્વાણુ ભાઈઓ આચાર્યશ્રીને શરણે થયા, તેમને આ-
નારાયણ. ચાર્યશ્રીએ પ્રહ્મસંબંધ કરાવી સેવાની રીત શીખવી.

આચાર્યશ્રીએ વાલાનું નામ બાળકૃષ્ણદાસ અને વા-
દાનું નામ બાદરાયણદાસ પાડયું.

પછી આ સ્થળમાં સિંધ દેશના રાજાનો અમાત્ય (કાર-ભારી) પોતાના એક લંગડા પુત્ર નારાયણને લેઈ આચાર્યશ્રીની પાસે આંચો. તે અમાત્ય તથા તેના પુત્ર નારાયણે આચાર્યશ્રીને સિંધમાં પોતાને ઘેર પધારવાની વિનંતિ કરતાં આચાર્યશ્રીએ પધારવાની હા કહી. પછી તે પિતા પુત્ર બન્ને આચાર્યશ્રીને શરણે થયા.

એક વર્ગે વાર્તાઓના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે આચાર્યશ્રી સિંધ દેશમાં આ

વખતે પધાર્યા નહોતા. પણ ચતુનાથવિનય ઉપરથી માલમ પડે છે કે આચાર્યશ્રી આ વખતે પધાર્યા હતા.

ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે સિંધ દેશની રાજ-
ધાની ઠહા હતી. એ ઠહાએ નગરઠહા કહેવાય છે તેજ. ચતુનાથવિનય અને વાર્તાની
એકવાક્યતા કરતાં માલમ પડે છે કે કાળાંતરે આ નારાયણ નામનો પુત્ર એના બા-
પની જગાએ અમાત્ય થયો હતો. નારાયણદાસે સિંધના રાજના કારભારીનું ઘણું
દિવસ સુધી કામ કર્યું. એક વખત રાજની એમના ઉપર ઈતરાજ થવાથી એમને
પ્રધાનપદ ઉપરથી ખસેડી પચાસલાખ રૂપિયા દાંડ કરી એમને કેદમાં નાંખ્યા, અને
હુકમ કર્યો કે જ્યાં સુધી દાંડ પુરો થાય નહિ ત્યાં સુધી નારાયણદાસે રોજ પાંચ
હજાર રૂપિયા તિલ્લેરીમાં ભરવા, અને જે દિવસે પાંચ હજાર રૂપિયા ભરાય નહિ તે
દિવસે એમને પાંચસે કોરડા મરાવવા. પછી નારાયણદાસે થોડા દિવસ સુધી દરરોજ
પાંચહજાર રૂપિયા ભરાવ્યા. એક દિવસે બે બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવો, પોતાની દીકરીઓનાં
લગ્ન કરવાં હતાં તેથી, એમની પાસે પૈસાની મદદ માગવા આવ્યા. પણ નારાયણદાસ
કેદમાં હોવાથી પાછા જતા હતા, એવામાં એમને કાઠએ કહ્યું કે કેદમાં એમનો બેળાપ
થશે તેથી તે વૈષ્ણવો બીજા દિવસે સવારે કેદખાનામાં ગયા. ત્યાં નારાયણદાસને
જયશ્રીકૃષ્ણ કરી બેઠા અને થોડીવાર એમની દશા બાબત દીલગીરી બતાવી ભગવ-
ત્સ્મરણ કર્યું. પછી પોતે આવ્યાના કારણની હકીકત કહી બતાવી તે વખતે
પાંચહજાર રૂપિયાનાં દિવસે દરબારમાં ભરવાના હતા તેની થેલીઓ આવી. નારા-
યણદાસે આ બ્રાહ્મણને પૈસાની જરૂર છે એમ જાણી તે થેલીઓ એમને આપી
અને પોતે કોરડાનો માર ખાવાનો નિશ્ચય કર્યો. વૈષ્ણવોએ તે થેલીઓ લેવાની ના
પાડી પણ નારાયણદાસે તે તેમને ઘણા આગ્રહ સાથે આપી ને કહ્યું કે બંધીખા-
નામાં મારા ગુરૂભાઈ અને વૈષ્ણવોનાં મને દર્શન થયાં એજ સદ્ભાગ્યની નિશાની
છે. પછી તે વૈષ્ણવો તે થેલીઓ લેઈને ત્યાંથી ગયા. બપોરે રાજએ રૂપિયા પાંચહ-
જાર ભરાયા છે કે નહિ એની તજવીજ કરતાં ભરાયા નથી એમ માલમ પડ્યું;
તેથી રાજએ પાંચસે કોરડા મારવાનો કોટવાલને હુકમ કર્યો. તેથી કોટવાલે નારા-
યણદાસને બંધીખાનામાંથી બોલાવી રાજના આગળ ખડા કર્યા. રાજએ પુછ્યું કે
નારાયણદાસ આજે કેમ રૂપિયા ભર્યા નથી? નારાયણદાસે જવાબ દીધો કે રૂ-
પિયા તો સરાફને ત્યાંથી આવ્યા હતા પણ મારા બે ગુરૂભાઈ વૈષ્ણવો પૈસાની
તંગીમાં હતા તેમને મેં તે રૂપિયા આપી દીધા અને આજે ફટકા ખાવાનું નક્કી
કર્યું. તે વખતે રાજ ઘણું વિચારવા લાગ્યો કે જે માણસ પોતાના ગુરૂભાઈની વ્યવ-
હારી તંગી પુરી પાડવાને પાંચસે કોરડાનો માર ખાવાને કબુલ થયો છે તે અવશ્ય
પ્રમાણિક હોવો જોઈએ. પછી રાજએ તે શો ધર્મ પાળે છે, અને તે કેવા સિદ્ધાન્ત
પ્રમાણે ચાલે છે તે બાબત નારાયણદાસને પુછ્યું. ત્યારે નારાયણદાસે કહ્યું કે શ્રીવલ્લ-

ભાચાર્યજીને ગુરૂ કર્યા છે અને ગુરૂ કર્યા ત્યારથી હું મારો દેહ, પૈસા, ઘરખાર વગેરે ભગવાન (ખુદા)નું છે એમ માનું છું, અને ગુરૂ કર્યા પછી એક પાઈ પણ ખાધી નથી, અને આપને કે બીજા કોઈ પ્રાણીને કંઈ નુકશાન કરચું નથી. તે પહેલાં જે મેં પાપ કર્યા હશે તે મેં ભગવાનને સોંપી દીધાં છે તેથી હવે મારા મનમાં કોઈ રીતનો અહેસો નથી. જ્યારે આ દેહ મેં ભગવાનને સ્વાધીન કરી દીધી છે ત્યારે તેને ભગવાનની આજ્ઞાથી આપ ફટકા મરાવશો તો તે ખમશે, એમાં મને લેવા દેવા નથી. આપ જે કરશો તે ભગવાનના હુકમથીજ કરશો, અને ભગવાન (ખુદા) જે મારા અને તમારા બન્નેના નિયંતા (સાહેબ) છે તે આ દેહને ફટકા મારવાનું દુરસ્ત ધારશે તો તેમાં મારે જરા પણ હીલગીર થવાનું કારણ નથી; કારણ કે મારા ગુરૂએ કહ્યું છે કે જે જે બનાવ બને છે તે જીવના કલ્યાણને માટેજ બને છે, તેથી આપ ખુશીથી પાંચસે અથવા આપની ધ્યાનમાં આવે એટલા કારણ મારો. તમારો બધો દંડ તો મારાથી ભરી શકાય એવું નથી તો પણ જ્યાં સુધી મારાથી પહોંચી શકાશે ત્યાં સુધી મેં રૂપિયા ભરવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

આ પ્રમાણેનું નારાયણદાસનું બોલવું સાંભળી રાત્ર એ ઘણું ખુશી થઈ એમને તરત છુટા કર્યા, અને સરપાવ આપી પૂર્વની માફક કારભાર સોંપ્યા.

નારાયણસરથી નારાયણદાસને વિદાય કરી આચાર્યશ્રી પોતાના શિષ્યોની સાથે સિંધ દેશમાં પધાર્યા. કેટલેક કાળે એ સિંધ. ઠકું પહોંચ્યા. માર્ગમાં મળેલા વિરક્ત સૈન્યની સાથે તે શહેરમાં પ્રવેશ કરતાં આચાર્યશ્રીએ ત્યાંના મુસલમાનોને વિસ્મય પમાડ્યા. આચાર્યશ્રીએ નારાયણદાસને ઘેર જઈ મુકામ કર્યો. ત્યાં નારાયણદાસના કુટુંબનાં બીજા માણસો તથા એ શહેરના બીજા લોકો આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. આચાર્યશ્રીએ તેઓએ અર્પણ કરેલું દ્રવ્ય ગ્રહણ કરી બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપ્યું.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી હિંગળાજ માતા જવા પધાર્યા. નારાયણદાસે એમના રક્ષણને માટે થોડું સૈન્ય આપ્યું. આ માતાએ જવાનો રસ્તો ઉજાડ ને વેરાન હોવાથી તે જડયો નહિ. રસ્તામાં લુટારાઓ મળ્યા. તે સાથેના સૈન્યને દેખી ભાગી ગયા. પછી રસ્તાને કોઈ લોભિયો ન

મળવાથી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી પાછા ફર્યા, અને સિંધુ નદીને કાંઠે કાંઠે ચાલ્યા.

રસ્તે ચાલતાં આચાર્યશ્રી યવનોના એક મોટા નગર પાસે આવી. ત્યાં શિષ્યોએ કરેલો શંખનાદ સાંભળીને શક જાતના લોકો હથિયાર ધારણ કરી આચાર્યશ્રીને રોકવાને માટે આવ્યા. તે વખતે આચાર્યશ્રીના શિષ્યો અને સાથેનાં માણસો તેમને સિંહ અને વરાહ જેવાં ભયંકર દેખાયાં, અને આચાર્યશ્રીને તેઓએ તેજના પુંજરૂપ દીઠા; તેથી તેઓ ભય પામીને પાછા વળ્યા અને બનેલી હકીકત તેઓએ તેમના ઉપરીને કહી. ત્યારે તે ઉપરીએ કહ્યું કે જો દિગ્વિજય કરનાર વલ્લભાચાર્યજી આવ્યા હોય તો મારે માગધજૌદ્ધને સાથે લેઈને એમની પાસે ધર્મનિર્ણયને માટે જવું છે, તેથી તમે ખબર કાઢી આવો. પછી તેઓમાંના એક બે માણસ હથિયાર છોડી દેઈ ખબર કાઢવા ગયા અને થોડીવારે આવી તેમના ઉપરીને કહ્યું કે એ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી છે.

પછી તે યવનોના ઉપરી માગધજૌદ્ધને સાથે લેઈ આચાર્યશ્રીને મુકામે ગયો, અને તંબુની બહાર ઉભો રહી એક શિષ્ય સાથે ખબર કહાવી કે યવન સરદાર અને માગધજૌદ્ધ, ધર્મના નિર્ણયને માટે આવ્યા છે. શિષ્યે તેમને આસન આપી બેસાડ્યા અને પછી આચાર્યશ્રીને એમના આવ્યાની ખબર કહી.

થોડીવારે આચાર્યશ્રીએ બહાર આવી એમની ખબર અંતર પુછી અને આવવાનું કારણ જણાવવાનું કહ્યું. ત્યારે તે શક સરદારે તથા માગધજૌદ્ધે હિંસા અને અહિંસા ધર્મ વિષે આચાર્યશ્રીને પ્રશ્ન પુછ્યો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એક પ્રાણને મધ્યસ્થ રાખી કહ્યું કે ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી ચાલે તો બંનેમાં ધર્મ છે અને ધર્મશાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ ચાલે તો બંનેમાં અધર્મ છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:-

કચિદ્ગુણોઽપિ દોષઃ સ્યાદ્દોષોઽપિ વિધિના ગુણઃ ।

ગુણદોષાર્થનિયમસ્તદ્વિદામેવ બાધતે ॥

ભા. ૧૧-૨૧-૧૬.

અર્થ—કોઈ વખત ગુણ હોય છે તે દોષરૂપ થઈ જાય છે, અને દોષ પણ વિધિવડે ગુણ થાય છે. આ પ્રકારે ગુણદોષના નિયમ ગુણદોષના ભેદને બાધ કરે છે.

એ વાતના નિર્ણયને માટે આ પાસેના વૃક્ષમાં એક કાગડો ને હોલો છે તેને પુછો, તે યથાર્થ ઉત્તર આપશે. ત્યારે તે મધ્યસ્થ બ્રાહ્મણ યવન સરદાર, માગધર્મોદ્ધ અને આચાર્યશ્રીના કેટલાએક શિષ્યોને લેઈ આચાર્યશ્રીએ બતાવેલા વૃક્ષ પાસે ગયો અને કાગડાને જોઈ તેણે કહ્યું કે, હે કાકપક્ષી, ગુરૂની આજ્ઞાથી મનુષ્યવાણીવડે હિંસા અને અહિંસા ધર્મ વિષે તારો શો જવાબ છે તે કહે.

ત્યારે કાગડાએ કહ્યું કે પૂર્વે પારસિક દેશમાં હું શક જાતનો સામંત હતો. કોઈ પક્ષીએ મારા શરીરને ઈજા કરી ત્યારે મેં મારા ગુરૂ (મોલવી)ને તેનું કારણ પુછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે રિવાજ પ્રમાણે પશુ પક્ષીનો વધ કરવામાં પાપ નથી, અને તું તે પ્રમાણે ચાલતો નથી તેથી પક્ષીએ તને ઘાત કરેલો છે. પછી મેં તેના કહેવા પ્રમાણે ઘણાં પશુપક્ષીઓની હિંસા કરી. પછી મારું મરણ થયું અને હું નરકમાં ગયો. ઘણા કાળ નરકમાં ગાળ્યા પછી હું સર્પાદિ યોનિઓને પામ્યો, અને છેવટે હું આ કાગડાનો દેહ પામ્યો છું મને હવે જ્ઞાન થયું છે કે યજ્ઞ વગર જે હિંસા કરવામાં આવે છે તે દુઃખ આપનારીજ છે, અને તે કારણથી હું હવે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા વગર મારો નિર્વાહ ચલાવું છું.

ત્યાર પછી પાસેના ડાળ ઉપર એક હોલો બેઠો હતો તેને પણ તે બ્રાહ્મણે એજ પ્રમાણે પુછ્યું.

ત્યારે તેણે કહ્યું કે શુર્જર દેશમાં પૂર્વે હું એક ક્ષત્રી હતો. મેં ઘણા યજ્ઞ કર્યા, પણ તેમાં નિર્દય પ-
હોલાનો જવાબ.

શુદ્ધાતને જોઈ મને બહુ ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ. પછી તે ધર્મ છોડીને મેં જનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. યજ્ઞમાં દયાનો અ-
ભાવ છે એમ જાણી જનધર્મમાં રહેતાં મેં યજ્ઞ કરવા છોડી દીધા, અને સ્નાનદાનાદિનો ત્યાગ કર્યો, અને હું સાધુને વિષે કરવા લાગ્યો. એક દિવસે મને પગે કાંટો વાગવાથી ધારેલે મુ-
કામે જઈ શક્યો નહિ તેથી એક ગાયોના વાડા પાસે રાત્રે સૂઈ રહ્યો. એ વાડામાં પુષ્કળ ઢોર હતાં અને એમનું રક્ષણ કરવાને તેમાં થોડાં માણસો પણ સૂઈ રહ્યાં હતાં. એ વાડામાં આગ.

વાડાની વાડ મજબુત અને ઉંચી હતી. થોડી રાત ગઈ એટલે એ વાડાના માલિકે આવી એ વાડાનો અંપો અંધ કરી બહારથી સાંકળ અડકાવી. રાત્રિયે એ વાડાની વાડ સળગી તેથી અંદરનાં માણસો તથા પશુઓ બળવા લાગ્યાં. તેઓએ મને ખૂમ પાડી વાડાના અંપાની સાંકળ ઉઘાડવાનું કહ્યું. રાત્રિયે આ-
લવાથી જીવજંતુ મરશે એમ ધારી મેં ઊંઠીને સાંકળ ઉઘાડવાની ના પાડી. તેથી એ વાડામાંનાં કેટલાંએક માણસો અને પશુઓ બળી મુવાં.

પ્રાતઃકાળમાં રાજાએ એ વાત જાણી ત્યારે મને પકડાવી મંગાવી મારા પગમાં બેડી ઘાલીને મને કેદ કર્યો. પછી હું કે-
દમાંજ મરણ પામ્યો, અને આ અવતાર હું હોલો થયો છું. ત્યારથી મારા સમજવામાં આન્યું કે શાસ્ત્રમાં નહિં કહેલી અહિં-
સાથી પણ ધર્મ થતો નથી.

આ પક્ષીઓના અનુભવરૂપ વાર્તાઓ સાંભળી યવનને ખાત્રી થઈ કે હું પશુપક્ષીઓની હિંસા કરું છું તે ખોટું છે. તેમજ બૌદ્ધને પણ ખાત્રી થઈ કે અહિંસાની બાબતમાં પણ વિવેકબુદ્ધિ અને ધર્માધર્માઅર્થશીલની જરૂર છે.

પછી તે યવન અને જૌદ પોતપોતાનો ધર્મ શાસ્ત્રવિદ્ છે એમ જાણી આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. આચાર્યશ્રીએ તેમને આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે આ મધ્યસ્થ બ્રાહ્મણની સાથે રહી તમારે શરણે થવું. ઈશ્વરભજન કરવું, અને અયોગ્ય આચરણ કરવું નહિ. પછી આચાર્યશ્રીને હંડવત્ કરીને, યવન પોતાના માણસો છોડી દેઇને, તથા જૌદ ગૌર પાર્શ્વનાથની યાત્રાએ જતા યાત્રાળુઓને છોડી દેઇને, તે બ્રાહ્મણ સાથે ચાલ્યા. યવન દ્વારકામાં આવ્યો, અને ત્યાં ગાય, બ્રાહ્મણ તથા અતિથિની સેવા કરવા લાગ્યો અને હિંસારહિત વિષ્ણુભક્ત આર્યજ્ઞાન એવું નામ ધરાવી પ્રખ્યાત થયો.

જૌદ નારાયણ સરોવર ગયો અને શુદ્ધ ભગવદ્ભક્ત થયો.
 રહુગણપુર ત્યાંથી આચાર્યશ્રી ચાલ્યા અને રહુગણ રાજના પુરમાં આવ્યા.
 (રાહરી ?)

રાહરીએ સિંધમાં ખેરપુરની ઉત્તરે છે. રહુગણ રાજની કથા શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે.

પછી જ્યાં નૃસિંહજીનું પ્રાકટ્ય થયું હતું ત્યાં, એટલે પ્રહ્લાદ પર્વત, આગળ આચાર્યશ્રી આવી પહોંચ્યા. પ્રહ્લાદ પર્વત. ત્યાં પાંચ નદીઓ (પંચનદી)માં સ્નાન કરી, ત્યાંનાં માણસોને વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી આગળ ચાલ્યા.

સિંધુ, રાવી, વિગેરે પાંચ નદીઓ પંજાબમાં મિથનકાંઠ આગળ મળે છે.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી રેવાલસર પધાર્યા. ત્યાં વિરક્ત સૈન્યનાં માણસોને મોકલી આચાર્યશ્રીએ કેટલાએક બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને તેમને ભોજન કરાવ્યું.
 રેવાલસર.

આ સ્થળમાં પશ્ચિમ દિશાની યાત્રા પુરી થઇ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ઉત્તર યાત્રા.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી યમુના નદી જે કલિન્દ પર્વત-
માંથી નિકળેછે ત્યાં ગયા. ત્યાં યમુનામાં સ્નાન
યમુનાનાં મુખ.
કરી યાત્રા કરતા કરતા કુરૂક્ષેત્રમાં પધાર્યા.

આ ક્ષેત્રની યાત્રા કરી ભાગવતની કથા થોડાએક દિવસ
સુધી કરી. તે સાંભળવાને જગદાનંદ અને વાસુદેવ નામના પંડિ-
તો, તથા ભાગવતમાં પ્રવિણ રામાનંદ, અને શંકરાનંદ સાંભળવા
આવતા. આચાર્યશ્રીની કથામાં કહેવામાં આવતાં
કુરૂક્ષેત્ર.
સત્યો સમન્નવવાની રીતથી તથા પ્રભુ પ્રત્યે જ-
તાવવામાં આવતા ભાવથી તેઓ ઘણો આનંદ પામ્યા અને આ-
ચાર્યશ્રીને શરણે થયા. આચાર્યશ્રીએ પોતાનો સિદ્ધાન્ત તેમને
સમજાવ્યો અને હરિની સેવાનો ઓધ કર્યો.

જગદાનંદ અને રામાનંદ બંને કુરૂક્ષેત્ર (પાણીપત)ની ઉત્તરે સ્થાનેશ્વર છે ત્યાં-
ના રહીશ હતા. ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તામાં જગદાનંદની વાર્તા ૪૭ મી અને રામાનંદની
વાર્તા ૫૬ મી છે.

જગદાનંદ અને રામાનંદ.
રામાનંદની વાર્તામાં ઘણો મર્મ સમાયલો જણાયછે.

એક વખત આચાર્યશ્રી સ્થાનેશ્વર પધાર્યા ત્યારે રામાનંદને ઘેર મુકામ કર્યો.
તે વખતે આચાર્યશ્રીની સાથે એમના શિષ્યો અને કેટલાએક વૈષ્ણવ હતા. પાછલી
રાતે રામાનંદે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે તું છાણુ બેઠું બેશું કરી લે નહિ તો આ આ-
વેલા વૈષ્ણવો તે લેઈ લેશે. આચાર્યશ્રીએ એ વાત સાંભળી, પછી ઉઠીને રામાનંદને
બોલાવ્યો અને એને કહ્યું કે અમારી સાથેના વૈષ્ણવોને શું તું ચાર ધારેછે કે તને
પુછ્યા સિવાય તારું છાણુ લેઈ લેશે. જ્યારે તને વૈષ્ણવોને માટે માન નથી ત્યારે
હું તારે ઘેર રહેવા માગતો નથી ને હું આજથી તારો ત્યાગ કરું છું. એમ કહી આચાર્ય-
શ્રીએ ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવી ત્રણ કોશપર અવંતિકાક્ષેત્રમાં મુકામ કર્યો. પછી કેટલેક
દિવસે રામાનંદ ગાંડો થયા, અને ગમે તેનું અન્ન ખાવા લાગ્યો. તોપણ જે ખાતો તે

“શ્રીગોવર્ધનનાથજી આરોગિયો” એમ કહી ખાતો. એક વખત કોઇ હલવાઇયે સુંદર
રામાનંદ.
જલેખી બનાવી હતી. રામાનંદે તે દેખીને તેમાંથી થોડી જલેખી કપાડી
લીધી અને બનરમાંજ બેસીને હે શ્રીગોવર્ધનનાથજી આરોગિયો.

એમ કહી ખાતી. તે દિવસે રાત્રે આચાર્યશ્રીને શ્રીગોવર્ધનનાથજીએ કહ્યું કે આજે તો
મેં ઘણી સ્વાદિષ્ટ જલેખી આરોગી. આચાર્યશ્રીએ ‘પુછ્યું’ આપને કોણે આરોગાવી.
ત્યારે ગોવર્ધનનાથજીએ કહ્યું કે તમારા સેવક રામાનંદ પાંડિતે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ
કહ્યું કે તેનો તો મેં ત્યાગ કર્યો છે ને આપ એની જલેખી આરોગ્યા. ત્યારે શ્રીગોવ-
ર્ધનનાથજીએ કહ્યું કે તમે બંને રાત્રેજી લ્યાછો તેનો હું અંગીકાર કરું છું. પછી તમે
તેનો ત્યાગ કરો તોપણ હું તેનો ત્યાગ કરતો નથી, કેમકે જીવ હોવાના છે તેથી તેના
નહાના મ્હોટા દોષ હું જોતો નથી. ત્યારે આચાર્યશ્રી તે સાંભળી રહ્યા.

આ વાર્તા ઉપરથી બે વાત સમજવાની છે. એક એ કે વિચિરહિત અર્પણ કરેલી
વસ્તુ પણ પ્રભુ અંગીકાર કરેછે, અને બીજી એ કે ગુરૂદ્વારા જેનો પ્રભુએ એક વખત
અંગીકાર કર્યો હોય તેનો ગુરૂત્યાગ કરે પણ પ્રભુ ત્યાગ કરતા નથી.

એટલાજ માટે આચાર્યશ્રીએ તે પછીથી રામાનંદનો અંગીકાર કર્યો.

કુરૂક્ષેત્રથી આચાર્યશ્રી હરદ્વાર પધાર્યા. ત્યાંથી તપોવન

અને ઋષિકેશ જઈને ગંગાજી ઉતરી ત્રિહુરિ ગયા.
હરદ્વાર, ઋષિકેશ,
ત્રિહુરિ, ગંગાવ-
તરાણ, વ્યાસગંગા,
રૂદ્રપ્રયાગ.
ત્રિહુરિના રાજ્યએ આચાર્યશ્રીનો સારો સત્કાર કર્યો.
પછી આચાર્યશ્રી ગંગાવતરાણ ગયા. ત્યાં ભગીરથ

શિલા જોઈ ત્યાં પોતાની સાથે આવનારને રાખી આ-
ચાર્યશ્રી કૃષ્ણદાસને લેઈ ગંગાજીનો ઉદ્ભવ જોવા પધાર્યા. તે સ્થળ
જોઈ આચાર્યશ્રી લક્ષ્મણઆંદોલ પધાર્યા. ત્યાંથી
વ્યાસગંગાદિ માર્ગથી ચાલતાં રૂદ્રપ્રયાગ પધાર્યા.

ત્યાં બિલ્વમંગળનાં દર્શન થયાં. પછી બિલ્વમંગળની રજા લેઈ
આચાર્યશ્રી ગુપ્તકાશીમાં પધાર્યા, અને ત્યાંના પુસ્તકાલયના
ગ્રંથો જોયા.

હરદ્વાર જવાને માટે પ્રથમ સાહારાનપોર જરૂં જોઈએ. ત્યાંથી ૩૦ માર્ગલપર
રૂરકી છે ત્યાં જરૂં. રૂરકીથી ૧૦ માર્ગલપર નવાળાપુરી નામે ગામ છે ત્યાંથી હરદ્વાર
ત્રણ માર્ગલપર અંતરે છે.

ઋષિકેશ હરદ્વારથી બાર ગાઉ દૂર છે. ઋષિકેશમાં ૪૦૦૦ કરતાં વધારે સા-

ધુઆ આશ્રમ કરી રહેછે. અહિંથી આગળ જતાં લક્ષ્મણજીનું તપોવન આવેછે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ગંગાજી ઉતરવાને ઝાલો બાંધેલોછે તેને લક્ષ્મણજીએ કહેછે. ત્યાંથી વ્યાસગંગા જવાયછે. ત્યાંથી દેવપ્રયાગ જવાયછે. અહિં ગંગા અને ભાગીરથીનો સંગમ થાયછે. ત્યાંથી ત્રણ ચાર ગાઉ ઉપર શ્રીનગર નામનું શહેર છે.

શ્રીનગરથી રૂદ્રપ્રયાગ ૧૨ ગાઉ દુર છે. આ ગામ અલકનંદા અને હરદ્વાર.

મંદાકિની સંગમ ઉપર છે. ત્યાં મહાદેવજીનું નહાનું દેડું છે. અહિંથી એક રસ્તે બદરીનારાયણ જવાયછે અને બીજે રસ્તે કેદારનાથ જવાયછે. રૂદ્રપ્રયાગમાં બિસ્વમંજળનો મેળાપ થયાનું લખ્યું છે.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી કેદાર પધારયા. ત્યાંના દેવોનાં દર્શન કરી આચાર્યશ્રી બેઠા હતા તે વખતે જ્યોતિર્મઠ કેદાર. અને ઉખીમઠના યાયાવરો આચાર્યશ્રીની સાથે વિદ્યાના વિષયમાં વાદ કરવા આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ એમનો થોડા વખતમાં પરાલવ કર્યો.

યાયાવર એટલે ફરતા સાધુઓ. જે સાધુઓ એક સ્થાનમાં ધણો વખત રહેતા નથી તે; રમતારામ.

રૂદ્રપ્રયાગથી બાર ગાઉ ઉપર અગસ્ત્ય મુનિનો આશ્રમ આવેછે. ત્યાંથી ૧૨ ગાઉ ઉપર ગુપ્તકાશી છે. ત્યાંથી ૧૨ ગાઉ ઉપર ત્રિયુગીનારાયણ (ત્રિહરિ?)નું સ્થાન છે, ત્યાં ત્રિયુગીનારાયણનાં દર્શન કરવાનાં છે અને ત્યાંથી ૧૨ ગાઉ ઉપર કેદારનાથ છે.

બદરીનારાયણ જતું હોય તો કેદારનાથથી ગુપ્તકાશી (પ્રયાગ) સુધી પાછા આવી ત્યાંથી ૧૨ ગાઉ ઉપર ઉખીમઠથી પોથીબાસા, ગંગનાથ, શંકરમંડળ, ગોપેશ્વર, લાલસાંગા, પિંપલચટ્ટી, ગરૂડગંગા, પાતાળગંગા, કુંભારચટ્ટી, યદ્યજ્ઞોતિર્મઠ જવાયછે. આ સ્થળમાં પહાડ ઉપર નૃસિંહજી અને બદરીનારાયણની મૂર્તિઓ છે અને તેમના સામે પીતળનો મ્હોટો ગરૂડ છે. આ જગ્યાએથી બે ગાઉ સુધી પગથિયાં ઉતરી વિપ્રજંગા આવેછે. આ સ્થળ વિપ્રજૂપ્રયાગ કહેવાયછે. અહિંથી છ ગાઉ ઉપર પિંડકેશ્વરનો મુકામ છે. અહિંથી બદરીનારાયણ છ ગાઉ દુર છે. બદરીનારાયણમાં બરફ ધણો હોયછે ત્યાં તપ્તકુંડ છે. આ કુંડની પાસે એક નહાતા મંદીરમાં નારાયણનાં દર્શન થાયછે, બગવાનની ડાબી બાજુએ આદ્યજીની મૂર્તિ છે. એક બાજુએ લક્ષ્મણજીનું નહાનું મંદિર છે. અહિં કાકોરજીને ગ્રાંખા દાળનું નૈવેદ્ય ધરાવાય છે.

કેદારનાથથી આચાર્યશ્રી નારાયણપદ ગયા. ત્યાં બદરી-
 કેદાર. નાથ તથા વ્યાસનાં સ્તુતિ કરીને નારદજી અને
 બદરીનાથ. ઉદ્ભવજીને મળ્યા.

વ્યાસજીનો આશ્રમ નજીક આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણદાસને આ-
 ચાર્યશ્રીએ એક સ્થાનમાં ઉભા રાખ્યા અને પછી પોતે વ્યાસ-
 જીના આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં ભાગવત દશમસ્કંધના વામબાહુ એ
 શ્લોકનું વ્યાખ્યાન ત્રણ દિવસ સુધી આચાર્યશ્રીએ કર્યું. પછી
 વ્યાસજીની સાથે બ્રહ્મવાદ સંબંધી વાતચીત કરી આચાર્યશ્રી જ્યાં
 કૃષ્ણદાસ મેઘન હતા ત્યાં આવ્યા. કૃષ્ણદાસ આ જગામાંજ આ-
 ચાર્યશ્રી આવ્યા ત્યાં સુધી રહ્યા હતા. સ્વામીની આજ્ઞા પાળવા
 વિશેનો પ્રેમ જોઈ આચાર્યશ્રી એમના ઉપર ઘણા ખુશી થયા.

વ્યાસાશ્રમથી આચાર્યશ્રી શોણશૃંગ, નંદપ્રયાગ,
 શોણશૃંગ, નંદ- અને કર્ણપ્રયાગ માર્ગથી, ચાકચિકય ગટ્ટ ઉતરીને
 પ્રયાગ, ચાકચિકય, સંલલગ્રામમાં આવ્યા. ત્યાં કદકીસ્થાનની મુ-
 સંલલગ્રામ. લાકાત કરી.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી કાન્યકુબ્જ (કનોજ) પધા-
 કનોજ. ર્યા. આ સ્થળમાં ગંગાજીના તટ ઉપર આચાર્ય-
 શ્રીએ મુકામ કર્યો.

આ મુકામ ઉપર દામોદરદાસ સંલલવાળા આચાર્યશ્રીની
 પાસે આવ્યા. દામોદરદાસને એક તામ્રપત્ર પ્રાપ્ત
 કનોજ દામોદરદાસ થયું હતું, તેમાં કેટલીએક આકૃતિઓ હતી, અને
 સંલલવાળા. તેની નીચે લખ્યું હતું કે આ તામ્રપત્રમાંની ત-
 મામ આકૃતિઓનું એકીકરણ કરી, જે યથાર્થ અર્થ સમજાવી શકે,
 તેને શરણે જવું. એ તામ્રપત્ર દામોદરદાસે ઘણા વિદ્વાન્ પંડિતો,
 આચાર્યો, સ્વામી અને સંન્યાસીઓને બતાવ્યું પણ કોઈ એનો
 યથાર્થ અર્થ બતાવી શક્યું નહિ. ત્યારે દામોદરદાસ તે લેઈને
 આચાર્યશ્રીની પાસે આવ્યા.

આચાર્યશ્રીએ તે તપાસીને કહ્યું કે આ ગીધ અને સ્ત્રીના જેવી આકૃતિઓ છે તે પૂતના છે. તે અવિદ્યાનું નામપત્રનો અર્થ. રૂપ છે. આ જોડેની આકૃતિ છે તે ધેનુક રાક્ષસની છે. તે દેહાધ્યાસનું રૂપ છે. આ કેશી દેત્ય છે તે ઇન્દ્રિયાધ્યાસ છે. આ પ્રલંબાસુર એ અંતઃકરણાધ્યાસ છે. આ દાવાનળનું ચિત્ર છે તે પ્રાણાધ્યાસ છે. આ સામી મૂર્તિ છે તે શ્રીકૃષ્ણની છે તે અવિદ્યા (પૂતના), દેહાધ્યાસ (ધેનુક), ઇન્દ્રિયાધ્યાસ (કેશી), અને અંતઃકરણાધ્યાસ (પ્રલંબ) એ બધાનો વધ કરેછે અને પ્રાણાધ્યાસ (દાવાનળ)નું પાન કરેછે.

આ પાસે સર્પ છે તે કામ અને ક્રોધનું રૂપ છે. તેના ઉપર શ્રીકૃષ્ણ નાચેછે. અર્થાત્ જ્યારે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાયછે ત્યારે કામ અને ક્રોધનું બળ ચાલતું નથી. આ ગોળાકાર છે તે બ્રહ્માનું ચિન્હ છે, અને તે બ્રહ્મવાદની નિશાની છે. આ શ્રીકૃષ્ણની સામે જે આકૃતિ છે તે ભક્તિની છે. તેના તરફ શ્રીહરિ પ્રસન્ન વદનથી જુએછે. ભક્તિની પાસે બે છોકરા છે તે તેના પુત્ર જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય છે; તે એમ સૂચવે છે કે ભક્તિ થવાથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. આ હાથના પંખામાં આ રેખા દીર્ઘ આયુષ્યની, આ સાધુપણની અને આ ઐશ્વર્યની છે. પાસે ભક્તિનું ચિત્ર છે તે ઉપરથી જણાયછે કે માણસ ભક્તિયુક્ત હોય તે દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવનારો, સાધુ અને તમામ પ્રકારના ઐશ્વર્યવાળો થાયછે.

એ પ્રમાણેનો આચાર્યશ્રીએ અર્થ બતાવ્યાથી દામોદરદાસ કુટુંબ સહિત આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મસંબંધ કરાવી એમને શ્રીદ્વારકેશજીની સેવા કરવાનું ફરમાવ્યું.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી બ્રહ્માવર્તમાં થઈ નૈમિષારણ્યમાં પધાર્યા. ત્યાં જે ઋષિઓ હતા તેમને નૈષ્કર્મ્ય-મપ્યચ્યુતભાવવર્જિત એ પદનું આચાર્યશ્રીએ ત્રણ પ્રહર સુધી વ્યાખ્યાન સંભળાવ્યું.

ગોમતીનદીની પાસેના વનને નૈમિષારણ્ય કહેછે.

અર્ચાધ્યા. પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી અયોધ્યા પધાર્યા. ત્યાં રામાયણ સમાપ્ત કરી હનુમાનજીને વિસ્મય પ-
માડી આગળ ચાલ્યા.

પછી આચાર્યશ્રી પ્રયાગ આવ્યા. ત્યાં વેદનું પારાયણ કર્યું.
પ્રયાગ. આ સ્થાનમાં આચાર્યશ્રીના કાકાના પ્રતિપક્ષીઓ
વિવાદ કરવા આવ્યા તેમને આચાર્યશ્રીએ વિવાદ-
માં હરાવ્યા. પછી આચાર્યશ્રીએ તેમને ધર્મોપદેશ કર્યો તેથી એ-
ઓમાં ગદ નામનો માણસ આચાર્યશ્રીનો શિષ્ય થયો.

વિદ્યાદ્રિ. પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા અને વિ-
દ્યાદ્રિ આવ્યા. આ સ્થળમાં ઉત્તરયાત્રા પુરી થઈ.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી કાશી પધાર્યા. ત્યાં ચાર દિવસ
રહી કથા કરી, અને ત્યાંથી શિવગયા પધાર્યા.

શિવગયામાં રાત્રિયે કથા પુરી થયા પછી, એક રાત્રીએ
શિવગયા. આચાર્યશ્રીની પાસે આવી કહ્યું કે, મારા ભાઈ પ્રેત
થયોછે અને મારી રાણીને વળગ્યોછે. તેને પ્રેત
યોનિમાંથી છોડાવવા મેં આઠવાર શિવગયાની યાત્રા કરી, પણ તે
પ્રેત મારી સ્ત્રીને છોડતો નથી. ત્યારે કૃષ્ણદાસે પુછ્યું કે પ્રેત
ક્યારે આવેછે. રાત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે એક પ-
પ્રેતનો ઉદ્ધાર. હોર પછી આવશે. કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે જે સ્ત્રીને પ્રેત
આવતો હોય તેને અહિં બોલાવો. ત્યારે રાત્રી પોતાની સ્ત્રીને
ત્યાં બોલાવી લાવ્યો. થોડીવારે તે સ્ત્રીને પ્રેત આવ્યો, ત્યારે
તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે માફ રક્ષણ કરો! રક્ષણ કરો! ત્યારે કૃષ્ણદાસે તે
પ્રેતને કહ્યું કે તું શેની ઇચ્છા કરેછે? ત્યારે તે પ્રેતે ઉત્તર આપ્યો
કે હું આ રાત્રીનો મ્હોટો ભાઈ છું. મેં એક વેશ્યા રાખી હતી
તેને વિષે એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરેલોછે, તેને માફ રાત્રી આપ્યું હતું;
પણ આ મારા ભાઈએ બળથી રાત્રી છીનાવી લીધું તેથી મરણ

પામ્યા પછી હું પ્રેતયોનિને પામ્યો છું. મેં દ્રોહને લીધે આ રાજના સાત પુત્રોને હણ્યાછે; હવે તેની સ્ત્રીનો નાશ કરવા માગું છું. મારા પુત્રને રાજ્ય તો શું પણ કાંઈ ગુજરાનનું સાધન પણ કરી આપ્યું નથી. જો તેના ગુજરાનનો યોગ્ય અંદોખસ્ત કરી આપે તો હું જાઉં. ત્યારે રાજાએ તે છોકરાના ગુજરાનનો યોગ્ય અંદોખસ્ત કરી આપવાનું વચન આપ્યું. પછી કૃષ્ણદાસે તે પ્રેતના ઉપર ચરણોદક છાંટ્યું એટલે તે પ્રેતે પ્રેતદેહ છોડી દીધો, અને તે દિવ્યરૂપ ધારણ કરી પોતાના ભાઈને અભયવચન આપી, આ-આર્યશ્રીને નમસ્કાર કરી, ઊર્ધ્વગતિને પામ્યો. પછી એ રાજા રાણી આચાર્યશ્રીને શરણે થયાં. આચાર્યશ્રીએ તેમને કહ્યું કે જ્યાં ભગવાનનું નામ લેવાતું હોય ત્યાં ભૂત પ્રેતનો પ્રવેશ થતો નથી. તમે આઠવાર શિવગયાની યાત્રા કરી તેને બદલે દેર બેઠાં ભગવાનનું નામ લીધું હોત તો પ્રેતનો સ્પર્શ પણ થાત નહિં. જે ભગવાનનું નામ લેતો નથી તેનો દેહ પ્રેતના સરખો છે; અને તે કારણથી એવા મલીન દેહમાં પ્રેત પ્રવેશ કરી શકે છે. હમેંશ ભગવાનનું નામ દેઈ દેહમાં રહેલી મલીનતા કાઢી નાખવામાં આવે તો કદી પ્રેતનો પ્રવેશ થઈ શકે નહિ. તમે તમારા ભાઈના છોકરા પાસેથી રાજ્ય છીનાવી લીધું તો ભલે, પણ હવે તે છોકરાના ગુજરાનનો, તમે વચન આપ્યું છે તે પ્રમાણે, અંદોખસ્ત કરજો.

એ પ્રમાણે બોધ આપી બીજે દિવસે આચાર્યશ્રી મણિ-
 મણિકલ્પિકા. કર્ણિકા પધારચા, અને ત્યાં એક દિવસ રહ્યા. આ સ્થળમાં કૃષ્ણશ્રેષ્ઠિનો પુત્ર (જે લક્ષ્મણલટ્જના આશિર્વાદથી પ્રાપ્ત થયો હતો તે) પુરૂષોત્તમદાસ ત્યાં આવ્યો. તેણે આચાર્યશ્રીને પ્રણામ કરી કહ્યું કે, ઘણા દિવસ થયાં હું આપનાં દર્શનની રાહ જોઉં છું. આ વખત મારે ઘેર પધારવાની કૃપા કરો, અને મને શરણે લ્યો. તે ઉપરથી આચાર્યશ્રીએ તેને સ્નાન કરાવી બે મંત્ર અને માલા આપી, અને એને માર્ગની રીત ખતાવી. ઘેર જઈ સેવા કરવાને માટે એને માથે શ્રીમદ્દનમોહ-

નજીની સેવા પધરાવી અને એની સ્ત્રી નોકર, સઘળા સંબંધીઓ વગેરેને આચાર્યશ્રીએ લક્ષિત વિશે ઉપદેશ આપ્યો.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ગોમતીસંગમ ઉપર આવ્યા. ત્યાં મુકામ કર્યા પછી, પ્રીતિવડે બંધાએલાં, અને નૃત્ય અને ગાનમાં તત્પર એવાં, કોઇ સ્ત્રીપુરૂષ આચાર્યશ્રીની પાસે ગોમતીસંગમ. આવ્યાં. તેમાં પુરૂષ શુક્લ વર્ણનો હતો અને સ્ત્રી શ્યામવર્ણની હતી. તેઓએ આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે અમે નિરપરાધી છતાં રાજના સેવકો અમારી કેટે પડ્યાછે અને અમને પકડવા આવેછે; અમે શરણુર્થી છીએ; તેથી આપ અમારું રક્ષણ કરો. ત્યારે આચાર્યશ્રીની કૃપાથી તેઓનો વર્ણ બદલાઈ ગયો અને અને સ્ત્રી શુક્લવર્ણની અને પુરૂષ શ્યામવર્ણનો દેખાવા લાગ્યો. એટલામાં તેમને પકડવા આવનાર રાજનાં માણસો આવ્યાં. તેઓ આ સ્ત્રીપુરૂષના રૂપનું અવગાપણું જોઈ તેમને પકડ્યા સિવાય ત્યાંથી ગયા. પછી બંને ધણીધણિયાણી આચાર્યશ્રીને શરણે થયાં. આચાર્યશ્રીએ તેમને શ્રીકૃષ્ણનોજ આશ્રય લેવાનો બોધ આપ્યો અને કહ્યું કે એમના કરતાં લૌકિક રાજ્યો વધારે બળવાન નથી; માટે તમારે કોઈ રીતનો ભય રાખ્યા વગર ભક્તિજ કરવી. તમારા દેશનો રાજ તમારા ઉપર ખુરી નજરથી જોતો હોય તો, ખડેતર છે કે તમારે તે દેશ છોડી કોઈ નિર્ભય સ્થળમાં રહેવું. આ ઉપદેશ સાંભળી તેઓએ વૃંદાવન જઈ હરિની ભક્તિ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આચાર્યશ્રીની પાસે આવેલા કેટલાએક વૈષ્ણવો વૃંદાવન જવાના હતા તેમની સાથે તે સ્ત્રી પુરૂષ આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા લેઈ વૃંદાવન ગયાં.

શોણનદી, હરિ-
હરક્ષેત્ર (હાજી-
પુર?).

ભગવાનદાસ
સારસ્વત.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી શોણનદીને કિનારે આવ્યા. ત્યાં હરિહરક્ષેત્ર (હાજીપુર)ને વિષે સારસ્વત પ્રા-
દ્વાણુ ભગવાનદાસનો અનુગ્રહ કર્યો. ભગવાનદાસે
આચાર્યશ્રીની પાદુકા માગવાથી આચાર્યશ્રીએ એને
પાદુકા આપી.

શેઠાનુદત્તી બનારસ અને ગયાની વચ્ચે છે. ભગવાનદાસ ૮૪ વૈષ્ણવોમાં ગણાય છે અને એમની વાર્તા ૮૪ વૈષ્ણવોમાં ૪૯ મી છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ગયાજી ગયા. ત્યાં વિષ્ણુપાદનું
 પૂજન કરી એક ત્રેતનો ઉદ્ધાર કર્યો. ત્યાંથી વૈદ્ય-
 ગયા.
 ગંગાસાગર. નાથ મહાદેવને નમસ્કાર કરી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી
 ગંગાસાગર ગયા.

ગંગાસાગર એ કલકત્તેથી ૬૦ માઈ દુર છે. ત્યાં આગળ ગંગા અને સાગરનો
 સંયોગ થાય છે. અહિં મકરસંક્રાન્તિ ઉપર માંડા મેળો ભરાય છે. અહિં કપીલદેવજીનો
 આશ્રમ એક બેઠામાં છે.

ગંગાસાગરમાં આચાર્યશ્રીએ ભાગવતનું પારાયણ કર્યું, અને
 કપીલદેવનાં દર્શનને સ્તુતિ કર્યાં.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પશ્ચિમ યાત્રા અને પ્રથમ પરિક્રમાની સમાપ્તિ.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા અને વૈતરણી
 વૈતરણી. નદીને કિનારે આવ્યા. આ સ્થળના પુરોહિતોએ
 આવી આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે આ સ્થળમાં કાળી
 ગાય આપવાનું ઘણું માહાત્મ્ય છે. ત્યારે શંભુએ પુછ્યું કે અહિં
 કાળી ગાય મળેછે ? ત્યારે તેઓએ હા કહી ત્યારે
 કાળીગાયનું દાન.
 શંભુએ તેમને કાળી ગાયો લાવવાનું કહ્યું. ત્યારે
 તેઓ લેવા ગયા પણ માત્ર એક કાળી ગાય મળી. ત્યારે શંભુએ
 કહ્યું કે તમારા બધાની વચ્ચે એક ગાય કેમ અપાય માટે તમે
 જેટલા પુરોહિતોછો તેટલી ગાયો લાવો. ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે
 એટલી કાળી ગાયો મળતી નથી પણ હમે તજવીજ કરીશું.
 પછી તે પુરોહિતો ગયા પણ કાળી ગાયો મળી નહિ તેથી દરેક
 અછેક ધોળી ગાય લાવ્યા. એ ગાયો આચાર્યશ્રીની પાસે આવી
 ત્યારે કાળી થઈ ગઈ. આચાર્યશ્રીએ દરેક પુરોહિતને અછેક ગાય

આપી. પુરોહિતો આ ગાયો કાળી થઇ ગઈ તે જોઈ આશ્ચર્ય પા-
મ્યા અને આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. પછી પુરોહિતોએ લીધેલી
ગાયો તેમણે ખીજાને આપી દીધી.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રીએ મુકામ ઉઠાવ્યો અને રસ્તામાં
વિજયામાતા અને ભુવનેશ મહાદેવનો રસ્તો લીધો.
વિજયામાતા અને ભુવનેશ મહાદેવ. થોડાએક રોજમાં આચાર્યશ્રી જગન્નાથપુરીમાં આવી
પહોંચ્યા. તે દિવસે એકાદશી હતી.

જગન્નાથજીમાં મુકામ કરી સ્નાનાનુક્રમથી પરવારી આ-
ચાર્યશ્રી જગન્નાથજીનાં દર્શન કરવાને પધાર્યા.
જગન્નાથ મંદિરમાં આવતાંવેંત એક વૈષ્ણવે એમના હાથમાં
જગન્નાથજીનો સખડીપ્રસાદ આપ્યો. આચાર્યશ્રીએ તે દિવસે
એકાદશી કરી હતી તેથી એ પ્રસાદ ખવાય એમ નહોતો, તેમજ
પ્રસાદનો અનાદર કરવો એ પણ એમને સાડું ન
લાગ્યું, તેથી એ પ્રસાદને જમણા હાથમાં ધરી રાખી
જગન્નાથજીની અને એમના પ્રસાદની સ્તુતિ કરી; અને એ સ્તુ-
તિ કરવામાંજ ખાકીનો દિવસ અને રાત્રિ ગાળી. એ જોઈ હજારો
વૈષ્ણવો એમનાં દર્શન કરવા આવ્યા. ખીજે દિવસે સૂર્યોદય થયો
ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એ સ્તુતિ સમાપ્ત કરી, પ્રસાદ લીધો, અને
ત્યાંથી પોતાને મુકામે જઈ પોતાનું નિત્યકર્મ કર્યું.

આચાર્યશ્રીની લક્ષિત અને પાંડિત્યની કીર્તિ સાંભળી ત્યાંના
રાજાએ વિચાર કર્યો કે આ પુરૂષોત્તમક્ષેત્રમાં વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો
વચ્ચે ધર્મસંબંધી વારંવાર કળયા થાયછે. એક
જગન્નાથમાં વાદ. પોતાનો માર્ગ સારો કહેછે અને ખીજો કહેછે કે
મારો માર્ગ સારોછે. શ્રીમદ્ભવદ્વિભાચાર્યજી એક સમર્થ પંડિત અને
ભાવિક વૈષ્ણવ છે. એ અત્રે પધાર્યાછે તો એમની સહાયતાથી
બ્રહ્મકલેશ નિકળે તો સાડું. એવો વિચાર કરી રાજા આચાર્ય-
શ્રીને મુકામે આવ્યો અને એમને આ કળયાની હકીકત કહી,
તેનું નિરાકરણ કરવાની વિનંતિ કરી. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે આપ

સલા બોલાવો અને સલા ભરાય ત્યારે મને ખબર આપજો એ-
ટલે હું આવીશ. ત્યારે રાજાએ ઢાંડી પિટાવી તમામ વિદ્વાન બ્રા-
હ્મણોને ખબર આપી કે આવતી કાલે શ્રીજગન્નાથજીના મંદિરમાં
બ્રહ્મસલા ધર્મસંબંધી નિર્ણય કરવાને ભરાશે માટે તમામ વિ-
દ્વાનો, પંડિતો અને આચાર્યોએ સવારના આઠ વાગે મંદિરમાં
પધારવું. એ ખબર સાંભળી વિદ્વાનો પોતપોતાના મતનાં પુસ્તકો
અને દલીલોનું મનન કરવા લાગ્યા.

બીજે દિવસે જગન્નાથજીના મંદિરમાં જગન્નાથજીના
સન્મુખ સલા ભરાઈ તેમાં દરેક મત અને સંપ્રદાયના વિદ્વાનો
હાજર થયા. આચાર્યશ્રીને પધરાવી લાવવા રાજાએ પોતાના મં-
ત્રીને મોકલ્યો તેથી એ પણ પધાર્યા. તે વખતે
રાજાના ચાર પ્રશ્ન રાજાએ સલાને ચાર પ્રશ્ન પુછ્યા. કિં શાસ્ત્ર (મુખ્ય
શાસ્ત્ર કયું છે ?) કો દેવ : (મુખ્ય દેવ કયો ?) કો મંત્ર : (મુખ્ય
મંત્ર કયો જપ કરવા લાયક છે ?) કિં કર્મ (મુખ્ય કર્મ કયું
કરવું જોઈએ.)

એ રીતે રાજાએ ચાર પ્રશ્ન પુછવાથી મુખ્ય તકરારનો વિ-
ષય માયાવાદ ખરો છે કે નહિ એ થઈ પડ્યો અને તમામ
વિદ્વાનો બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. એક તરફ શ્રીમદ્વેદાચા-
ર્યજી અને વૈષ્ણવ વિદ્વાનો અને બીજી બાજુએ માયાવાદી વિદ્વાનો.

એ કલાક તકરાર ચાલતાં માયાવાદીઓ હારી ગયા
માયાવાદનું ખંડન.
અને આચાર્યશ્રી જીત્યા. પછી એમણે ભક્તિમાર્ગનું
સમર્થન કર્યું. ત્યારે હારેલા પંડિતોએ કહ્યું કે જે જય કે પરા-
જય વિધાને આધીન છે તે જય પરાજયથી કાંઈ નિર્ણય થયો
ગણાય નહિ અને અમે આચાર્યશ્રીનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી શકતા
નથી; માટે શ્રીજગદીશના આગળ કાગળ, ખડિયો, અને કલમ
મુકો, અને એ જે ઉત્તર લખી આપે તે ખરો નિર્ણય ગણીશું.
આચાર્યશ્રીએ અને એમના પક્ષવાળાએ એ વાતની હા પાડી, તેથી
રાજાએ ખડિયો કલમ અને કાગળ મંગાવી મંદિરમાં શ્રીજગન્ના-

થજીના ચરણ આગળ મુકયા; અને હારેલા વિદ્વાનોના કહ્યા પ્ર-
માણે મંદિર બંધ કરાવી તેમાં કોઈને રહેવા દીધું નહિ. થોડીવાર
પછી તે કાગળ લાવવાનું હારેલા વિદ્વાનોને કહેતાં તેઓએ મં-
દિર ઉઘડાવી તેમાંથી મુકેલો કાગળ આણ્યો તો તેમાં નીચે પ્ર-
માણે લખેલું માલમ પડ્યું.

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्रएव ।

જગન્નાથજીનો
જવાબ.

मंत्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य
देवस्य मेवा ॥

અર્થ—સર્વ શાસ્ત્રોમાં ગીતા એ સર્વોત્તમ શાસ્ત્ર છે. સર્વ
દેવોમાં દેવકીપુત્ર (કૃષ્ણ) એ સર્વોત્તમ દેવ છે. સર્વ મંત્રોમાં
ભગવાનનાં નામ એજ સર્વોત્તમ મંત્ર છે, અને સર્વ કર્મોમાં ભગ-
વાનની સેવા એજ સર્વોત્તમ કર્મ છે.

એ ઉત્તર સાંભળી માયાવાદીઓ બધા આશ્ચર્ય પામ્યા.
ત્યારે તેઓમાંના એકે કહ્યું કે એ શ્લોક બ્રહ્મવાદીઓએ બનાવી
મુકયો હશે, કેમકે જગન્નાથજીને હાથ અને આંગળીઓ ક્યાં છે
કે એ કલમ પકડી શકે; ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે તમેને યોગ્ય
લાગે એવા બંદોબસ્તથી તમારી ધ્યાનમાં આવે એવો કાગળ
મુકાવો. તે ઉપરથી તે માયાવાદીએ એક કાગળ આણી પંડ્યા-
જીની પાસે મંદિરમાં મુકાવ્યો અને મંદિરમાંથી તમામ માણસોને
બહાર કાઢી તે ત્યાં ચોક્કી કરવા બેઠો. થોડીવાર પછી રાજાએ એ
કાગળને માયાવાદી પાસે મંગાવ્યો ત્યારે તેમાં નીચે પ્રમાણેનો
શ્લોક લખેલો માલમ પડ્યો.

જગન્નાથજીનો
બીજો ઉત્તર.

यः पुमान् पितरं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसम् ॥

यः पुमान् श्रीहरिं द्वेष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसम् ॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના પિતાનો દ્વેષ કરે છે તેને બીજા-
ના વીર્યથી પેદા થયેલો જાણવો. જે પુરૂષ શ્રીહરિ-
નો દ્વેષ કરે છે તે પુરૂષ નીચ વર્ણના વીર્યથી પેદા
થયેલો જાણવો.

આ શ્લોક વાંચી બતાવતાં સર્વ માયાવાદીઓને ખાત્રી થઈ કે તેમનો મત ખોટો છે. પછી રાજાએ જે માયા-
 એક માયાવાદીને
 દેશનિકાલની
 શિક્ષા. વાદીએ પ્રથમનો શ્લોક જગન્નાથજીનો લખેલો નથી એમ કહ્યું હતું તેની માને એકાંતમાં બોલાવી ભય આપીને પુછ્યું કે આ તારો છોકરો કોના પેટનો છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે તે એક ધોળીના વીર્યથી થયેલો છે. તે ઉપરથી રાજાએ એ પંડિતને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મુક્યો, અને તમામ વિદ્વાનોને આજ્ઞા કરી કે હવે પછી ધર્મસંબંધી તકરાર કરવી નહિ. આચાર્યશ્રીએ એ સર્વ સભાને ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો. પછી રાજાએ તથા સર્વ વિદ્વાનોએ આચાર્યશ્રીનો વિજય સ્વીકારી એમને તિલક કરી એમની પૂજા કરી. પછી આચાર્યશ્રી બીજે દિવસે નરહરિ નામના બ્રાહ્મણને શરણે લેઈ આગળ ચાલ્યા.

ઉપર લખેલો નરહરિ તે ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં વાર્તા ૩૮ મીમાં લખેલો ખેરાલુનો રહેવાસી હોવા જોઈએ. અને અને એના ભાઈ જગન્નાથ ને આચાર્યશ્રી પાસે
 નરહરિ. બ્રહ્મસંબંધ કરાવવાને માટે એમની માએ મોકલ્યા હતા એમ જણાય છે. પૃષ્ઠ ૨૦૬ થી જે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિની સ્ત્રીની વાત લખી છે તેજ આ નરહરિ અને જગન્નાથ જોશીની મા હતી.

નરહરિ અને એના ભાઈ જગન્નાથ જોશીના ઉપર અનુગ્રહ કરી તથા એમની માતાની ખબર અંતર પુછી આ-
 નરહરિ અને
 જગન્નાથ જોશી. ચાર્યશ્રી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં એક મુકામ ઉપર એક રામદાસ નામનો માણસ આચાર્યશ્રીને શરણે થયો.

૮૪ વૈષ્ણવોમાં બે રામદાસ છે. એકની વાર્તા ૧૨ મી છે અને બીજીની વાર્તા ૪૦ મી છે. આ બંને વાર્તાઓ ઘણી બોધ લેવા લાયક છે. આ રામદાસમાંથી રાજનગરવાળા રામદાસ આ સ્થળમાં આચાર્યશ્રીને શરણે થયા હતા એમ અનુમાન કરવું વધારે ઠીક લાગે છે. બંને રામદાસ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા.

રાજનગરવાળા રામદાસ લગ્ન કરીને યાત્રાએ ગયા, અને યાત્રામાં આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. આચાર્યશ્રીએ એમને શ્રી નટવર ગોપાળજીની પહેલા રામદાસ. સેવા કરવાનું કહ્યું. એમણે આચાર્યશ્રીની પાઠુકાઓ પણ સેવાને

માટે માગી લીધી. ભક્તિનું રહસ્ય અને સેવાની વિધિ શીખી લેઈ યાત્રા પુરી કરી એ પોતાને ગામ રાજનગર (અમદાવાદ) આવ્યા. તે દરમ્યાન પોતાની પરણેલી સ્ત્રી ઉમર લાયક થઈ. તે ઘેર રહેવા આવી પણ રામદાસ એને ખેલાવે નહિ. પછી થોડા દિવસ રાજનગરમાં રહી રામદાસ દ્વારકાની યાત્રા કરવા ગયા. ત્યારે રામદાસની સ્ત્રી એમની સાથે ગઈ. એનો રામદાસે ધણો તિરસ્કાર કર્યો, પણ એ સંઘની સાથે સાથે ચાલવા લાગી, અને ભુખીને ભુખી પોતાના પતિની સાથે ગઈ. એક દિવસ રાત્રે શ્રી રણછોડજીએ એને સ્વપ્નામાં કહ્યું કે તું તારી સ્ત્રીનો અંગીકાર કર. ત્યાગ શા માટે કરે છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું વિરક્ત અને વિરાગી છું, મારે સ્ત્રીનું શું કામ છે ? ત્યારે રણછોડજીએ કહ્યું કે ત્યારે તું વિરક્ત છે ત્યારે તે એની સાથે વિવાહ શા માટે કર્યો ? આચાર્યશ્રીના સેવકને આવી નિષ્ઠુરતા રાખવી યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે શ્રી રણછોડજીએ કહ્યું ત્યારે એણે બીજા દિવસથી એની સ્ત્રીને પોતાની સાથે રહેવાનું કહ્યું, અને એને ખાવાનું આપવા માંડ્યું તથા એના હાથથી કેટલુંએક કામ પણ લેવા માંડ્યું. થોડાંએક મન્દળ ગયા પછી ફરીથી શ્રી રણછોડજીએ એને કહ્યું કે રસોઈ વિગેરે તું શા માટે કરે છે ? તારી સ્ત્રી પાસે કેમ કરાવતો નથી ? ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે એને આચાર્યશ્રીએ નામ મંત્ર આપ્યો નથી તેથી એને હાથે શી રીતે હું રસોઈ કરાવું ? ત્યારે શ્રી રણછોડજીએ કહ્યું કે તું એને નમ્રતાથી. નામ મંત્ર આપ અને એ બાબતની હું આજ્ઞા કરું છું. ત્યારે બીજે દિવસે રામદાસે પોતાની સ્ત્રીને નામ મંત્ર આપ્યો અને એની પાસે રસોઈ વગેરેનું કામ લેવા માંડ્યું.

આ વાર્તા ઉપરથી એ સાર લેવાનો છે કે જે માણસ દુરાચરણી હોય અથવા જનું આચરણ અયાગ્ય હોય પણ જે શ્રીહરિની ભક્તિ કરતો હોય તેની બુદ્ધિ શ્રી-હરિ દેવની નાંખે છે. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે ગમે તેવો દુરાચરણી માણસ મારી ભક્તિ કરે છે તો તેનાં દુરાચરણ દૂર થઈ તે ધર્માત્મા થાય છે.

એક વખત આચાર્યશ્રી રાજનગર પધાર્યા ત્યારે રામદાસે બધી હકીકત આચાર્યશ્રીને કહી, તે સાંભળી આચાર્યશ્રી ખુશી થયા અને રામદાસની ઈચ્છાથી આચાર્યશ્રીએ એની સ્ત્રીને નામ સમર્પણ કર્યું.

બીજા રામદાસની વાત પણ બોધ લેવા જેવી છે. એ પ્રથમ ઘણા પૈસાદાર હતા પણ પાછળથી પૈસા ખુટ્યા ત્યારે વ્યાજ વટાવનો ધંધો કરવા બીજા રામદાસ. મંડ્યા. એ ધંધાથી એમના સેવ્ય ડાકોરજી નારાજ છે એમ સમજાયામાં આવતાં એમણે તે ધંધો મુકી દીધો. પછી હેલું થયું. એ દેવા બાબત તગાને થયો; ત્યારે શ્રી ડાકોરજીએ એ હેલું વાળ્યું અને તે ઉપરાંત સો રૂપૈયા તે લેણદારને ઘેર વધારે આપ્યા. પછી રામદાસ એ લેણદારની દુકાન આગળથી જતા હતા ત્યારે તે લેણદારે કહ્યું કે તમારા વધારાના રૂપિયા લેઈ જાઓ. ત્યારે રામદાસ

અર્ચનો પામ્યા અને ધારણું કે પૈસાને માટે શ્રીહરિને તરફ આપવી યોગ્ય નથી. એમ ધારી એમણે શ્રીહરિની ભક્તિ કરવી બરી રાખી પણ અપરસ(અરપચ્ચ)નો ડાઠ ધણો અગત્યનો નહોતો તે છોડી દીધો અને લક્ષ્મણમાં નોકરી કરવા માંડી. રામદાસ એક વખત લક્ષ્મણ વેશમાં આચાર્યશ્રીનાં દર્શન કરવા ગયા ત્યારે આચાર્યશ્રીએ સઘળી હસીકત પુછી લેઈ તે બાબત સર્વ વૈષ્ણવોના દેખતાં પોતાની રામદાસ.

પ્રસન્નતા બતાવી. ત્યારે કાઈ વૈષ્ણવે પુછ્યું કે મહારાજ પહેલાં તો રામદાસ અપરસનો ડાઠ બહુ રાખતા અને હાલમાં તો એ કાંઈ ધર્મ પાળતા નથી, અને આપ શા માટે પ્રસન્નતા બતાવે છો ? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે ધર્મ કાંઈ બહારનાં જેવાવ કે ડાઠમાં રહેલો નથી, બરો ધર્મ અંતઃકરણમાં રહેલો છે અને તે ધર્મ રામદાસ પાળે છે, તો પછી અમારે નાખુશ થવાનું કારણ નથી. ગુરુરાત્રને માટે ભગવાનને શ્રમ આપવા કરતાં પોતાની મેળે શ્રમ લે અને ભગવાનની સેવા કરે એના કરતાં વધારે ઉત્તમ શું ?

એક વખત આચાર્યશ્રી ગંગાકમાં સ્નાન કરવા જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં એક ખોડા જેવામાં આવ્યો. પોતાની સાથેના વૈષ્ણવોને તે ખોડા પુરી નાખવાનું કહેતાં, તમામ વૈષ્ણવો તે પુરવા લાગ્યા. રામદાસ પણ એક ટોપડો માગી લઈને એ ખોડા પુરવામાં સામેલ થયા. એ જોઈને આચાર્યશ્રી અને બધા વૈષ્ણવો પ્રસન્ન થયા.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી મંદારમધુસૂદન ગયા. ત્યાં ભગવાનનું પૂજન કરીને ભાગવતનું પારાયણ કર્યું. ત્યાં સિંહના ભયને લીધે માતાએ છોડી દીધેલો એક મૃગનો બાલક આચાર્યશ્રીને શરણે આવ્યો. આચાર્યશ્રીએ પોતાનો અંગુઠો ધવડાવી તેને જીવાડ્યો. પછી તેને અષ્ટાક્ષર મંત્ર અને પૂર્વ સ્મૃતિ આપી. સિંહ થકી અભયને માટે સિંહત્વ પણ આપ્યું. પછી પારાયણની સમાપ્તિ કરીને દેશોને પાવન મહેન્દ્ર (સહ્યાદ્રિ) કરતા તથા આશ્ચર્ય જોતા જોતા આચાર્યશ્રી મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર આવ્યા.

મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર આચાર્યશ્રીએ પરશુરામને જોઈ પ્રણામ કર્યા. તે વખતે પરશુરામે કહ્યું કે વિષ્ણુના અવતારરૂપ મેં હુષ્કાંત્રિયોનો નાશ કરીને વૈદિક ધર્મ સ્થાપન કર્યો હતો, તેમ ભગવાદ્ અવતારરૂપ તમે સદ્ધર્મ સ્થાપન કર્યો. જેમ પૂર્વ તરફનાં

તીર્થોને વિષે તમે ભાગવતનાં ઘણાં પારાયણ કર્યાં છે, તેમ મારી પ્રીતિને માટે તમે અહિં ભાગવતનાં પારાયણ કરો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેમ કરવાની હા પાડી પારાયણનો આરંભ કર્યો.

એક દિવસે ત્યાં રાત્રિને વિશે દૂરથી ગાયન સાંભળવામાં આવ્યું. ત્યારે શિષ્યોએ આચાર્યશ્રીને પુછ્યું કે મહેન્દ્રપર્વત. આ સ્વર ક્યાંથી આવે છે. ત્યારે ત્યાંના એક બ્રાહ્મણે કહ્યું કે એ ગાયન નિત્ય સંભળાય છે, પણ તે ક્યાં થાય છે તેની ખબર નથી. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે અહિં કોઈ ભક્ત જન વસે છે તે નિત્ય ભગવાનનો ઉત્સવ કરે છે. પછી ભક્તો આશ્રમ. એ બાબતની તજવીજ કરવા કૃષ્ણદાસ અને બીજા બ્રાહ્મણો જે દિશામાંથી ગાયન સંભળાતું હતું તે દિશા તરફ ગયા. માર્ગમાં એમણે એક સિંહને જોયો. તે સિંહ કૃષ્ણદાસ વગેરેની પરિક્રમા કરી જતો રહ્યો. પછી આગળ ચાલતાં રસ્તામાં તેમણે અગ્નિ દીઠો તે પણ તેમને સ્પર્શ કર્યા વગર શાંત થયો. આગળ ચાલતાં રસ્તામાં એક નદી આવી તેમાં માત્ર ઘુંટીપુર પાણી દીઠું. તે પછી આગળ ચાલતાં એક ઘોડાને ખુંખારતો અને એક હાથીને ગર્જના કરતો દીઠો. તેથી આગળ ચાલતાં એક ગાય જોઈ. તેના ચારે આંચળમાંથી દૂધ સ્રવતું હતું. આગળ ચાલતાં એક સ્ત્રી જોવામાં આવી તે પછી એક કન્યા કૃષ્ણદાસ વગેરેને તેડવા આવી. તે કન્યાની સાથે આગળ ચાલતાં અનેક પ્રકારનાં દ્રુમ અને લતાઓ જોવામાં આવ્યાં. પછી પોતાના સોળતીઓમાંથી થોડાએકને બહાર રાખી કૃષ્ણદાસાદિક બીજા પેલા બ્રાહ્મણની સાથે એક આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં સહસ્રદળ તુળસી અને મંજરી મુદ્રાદિકથી શોભતા વૈષ્ણવોને જોયા, અને વિચિત્રશૃંગારમંડનમંડિતવેણુવેત્રાલંકૃત ગોપાળસ્વરૂપ પુષ્પમંડપને વિશે જોયું. તે સૌના આગળ તેમના ગુરૂ એક વૃદ્ધને ભાગવતનો પાઠ કરતો જોયો. તેણે કૃષ્ણદાસ વગેરેનો સત્કાર કરી પુછ્યું કે તમે કોણ છો ? કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે અમે વેદ-

બ્યાસ, વિષ્ણુસ્વામીના મતવર્તી, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના શિષ્ય છીએ.

તે સાંભળીને તે તપસ્વી હર્ષ પામ્યો અને તેણે કહ્યું કે
 દેવદર્શનાચાર્ય- વિષ્ણુસ્વામીના શિષ્ય દેવદર્શનાચાર્યનો હું શિષ્ય છું.
 નો શિષ્ય.

ગુરૂની આજ્ઞાથી યોગબળવટે આ અગમ્ય સ્થાનમાં
 શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનાં દર્શનને માટે રહ્યો છું. એમ કહી દેવને
 મસ્તક ઉપર આરોપણ કરી, કૃષ્ણદાસને આગળ કરી તે વૃદ્ધ પુરૂષ
 શિષ્યો સહિત આચાર્યશ્રીની પાસે આવ્યો. આચાર્યશ્રીનાં દર્શન
 કરીને તથા પ્રણામ કરીને તે યોગીએ આચાર્યશ્રીને પોતાનું સઘળું
 વૃત્તાંત કહ્યું. પછી પોતાના આશ્રમના સર્વ વૈષ્ણવો સહિત તે યોગી
 વૈકુંઠમાં ગયો.

પછી કૃષ્ણદાસ ઈત્યાદિએ સિંહ, અગ્નિ, ઘોડા વગેરે દીકાં
 હતાં તે સંબંધી આચાર્યશ્રીને ખુલાસો પૂછતાં, આ-
 સિંહ વગેરેનો ચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે મૃત્યુ એ સિંહ છે, કાલ એ
 ખુલાસો. ચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે મૃત્યુ એ સિંહ છે, કાલ એ
 સર્પ છે, સંસાર એ અગ્નિ છે, નદીઓ વિષયાવલી
 છે, પૃથ્વીનો વૈભવ એ ઘોડો છે. સ્વર્ગનો વૈભવ એ હાથી છે. સુર-
 ભિ એ તપોભોગ છે, પ્રમદા એ વિદ્યા છે, અને કન્યા એ ભક્તિ છે.
 ગાયનનો જે અવાજ સંભળાતો હતો તે તાપસના આશ્રમમાંથી
 સંભળાતો હતો. પછી પારાયણ સમાપ્ત કરી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ચાલ્યા.

આ વાર્તા ઉપરથી એમ સમન્વય છે કે, ભક્તિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવ્યું
 છે. જ્યાં સુધી મૃત્યુનો ભય, કાળનું અભિમાન, અહંતા મમતા અને ભોગ અને
 સિદ્ધિની લાલસા મટે નહિ, અને ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થાય નહિ ત્યાં સુધી ખરી ભક્તિ
 પ્રાપ્ત થતી નથી.

રસ્તે ગોદાવરીમાં સ્નાન કરી નૃસિંહ ક્ષેત્રમાં થઈ આચાર્ય-
 શ્રી પોતાના ગામ અગ્રહાર પધાર્યા. આ સ્થળમાં પ્રથમ યાત્રા
 પુરી થઈ.

એ પ્રમાણે પિતાએ સંકલ્પ કરેલી પ્રથમ સાત્ત્વિકી યાત્રા-
 પ્રથમ યાત્રાની માં આચાર્યશ્રીએ નવ વર્ષ ખરચ્યાં.
 સમાપ્ત.

આ ઉપરથી જણાય છે કે આચાર્યશ્રીના પિતાએ આખા ભરખંડની યાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. પણ તે પાર ન પડવાથી તે સંકલ્પ આચાર્યશ્રીએ પાર પાડ્યો. અહિં ૪ થો અવચંદ્ર પુરો થાય છે.

અગ્રહારમાં આચાર્યશ્રી ગયા ત્યારે એમનાં માતૃશ્રી તે વખતે ત્યાંજ હતાં. એમણે યાત્રાની હકીકત પુછી ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે અમેએ વનમાં જે ધાન્ય, ફળ, ફુલ મળતાં તે વડે નિર્વાહ કરીને યાત્રા કરી છે.

જ્યારે અમે હિંગુલાએ (હિંગલાજ માતાએ) જતા હતા ત્યારે હુંટારાઓના લયથી અમારી સાથેના સૈન્યે અમારો બચાવ કર્યો હતો. ભોમિયા ન મળવાથી અમે તે સ્થાનમાં ગયા નહિ. પશુપતિ જતાં અમારું રક્ષણ લક્ષ્મણજીએ કર્યું, અને બીજાં સ્થળોમાં દ્વારકેશ, વિઠ્ઠલેશ, તથા યમુનાજીએ કર્યું હતું. તે પછી યાત્રાનું સર્વ વૃતાન્ત કહી આચાર્યશ્રી ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા.

મહેતા ભાઈશંકર નથુભાઈ તથા દુલ્લભરામ હરજીવન પોતાના વૈષ્ણવ ધર્મપ્રકાશ તથા શ્રી આચાર્ય જન્મચરિત્ર પ્રકાશ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે પ્રથમ પરિક્રમા સંવત્ ૧૫૫૪ ના વૈશાખ સુદ ૩ને દિવસે પૂર્ણ થઈ, અને બીજી પરિક્રમા સંવત્ ૧૫૫૫ ના ચૈત્ર સુદ ૨ ના રોજ શરૂ થઈ.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

બીજી યાત્રા.

પછી પોતાનાં માતૃશ્રીની આજ્ઞા લેઈને રાજસ દેવી જીવના ઉદ્ધાર માટે આચાર્યશ્રીએ બીજી યાત્રાનો આરંભ કર્યો.

પ્રથમ અગ્રહારથી મંગળપ્રસ્થ પધાર્યા. ત્યાંથી વ્યંકટેશ થઈ વિદ્યાનગર પધાર્યા. ત્યાં રાજ વગેરેને બ્રહ્મસંબંધ કરાવી આચાર્યશ્રીએ ત્યાંના અંતઃપુરમાં રહેનાર એક નારાયણદાસ નામના કાયસ્થના ઉપર અનુગ્રહ કરી તેને યાત્રામાં સાથે લીધો.

મંગળ પ્રસ્થ-
વ્યંકટેશ.

નારાયણદાસ
કાયસ્થ.

આ નારાયણદાસ કાયસ્થની વાર્તા ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તામાં માલમ પડતી નથી.

પ્રથમની માફક દક્ષિણયાત્રા કરી તથા શરણે આવેલાને બ્રહ્મસંબંધ કરાવી શ્રીહરિની સેવા કરવાનો બોધ કરતા કરતા આચાર્યશ્રી માહિષપુર થઈ મલળાર કાંઠે ચાલ્યા અને થોડા દિવસમાં લોહગઢ (ગોવા) ના ગાઢા વનમાં આવી પહોંચ્યા.

આ વનમાં એક સુંદર જગાએ આચાર્યશ્રીએ મુકામ કર્યો. ત્યારે કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે આ જગામાં પાણી હોય એમ જણાતું નથી. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એક શિલા ઉપર હાથીનાં પગલાં બેઈ કહ્યું કે નજીકમાં એક સરોવર છે; અને પહાડ ઉપર એક ગુફામાં ત્રણ કુંડ, અપ્સરાકુંડ, દેવતાકુંડ, અને ગંધર્વકુંડ છે; અને પહાડમાંથી અનેક ઝરણાં ઝરે છે તેથી પાણીની અડચણ પડશે નહિ. આસ્થ-
જામાં આચાર્યશ્રીએ પારાયણ કર્યું.

આ સ્થળમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે એમ બેઠકોના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે. ગાઢા જંગલોમાં મુકામ કરી આચાર્યશ્રીએ પારાયણ કરવાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે હરિની લીલાનું જ્ઞાન મનુષ્યના આત્માને દિતકર છે એટલું જ નહિ પણ તે પશુ પક્ષીઓના આત્માને દિતકર છે એમ આચાર્યશ્રી માનતા. આવી રીતનું અનુમાન ગોપાળદાસે વલ્લભમીડાંમાં કવિની ભાષામાં નીચે પ્રમાણે કરેલું જણાય છે:—

“ એ તામસનાં અઘહરયાં, પરતાપ પદરજગંધ ”

કેટલેક સ્થળે લખ્યું છે કે આચાર્યશ્રીએ કૃપા કરાક્ષથી તામસી જીવોનાં પાપ હયાં. હિંસક પશુ પક્ષીઓ તામસી જીવ ગણાય છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી કોલાપુર ઉપર થઈને ભીમરથી પંદરપુર, વિકૃલેશ. નદી જોગંગી શ્રી વિકૃલેશ (પંદરપુર) પધાર્યા. ત્યાં શ્રીવિકૃલનાથજીની સેવા કરતી વખતે શ્રી વિકૃલેશજીએ આજ્ઞા કરી કે તમે વિવાહ કરો, મેં તમારે માટે કાશીમાં એક કન્યા સંપાદન કરી છે, અને હું તેને વિષે પ્રગટ થઈશ. આ આજ્ઞા આચાર્યશ્રીએ બળાત્કારે સ્વીકારી.

આ સ્થળમાં રાત્રિને વિષે કથા કરતી વખતે નારાયણદાસ
 વિકૃલનાથજીનું કાયસ્થે આચાર્યશ્રીને વિનંતિ કરી કે શ્રી વિકૃલનાથ-
 પધારવું. જી કયારે અને શી રીતે અહિં પધારયા તે આપ
 કૃપા કરીને કહો.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે:—

એક પાંડુરંગ નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તે ખરાબ ચાલનો
 પાંડુરંગ બ્રાહ્મણ હતો અને માતાપિતાને ઘણું દુઃખ દેતો હતો. તે
 પંઢરપુરમાં રહેતો હતો. એક વખત પંઢરપુરથી
 કાશીની યાત્રા કરવા સંઘ જતો હતો. ચોરી કરવાની લાલચથી આ
 પાંડુરંગ બ્રાહ્મણ તે સંઘની સાથે ગયો. બે મજલ ગયા પછી તે
 રસ્તે ભૂલો પડ્યો. જંગલમાં રાત પડી જવાથી એક ઝાડ નીચે તે
 સુતો. પાછલી રાતે જાગ્યો ત્યારે એની પાસે થઈને કોઈ બે સ્ત્રીઓ
 શૃંગાર સજીને તથા માથે સોનાના કળશો મુકીને જતી એણે જોઈ.
 તે સ્ત્રીઓને એ બ્રાહ્મણે પુછ્યું કે તમે કોણ છો અને આ જંગ-
 લમાંથી કયાં જાઓ છો; ત્યારે તેમાંની એકે કહ્યું કે, હું ગંગાજી
 છું, અને આ મારી સાથે છે તે યમુનાજી છે; અને અમે આ કળશ-
 માં ગંગા અને યમુનાનું જળ લઈ જઈએ છીએ. એ બ્રાહ્મણે પુછ્યું
 કે તમે કયાં જાઓ છો ? ત્યારે યમુનાજીએ કહ્યું કે, નજીકમાં
 પંઢરપુર છે ત્યાં એક બ્રાહ્મણ વસે છે તે ઘણાં વર્ષથી
 પિતૃ-સેવાનું એનાં માતાપિતાની સેવા કરેછે; એના મનમાં ગંગા
 માહાત્મ્ય. યમુનાની યાત્રા કરવાનો ઘણા દિવસથી વિચાર છે;
 પણ એ માતાપિતાની સેવા મુકી યાત્રાએ જઈ શકતો નથી; તેથી
 અમે ગંગા અને યમુનાના જળથી એને સ્નાન કરાવવા આ કળશમાં
 જળ ભરી જઈએ છીએ. ત્યારે તે બ્રાહ્મણે પુછ્યું કે શું માતાપિ-
 તાની સેવા કરવાનું એટલું બધું ફળ છે કે આપને એટલે દૂરથી
 ચાલીને એને સ્નાન કરાવવા આવવું પડે છે ?

ત્યારે શ્રી ગંગાજીએ કહ્યું કે,

માતાપિતા તીર્થ
૩૫.

માતા ગંગા સમં તીર્થ, પિતા પુષ્કરમેવચ ॥

ગુરુઃકેદારસમં તીર્થ માતા તીર્થ પુનઃ પુનઃ ॥

અર્થ—માતા એ ગંગાજી સમાન તીર્થ છે, અને પિતા એ પુષ્કર તીર્થ સમાન છે. ગુરુ એ કેદારતીર્થની સમાન છે, અને માતા એ ફરી ફરીને તીર્થ ૩૫ છે.

એમ કહી એ ગંગાજી અને યમુનાજી ત્યાં અદૃશ્ય થયાં. પછી તે બ્રાહ્મણ વિચાર કરવા લાગ્યો કે હું કેવો મૂર્ખ કે મારાં માતાપિતા જીવતાં છે અને દુઃખી છે, તોપણ હું તેમની સેવા કરતો નથી, પણ તેમનાં દુખમાં વૃદ્ધિ થાય એવું નિરંતર આચરણ કરું છું. દેવ કે દેવીઓ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં નથી, તેથી મારા જેવો મૂર્ખ એમ માને છે કે દુનિઆમાં કોઈ દેવદેવીઓ નથી; અને મનુષ્યને પોતાની નજરમાં આવે તેવું આચરણ કરવાની છૂટ છે. પરંતુ આ દેવીઓનાં દર્શનથી મારાં માયાનાં પડળ દૂર થયાં છે, અને મને એમ લાગે છે કે, મનુષ્યનાં દરેક કાર્યો અદૃશ્ય દેવદેવીઓ બારીકીથી જુવે છે; એમ ન હોય તો પાંચસેં કરતાં વધારે ગાઉને અંતરે

વસતી આ દેવીઓ શું બાણે કે એક ખુણામાં વસેલા
દેવદેવીઓ. પંઢરપુર નગરમાં અમુક માણસ પોતાનાં માતપિતાની

સેવા કરે છે. વળી એમ જણાય છે કે દેવદેવીઓ પરોપકારી અને નીતિની વૃદ્ધિ કરાવનારાં છે. જો એમ ન હોય તો એમને સોનાના કળશમાં જળ ભરી આટલે દૂર આવવાની શી જરૂર? જ્યારે દેવ દેવીઓ આટલાં બધાં પરોપકારી અને દયાળુ છે ત્યારે જે પ્રભુના વશમાં તે છે, તે પ્રભુ તો કેટલા બધા દયાળુ અને પરોપકારી હોવા જોઈએ? માટે હું આજથી એવો નિશ્ચય કરું છું કે, મારા માતાપિતા જ્યાં સુધીજીવશે ત્યાં સુધી હું એમની નિરંતર ચાકરી કરીશ, અને વૃત્તિમાંથી જે કાંઈ આવશે તેવડે એમનો અને મારો નિર્વાહ ચલાવીશ. કદાચ ઇશ્વર ઇચ્છાથી વૃત્તિ નહિં ચાલે તોપણ કાંઈ નબળું પાતળું મળશે તેથી નિર્વાહ ચલાવીશ, અને પ્રભુનું સ્મરણ

કરીશ. જ્યારે માતાપિતાની સેવા તીર્થની સેવાતુલ્ય ગણાય છે, ત્યારે જે ભાગ્યશાળી પુત્રને તે સેવા કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો હોય તેણે તે પ્રસંગ નકામો જવા દેવો નહિં જોઈએ.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતો અને નિશ્ચય કરતો તે પાંડુરંગ બ્રાહ્મણ પોતાને ઘેર ગયો. ઘેર જઈ તરત માતાપિતાને પગે લાગ્યો, જે હકીકત બની હતી તે સર્વ હકીકત કહી બતાવી, અને તે દિવસથી એમની આકરી કરવાનો પણ નિશ્ચય કર્યાનું કહી બતાવ્યું. તે સાંભળી માતાપિતા ઘણાં રાજ થયાં.

ત્યાર પછી આ બ્રાહ્મણે પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં એના માતા પિતાની બાર વર્ષ સુધી સારી રીતે આકરી કરી, ત્યારે હરિ પ્રસન્ન થયા અને એને દર્શન આપવાનો

વિચાર કર્યો. ભગવાનનો એ વિચાર જોઈ લક્ષ્મીજી વિગેરે પટરાણીઓ પણ એમની સાથે દર્શન આપવા જવાને તૈયાર થયાં. પછી ભગવાન પટરાણીઓ સાથે આ પાંડુરંગ બ્રાહ્મણને

ત્યાં આવ્યા, અને એનું બારણું ઠોક્યું. ત્યારે એ એના પિતાની પગચાળી કરતો હતો તેથી એક હાથે બારણું ઉઘાડી પાસે એક ઈંટ હતી તે ખસેડી ભગ-

વાનને કહ્યું કે, આપ આ ઈંટ ઉપર ઉભા રહો; હું મારા પિતાનો બીજો પગ દબાવી આપનો સત્કાર કરવા આવું છું. તે સાંભળી

ભગવાન ઈંટ ઉપર ઉભા રહ્યા, થોડીવાર પછી બીજો પગ દબાવી તે ભગવાન અને લક્ષ્મીજી વિગેરેને પગે લાગ્યો, અને હર્ષથી વ્યાપ્ત થઈ ગદગદ વા-

ણીથી બોલ્યો કે હે પ્રભુ, આપે મને ન ઘટે એટલું બધું માન આપ્યું છે. ઋષિ મુનિઓ હજારો વર્ષ સુધી તપ કરે છે પણ તેમને આપનાં દર્શન થતાં નથી, તો હું પાપીને માતાપિતાની સેવા કરવા રૂપ જીજ્ઞ તપનો આટલો બધો બદલો આપો છો એ આપની કૃપાજ છે. ત્યારે શ્રી હરિએ કહ્યું કે,

“જે મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ યથાસ્થિત રીતે કરી, મારી
 લગવાનનો ઓય. લક્ષિત કરે છે તે મને ઘણો પ્રિય છે. સર્વ પ્રાણીઓ
 મારા અંશરૂપ હોવાથી મારી કૃપાને પાત્ર છે, તોપણ
 જેઓ મારી પ્રસન્નતા પ્રમાણે કામ કરે છે તે મારી વિશેષ કૃપાને
 પાત્ર થાય છે. પુત્ર કે પુત્રી માતાપિતાના અંશરૂપ છે એ વાત
 દેખીતી છે. જે પુત્ર પુત્રી માતાપિતાની સેવા કરતાં નથી તે મારા-
 થી વિમુખ છે, કેમકે માળાપ સાથેનો સંબંધ ઉઘાડી રીતે દેખાતાં
 છતાં જે તેમને સેવતાં નથી તે હું ભગવાનની સાથેનો સંબંધ
 શી રીતે સમજી શકે, અને એવાં મનુષ્યો મારી લક્ષિત કરવાને
 શી રીતે ભાગ્યશાળી થાય ? તે તારાં માતાપિતાને ભગવાન રૂપ
 જાણી તેમની ચાકરી કરી તથા મને પણ નિરંતરયાદ કર્યો તેથી
 હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું માટે તું કાંઈ વર
 વંં બ્રહ્મિ. માગ. ત્યારે તેણે માગ્યું કે આપ મારા ઘરમાં સદા
 બિરાજો, અને માતા પિતાની સેવા કરવાનું આટલું બધું કૃણ છે
 એ વાત જગત્ પ્રસિદ્ધ થાય એવું આપ નામ ધારણ કરો, અને
 મને સદા આપની લક્ષિત આપો.

ત્યારે શ્રીહરિએ કહ્યું કે તારું નામ પહેલું રાખી હું માઈ
 નામ પાંડુરંગ વિકૃલનાથજી રાખી તારા ઘરમાં
 ભગવદ્નુઅહ. જ મારી પટરાણીઓ સહિત બિરાજશ, અને તને
 સદા મારી લક્ષિત રહેશે. એમ કહી શ્રીવિકૃલનાથજી આ સ્થળમાં
 બિરાજ્યા.

આ કથા સાંભળી નારાયણદાસ તથા બીજા વૈષ્ણવો ઘણા
 પ્રસન્ન થયા.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી દેશ પાવન કરતા કરતા તાપી નદી
 તાપી-નર્મદા-
 ગુજરાત. ઓળંગી નર્મદાને કાંઠે આવી પહોંચ્યા. નર્મદાના
 દક્ષિણ કાંઠા ઉપરનાં તીર્થોની સુલાકાત લેઈ ગુજ-
 રાતમાં અનેક સ્થળોએ ફરતા આચાર્યશ્રીએ અમ-
 નરોડા. દાવાદ પાસે નરોડામાં આવી ગામ બહાર એક સુંદર

જગામાં સુકામ કર્યો. આ સ્થળમાં ગોપાળદાસ વગેરે આચાર્યશ્રીને શરણે થયા.

ગોપાળદાસની હકીકત ત્રીજી યાત્રામાં જુઓ.

અહિં ઘણા લોકો એમને શરણે થયા. તેમને અહ્મસબંધ કરાવી ભક્તિનો બોધ આપ્યો.

પછી આચાર્યશ્રી સુદામાપુરી (પોરબંદર) પધાર્યા. ત્યાં એક ઉપવનમાં એમણે સુકામ કર્યો. આ સ્થળમાં સુદામાપુરી (પોરબંદર.) કપુર સુદામનો છોકરો આચાર્યશ્રીને શરણે થયો. તેને ઉપદેશ કરી આચાર્યશ્રીએ પોતાની સાથે રાખ્યો.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી દ્વારકા પધાર્યા. ત્યાં ભગવાનદાસ, દ્વારકા. દ્વિવેદી રાજા, અને માધવદાસ બ્રાહ્મણને શિષ્ય કર્યા.

આ ભગવાનદાસ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. એમણે આચાર્યશ્રીની ઘણી સારી સેવા કરી હતી; તેથી આચાર્યશ્રીએ એમને પોતાની પાઠુકાઓ આપી હતી.

ઉપર લખેલા દ્વિવેદી રાજા અને માધવ એ સાચારા બ્રાહ્મણ હતા, પણ કયા જામમાં રહેતા હતા તે જણાતું નથી. દ્વારકામાં આચાર્યશ્રીએ રાજા ને માધવ. એમને અહ્મસબંધ કરાવ્યા પછી એ એવા કરતા લાગ્યા, અને મોટા સમર્થ ભક્ત થયા.

એમના સંગથી હરિટુણુ નામનો એમની જ્ઞાતિનો એક બ્રાહ્મણ, નરસિંહ મહેતાની માફક ભાણીએ મેંછું દીધાથી, એમની પાસે આવ્યો, તેની આસનાવાસના કરી પોતાની પાસે રાખ્યો; અને એને અષ્ટોત્તરશત નામનો બે વખત જપ કરાવ્યો, તથા નામમંત્ર આપ્યો. તેથી એની બુદ્ધિ ખુલી અને એ એના ભાઈની માફક કથા કરવા લાગ્યો. દિવસે દિવસે માધવદેવના કહેવા પ્રમાણે હરિસેવા અને અભ્યાસ કરવાથી એ પ્રખ્યાત થયો અને પોતાના પિતાનો ડુખી ગયેલો ગરાસ પ્રાપ્ત કરી શક્યો. તે પછી એની ભોળાઈને પગ્યે લાગ્યો અને કહ્યું કે આપના મહેળાના પ્રતાપથી હું મૂર્ખ મઠી ગયો.

રાજદુબે અને માધોદુબે એનામની ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તાઓ પૈકી ૪૨ મી વાર્તા છે તે આ બે જણની વાર્તા હોય એમ જણાય છે.

દ્વારકાથી આચાર્યશ્રી નાગમતી નદીએ (નવાનગર) પધાર્યા. ત્યાં એક સુંદર જગામાં સુકામ કર્યો. આચાર્યશ્રી નાગમતી નદી. ભાગવતનો પાઠ કરતા હતા તે વખતે ત્યાં (નવા-

નગર) નો રાજા જામ તામસી (તમાચી) આચાર્યશ્રીનાં દર્શન કરવા આવ્યો. તેણે દર્શન કરી કહ્યું કે આપના દર્શન થતાં વેત જામ તમાચી.

મારું મન ઘણું નિર્મળ થયું છે માટે આપ મને શરણે લ્યો. આચાર્યશ્રીએ એ રાજાની સાથે થોડી વાતચીત કર્યા પછી એમને સ્નાન કરી આવવાનું કહ્યું. એ સ્નાન કરી આવ્યા એટલે આચાર્યશ્રીએ એમને અષ્ટાદશ મંત્ર અને માળા આપ્યાં. પછી રાજાએ આચાર્યશ્રીને પુછ્યું કે મારે એક શહેર વસાવવું છે તે કયારે વસાવું. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ નવાનગર.

કહ્યું કે આજનો આજો દિવસ સારો છે. આજ વસાવશો તો તમારું રાજ્ય નિર્ભય થશે. પછી રાજા ત્યાંથી દંડવત્ કરી પોતાને મુકામ ગયો અને આચાર્યશ્રીએ બીજે દિવસે ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવ્યો.

શહેર વસાવવાનું મુદ્દત પુરું પાળી તે વખતે વસાવેલું જાણવું નથી. (જ્યોત્સના ભગવાનલાલકૃત સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ.)

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી હાલ મોરબી છે તે સ્થળમાં મોરબી. પધારચા, અને એક કુંડ ઉપર ગાડ નીચે મુકામ કર્યો; અને કૃષ્ણદાસમિશ્રનને કહ્યું કે આ મુરધ્વજ રાજાનું ગામ છે. એ રાજા ઘણો સત્યવાદી અને ભક્ત હતો. આ સ્થળમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પણ પધારચા હતા, તેથી અહિં સપ્તાહ કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે કહી આચાર્યશ્રીએ બીજે દિવસે ભાગવતના પારાયણનો આરંભ કર્યો. આ સ્થળમાં વાલો (બાળકૃષ્ણ) અને વાદો (બાદ-રાયણ), જેઓ નારાયણસરમાં આચાર્યશ્રીને શરણે થયા હતા તે, દર્શન કરવા પધારચા. તે વખતે એમણે એતન્માર્ગીય ગ્રંથ ભણવાની ઈચ્છા જણાવ્યાથી આચાર્યશ્રીએ એમને બે ગ્રંથ (સિદ્ધાંત મુક્તાવલિ અને સિદ્ધાંત રહસ્ય) ભણાવ્યા. પછી એમણે સેવાને માટે વિનંતિ કરવાથી આચાર્યશ્રીએ એમને સેવાની વિધિ બતાવી. પછી સપ્તાહ પુરી કરી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી અમદાવાદ થઈ સિદ્ધપુર પધારચા.

સિદ્ધપુરમાં બિંદુસરોવર ઉપર મુકામ કર્યો. પછી ત્યાં
 સિદ્ધપુરમાં પુત્રાર્થી ભીમનાથ મહાદેવમાં રહેનાર કોઈ સ્ત્રી પુરૂષ નામે
 દેવતી. ચિત્તશ્રુત અને પ્રભા આચાર્યશ્રીનો પ્રભાવ જાણીને
 એમની પાસે આવ્યાં, અને કહ્યું કે અમે પુત્ર
 લાભને માટે ઘણા ઉપાય કર્યા, અને આ વખત મહાઙ્ગુરુનું અનુષ્ઠાન
 અહિં સમાપ્ત કરીને, આપનો પ્રભાવ જાણીને, આપને શરણે આવ્યાં
 છીએ; તેથી અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું
 કે તમે પુત્રને માટે આટલી બધી ચિંતા શા માટે રાખો છો. પુત્ર
 મળવો કે ન મળવો એ મનુષ્યના હાથમાં નથી. અમે તો સર્વને
 હરિસેવા કરવાનો બોધ કરીએ છીએ. જે વસ્તુ પરાણે મેળવી હોય
 તે ભાગ્યેજ સુખ આપે છે; માટે એવા સુખની ઇચ્છા રાખવી ઘટતી
 નથી. તમોએ મહાઙ્ગુરુનું અનુષ્ઠાન કરચું એ સાંઝે કરચું. ઙ્ગુરુ તમને
 થોડા કાળમાં પુત્ર આપશે, તેમ છતાં તમારા મનનું સમાધાન થતું
 ન હોય તો કોઈ વેળાએ બ્રાહ્મણ પાસે ગોપાળપૂજન કરાવો.

આચાર્યશ્રીએ ત્યાંથી મુકામ ઉડાવ્યા પછી એ બ્રાહ્મણને પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. થો-
 રાંબેક વર્ષ પછી એ બ્રાહ્મણ અને એની સ્ત્રી આચાર્યશ્રીને અંગેલમાં મળ્યાં. એ વાત
 હવે પછી કહેવામાં આવશે.

એ પ્રમાણે પશ્ચિમ તરફની યાત્રા પુરી કરી, ત્યાંથી પુષ્કરને
 માર્ગે આચાર્યશ્રી વ્રજમાં પધાર્યા, અને ત્યાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજીની
 સ્થાપના કરી.

“ગોવર્ધનનાથજીના પ્રાકટ્યની વાર્તા” નામનું એક જુદું
 શ્રી ગોવર્ધનનાથ- પુસ્તક છે, તેમાંથી આ સ્થળે ઉપયોગી હકીકત
 જીની સ્થાપના. અમે આપીએ છીએ.

શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનું સ્વરૂપ (મૂર્તિ) વ્રજમાં ગિરિરાજ
 પર્વતની એક કંદરા (ગુફા) માંથી પ્રગટ થયું
 હતું. પ્રથમ એમની ઊર્ધ્વભુજનાં દર્શન સંવત્
 ૧૪૬૬ ના શ્રાવણ વદ ૩ ના રોજ થયાં અને શ્રાવણ વદ ૫ (નાગ-

પંચમી) ના રોજ વ્રજવાસીઓ ત્યાં દર્શન કરવા ગયા; ત્યારે એક વૃદ્ધ નામના વ્રજવાસીએ તેમને કહ્યું કે, જે સ્વરૂપે સાત દિવસ સુધી ગિરિરાજને તોળી રાખ્યો હતો તે સ્વરૂપ કંદરાની અંદર બિરાજે છે અને એમની ઇચ્છા હશે ત્યારે પ્રગટ થશે; મારે આપણે એ સ્વરૂપને બહાર લાવવાનો યત્ન કરવાની જરૂર નથી. આપણે તો માત્ર ભુજની પૂજા કરવી જોઈએ. ત્યારે સઘળાએ દુધ મંગાવી તેવડે ભુજને સ્નાન કરાવ્યું; અને ત્યારથી અક્ષત, ચંદન, પુષ્પવડે ભુજની પૂજા ચાલી, અને દુધનોજ ભોગ ધરાવવામાં આવ્યો.

પ્રથમ પૂજન નાગપંચમીને દિવસે થયું, તે કારણથી ત્યાં નાગપંચમીનો મેળો ભરાવા લાગ્યો. પછી કોઈને નાગપંચમીનો મેળો. કોઈ વાતની મનઃકામના હોય, કોઈનું ઢોર માંદું થયું હોય કે ખોવાઈ ગયું હોય, કોઈને પુત્ર ન હોય, કોઈને દહીં દુધની વૃદ્ધિની ઇચ્છા હોય, તે બધા આ ભુજને દુધથી સ્નાન કરાવવાની, અને દુધ, દહીં, માખણ વગેરે ધરાવવાની બાધા રાખવા લાગ્યા.

તે પછી સંવત્ ૧૫૩૫ ના વૈશાખ વદ ૧૧ ગુરુવારના રોજ આ સ્વરૂપના મુખારવિંદનાં દર્શન થયાં (આ દિવસે જ આચાર્યશ્રીનું પ્રાગટ્ય થયું હતું.) મુખારવિંદનાં દર્શન.

પાસેના અન્યોર નામના ગામમાં માણેકચંદ અને સદુપાંડે નામના ભાઈઓ રહેતા હતા. તેમને એક હજાર સદુપાંડેની ધુમર ગાય. ગાયો હતી. એ ગાયો પૈકી એક ગાય નંદરાયજીની ગાયોના કુળની મનાતી હતી. તે ગાયનું નામ ધુમર હતું. એ ગાય આખો દહાડો બીજી ગાયો ભેગી ચરવા જતી, પણ પાછી વળતા પેહેલાં, જ્યાં ગુફામાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજી બિરાજતા હતા ત્યાં જઈ દુધ સ્રાવતી, તે દુધની ધારા શ્રીનાથજીના મુખારવિંદમાં પડતી.

છ મહીના પછી માણેકચંદ અને સદુપાંડેના જાણવામાં આવ્યું કે, આ ગાય દુધ દેતી નથી, તેથી કોઈ દોહી લે છે કે નહિ, એની ખાત્રી કરવા એ ગાયની પાછળ સદુપાંડે ગયા. ત્યારે સાંજે એને સવતાં જોઈ. પછી સદુપાંડેને શ્રી જોવર્ધનનાથજીએ કહ્યું કે

શ્રીજોવર્ધનનાથ- હું લીલાએ કરીને ઈન્દ્રદમન, દેવદમન, અને નાગ-
જીની આજ્ઞા. દમન એ ત્રણ નામ ધરાવું છું. મેં કૃષ્ણાવતારમાં
ઈન્દ્ર, દેવ, નાગ વગેરેને દમી, તેમનો અહંકાર ઉતાર્યો હતો. આજ સુધી તારી ગાયનું દુધ પીધું, માટે હવે પછી
બે વખત મને એ ગાયનું દુધ દહીં મોકલતો રહેજે. એ પ્રમાણે
સદુપાંડેને કહ્યું, ત્યારે એણે પગે લાગી તે પ્રમાણે કરવાનું કહ્યું.
પછી તેણે ઘેર આવી પોતાની સ્ત્રી લવાની અને દીકરી નરોને આ
વાત કહી, અને આજ્ઞા કરી કે સવાર સાંજ બે વખત તમે એ
દેવદમનને દુધ પાઈ આવજો. તે પછી નરો અને લવાની, બે વખત
ગિરિરાજ ઉપર દુધ લેઈ જઈ, એ દેવદમનને આરોગાવી આવતાં.
પછી એ ધુમર ગાય ઉચી ગઈ ત્યારે, ચતુરાનાગાના શિષ્ય, અને
કુમનદાસના કાકા, ધર્મદાસ ગોરવાને ઘેર નંદરાયના કુળની એક
ગાય હતી તેનું દુધ દેવદમનને માટે મોકલવા માંડ્યું. તે વખતે
કુમનદાસ વર્ષ ૧૦ ના હતા તે આ દેવદમનની પાસે ખેલવા જતા.

તે પછી એક વખત ગોડિયા માધવાનંદ સ્વામી શ્રીગિરિરાજની
ગોડિયા માધવાનંદ. પરિક્રમા કરવા આવ્યા. તે યાત્રા કરતા કરતા,
સદુપાંડેના ઘર આગળ ચોતરો હતો, ત્યાં આવીને
બેઠા. પછી મજવાસીઓની સાથે શ્રીનાથજીનાં દર્શન કરવા ગયા.
દર્શન કરીને એમના મનને ઘણો આનંદ થયો, ત્યારે એમણે
રસોઈ કરી શ્રીનાથજીને ધરાવવાનો વિચાર કર્યો. પછી એમણે
રસોઈ કરી ધરાવવા માંડી, ત્યારે શ્રીનાથજીએ કહ્યું કે, જ્યાં સુધી
આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજી મારી સેવા કરી, પોતાને હાથે રસોઈ કરી,

ધરાવશે નહિ' ત્યાં લગી, હું દુધ આરોગીશ. આ વાત સંવત્ ૧૫૪૯ ના વર્ષમાં બની. પછી વ્રજયાત્રામાં આચાર્યશ્રીને સેવા કરવાની આજ્ઞા. ધર્મશ્રી ઝારખંડીમાં પધાર્યા, ત્યારે શ્રી નાથજીએ એ-

મને આજ્ઞા કરી કે, તમે મારી સેવા કરવાને (વ્રજમાં)

પધારો. તેથી આચાર્યશ્રી અન્યોરમાં આવી સદુપાંડેને ઘેર ચોતરા ઉપર બિરાજ્યા. (આ બનાવનું વર્ષ સંવત્ ૧૫૪૮ નું આખું છે પણ તે દેખીતી રીતે જણાય છે કે ખોટું છે.) તે વખતે શ્રીનાથજીએ કંદરામાંથી ખુમ પાડી કે, નરો દુધ લાવ. આચાર્યશ્રીએ જે સાદ ઝારખંડીમાં સાંભળ્યો હતો તેવોજ આ સાદ હોવાથી બાણુ' કે શ્રીનાથજીએ નરોને દુધને માટે ખોલાવી છે. પછી આચાર્યશ્રી ગોવર્ધનનાથજીનાં દર્શન કરવા પધાર્યા. આચાર્યશ્રી દર્શન

કરી ઘણા પ્રસન્ન થયા. પછી આચાર્યશ્રીએ ગિરિરાજ ગિરિરાજ ઉપર નહાના મંદિરમાં ઉપર એક નહાનું મંદિર બનાવી શ્રીનાથજીને તેમાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજીની સ્થાપના. પધરાવ્યા, અને પોતાને હાથે ભોગ ધરાવ્યો. પછી રામદાસ ચૌહાણને એમની સેવા કરવાનું અને રસોઈ

કરી ભોગ ધરાવવાનું કામ સોંપ્યું. તે દિવસથી શ્રીનાથજીને અન્નનો ભોગ ધરાવવાનો રિવાજ શરૂ થયો. ત્યારથી વ્રજવાસીઓ પણ રોટલી, ખાટી વગેરે કરી લાવી, શ્રીનાથજીને ધરાવતા, અને તે ઉપરાંત લોક માનતા કરતા તેનું દુધ, દહીં, માખણ પુષ્કળ આવતું. એ પ્રમાણે સંવત્ ૧૫૫૬ ના ચૈત્ર સુદ ૨ સુધી હકીકત હતી.

આસપાસની હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે આચાર્યશ્રીએ શ્રીનાથજીની સ્થાપના સંવત્ ૧૫૫૬ ના ચૈત્ર સુદ ૨ ના રોજ કરી હતી.

તે પછી પુરણમદ્દ ક્ષત્રીને શ્રીનાથજીએ પ્રેરણા કરી કે તું મારે માટે એક મંદિર બનાવી આપ. તે ઉપરથી પુરણમદ્દને મંદિર બનાવવાની પ્રેરણા. તેણે આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી મંદિર બનાવવા માંડ્યું, એ મંદિરનો નકશો આગ્રાના એક ઉત્સાહીરામે બનાવ્યો હતો.

મંદિર બાંધવાનું કામ સંવત્ ૧૫૫૬ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ના રોજ શરૂ કર્યું, અને તે કામ સંવત્ ૧૫૭૬ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ના રોજ પુરૂ થયું. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેમાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજીને પધરાવ્યા, અને બંગાળી બ્રાહ્મણોને તેમની સેવામાં રાખ્યા, માધવેન્દ્રયતિને મુખિયા બનાવ્યા, અને એમના શિષ્યોને સેવામાં રાખ્યા, કૃષ્ણદાસને અધિકારી નીમ્યા, અને કુંભનદાસને કીર્તન સેવા સોંપી.

ઉપર લખેલા માધવેન્દ્રયતિ એ તેજ કે તેની પાંચેથી આચાર્યશ્રીએ ભાગવત-શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું હતું. જુઓ પૃષ્ઠ ૧૩ મેં.

જે સ્વરૂપ શ્રી ગિરિરાજની કેદરામાંથી પ્રગટ થયું તેનુંજ નામ દેવદમન, નાગદમન અને ઈન્દ્રદમન હતું. આચાર્યશ્રીએ એ સ્વરૂપનું નામ શ્રી ગોવર્ધનનાથજી પાડ્યું. ટુંકાણમાં લોકો એમને શ્રીનાથજી કહેતા, તે કારણથી ઉપરના લખાણમાં જ્યાં જુદાં જુદાં નામ વાપર્યાં છે ત્યાં એક જ સ્વરૂપનાં તે નામ છે એમ બાળવું.

વ્રજયાત્રામાં અનેક વૈષ્ણવો આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. શ્રી ગોવર્ધનનાથજીને એક નહાના મંદિરમાં સંવત્ ૧૫૫૬ માં પધરાવી સદુપાંડે વગેરેને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે આ સ્વરૂપ અમારું સર્વસ્વ છે, માટે પ્રેમસહિત એમની સેવા કરાવજો, અને બરોબર બબર રાખજો.

પછી આચાર્યશ્રી પૃથ્વીપરિક્રમા કરવાને આગળ આદ્યા. મધુવનમાં વ્રજયાત્રા પુરી કરી આચાર્યશ્રી કુરૂક્ષેત્રના બહરીનાથના આશ્રમ અને બાર્ગથી બહરીનાથનાં દર્શન કરી ત્યાંથી વ્યાસાશ્રમ ગયા. ત્યાં બહરીનાથનાં દર્શન કરી ત્યાંથી વ્યાસાશ્રમ ગયા. રસ્તે જતાં કિરણી નામનો પર્વત આવે છે. તે પર્વત ઉપરથી એક શિલા ગબડી પડી તે કૃષ્ણદાસે પોતાને હાથે અટકાવી. તેમ ન કરવું હોત તો આચાર્યશ્રીને ઘણી ઇન્ત થાત. કૃષ્ણદાસનું સાવધાનપણું જોઈ આચાર્યશ્રી ઘણા પ્રસન્ન થયા, અને એમને વર માગવાનું કહેતાં કૃષ્ણદાસે ત્રણ વસ્તુઓ માગી: (૧) મુખરતા (વાણી) નો દોષ જવાનું, (૨) ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય સમજવાનું, (૩) અને કૃષ્ણદાસના શુરૂને દર્શન આપવાનું. મુખરતાનો દોષ

બહરીનાથના આશ્રમ અને બાર્ગથી

કૃષ્ણદાસે શિલા અટકાવી.

આચાર્યશ્રીએ ત્રણ વર આપ્યા.

જવાના સંબંધમાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયં હિતં ચ યત્ વાળા લગવદ્વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે હંમેશ કોઈને ઉદ્વેગ ન કરે એવું વાક્ય બોલવું. વળી તે સત્ય હોવું બે-ધએ અને તેની સાથે તે સાંભળનારના હિતનું અને તેને પ્રિય લાગે એવું હોવું બેધએ. નિત્ય હરિનું સ્મરણ રાખવાથી, અને આ પ્રમાણે બોલવાનો મહાવરો રાખવાથી, હરિકૃપાથી, થોડા દિવસમાં મુખરતાનો દોષ જતો રહેશે. માર્ગના સિદ્ધાંતની બાળતમાં હંમેશ વિચાર કરવો, અને જે જે બાળતની શંકા જણાય તે પુછતા રહેવું; એમ કરતાં કરતાં માર્ગનો સિદ્ધાંત યથાસ્થિત રીતે સમજવામાં આવશે. ત્રીજા વર વિશે આચાર્યશ્રી આ સમયે કાંઈ બોલ્યા નહિં.

પછી વ્યાસાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને બિલ્વમંગળની આજ્ઞાથી વ્યાસજીની આજ્ઞા. પ્રમાણચતુષ્ટયમાં આચાર્યશ્રીએ વ્યાસજીને કેટલા-એક સંશયો પુછ્યા. તે સંશયોનો ખુલાસો કરીને વ્યાસજીએ આજ્ઞા કરી કે, તમારે ભક્તિ પ્રવર્ત્ત કરવી, સિદ્ધાન્ત ગ્રંથો જાંઘવા, પ્રતિપક્ષીનું નિવારણ કરવું, તથા ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેમ કરવાની હા પાડી.

પછી વ્યાસજીની આજ્ઞા લેઈ આચાર્યશ્રી હરદ્વાર પધાર્યા, અને ત્યાંથી સૂકરક્ષેત્રમાં પધાર્યા. પછી કૃષ્ણદા-
કૃષ્ણદાસના ગુરૂને દર્શન. સના ગુરૂને દર્શન આપવાનું વરદાન પુરૂ કરીને, આચાર્યશ્રી કનોજ પધાર્યા, અને ત્યાંથી પ્રયાગ ગયા.

આચાર્યશ્રી પ્રયાગ પધાર્યા તે વખતે મહોદય પર્વ હતું. પ્રયાગ, મહોદયપર્વ. ત્યાં ચાર વેદ ભણેલા વિરક્ત પુરૂષોએ આચાર્ય-શ્રીને માન આપ્યું. પછી ત્યાં સ્નાન કરી આચાર્યશ્રી કાશી આબ્યા.

કાશીમાં દામોદર, કૃષ્ણદાસ, શંભુભટ્ટ, કેતુ, કમંડલુ, લકુ-
ટાલૌકિ, અને વાસુદેવાદિ શિષ્યોની સાથે, બ્રહ્મચા-
રીના વેષયુક્ત, અને દેવવૈભવે યુક્ત, વેદની પારાયણ

કરતા આચાર્યશ્રીને જોઈ શ્રીવિકૃલનાથજીએ પ્રેરેલો દેવભટ્ટ પોતાની

આચાર્યશ્રીને પોતાનીપુત્રી આપવાની ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે એ વાત માતાજીને દેવભટ્ટની માગણી. કન્યા આચાર્યશ્રીને આપવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

પુછો. પછી શંભુભટ્ટે કહ્યું કે તમારા મનનું ઇચ્છિત થશે. ત્યારબાદ કાશીમાં પ્રવેશ કરીને કેટલાએક શિષ્યોને માતાજીને બોલાવવા મોકલ્યા, અને શંભુને કાશીમાં પુરૂષોત્તમદાસ શેઠને ત્યાં રાખીને આચાર્યશ્રી જગન્નાથપુરી જવાને નિકળ્યા.

આ પુરૂષોત્તમદાસ કાશીમાં એક નામાંકિત વ્યાપારી અને શેઠ હતા. તે આ વખતે આચાર્યશ્રીને શરણે ગયા હતા કે તે પહેલાં તે જાણતું પુરૂષોત્તમદાસ નથી; પણ એમનું ચિત્ત પ્રભુની સેવામાં સાફ હતું. એમણે આચાર્યશ્રીના શ્રેયોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેથી કાશીમાં વાદ બાબત સભાઓ થતી એમાં એ ભાગ લેતા હતા. ત્યારથી પુરૂષોત્તમદાસે નામ મંત્ર લઈ બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લીધી ત્યારથી એમની લૌકિક તેમજ પારલૌકિક સ્થિતિ ધણી સુધરી ગઈ. ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં એમની વાર્તા ૬ મી છે. આચાર્યશ્રીએ એમને નામમંત્ર આપવાનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો.

રસ્તે ચાલતાં આચાર્યશ્રી કેટલાએક દિવસે સાયંકાળની ગંગાસાગર. વળતે ગંગાસાગર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સ્નાનાદિ કરીને રાત્રિએ મુકામ કર્યો. ત્યાં ફળાહાર નહિ મળવાથી, આચાર્યશ્રીને લગવાને કહ્યું કે મને ભૂખ લાગી છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ વિચાર કર્યો કે, સામેનાં ખેતરોમાં ડાંગેર તૈયાર થઈ છે, તે વઢાવી તાબ પહુંઆ કોઈ કરાવી લાવે તો કૃષ્ણદાસ પહુંઆ કરાવી લાગ્યા. સાફ. એ વિચાર કૃષ્ણદાસના જાણવામાં આવતાં એ સમુદ્રની ખાડી ઉતરીને સામે પાર ગયા, અને ડાંગેર વઢાવી, તેના પહુંઆ કરાવી લાવી, આચાર્યશ્રીને આપ્યા. આચાર્યશ્રીએ તે લગવાનને નિવેદન કરી, થોડા પોતે ખાધા, અને ખાડીના શિષ્યોને આપ્યા. ગંગાસાગરમાં થોડા દિવસ રહી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી વનના સુંદર માર્ગથી જગન્નાથ તરફ ગયા.

રસ્તામાં આચાર્યશ્રીએ સુંદરદાસ નામના વૈષ્ણવના ઉપર સુંદરદાસ. અનુગ્રહ કર્યો.

આ સુંદરદાસ જગન્નાથજીથી દસ ગાઉ દૂર એક ગામમાં રહેતો હતો. આચાર્યશ્રીએ એના ગામ પાસે મુકામ કર્યો, ત્યારે એ એમને શરણે થયો. પછી આચાર્યશ્રીને પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યો. આચાર્યશ્રીએ રસોઈ કરી ઠાકોરજીને ધરાવી, પણ ધરાવેલી સામગ્રીમાંથી બિલકુલ સામગ્રી ઓછી થયેલી જણાઈ નહિ, ત્યારે સુંદરદાસનો એક મિત્ર માધવદાસ કરીને કૃપણ ચૈતન્યનો સેવક હતો તેણે કહ્યું કે, હું

માધવદાસનો ઠાકોર અને પ્રેત. મારા ઠાકોરજીને જેટલું ધરાવું છું તે બધુંએ આરોગી બન્યું છે, અને એમાંથી કંઈ બચતું નથી, અને આ તમારા ઠાકોરજી કેમ આરોગી બતા નથી. ત્યારે એ વાત સુંદરદાસે આચાર્યશ્રીને કહી. પછી આચાર્યશ્રીએ માધવદાસને બોલાવી એ વાત પુછી ત્યારે માધવદાસે કહ્યું કે, મારા ઠાકોરજી બધું આરોગી બન્યું છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે કાલે તું થાગધરાવે ત્યારે મને બોલાવજે. તે ઉપરથી બીજા દિવસે માધવદાસ થાગની વખતે આચાર્યશ્રીને બોલાવવા આવ્યો. ત્યારે થાગ ધરાવ્યા પછી આચાર્યશ્રી બહાર બેઠા. થોડીવાર થઈ એટલે ઠાકોરજીની પાછળથી એક પ્રેત નિકળ્યો તે આચાર્યશ્રી ત્યાં બેઠા છે એમ બાળી ખાઈ શક્યા નહિ. પછી થોડીવારે માધવદાસે જઈને બેસ્યું તો થાગમાંની તમામ સામગ્રી એમ ને એમ હતી. પછી આચાર્યશ્રીએ એને કહ્યું કે, તારા ઠાકોરજીને બહાર આવજ સુધી પ્રેત બધું ખાઈ જતો હતો. આરાશી વેળાબુવની વાર્તાઓમાં આ વાર્તા વધેલી છે.

જગન્નાથ. જગદીશમાં આચાર્યશ્રી થોડા દિવસ રહ્યા.

આ સ્થળમાં દરવાજાની પાસે આચાર્યશ્રીની બેઠક છે. બેઠકના પુસ્તકમાં આ સ્થળના રાજનું નામ વિષ્ણુદેવ લખ્યું છે.

જગન્નાથજીથી આચાર્યશ્રી કાશી તરફ પધાર્યા. રસ્તામાં ઉપર લખેલા સુંદરદાસને ગામ મુકામ કર્યો, અને ઉપર લખેલા માધવદાસને નામ મંત્ર આપી બ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યો. ત્યાંથી આગળ આલતાં એક ગામના તળાવ ઉપર મુકામ કર્યો. તે તળાવ ઉપર એક ન્હાતું ઢેર હતું; તેમાં શ્રીઠાકોરજીનું સ્વરૂપ હતું; પણ એ ગામના તમામ લોકો શાક્ર હતા, તેથી તે સ્વરૂપને દેવીનો પોષાક. દેવીનો પોષાક પહેરાવ્યો હતો. આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિ આ ઠાકોરજીના ઉપર પડી, ત્યારે એમને એ સ્વરૂપ પ્રાચીન લાગ્યું. પછી આચાર્યશ્રીએ એ દેરામાં આવી ચુંદડી કાઢી,

ધોતી પહેરાવી, અને પાઘ પહેરાવ્યો. થોડીવાર પછી પૂનરી ત્યાં આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે, આ દેવીનાં વસ્ત્ર કોણે બદલી નાંખ્યાં. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે એ દેવી નથી પણ શ્રીઠકોરજી છે, અને એટલા માટે મેં વસ્ત્ર બદલી નાંખ્યાં છે; માટે તમે હવેથી દેવીનાં વસ્ત્ર પહેરાવતા નહિ. પછી તે પૂનરી અને બીજા ત્યાં આવ્યા હતા તેમને આચાર્યશ્રીએ શ્રીહરિનો ઓઘ કર્યો; ત્યારે તેઓ આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. ત્રણ જણે, બાવા વેણુદાસ, કૃષ્ણદાસ ઘઘરીયા અને જહોદાસ ખવાસ, એ સ્વરૂપની સેવા કરવાનું માથે રાખ્યું. આચાર્યશ્રીએ પછી એ ત્રણેને આ સ્વરૂપની સેવા કરવાનું સોંપ્યું. પછી ગામના તમામ લોકો આચાર્યશ્રીને શરણે થયા. પછી એ ઠકોરજીનું નામ કલ્યાણરાયજી રાખ્યું. એ ઠકોરજી બડા શ્રી યદુનાથજી મહારાજને માથે બિરાજતા હતા.

પછી આચાર્યશ્રી થોડા દિવસમાં કાશી પધારયા.

જીજ્યાત્રાની સમાપ્તિ એ પ્રમાણે પાંચ વર્ષ સુધી આચાર્યશ્રીએ બીજી યાત્રા કરી.

ત્યાર પછી પાતાના દેશથી પાતાનું કુટુંબ આવ્યું, અને આન્ધ્ર જાતિનો પરસ્પર વિરોધ મટવાથી પુરૂષોત્ત-
આચાર્યશ્રીના લગ્નની તૈયારી. મદાસે વિવાહના ઉપયોગમાં આવે એવા પદાર્થો લેગા કર્યા, અને ગણપતિ સ્થાપન પુરસ્સર વિવાહનો આ-
રંભ થયો. ત્યાં સમાવર્તન વડે બ્રહ્મચર્ય છોડીને, વૃદ્ધિગણેશની સ્થા-
પના કરી. પછી વરાગમન ઉત્સવ કરીને, આચાર્યશ્રીના કાકા જનાર્દન-
ભટ્ટ તથા રામકૃષ્ણ તથા વિષ્ણુચિત્, સુલદ્રાના વર રામેશ્વર, સરસ્વતીના વર મહેશ, આચાર્યશ્રીના મામા લક્ષ્મીપતિ, અને શંભુભટ્ટાદિના આગળ, દેવભટ્ટ, કૃષ્ણાર્ય, શંકર, અચ્યુત, વિષ્ણુભટ્ટ, સદાશિવ દીક્ષિત એમણે નિશ્ચયતાંબૂલ અને કન્યાદાનની પ્રતિજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી બીજે દિવસે વૃદ્ધિઉત્સવ કર્યો. ત્યાં વસ્ત્ર, અલંકાર, દક્ષિણા, દાન, અને મહાભોજન બંને થયું; અને બીજે દિવસે

આષાઠ માસની સુદ પ ને દિવસે વિવાહ થયો. વરપક્ષમાં આંગિરસ, બારહસ્પત્ય અને ભારદ્વાજ એ પ્રકારે ત્રણ પ્રવર, ભારદ્વાજ ગોત્ર, અને દીક્ષિત ગણપતિના પ્રપૌત્ર, અને દીક્ષિત વલ્લભના પૌત્ર, અને દીક્ષિત લક્ષ્મણાચાર્યના પુત્ર, તૈતિરીય શાખાધ્યાયી, આપસ્તંભ સૂત્ર, વલ્લભાચાર્યશર્માએ વરને માટે, આત્રેય, આર્યન, સાવાસ્ય એ ત્રિપ્રવર, દીક્ષિત શ્રીકંઠલટ્ટની પ્રપૌત્રી, અને ગોવિંદલટ્ટની પૌત્રી, અને શાકલ્ય શાખાધ્યાયી, આશ્વલાયન સૂત્ર, ત્રિપ્રવર, આત્રેય ગોત્રના દેવલટ્ટની પુત્રી, કહેલા પ્રવર ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી, તેની અમે વર તરફના યાચના કરીએ છીએ, એમ વર પક્ષવાળાએ કહ્યું, તે વખતે કન્યાપક્ષવાળાએ કહ્યું કે તમારી યાચના અમે સ્વીકારીએ છીએ, ત્યાર પછી વરનું પૂજન કરી પાદપ્રક્ષાલન કરી દેવલટ્ટે કન્યાદાન દીધું, અને પછી યથાવિધિ લગ્ન થયું. કાકા જનાર્દનલટ્ટે વહુને પ્રથમ દીક્ષા આપી. વિવાહ સમાપ્ત થયા પછી આચાર્યશ્રીએ ઔપાસાન (અગ્નિ આધાન) નો આરંભ કર્યો અને છ માસ સુધી ત્યાંજ રહ્યા.

પછી તામસદૈવિ જીવના ઉદ્ધારને માટે આચાર્યશ્રીએ ત્રીજી યાત્રાનો આરંભ કર્યો, અને કેટલાએક શિષ્યોને સાથે લેઈ, તથા કેટલાએકને માતાજીની પાસે કાશીમાં મુકી, આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ત્રીજી યાત્રા.

પ્રથમ વૈદનાથ તરૂખંડ (ઝાડખંડી) માં આચાર્યશ્રી પધાર્યા. ત્યાં ભગવાન ગોવર્ધનનાથજીએ રાત્રિએ આજ્ઞા કરી કે, તમારે વ્રજમાં આવવું, અને અમારી સેવાનો પ્રકાર સંપાદન કરવો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ દામોદરદાસ અને કૃષ્ણદાસને એ આજ્ઞા કહી બતાવી. પછી વ્રજમાં પધારતાં

પદ્મનાભ, નારાયણ અને કુંમનદાસનો અંગીકાર કરીને, શ્રીનાથ-
જીની સેવાનો પ્રકાર નક્કી કર્યો, અને ત્યાં રામદાસ નામના સે-
વકને રાખ્યો, તથા કેટલાએક પંડિતો અને સાધુઓને ત્યાં
રાખ્યા.

આ હકીકત બીજી યાત્રા વખતે બન્યાનું જાણાયાથી એમે તે બીજી યાત્રામાં
દાખલ કરી છે (જુઓ પૃષ્ઠ. ૨૫૭થી). જે શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મંદિરનો પાયો સંવત્
૧૫૫૮ માં નાંખ્યાનું નક્કી થાય તો આ વાર્તા ત્રીજી યાત્રામાં આવી શકે.

ઉપર લખેલા નારાયણદાસ બ્રહ્મચારી કહેવાતા, અને તે સારસ્વત બ્રાહ્મણ
હતા. એ મહાવનમાં રહેતા. એમની વાર્તા ૮૪ વૈષ્ણવોમાં
નારાયણ બ્રહ્મચારી. ૧૯ માં છે.

એ નારણદાસને એક વખત એમની ભત્રીજીએ 'પુછયું' કે, જ્યારે ઠાકોરજી
યાગમાંના કાંઈ પ્રસાદ ખાતા નથી, ત્યારે એ આરોગ્યા કે ન આરોગ્યા એ શી રીતે
જાણાય ? ત્યારે નારાયણદાસે જવાબ દીધો કે, ઠાકોરજી આરોગ્યા પછી કોઈ વૈષ્ણવ
આપણું ઘર આવી અચાનક મહાપ્રસાદ લે, ત્યારે એમ જાણવું કે શ્રી ઠાકોરજી
આરોગ્યા છે.

એક વખત આચાર્યશ્રી શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મંદિરની સામે
પ્રભુને શું પ્રિય છે ? એઠકમાં બિરાજતા હતા, ત્યારે કૃષ્ણમેધને એમને
પુછયું કે શ્રી ઠાકોરજીને શું પ્રિય છે ?

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે સ્નેહ. જેમ ખાદ્ય
પદાર્થોમાં ગોરસ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેમ ભાવમાં ભગવાન્ તરફનો સ્નેહ
શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

સ્નેહ શબ્દતા બે અર્થ થાય છે, એક પ્રેમ, અને બીજો ચાંદટવાળો પદાર્થ
જેમકે ગોરસ, ઘૂત વગેરે.

વળી કૃષ્ણદાસે પુછયું કે, શ્રી ઠાકોરજીને અપ્રિય શું છે ?
ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, કલેશ એ ઠાકોરજીને
પ્રભુને અપ્રિય શું છે ? ઘણો અપ્રિય છે. જ્યાં કલેશ હોય છે ત્યાં સ્નેહ
હોતો નથી, અને ત્યાં ભગવાન્ બિરાજતા નથી.

જેમ ધુમાડાથી ઘરમાં રહી શકાતું નથી, તેમ કલેશરૂપી ધુમાડા-
થી અંતઃકરણ મલીન થાય છે, અને પ્રભુને જોવાના ઉપયોગમાં

આવતાં આંતરચક્ષુઓ ઉઘડી શકતાં નથી; માટે દરેક વૈષ્ણવે સર્વદા કલેશ તજવો જોઈએ. જન્મ મરણ વગેરે બનાવો સાધારણ રીતે બને છે, પણ તેથી હર્ષ કે શોક કરવાનું કારણ નથી.

વળી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, જે માણસ લગવદ્વલકતનો દ્રોહ કરે છે તે માણસ લગવાનને અત્યંત અપ્રિય છે. દુર્વાસા અને અંબરીષ રાજાના પ્રસંગમાં લગવાને કહ્યું છે કે “ અહં મક્તપરાધિનો; ” “ હું લકતને આધિન છું. ” તેટલા માટે લગવદ્વલકતનો જે દ્રોહ કરે છે તે શ્રીઠાકોરજીને અપ્રિય છે.

તે પછી ત્યાં શ્રી લાગવતનું પારાયણ પુરું કરી આચાર્યશ્રીએ વ્રજયાત્રા બરી કરી.

આચાર્યશ્રી એક વખત ગોકુળમાં બિરાજતા હતા ત્યારે વૃન્દાવનના સંતમહંત વગેરેના મનમાં એમ આવ્યું કે, આપણે શ્રીનાથજીની સેવા કરીએ. ત્યારે રાત્રિને વિષે કૃષ્ણ ચૈતન્યને સ્વપ્નમાં શ્રીનાથજીએ કહ્યું કે, મારી સેવા તો જે માણે સ્વરૂપ યથાસ્થિત રીતે બાળુતો હોય તેણે કરવી જોઈએ. તમો, વૃન્દાવનના લોકો, ને તો લગવદ્વલકતનો અધિકાર છે. તેમ છતાં આ વિષયમાં શ્રીમદ્વલ્લાચાર્ય ગોકુલમાં બિરાજે છે તેમની સલાહ લ્યો. તે

ગોકુળ-મહંતોનો
શ્રીનાથજીની સેવા
કરવાનો વિચાર.

ઉપરથી બીજે દિવસે, સમજાએ મળી એક શ્યામાનંદ આવી, આચાર્યશ્રીને સંતમહંત વિગેરે મંડળીનો વિચાર નિવેદન કર્યો. આચાર્યશ્રીએ તેને થોડીવાર પછી ઉત્તર દેવાનું કહ્યું. પછી તે વૈષ્ણવ નજીકના એક ઝાડે પોતાનો વાટવો ભરવી સ્નાન કરવા ગયો. સ્નાન કરીને આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાનો વાટવો ઢીઠો નહિ; તેથી તેણે આચાર્યશ્રીની પાસે આવી કહ્યું કે, મારો વાટવો જેમાં શાલિગ્રામ છે તે તમારા કોઈ સેવકે લીધો હોય તો અપાવો.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તમારો વાટવો હો એવો મારો કોઈ

સેવક હોય નહિં. તમે જ્યાં ભરવ્યો હોય ત્યાં જુઓ. શ્યામાનંદનો વાટવો.

ત્યારે શ્યામાનંદ પાછો આવ્યો અને જે ઝાડે વાટવો ભરવ્યો હતો તે ઝાડે તેણે અનેક વાટવા દીઠા, તેથી પોતાનો વાટવો કીચો તે તે ઝાળખી શક્યો નહિં. ત્યારે તે ફરીથી આચાર્ય-શ્રીની પાસે આવ્યો, અને કહ્યું કે, ત્યાં તો ઘણા વાટવા છે, અને મારો કચો તે હું જાણી શકતો નથી. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, જેમ તમે ઘણા વાટવા દેખો છો તેમ છતાં, તમારો પોતાનો વાટવો કચો તે તમે કહેવાને સમર્થ નથી, તેમ આ પૃથ્વી ઉપર ઘણાં સ્વરૂપ પૂજ્ય છે તેમાંથી ઇષ્ટ કયું છે તે દરેકે જાણવું જોઈએ, અને

જે માણસ તે જાણી શકે નહિં તે શ્રીનાથજીની આચાર્યશ્રીનો ઉત્તર. સેવા કરવાને કેમ લાયક ગણાય ? માટે આ અમારો અભિપ્રાય મહંતો વગેરેને કહો, અને એ વાટવામાંથી જે તમારો હોય તે જોળી દ્યો. તેથી તે વૈષ્ણવ બહાર આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાનો એકજ વાટવો દીઠો. તેથી તે લેઈ વૃન્દાવન ગયો, અને મહંત વિગેરેને આ સઘળી હકીકત કહી. તેથી તેમણે શ્રીનાથજીની સેવા કરવાનો વિચાર છોડી દીધો.

ગોકુલમાં આચાર્યશ્રીની ત્રીજી બેઠક છે તે, સેવામંદીરની બેઠક કહેવાય છે.

બેઠકોના ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે હાલનું ગોકુળ પાછળથી વસેલું છે. પ્રથમનું ગોકુળ કોઈ અન્ય સ્થળે હતું એમ અનુમાન થાય છે.

ગોકુળથી આચાર્યશ્રી વૃન્દાવન પધાર્યા અને ત્યાં થોડો વખત

વૃન્દાવન.

ભરોજ્યા, તે દરમ્યાન એક વખત પ્રભુદાસજી લોટા સત્રીને કોઈએ સખડીપ્રસાદ આપવા માંડ્યો, ત્યારે

પ્રભુદાસે કહ્યું કે મેં સ્નાન કર્યું નથી, તેથી શી રીતે હું પ્રસાદ લઉં ? આ વાત આચાર્યશ્રીએ જાણી ત્યારે પ્રભુ-દાસને કહ્યું કે, વૃન્દાવન જેવા પવિત્રસ્થાનમાં મહા-પ્રસાદને વિષે લેહજુલિ રાખવી એ યોગ્ય નથી.

પ્રભુદાસજી લોટાને બોધ.

પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

વૃક્ષે વૃક્ષે વેણુધારી પત્રે પત્રે ચતુર્ભુજઃ ।

યત્ર વૃન્દાવનં તત્ર લક્ષ્યાલક્ષ્યકથા કુતઃ ॥ ૧ ॥

સ્થલાદિભ્યઃ રજઃ પુણ્યં રજસોઽપિ જલં વરમ્ ।

યત્ર વૃન્દાવનં તત્ર સ્નાનાસ્નાનકથા કુતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જ્યાં વૃક્ષે વૃક્ષે વેણુધારી (શ્રીકૃષ્ણ) અને પત્રે પત્રે શ્રીચતુર્ભુજ છે એવા આ વૃન્દાવનમાં લક્ષ્ય અને અલક્ષ્યની કથા શા માટે જોઈએ ? જ્યાં સ્થળો કરતાં રજ વધારે પવિત્ર છે, અને જ્યાંની રજ કરતાં જળ વધારે પવિત્ર છે ત્યાં (આ વૃન્દાવનમાં) નાદ્યા ન નાદ્યાની કથા (ભેદ) શા માટે જોઈએ ?

આ શ્લોકોમાં કહ્યા પ્રમાણે નિરંતરભાવના કરવાથી વૃક્ષે વૃક્ષે અને પત્રે પત્રે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થશે.

એ ઉપદેશ સાંભળી પ્રભુદાસે પ્રસાદ લીધો, અને પછી તેવી ભાવના જારી રાખવાથી તેને સર્વત્ર ભગવાનનાં દર્શન થવા માંડ્યાં.

વૃન્દાવનમાં બંસીબટની પાસે આચાર્યશ્રીની બેઠક છે.

પછી આચાર્યશ્રી એક વખત મથુરા પધાર્યા. ત્યાં વિશ્રાન્તિ

મથુરા-સ્મશાન ભૂમિ બદલાઈ. ઘાટ ઉપર ભાગવતનો પાઠ કરતી વખતે, પાસેના સ્મશાનમાં લોકો કેટલાંએક મડદાં બાળવાને લાવ્યા.

તે જોઈને આચાર્યશ્રીને ગ્લાનિ થઈ; તેથી એ મુઠદાં બાળીને લોકો ગયા પછી, આચાર્યશ્રીએ કૃષ્ણદાસમેધનને કહ્યું કે, આ ઘાટની પાસેની તમામ જમીન ઉપર પવિત્ર જળ છાંટે, અને લોકો અહિં મડદાં બાળે નહીં એમ સર્વને કહો. તેથી કૃષ્ણદાસે એ ઘાટની આસપાસની તમામ જમીન ઉપર જળ છાંટ્યું, અને એ ધરતીને પવિત્ર કરી, અને ત્યાં જેઓ હાજર હતા તેમને કહ્યું કે, આ સ્થળમાં કોઈએ મડદાં બાળવાં નહીં. તે દિવસથી ત્યાં લોકોએ મડદાં બાળવાં બંધ કર્યાં, અને સ્મશાનભૂમિ ધ્રુવઘાટ પાસે થઈ થોડા વખત પછી વિશ્રાન્તિઘાટ પાસે સારી વરતી થઈ.

અનેક દૈવી જીવોનો અંગીકાર કરતા કરતા વ્રજયાત્રા કરી,
આચાર્યશ્રી મિથિલા અને અયોધ્યા પધાર્યા. ત્યાંથી
સોરમજીનો ઘાટ.

ફરતા ફરતા, આચાર્યશ્રી એક વખત સોરમજીના
ઘાટ ઉપર પધાર્યા. આ સ્થળમાં એમનો નહાનો ભાઈ કેશવપુરી
પૃથ્વી પરિક્રમા કરી આવી એમને મળ્યો. એક વખત કેશવપુરી
વગર નાવે ગંગાજી પાર ગયો, અને પોતે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ
બતાવવા લાગ્યો; પરંતુ પાછા વળતી વખતે, તે ગંગાજીમાં ડુબવા
લાગ્યો, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એને બચાવ્યો. પછી આચાર્યશ્રીએ
કેશવપુરીને બોધ.

એને બોધ કર્યો કે, હ્રુદ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં
કાંઈ ફળ નથી, પણ પ્રભુ ભજવામાં ફળ છે. ત્યારથી
કેશવપુરી હરિભજન કરવા લાગ્યો.

પછી આચાર્યશ્રી વ્રજમાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનાં દર્શન કરી
કાશી પધાર્યા.

એક દિવસ સાયંકાળે, આચાર્યશ્રી પંચગંગાઘાટ ઉપર સ્નાન
કરી સંધ્યા કરતા હતા તે વખતે, રાણા વ્યાસ ના-
કાશી રાણા વ્યાસ.
મનો, ગોધરાનો, એક સાચો રાંધાણુ-પંડિત ત્યાં
બેઠો હતો. આચાર્યશ્રી સંધ્યા કરી રહ્યા ત્યારે, કૃ-
ષ્ણદાસે એમને અનાયાસે પુછ્યું કે, જે લોક ગંગાજીમાં પડી
આત્મઘાત કરે છે તેમની શી ગતિ થાય છે? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ
કહ્યું કે, શ્રી ગંગાજી આત્મઘાત કરનારનો સ્પર્શ કરતાં નથી, પણ
એતું મુઠકું માછલાં વગેરે પ્રાણીઓ ખાઈ જાય છે, અને વખતે
આત્મઘાતીની ગતિ.

પ્રવાહમાં ઠેલાઈને, કોઈ કિનારા ઉપર જઈ પડે
છે ત્યાં, ગીધ અને બીજાં જનાવરોનું તે ભક્ષણ
થાય છે. આત્મઘાત કરનાર, સાતજન્મસુધી આત્મઘાત કર્યા પછી,
નરકમાં પડે છે. એમ થવાથી એને આ લોક કે પરલોકનું સુખ
મળતું નથી. આ ઉત્તર સાંભળી રાણાવ્યાસે આચાર્યશ્રીને પ્રગે લાગી
કહ્યું કે, આપ મારા ઉદ્ધારને માટે પધાર્યા હો. એમ જણાય છે.
આપ અહિં ન પધાર્યા હોત, અને આત્મઘાત ન કરતો બેઠોએ

એમ ન કહ્યું હોત તો, હું આજ સંધ્યાકાળે શ્રીગંગાજીમાં ખચીત ડુબી મરવાનો હતો. આચાર્યશ્રીએ એની હકીકત પુછતાં રાણા-વ્યાસે કહ્યું કે:—

હું ગોધરાનો સાચોરો પ્રાદ્ધાણ છું. શાસ્ત્રો વગેરેનો અભ્યાસ કરી, હું એક વખત કાશીમાં આવ્યો હતો, ત્યારે સભા કરી ણીજા પંડિતો સાથે વાદ કરી જીત્યો હતો; તેથી હિંમત આવવાથી હું યાત્રાને મિષે દક્ષિણ તરફ ગયો, અને ત્યાં પણ કેટલાંએક સ્થળોમાં સભા ભરી વાદમાં જીત્યો. દિવસે દિવસે મેં મારો અભ્યાસ ભરી રાખ્યો, અને મને ગર્વ થયો કે હું પણ એક નામાંકિત પંડિત છું. તેથી ફરીથી હાલમાં કાશી તરફ આવ્યો. આજ બપોરે સભા કરી વાદ કરવા લાગ્યો પણ હું એક મુહૂર્તમાં હારી ગયો, તેથી માફ મન ધણું ઉદાસ થયું. હારીને જીવવું એ કરતાં મરવું એ બહેતર છે, અને વળી તે પણ આવા પવિત્ર ધામમાં; એમ ધારી હું શ્રી ગંગાજીમાં ડુબી મરવાના ધિરાદારી અહિં આવ્યો હતો, પણ અનાયાસે આપનો ઉપદેશ સાંભળી મારો વિચાર ફરી ગયો છે; માટે હવે તો આપ મને શરણે દેવો અને ઉપદેશ આપો.

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એને સ્નાન કરી આવવાનું કહ્યું. રાણા-વ્યાસ સ્નાન કરી આવ્યા એટલે, એને નામ મંત્ર આપી પ્રદ્ધાસંબંધ કરાવ્યો. પછી પોતાને મુકામે લેઈ જઈ, આચાર્યશ્રીએ એને ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય સમજાવ્યું; અને એને કહ્યું કે હારજીતથી ગભરાવાનું કારણ નથી. મુખ, દુઃખ, જય, પરાજય સર્વ સરખાં ગણી માત્ર શ્રીહરિને સેવવા એ દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. હારેલો માણસ જીવતો હોય તો ફરીથી જીતી શકે છે, પણ દેહત્યાગ કર્યા પછી તેમ બની શકતું નથી; માટે કદી પણ જીવતરથી કંટાળી ક્ષણિક આવેશમાં અમૂલ્ય દેહનો દ્રોહ કરવો નહિ.

अज्ञाने वा मुक्तये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥

અર્થ—અશક્ય અથવા સુશક્ય વસ્તુને વિષે સર્વથા શ્રીહરિનું શરણુ સ્વીકારવું.

પછી રાણાવ્યાસ આચાર્યશ્રીની પાસે થોડા દિવસ રહ્યા, અને ભક્તિના રહસ્યનો અભ્યાસ કરી, એણે સેવાવિધિ શીખી લીધી. પછી આચાર્યશ્રીને એને માથે સેવા પધરાવવાની વિનંતિ કરતાં, આચાર્યશ્રીએ એને શ્રીબાળકૃષ્ણજીની સેવા કરવાની આજ્ઞા આપી.

રાણાવ્યાસ આ સ્થળમાં હતા તે દરમ્યાન, કાશીમાં એક બીજી સલા થઈ ત્યાં આમંત્રણ આવવાથી, રાણા-
રાણાવ્યાસનો જય. વ્યાસ ગયા, અને થોડાજ વખતમાં તમામ પંડિ-
તોને એમણે જીત્યા. પછી રાણાવ્યાસ ત્યાંથી આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા લેઈ ગોધરે ગયા, અને ત્યાં શ્રી બાળકૃષ્ણજીની સેવા કરવા લાગ્યા.

એકકના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, રાણાવ્યાસને આચાર્યશ્રીએ ચતુઃશ્લોકી શાખવા હતી. ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તામાં રાણા વ્યાસની વાર્તા ૩૬ મી છે,

કાશીથી આચાર્યશ્રી જગન્નાથજી પધાર્યા, અને ત્યાંથી
કૃષ્ણાનદી ઉપર પંઢરપુર જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં કૃષ્ણા નદી ઉપર
મુકામ કર્યો, અને ત્યાં સપ્તાહ કરી. તે વખતે
આસપાસના વૈષ્ણવોએ આવી દ્રરિયાદ કરી કે, અમને
માયાવાદીઓ ઘણું દુઃખ દે છે, અને સતાવે છે, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ
કહ્યું કે, એ લોકોને શાસ્ત્રાર્થ કરવો હોય તો અહિં બોલાવો. તે
ઉપરથી આસપાસના માયાવાદી પંડિતો આચાર્યશ્રીની સાથે વાદ
કરવા આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ વાદમાં માયાવાદીઓને હરાવ્યા, અને
ભક્તિમાર્ગનો બોધ કર્યો; તેથી ઘણા પંડિતો અને વિદ્વાનો એમને
શરણે થયા.

કૃષ્ણા નદી ઉપર વાદની અને સપ્તાહની સમાપ્તિ કર્યા
પછી, આચાર્યશ્રી પંઢરપુર પધાર્યા. ત્યાં શ્રી વિકૃલ-
નાથજીને પોતે લગ્ન કરવાની હકીકત નિવેદન કરી,
ખેરાળુ. સેવાથી પ્રસન્ન કરી, આચાર્યશ્રી રેવાજીને ઉત્તર કાંઠે પધાર્યા. ત્યાંનાં
તીર્થોની મુલાકાત લેઈ, ગુજરાતમાં થઈ, ખેરાળુ પધાર્યા, અને

જગન્નાથ જોશીને ત્યાં મુકામ કર્યો. ત્યાં વેદનું પારાયણ કર્યું. દરમ્યાન જગન્નાથ જોશી અને એમના ભાઈએ લક્ષ્મિના અંગરૂપ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, તપ વગેરેની આચાર્યશ્રી પાસેથી સારી માહિતી મેળવી, અને પાદુકાઓની પ્રાર્થના કરતાં, આચાર્યશ્રીએ એમને પોતાની પાદુકાઓ આપી. એમ કહિવાય છે કે, હાલ સુધી એ પાદુકાઓ જગન્નાથ જોશીના ઘરમાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે તેમાં છે.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી નરોડે પધાર્યા. ત્યાં ગોપાળદાસ-
ના ઘરમાં મુકામ કર્યો, અને ભાગવતનું પારાયણ
નરોડા. કર્યું. દરમ્યાન આસપાસથી આવેલા અનેક વૈષ્ણુ-
વોને શરણે લીધા.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ગોધરે પધાર્યા, અને રાણાબ્યાસને
ગોધરા, ત્યાં મુકામ કર્યો. ત્યાં પણ પારાયણ કરી લક્ષ્મિ
વિશે ઉપદેશ આપ્યો.

નરોડામાં પ્રથમ આચાર્યશ્રીની બેઠક હતી, અને ગોધરામાં હાલ સુધી બેઠક છે.

ગોધરેથી આચાર્યશ્રી ઉજ્જૈન પધાર્યા. આ સ્થળમાં મુકુ-
ઉજ્જૈન. ન્દદાસ કાયસ્થ આચાર્યશ્રીને શરણે થયા.

મુકુંદદાસને શ્રીમદ્ભાગવતનો સારો અભ્યાસ હતો. એમણે આચાર્યશ્રીની
અનાવડી સુબોધિની ગ્રંથોનાં પણ અભ્યાસ કર્યો હતો.

ઉજ્જૈનથી આચાર્યશ્રી ફરતા ફરતા દ્વારકાં પધાર્યા. ત્યાં
દ્વારકાં. મુકામ હતો તે દરમ્યાન સિંધમાં ઉત્પન્ન થયેલા
એક રામનામના વૈષ્ણવ ઉપર આચાર્યશ્રીએ અનુ-
ગ્રહ કર્યો.

પછી આચાર્યશ્રી ભુજ થઈને લોહાર્ગલ (લાહોર)
ભુજ-લાહોર. પધાર્યા.

લાહોરમાં થોડા દિવસ બિરાજી આચાર્યશ્રી કુરૂક્ષેત્ર પધાર્યા.
પછી ગંગાઅવતરણ અને યમુનાઅવતરણ થઈને
બદરીકાશ્રમ. કેદાર પધાર્યા, અને ત્યાંથી બદરીકાશ્રમ પધાર્યા.

બહરીકાશ્રમમાં ત્યાંના પંડયાએ વામનદ્વાદશીને દિવસે ફરાળને માટે તજવીજ કરી, તેમજ કૃષ્ણદાસે તજવીજ કરી, પણ કાંઈ ફરાળને માટે મલ્યું નહિ; તેથી શ્રીઠાકોરજીની ઈચ્છાનુસાર ત્યાં વામનજીના પ્રાગટ્ય પછી આચાર્યશ્રીએ ઉત્સવાંતે ચ પારણ એ વચનને અનુસરી ત્યાં જે મુનિઅન્ન મળ્યું તે શ્રીઠાકોરજીને આરોગાવી પોતે પ્રસાદ લીધો.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી વ્યાસામાશ્રમ ગયા. ત્યાં વ્યાસજીને નમસ્કાર કરી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, હું આપની શ્રીભાગવતના પાઠમાં ન્યૂનાધિકતા. આજ્ઞાપ્રમાણે વર્ત્યો છું, પણ ભાગવતમાં બહુ ઠેકાણે પાઠ ન્યૂનાધિક દેખાય છે તે બાબત શું કરવું. એમ કહીને આચાર્યશ્રીએ બતાવ્યું કે દશમસ્કંધમાં ૪૭ મા અધ્યાયમાં (આચાર્યશ્રીના કહેવા પ્રમાણે ૩ કલ્પિત અધ્યાય કાઠી નાંખતાં ૪૪ મા અધ્યાયમાં) શ્લોક ૨૯ માં અર્ધશ્લોક ખુટે છે અને એજ સ્કંધના ૬ ઠા અધ્યાયમાં શ્લોક ૩૫ થી ૪૦ સુધીના ક્ષેપક છે. ત્યારે વ્યાસજીએ ભાગવતનું પુસ્તક હાથમાં લેઈ કહ્યું કે, શુદ્ધ પાઠ હોય તે રહો, અને આવો અને અશુદ્ધ હોય તે જતો રહો. તે વખતે જે ભાગ શુદ્ધ હતો તે રહ્યો, અને ખૂટતો હતો તે આવ્યો, અને ક્ષેપક હતો તે નિકળી ગયો, તે જોઈ આચાર્યશ્રી હર્ષ પામ્યા.

પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી હરિદ્વાર આવ્યા. ત્યાં ઘોટકયોગીનું હરિદ્વાર, ઘોટકયાગી. ઘોટકવિધાનથી મર્દન કર્યું.

આ વિષે શી કથા છે તે જાણાતું નથી.

પછી આચાર્યશ્રી કુરૂક્ષેત્રમાં આવ્યા. ત્યાં રામદાસનામને અતિગર્વિષ્ટ પંડિત આચાર્યશ્રીની સાથે વાદ કરવા કુરૂક્ષેત્ર રામદાસ. આવ્યો. તેને આચાર્યશ્રીએ વાદમાં હરાવ્યો. પછી તે પંડિત આચાર્યશ્રીને શરણે થયો.

રામાનંદ પંડિતની વાર્તા પૃષ્ઠ ૨૩૨મે આપી છે. પહેલી યાત્રા વખતે એ શરણે થયાનું જણાય છે, તેથી યદુનાથવિનયમાં આ કથાને લખેલો રામદાસ પંડિત કોઈ બીજો હશે એમ અનુમાન થાય છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૨૪૪-૪૫.

પુરુષમુદ્ધે શ્રીગિરિરાજ આવી શ્રીનાથજીનું મંદિર કરાજવા માંડયાનું શ્રીચક્ર-
નાથવિજયમાં આ સ્થળે લખ્યું છે. એ બનાવ અમે બીજી યાત્રા વખતે લખ્યો છે,
તેથી આ સ્થળે ફરીથી લખવાની જરૂર નથી.

પછી આચાર્યશ્રી વ્રજમાં આવ્યા અને શ્રીગોવર્ધનનાથજી-
નાં દર્શન કરી મહાવનમાં પધાર્યા. ત્યાં નારાયણ બ્રહ્મચારીના
ગોકુળચંદ્રમાજીનું લાલનપાલન કર્યું.

આચાર્યશ્રીનું આગમન સાંભળી નારાયણ બ્રહ્મચારીએ પોતાના ઠાકોરજીને
ભોજમાં તાતી ખીર ધરી, અને પછી આચાર્યશ્રીનાં દર્શન કરવા ગયા. આ-
ચાર્યશ્રીએ પુછ્યું કે તમારે ત્યાં દર્શનનો શો સમો છે, ત્યારે તેણે કહ્યું કે
હવડાંજ ભોજ ધરાવ્યો છે. આચાર્યશ્રી તરત એમને ઘેર દર્શન કરવા આવ્યા,
ત્યારે જણાવ્યું કે, ખીર ધણી તાતી હતી, તેથી એમણે નારાયણદાસને ઠપકો
આપી કહ્યું કે, ભગવાનની સેવા કરતાં વધારે ઉપયોગી કોઈ કામ ધારણું નહિ,
અને તેમાંજ બરોબર રહેજો અને ચિત્ત રાખવું. હું આવ્યો છું એ વાત જાણીને
તમારે સેવામાં હતાવળ કરવાની જરૂર નહોતી.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી આગ્રે (અગ્રપુર) પધાર્યા. ત્યાં નવ-
નીતપ્રિયાજીને પ્રસન્ન કરી આચાર્યશ્રી કનોજ પ-
ધાર્યા. ત્યાં દામોદરદાસે સેવન કરેલા દ્વારકાનાથજી
અને પદ્મનાભે સેવન કરેલા મથુરાનાથજીની પ્રીતિવડે સેવા કરી
આચાર્યશ્રી અલર્કપુર (અડોલ) પધાર્યા. ત્યાં સોમેશ્વરે રાત્રિને વિષે
આચાર્યશ્રીને પ્રાર્થના કરી કે આપે સંપ્રદાય સ્થાપન કર્યો. હવે
કુટુંબ સહિત આ સ્થળે નિવાસ કરો. ભૂમિતલમાં ત્રણ વૈકુંઠભૂમિ
છે, એક ચરણાદ્રિ, બીજી આ ભૂમિ, અને ત્રીજી ચંપારણ્ય. આ
સ્થળમાં ત્રણ પ્રકારનાં તુળસી થાય છે: એક વનોહાલવ, બીજી કૃષ્ણ,
ત્રીજી શ્વેત; તેમજ માલતી અને ધાત્રી (આંબળાં)
નાં વૃક્ષ પણ અહિં થાય છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ
કહ્યું કે સાફ. પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી કાશી ગયા, અને પોતાનાં
માતૃશ્રીને પગે લાગ્યા.

આ ત્રીજી યાત્રા ચાર વર્ષમાં સમાપ્ત કરી. અહિં ચક્રનાથ વિજયનો પાંચમો
અવચ્છેદ પુરો થાય છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ત્રીશ યાત્રા પછીનો વૃત્તાન્ત.

ત્યાર પછી માતાની આજ્ઞાથી અને પુરૂષોત્તમદાસ શ્રેષ્ઠિની
 કાશી. સહાયતાથી આચાર્યશ્રીએ કાશીમાં ત્રીશ હજાર
 બ્રહ્મ-ભોજન. બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવ્યું.

પછી કેશવ (આચાર્યશ્રીના ભાઈ) ના કહેવાથી, કાશીમાં
 આચાર્યશ્રી રહેતા હતા તે મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપરના મકાન આ-
 ગળ, શિષ્યોએ એક ધ્વજ ઉભી કરી, ત્યારે કેટલાએક માત્સર્ય-
 વાળા બ્રાહ્મણોએ આ કાશી વિજયધ્વજ છે એમ વાત ચલાવી; તે
 ઉપરથી કાશીના વિદ્વાનોએ આચાર્યશ્રીની સાથે વાદ કરવાની માગણી
 કરી. પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓએ વિવાદ કરવા માંડ્યો. એ વાદમાં ઘણા
 લોકો ભેગા થતા, તેથી યજ્ઞકાર્ય, સેવાકાર્ય, અને
 સભા-વાદ. ગૃહકાર્યમાં ભંગ પડવાનો સંભવ લાગ્યો. ત્યારે આ-
 ચાર્યશ્રીએ પુરૂષોત્તમદાસને ઘેર જઈ એમને એક સભા ખોલાવવાનું
 કહ્યું. ત્યારે પુરૂષોત્તમદાસે પંચગંગાઘાટ ઉપર એક સભા ખોલાવી.
 આ સભામાં રોજ વાદ ચાલવા લાગ્યો. અંતે સત્તાવીશમે દિવસે
 આચાર્યશ્રીએ ઉપેન્દ્રયતિ અને ખીજ વિદ્વાનોનો પરાજય કર્યો.

પછી પોતે રહેતા હતા તે મકાન નહાનું પડવાથી આચાર્ય-
 શ્રી પુરૂષોત્તમદાસના વિશાળ મકાનમાં રહેવા ગયા. આ સ્થળમાં
 પણ હારેલા વિદ્વાનોમાંથી કોઈ કોઈ આચાર્યશ્રીની સાથે ફરી વાદ
 કરવાને આવવા લાગ્યા, અને ખીજ વિદ્વાનોએ આચાર્યશ્રીએ જે
 દલીલો બતાવી વિજય મેળવ્યો હતો તેનો રદિયો આપનાર દલીલો
 એક પત્રિકામાં લખી મોકલી; ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેના ઉત્તરમાં

એક પત્રિકા લખી શ્રીકાશીવિશ્વેશ્વરને દ્વારે ચોડાવી,
 પત્રાવલંબન. તે વાંચીને વિદ્વાન લોકો મૌન થયા. પણ થોડા
 દિવસ પછી એ પત્રિકા કેટલાએક જગ પુરૂષોએ ફાડી નાખી,

ત્યારે પુરૂષોત્તમદાસે રાજાની આજ્ઞાથી એમનો તિરસ્કાર કર્યો. ત્યારે ખળ પુરૂષોએ આચાર્યશ્રીના ઉપર અભિચાર પ્રયોગ કરવા માંડ્યા.

હારેલા વિદ્વાનોમાંનો એક વિદ્વાન્ શ્રીવિશ્વેશ્વરના દેરામાં જઈ ધરણું ઘાલી બેઠો, અને શ્રીમહાદેવજીને પ્રાર્થના કરી કે, આપે શ્રીશંકરાચાર્યજીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને બ્રહ્મના નિરાકાર સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. એ મતનું ખંડન કરી આચાર્યશ્રીએ સાકાર બ્રહ્મ સ્થાપન કર્યું. માટે એ બાબતમાં આપનો જે અભિપ્રાય હોય તે કહો, ત્યારે શ્રીવિશ્વેશ્વરના લિંગમાંથી નીચે પ્રમાણે શબ્દો નિકળ્યા.

સત્યં સત્યં ચ સત્યં ચ સત્યં શ્રીવલ્લભોદિતમ્ ॥

પ્રવર્ત્તા ચ પ્રવર્ત્ય ચ પ્રવર્તેત પુનઃ પુનઃ ॥

પ્રવર્તય શંકરં પ્રતિ ॥

અર્થ—શ્રીવલ્લભે કહેલું છે તે સત્ય છે, સત્ય છે, સત્ય છે. પ્રવર્તાવનાર સત્ય છે, અને પ્રવર્તાવવાની વસ્તુ પણ સત્ય છે, માટે તે વારંવાર પ્રવર્તે. (અને તે) શંકરના મતની સામે ફેલાઓ.

એ શબ્દો સાંભળીને ધરણું ઘાલનાર વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ અને બીજા જેઓ ત્યાં હાજર હતા તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા.

જે પત્ર આચાર્યશ્રીએ શ્રીકાશીવિશ્વેશ્વરના દેવાલયને દ્વારે ચોડાવ્યો હતો તે પત્રને પત્રાવલંબન કહે છે. તે ગદ્ય પદ્યાત્મક છે. મી. ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીદાસે છપાવેલા બૃહસ્પતિસરિત્સાગર નામના પુસ્તકના બીજા ભાગમાં તે ગ્રંથ પૃષ્ઠ ૭૬ થી શરૂ થાય છે.

“ પત્રાવલંબન ” ના છેલ્લા પાંચ શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

પત્રાવલંબન. તત્ત્વ કૃષ્ણપ્રસાદેન માયાવાદો નિરાકૃતઃ ।

અવૌદિકો મહાદેવસ્તત્ર સાક્ષી ન સંશયઃ ॥૧॥

યે વૌદિકા મહાત્માનસ્તેષાં ચાનુમતિસ્તથા ।

અવેદાવેદ્ય મનુતે મયા ચોપેક્ષિતઃ પુનઃ ॥૨॥

સ્થાપિતો બ્રહ્મવાદો હિ સર્વવેદાંતગોચરઃ ।
 કાશીપતિસ્ત્રિલોકેશો મહાદેવસ્તુ તુષ્યતુ ॥૩॥
 કસ્યાચિત્સ્વથ સંદેહઃ સ માં પૃચ્છતુ સર્વથા ।
 ન ભયં તેન કર્તવ્યં બ્રાહ્મણાનામિયંગતિઃ ॥૪॥
 હિંદિસ્તૃ વાદિતો દ્વારિ વિશ્વેશસ્ય મયાત્રહિ ।
 વિદ્વાદ્ધિઃ સર્વથા શ્રાવ્યં તે હિ સન્માર્ગરક્ષકાઃ ॥૫॥

અર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની કૃપાથી મેં માયાવાદ કે જે વેદવિરુદ્ધ છે તેનું ખંડન કર્યું છે. માયાવાદ વેદવિરુદ્ધ છે; એ વિષયમાં કોઈએ સંશય રાખવો નહીં, કારણ કે માયાવાદના વેદ વિરુદ્ધપણામાં શ્રીમહાદેવજી સાક્ષી છે. જેઓ વેદ ઉપર આસ્થાવાળા મહાત્મા પુરૂષો છે તેઓની આ કામમાં સંમતિ છે. વેદને નહીં જાણનારો કોઈ માણસ આ વાતને નહિ સ્વીકારે તેની હું ફરીથી ઉપેક્ષા કરું છું. સઘળા ઉપનિષદોથી સિદ્ધ થતા બ્રહ્મવાદનું મેં સ્થાપન કર્યું છે, તેથી કાશીના પતિ ત્રિલોકનાથ મહાદેવ સર્વથા પ્રસન્ન હજો. મારા લખેલા વિષયમાં જે કોઈને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તો તેણે સઘળી રીતે મને પૂછવું. પૂછવા આવતાં ખડીવું નહીં. કારણ કે સારાસાર તત્ત્વનો ભય વગર વિચાર કરવો એ બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય છે. આ શ્રીવિશ્વનાથજીના દરવાજામાં મેં જે પત્ર ચોડેલો છે તે ડંકો જળવ્યો છે એમ સમજવું. આ ડંકો વિદ્વાનોએ સર્વથા સાંભળવો, કારણ કે વિદ્વાનો વેદમાર્ગનું રક્ષણ કરનારા છે.

ટીકા—ઉપરના પહેલા શ્લોકની બીજી લીટીમાં મહાદેવ સ્તત્ર સાક્ષી ન સંશયઃ એ શબ્દો છે, તે વરાહપુરાણના નીચેના શ્લોકોના સંબંધમાં લખ્યા હોય એમ જણાય છે.

ત્વં ચ રુદ્ર મહાવાહો મોહશાસ્ત્રાણિ કારય ॥
 અતધ્યાનિ વિતધ્યાનિ દર્શય સ્વ મહાભુજ ॥
 પ્રકાશં કુરુ ચાસ્ત્પાનમપ્રકાશં ચ માં કુરુ ॥

અર્થ—(ભગવાન્ કહેછે કે), હે રૂદ્ર, હે મહાબાહો, તમે મોહશાસ્ત્ર બનાવો, અને હે મોટી ભુજવાળા તમે જે સત્ય છે તેને અસત્ય તરીકે બતાવો. તમે તમારા રૂદ્રસ્વરૂપ અથવા અહં-કારનો પ્રકાશ કરો, અને મારા શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપને છુપાવો.

અથવા એમ પણ હોય કે પૃષ્ઠ ૨૭૮ મે સત્યં સત્યં ચ ઈત્યાદિ શ્લોક લખ્યો છે તેને ઉદ્દેશીને ઉપરના શબ્દો લખ્યા હોય.

આ પત્રાવલંબન ગ્રંથ બાબત ગોપાલદાસ પોતાના વલ્લભમીડાંમાં લખે છે કે
“ પત્રાવલંબે પંડિત જત્યા, માયિક મત માતંગ. ”

આ કાશીના વાદ વખતે આચાર્યશ્રીએ આણુભાષ્ય રચવું નહોતું, એમ નિઝ વાર્તાના અને બેઠકના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે. એ ભાષ્ય, આ વાદમાં આચાર્યશ્રી જત્યા પછી, રચ્યાનું અનુમાન થાય છે.

બૃહસ્પતોત્તરસરિત્સાગરના બીજા ભાગમાં પત્રાવલંબન ગ્રંથને છેડે સંવત્ ૧૫૪૬ ની સાલ છાપી છે. શ્રીયદુનાયકિજય ગ્રંથ ઉપર આધાર રાખવામાં આવે તો, એ સાલ ખરી કહી શકાય નહિં.

પછી આચાર્યશ્રીએ હરિવંશનો પાઠ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને પોતાના શિષ્ય કર્યા.

તે પછી પોતાની ભાર્યાને આચાર્યશ્રીએ ગર્ભાધાનાદિ ગર્ભાધાન. સંસ્કાર કર્યા.

આચાર્યશ્રીના સસરા ભાગવત સંપ્રદાયી હતા. એમણે આ વખતે પોતાની સઘળી સમૃદ્ધિ તથા પંચદેવની પૂજા દેવભટ્ટે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યું. આચાર્યશ્રીને સ્વાધીન કરીદીધી, અને પોતે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યું. પંચપૂજા પૈકી શ્રીગોકુલેશ્વરનું સ્વરૂપ હતું તે આચાર્યશ્રીએ પોતાની પાસે રાખી બીજાં સ્વરૂપોને શ્રી ગંગાજીમાં પધરાવ્યાં.

પછી મહેશની આજ્ઞાથી આચાર્યશ્રી ચરણાદ્રિમાં આવ્યા. ત્યાં શંકરકર્મ નામનો પંડિત સાંપ્રદાયિક વિષયમાં સંસ્કારમાં. વાદ કરવા આવ્યો તેનો આચાર્યશ્રીએ પરાલબ્ધ કર્યો.

દરમિયાન આચાર્યશ્રીના શિષ્યોએ અડેલમાં મકાનો વગેરે તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, તેથી આચાર્યશ્રી અડેલ આચાર્યશ્રીનું અડેલમાં આગમન. પધાર્યા, અને ત્યાં વાસ કર્યો.

અડેલનું શાસ્ત્રીય નામ અલકૃપુર છે. આ ગામ અલાહાબાદ જિલ્લામાં ચમુના નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર એક ઊંચી જગાપર છે. આ સ્થળ અડેલ. આગળ ગંગા અને ચમુનાનો સંગમ થાય છે. સન ૧૮૮૧ ના વસ્તી પત્રક મુજબ તેમાં ૭૫૫ માણસની વસ્તી હતી. પૂર્વે આ સ્થળે કોઈ મ્હોટું નગર હતું પણ તેનો નાશ થઈ ગયો હતો. આ ગામના કેટલાએક બાગને અકબર બાદશાહે ફરીથી બંધાવી તેનું નામ જલાલાબાદ પાડ્યું હતું, પણ એ નામ હાલમાં બોલાતું નથી. (Imperial Gazetteer by W. W. Hunter Vol. I.)

આચાર્યશ્રી આ ગામમાં વસ્યા તે વખતે પણ એ એક નહાનું ગામડું હતું.

અડેલમાં બિરાજી આચાર્યશ્રીએ બીજા શ્રેણી રચવા માંડ્યા.

પછી ત્યાંથી આચાર્યશ્રી એક વખત વ્રજયાત્રા કરવા પધાર્યા. ત્યાંથી આશ્રમ તરફ જતાં વચમાં ગૌઘાટ ઉપર મુકામ કર્યો. આ ઘાટ ઉપર સુરદાસ કવિ રહેતા હતા. એ સારાં પદો કરતા, સ્વામી તરીકે કંઠિયો બાંધતા, અને એમણે ઘણા સેવકો કર્યા હતા.

આચાર્યશ્રી ગૌઘાટ ઉપર બિરાજતા હતા, ત્યારે સુરદાસજી એમનાં દર્શન કરવા આવ્યા.

આચાર્યશ્રીએ એમનો સત્કાર કરી એમને ભગવદ્દયશ ગાવાનું કહ્યું, ત્યારે સુરદાસજીએ નીચેનું પદ ગાયું.

પદ રાગ ધનાશ્રી.

હો હરિ સખપતિતનકો નાયક ॥

કો કરી સકૈ બરાબરી મેરી ॥

ઇતને માનકો લાયક ॥૧॥

જો તુમ અજામેલિ સોંકીની, જો પાતી લિખ પાઞી ॥

હોય વિશ્વાસ લલૌ જિય અપને, ઔર પતિત બુલાજી ॥૨॥

સિમિટે જહાંતહાં તે સખ કોજી, આય જુરે એક ઠૌર ॥

અબકે ઇતનેં આનિ મિલાજિં ઘેર દૂસરી ઔર ॥૩॥

હોડાહોડી મન હુલાસ કરિ, કરે પાપ ભરિ પેટ ॥

સબહિન લે પાય ન પરિ પરિ હોં, યહી હમારી ભેટ ॥૪॥

એસી કિતનીક બનાજિં પ્રાન પતિ, સુમર ન હૈ ભયો આડો ॥

અબકીવેર નિવાર લેજિ પ્રભૂ, સુરપતિતકો ટાંડો ॥૫॥

અર્થ—હે હરિ હું સર્વ પતિતોનો સરદાર છું. પતિતપણામાં મારી બરાબરી કોઈ કરી શકે એમ નથી. એટલા બધા માનને હું લાયક છું. આપે અબ્મિલનો જેવો ઉદ્ધાર કર્યો તેવો ઉદ્ધાર કરવાનું ખાત્રી પત્રક લખી આપો તો, હું જીવને આપનો સારી પેઠે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય, અને તેમ થયેથી હું મારા જેવા બીજા પતિતોને પાવન થવા બોલાવું. લોકો સંકોચાઈને જીદે જીદે ઠેકા-જીદી એક જગાએ લેગા થઈ જુરે છે. હાલમાં તો એટલાનોજ હું આપની સાથે મેળાપ કરાવું. પછી બીજી વખત બીજાઓને મેળવીશ. દેખાદેખીથી લોકો ખુશીથી પાપવડે પેટ ભરે છે. હે પ્રભુ, હું બધા હીન લોકોને લેઈને આપને પગે પડું છું, એજ મારી ભેટ છે. હે પ્રભુ, હું આવી પ્રાર્થનાઓ કેટલી બનાવું.

હે પ્રાણપતિ તેમ કરવામાં પણ (પાપાચરણનું) સ્મરણ આડું આવે છે.

હે પ્રભુ આ વખત ઉદ્ધાર કરો. હું સુરદાસ પાપીઓનો સમૂહ છું.

વળી સુરદાસજીએ બીજું પદ પણ એજ રાગ (ધનાશ્રી) નું ગાયું.

प्रभूमें सब पतितनको टाँकौ ॥

और पतित सब दौसचारिके, मैंतो जन्मतहीको. प्रभुमे.

એ સાંભળી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તમે સુર હોઈને આવો ભય (ધિધિયાટ) શા માટે રાખો છો. નિર્ભયપણે હરિના ગુણ ગાશો, એટલે શ્રીહરિ ખચીત પ્રસન્ન થશે, ત્યારે સુરદાસજીએ

કહ્યું કે, હું આપના કહેવાની મતલબ સમજતો નથી. આપે લક્ષિત માર્ગ સ્થાપન કર્યો છે, તો મને શ્રીહરિની લક્ષિતનું રહસ્ય સમજાવો. અને આપ શરણે લ્યો. ત્યારે દામોદરદાસે એમને સ્નાન કરી આવવાનું કહ્યું; તેથી સુરદાસજી સ્નાન કરી આવ્યા. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એમને પ્રથમ નામમંત્ર આપી, બ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યો, અને તુળસીની માલાઓ પહેરાવી. બ્રહ્મસંબંધનો અર્થ સમજાવતાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, આજથી તમારે એવી ભાવના રાખવી કે હું અને મારું સર્વસ્વ પ્રભુનું જ છે. હવે જેને મારું કે હું શબ્દ લાગુ પડી શકે એવું કાંઈ રહ્યું નથી. હું પ્રભુનો જ દાસ છું; મારે નિરંતર પ્રભુના ચશનું વર્ણન કરીશ. મારામાં જે કાંઈ દોષ હોય તે પણ મેં પ્રભુનેજ અર્પણ કર્યા છે, તેથી હવે હું પતિત નથી. પ્રભુએ મારો અંગીકાર કર્યો છે, તેથી હવે મારે કોઈ પ્રકારનો ભય નથી. હું બ્રહ્મનોજ અંશ છું તેથી બ્રહ્મરૂપ થવામાં કાંઈ અડચણ નડવાની નથી.

લૌકિક પુરૂષોના ગુણ ગાવાથી કેટલીએક વખત આનંદ થાય છે, પણ તે કરતાં અધિક આનંદ પ્રભુના ગુણનું જ્ઞાન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે; તેટલાજ માટે શુકદેવજી જેવા જ્ઞાનીઓ પણ પ્રભુના ગુણોનું જ્ઞાન કરે છે.

तस्मात्सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ॥

सदानंदपरैर्गेयाः सच्चिदानंदता ततः

ની. લ. ૧૦.

અર્થ—માટે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરી જેઓનો પ્રભુએ પોતામાં નિરોધ કરેલો છે, તેવા લોકોએ નિરંતર ભગવાનના ગુણોજ ગાવા. તેમ કરવાથી સચ્ચિદાનંદપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

સુરદાસે એ બોધ ગ્રહણ કરી તે દિવસથી શ્રી હરિના ગુણ ગાવાનો નિશ્ચય કર્યો. સુરદાસ આચાર્યશ્રીને શરણે થયા બેઠા, એમના શિષ્યો પણ આચાર્યશ્રીને શરણે થયા.

સુરદાસના ઉપર અનુગ્રહ કરી, આચાર્યશ્રી ગોકુળમાં પધાર્યા, અને ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા. તે પછી સહકુ-
 ગોકુલ. દુંબ શ્રી ગિરિરાજજી ગયા. ત્યાં નવા મંદિરમાં શ્રી
 ગોવર્ધનધરને વૈશાખ સુદ ૩ ના રોજ પધરાવવાના હતા, તેથી
 આચાર્યશ્રીએ વૈષ્ણવો વગેરેને કંકોતરીઓ લખી નોંતર્યા. હજારો
 વિદ્વાનો, વૈષ્ણવો, સંત, સાધુ અને વૃન્દાવનના મહંતો આ ટાણે
 ત્યાં ભેગા થયા. આ અરસામાં કૃષ્ણદાસ (અધિકારી) ને આચા-
 ર્યશ્રીએ શરણે લીધો.

શ્રી ગોવર્ધનનાથજીની સ્થાપના કરવાને માટે કૃષ્ણભટ્ટને
 શ્રીગોવર્ધનનાથજીની આચાર્ય નિમી, અને ગણિતમાં હરિમિશ્રને પ-
 સ્થાપના. સંદ કરી, આચાર્યશ્રીએ ગિરિરાજજી ઉપર એક
 યજ્ઞ કર્યો, અને વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ના રોજ નવા
 મંદિરમાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજીની સ્થાપના કરી (પ્રતિષ્ઠા કૃતા); અને
 કૃષ્ણદાસને અધિકારી નિમ્યા. સેવાને માટે માધવેન્દ્રયતિ અને એ-
 મના શિષ્યોને નિમ્યા. પાકને માટે ઐદીચ્ય બ્રાહ્મણોને નિમ્યા.
 બીજા કામને માટે હરિ અને રામદાસની નિમણુંક કરી. મંદિરના
 રક્ષણને માટે વિરક્ત વૈષ્ણવો અને વ્રજવાસીઓની નિમણુંક કરી,
 અને ગાયનને માટે કુંભનદાસની યોજના કરી.

પછી પૂર્ણમણી ક્ષત્રી, જેણે આ નવીન મંદિર બંધાવ્યું હતું,
 તેણે શ્રીગોવર્ધનનાથજીને ચંદન અને દ્રવ્ય અર્પણ
 પૂર્ણમણી. કર્યું. પછી ત્યાં આવેલા વિદ્વાનો, સંત, સાધુ અને
 મહંતોનો આચાર્યશ્રીએ દાનમાનાદિથી સારો સત્કાર કર્યો.

આ પ્રતિષ્ઠા શ્રીગોપીનાથજીના જન્મ પહેલાં થયેલી જણાય છે. શ્રીગોવ-
 ર્ધનનાથજીનું મંદિર સંવત્ ૧૫૭૬ ના વૈશાખ સુદ ૩ ના રોજ પુરૂં થયું હોય એમ
 અન્ય પુસ્તકો ઉપરથી માલમ પડે છે. પણ શ્રીયદુનાથવિજય ઉપરથી જણાય
 છે કે, આ મંદિર પુરૂં થતાં પહેલાં તેમાં શ્રીગોવર્ધનનાથજીને પધરાવવામાં
 આવ્યા હતા.

ઉપર લખેલા કુંભનદાસજી ભગવાનના અનન્ય ભક્ત હતા. તે ગોવર્ધન પર્વ-
 તની પાસે જીમનાવતા ગામમાં રહેતા હતા, અને એમની ધરતી પારાસોલીમાં ચંદ

સરોવર ઉપર હતી, ત્યાં એ ખેતી કરતા. જમીન થોડી હતી અને વસ્તાર ઘણો હતો તેથી એ પોતાના દિવસો ઘણી ગરીબાઈમાં ગાળતા, તોપણ કોઈ દિવસ દ્રવ્યની ઈચ્છા કરતા નહિં. એ ઘણા રસિક કવિ હતા, અને શ્રીગોવર્ધનનાથજીના આગળ નિત્ય નવાં નવાં પદ જોડીને ગાતા. એમના પદોથી લોકો એટલા બધા આનંદમાં મગ્ન થતા કે, તે ઉતારી લેઈ ભાવથી મ્હોડે કરતા. એમ કરતાં કરતાં, દેશાધિપતિના કલાવંતો (ગવૈયા) એ આ પદો ગાવા માંડ્યાં. એક વખતે એક ગવૈયાએ દેશાધિપતિના આગળ એક પદ ગાયું, તે સાંભળીને દેશાધિપતિ ઘણો ખુશ થયો, અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, એવા ભક્તો પણ દુનિયામાં થઈ ગયા છે કે જેમને ખુદ ખુદાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં. પછી કુંભનદાસ ક્યારે થઈ ગયા એ વિષે દેશાધિપતિએ પુછ્યું, ત્યારે ગવૈયાએ કહ્યું કે તે હાલમાં હયાત છે. તે ઉપરથી કુંભનદાસને બોલાવવાને દેશાધિપતિએ મ્યાના પાલખી વગેરે સ્વારી મોકલી, અને એક કારભારીને કહ્યું કે કુંભનદાસજીને અહિં પધરાવી લાવો. ત્યારે તે કારભારીએ જીમનાવતામાં આવી કુંભનદાસને પધારવાની વિનંતિ કરી. કુંભનદાસે કહ્યું કે, મારે દેશાધિપતિનું કામ નથી, તેથી હું આવતો નથી. ત્યારે કારભારીએ કહ્યું કે, આપ પધારો, નહિં તો એ બળથી આપને ત્યાં બોલાવશે; માટે આ રથમાં કે મ્યાનામાં બેસી પધારો. કુંભનદાસે વિચાર કર્યો કે, હાકેમના જેર આગળ આપણું જેર ફાવવાનું નથી, માટે હાકેમની પાસે જઈ આવવું એ ઠીક છે, એમ ધારી એમણે કહ્યું કે, મારે કાંઈ વાહનની જરૂર નથી, તમે એક માણસ મારી સાથે આપો, હું ચાલતો દેશાધિપતિને મુકામે આવીશ. પછી તે કારભારીએ એક માણસ એમને આપ્યું. તેની સાથે કુંભનદાસ ફત્તેહપુર સીકરી ગયા. જોડેના માણસે વરદી આપતાં, દેશાધિપતિએ એમને પોતાના તંબુમાં બોલાવ્યા અને કાંઈ પદ ગાવાનું કહ્યું.

આ તંબુ ઘણો કિંમતી હતો, અને એમાં ચારે તરફ સાચાં મોતીનાં કુમતાં હતાં. તે જોઈ કુંભનદાસે નીચે પ્રમાણે પદ ગાયું.

પદ. રાગ સારંગ.

મક્તનકૌ કહા સીકરી કામ ॥

આવત જાત પન્હૈયા દૂટી વિસર ગયો હરિનામ ॥૧॥

જાકો મુલ્લ દેલે દુઃખ લાગે તાકો કરન પરી પરનામ ॥

કુંભનદાસ લાલ ગિરિધર ત્રિન યહ સબ શૂઠૌ ધામ ॥૨॥

અર્થ—ભક્તને સીકરી જવાનું શું કામ હોય ? જવા આવવામાં જોડા દુટી ગયા, અને હરિનું નામ વિસરી ગયો; જેનું મુખ જોવાથી દુઃખ થાય તેને પ્રજ્ઞામ કરવા પડ્યા. હે કુંભનદાસ, શ્રી ગિરિધરલાલ (ભગવાન) સિવાય આ સવળો રાજ-વૈભવ છે તે જુઠો છે.

એ સાંભળી દેશાધિપતિ વિસ્મય પામ્યો, અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ભક્ત-જનને કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ હોતો નથી, તેથી તે દુનિયામાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. પછી કુંભનદાસનો દેશાધિપતિએ કાંઈ સત્કાર કરવાનો વિચાર જણાવ્યાથી, કુંભનદાસે તે સ્વીકારવાની ના પાડી, ત્યારે કુંભનદાસને દેશાધિપતિએ રજા આપી.

એક વખત રાજા માનસિંગ લડાઈમાં વિજય મેળવી આગ્રેથી મધુરા આવ્યા, અને ત્યાંથી વ્રજયાત્રાને માટે ગયા. શ્રીગોવર્ધનનાથજીના મંદિરમાં દર્શન કરી પોતે ધાણા પ્રસન્ન થયા. તે વખતે કુંભનદાસજી નવાં નવાં પદ કરી ગાતા હતા તે સાંભળી રાજા આનંદમાં લીન થયા. પછી મુકામે આવી કુંભનદાસની ખાનગી મુલાકાત લેવાનો વિચાર કરી, બીજે દિવસે છટી સ્વારીએ કુંભનદાસને મુકામે પાસાસોલી ગયા. ત્યારે કુંભનદાસ સ્નાન કરી તિલક કરવાની તૈયારી કરતા હતા. રાજાને આવેલા જોઈ, પોતાની જુપડી બહાર આવી, ઘાસ કંપર રાજાને બેસાડ્યો. કુંભનદાસ ઐટલા બધા ગરીબ હતા કે તિલક કરવાને એમની પાસે ખાપ પણ નહોતી, તેથી એ હસ્મેશ પોતાની ભત્રિજાને એક પરિયામાં પાણી લાવવાનું કહેતા. ભત્રિજા પરિયામાં પાણી લાવતી તેમાં પોતાનું મુખ જોઈ કુંભનદાસ તિલક કરતા. રાજા માનસિંગના સત્કારમાં ગૂંથાયાથી, પરિયામાંનું પાણી સુઈ ગયું. માનસિંગને બેસાડી કુંભનદાસે પોતાની ભત્રિજા પાસે આરસી મંગાવી, ઐટલે ભત્રિજાએ કહ્યું કે શું આરસી પરિયો પી ગયો ? ત્યારે કુંભનદાસે હા કહી. ઐટલે રાજા માનસિંગ પોતાના ખજતામાંથી આરસી કઢાવી કુંભનદાસના આગળ ધરી. ત્યારે કુંભનદાસે કહ્યું કે મારે તમારી સોના રૂપાથી જોડલી આરસીનું કાંઈ કામ નથી. મારે ઘર છાણુ માટીનું છે, તેમાં આવી આરસી રાખું તો કાંઈ દિવસ એને માટે કોઈના જીવનું જોખમ થાય. એમ કહી કુંભનદાસે પરિયામાં જોઈ તિલક કર્યું. ત્યારે રાજા માનસિંગ મોહોરોની એક થેલી કુંભનદાસના આગળ મુકી તે સ્વીકારવાનું કહ્યું, ત્યારે કુંભનદાસે કહ્યું કે ધન તો મારે જોઈએ નથી, આ ખેતીનું ધાન આવે છે તેજ મારે ધન છે. આ ખેતરમાં પેલાં ચાર ગ્રાહ છે; તે જુદી જુદી રીતમાં જુદાં જુદાં રૂણો પુરાં પાડે છે; અને ખેતીમાંથી ધાન આવે છે. અમારા હદર પોષણને માટે જે જોઈએ તે છે, તો અમારે ખીજ ઉપાધિ બહારવાનું કામ નથી. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, આ ગામ હું તમને લખાવી આપું. ત્યારે કુંભનદાસે કહ્યું કે, હું કાંઈ શ્રાદ્ધજી નથી કે તમારી પાસેથી દાન લેજ; ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે આપ કાંઈપણ આજ્ઞા કરો. ત્યારે કુંભનદાસે પૂછ્યું કે, હું કહું તે આપ કરશો ? ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે હા. ત્યારે કુંભનદાસે કહ્યું કે, તમારે મારી પાસેથી શ્રીહરિનું ગુણ ગાન સાંભળવું હોય તો સાંભળવું, પણ કોઈપણ વસ્તુ મને લેવાનું કહેવું નહિ. ત્યારે રાજા માનસિંગે કહ્યું કે, તમને ધન્ય છે. માયાના ભક્ત તો તમામ લોક છે, પણ આપ તો શ્રીભગવાનનાજ ભક્ત છો. પછી રાજા માનસિંગ કુંભનદાસને પગે લાગી ત્યાંથી ગયા.

કૃષ્ણદાસ અધિકારી એ જ્ઞાતે કલુષી હતા. એમના પિતા ગુજરાતમાં ચલોતરા

કૃષ્ણદાસનું
બાળચરિત્ર.

(ચલોડા ધોળકા તાબાનું તો ન હોય ?) ગામના મુખી હતા.
કૃષ્ણદાસનો જન્મ થયા પછી એમનો પિતા દેરા દેરાંતરથી આ-
વતા નેશીઓ અને પેટિતોને કૃષ્ણદાસનાં સઘળાં લક્ષણ પુછતો.

ત્યારે તેઓ કહેતા કે, એ છોકરો તમારા વ્યવહારના કામનો નહિ થાય. એ શીહરિનો
બક્ત થશે, અને એ તમારા ઘરમાં રહેવાનો નથી. કૃષ્ણદાસ પાંચ વરસના થયા
ત્યારથી એમનું મન કથા વાત્તા તરફ વળ્યું. જે દિવસે એમનાં માળાપ કથા વાત્તા
સાંભળવા જવા ના દેતે દિવસે એ જ્ઞાનપાન કરે નહિ. ત્યારે માતાપિતાએ એ-
મને કથા વાત્તામાં જતા અટકાવવાનું છાડી દીધું. પછી કૃષ્ણદાસે સાધુ અને વેરા-
ગીની સંબંધ કરવા માંડી. એમ કરતાં કરતાં કૃષ્ણદાસ ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમરના
થયા. તે અરસામાં એ ગામને પાદર એક વણઝારો કરિયાણું વેચવાને આવ્યો.
તેણે રૂ. ૧૪૦૦૦) નું કરિયાણું વેચ્યું. કૃષ્ણદાસના પિતાએ ગામ-
ના કોળી વાઘરીને બોલાવી વણઝારાના રૂ. ૧૪૦૦૦) ની ચોરી

કરાવી. એ રૂપિયામાંથી રૂ. ૧૩૦૦૦) કૃષ્ણદાસના બાપે રાખ્યા, અને રૂ. ૧૦૦૦)
ચોરીને વહેંચી આપ્યા. આ વાત કૃષ્ણદાસે જાણી, ત્યારે એમના પિતાને કપકો આ-
પી કહ્યું કે, આ કામ તમે ખોટું કર્યું; માટે બધા રૂપિયા વણઝારાને બોલાવીને પાછા
આપો. ત્યારે બાપે કૃષ્ણદાસને મારચો અને કહ્યું કે આ વાત કોઈના આગળ
કહીશ નહિ. ત્યારે કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે તમે ખરાબ થશો માટે લીધેલા પૈસા
પાછા આપી દો.

બીજે દિવસે સવારમાં વણઝારો રોતો રોતો કૃષ્ણદાસના પિતા મુખી હતા
વણઝારાની ફરિયાદ. તેમના આગળ ફરિયાદ કરવા આવ્યો. ત્યારે મુખીએ કહ્યું કે,

તમે જોખમ સાથે ગામ બહાર શું કરવા રહ્યા, તમારે ગામમાં
મુકામ રાખવો હતો. એમ કહી માણસ મોકલી વણઝારાને ગામ બહાર કઢાવી
મુક્યો. એ વણઝારાને રોતો રોતો ગામ બહાર જતો નેઈ, કૃષ્ણદાસને દયા આવી,
તેથી મનમાં વિચાર કર્યો કે, મારા બાપનું જે થવાનું હશે તે થશે, પણ આ
વણઝારો પરદેશી છે તેનું બહું કરવું નેઈએ. એમ વિચારી તે વણઝારાની કંડે કંડે
થોડે છેટે જઈ વણઝારાને ઉભો રાખી, કૃષ્ણદાસે એકાંતમાં કહ્યું કે, તારી ચોરી મારા
બાપે કરાવી છે, એક હજાર રૂપિયા ચોરને આપ્યા છે, ને બાકીના રૂપિયા એમણે
રાખ્યા છે, પણ મારો બાપ આ ગામનો હાકેમ છે તેથી તને અહિં દાદ નહિ
મળે, માટે તું બાદશાહ પાસે જ, અને એવી રીતે ફરિયાદ કર કે, મારા બાપના કે
ચોરના કોઈના પ્રાણ ન જાય. તું એમ કરીશ તો મને બોલાવેથી, હું ખરેખરી
હકીકત કહીશ.

તે ઉપરથી વણઝારાએ રાજનગર (અમદાવાદ) જઈ ફરિયાદ કરી તે ઉપરથી રાજનગરમાં ફળ્લુદાસ અને એમના બાપને પકડાવી મગાવી પુછ્યું. ફળ્લુદાસના બાપે પ્રથમ ઈનકાર કર્યો, પણ ફળ્લુદાસે સઘળી હકીકત કહી દીધી, તેથી રાજનગરે રૂ. ૧૪૦૦૦ પાછા આપવાનો હુકમ કર્યો.

તેથી ફળ્લુદાસના બાપને બધા રૂપિયા આપવા પડ્યા. ફળ્લુદાસ સાચું જાણ્યો તેથી એના પિતાને એની પ્રાર્થનાથી કોઈ સન્ન કરવામાં ન આવી, પરંતુ રાજનગરે ફળ્લુદાસને પોતાની તહેનાતમાં રાખવાનો આશ્રય કર્યો, ત્યારે ફળ્લુદાસે કહ્યું કે, સાચા જોડો કોઈને ગમતો નથી, માટે હું તો વેરાગી થવાનો વિચાર કરું છું. પછી ફળ્લુદાસ પોતાના પિતાને ઘેર ગયા.

ઘેર ગયા પછી થોડા દિવસમાં બીજા મુખીની નિમણૂક થઈ તેથી ફળ્લુદાસનો પિતા ફળ્લુદાસના ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયો. તેણે ફળ્લુદાસને કહ્યું કે તું એવો પાક્યો કે મારા પૈસા અને મારી હાકેમી ગઈ. હવે હું શું ખાઈશ ? ત્યારે ફળ્લુદાસે કહ્યું કે હાકેમી ગઈ એ સાચું થયું કે હવેથી તમને આવાં પાપ કમો કરવાનું મન નહિ થાય. તમે કણબી છો તો જમીન ખેડી નિર્વાહ કરી શકશો માટે નિર્વાહની ફીકર રાખતા નહિ. ત્યારે બાપે કહ્યું કે તું ફકીર છે તેથી તે મને ફકીર કર્યો. માટે હવે તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જ કે મારે દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ. તારે જે ખરચી જોઈતી હોય તે લે. ત્યારે ફળ્લુદાસે કહ્યું કે ભગવાન સઘળા જગતનું પોષણ કરે છે તે માટે પોષણ કરશે; માટે મારે તમારી પાસેથી કોઈ જોઈવું નથી, એમ કહી એ પોતાના પિતાને પગ લાગી ત્યાંથી નિકળ્યા. કેટલાંએક વર્ષ તીર્થયાત્રા અને સાધુ સંતની સંજોગમાં ગાળી ફળ્લુદાસ મથુરામાં આવ્યા. ત્યાં એમણે દેવદમનના પ્રાકટ્યની ફળ્લુદાસ પિતાને જોડી ગયા. અને, અને થોડા દિવસમાં મંદિરમાં પધરાવવાની વાત સાંભળી ફળ્લુદાસ દેવદમનનાં દર્શન કરવા ગયા.

ત્યાં આચાર્યશ્રી પધારેલા હતા એમને શરણ થઈ પોતાની પૂર્વ કથા બધી કહી બતાવી તે સાંભળી આચાર્યશ્રી પ્રસન્ન થયા.

પૂરણમહો બંધાવેલું મંદિર તૈયાર થતાં આચાર્યશ્રીએ બંગાળી બ્રાહ્મણોને શ્રી ગોવર્ધનનાથજીની સેવાનું કામ સોંપ્યું, અને ફળ્લુદાસને દેશ ભેટ ઉધરાવવાનું કામ. પરદેશથી ભેટ ઉધરાવી લાવવાનું કામ સોંપ્યું. ફળ્લુદાસ ભેટ ઉધરાવી લાવી બંગાળીઓને આપતા. તેઓ તેમાંથી થોડો ભાગ ખરચ કરતા અને બાકીના પૈસા વૃન્દાવનમાં એમના ગુરૂને ત્યાં મોકલી દેતા. સારાં વસ્ત્ર કે દાગીનાની પણ એજ રીતે વ્યવસ્થા કરતા. શ્રીગોવર્ધનનાથજીને ભોગ ધરાવતી વખતે બંગાળી મુખિયા પોતાની ચાટલીમાં એક દેવીની મૂર્તિ રાખતો તે દેવીને કાઢી ઠાકોરજીની પાસે પધરાવી તેને ભોગ ધરાવતો.

એક વખત કૃષ્ણદાસ દ્વારકા તરફથી ભેટ ઉધરાવી આવતાં મીરાંબાઈને ગામ મીરાંબાઈની ગયા. ત્યાં મીરાંબાઈએ ૧૧૦૦ મહોરો ભેટની આપવા માંડી તે મુલાકાત. કૃષ્ણદાસે લીધી નહિ, એમ કહીને કે જે આચાર્યશ્રીના સેવક ન હોય તેમની ભેટ હું લેતો નથી.

પછી કૃષ્ણદાસ ગિરિરાજ ઉપર જતા હતા ત્યારે અડીગમાં અવધૂતદાસ નામના સંતે પણ એમને કહ્યું કે બંગાળીઓ સઘળું ચોરી જાય છે માટે તેમને દૂર કરવા જોઈએ. કૃષ્ણદાસે એ વાત શ્રીગોસાંઈજીને કહી, બંગાળીઓને ખસેડવાની વિનંતિ કરી. ત્યારે શ્રીગોસાંઈજીએ કહ્યું કે, શ્રીગોપીનાથજી પહેલી વખત પરદેશ ગયા ત્યારે એક લાખ રૂપિયાની સેવા લાવ્યા હતા, અને તે બધી શ્રીનાથજીને અર્પણ કરી હતી. તે વખતે અર્પણ કરેલાં આભૂષણ થાળ, કંટોરા, ડબરા વગેરે જણાતાં નથી, તેથી બંગાળીઓ ચોરી જતા હશે એમ અનુમાન થાય છે. પણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ એમને રાખ્યા છે તો આપણે શી રીતે ખસેડી શકીએ ? ત્યારે કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે આપ એની કાંઈ ચિંતા કરશો નહિ. મને માત્ર બે પત્ર લખી આપો, એક રાજ ટોડરમલ ઉપર અને બીજો બીરબલ ઉપર. પછી હું એમને ખસેડવાની તજવીજ કરીશ. ત્યારે શ્રીગોસાંઈજીએ બે પત્ર લખી આપ્યા. પછી કૃષ્ણદાસ રાજ ટોડરમલ અને બીરબલને મળ્યા અને બંગાળીઓને ખસેડવાની જરૂર બતાવી. પછી કૃષ્ણદાસ ગિરિરાજ ઉપર આવ્યા.

બંગાળીઓ પર્વત નીચે રૂઢકુંડ ઉપર જીંપડાં બનાવી રહેતા હતા, અને શ્રીનાથજીની સેવા કર્યા પછી જીંપડાંમાં જઈ સૂઈ રહેતા. કૃષ્ણદાસે બંગાળીઓને દૂર નવા સેવા કરનાર બ્રાહ્મણો શોધી કાઢી એક વખત બંગાળીઓનાં જીંપડાંમાં આગ મુકાવી, તેથી તે જીંપડાં બળવા લાગ્યાં અને સ્ફોટ થયો, એટલે તમામ બંગાળીઓ સેવા છોડી નીચે ગયા. તે વખતે કૃષ્ણદાસે પોતાનાં માણસોને મંદીરમાં ગોઠવી દીધાં અને ચારે તરફ ચોક્કી મુકી દીધી. બંગાળીઓ જીંપડાં ઓલવી કૃષ્ણદાસ સાથે લડવા આવ્યા પણ તેમને ચોક્કીવાળાઓ પાસે લાકડીઓ મરાવી, કૃષ્ણદાસે કાઢી મુક્યા, તેથી તેઓ ત્યાંથી મથુરા ગયા, અને રૂપ સનાતનને બધી હકીકત કહી. એટલામાં કૃષ્ણદાસ પણ રૂપસનાતન રૂપસનાતન. પાસે આવ્યા, ત્યારે રૂપસનાતનને કહ્યું કે તે શ્રદ્ધ યદને આ બ્રાહ્મણોને માર્યા એ શું કર્યું ? ત્યારે કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે તે કાયસ્થ યદને બ્રાહ્મણોને સેવક કરે છે અને પગે લગાડે છે એ શું ? એ પ્રમાણે વાતચિત થતાં રૂપસનાતન ચુપ થઈ ગયો. પછી બંગાળીઓએ મથુરાના હાકેમના આગળ ફરિયાદ કરી ત્યારે કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે એ સેવા છોડી નાહા માટે એમને રજા આપી છે. એ અમારા નોકર હતા. ત્યારે હાકેમે એમને નોકરીમાં રાખવાનું કહ્યું, ત્યારે કૃષ્ણદાસે કહ્યું કે શ્રીગોસાંઈજીની રજા વગર એમને રાખી શકાય નહિ. ત્યારે હાકેમે શ્રીગોસાંઈજીને

पत्र लभवानुं कछुं. तेथी कृष्णदासे गिरिराज उपर नरु श्रीगोसांठिछने त्यां जो-
लाव्या. तेथी श्रीगोसांठिछ अउलथी श्रीनाथद्वार पधार्या. त्यारे अंगाणीआये आवी
अरियाद करी के डमे डवे शुं पाधये ? त्यारे श्रीगोसांठिछये
अभने महनमोडतछनुं स्वइप आपी कछुं के, आ ठाकरछनी सेवा
करने तेथी तमारो गुनरो बालरो. तेथी अंगाणीआ ते स्वइप
लेधने त्यांथी गया. ते वजतथी श्रीनाथछमां गुनराती बीतरिया रखा.

अेक वजत कृष्णदास श्रीनाथछने माटे आये सामग्री लेवा गया छता त्यां
रस्तामां अेक सुंदर वेश्या भ्यालठप्पा गाती छती. तेनी आस-
कृष्णदास अने वेश्या.
पास छनरो लोका भेगा थया छता. कृष्णदास सामग्री लेई गाडु
तैयार करावी ते गायन सांभणवा गया, अने लोकाने असेडी ते
वेश्या पास नरु छला. वेश्यानी युवावस्था, सुंदरता, स्वरनी मधुरता अने नृत्य
कलाथी मोहित थई, कृष्णदासे तेने दशमुद्रा आपी, अने अेने पोताने मुकामे रात्रे
सान लेई गावा आववानुं कछुं. तेथी कृष्णदास ने डवेडीमां उतर्या छता ते डवेडी-
मां वेश्या सानसहित रात्रे गई, अने त्यां नृत्य अने गान कर्युं तेथी कृष्णदास अहु
रीअ्या. पछी वेश्याने श्रीनाथछ आववानुं कछुं त्यारे तेछे डा पाडी, तेथी कृष्णदास
अेने श्रीनाथछ लेई अ्या. त्यां उद्यापन वजते मल्लिकाठामां कोध कीरतनियाने नवा
न हेतां वेश्याने दाजल करी. ते वजते श्रीगोसांठिछ श्रीनाथछने मुंडा करता छता.
वेश्याने ने पढ कृष्णदासे शीभळ्युं छतुं ते पढ गातां तेछे नृत्य कर्युं. ने वजते
अे वेश्याये छेडी टुक “ कृष्णदास कथियां प्राण न्याछावरियछ तन
वेश्यानुं मरलु. नज सिर पटक्या ” गाछते वजते अेना प्राण नतो रखा, त्यारे
ते वेश्याना समानवाणा रोवा लाव्या. पछी कृष्णदासे ते समानवाणानुं समाधान
करी तेभने सो मुद्रा आपी विहाय क्यी.

कृष्णदासने अेक गंगा नामनी क्षत्राणी साथे धणु स्नेह थयो छतो. तेथी
श्रीनाथछना मंदिरमां अे सर्व स्थणे इरती. अेम करतां अेक वजत
अंगाणीआली.
रानभोगनी सामग्री उपर अंगाणी दृष्टि पडी, तेथी श्रीनाथछ रान
भोग आरोग्या नही. रानभोग सरचा पछी अेक बीतरियाने श्रीनाथछये अे वात
स्वप्नामां कही. अे वात ते बीतरियाये आवी श्री गोसांठिछने कही. त्यारे श्रीगोसां-
ठिछये इरीथी रानभोग आरोगाववानी आज्ञा करी लातने वडी करावी, अने इरीथी
रानभोग आरोग्या. श्रीगोसांठिछ पलु लातने वडीतो प्रसाद
श्रीगोसांठिछ आरोग्या. तेनो स्वाद अलौकिक लाव्या, तेथी कृष्णदासना सांभणतां
तरई कृष्णदासनी अे रानभोगनां वजालु करयां त्यारे कृष्णदासे कछुं के महाराज
वर्तलु के.

आपही करनहारे ओर आपही आरोगन हारे तौ क्यो न उत्तम
होय. त्यारे श्रीगोसांठिछये डसीने कछुं के येतुमारही कीए भोग भोगवत हे.

આ જવાબ સાંભળી કૃષ્ણદાસ ઘણા નાખુશ થયા અને શ્રીગોસાંઈજીના ઉપર ખુનસ રાખવા લાગ્યા.

આચાર્યશ્રી સ્વધામ પધાર્યા પછી શ્રીગોપીનાથજી પણ થોડા વખતમાં સ્વધામ પધાર્યા. તે વખતે શ્રીગોપીનાથજીના પુત્રને ગાદીએ ન બેસાડતાં સર્વ વૈષ્ણવોએ શ્રીગોસાંઈજી (શ્રીવિકૃલનાથજી) ને ગાદીએ બેસાડયા. ત્યારે કૃષ્ણદાસે એક વખત શ્રીગોસાંઈજીને કહ્યું કે, શ્રીનાથજીનું મંદિર આચાર્યશ્રીનું છે, અને શ્રીગોપીનાથજી સ્વધામ પધાર્યા પછી એના ખરા માલિક શ્રી ગોપીનાથજીના પુત્ર છે; માટે આપે આ મંદિરમાં આવવું નહીં. ત્યારે શ્રી ગોસાંઈજી એ મંદિર છોડી પારાસોડી ગયા, અને છ માસ સુધી વારા ફરતી પારાસોડી અને ગોકુળમાં રહ્યા.

આ વખતે મથુરાની ફોજદારી રાત બીરબલની પાસે હતી. એક વખત બીરબલ અને રણલે શ્રીગોસાંઈજીની ખબર મળાવી ત્યારે શ્રી ગિરિધરજી (શ્રી શ્રીગિરિધરજી. વિકૃલનાથજીના વડા દીકરા) એ કહ્યું કે, કાકાજી (શ્રીગોસાંઈજી) ને તો કૃષ્ણદાસ શ્રીનાથજીનાં દર્શન કરવા હેતા નથી, તેથી એ ઘણા ખેદમાં છે, અને પારાસોડીમાં રહે છે, ત્યારે બીરબલે કહ્યું કે હું કૃષ્ણદાસને પકડાવી મંગાવું છું. એમ કહી તેણે કૃષ્ણદાસને પકડી લાવવા પાંચરૈં આદમીનું લશ્કર મોકલ્યું. તે લશ્કરે કૃષ્ણદાસને પકડી

લાવી બંધીખાને નાખ્યા. એ વાત શ્રીગિરિધરજીએ શ્રીગોસાંઈજીને કહી, ત્યારે શ્રી ગોસાંઈજી ઘણા દીવખીર થઈ બોલ્યા કે, હાય ! શ્રી આચાર્યજીના સેવકને આવું કષ્ટ ! એમ બોલી શ્રી ગિરિધરજીને શ્રીગોસાંઈજીએ કહ્યું કે હવે તો કૃષ્ણદાસ છુટા થશે ત્યારેજ હું ભોજન કરીશ. ત્યારે શ્રીગિરિધરજી સ્વાર થઈ મથુરા ગયા, અને બીરબલને કહ્યું કે કૃષ્ણદાસના છુટા થયા વગર કાકાજી ભોજન કરવાની ના પાડે છે. ત્યારે બીરબલે કૃષ્ણદાસને શ્રી ગિરિધરજીને હવાલે કર્યા. ત્યારે કૃષ્ણદાસનો છુટકારો.

શ્રીગિરિધરજી કૃષ્ણદાસને લેઈ શ્રીગોસાંઈજીની પાસે જવા નિકળ્યા. એ વાત સાંભળી શ્રી ગોસાંઈજી સામા આવ્યા અને શ્રી ઠકુરાણી ઘાટ આગળ કૃષ્ણદાસને મળ્યા. તે વખતે કૃષ્ણદાસે એક પદ જોડીને ગાયું. પછી કૃષ્ણદાસને લેઈ શ્રી ગોસાંઈજી પોતાને મુકામે (શ્રી ગોકુલમાં) આવ્યા, અને કૃષ્ણદાસને પ્રસાદ લેવાનું કહ્યું, ત્યારે કૃષ્ણદાસે શ્રી ગોસાંઈજીને પ્રસાદ લેવાનું કહ્યું. શ્રી ગોસાંઈજી પ્રસાદ લેવા ઉઠ્યા તે વખતે કૃષ્ણદાસે એક પદ ગાયું તેની છેલ્લી કડી નીચે પ્રમાણે છે :—

પદ. **કૃષ્ણદાસ તે સુરતે અસુર ભણ**

અસુર તે સુરભયે ચરનન છોય ॥

શ્રી ગોસાંઈજી આ પદ સાંભળી ઘણા પ્રસન્ન થયા. પછી પોતે ભોજન કર્યું અને કૃષ્ણદાસને પ્રસાદ લેવડાવ્યા.

પછી શ્રી ગોસાંઈજી અને કૃષ્ણદાસ બંને સવાર થઈ શ્રીનાથજી આવ્યા; અને અધિકારની શ્રી ગોસાંઈજીએ કૃષ્ણદાસને શ્રીનાથજીની સમક્ષ અધિકારીનું કામ પુનઃપ્રાપ્તિ. કરવાનું કહ્યું તે વખતે કૃષ્ણદાસે નીચેનું પદ ગાયું.

પદ. પરમ કૃપાલ શ્રી વલ્લભનંદન કરત કૃપા નિજ હાથ દે માથે ॥
જે જન શરણ આય અનુસરહી, ગ્રહી સોપત શ્રી ગોવર્ધનનાથો ॥૧॥
પરમ ઉદાર ચતુર ચિંતામણિ રાખત ભવ ધારા તેં સાથે ॥
ભજિ કૃષ્ણદાસ કાજ સવસરહી । જો જાને શ્રી વિઠ્ઠલનાથે ॥૨॥

એ પદ ગાયા પછી કૃષ્ણદાસે પોતાના અપરાધને માટે ક્ષમા માગી, ત્યારે શ્રી ગોસાંઈજીએ કહ્યું કે શ્રીનાથજી તમારે અપરાધ ક્ષમા કરશે. તે પછી કૃષ્ણદાસ અધિકારીનું કામ કરવા લાગ્યા.

પછી એક વૈષ્ણવે એક કૂવા ખોદાવવા માટે કૃષ્ણદાસને રૂ. ૩૦૦૦ આપ્યા હતા, તેમાંથી રૂ. ૨૦૦૦ ખરચી કૂવા ખોદાવી ચલાવી કૃષ્ણદાસ નેવાને ગયા. હાથમાં આસા હતી તે ઉપર ટેકા મુકી કૃષ્ણદાસ કુવામાં નેતા હતા તેવામાં આસા ખસી ગઈ તેથી કૃષ્ણદાસ કુવામાં પડયા. રૂ. ૩૦૦૦ પૈકી રૂ. ૧૦૦૦ કુવાનું માથું ખંધાવવામાં ખરચાયા નહોતા તેથી કૃષ્ણદાસ પ્રેત થયા. એ વાત શ્રી ગોસાંઈજીએ જાણી ત્યારે રામદાસ મુખિયાએ કહ્યું કૃષ્ણદાસનું મરણ. કે, અધોગચ્છંતિ તામસા: (ગી. ૧૪-૧૮). પછી શ્રીગોસાંઈજીએ રૂ. ૧૦૦૦ કૃષ્ણદાસે દાઢયા હતા ત્યાંથી કઢાવી કુવાનું માથું ખંધાવ્યું અને કૃષ્ણદાસને પ્રેતચોનિમાંથી છોડાવ્યા.

રાન ભાનસિંગ—અકબર બાદશાહે રજપૂત કુંવરીઓ સાથે લગ્ન કર્યા, અને તેમના બાપ તથા ભાઈઓને પોતાના લક્ષ્મીમાં અમલદાર બનાવ્યા. રજપૂત બાઈઓમાંની એક નંદુરના રાન બિહારીમલની કુંવરી હતી. બિહારીમલના પુત્ર ભગવાનદાસને અકબરે પોતાનો એક મુખ્ય સરદાર બનાવ્યો હતો, અને ભગવાનદાસના ભત્રીજા અને દત્તક પુત્ર રાન ભાનસિંગને મોટી જગ્યા આપી હતી. તે એજ ભાનસિંગ.

અકબરનો પાટવી કુંવર સલીમ (જહાંગીર) બિહારીમલનો દૌહિત્ર હતો, અને તેને નેઘપુરના રાનની કુંવરી નેઘબાઈ સાથે પરણાવ્યો હતો.

એ પ્રમાણે શ્રીગોવર્ધનનાથજીને નવા મંદિરમાં પધરાવી સેવા, રક્ષણ, અને કારભાર વગેરેનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી આ-આર્થશ્રી સહકુટુંબ ગોકુળ પધાર્યા.

ગોકુલમાં આચાર્યશ્રી એક વખત શ્રીલાગવતની કથા કરતા હતા, ત્યારે કાશ્મિરના સમર્થ પંડિત કેશવભટ્ટ કેશવભટ્ટ કાશ્મિરી. પોતાના માધવભટ્ટાદિ અનેક શિષ્યો સાથે આચાર્યશ્રીનાં દર્શનને માટે આવ્યા, અને કથા શ્રવણ કરવા બેઠા. આ કથામાં ઘણો રસ પડવાથી કેશવભટ્ટ ઘણા દિવસ સુધી ગોકુલમાં રહ્યા, અને શિષ્યો સહિત નિત્ય કથા સાંભળવા આવતા. એમના શિષ્યો પૈકી માધવભટ્ટ કથા સાંભળતી વખતે વૈષ્ણવો ભેગા બેસતા, અને કેશવભટ્ટ અને બીજા શિષ્યો જુદા બેસતા. તે ઉપરથી કેશવભટ્ટે જાણ્યું કે માધવભટ્ટને આચાર્યશ્રીના ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે.

ગોકુળમાં કથાની સમાપ્તિ કરી આચાર્યશ્રી મથુરા પધાર્યા, અને અભિમુક્તિક્ષેત્રમાં મુકામ કર્યો. કેશવભટ્ટ મથુરા. પણ પોતાના શિષ્યો સહિત આચાર્યશ્રીની સાથે મથુરા આવ્યા. તે વખતે ગોકુળના કાજીએ બાદશાહના હુકમથી, વિશ્રાન્તિઘાટ ઉપર નહાવા જવાના રસ્તામાં, એક એવો યંત્ર ગોઠવ્યો કે, જે હિંદુ લોકો તેની નીચેથી પસાર થાય તેઓની ચાટલી કપાઈ જાય અને તેમને દાદી થાય. આ યવને ગોઠવેલો યંત્ર. વાત લોકોએ સાંભળી એટલે કોઈ હિંદુએ તે યંત્ર નીચે થઈને જવાની હિંમત કરી નહિ. પણ આચાર્યશ્રી પાંચ વૈષ્ણવો અને કેશવભટ્ટ કાશ્મિરી અને તેના ચાર શિષ્યોને લેઈ તેની નીચે થઈ વિશ્રાન્તિઘાટ ઉપર સ્નાન કરવા ગયા, અને ત્યાં ઘાટ ઉપર સ્નાન સંધ્યા કરી તે યંત્ર નીચે થઈ પોતાને મુકામે આવ્યા; પણ એમને કે એમની સાથેના માણસોને કાંઈ ઈજા થઈ નહિ. આચાર્યશ્રીએ ત્યાં સાત દિવસ રહી પારાયણ કર્યું. પછી ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવવાને તૈયાર થયા, ત્યારે ત્યાંના તમામ વૈષ્ણવો અને બીજા લોકોએ આચાર્યશ્રીને અરજ કરી કે, આ યંત્ર અહીંથી ઉઠાવડાવવો જોઈએ. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, તમે ગોકુલ જઈ માઈ નામ દેઈ ત્યાંના કાજીને કહો કે એ યંત્ર

અહીંથી ઉઠાવી લેા. તે ઉપરથી કેટલાએક લોક કાજ પાસે ગયા અને આચાર્યશ્રી તરફથી એ યંત્ર ઉઠાવી લેવાનું કાજને કહ્યું. ત્યારે કાજએ કહ્યું કે એ યંત્ર બાદશાહના હુકમથી ગોઠવેા છે, તેથી બાદશાહની પરવાનગી વગર ઉઠે એમ નથી. ત્યારે તે લોકોએ આચાર્યશ્રીને તે હકીકત કહી. પછી આચાર્યશ્રીએ કેશવભટ્ટ અને વાસુદેવ છકડાને આજ્ઞા કરી કે, હું આ કાગળમાં એક યંત્ર કાઢી આપું છું તે લેઈ દિલ્હીને મુખ્ય દરવાજે ચોઢો. એમ કહી આચાર્યશ્રીએ એક યંત્ર કાગળ ઉપર ચિતયા, અને તે કાગળ વાસુદેવ

આચાર્યશ્રીએ
આપેલો યંત્ર.

છકડાને અને કેશવભટ્ટને આપ્યો. આ બન્ને જણુ થોડા રોજમાં દિલ્હી આવ્યા અને રાત્રે થાળી પિટાવી કે મથુરાં જવાને દરવાજે ગોકુળના શ્રીવ-

લ્લાચાર્યજીએ એક યંત્ર ચોડાવેા છે, તે એવો છે કે, તેની નીચે થઈને જે મુસલમાન પસાર થશે તેની દાઢી જતી રહી ચાટલી ઉગશે. એ પ્રમાણે રાત્રે દાંડી પિટાવી તે યંત્ર દરવાજે ચોડયો. સવારમાં લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા અને કોઈ મુસલમાન એ દરવાજેથી યંત્ર નીચે થઈ જવાની હિંમત ધરે નહિ. એ વાત બાદશાહના કાને જતાં બાદશાહે કોણે અને કોના હુકમથી એ યંત્ર ચોડયો છે તેની તજવીજ કરાવી. તે ઉપરથી વાસુદેવદાસ અને કેશવભટ્ટ જેઓ એ દરવાજા નજીક મુકામ કરી રહ્યા હતા તેમને પકડી બાદશાહની પાસે લેઈ ગયા. બાદશાહે કોના હુકમથી એ યંત્ર ચોડયો છે એમ પૂછતાં, કેશવભટ્ટે આચાર્યશ્રીની સઘળી હકીકત કહી, અને બાદશાહના યંત્ર નીચે થઈને ઘણા દિ-

દિલ્હીને દરવાજા
આચાર્યશ્રીના
યંત્ર.

વસ સુધી પસાર થયાં છતાં, એમને કાંઈ ઇજા થઈ નહોતી એ વાત કહી બતાવી; ત્યારે બાદશાહ આચાર્યશ્રીનાં હિંમત, આત્મબળ અને નિર્ભયતાનાં વખાણુ કરવા લાગ્યો. પછી બાદશાહે એમને યંત્ર ખસેડવાનું કહ્યું, ત્યારે એમણે કહ્યું કે વિશ્રાન્તિઘાટ ઉપરનો યંત્ર ખસેડવામાં આવેથી આ યંત્ર ખસેડી

બાદશાહની મુ-
લાકાત.

લેઈશું. તે ઉપરથી બાદશાહે સાંઠણી સવાર સાથે ગોકુલના કાજીને હુકમ લખી મોકલ્યો કે વિશ્રાન્તિઘાટ ઉપરનો યંત્ર તાબડતોબ ખસેડી, આવેલા સવાર સાથે તે ખસેડ્યાનો જવાબ લખવો, અને હવેથી હિંદુઓના મનની લાગણી દુખાય એવું કાંઈ કૃત્ય કરવું નહિ. હિંદુઓમાં પણ કરામતવાળા ઘણા ફકીરો પડ્યા છે, માટે તમારે હવે પછી કોઈપણ પ્રકારનું સાહસ કરવું નહિ. એ પ્રમાણે સાંઠણી સવાર સાથે હુકમ મોકલી કેશવભટ્ટ અને વાસુદેવદાસ છકડાને રજા આપી કહ્યું કે, જવાબ આવેથી નુમને જણાવીશું. પછી થોડા દિવસમાં સાંઠણી સવાર એ યંત્ર યંત્રનું ઉઠાવવું. ખસેડ્યાનો જવાબ લેઈને આવ્યો, એટલે કેશવભટ્ટ વગેરેને બોલાવી તે બતાવ્યો. પછી તેઓએ આચાર્યશ્રીએ કરી આપેલો યંત્ર ઉખાડી લીધો અને આચાર્યશ્રીને સઘળી હકીકત કહી. મથુરાના અને ત્યાં આવેલા સઘળા લોકો આચાર્યશ્રીનું આવું સામર્થ્ય જોઈ ઘણા પ્રસન્ન થયા.

યંત્ર ઉઠાવી લીધા પછી જે જગાએ એ યંત્ર મુક્યો હતો તે જગા ઉપર પાણી છંટાવી તે પવિત્ર કરી આચાર્યશ્રીએ જગા પવિત્ર કરી. કહ્યું કે, હવેથી આ જગા ઉપર જે યંત્ર મુકવામાં આવશે તે ભુલે પડશે.

તે પછી કેશવભટ્ટે પોતાને દેશ જવાની રજા માગી, અને આચાર્યશ્રીને ગુરૂદક્ષિણા લેવાની વિનંતિ કરી. કેશવભટ્ટની વિદાયગિરિ. આચાર્યશ્રીએ એમને જવાની આજ્ઞા આપી, પણ ગુરૂદક્ષિણા લેવાની ના પાડી, ત્યારે કેશવભટ્ટે એમના શિષ્ય માધવભટ્ટને આચાર્યશ્રીને અર્પણ કર્યો, અને મથુરા છોડ્યું.

પછી માધવભટ્ટે પ્રાર્થના કરવાથી આચાર્યશ્રીએ એમને નામ માધવભટ્ટનું મંત્ર આપી પ્રદક્ષિણ સંબંધ કરાવ્યો, અને લક્ષ્મી મારણે થયું. ગર્ભનું રહસ્ય સમજાવ્યું.

તે પછી આચાર્યશ્રીએ ઉભગર યોગાને પુરોહિતાઈનો લેખ કરી આપ્યો.

બેઠકનાં પુસ્તકોમાં વિશ્રાન્તિઘાટ ઉપરનો ચંત્ર ઉઠાવડાવ્યાની મિતિ સંવત્ર ૧૫૪૯ ના ભાદ્રપદ વદ ૧૩ લખી છે. પરંતુ શ્રી ચતુનાથ વિનય-ચંત્રની મિતિ. માં બતાવેલો જે ક્રમ આપ્યો છે, તેની સાથે તે મળતી આવતી હોય એમ જણાવું નથી.

કેશવભટ્ટ મથુરાથી વિદાય થયા પછી માધવભટ્ટ આચાર્યશ્રીની પાસે થોડા દિવસ રહ્યા, અને આચાર્યશ્રીએ સ્થાપન કરેલા ભક્તિમાર્ગનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા. પછી સેવાની વિધિ બતાવી લેઈ શ્રી હાકોરજીની સેવા કરતા લાગ્યા. અને થોડા વખતમાં ઉત્તમ ભક્ત થયા.

તે પછી કેટલેક દિવસે આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા લેઈ માધવભટ્ટ પાતાને ગામ ગયા અને શ્રીહરિની સેવા કરવા લાગ્યા. એક વખત એ ગામના એક શાહુકારના બેઠાનું મરણ. ધનાઢય શાહુકારનો એકનો એક દિકરો મરણ પામ્યો, તેથી તે શાહુકાર ઘણો નિરાશ કરવા લાગ્યો, અને પાતાનો દીકરો જન્મ નહિ તો પાતે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી ગાંડાની માફક પાકેપાક મુકતો તે ગામમાં ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો, એને જોઈ રહેતે જતા એક વૈષ્ણવને દયા આવી તેથી તેણે એ શાહુકારને કહ્યું કે મરણ પ્રાપ્તિમાત્રને માથે છે. તું રૂપી રડીને મરી જશે તોપણ તારો છોકરો જીવવાનો નહિ હોય તો જીવશે નહિ, પણ જે પ્રભુ કૃપા કરે તોજ તે જીવે. માટે આ ગામમાં માધાભટ્ટ નામના ઉત્તમ વૈષ્ણવ છે, એમની પાસે જુ બ. એ કદાચ તને કાંઈ ઉપાય બતાવે તો જો. તે ઉપરથી એ શાહુકાર રોતો રોતો માધવભટ્ટને ઘેર આવ્યા. માધવભટ્ટે આસપાસના લોકોથી તમામ હકીકત બતાવી લીધી. સંતાન રહિત, જીવાન એકનો એક છોકરો બાળવિધવાને મુદી મરણ પામ્યો એ વાત સાંભળી માધવભટ્ટના મનને ધણી દયા આવી તેથી એમણે પાતાના મંદિરમાં જઈ શ્રીહાકોરજીને વિનંતિ કરી કહ્યું કે,

માધવભટ્ટની વિનંતિ.

દયાલોસ્તે સમર્થસ્ય દુઃસ્વાય વૈ દયાલુતા ॥

વિશ્વોદ્ધરણદક્ષસ્ય સા તવૈકસ્ય શોભતે ॥૧॥

અર્થ—દયાળુ અને સમર્થની દયાળુતા (બીજાના) દુઃખને માટે થાય, તે વિશ્વોદ્ધારદક્ષ એક તમને શોભે છે. બીજાને શોભે નહિ. ત્યારે શ્રીહાકોરજીએ કહ્યું કે એ શાહુકારને કહે કે તારો દિકરો જીવશે. તે ઉપરથી માધવભટ્ટે તે શાહુકારને કહ્યું કે તારો દીકરો જીવશે. પરંતુ તે શાહુકારને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ; તેથી તેણે માધવભટ્ટના ઘર આગળજે રોવાનું બરી રાખ્યું એટલામાં એને ઘેરથી વધાઈ શાહુકારના બેઠાનું જીવવું. આવી કે છોકરો જીવતો થયો છે. તેથી એ શાહુકાર માધવભટ્ટને પગે લાગી ત્યાંથી ગયો.

પછી માધવભટ્ટે વિચાર કર્યો કે હયાને લીધે મેં આ શાહુકરને કહ્યું કે તારો છોકરો છવરો એ ટીક કર્યું નથી, કેમકે જામ હોય ત્યાં અનેક દુઃખી અને દરદીઓ હોય. આ વાત તેઓ જાણશે તો તેઓ મારું ઘર તોડી પાડશે, માટે બહુતર છે કે મારે અહિં રહેવું નહિ. પછી માધવભટ્ટ અર્ધરાત્રિની વખતે પોતાના ઠાકોરજીને સંપુટમાં પધરાવી ત્યાંથી અડેલ ગયા, અને આચાર્યશ્રીની સાથેજ રહ્યા.

શ્રી ભાગવતના પહેલા ત્રણ સ્કંધ અને દશમા અને અગીઆરમા સ્કંધ ભાગવત ઉપર ટીકા. ઉપર તથા બારમા સ્કંધના ચાર અધ્યાય ઉપર આચાર્યશ્રીએ સુગોધિની નામની ટીકા લખી છે. એ બધી ટીકા આચાર્યશ્રીના કહેવા પ્રમાણે માધવભટ્ટ લખતા.

એક વખત આચાર્યશ્રી પરદેશ પધારયા, ત્યારે માધવભટ્ટ સાથે હતા. હોઠ પહોર રાત્રિયે માધવભટ્ટ લઘુબાધાને માટે બહાર ગયા. તે વખતે માધવભટ્ટે અવસાન. કાંઈ ચારે એમનાં ઉપર તીર કેંકર્યું, તેથી એમણે પ્રભુનું નામ લેતાં દેહ છોડી.

નિબંધ નામના પુસ્તકમાં આચાર્યશ્રી, દામોદરદાસ અને આ માધવભટ્ટની છબી આપી છે.

કેશવભટ્ટ અને વાસુદેવદાસ છકડા દિલ્હી ગયા તે દરમિયાન આચાર્યશ્રી ગોકુળ, મહાવન વગેરે સ્થળોની પ્રજ્ઞયાત્રા કરીથી મુલાકાત કરી આવી. એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞયાત્રા કરી આચાર્યશ્રી અડેલમાં પધાર્યા.

આચાર્યશ્રી અડેલમાં બિરાજતા હતા, તે વખતે સિદ્ધપુરમાં જે બ્રાહ્મણે પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરી હતી તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને હરિ ઇચ્છાથી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. તે પછી તે પુત્ર મોટો થયો, એટલે એ બ્રાહ્મણને વૈરાગ્ય ઉપજ્યાથી પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રને સાથે લેઈ આચાર્યશ્રીની પાસે આવ્યો, અને બન્ને સ્ત્રીપુરૂષે શરણ અને સંન્યસ્તને માટે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ તેમને સંન્યાસ ધર્મ સમજાવ્યો, અને કહ્યું કે, સ્ત્રીને તો સંન્યાસનો અધિકાર નથી, કેમકે અનુગમન બે પ્રકારનું છે. એક પતિ મરી ગયા પછી સતી થવું, એ અને બીજું પોતાનો પતિ સંન્યસ્ત કે વાનપ્રસ્થ અવસ્થા ધારણ

સિદ્ધપુરનો બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રી.

કરે તો તેની પરિચર્યાને માટે જોડે જલું તે. ત્યારે તે ધણી ધણિ
માણી આચાર્યશ્રીને શરણે થયાં, અને વૃન્દાવનમાં જઈ ભાગવત
સંન્યાસ વડે બન્ને સાથે મુક્ત થયાં. પછી તેમના દીકરાને આચાર્ય
શ્રીએ નામ મંત્ર આપીને તેનું નામ ગોપાળદાસ રાખ્યું.

ત્યાંથી આચાર્યશ્રી એક વખત સિંહનદ થઈ સ્થાનેશ્વર ગયા.
આ સ્થળમાં વસતા, વિરૂદ્ધ આચારથી વર્તનાર, રા-
રામાનંદનો પુત્ર : માનંદ પંડિતનો ભગવાને સ્વીકાર કર્યો હતો, (જુઓ
સ્વીકાર. પૃષ્ઠ ૨૩૨ મે), તેથી આચાર્યશ્રીએ એમનો પુત્ર : સ્વી-
કાર કર્યો. પછી આચાર્યશ્રી ગોકુળ પધાર્યા.

આ સ્થળમાં પોતાની સ્ત્રીના ગર્ભમાં સંકર્ષણનો પ્રવેશ થયો
છે એમ ખબર પડતાં, શક લોકોના આગમનના મિષથી પોતાનાં
પ્રયાગ. સ્ત્રી, કુટુંબ, અને ઠાકોરજીને વાસુદેવ, યાદવ વગેરે
સાથે આચાર્યશ્રીએ અડેલ મોકલાવી દીધાં, અને
પોતે દામોદરાદિની સાથે થોડા દિવસ ગોકુળમાં બિરાજી, પ્રયાગ
અંતર. ગયા; ત્યાંથી કૃષ્ણદાસને મોકલી સંપાદિત સ્થાનની
શુદ્ધિ કરાવી આચાર્યશ્રી અડેલ પધાર્યા.

આ સ્થળમાં વિક્રમાર્ક સંવત્ ૧૫ ૭ (હય રસ શર રસ)
શ્રી ગોપીનાથ- ના આસો માસની કૃષ્ણ દ્વાદશીને દિવસે શ્રીગોપી-
જીનો પ્રાદુર્ભાવ. નાથજીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. ગોપીનાથજીને સંસ્કાર
કરાવી આચાર્યશ્રી કાશી પધાર્યા.

કાશીમાં આવી આચાર્યશ્રીએ પુરૂષોત્તમદાસને જ્યોતિષોમ
જ્યોતિષોમ ય- યજ્ઞ કરવાની તૈયારી કરવાની ખાજા કરી.
જની તૈયારી
કારી.

પછી ઋત્વિગ્ પરીક્ષાને માટે કાશીમાં પોતાને ઘેર પધાર્યા.
ત્યાં વિષ્ણુચિત્રઉપાધ્યાય, શંભુભટ્ટ, તથા કાશીપતિ ઇત્યાદિ
બાર ઋત્વિજોની પરીક્ષા કરી તેમને બ્રહ્મ કર્યા. પોતાના દેશથી
જનાર્દન વગેરેને બોલાવ્યા હતા તે આવ્યા. તે વખતે સર્વના શો-

કના નાશને માટે પોતાના ભાઈ રામકૃષ્ણને વૈકુંઠમાં દેખાડયા.

આ ઉપરથી જણાય છે કે રામકૃષ્ણ તે પહેલાં ગુજરી ગયા હતા. બીજાઓએ પણ રામકૃષ્ણને વૈકુંઠમાં જોયા.

પછી પ્રયાગમાં જ્યોતિષ્ટોમ (સોમયાગ) ને માટે શાલા

પ્રયાગ.

તથા સ્થાન સંપત્તિ કરાવી. પછી પોતાનાં તમામ

સંબંધીઓની જુદાં જુદાં કાર્યોમાં યોજના કરી. મા-

તુશ્રીને ભગવત્સેવાનું કાર્ય સોંપ્યું. વિષ્ણુચિત્તને યજ્ઞના ઉપાધ્યાય ઠરાવ્યા. તેના પુત્રને અધ્વર્યુ ઠરાવ્યો. પોતાના બનેલી મહેશ્વરને

હોતા, અને રામેશ્વરને ઉદ્ધગાતા નીમ્યા. કાશીપતિને બ્રાહ્મણસંશિન્ કર્યા. દેવભટ્ટના પુરોહિત અચ્યુતને ચોતા અને પશુભટ્ટને આ-

સોમયાગ.

ગ્નિધ્ર કર્યા. કેશવને શ્રાવસ્તુત, માધવના ભાઈ મુરા-

રિને અચ્છાવાક અને શાકલ નાગનાથને નેતા, ચિં-

ચાભટ્ટને સ્થાતા, જૃહસ્પતિને પ્રશાસ્તા, શંભુભટ્ટને પ્રસ્તોતા, ત્રિવિ-

ક્રમને પ્રતિહત, અને કૃષ્ણભટ્ટ, સુબ્રમણ્ય અને વામન એટલાને

રૂત્વિજો નીમ્યા. એ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરી જનાર્દનકાકાને સભાધ્યક્ષ,

માધવને દાનાધ્યક્ષ, કૃષ્ણદાસ મેઘનને કોષાધ્યક્ષ, શ્રેષ્ઠિ પુરૂષોત્તમ-

દાસને કાર્યાધિકારી, અને એમના પુત્ર ગોપાળદાસને બ્રાહ્મણને

પાત્રસ્થાનના અધિપ ઠરાવ્યા, અને વિદ્યાધર આચાર્યને અતિથિ

પૂજનનું કામ સોંપ્યું. સરસ્વતીને પાક કરવાનું અને સુભદ્રાને પીર-

સવાનું કામ સોંપ્યું. કૃષ્ણભટ્ટને પરિચારકીનું કામ સોંપ્યું. હરિ-

કૃષ્ણને તથા પોતાની સ્ત્રી મહાલક્ષ્મીને પોતાની સેવામાં રાખ્યાં. ભગવાનદાસ, વાસુદેવ, યાદવ વગેરેને રક્ષક નીમ્યા.

પછી પ્રયાગમાં આચાર્યશ્રીએ યથાવિધિ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ

જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ,

કર્યો. યજ્ઞ પુરો થતાં સઘળા આવેલાનો દાન માન

વડે સારો સત્કાર કરાવ્યો, અને બ્રાહ્મણોને બહુ

દક્ષિણા આપી. એ પ્રકારે યજ્ઞની સમાપ્તિ થયા પછી આચાર્યશ્રી

અડેલ પધાર્યા.

ત્યાર પછી એક દિવસે આચાર્યશ્રીના ઉદરમાં કાંઈ વ્યથા

થઈ. ત્યારે શિષ્યો ઔષધ લાવ્યા. તે ઔષધ આચાર્યશ્રીએ અગ્નિમાં નાંખી દીધું, એટલે પેટમાંની પીડા મટી ગઈ.

એક વખત આચાર્યશ્રી વ્રજયાત્રામાં અઘમર્ષણુતીર્થમાં પધાર્યા. ત્યાં કોઈ વિષ્ણુમુનિનો શિષ્ય આચાર્યશ્રીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.

વ્રજયાત્રા.

એ સ્તુતિ પુરી થયેથી તે શિષ્ય વિમાનમાં બેસી વૈકુંઠ ગયો. તે પછી આચાર્યશ્રી વ્રજયાત્રા કરવા પધાર્યા.

એક વખત શ્રીગોકુલેશના આવીર્ભાવને માટે પોતાનાં પત્નિએ પ્રાર્થના કરી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એમને શ્રીગોકુલેશનું પૂજન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. પૂજન કરતાં એક દિવસ મહાલક્ષ્મી (સ્ત્રી) એ કહ્યું કે, શ્રીગોકુલેશ મદનમોહનજી મહારી સાથે હસે છે તેનું કારણ કહો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, તારો મનોરથ સિદ્ધ થયો અને થોડા કાળમાં એમનો પ્રાદુર્ભાવ થશે.

તે પછી કુટુંબસહ વર્તમાન આચાર્યશ્રી જગદીશની યાત્રાને માટે પધાર્યા. ત્યાંની યાત્રા કરી આચાર્યશ્રી કાશીમાં આવ્યા અને ત્યાંથી ચરણાદ્રિ પધાર્યા.

ગોપાળદાસ પ્રાગટ્યસિદ્ધાંત નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે, ચરણાદ્રિનો રાજા આચાર્યશ્રીને શરણે આવ્યો, અને એણે આચાર્યશ્રીને ચરણાદ્રિમાં પધારવાની વિનંતિ કર્યાથી, તથા ત્યાં રહેવા વગેરેનાં મકાનો તૈયાર કરાવી આપવાથી, આચાર્યશ્રી ચરણાદ્રિ પધાર્યા.

ત્યાં ભગવાનની વ્યાપીવૈકુંઠલીલાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો અને સંવત ૧૫૭૨ માં મહાલક્ષ્મીને વિષે ગોસ્વામી શ્રી ચરણાદ્રિ. વિકૂલનાથજીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તે વખતે ત્યાં વિકૂલ નાથજી પધાર્યા, અને નંદાલય મહોત્સવ થયો. પછી કેટલાએક વખત સુધી ચરણાદ્રિમાં રહી આચાર્યશ્રી અડેલ પધાર્યા. ત્યાં શ્રી વિકૂલનાથજીને બાકીના સંસ્કાર કરાવ્યા. પછી ફરીથી વ્રજયાત્રા

કરી, અને ગોપીનાથજીનો યજ્ઞોપવીત મહોત્સવ ત્યાં કર્યો. તે પછી ગજનધાવન પોતાના નવનીતપ્રિયાજીને ત્યાં પધરાવી લાવ્યો.

પછી એક દિવસ એક દંડી સંન્યાસી પોતાના શિષ્યો સહિત દંડી સંન્યાસીનો આચાર્યશ્રીની સાથે વિવાદ કરવાને આવ્યો. આચાર્યશ્રીએ એનો થોડા વખતમાં પરાજય કર્યો.

તે પછી આચાર્યશ્રીનાં વહુજીને તથા માતૃશ્રીને ભગવાને નિવેદન મંત્ર આપ્યો. તે પછી વાર્ષિક મહોત્સવમાં આચાર્યશ્રીએ માતાની આજ્ઞાનું અને એકાદશી વ્રતનું પાલન કર્યું.

તે પછી આચાર્યશ્રી જગદીશની યાત્રા કરવા પધાર્યા. ગંગા-જગદીશની યાત્રા સાગર પહોંચ્યા ત્યારે, ત્યાં કૃષ્ણ ચૈતન્યનો મેળાપ થયો.

ત્યાં એક બીજની સાથે પ્રીતિપૂર્વક ધર્મસંબંધી વાર્તા આલી. કૃષ્ણ ચૈતન્યે કહ્યું કે હું હમારા વૈષ્ણવોને નિત્ય સવાલક્ષ વખત હરિનું નામ લેવાનો બોધ કરું છું. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, હું તો વૈષ્ણવોને આખો દિવસ અને રાત પ્રભુનું નામ લેવાનું કહું છું, અને એમ માનું છું કે, એક ક્ષણ પણ પ્રભુનું નામ લીધા વિના જય તો તેમાં આસુરવેશ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે. ત્યારે કૃષ્ણ ચૈતન્યે કહ્યું કે, આખો દિવસને રાત શ્રીહરિનું નામ લેવું શી રીતે બની શકે? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, જે ચાક ઉપર કુંભાર વાસણો ઉતારે છે તે ચાકને દંડથી તે ક્ષણે ક્ષણે ગતિ આપતો નથી, તોપણ તે ચાક ઘણા વખત સુધી ફરતો રહે છે. એક વખત બળથી આપેલી ગતિ ઘણા વખત સુધી જારી રહે છે, તેમજ મનને પણ સેવા અને નવરાશના વખતમાં એવી ગતિ આપવી કે તે ગતિ વ્યવસાય અને ઊંઘના વખતમાં પણ જારી રહે. આ વાત દેખીતી રીતે સમજવી મુશ્કેલ છે, તોપણ તે ખોટી નથી અને એમ કરવું એ બીલકુલ અશક્ય નથી.

તસ્માત્સર્વાત્મના નિત્યં શ્રીકૃષ્ણઃ કારણં મમ ॥

વદન્નિરેવં સતતં સ્થેયમિત્યેવં મે મતિઃ ॥૧॥

અર્થ—એટલા માટે સર્વપ્રકારે “ શ્રીકૃષ્ણઃકારણંમમ ” એ
નિત્ય સ્મરણ. રીતે અષ્ટાક્ષર મંત્રનો નિરંતર જપ કરતાં પ્રભુ પરાયણ
થઈને રહેવું એવી મારી બુદ્ધિ છે.

એ પ્રમાણે ધર્મ ચર્ચા કરતા આચાર્યશ્રી કૃષ્ણ ચૈતન્યની સાથે
કેટલોએક વખત ત્યાં રહ્યા. પછી બન્ને ત્યાંથી શ્રીજગદીશ જવા
નિકળ્યા. રસ્તે જતાં બે માર્ગ આવ્યા; એક ઘાડા જંગલમાંથી જવા-
નો દુકા માર્ગ, અને એક સુરક્ષિત લાંબો માર્ગ. તે વખતે કૃષ્ણ-
ચૈતન્યે કહ્યું કે, આપણે આ દુકા માર્ગથી શ્રીજગદીશ જઈએ, ત્યારે
આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, જ્યારે ભય વિનાનો માર્ગ સાધ્ય છે ત્યારે, ભય
વાળા માર્ગે જવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, કેમકે કદાચ ભયમાં આવી
પડીએ, તો આપણને બચાવાનો પ્રભુને શ્રમ લેવો પડે. માટે પ્રયો-
જન વગર એવો શ્રમ ભગવાનને આપવો એ સાફ નથી. ત્યારે શ્રી
કૃષ્ણચૈતન્યે કહ્યું કે, મારા મનમાં શ્રીજગદીશનાં દર્શન કરવાની
ઘણી આતુરતા છે, તેથી હું તો આ દુકા માર્ગે જઈશ; ત્યારે આ-
ચાર્યશ્રીએ એમને તે માર્ગે જવા દીધા, અને પોતે તો લાંબો માર્ગે ગયા.

થોડા રોજમાં આચાર્યશ્રી જગદીશ પહોંચ્યા, ત્યારે કૃષ્ણચૈતન્યે
એમને કહ્યું કે, આપનું કહેવું ખરું પડ્યું. હું દુકા
માર્ગે જંગલમાંથી ગયો, પણ હરિવિહાથી હું ને
મારા સોબતીઓ વિખુટા પડી ગયા, અને હું જંગ-

લમાં ભુલો પડ્યો; એટલામાં એક મસ્ત હાથીએ મારા ઉપર ત-
રાપ મારી. હું ગભરાયો તે વખતે શ્રીજગન્નાથજીનો ત્યાં આવિર્ભાવ
થયો. જગન્નાથજીનું વિકરાણ સ્વરૂપ જોઈ, તે હાથી નાશી ગયો
અને મને તરત માર્ગ જડ્યો.

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે આપણે બનતા સુધી પ્રભુને શ્રમ આપવો
એ સાફ નથી.

પછી જગદીશમાં રથયાત્રાનાં દર્શન કરી, આચાર્યશ્રી હરિદ્વાર
હરિદ્વાર-પૂર્વ પધાર્યા. ત્યાં પોતાની યોગમાથાવડે સર્વને સુવાણી
પર્વસ્નાન. દેધને, પોતાની સાથેના વૈષ્ણવો, વિરક્તો તથા કેતુ,
કમંડલુ, લકુટાલૌકી, કેવળરામ, ભગવાનદાસ આદિને
પૂર્વપર્વસ્નાન કરાવ્યું. તે પછી આચાર્યશ્રી અલર્કપુર (અડલ)
પધાર્યા. ત્યારબાદ કવિરાજને શિક્ષા આપી ત્યાંથી કાન્યકુબ્જ
પધાર્યા. ત્યાં પરમાનંદદાસના ઉપર અનુગ્રહ કરી, એમને શ્રીહરિની
લીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં.

ઉપર લખેલા કવિરાજ બાટ જાતે બ્રાહ્મણ હતા. એ ત્રણ બાઈ હતા, અને ત્રણે
બાઈ અડલમાં આચાર્યશ્રીને રાસણે થયા હતા.

કવિરાજ ધણું સારાં કવિત કરતા. આચાર્યશ્રીને રાસણે થયા પછી, એ અડલમાં
રહેવા લાગ્યા. આચાર્યશ્રીએ એમને બોધ કર્યો કે, હાકેમો કે એવા દરજ્જાના લોકોના
ગુણ ગાવા કરતાં શ્રીપ્રભુના ગુણ ગાવા એ વધારે લાભકારી છે, એટલા માટે શ્રી
હરિ સિવાય બીજાના ગુણ ગાવા નહિ. આ બોધ મળ્યા પછી કવિરાજે લૌકિક પ્રભુ-
ના ગુણ ગાવાનું કામ છોડી દેઈ, શ્રીનાથજી, શ્રીહરિ, અને આચાર્યશ્રી વિષે એમણે
અનેક કવિતો બનાવ્યાં.

આ કવિરાજની વાર્તા ૮૪ વૈષ્ણવોમાં ૬૬ મી છે.

પરમાનંદદાસ કનોજયા બ્રાહ્મણ હતા. એ એક સમર્થ કવિ હતા. આચાર્યશ્રીને
રાસણે થયા પહેલાં એ પરમાનંદ સ્વામી કહેવાતા, અને બીજાએ
પરમાનંદદાસ.

કંઠિયો બાંધતા અને પ્રભુના વિરહનાં મનોહર પ્રદો બનાવી શા-
તા. આચાર્યશ્રીને રાસણે થયા પછી એમણે શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાનાં પદ ગાવા માંડ્યાં.
એમનાં બનાવેલાં ધણું પદ છપાયાં છે. એમને શ્રી ઠાકોરજીના હિપર ધણું પ્રેમ હ્રોતો
એટલુંજ નહિ પ્રણુ વૈષ્ણવો ઉપર પ્રણુ એ ધણું ભાવ રાખતા.

એક વખત રામદાસ તથા કુંભનદાસ વગેરે વૈષ્ણવો એમને ભાંખામર્યા ત્યારે
એમણે એમના આદર સત્કારમાં નીચેનું પદ ગાયું.

પદ. રાગ હમીર.

પદ. આયે મેરે નંદનંદન કે પ્યારે ॥

માઝા તિલક મનોહર બાનો, ત્રિભુવન કે હજિયારે ॥૧॥

પ્રેમ સહત વસત મનમોહન નેકહુઠરતનટારે ॥
 હૃદય કમલ કે મધ્ય વિરાજત શ્રીવ્રજરાય વુલારે ॥૨॥
 કહા જાનોં કોન પુણ્ય પ્રગઠ મયૌ મેરે ઘર જો પધારે ॥
 પરમાનંદ પ્રભુ કરી ન્યોછાવર વાર વાર હોવારે ॥૩॥

૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં આ પરમાનેદ્રદાસની વાર્તા છે.

ત્યાર પછી વ્રજયાત્રામાં આચાર્યશ્રીએ સંતદાસના ઉપર અનુબ્રહ્મ કર્યો.

આ સંતદાસની વાર્તા ૮૪ વૈષ્ણવોમાં ૭૭ મી છે. સંતદાસ આપડાક્ષત્રી હતો અને આત્રામાં રહેતા. એ પ્રથમ મદોદરા વ્યાપારી હતા, પણ ખોટા ન્યાયી માત્ર ૨૪ ટકા (પૈસા) ની પુછ રહી હતી. તેથી એટલા પૈસા વટે સંતદાસ. એ કાર્ટિયાનો બંધા કરતા. એવ જાનરમાં કાર્ટિયા લેઈવચવા બેસતા અને દરેક પૈસાની જુદી જુદી કળલીઓ કરી રાખતા. કળલીઓ આગળ બેસી પોતે પોથી વાંચતા, અને ધરાક આવે તે એક પૈસો મુકી એક કળલી ઉપાડી નરતું. એ પ્રમાણે રોજ એક પૈસા કમાય ત્યાં સુધી જાનરમાં બેસતા, પછી એક પૈસો રસોઈમાં વાપરતા, અને અઠધા પૈસાનું ચવેણું લાવતા તે રાત્રે વૈષ્ણવો બેસા થતા તેમને પ્રસાદ તરીકે વહેંચી આપતા. રોજ એક પૈસો બચતો તે કછના વખતને માટે સંઘરી રાખતા. એ પ્રમાણે નિર્વાહ ચલાવી સંતદાસ બજવહારમાં મગ્ન રહેતા.

ગોઠદેશના એક નારાયણદાસ શ્રીમંતે સાંભળ્યું કે સંતદાસ પૈસાની ઘણી તંગીમાં છે, તેથી તેણે કાસદ સાથે ૧૦૦ મોહોરની એક હુંડી સંતદાસના ઉપર ખીડી દીધી. પણ સંતદાસે તે હુંડી નહિ વચાવતાં પરભારી અરેલ શ્રીગોસાંઈજીને ત્યાં મોકલી દીધી, અને નારાયણદાસને તે હકીકત નિવેદન કરી લાખ્યું કે, તમારે લીધે મારે કાસદને એક ટકો આપવો પડ્યો છે, તેથી મારે એક દિવસના ભોજન ખર્ચ નેટલી ખોટ ગઈ છે.

ખીલ વૈષ્ણવનું દ્રવ્ય રાખ્યું નહિ એ વાત સાંભળી શ્રીગોસાંઈજીએ સંતદાસનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં.

સંતદાસની દેહ યાકી ત્યારે ખીલ વૈષ્ણવોએ એમને ગોકુલ, મથુરા, કે ખીલ કોઈ પવિત્ર સ્થળમાં લેઈ જવાનું પુછ્યું, ત્યારે સંતદાસે કહ્યું કે, શ્રીહરિને ભજવામાં પવિત્રતા છે, કોઈ સ્થળમાં નથી. અંતે આનંદ અને શાન્તિની સાથે સંતદાસે પોતાની દેહ છોડી.

તે પછી આચાર્યશ્રી વ્રજમાંથી કુરૂક્ષેત્રમાં પધારયા, અને ત્યાંથી શ્રીરણુછોડરાયજીનાં દર્શન કરવા દ્વારકા ગુજરાતમાં પ્રવાસ. જવાને ગુજરાતમાં પધારયા. અનેક મનુષ્યને શરણે લેતા લેતા, આચાર્યશ્રી એક વખત ગુજરાતના દેશાધિપતિને ગામે આવી પહોંચ્યા. એ દેશાધિપતિએ એવો હુકમ કર્યો હતો કે, કોઈએ પાલખી કે બીજા હરકોઈ વાહનમાં બેસી તેના ગોખ નીચે થઈ પસાર થવું નહિં આચાર્યશ્રીની સાથે ઘણા વૈષ્ણવો અને સેવકો હતા. તેઓએ ઘણા આગ્રહથી આચાર્યશ્રીને એક ચક્રડોલ (ચોડોલ =

આચાર્યશ્રી ચ-
ક્રડોલમાં બેસી
હાકેમના ગોખ
નીચે થઈ પસાર
થયા.

એક જાતનું તાવદાન કે સુખાસન જેને ચાર સ્થંભ અને તે ઉપર છત્રી હોય છે તે) માં બેસાડ્યા, અને તે ચક્રડોલ દેશાધિપતિના ગોખ નીચે થઈને લીધું, એ જોઈ તે દેશાધિપતિના બોજાએ દેશાધિ-
પતિને કહ્યું કે, દેખો સાહેબ આપણા ગોખ નીચે થઈને કેવી સ્વારી જાય છે. એ સાંભળી દેશાધિપતિ ગોખમાં આવ્યો, અને જુએ છે તો ચોડોલમાં આચાર્યશ્રીને એક તેજના પુંજ રૂપ દીઠા. તે જોઈ તે પોતાના બોજાને બીજ્યો, અને કહ્યું કે અરે મૂર્ખ તું મને અગ્નિની સાથે કેમ લડાવવા માગે છે ? એમ કહી દેશાધિપતિ પોતાના મહેલમાં ગયો, અને આચાર્યશ્રીની સ્વારી નિર્વિઘ્ને દેશાધિપતિના ગોખ નીચે થઈને પસાર થઈ.

પછી આચાર્યશ્રીએ ગોપાળદાસ, બાદરાયણદાસ, ગંગાદિના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો.

આ ગોપાળદાસ વાંસવાડા પાસે એક ગામમાં રહેતા હતા. કોઈ ભગવદ્દીય આવે તેને ઉતરવાને એમણે પોતાના ઘર પાસે એક જુદો મુકામ કરી ગોપાળદાસ. રાખ્યા હતા. એમનો હેતુ એ હતો કે, ભગવદ્દીયની સાથે શ્રીહરિ સંબંધી કથા વાર્તા થાય. એમના બોધથી ઉત્તરેનના પદ્મરાવલ આચાર્યશ્રીને શરણે થયા હતા.

બાદરાયણદાસની કેટલીએક હકીકત પૃષ્ઠ ૨૨૫ મેં લખી છે. દ્વારકા જતાં આ-
ચાર્યશ્રી મોરબીમાં થોડા દિવસ રહ્યા, તે વખતે બાદરાયણદાસે આચાર્યશ્રી પાસેથી ફરીથી નામ મંત્ર લીધો, અને એમની જીને

સમર્પણ કરાવ્યું. તે પછી આચાર્યશ્રી દ્વારકા ગયા ત્યારે બન્ને ધણી ધણિયાણી એમની સાથે દ્વારકા ગયાં, અને આચાર્યશ્રી ત્યાં છ મહીના સુધી રહ્યા તે દરમ્યાન બન્ને જાણે એમની પાસે કયા વાર્તા સાંભળી.

જાણા. ગંગા એ બાદરાયણદાસની સ્ત્રી હતી કે બીજી કોઈ સ્ત્રી હતી તે માલમ પડતું નથી.

આચાર્યશ્રીનો મુકામ દ્વારકામાં હતો એજ અરસામાં ગોવિંદ
જોવિંદ દેવેનું શરણે થયું. દેવે નામનો સાચોરો આચાર્યશ્રીને શરણે થયો હોય એમ જણાય છે. આચાર્યશ્રીએ ગોવિંદદેવેને મંત્ર આપી પ્રદક્ષિણ કરાવ્યો, અને સેવા કરવાની રીત બતાવી સેવા કરવાની આજ્ઞા આપી.

ગોવિંદદેવે સેવા કરવા લાગ્યા પણ એમનું મન સેવામાં ચોંટ નહિં તેથી, એમણે આચાર્યશ્રીને એક પત્ર લખી જણાવ્યું કે, આપે મને સેવા કરવાની આજ્ઞા કરી છે, પણ વિમ્બડને લીધે મારાથી તે બંધાઈ રહી શકતી નથી. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ નવરત્ન નામનો ગ્રંથ બતાવી એમના ઉપર મોકલ્યો, અને લખ્યું કે, તમે એ ગ્રંથનો નિત્ય પાઠ કરશો તો વિમ્બડ જતો રહી તમારું મન શ્રીહરિની સેવામાં સ્થિર થશે. એ ગ્રંથ મળતાં એમણે થોડા દિવસ એ ગ્રંથનો પાઠ કર્યો એટલે એમનું મન સેવામાં સ્થિર થયું.

દ્વારકાની યાત્રા કરી, આચાર્યશ્રી ત્રજમાં પધાર્યા. ત્યાંથી શ્રીહરિની મૂર્તિ લેઈને અડલ પધાર્યા, ત્યાં થોડો વખત રહ્યા. ત્યાં શ્રીવિકુલનાથજીના યજ્ઞોપવિતનો ઉત્સવ કર્યો. (એ રીતે પૂર્વ ચરિત્ર અવચ્છેદ પુરો થાય છે.)

તે પછી આચાર્યશ્રી દ્વારકા પધાર્યા તે વખતે, શ્રીગોપીનાથજી એમની સાથે ગયા. આ અરસામાં આચાર્યશ્રીના કાકા જનાર્દને શ્રી ગોપીનાથજીની સગાઈ દક્ષિણમાં કરી.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

વિવિધ વાર્તા.

(૧) આચાર્યશ્રી અડેલમાં ખિરાજતા હતા તે વખતે દેશ
 દેવા બ્રાહ્મણી. પરદેશના વૈષ્ણવો આવી ત્યાં વસતા. તે વખતમાં
 એમની જ્ઞાતિની એક દેવા નામની તૈલંગ બ્રાહ્મણી
 અડેલમાં આવીને રહી. આચાર્યશ્રીના પ્રતાપથી ત્યાં તેનો સારી
 રીતે નિર્વાહ ચાલ્યો. જે વૈષ્ણવો ત્યાં આવતા તે એને આચાર્ય-
 શ્રીની જ્ઞાતિની જાણી કાંઈક દક્ષિણા આપતા. આચાર્યશ્રીને ત્યાં
 કાંઈક વિવાહ, જનોઈ વગેરે પ્રસ્તાવ આવતો, ત્યારે આચાર્યશ્રી એ
 સ્વજ્ઞાતિની છે એમ જાણી, એનું સન્માન કરતા. તોપણ એ બ્રાહ્મણી-
 નો એવો સ્વભાવ હતો કે, એનાથી આચાર્યશ્રીનો ઉત્કર્ષ જોઈ
 શકાતો નહિ, અને અદેખાઈને લીધે એનું મન હમેશા બળ્યાં કરતું.
 દેશવિદેશના લોકો આચાર્યશ્રીનાં વહુ બેટીને દંડવત્ કરે તે એનાથી
 સહન થતું નહિ. તે એમ વિચારતી કે, હું અને આ
 એનો દ્વેષ. સ્ત્રીઓ એક ન્યાતની છતાં મને કેમ કોઈ પગે લા-
 ગતું નથી ? એ પ્રમાણે દિવસે દિવસે એના મનમાં દ્વેષ વધવા
 માંડ્યો, પણ આચાર્યશ્રીનો ઉત્કર્ષ અટકાવવાનું એનાથી કાંઈ બને
 નહિ. તેથી એણે વિચાર કર્યો કે, હું એમને કોઈ રીતે દુઃખ દેઉં
 તો સાફ. ટહુલવો કરીને આચાર્યશ્રીનો એક જળધરિયો હતો. તે
 આચાર્યશ્રીને ત્યાં જળ લાવવાનું કામ કરતો હતો. એક દિવસ આ
 જળધરિયાને હેરાન જળધરિયો યમુનાજીમાંથી જળની ગાગર ભરીને
 આવતો હતો તે વખતે, આ બ્રાહ્મણીએ તે ગાગર
 ઉપર ઝાડે જવાના લોટામાંનું પાણી રેડ્યું. તેથી
 તે ગુસ્સે થયો તોપણ, એ બ્રાહ્મણીને કાંઈ ન કહતાં તેણે આચાર્ય-
 શ્રીના આગળ ફરિયાદ કરી કે, આપની જ્ઞાતિની બ્રાહ્મણીએ મારી
 ગાગર ઉપર જાણી જોઈને એના લોટાનું પાણી રેડ્યું. ત્યારે આ-
 ચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, એની સાથે કાંઈ બોલતો નહિ. તું ગાગર લેઈ

જઘને ફરી ભરી લાવ. ત્યારે તે જળધરિયો સ્નાન કરી બીજી ગાગર ભરી લાવ્યો. પછી જ્યારે જ્યારે એ જળધરિયો આ બાઈની દૃષ્ટિએ પડે ત્યારે ત્યારે રોજ તે એક ગાગર અભડાવતી. તે જળધરિયો રોજ આચાર્યશ્રીના આગળ ફરિયાદ કરતો, ત્યારે આચાર્યશ્રી ફરીથી ભરી લાવવાનું અને બ્રાહ્મણી સાથે બોલતો નહિ એમ કહેતા. તે જળધરિયો ઘણો કાયર થયો. ત્યારે એણે આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે, મારાથી આ બાઈ તરફથી થતું દુઃખ સહન થતું નથી, અને આપની આજ્ઞા વગર મારાથી એને કાંઈ કહી શકાતું નથી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, જા એના ઘરની કાંઈ ચીજ તું લેઈ આવ. ત્યારે જળધરિયાએ કહ્યું કે, મને દેખે છે એટલે મારા ઉપર માટી અને પાણી નાખે છે તો, એ મને એના ઘરની વસ્તુ કેમ લેવા દે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, તું એને ઘેર જા અને તે પોતાની મેળે તને કાંઈક આપશે. તે પછી તે જળધરિયો યમુનાજીમાંથી જળની ગાગર ભરીને આવતો હતો તેને પેલી બાઈએ દીઠો કે, એના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, મેં આજ જળની ગાગર અભડાવી નથી. તેથી તે પોતનું કરતી કરતી બહાર આવી ત્યારે જળધરિયો આગળ નિકળી ગયેલો જાણી, તેણે પાછળ જઈ, પોતાના હાથમાંનું પોતનું (છાણુ માટીવાળા પલાળેલા લુગડાનો કટકો) એની ગાગર ઉપર નાખ્યું, તે પોતનું ગાગર ઉપર પડ્યું, અને તેને ચોંટી ગયું; ત્યારે તે જળધરિયાએ એ પોતના સાથેની ગાગર આચાર્યશ્રીને બતાવી, અને કહ્યું કે, એ બાઈ નિત્ય આ પ્રમાણે મને હેરાન કરે છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, એ પોતનાને ધોઈને સુકવી લાવ. જ્યારે તે જળધરિયો તેને ધોઈ લાવ્યો ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એના કાકડા (દેવતા સળગાવવાને માટે કપડાના કડકાની મોટી દિવેટો) કરાવ્યા. પછી પાછલી રાત્રિયે રસોઈને માટે દેવતા સળગાવવાના કામમાં એ કાકડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. એ પ્રમાણે એ બાઈના ચિંથરાનો ઉપયોગ સેવાના કામમાં થતાની સાથે બ્રાહ્મણીની બુદ્ધિ ફરી એ બાઈની બુદ્ધિ ફરી ગઈ. તે સવારમાં ઉઠી એ

વખત એના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, મેં આચાર્યશ્રીનો કેટલો બધો અપરાધ કર્યો છે, અને આચાર્યશ્રી કેવા કૃપાળુ છે કે, એમણે મને કશું કહ્યું પણ નથી. આખું ગામ એમનું છે. એ ધારે તો મને અહિંથી કાઢી મુકવાને સમર્થ છે તેમ છતાં એ ઇશ્વરની માફક સર્વ સહન કરી રહ્યા છે. માટે મારે એમની પાસે જઈ અપરાધની ક્ષમા માગવી જોઈએ. એમ કહી તે આચાર્યશ્રીની પાસે આવી અને તેણે કહ્યું કે, મહારાજ મેં આપનો ઘણો અપરાધ કર્યો છે. મને ક્ષમા કરો. મેં આપનું સ્વરૂપ જાણ્યું નહિ. આપ સાક્ષાત્ ઇશ્વર છો. જીવ સંસારરૂપી અંધકૂપમાં પડ્યો છે. આપ કૃપા કરી કાઢો તે આચાર્યશ્રીને તો બહાર નિકળે; માટે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરી મને સેવક કરો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એનો સેવામાં અંગીકાર કર્યો.

આ વાર્તા ઉપરથી આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધ કર્યું કે, જ્યારે જીવની કોઈ વસ્તુનો ભગવાનની સેવામાં અંગીકાર થાય છે ત્યારે તે જીવની ખુદ્ધિમાં વિપરીતતા હોય તો તે મટી જાય છે.

૨. આચાર્યશ્રી અડેલમાં બિરાજતા હતા ત્યારે એક વખત કનોજ-દામોદરદાસ હરસાની કાંઈકામ પ્રસંગે કનોજ ગયા, અને ત્યાં દામોદરદાસ સંભલવાળા ક્ષત્રીને ત્યાં મુકામ કર્યો. દામોદરદાસ સંભલવાળાને ત્યાં, દામોદરદાસ હરસાનીની વાર્તા. હરસાની જે ચાર દિવસ સુધી રહ્યા અને પ્રસાદ લીધો પણ સખડીપ્રસાદ બિલકૂલ લીધો નહિ. એ વાત આચાર્યશ્રીના જાણવામાં આવી. તે પછી કેટલાએક દિવસે દામોદરદાસ સંભલવાળા આચાર્યશ્રીનાં દર્શન કરવા આવ્યા, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એમને પુછ્યું કે, તમે દામોદરદાસને સખડીપ્રસાદ કેમ લેવડાવ્યો નહિ? ત્યારે એમણે કહ્યું કે, દામોદરદાસ હરસાનીને પુછ્યા કે તમે કેમ લીધો નહિ? ત્યારે દામોદરદાસ હરસાનીને તે બાબત પુછતાં એમણે કહ્યું કે, અનસખડી પ્રસાદ ઘણો મુકતા તેથી સખડીપ્રસાદ લેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નહોતું. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, આ

માર્ગમાં પ્રભુ ભક્તોના અંતઃકરણની વૃત્તિ જીએ છે માટે મહાપ્રસાદમાં ભેદભેદ ગણવો નહિં.

૩. એક વખત આચાર્યશ્રી કનોજ પધારયા ત્યારે દામોદર-
 દાસ સંભલવાળાને ત્યાં મુકામ કર્યો. ભોજન વિગે-
 દામોદરદાસ સંભળવાળા. રેથી પરવારયા પછી, આચાર્યશ્રીએ કથાનો આરંભ કરી કહ્યું કે, હમેશ શ્રીમદ્ભાગવતનો અભ્યાસ રાખવો જોઈએ, કેમકે બીજાં બધાં પુરાણો કરતાં ભાગવત પુરાણ-ભક્તિને વધારનારું છે, પણ જેઓ ભાગવત વાંચી જાણતા હોય તેમણે તેથી પૈસા રળવાની આશા રાખવી જોઈએ નહિ.

પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્ ॥

વૃત્યર્થ નૈવયુંજીત પ્રાણૈઃ કંઠગતૈરપિ ॥

તદભાવે યથૈવ સ્યાત્તથા નિર્વાહમાચરેત્ ॥

અર્થ—સર્વ ક્ષણની આશા છોડી દેઇને પ્રયત્નથી (શ્રી ભાગવતનો) પાઠ કરવો. કંઠે પ્રાણ આવે ત્યાં સુધી, વૃત્તિને માટે ભાગવતની યોજના કરવી નહિં. ભાગવતની વૃત્તિના અભાવે જે પ્રમાણે નિર્વાહ થાય તે પ્રમાણે આચરણ કરવું.

જે માણસ પૈસાની ખાતર ભાગવત વાંચે છે તેનું મન ભાગવતમાં રહેતું નથી પણ પૈસામાં રહે છે, માટે ભાગવત તો માત્ર ભક્તિની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી અને નિર્મળ બુદ્ધિથીજ વાંચવું જોઈએ. એમ ન કરે તો દૃષ્ટ ક્ષણમાં અદૃષ્ટ ક્ષણ જતું રહે છે.

એ સાંભળીને ત્યાં પદ્મનાભદાસ બેઠા હતા તેમણે ત્યારથી
 પદ્મનાભદાસના હપર બોધની અસર. તમામ કથા વૃત્તિની ખાતર કરવાનું છોડી દીધું.

એક વખત પદ્મનાભદાસ પોતાની સ્ત્રી સાથે આચાર્યશ્રીનાં
 પદ્મનાભદાસ. દર્શન કરવા અડેલ આવ્યા. તે વખતે પદ્મનાભદાસ ઘણી ગરીબાઈમાં હતા. તેથી તલનાં ફેતરાં લાવી

તેને પલાળી તેને બાફીને ઠાકોરજીને ધરાવતા, પણ ધરાવતી વખત મનમાં એમ સંકલ્પ કરતા કે આ દાળ છે, આ સખડી છે, આ દુધપાક છે, આ લાડુ છે વિગેરે.

આ વાત બીજા વૈષ્ણવોએ જાણી, તેથી આચાર્યશ્રીને કાને ગઈ, ત્યારે આચાર્યશ્રી એક વખત એમને મુકામે આવ્યા, અને જોયું તો એ ઘણી ગરીબાઈમાં હતા. આચાર્યશ્રીને એમની સ્થિતિ જોઈ દયા આવી. ત્યારે એમણે કહ્યું કે, તમને મેં શ્રીભાગવતની કથા વૃત્તિને માટે કરવી નહિ એમ કહ્યું હતું, કાંઈ બીજી બધી કથાઓ કરવાની મના કરી નહોતી; તેમ છતાં તમારી તમામ જાતની વૃત્તિ છોડી દેઈ તમે શા માટે દુઃખી થાઓ છો ?

પછી આચાર્યશ્રીએ ઘેર આવી પોતાનાં માતૃશ્રીને કહ્યું કે, રોજ પદ્મનાભદ્રાસને ત્યાં સામગ્રી મોકલાવો. માતૃશ્રીએ ચાર દિવસની સામગ્રી મોકલાવી. પદ્મનાભદ્રાસે વિચાર્યું કે, ગુરૂતું અન્ન ખાવું એ સાઈ નથી. પછી એ સામગ્રી આચાર્યશ્રીને ત્યાં પાછી મોકલાવી. પદ્મનાભદ્રાસ અને એમનાં સ્ત્રી પોતાના ઠાકોરજી સાથે કનોજ ગયા, અને ત્યાં પોતે તથા પોતાની સ્ત્રીએ સ્નેહપૂર્વક તનમનથી શ્રીઠાકોરજીની સેવા કરવા માંડી. એક દિવસે પદ્મનાભદ્રાસને તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે, આપણે તો નિષ્કિંચન થઈ ગયાં. દેહના નિર્વાહને વાસ્તે અથવા પ્રભુની સેવાને વાસ્તે ધનાદિકતો અવશ્ય જોઈએ, એટલા માટે તમે પુરોહિતવૃત્તિનો સ્વીકાર કરો. સ્ત્રીનાં વચન સાંભળી પદ્મનાભદ્રાસે ઉત્તર આપ્યો કે, હું ભિક્ષાવૃત્તિ તો નહિં કરું કેમકે એમ કરવાથી મૂર્ખ લોકો આ માર્ગ પર દૂષણ મુકી કહે કે, પદ્મનાભદ્રાસ એવા સંપ્રદાયમાં ગયા કે એમને વ્યાસાસન મુકીને બીજા ભાગવી પડે છે.

બ્રાહ્મણની ઉત્તમ વૃત્તિ તો ઓહલો કરી લાવવાની છે માટે તેથી દેહનો નિર્વાહ કરીશું. એમ કહી એમણે પોતાની સ્ત્રીને નીચે લખેલા ચાર શ્લોક સંભળાવ્યા.

વસનાશનયોર્જહીહિ ચિંતામનુરાગં સતતં વિધેહિ કૃષ્ણે ॥

અયિ પશ્ય સિકિન્નયાઙ્ગ સેનીમનયો રક્ષયતા મિતઃ પ્રયાતામ્ ॥૧॥

ભોજનાચ્છાદને ચિંતાં વૃથા કુર્વન્તિ વૈષ્ણવાઃ ।

યોઽસૌ વિશ્વંભરો દેવઃ સ કિં ભક્તાનુપેક્ષતે ॥૨॥

ચીરાણિ કિંપથિન સંતિ દિશંતિ મિશાં નૈવાંઘ્રિપાઃ ।

પરભૂતઃ સરિતોપ્યશુષ્યન્ ॥

રુદ્ધા ગુહાઃ કિમજિતો વતિનો પમન્નાન્ કસ્માદ્ઘનંતિકવયો ધન

દુર્મદાંધાન્ ॥ ૩ ॥

ન હિ સાધનસંપત્ત્યા હરિસ્તુષ્યતિ કાર્હેચિત્ ॥

મક્તાનાં દૈન્યમેકં હિ હરિતોષણકારણમ્ ॥ ૪ ॥

શ્રી વલ્લભદિગ્વિજય પાતુ ૭૯.

બનાવનાર વિશ્વનાથ વિ. ગોવિંદજી.

અર્થ—વસ્ત્રની અને અન્નની ચિંતા છોડી દે. નિરંતર શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ કર. શ્રી કૃષ્ણમાંજ પ્રેમ રાખ્યાથી દ્રૌપદીને વસ્ત્રો પણ અખુટ થઈ પડ્યાં હતાં, અને અન્ન પણ અખુટ થઈ પડ્યું હતું એ તારા બાળુવામાં નથી ? ॥૧॥ વૈષ્ણવો અન્નની અને વસ્ત્રની ચિંતા વૃથા જ કરે છે, કારણ કે જે પ્રભુ વિશ્વંભર કહેવાય છે તે પોતાના ભક્તોની ઉપેક્ષા કેમ કરશે ? ॥૨॥ શું માર્ગમાં ફાટેલ વસ્ત્રો નથી હોતાં ? પરંતુ પોષણ કરનારાં વૃક્ષો લિક્ષા નથી આપતાં ? નદીઓ સુકાઈ ગઈ છે ? શું શુદ્ધાઓ રોકાઈ ગઈ છે અને પ્રભુ શરણાગતોનું રક્ષણ નથી કરતા કે, જેથી વસ્ત્રની, અન્નની, જળની, ઘરની અને શરીરના રક્ષણની આપણે ચિંતા કરીએ ? અન્ન વસ્ત્રાદિક તો સહજ મળે એમ છે તે છતાં વિદ્વાન લોકો, ધનના દુષ્ટ મદથી આંધળા થયેલા લોકોની ખુશામત શા માટે કરે છે ? ॥૩॥ પ્રભુ સાધનોની સંપત્તિથી કદી પ્રસન્ન થતા નથી, કારણ કે ભક્તોની એક દીનતાજ પ્રભુને પ્રસન્ન થવાના કારણ રૂપ છે ॥૪॥

તે પછી માત્ર ઓહલો કરવાથીજ પદ્મનાભદ્રાસનો રૂડી રીતે નિર્વાહ ચાલવા લાગ્યો. ઘણા દિવસ સુધી સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જથ્થે પ્રભુની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરી અને અંતે તેઓ સુખ સંતોષથી શ્રીહરિના ધામમાં પધાર્યાં.

૪. એક વખત આચાર્યશ્રી વૃંદાવનમાં કેશીઘાટ ઉપર ખી-
જડાના ઝાડ નીચે સુંદર સ્થળે જોઈ બિરાજ્યા હતા,
કૃષ્ણ ચૈતન્ય. તે વખતે કૃષ્ણ ચૈતન્યે શ્રીભાગવતની વ્યાખ્યા
સુખોદિની સાંભળવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી તેથી, આચાર્યશ્રીએ
ચાર માસ સુધી ત્યાં બિરાજી જેટલી સુખોદિની તૈયાર થઈ હતી
તેટલી કૃષ્ણ ચૈતન્ય વગેરેને સંભળાવી.

૫. એક વખત ભાંડિરવડના કુંજમાં રૂપસનાતન અને જીવ
ગોસ્વામી નામના કૃષ્ણ ચૈતન્યના અનુયાયિઓની
રૂપ સનાતન અને જીવ ગોસ્વામી. સાથે ભગવદ્દાર્તા ચાલતાં, રૂપ સનાતને પોતાની
કૃતિનો નીચેનો શ્લોક આચાર્યશ્રીને સંભળાવ્યો.

મુક્તિમુક્તિસ્પૃહા યાવત્ પિશાચી હૃદિ વર્તતે ॥

તાવત્પ્રેમરસસ્યાત્ર કથમભ્યુદયો ભવેત્ ॥

અર્થ—જ્યાં સુધી ભોગની અને ભોક્ષની ઇચ્છા રૂપ પિશાચી
(ડાકણ) હૃદયમાં હોય ત્યાં સુધી તે હૃદયમાં પ્રેમ રસનો ઉદય
કેમ થાય ? નજ થાય.

આ શ્લોક સાંભળી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, તમે ભોક્ષની ઇચ્છાને
પિશાચી રૂપે વર્ણવી છે, તેથી શિષ્ટ લોકો આ શ્લોકનો આદર કરશે
નહિ, પણ ઉલટા દૂષણ દેશે, કારણ કે સર્વના મતમાં ભોક્ષ એ
પરમ પુરૂષાર્થ છે, અને ભોક્ષદશામાંજ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સિદ્ધ
થાય છે. આચાર્યશ્રીનું આ વચન રૂપસનાતને માથે ચડાવ્યું, પણ
જીવગોસ્વામીએ તે ઉપર બહુ વાદ કર્યો. આ વાદમાં જીવગો-

સ્વામી હારી ગયા. પણ એ વાદ કર્યાની વાત કૃષ્ણ ચૈતન્યના જાણવામાં આવી ત્યારે કૃષ્ણ ચૈતન્યે કહ્યું કે તમે જીવગોસ્વામીનો કૃષ્ણ ચૈતન્યે ત્યાગ કર્યો. મોટી અવજ્ઞા કરી અને એ અવજ્ઞા લગવાનના દ્વેષ રૂપ છે તેથી હું તમારો ત્યાગ કરું છું.

ગુરૂજનાં એ વચન સાંભળી જીવગોસ્વામીને ઘણો ખેદ થયો. તેણે વિચાર્યું કે, જ્યારે ગુરૂશ્રીએ મારો ત્યાગ કર્યો ત્યારે હવે આ દેહ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી.

આવા દૃઢ વિચારથી જીવગોસ્વામી અનશન વ્રત લઈને, શ્રી યમુનાજીના તટ ઉપર જઈ બેઠા, અને રેતીની બે મુઠ્ઠી ખાઈને બે દિવસ સુધી એમજ રહ્યા. આ વૃત્તાંત સાંભળવામાં આવતાં આચાર્યશ્રી શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યને લેઈ ત્યાં ગયા. એ બેને અપરાધની માફી. આવેલા જોઈ જીવગોસ્વામીએ અપરાધની ક્ષમા માગી, અને આચાર્યશ્રીના આગ્રહથી કૃષ્ણચૈતન્યે તેનો અપરાધ માફ કર્યો.

૬. “અલીખાન”. શ્રીહરિના ઉપર જે સ્નેહ રાખતા તેમના ઉપર આચાર્યશ્રી સ્નેહ રાખતા, અને ન્યાત જાતનો વિચાર મનમાં ન લાવતાં, જે શરણે થતા તેમને આચાર્યશ્રી શરણે લેતા. આ વાત અલિખાન પઠાણની વાર્તા ઉપરથી માલમ પડે છે.

અસેંબાવન વૈષ્ણવોની વાર્તાઓ ઉપરથી જણાય છે કે, અલિખાન પઠાણને શ્રીગોસાંઈજીનો સેવક ગણવામાં આવ્યો છે પણ “સિદ્ધાંત પ્રાકટય” નામના ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે કે, અલિખાન પ્રથમ આચાર્યશ્રીનો સેવક હતો.

અલીખાન વિષે ગોપાળદાસ પોતાના “સિદ્ધાંત પ્રાકટય” નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે (જુઓ માંગલ્ય ૪ થુ.).

આક્યંતર અતિ સ્વચ્છ કોમળ પ્રભુ પરાયણ તેહ ॥૫૦॥

અન્યાશ્રય અંતરાય થયો મર્યાદ મુક્ત અવતાર ॥

પ્રભુ પોતે પ્રતાપ બલે ત્યાં કરી તેહની સાર ॥૫૧॥

અધિકાર આપી ત્યાંહાં રાખિયો, સ્વચ્છ સ્થળ મહાવન ॥
હીન ભાવે દેહ નંદે, ભાગ્ય માને ધન્ય ॥૫૨॥

આસુરી ભાષામાં તેહનું, અલીખાન અલિધાન ॥
આચાર્યજીસું પ્રેમપૂરણ, પ્રિય ભગવત ગુણુગાન ॥૫૩॥

કથા સુણવા કાજ આવે, શ્રીઆચાર્યજી પાસ ॥
હવે ભોગ મહારે દૂર થશે, નિશ્ચે તેહની આશ ॥૫૪॥

આચાર્યજીને આજ્ઞા હવી, એ શ્રોતા અતિ સવધાન ॥
રહસ્ય મારગનું કહી, પછી કરયું વ્રજ વરદાન ॥

વિશ્વાસ પૂર્વક વાહાલસું, કરે સકલ વ્રજ શું હેત ॥
ભાવ તેહનો શ્રીમુખે, કરી રાખ્યો સંકેત ॥૫૬॥

વૃક્ષવદ્ધી ગૌઅગોચરી, રમણ રમણીય સ્થાન,
રક્ષા હૃદયાઈડ સું કરે, સેવા સુખ અનુપાન ॥૫૭॥

નિત્ય પ્રત્યે સ્નેહ રીતે, આવીને એકાંત,
દરસન કરી પાછો વલે, એહવો નિપુણ નેષાવંત ॥૫૮॥

અલિખાન મહાવનમાં રહેતો. એણે એ પ્રગણુ ઇન્કરે રાખ્યું
હોય એમ જણાય છે. એ વૃક્ષે વૃક્ષે વેણુધારી અને પત્રે પત્રે ચતુ-
ર્ભુજ દેખતો; તેથી એ વ્રજનાં તમામ વૃક્ષોની એવી સારી સંભાળ
રાખતો કે કોઈને ઝાડનું એક પાંદડું પણ તોડવા દેતો નહીં. એક
વખત એક તેલીએ એક ઝાડની ડાળ તોડી તેથી એનું બધું તેલ
અલિખાને તે ઝાડના મૂળ આગળ ઠલવાવી દીધું.

ઈશ્વર ઉપર એને અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી. એક વખત એક ચોરને
એની પાસે પકડી લાવવામાં આવ્યો. ત્યારે ચોરી કરી છે કે નહીં
એ બાબત પૂછતાં, ચોરે ઇનકાર કરી કહ્યું કે, હું તાતા તેલમાં હાથ
બોળું, અને જો હું દાઝું નહીં તો માઈ કહેવું ખઈ માનજે. ત્યારે
અલીખાને કહ્યું કે, જ્યારે ગરમ તેલ થંડું કરવાને ભગવાન સમર્થ
છે તો, થંડું તેલ તે ગરમ કરી શકે છે. માટે તું થંડા તેલમાં હાથ

બોળ. પછી તે ચોરની પાસે થંડા તેલમાં હાથ બોળાવ્યા એટલે તે હાથ દાઝી ગયા. તેથી ચોરે ચોરી કર્યાની વાત કબુલ કરી.

૭. આચાર્યશ્રી અડેલમાં કથા કરતા તે વખતે, એક દીનકરદાસ શેઠ નિત્ય કથા સાંભળવા આવતા. એક વખત દીનકરદાસને સેવાની હીલ થઇ, અને કથાનો સમય થયો ત્યારે બાટી કાચી ઉતારી ઠાકોરજીને ધરાવી. એ વાત આચાર્યશ્રીએ જાણી ત્યારે દીનકરદાસને ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું કે, જેને તમે તમારા પ્રભુ માનો છો તેને કાચી સામગ્રી ધરાવી કથાને માટે ઉતાવળથી આવવાનું શું પ્રયોજન છે? કથામાં શ્રીહરિનાજ ગુણતું ગાન છે. એ ગાન સાંભળવાને શ્રીહરિનીજ ઉપેક્ષા કરવી એ યોગ્ય નથી.

૮. એક સમયે શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય બંગાળાથી વૃન્દાવન જતાં મધ્યાન્હ પછી આચાર્યશ્રીની પાસે અડેલ ગામમાં આવ્યા. તે વખતે આચાર્યશ્રીએ પોતાનાં પત્નીને એમને પ્રસાદ લેવડાવવાનું કહ્યું. મહાલક્ષ્મીજીએ કહ્યું કે, રાજભોગ થઇ અને સર થઇ ગયો છે અને મહાપ્રસાદ પણ ઉઠી ગયો છે. એ સાંભળી આચાર્યશ્રીએ અનિવેદિત સામગ્રીમાંથી શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યને ભોજન કરાવ્યું. તે જોઇને એક સેવકે શંકા કરી તે ઉપરથી આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, કૃષ્ણ ચૈતન્યના હૃદયમાં સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ બિનાજે છે.

૯. એક વખત આચાર્યશ્રી વૃન્દાવનમાં બંસીબટ પાસેની બેઠકમાં બિરાજતા હતા ત્યારે ગોપાળદાસ ગોડિયા કરીને કૃષ્ણ ચૈતન્યનો એક સેવક વૃન્દાવનમાં રહેતો હતો. તેના મનમાં ઠાકોરજીનું સ્વરૂપ પધરાવી તેને શૃંગાર ધરાવવાનો અભિલાષ થયો. તેથી તેણે કૃષ્ણ ચૈતન્યને એક વખતે એ બાબતની વિનંતિ કરી. ત્યારે કૃષ્ણ ચૈતન્યે તેને એક શાલગ્રામ આપી તેની સેવા કરવાનું કહ્યું. ગોપાળદાસે ધાર્યું કે, આ શાલગ્રામને હું શી રીતે શૃંગાર ધરાવું? તેથી તેણે ફરી કૃષ્ણ ચૈતન્યની પાસે સ્વરૂપ સેવા માગી. ત્યારે કૃષ્ણ ચૈતન્ય કાંઈ બોલ્યા નહિ, અને ત્યાંથી જગન્નાથજી તરફ

યાત્રા કરવાને પધાર્થા. જગન્નાથજીમાં એમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, સેવા કરવાની બાબતમાં જે સ્વરૂપ કે મૂર્તિની સેવા કરવામાં આવે તે સ્વરૂપ કે મૂર્તિ સેવા કરનારને પસંદ પડવી જોઈએ, નહિં તો તેનું મન તેના ઉપર ચોંટે નહિં. ગોપાળદાસને સ્વરૂપસેવા જોઈએ છે, અને મેં શાલગ્રામની સેવા કરવાનું એને ફરમાવ્યું તે ઠીક નથી, પણ સ્વરૂપસેવા આપવાનો અધિકાર શ્રી વલ્લભાચાર્યજીને છે, તેથી ગોપાળદાસ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને મળે તો સાડું. એ પ્રમાણે વિચાર કરી કૃષ્ણચૈતન્યે ગોપાળદાસને કોઈ યાત્રાળુ સાથે આચાર્યશ્રીને મળવાનું કહાવ્યું. તેથી આચાર્યશ્રી વૃન્દાવનમાં બિરાજતા હતા તે વખતે, ગોપાળદાસ એમની પાસે આવ્યો, અને સ્વરૂપસેવા માગી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ એને કહ્યું કે, કૃષ્ણચૈતન્યે જે શાલગ્રામ આપ્યા છે, તે સ્વરૂપજ છે એમ ધારી, એની સેવા કરવાથી, તે સ્વરૂપસેવાજ થશે. કેમકે ભગવાન્ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા છે. મનુષ્ય જેવી જેવી ભાવના કરે છે તેવે તેવે રૂપે તે દેખાય છે. માટે જે સ્વરૂપ તમારા મનને રૂચતું હોય તેજ સ્વરૂપ આ શાલગ્રામ છે એમ ધારી સેવા કરો એટલે તમારું મન પ્રસન્ન થશે.

પછી ગોપાળદાસે કહ્યું કે, મને આપ શરણે દેવો. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, આ દેહ થકી તમે શ્રી કૃષ્ણચૈતન્યને શરણે થયા છો, તેથી જ્યાં લગી આ દેહ છે ત્યાં લગી અમારે શરણે થવાનું પ્રયોજન નથી. ભેદાભેદ છોડી દેઈ સર્વત્ર ઠેકાણે પ્રભુને જોતાં શીખો, અને ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી પ્રભુના ચરણકમળ તરફ જવાને યત્ન કરો.

ગુરૂ પરોપકારી, ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણનાર, ભક્તિમાન્, અને સ્વાર્થ વિનાનો જોઈએ. તેવો ગુરૂ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે ફેરવવાનું કારણ નથી. માત્ર ગુરૂ કરવાથીજ ઉન્નતિ થતી નથી. ગુરૂ જે માર્ગ બતાવે તે માર્ગ પ્રમાણે વર્તવાથી ઉન્નતિ થાય છે. તેથી ભેદાભેદને તજી શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરો. એ સાંભળી ગોપાળદાસે પ્રસન્ન થઈ તે પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યું.

૧૦. એક વખત આચાર્યશ્રી મથુરામાં વિશ્રાન્તિ ઘાટ ઉપર બિરાજતા હતા. એમની પાસે બે ચાર વૈષ્ણવો બેસી હરિકીર્તન કરતા હતા. તે વખતે કૃષ્ણચૈતન્યનો સેવક રૂપસનાતન એમનાં દર્શન કરવા આવ્યો. તે પાસે બેઠેલા વૈષ્ણવો અને આચાર્યશ્રીના નોકરોને જોઈ બોલ્યો કે, આપના નોકરો પુષ્ટ જણાય છે, અને આ વૈષ્ણવો કેમ દુબળા જણાય છે? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, અમારો ભક્તિમાર્ગ એવો છે કે, એની અંદર દાખલ થઈ માણસ પ્રથમ દુબળો થાય. અમે વૈષ્ણવોને આ માર્ગમાં દાખલ ન થવાને ચેતવીએ છીએ, તેમ છતાં તેઓ માનતા નથી તો તેનું પરિણામ તેઓએ ભોગવવું જોઈએ. શ્રીગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કે:—

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેऽમૃતોપમમ્ ॥

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રાક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥

ગી. ૧૮-૩૭

અર્થ—જે સુખ આરંભમાં વિષ જેવું, (અને) પરિણામે અમૃત સમાન, તથા આત્માને વિષય કરનારી બુદ્ધિના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય તે સુખને યોગી પુરૂષોએ સાત્ત્વિક કહેલું છે. એ ઉપરથી જણાશે કે, જ્યારે સાત્ત્વિક સુખ મેળવવાના યત્નો ઝેર રૂપ લાગે છે તો ભજનાનંદ રૂપ—સુખ મેળવવાને કષ્ટ વેઠવું પડે એમાં નવાઈ નથી.

પ્રભુને સર્વસ્વ અર્પણ કરવા રૂપ યજ્ઞ કરનાર અને પ્રભુની પ્રાપ્તિની નિરંતર ઇચ્છા કરનાર આરંભ દશામાં શરીરે શી રીતે પુષ્ટ હોઈ શકે? આરંભદશામાં તો શરીરની પુષ્ટિના ભોગેજ મનની પુષ્ટિ થાય.

આત્મનિવેદન વડે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભક્તિના સંસ્કારોનો જમાવ થયેથી, અને પ્રભુને સમર્પણ કરેલી વસ્તુઓનો ઉપભોગ જારી રહેવાથી, મન અને શરીર બન્ને સુધરે છે; પણ કેટલાએક વખત સુધી તો શરીર કૃશ અથવા દુર્બળ રહેવાનો સંભવ છે.

૧૧. એક વખત કૃષ્ણદાસ મેઘને આચાર્યશ્રીને પુછ્યું કે, શ્રી રામચંદ્રજી અયોધ્યાની સર્વ પ્રજાને લેઈને સ્વધામ પધાર્યા પણ રાજા દશરથને સ્વર્ગ આપ્યું તેનું શું કારણ? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, શ્રીરામચંદ્રજી પરમ દયાળુ હતા તેથી દશરથને સ્વર્ગ આપ્યું, નહિ તો એ સ્વર્ગને યોગ્ય નહોતા, કેમકે એમણે પોતાનું વચન સત્ય કરવા શ્રીરામચંદ્રજીને વનવાસ મોકલ્યા હતા.

૧૨. બીજે કોઈ પ્રસંગે કૃષ્ણદાસ મેઘને પુછ્યું કે, કેટલા-એક ભક્તોને પ્રભુના માહાત્મ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી એનું શું કારણ?

આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, જે વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર, પુરાણ, અનેક સિદ્ધાંતો, ઇતિહાસ, વગેરેનો અભ્યાસ કરતો નથી, કે જે તે સાંભળતો નથી, અને જે શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રીતિપૂર્વક નિષ્કામ ભાવથી અભ્યાસ કે તેનું શ્રવણ અને મનન કરતો નથી, તેને ભગવાનના માહાત્મ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી.

૧૩. પ્રભુદાસજીલોટા ક્ષત્રી હતા. તે સિંહનન્દના રહેવાસી હતા. એક વખત એમણે રસોઈ કરી તેમાં દાળ કાચી રહી, અને અંગાખરી બળી ગઈ, તેથી શ્રીઠાકોરજીને ભોગ ધરાવ્યા વગર એમણે ચરણોદક પધરાવી પ્રસાદ લીધો. એ વાત આચાર્યશ્રીના જાણવામાં આવતાં આચાર્યશ્રીએ એમને કહ્યું કે, આ ભક્તિમાર્ગમાં તમામ કાર્યો પ્રભુની પ્રસન્નતાને માંડે કરવાનાં છે. જે જે કાર્યો શાન્તિ અને સાવધાનપણાથી કરવામાં આવે છે તે સુધરે છે, અને તેથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. અસાવધાનતાએ ગભરાટ, ચિંતા કે મિથ્યા પ્રવૃત્તિની નિશાની છે, તેથી તે તજવાની જરૂર છે. ખરો વૈષ્ણવ તેજ કે જે સાવધાનપણાથી અને શાન્તિથી તમામ કાર્યો કરે.

જેણે આત્મનિવેદન કરેલું છે તેણે પ્રભુને સમર્પણ કર્યા સિવાય પ્રસાદ લેવો એ યોગ્ય નથી.

દ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈત મત.

૧૪. એક વખત આચાર્યશ્રી ફરતા ફરતા ઉડપી કૃષ્ણાનગર નામના શહેરમાં આવ્યા. ત્યાં માધ્વમતને અનુસરનારા ગોવિંદાનંદ તીર્થનો મિલાપ થયો, અને તેમની સાથે મત વિષયની ચર્ચા પણ થઈ. ગોવિંદાનંદતીર્થે કહ્યું કે, સેવ્યસેવકભાવ તો અમારા દ્વૈતમત-માંજ છે. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે, તમારો મત એકદેશી છે, સર્વ સમ્મત નથી. તમે જગત્ના કર્તા પરમાત્માને કુંભારની પેઠે નિમિત્ત કારણ માનો છો, અને પ્રકૃતિને શુદ્ધ ઉપાદાન કારણ માનો છો એ વેદથી વિરુદ્ધ છે. સર્વ વેદોનું, ઉપનિષદોનું, અને વ્યાસ સૂત્રાદિકનું તાત્પર્ય અદ્વૈત વિષે છે, અને પરમાત્મા જગત્નું નિમિત્ત કારણ તથા ઉપાદાન કારણ છે. એ વિષે,

एतदात्म्यमिदं सर्वम् । तदात्मानं स्वयम् कुरु ॥

ઈત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ એ પ્રમાણેજ નિરૂપણ કરે છે. એ ઉપર ગોવિંદાનંદતીર્થે જીવના તથા બ્રહ્મના ભેદને જણાવનારી “ઢાસુપર્ણા સયુજાસલાયા” એ શ્રુતિ સંભળાવતાં આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, એ શ્રુતિ તો સૃષ્ટિકાળમાં જીવના તથા અંતર્યામીના પરસ્પર ભેદને સિદ્ધ કરનારી છે, પણ દ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કરનારી નથી. **एकोहं बहुस्याम् । एकार्कान् रमते ॥ सदैतमैच्छत् ॥** ઈત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ સર્વત્ર સ્પષ્ટ રીતે પ્રભુની ઇચ્છાને કારણ રૂપ કહે છે, માટે તમારો મત યથાર્થ નથી. એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ દ્વૈતમતનું ખંડન કર્યું, અને પોતાના શુદ્ધાદ્વૈત મતમાં અંશાંશીલાવથી તથા ધર્મધર્મિલાવથી જે વેદપ્રતિપાદિત સેવ્યસેવકભાવ છે તે સિદ્ધ કરી આપ્યો. એ સાંભળીને ગોવિંદાનંદ તીર્થ ચૂપ થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૨૨ મુ.

આચાર્યશ્રીનું ઉત્તર ચરિત્રઃ સંન્યસ્ત અને શ્રીહરિના
ધામમાં પધારવું.

ત્યાર પછી આચાર્યશ્રી જગન્નાથજી પધાર્યા. ત્યાં જગન્નાથજીને પ્રસન્ન કરી, પાછા વળતાં ગંગાસાગરના સંગમને વિષે શ્રી ભાગવત ઉપરની સુબોધિની નામની ટીકા તૃતીય સ્કંધ સુધીની પુરી થતાં, આચાર્યશ્રીને શ્રીહરિના ધામમાં પધારવાની પ્રથમ આજ્ઞા થઈ. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ વિચાર કર્યો કે, શ્રીભાગવત એ ભક્તિ પોષક ગ્રંથ છે, અને એ આખા ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખવાની જરૂર હોવાથી, તે લખવાની મને ભગવાને આજ્ઞા કરી છે. પરંતુ જ્યારે શ્રીહરિ મને પોતાના ધામમાં બોલાવે છે, ત્યારે ઘણા લાંબા વખત સુધી આ ભૂતળ ઉપર રહેવું ઠીક નથી, તેથી ૪ થી ૬ મા સ્કંધ ઉપર ટીકા લખવાનું કામ છોડી દેઈ, ૧૦ મા સ્કંધ જે નિરોધ રૂપ છે અને ૧૧ મા સ્કંધ જે મુક્તિરૂપ છે તે ઉપર ટીકા લખી નાંખવી જોઈએ, એમ ધારી આચાર્યશ્રીએ ૧૦ મા સ્કંધ ઉપર ટીકા લખવાનું કામ શરૂ કર્યું.

પછી આચાર્યશ્રી ગંગાસાગરથી વ્રજમાં પધાર્યા. ત્યાં શ્રી ગોપીનાથજી આચાર્યશ્રીને દ્વારકા તરફથી આવી મળ્યા, અને એમણે આજીવું યાત્રિક ધન શ્રીગોવર્ધનનાથજીને અર્પણ કર્યું.

તે પછી આચાર્યશ્રીએ શ્રીગોપીનાથજીની સ્ત્રીને દીક્ષા આપી. તે પછી શ્રીગોપીજનવલ્લભલોગસમર્પણની શરૂઆત થઈ. એ લોગ ગોપીવલ્લભલોગના નામથી ઓળખાય છે.

તે પછી વ્રજયાત્રા કરતા કરતા, આચાર્યશ્રી મથુરા પાસે મધુવનમાં પધાર્યા; ત્યારે શ્રીહરિની લીલામાં પધારવાની આચાર્યશ્રીને બીજી આજ્ઞા થઈ. તેપણ સુબોધિનીનું કામ પુરૂ થયું નહોતું, તેથી આચાર્યશ્રીએ શ્રીહરિની લીલામાં પધારવાને વિલંબ કર્યો.

પછી આચાર્યશ્રી આગ્રે પધારયા. ત્યાં દ્વિવેદી ઉત્તમશ્લોક સાચોરાના ઉપર આચાર્યશ્રીએ અનુગ્રહ કર્યો.

આ ઉત્તમ શ્લોકદ્વારા જ્ઞાતે સાચોરા બ્રાહ્મણ હતા. એ શ્રીનાથજીના સેવકોની રસોઈ કરી ભાવસહિત પીરસતા, તે કારણથી સર્વ સેવકો એમને ' મહતારી ' કહી બોલાવતા. એમની વાર્તા ૮૪ વૈષ્ણવોમાં ૩૬ મી છે.

આગ્રેથી આચાર્યશ્રી કડે પધારયા. ત્યાં અંબા નામની ક્ષત્રિયાણી એમને શરણે થઈ.

આ સ્ત્રી કડામાં રહેતી હતી. એ અને એના બે દીકરા વૈષ્ણવ હતા. એક વખત બે દીકરામાંથી એક દીકરો મરણ પામ્યો. ત્યારે અંબા શ્રીહાકોરજીની સેવા કરી રોતી, તેથી શ્રીહાકોરજી ખેદ પામવા લાગ્યા. એટલામાં અંબાનો બીજો દીકરો પણ મરણ પામ્યો. ત્યારે પણ એ ઘણું રોવા લાગી. તેથી શ્રી હાકોરજીએ શ્રી ગોસાં-છજીને કહ્યું કે, અંબા રૂવે છે, તેથી મને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડે છે. ત્યારે શ્રીગોસાં-છજીએ અંબાને ત્યાં પધારી અને સેવાની મના કરી. ત્યારથી એણે સેવાનું છોડી દીધું, અને એ રૂડી રીતે શ્રીહાકોરજીની સેવા કરવા લાગી; ચારાશી વૈષ્ણવોની વાર્તામાં અંબા (અમ્મા દ્વત્રાણીની) વાર્તા ૧૨ મી છે.

આ વાર્તા ઉપરથી બે વાત ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એક એ કે શ્રી હાકોરજીને ક્લેશ પ્રિય નથી, અને તેથીજ શ્રીહાકોરજીએ શ્રીગોસાંછજીને સૂચવ્યું કે, અંબાને સેવા કુટવાની મના કરો. બીજી એ કે આચાર્યોની ફરજ છે કે, મરણ વગેરે પ્રસંગે શ્રીહરિની ઈચ્છાને તાબે થઈ ક્લેશ ન કરવાના શિષ્યવર્જને બોધ આપવો.

કૃષ્ણદાસમેધનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પણ આચાર્યશ્રીએ કહ્યું હતું કે, ભગવાનને ક્લેશ પ્રિય નથી, અને ક્લેશથી આંતરચક્ષુઓ બીડાઈ જાય છે.

પછી આચાર્યશ્રીએ અડેલમાં વસી ભગવાનની આજ્ઞાથી દશમ સ્કંધ સુબોધિની પુરી કરી. એકાદશનો આરંભ કર્યા પછી, પોતાનાં માતૃશ્રીને પૂર્વે બે આજ્ઞાઓ થયેલી તેનું વૃત્તાંત કહી બતાવ્યું. ત્યાર પછી ભગવાનની લીલામાં પધારવાની આચાર્યશ્રીને ત્રીજી આજ્ઞા થઈ. ત્યારે આચાર્યશ્રીએ સભા ભરી, પોતાનાં માતૃશ્રીને ઉપદેશ કર્યો, અને સંન્યાસની યાચના કરી. પછી માતા તથા સ્ત્રીનો શોક દૂર કરીને, આચાર્યશ્રીએ શ્રીગોપીનાથજીને સિંહાસન આરોહણ કરાવ્યું, અને દામોદર વગેરે શિષ્યોને શિક્ષા આપી

કે, તમારે શ્રી વિકૃલનાથજીના રક્ષણ અને શિક્ષણની સંભાળ રાખવી. તે પછી પોતાની જાણે તથા પોતાના અંતઃકરણને આચાર્યશ્રીએ બોધ કર્યો.

જે બોધ આચાર્યશ્રીએ પોતાના અંતઃકરણને કર્યો તે અંતઃકરણપ્રબોધ નામના ગ્રંથમાં છે. એમાં લખ્યું છે કે:—

આજ્ઞા પૂર્વે તુ યા જાતા ગંગાસાગરસંગમે ॥૫॥

યાઽપિ પશ્ચાન્મધુવને ન કૃતં તદ્વ્યંમયા ॥

દેહદેશપરિત્યાગસ્તૃતીયો લોકગોચરઃ ॥૬॥

પશ્ચાત્તાપઃ કથં તત્ર સેવકોઽહં ન ચાન્યથા ॥

ભગવાનની બે વખત આજ્ઞા થઈ. એક વખત દેહ છોડવાની અને બીજી વખત દેશ છોડવાની. એ બે આજ્ઞાઓ આચાર્યશ્રીએ માની નહિ, ત્યારે ત્રીજી આજ્ઞા ધરનેા પરિત્યાગ કરી પોતાની લીલામાં પધારવાની થઈ. પ્રથમની બે આજ્ઞાઓ ન માની તેમ છતાં, આચાર્યશ્રી કહે છે, કે પશ્ચાત્તાપ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. કેમકે શ્રીભાગવત ઉપર ટીકા કરવાનું કામ પણ ભગવાનેજ સોંપ્યું હતું, અને તે આજ્ઞા પણ પાળવી જોઈતી હતી, અને તેમ કરવામાં પછીની આજ્ઞાઓ ન માની તેની કાંઈ અડચણ નથી. શ્રીકૃષ્ણ છે તે લૌકિક સ્વામીના જેવા નથી, કે એક વખત અંગીકાર કરી કાંઈ વચકું પડેથી પોતાના સેવકને છોડી દે. એ વગેરે બાબતનેા પોતાના અંતઃકરણને ઉદ્દેશી આચાર્યશ્રીએ આ ગ્રંથમાં બીજા ભક્તોને ઉપદેશ કર્યો છે.

તે પછી દામોદરદાસ ઇત્યાદિએ સંન્યાસ લેઈ, આચાર્યશ્રીની સાથે રહેવાની ઇચ્છા જણાવી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ દામોદરદાસને કહ્યું કે, તમારે ભાગવતસંન્યાસ છેજ, તેથી મારા કાર્યને માટે તમારે ઉદ્ધવજીની માફક અહિંજ રહેવું.

એમ કહી આચાર્યશ્રીએ સંન્યાસનિર્ણય નામનો ગ્રંથ રચી-

ને વાંચી સંભળાવ્યો, અને સમજાવ્યું કે, ભક્તોને ભગવાનના વિરહના અનુભવને માટે સંન્યાસ થાય છે. રસાત્મા સર્વ સ્થળે સ્ફુરે ત્યારે ભક્તજન રોવું, હસવું, નૃત્ય, ગાયન, મૌન વગેરે વિધાન કરે છે. તેને સર્વને વિષે ભગવદ્ભાવના થાય છે. ત્યાર પછી તે મૌન-ભાવથી ધ્યાનનિષ્ઠાવડે ભગવાનમાં સ્થિતિ કરે છે.

માતાપિતાથી અને ગુરુકુળવાસવડે શુદ્ધ, ગર્ભાધાન આદિ સંસ્કારયુક્ત, વિધિ પ્રમાણે વેદવેદાંગ ભણેલા, અને નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરનાર, એવા સાધારણ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરૂષો વિધિવડે ત્રૈવર્ગિક કર્મોનો ત્યાગ કરીને, માત્ર સંધ્યાવંદન, દેવાર્ચન, વેદાભ્યાસ, અને શમદમાદિમાં નિષ્ઠા રાખી, કુટીચક, બહુદક, હંસ અને પર-મહંસ એ રીતે ચાર પ્રકારનો સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે. તેમાં શિ-ખાસૂત્રધારણ, કાષાય, ત્રિહંડાદિ પુરસ્સર સંન્યાસગ્રહણનો બ્રાહ્મ-ણનેજ અધિકાર છે. કાષાય અને ત્રિહંડ ધારણ કરી ભગવત્સેવા કરવી, ગુરૂની પરિચર્યા કરવી, અને શાસ્ત્ર અવલોકન કરવા રૂપ સંન્યાસનો અધિકાર ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને પણ છે, અને દાસ-ભાવનાદિરૂપ સર્વત્યાગપૂર્વક શુક્લ વસ્ત્ર ધારણ સાથેના સંન્યાસનો શૂદ્રને અધિકાર છે.

એ પ્રમાણે બોધ કર્યા પછી માધવસંપ્રદાયી વિષ્ણુસ્વામી મતાનુયાયી ભગવદનુબ્રહ્મિત માધવેન્દ્રયતિને ત્યાં બોલાવ્યા. તેમની પ્રશંસા કરીને આચાર્યશ્રીએ તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા. તેમના મુખથી સંન્યાસધર્મ સર્વને સંભળાવ્યા પછી, માધવ ઉપાધ્યાયને આચાર્યશ્રીએ બોલાવ્યા, અને પૂછ્યું કે ભગવત્સંન્યાસપદ્ધતિ ક્યાં છે ? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તે વલ્લભહીક્ષિત (આચાર્યશ્રીના પિતામહ) ની કરેલી તમારા ઘરમાં છે. પછી ગોપીનાથજીએ જે પદ્ધતિનું પુસ્તક આણી આપ્યું તે પદ્ધતિ પ્રમાણે, પૂર્વાંગઉત્તરાંગ-વિશિષ્ટ માધવઉપાધ્યાયે આચાર્યશ્રીને સંન્યાસ કરાવ્યો, અને માધવેન્દ્રયતિએ પ્રેર્યોચ્ચાર કર્યા, અને આચાર્યશ્રીને પૂર્ણાનંદ એવું નામ ધારણ કરાવ્યું. પછી આચાર્યશ્રી કુટીચક આશ્રમને ધારણ કરીને

કાષાયવસ્ત્ર, ત્રિદંડ, શિખાસૂત્ર અને યજ્ઞોપવીત સહિત, સ્નાનસંધ્યા ભગવત્પૂજાદિ કર્મ કરતા, અને પોતાનેજ ઘેર ભિક્ષા કરી, સંન્યા-સાચારમાં નિષ્ઠા રાખી, પોતાની કોટડીમાં છ દહાડા સુધી રહ્યા, અને સંન્યાસીના ધર્મનું આચરણ કર્યું. ત્યાર પછી બહુદક આશ્રમને અહુણ કરી ઘર છોડી દેઇને, ગંગાના તીરને વિષે વસ્યા. પોતાના સંબંધીઓને ત્યાં ભિક્ષા કરતા, ત્યાં આઠ દિવસ રહ્યા. ત્યાર પછી હંસાશ્રમ અહુણ કરીને કાશી પ્રત્યે આવ્યા. ત્યાં વાટમાં વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણનાં સાત ઘરથી સાથે એકઠાં થઈ લાવી, ભગવાનને નિવેદન કરી, તથા ભૂતબલિના વિભાગ કરી, તથા જલથી સિંચન કરીને, આચાર્યશ્રી ભોજન કરવા લાગ્યા.

આવેલા વૈષ્ણવસમાજને આગળ પાછળ કરતા, પ્રાપ્ત થયેલા ભગવદુત્સવ વૈષ્ણવદ્વારા કરાવતા, સેવકોએ કરેલી પૂજા દેવ અને રાજવિભૂતિથી સ્વીકાર કરતા, શંખ ઘંટાદિનાદ પુરસ્સર, આચાર્ય-ર્યશ્રી અરાંડ દિવસમાં કાશી આવ્યા. ત્યાં હનુમાન ઘાટ ઉપર સાત દહાડા પરમહંસાશ્રમમાં સ્થિતિ કરી, પછી કૌપીન આચ્છાદન માત્ર ધારણ કરીને, જળમાં પ્રવેશ કરવાને તત્પર થયા. તે વખતે ગોપી-નાથાદિ ત્યાં આવ્યા, અને તેમણે પૂછ્યું કે અમારે શું કરવું ? તે વખતે આચાર્યશ્રીએ ખડીથી શિલા ઉપર નીચેના સાડાત્રણ શ્લોક લખ્યા.

યદા બાહિર્મુત્વા યૂયં ભવિષ્યથ કથંચન ॥

તદા કાલપ્રવાહાસ્થા દેહચિત્તાદયોઽપ્યુત ॥૧॥

સર્વથા ભક્ષયિષ્યંતિ યુષ્માનિતિ મતિર્મમ ॥

ન લૌકિકઃ પ્રભુઃ કૃષ્ણો મનુતે નૈવ લૌકિકમ્ ॥૨॥

ભાવસ્તત્રાપ્યસ્મદીયઃ સર્વસ્વશ્ચૈહિકશ્ચ સઃ ॥

પરલોકશ્ચ તેનાયં સર્વભાવેન સર્વથા ॥૩॥

સેવ્યઃ સ એવ ગોપીશો વિધાસ્યત્યલિલં દિ નઃ

અર્થ—જ્યારે કોઈપણ પ્રકારે તમે બહિર્મુખ (ભગવાનમાં ચિત્ત ન રાખતાં ઈતર વિષયોમાં ચિત્ત રાખતા) થશો ત્યારે કાળના પ્રવાહમાં રહેલાં દેહ અને ચિત્તાદિ પણ સર્વ પ્રકારે તમને ભક્ષણું કરી જશે, એવો મારો મત છે.

પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક નથી, અને તે લૌકિકને માનતા નથી. માટે શ્રીકૃષ્ણને વિષેજ આપણો પ્રેમ હોવો જોઈએ. આ લોકસંબંધી સર્વસ્વ તેજ શ્રીકૃષ્ણ છે, અને પરલોક પણ તેજ છે. તે કારણથી સર્વભાવવડે કરીને તે ગોપીના ઈશ, શ્રીકૃષ્ણ સેવન કરવા યોગ્ય છે, અને તમારું ઐહિક અને પારલૌકિક સર્વ પદાર્થ તેજ આપશે.

આ શ્લોક શ્રીઆચાર્યજીએ લખ્યો તે પછી ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને પ્રાદુર્ભાવ થયો અને શ્રીકૃષ્ણે નીચેના દોઢ શ્લોક કહ્યો.

મયિ चेदास्ति विश्वासः श्रीगोपीजनवल्लभे ॥

तदा कृतार्था यूयं हि शोषनीयं न कर्हिचित् ॥૧॥

मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति ॥

અર્થ—હું જે ગોપીજનવલ્લભ છું તેને વિષે જો તમને વિશ્વાસ હશે તો તમે કૃતાર્થ છો, અને કોઈપણ પ્રકારે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. અન્યથા રૂપ ત્યાગ કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિકરવી તેનું નામ મુક્તિ.

એ પ્રમાણે શ્રીગોપીનાથજી, વિકૃલનાથજી, ભક્ત, અને વૈષ્ણવોને શિક્ષા આપી આચાર્યશ્રીએ શ્રીગંગાજીમાં પ્રવેશ કર્યો, અને નાભિમાત્ર જળમાં, નેત્ર બીડીને પરમાનંદવિગ્રહ પુરૂષોત્તમનું પોતાથી અલિપ્ત ચિંતવન કરી, સંવત્ ૧૫૮૭ ના આષાઢ સુદ ૩ ને દિવસે મંધ્યાન્હ વખતે, જવાળાપુંજમાર્ગથી વ્યાપીવૈકુંઠમાં આચાર્યશ્રી પધાર્યા. તે વખતે આકાશમાં વાજંત્ર વાગ્યાં, અને પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ.

પ્રોફેસર એચ. એચ. વુધલિસન પોતાના Hindu Religions નામના પુસ્તકમાં આ છેલ્લા બનાવ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે.

“ Having accomplished his mission, he (Vallabhi-acharya) is said to have entered the Ganges at Hanuman Ghat, when stooping into the water he disappeared; a brilliant flame arose from the spot and in the presence of a host of spectators, he ascended to heaven and was lost in the firmament.

અર્થ—આ ભૂતળ ઉપર પોતાનો જીવન-હેતુ પુરો કર્યા પછી, એમ કહેવાય છે કે, હનુમાન ઘાટ આગળ એમણે (આચાર્યશ્રીએ) ગંગાજીમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જળમાં નીચા નમતાં એ અદૃશ્ય થઈ ગયા. (તે વખતે) એ જગો ઉપર એક તેજનો પુંજ ઉત્પન્ન થયો, અને હજારો માણસના દેખતાં (તે તેજના પુંજદ્વારા) વૈકુંઠમાં પધાર્યા, અને આકાશમાં અદૃશ્ય થયા.

એતન્માર્ગીય ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, જે તેજના પુંજદ્વારા આચાર્યશ્રી પ્રભુના ધામમાં પધાર્યા તે તેજનો પુંજ એક મહાન્ સ્થંભની માફક ગંગાજીના જળની સપાટીથી આકાશના શિરોબિંદુ સુધી લગભગ ત્રણ કલાક સુધી દેખાયો, અને એ જોઈને કાશીનગરની હિંદુ મુસલમાન સર્વ પ્રજા આશ્ચર્ય સહિત શોકને પ્રાપ્ત થઈ.

એવી રીતે સ્વધામમાં પધારવાની લીલાને આસુરવ્યામોહ-લીલા કહે છે.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

આચાર્યશ્રીએ રચેલા ગ્રંથો.

આચાર્યશ્રીએ કયા કયા ગ્રંથો રચ્યા અને તે કઈ કઈ વખતે રચ્યા એ વિષય નિર્ણય કરવા યોગ્ય છે. ભારતમાર્તંડ શ્રીગદ્ગદાલાલ તત્ત્વદીપ નિબંધ ઉપર સત્સનેહભાજન નામની ટીકાતા પોતાના

અહુરા ગ્રંથની ભૂમિકામાં નીચે લખેલા ગ્રંથો આચાર્યશ્રીએ રચ્યાનું જણાવે છે.

૧. વ્યાસ સૂત્રપર અણુભાષ્ય.	૨૦. સેવાફલ.
૨. " " બૃહદ્ભાષ્ય.	૨૧. સેવાફલ વિવૃત્તિ.
૩. પૂર્વ મીમાંસાકારિકા.	૨૨. સંન્યાસવિધિ.
૪. પૂર્વમીમાંસાનું ભાષ્ય.	૨૩. મમોત્તમશ્લોકવ્યાખ્યા.
૫. યમુનાષ્ટક.	૨૪. મધુરાષ્ટક
૬. બાળબોધ.	૨૫. શ્રી પરિવૃઢાષ્ટક.
૭. સિદ્ધાંતમુક્તાવલિ.	૨૬. પુરુષોત્તમસહસ્રનામ.
૮. પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા.	૨૭. ત્રિવિધ નામાવલિ.
૯. સિદ્ધાંત રહસ્ય.	૨૮. દશમ સ્કંધાનુક્રમશ્લોકા.
૧૦. નવરત્ન.	૨૯. ગાયત્રી ભાષ્ય.
૧૧. અંતઃકરણપ્રબોધ.	૩૦. પત્રાવલંબન.
૧૨. વિવેકધૈર્યશ્રય.	૩૧. ભગવત્પીઠિકા.
૧૩. કૃષ્ણાશ્રય.	૩૨. સુદર્શન.
૧૪. ચતુઃશ્લોકી.	૩૩. ન્યાસાદેશ.
૧૫. ભક્તિવધિની.	૩૪. શ્રતિગીતા.
૧૬. જળભેદ.	૩૫. તત્ત્વાર્થદીપ (નિબંધ)
૧૭. પંચપદ્ય.	૩૬. તત્ત્વાર્થ પ્રકાશ.
૧૮. સંન્યાસ નિર્ણય.	૩૭. શ્રીભાગવતની સૂક્ષ્મટીકા.
૧૯. નિરોધ લક્ષણ.	૩૮. સુબોધિની; ઇત્યાદિ.

ઉપરના ગ્રંથો પૈકી ૨૩ મો મમોત્તમશ્લોકવ્યાખ્યા અને ૩૨ મો સુદર્શન નામના ગ્રંથો આચાર્યશ્રીએ રચેલા છે કે નહિ એ, વિષે ભારતમાર્તંડ કાંઈ શંકા જણાવતા હોય એમ જણાય છે.

શ્રી વલ્લભવિલાસ (પ્રથમ ભાગ) નામના ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રીએ રચેલા ગ્રંથોની જે ટીપ આપી છે તે ઘણે ભાગે શ્રીદ્વંગલાલાજીની ટીપ સાથે મળતી આવે છે. તદ્વાવત માત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

વલ્લભવિલાસમાં વેદવલ્લભ અને શિક્ષાશ્લોક એ બે ગ્રંથ વધારે છે; અને ગદ્દૂલાલાજી જેને સેવાફલવિવૃત્તિ લખે છે તેને વલ્લભવિલાસ સેવાફલવિવરણ લખે છે. એ સિવાય બીજો કાંઈ તફાવત જોવામાં આવતો નથી.

શિક્ષાશ્લોક: એ નામના ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રીના રચેલા સાઠ ત્રણ શ્લોક છે. તે આચાર્યશ્રીએજ રચેલા છે એમ ઘણા ગ્રંથોમાં લખ્યું છે, તેથી એ વિષે કાંઈ શંકા હોય એમ જણાતું નથી.

શ્રી ગદ્દૂલાલાજીની ટીપમાં જે ગ્રંથો લખ્યા છે તે પૈકી ૧-૨-૪-૨૨-૨૩-૩૨-૩૫-૩૬ અને ૩૭ સિવાયના તમામ ગ્રંથો બૃહત્સ્તોત્રસરિત્સાગર ભાગ ૨ જામાં છપાઈ ગયા છે, તેમજ તત્ત્વદ્વીપ નિબંધ (૩૫) નું માત્ર શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ તેમાં છપાયું છે. જુદા પુસ્તક તરીકે એ આખો ગ્રંથ પણ હવે છપાઈ ગયો છે.

શ્રી ગદ્દૂલાલાજીની ટીપમાં લખેલા ગ્રંથો ઉપરાંત નીચેના ગ્રંથો આચાર્યશ્રીએ રચેલા ગણી બૃહત્સ્તોત્રસરિત્સાગરના બીજા ભાગમાં છાપવામાં આવ્યા છે:—

૧ શ્રી ભાગવત એકાદશ સ્કંધાર્થનિરુપણકારિકા.

૨ શ્રીકૃષ્ણપ્રેમામૃત.

૩ શ્રીનંદકુમારાષ્ટક.

૪ શ્રીગિરિરાજધાર્યષ્ટક.

૫ શ્રીકૃષ્ણાષ્ટક.

૬ શ્રીગોપીજનવલ્લભાષ્ટક.

૭ પંચશ્લોકી.

૮ શિક્ષાશ્લોક.

ઉપરના આઠ ગ્રંથો પૈકી “શિક્ષાશ્લોક” આચાર્યશ્રીના રચેલા છે તે વિષે કાંઈ સંદેહ નથી એમ અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ.

પંચશ્લોકી નામનો ગ્રંથ પણ જુની ટીપોમાં માલમ પડે

છે, અને તેની લેખી પ્રતો મળી આવે છે, એટલે એ ગ્રંથ પણ આ-
ચાર્યશ્રીનો રચેલો છે, એ વિષે કાંઈ સંદેહ નથી. વ્યારાના ગોપાળ-
દાસ આ ગ્રંથ વિષે પોતાના પ્રાકટ્ય સિદ્ધાંત નામના ગ્રંથના ત્રીજા
ભાગલ્યમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

પંચશ્લોકી પ્રકાર કીધો, નિબંધનો જે સાર;
જે માંહે સઉ શાસ્ત્રનું, સિદ્ધાંત છે નિરધાર.

ગાકીના ગ્રંથો આચાર્યશ્રીના રચેલા છે કે નહિ એ વાતનો
નિર્ણય વિદ્વાનોએ કરવો જોઈએ. કેટલાએક વિદ્વાનો ધારે છે કે,
શ્રીનંદકુમારાષ્ટક, શ્રીગિરિરાજધાર્યષ્ટક, શ્રીકૃષ્ણાષ્ટક અને શ્રીગોપી-
જનવલ્લભાષ્ટક શ્રીહરિરાયજીનાં રચેલાં હોવાં જોઈએ, અને શ્રી
ભાગવત એકાદશ સ્કંધાર્થનિરૂપણકારિકા અને શ્રીકૃષ્ણપ્રેમામૃત
આચાર્યશ્રીનાં રચેલાં હોવાં જોઈએ.

ષોડશગ્રંથોનાં ત્રણ પુસ્તકો ટીકા સાથે છપાયાં છે. એક ગો-
સ્વામી શ્રીનૃસિંહલાલજી મહારાજ તરફથી વ્રજભાષા ટીકા સહિત
છપાયું છે. બીજું શાસ્ત્રી રાઘવજી કરશનજી તરફથી ગુજરાતી
ટીકા સહિત છપાયું છે. ત્રીજું વૈદ્યશાસ્ત્રી માધવજી ગોપાળજી
તરફથી છપાયું છે. એ ત્રણે પુસ્તકો વૈષ્ણવોને ઘણાં ઉપયોગી છે.
પ્રથમનાં બે પુસ્તકો ઘણી શોધ અને કાળજીથી તૈયાર કરી છપા-
વવામાં આવ્યાં છે. શ્રીનૃસિંહલાલજીએ છપાવેલું પુસ્તક વ્રજભા-
ષામાં લખાયું છે, તોપણ એમાં જુદા જુદા વિષયોનો પરસ્પર
સંબંધ ઘણી ખુબીથી બતાવવામાં આવ્યો છે; તેથી અભ્યાસ કરનારે
એ ગ્રંથ અવશ્ય પોતાની પાસે રાખવો જોઈએ. જૃહસ્તોત્રસરિત્સાગર
ભાગ બીજો જેણે છપાવ્યો છે તેણે પણ વૈષ્ણવોની ઘણી સેવા બજાવી છે.

સુદર્શન અને ભગવત્પીઠિકા એ બે નામ શ્રીવલ્લભનામાનિ
નામના ગ્રંથમાં પણ માલમ પડતાં નથી.

ઉપર લખેલા ગ્રંથો શ્રી ગોસાંઈજીના રચેલા છે, એમ કેટલા-

એમ વિદ્વાનોનું ધારવું છે. તેમજ “મમોત્તમવ્યાખ્યા” નામનો ગ્રંથ પણ શ્રીગોસાંઈજીનો રચેલો ધારવામાં આવે છે.

અણુભાષ્ય પૈકી ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદનાં તેત્રીશ સૂત્રો સુધી આચાર્યશ્રીનું કહેલું ભાષ્ય છે, અને બાકીનું ભાષ્ય શ્રીગોસાંઈજીનું કહેલું છે, એટલે ત્રીજા અધ્યાયનો થોડો ભાગ અને ચોથો અધ્યાય એટલું શ્રીગોસાંઈજીનું રચેલું છે. એમ અનુમાન કરવાનું કારણ એ છે કે, એ ભાગમાં ભક્તિહંસ અને વિદ્વત્મંડન એ બે ગ્રંથોનું ઉદ્ઘારણ આપ્યું છે, અને એ ગ્રંથો નિર્વિવાદપણે શ્રીગોસાંઈજીના રચેલા છે. બધું અણુભાષ્ય આચાર્યશ્રીનું રચેલું હાથ લાગતું નથી, તેમજ બૃહદ્ભાષ્ય પણ હાથ લાગતું નથી; પરંતુ થોડાં તૂટક સૂત્રો ઉપર બૃહદ્ભાષ્યનાં પાનાં કોઈ કોઈ સ્થળે વિદ્વાનોનાં જોવામાં આવે છે. પણ જૂદે જૂદે ઠેકાણે એનાં એજ પાનાં જોવામાં આવે છે. ઘણું કરીને આચાર્યશ્રીએ બૃહદ્ભાષ્ય કર્યું જ નથી. માત્ર એક ભાષ્યજ રચ્યું છે, એમ નિબંધના પાંચમા શ્લોક ઉપરની ટીકા ઉપરથી જણાય છે.

કેટલાએક વિદ્વાનોનું ધારવું એવું છે કે “પુષ્ટિપ્રવાહમયાદા-ભેદ” એ નામનો ગ્રંથ અધુરો છે.

આચાર્યશ્રીએ બીજા કયા કયા ગ્રંથો રચ્યા છે તે જણાતું નથી. ઉપર લખેલા ગ્રંથો આચાર્યશ્રીએ ક્યારે રચ્યા એ વાતનો નિર્ણય કરવો એ ઘણું કઠિન છે.

ઉપરના ગ્રંથો પૈકી છેલ્લો ગ્રંથ શિક્ષાશ્લોક નામનો છે અને તે આચાર્યશ્રીએ આસુરવ્યામોહલીલા કરી (ભગવદ્દધામમાં પધાર્યા) તે પહેલાં થોડા કલાક ઉપર રચ્યો હતો એ નક્કી છે. તેમજ પત્રાવલંબન નામનો ગ્રંથ કાશીમાં વાદ થયા પછી થોડા વખતમાં રચ્યો હતો એ વિષે પણ કાંઈ સંદેહ જણાતો નથી. નવરત્ન નામનો ગ્રંથ ગોવિંદ દેવેને માટે રચવામાં આવ્યો હતો. તે ત્રીજી યાત્રા પછી રચેલો જણાય છે.

નિબંધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણના પાંચમા શ્લોકની ટીકામાં લખ્યું છે કે,

ચકારાન્મીમાસાદ્વ્યભાષ્યં પ્રકરણાનિ ભાગવતટીકા ચ ગૃહીતા

આ પ્રતીક ઉપરથી જણાય છે કે, નિબંધ નામનો ગ્રંથ રચ્યો તે પહેલાં, અથવા એ ગ્રંથ ઉપરની ટીકા રચી તે પહેલાં, પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા ઉપરની ટીકા અને પ્રકરણો તથા ભાગવત ઉપરની ટીકા એ ગ્રંથો રચવામાં આવ્યા હતા, અથવા રચવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો.

ઉપરના પ્રતીકમાં પ્રકરણાનિ એ શબ્દમાં નહાના નહાના ગ્રંથો (પોંડશ ગ્રંથો)નો સમાવેશ થાય છે. શ્રી પુરૂષોત્તમજીએ “આવરંજુલંગ” નામની નિબંધ ઉપરની ટીકામાં તેમજ શ્રીભારત-માર્તંડે સત્સ્નેહભાજન નામની ટીકામાં પ્રકરણાનિ શબ્દમાં પોંડશ ગ્રંથોનો સમાવેશ કરેલો હોય એમ જણાય છે.

એ રીતની હકીકતને લીધે અમો ધારીએ છીએ કે, પ્રથમ ગ્રંથ પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા ઉપરનાં ભાષ્યનો છે. આ અનુમાનને શ્રી પુરૂષોત્તમજીકૃત પત્રાવલંબન ગ્રંથની ટીકા ઉપરથી પુષ્ટિ મળે છે. ઉત્તરમીમાંસા ઉપરના ભાષ્યને અણુભાષ્ય કહે છે. આ ગ્રંથ કાશીમાં વાદ થયો તે પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયો નહિ હોય તેથી એ ભાષ્ય વિષે સામા પક્ષવાળાએ પોતાનું અનુભવપૂર્ણ બતાવ્યાનું જણાય છે. પૂર્વ-મીમાંસા ઉપરના ભાષ્યને જૈમિનિસૂત્રભાષ્ય કહે છે.

પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા ઉપર ભાષ્ય રચ્યા પછી, આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધાંતકોટિના નાના ગ્રંથો રચ્યાનું અનુમાન થાય છે. એ ગ્રંથો બાલબોધ, સિદ્ધાંત મુક્તાવલિ, પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા, ચતુઃશ્લોકી વગેરે છે. નિબંધને પણ સિદ્ધાંતના અથવા વાદના ગ્રંથની કોટિમાં મુકી શકાય છે. પૃષ્ઠ ૨૪૩ મેં છાપેલો પંકજશાસ્ત્ર વગેરે શ્લોક ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, તત્ત્વદીપ અથવા નિબંધ નામનો ગ્રંથ પ્રથમ પરિક્રમાની સમાપ્તિ પછી લખાયેલો હોવો જોઈએ.

વિવેક ધૈર્યાશ્રય, લક્ષિતવર્દિની, જળલેદ વગેરે આચારકોટિના ગ્રંથો સિદ્ધાંતકોટિના ગ્રંથો લખાયા પછી લખાયા છે એમ ધારી શકાય છે.

અંતઃકરણપ્રબોધ અને સંન્યાસ વિષેના ગ્રંથો આચાર્યશ્રીએ સંન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું તે પહેલાં થોડા વખત ઉપર લખાયાનું અનુમાન થાય છે.

શ્રી ભાગવત ઉપર સુબોધિની નામની ટીકા આચાર્યશ્રીએ માધવભટ્ટ કાશ્મેરી પોતાની પાસે આવીને રહ્યા તે પછી લખવા માંડી અને પોતે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો ત્યાં સુધી લખાઈ તે કારણથી એ ટીકા અધૂરી છે.

દશમ સ્કંધ ઉપરની ટીકા લખતી વખતેજ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથ રચાયો હોય એમ અનુમાન થાય છે.

ઉપરની હકીકતને લીધે ધારી શકાય છે કે, નિરોધલક્ષણ, અંતઃકરણપ્રબોધ અને સંન્યાસનિર્ણય એ ત્રણ લઘુ ગ્રંથો દશમ-સ્કંધની ટીકા લખી તેની અને એકાદશ સ્કંધની ટીકા રચી તે બેની વચ્ચેમાં થયા હતા.

આચાર્યશ્રીએ એાછામાં એાછાં ૩૯ વર્ષ ધર્મસંગ્રંધી બોધ કરવામાં અને ગ્રંથો રચવામાં ખરચ્યાં હોય એમ અનુમાન થાય છે. આ વાત ઉપર જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ ધારી શકાય છે કે, આ પ્રકરણમાં જે જે ગ્રંથોનાં નામ આપ્યાં છે તે સિવાય બીજા ઘણા ગ્રંથો આચાર્યશ્રીએ રચેલા હોવા ભ્રમ્યે. યદુનાથ વિજયમાં લખ્યું છે કે, આચાર્યશ્રીએ ૮૪ ગ્રંથ રચ્યા હતા. પણ કેટલાએક ગ્રંથોનાં નામ નિશાન કાંઈ માલમ પડતાં નથી એ દીલગીરીની વાત છે. આચાર્યશ્રીએ બીજા ગ્રંથો લખ્યા હોય તો તે વિશે ક્યાં અને કેવી રીતની શોધ કરવી ભ્રમ્યે એ વિશેની માહિતી મળે એને માટે, એ ગ્રંથો ગુમ થયાનાં જે કારણો અમારી દષ્ટિએ પડે છે તે અમે જણાવીએ છીએ.

કેટલાએક વિદ્વાનોનું ધારવું એમ છે કે, આચાર્યશ્રીએ સંન્યસ્ત લીધું તે પહેલાં થોડા વખત ઉપર એમના મકાનમાં અગ્નિનો ઉપદ્રવ થયો હતો, અને તે અરસામાં કેટલાએક ગ્રંથો બળી ગયા હતા.

શ્રી યદુનાથ વિજય નામના ગ્રંથમાં શ્રીયદુનાથજી લખે છે કે:-

અથ ગોપીનાથાસ્તન્મર્યાદાં પાલયંતસ્તત્સિંહાસનં સમા-
રુદ્ધાસ્તદીયૈઃ સમર્ચિતા ભાગવતધર્મં પ્રચારયામાસુઃ શ્રીગોપાલ
મંત્રપુરશ્ચર્યાશ્ચ ગોવર્દનં સમેત્ય શ્રીનાથં સિપેવિરે । તતો નિજતનયં
પિતૃવ્યનિકટે વિમૃજ્ય જગન્નાથં ગતાસ્તન્મુખે પ્રવિષ્ટાસ્તતઃ પુરુષો-
ત્તમવાલં વિજ્ઞાય તદીયૈઃ સર્વૈઃ શ્રીવિઠ્ઠલનાથાચાર્યાઃ સિંહાસના-
રુદ્ધાઃ કૃતાઃ । અથ શ્રીગોપીનાથ મહિલયા દેવરાદિરોધમુત્પાદ્ય
આચાર્યપુસ્તકચયં ધનાદિકં ચ નિગૂહિત તતઃ શ્રી વિઠ્ઠલનાથૈ-
ર્દામોદરદાસાત્ શ્રાદ્ધદક્ષિણાયાં સ્વસિદ્ધાંતો અવગતઃ પુસ્તકા
નિ ચ મુખાત્ લેખાયિતાનિ દ્રવ્યંચ વૈષ્ણવેભ્યઃ સંચિતં મદ્દાનાં
સંમત્યા શ્રીતસ્માર્તધર્મઃ પ્રવર્તિતસ્તાતપાદાનામભિપ્રેતો દામોદર
સંમત્યા પુષ્ટિભક્તિધર્મઃ પ્રચારિતઃ । ચતુરશીતિસ્તદ્ગ્રંથાશ્ચતુરશીતિ
રાસિકાઃ ચતુરશીતિસ્તદ્ભક્ત આદુરાર્યાસ્તુ તત્કથાઃ ॥

અર્થ—શ્રીગોપીનાથજી આચાર્યશ્રીની મર્યાદા પાલન કરતા સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા. તેમનો આચાર્યશ્રીના શિષ્યોએ સત્કાર કર્યો. એમણે ભાગવત ધર્મ ચલાવવા માંડ્યો. શ્રીગોપાલમંત્રનું પુરશ્ચરણ કરવા માટે શ્રીગોપીનાથજી ગિરિરાજ પધાર્યા અને શ્રીનાથજીની સેવા કરવા માંડી. તે પછી પોતાના પુત્રને તેના કાકા (શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી) પાસે મુકીને, શ્રીગોપીનાથજી જગન્નાથજી ગયા, અને ત્યાં શ્રીજગન્નાથજીના સુખમાં પ્રવેશ કર્યો (સ્વધામ પધાર્યા). ત્યારે (શ્રીગોપીનાથજીના લાલજી) પુરુષોત્તમજીને બાળક બાળીને, સર્વ વૈષ્ણવોએ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને આચાર્યશ્રીના સિંહાસન ઉપર પધરાવ્યા. તે ઉપરથી શ્રીગોપીનાથજીનાં વહુજી-

એ પોતાના દિયેર (શ્રીવિકુલનાથજી) સાથે વિરોધ ઉત્પન્ન કરી, આચાર્યશ્રીનાં પુસ્તકોનો સમૂહ અને ધન વગેરે સંતાડી દીધાં. ત્યારે શ્રીવિકુલનાથજીએ દામોદરદાસ પાસેથી શ્રાદ્ધદક્ષિણામાં સ્વ-સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, પુસ્તકો મુખ થકી લખાવ્યાં, અને દ્રવ્ય વૈષ્ણવો પાસેથી ભેગું કર્યું, ભટ્ટોની સંમતિસહિત શ્રૌતસ્માર્ત ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો, અને આચાર્યશ્રીને સંમત એવો પુષ્ટિ ભક્તિધર્મ દામોદરદાસની સંમતિથી ચલાવ્યો. આચાર્યશ્રીના ચૌરાશી ગ્રંથો છે, ચૌરાશી એમની બેઠકો છે, અને ચૌરાશી એમના ભકતો છે, એમ સત્પુરૂષો કથન કરે છે.

ઉપરના લેખથી સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે કે, શ્રીગોપીનાથજીનાં વહુજીએ શ્રીવિકુલનાથજી સાથે કજીઓ કરીને આચાર્યશ્રીનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ સંતાડ્યો, તે કારણથી દામોદરદાસની સહાયતાથી કેટલાએક ગ્રંથો શ્રીવિકુલનાથજીએ જેઓને મહોડે હતા તેમની પાસેથી ઉતરાવી લીધા. આચાર્યશ્રીના ઘણા સેવકો વિદ્વાન્ હતા તે કારણથી, તે સેવકોના વંશજોને ત્યાં આચાર્યશ્રીના રચેલા ગ્રંથો છે કે નહિ એની હમ્મુ પણ તજવીજ કરવામાં આવે તો સાફ. શ્રી યદુનાથવિજયના કર્તા શ્રીયદુનાથજી છે. તે આચાર્યશ્રીના પૌત્ર અને શ્રીવિકુલનાથજીના છઠ્ઠા પુત્ર હતા. એમનો જન્મ સંવત ૧૬૧૩ માં થયો હતો. એમણે દેશે દેશ ફરી ત્યાંના વૈષ્ણવો પાસેથી હકીકત મેળવી યદુનાથવિજયનામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. એ ગ્રંથ સંવત ૧૬૫૮ માં સોમજી (નર્મદા) તટ ઉપર ચમત્કારપુર (ચાણોદ?) માં પુરો કરવામાં આવ્યાનું એજ ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

ઘરમાં અગ્નિનો પ્રાદુર્ભાવ થયાનું શ્રીયદુનાથવિજયમાં લખ્યું નથી, પણ ભાષાના ગ્રંથોમાં એ વાત માલમ પડે છે, તેથી કેટલાએક ગ્રંથોનો અગ્નિદ્વારા પણ નાશ થયો હોય એ સંભવિત છે.

ઉપર લખેલા દામોદરદાસનું નામ સઘળા વૈષ્ણવો જાણે છે. એ ઘણું કરીને જ્ઞાતે ક્ષત્રી હતા. એમના પિતાનું નામ કપુરચંદ હતું, અને તે કાકરવાડ ગામના મુખી હતા. કપુરચંદને પાંચ દીકરા હતા. તેમાં દામોદરદાસ સહુથી ન્હાના હતા. એ.

મની મા એમને નહાના મુકી મરી ગયાથી, એ ભોળાઈને હાથે ઉછર્યા હતા. કાકર-વાડ ગામ ભાગ્યા પછી એમના પિતા એક વૃક્ષનગર (વર્ધા ?) માં નહીં રહ્યા હતા. દામોદરદાસ આચાર્યશ્રી કરતાં પાંચ વર્ષે મોટા હતા. આચાર્યશ્રીના પિતા દામોદરદાસના પિતાના પુરોહિત હતા. આચાર્યશ્રીએ પ્રથમ પરિક્રમાની શરૂઆતમાં વિદ્યાનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યારે એ આચાર્યશ્રીને શરણે થયા હતા. તે પછી આચાર્યશ્રી સ્વધામમાં પધાર્યા ત્યાં સુધી એ આચાર્યશ્રીની સાથે અથવા એમની સેવામાં જ રહ્યા હતા.

શ્રી ગોકુળમાં આચાર્યશ્રીએ પુષ્ટિમાર્ગની સ્થાપના કરી ત્યારે, પ્રથમ યજ્ઞસંબંધ એમનેજ કરાવ્યા હતાં. ચારાશી વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં એમની વાર્તા પહેલી છે.

આચાર્યશ્રીએ સંન્યાસ લીધા ત્યારે, દામોદરદાસે સંન્યાસ લેવાની ઈચ્છા જાણવી હતી, પણ પોતે સ્થાપન કરેલા માર્ગની રચના અને પુષ્ટિને માટે ઉદ્ધવજીની માફક આ ભૂતળ ઉપર રહેવાની, આચાર્યશ્રીએ એમને આજ્ઞા અને શ્રીવિકૃલનાથજીના રક્ષણ અને શિક્ષણની સુપરત, કરી હતી, તેથી એ ધણા વરસ સુધી આ ભૂતળ ઉપર રહ્યા હતા.

આચાર્યશ્રી દામોદરદાસને વડાલમાં દમલા કહી બોલાવતા, અને કહેતા કે, આ માર્ગ મેં તારે માટે સ્થાપન કર્યો છે.

શ્રીવિકૃલનાથજી પણ દામોદરદાસનું ધાધું માન સંખતા અને માર્ગ અને ઉત્સવ સંબંધી દરેક બાબતમાં એમને પુછી માહિતી મેળવતા.

શ્રી અંકાજ (આચાર્યજીનાં સ્ત્રી મહાલકર્મીજી) પણ આચાર્યશ્રી સ્વધામમાં પધાર્યા પછી દરેક વિષયમાં એમની સલાહ લેતાં.

દામોદરદાસનાં પિતાનું શ્રાદ્ધ શ્રીગાસાંઈજીએ કરાવ્યું અને દક્ષિણામાં સિદ્ધાંત રહસ્યના થોડા ભાગની ટીકા દામોદરદાસે સંભળાવી, આચાર્યશ્રીને દામોદરદાસ શ્રીકાકેરજી તુલ્ય માનતા વગેરે વિષયોની માહિતી એમની વાર્તા ઉપરથી મળી શકશે.

દામોદરદાસના જીવનચરિત્ર વિષે એમની વાર્તામાં આપેલી હકીકત કરતાં વધારે માહિતીની જરૂર છે, કેમકે એમણે પોતાની જાંદગી એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી અને અનન્ય ભક્ત તરીકે જ ગાળી હતી. માટે એ તરફ સર્વ વૈષ્ણવોનું ધ્યાન ખેંચવું યોગ્ય છે.

આચાર્યશ્રી આ ભૂતલ ઉપર બિરાજતા હતા ત્યાં સુધી વૈષ્ણવોને એમના સ્વરૂપનાં દર્શન થતાં, પણ એ સ્વધામ પધાર્યા પછી એમનાં અલૌકિક દર્શન માત્ર એમના રચેલા ગ્રંથોદ્ધારાજ થવાનો સંભવ છે, તે કારણથી એમના રચેલા કેટલાએક લઘુ ગ્રંથો-

નો સાર આ પુસ્તકમાં આપવો અમને યોગ્ય લાગે છે. મહોટા ગ્રંથોનો સાર આપવાનું કામ હાલમાં બની શકે એમ નથી, તોપણ આચાર્યશ્રીનો શો સિદ્ધાંત હતો, અને એ કેવા આચરણનો બોધ કરતા એ વાત કાંઈક સમજવામાં આવે એને માટે હવે પછીના પ્રકરણોમાં અમે આચાર્યશ્રીના રચેલા લઘુ ગ્રંથો પૈકી દ્વાદશ લઘુ ગ્રંથોનો સાર આ પુસ્તકમાં આપવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ.

દરેક લઘુ ગ્રંથ સર્વાંશે સિદ્ધાંતકોટિનો કે આચારકોટિનો છે એ ખાત્રીથી કહી શકાય નહિ, તોપણ અમે (૧) બાલબોધ (૨) પુષ્ટિ પ્રવાહમર્યાદાલેહ (૩) ચતુઃશ્લોકી, (૪) સેવાફલ, (૫) શ્રુતિગીતા, અને (૬) નિરોધલક્ષણને સિદ્ધાંતકોટિના ગ્રંથો ગણી, તેઓનો સાર એક પ્રકરણમાં આપીએ છીએ; અને તે પછી (૧) કૃષ્ણાશ્રય, (૨) વિવેકધૈર્યાશ્રય, (૩) લક્ષ્મિવદ્ધિની, (૪) નવરત્ન, (૫) અંતઃકરણપ્રબોધ, અને (૬) સંન્યાસનિર્ણય, એ છ ગ્રંથો આચારકોટિના ગણી તેઓનો સાર બીજા પ્રકરણમાં આપવો દુરસ્ત ધારીએ છીએ.

સિદ્ધાંતમુક્તાવલી, સિદ્ધાંતરહસ્ય, પંચશ્લોકી, અને શિક્ષા શ્લોક એ ચાર ગ્રંથોનો સાર અમે પ્રથમ આપી ગયા છીએ, તેથી એકંદર આ પુસ્તકમાં સોળ લઘુ ગ્રંથોનો સાર આવશે.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

સિદ્ધાંતકોટિમાં મુકી શકાય એવા છ લઘુ ગ્રંથોનો સાર.

“બાલબોધ”

આ ગ્રંથના પેહેલા શ્લોકમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે, હું સારી રીતે નિશ્ચય કરેલા સર્વ સિદ્ધાંતના સંગ્રહને કહું છું.

બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોના ચાર પુરૂષાર્થો છે: ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ. એ પુરૂષાર્થોનું વર્ણન વેદ જે અલૌકિક છે તેમાં, તથા

સ્મૃતિ, પુરાણ વગેરે જે લૌકિક (ઋષિયોનાં બનાવેલાં) છે તેમાં કરવામાં આવ્યું છે. જે યજ્ઞાદિક ચારે પુરૂષાર્થો વેદમાં કહેલા છે તે તો અલૌકિક છે; લૌકિક ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરૂષાર્થો ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, અને કામશાસ્ત્ર (વાત્સાયનસૂત્ર વગેરે) માં કહેલા છે તેથી તેનું વર્ણન અમે કરતા નથી.

ચોથો પુરૂષાર્થ જે મોક્ષ તે બે પ્રકારનો છે; બીજાથી થવાનો તે પરતઃ અને પોતાથી થવાનો તે સ્વતઃ. સ્વતઃ મોક્ષને વિષે ત્યાગ અને અત્યાગના ભેદે કરીને બે શાસ્ત્રો છે, સાંખ્ય અને યોગ. સાંખ્યમાંજ અનાત્મ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાનો કહેલો છે.

અહંતામમતાનાશો સર્વથા નિરહંકૃતૌ ।

સ્વરૂપસ્થો યદા જીવઃ કૃતાર્થઃ સ નિગચ્ચતે ॥૭૧॥

અહંતા અને મમતાનો નાશ થઇને બધી રીતે અહંકારની નિવૃત્તિ થયે, જીવાત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે ત્યારે તે કૃતાર્થ કહેવાય છે.

અહંતામમતાના નાશને માટે પુરાણોમાં પણ સાંખ્યશાસ્ત્રની કહેલી પ્રક્રિયા કોઇ કોઇ સ્થળે કહેલી છે, અને તેનું અને સેશ્વર સાંખ્યનું ફળ એકજ કહેલું છે.

યોગ માર્ગમાં સાક્ષાત્ત્યાગ કરવાનું કહેલું નથી પણ મન વડે ત્યાગ કરવાનો છે; એટલે કર્મોદ્ધિ કરીને પણ મનમાં તેના ફળની આકાંક્ષા રાખવાની નથી; અને યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ અવશ્ય કરવાનાં કહેલાં છે; અને તે સિદ્ધ થયે મોક્ષ થવાનું કહેલું છે. એ બે પ્રકાર સ્વતઃમોક્ષના કહ્યા.

હવે બીજાની સહાયતાથી થતા મોક્ષ વિષે કહે છે કે, કેટલા એક બ્રહ્માની, કેટલાએક વિષ્ણુની અને કેટલાએક શિવની ઉપાસના કરે છે. બ્રહ્મા બ્રાહ્મણ રૂપે થઇને રહેલા છે, તેથી તેમની ઉપાસના

વેદાધ્યયનને માટે કરવામાં આવે છે, પણ બ્રાહ્મણરૂપ બ્રહ્માની ઉપાસનાથી ચાર પુરૂષાર્થો સિદ્ધ થતા નથી. બ્રહ્માએ વૈષ્ણવસંત તંત્ર વગેરે મોક્ષશાસ્ત્ર રચ્યાં છે, તથાપિ તેમાં મોક્ષ વિષે લંબાણથી વિવેચન કરેલું નથી. માટે શિવજીનું અને વિષ્ણુનું ભજન હિત કરનાર કહેલું છે.

અથર્વ શિખા, અથર્વ શિરઃ વગેરેમાં શિવજીને સર્વાત્મક-પણાથી વર્ણવેલા છે; તેમજ મહાનારાયણોપનિષદ્, સુબાહોપનિષદ્, વગેરેમાં શ્રીવિષ્ણુને સર્વાત્મકપણાથી નિરૂપણ કરેલા છે; પણ ભોગ શિવજીવડે સિદ્ધ થાય છે, અને મોક્ષ વિષ્ણુવડે સિદ્ધ થાય છે. રાજા પોતાને ભોગવવાના પદાર્થો પોતાના સેવકને ઘણું કરીને આપતો નથી, પણ જે પોતાને અતિપ્રિય હોય તેને કોઈ વખત આપે છે, તેમ શિવ અને વિષ્ણુ ભોગ અને મોક્ષ જે પોતાનો થઈ રહ્યો હોય અથવા જે પોતાનેજ આશ્રયે રહેલો હોય તેને આપે છે.

જીવો સ્વભાવથી દોષવાળા છે, તે દોષ મટાડવાને માટે પ્રેમ સહિત શ્રવણાદિ ભક્તિ કરવી. તે કરવાથી સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. ભોગ શિવજી પાસેથી સહેલાઈથી મળી શકે છે, અને મોક્ષ વિષ્ણુ પાસેથી સહેલાઈથી મળે છે.

પોતાનો આત્મા વગેરે સર્વ વસ્તુ પ્રભુને સમર્પણ કરવાથી તદ્દીયત્વં (તેનાપણું) પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ન કરતાં કેવળ સારી રીતે આશ્રય કરે અને સ્વધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરે તોપણ સાફ છે. તેમ કરવામાં ન આવે તો બમણો ભાર થાય છે.

આ ગ્રંથ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે, મનુષ્ય ગમે તે માર્ગમાં હોય તો પણ, આત્મસમર્પણ કરી, તદ્દીયત્વ અને તદ્દાશ્રય પ્રાપ્ત કરી, સ્વધર્મઆચરણ કરે તો ઘણો લાભ થાય છે. અહંતા અને મમતા જે દુઃખનું મૂળ છે તે આત્મસમર્પણથી સહેજમાં દૂર થાય છે.

આચાર્યશ્રીને શિવપૂજા કે વિષ્ણુપૂજાનો તિરસ્કાર નહોતો, એટલુંજ નહિ પણ શૈવ અને વૈષ્ણવનું સમાધાન કરી, એમણે એવો સિદ્ધાંત પ્રવર્તાવ્યો કે, જેને ભોગની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે શ્રી શિવજીની પૂજા કરવી, જેને ભોક્ષની ઇચ્છા હોય તેણે શ્રી વિષ્ણુની પૂજા કરવી અને જેને પરમાનંદની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તેણે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરવી.

યુષ્ટિ, પ્રવાહ, મર્યાદા ગ્રંથ.

યુષ્ટિ એટલે લગવાનનો અનુગ્રહ, અથવા લગવાનની કૃપા. આ ગ્રંથમાં યુષ્ટિ માર્ગ એ વચન લક્ષિતવડે (પ્રેમપૂર્વક સેવાવડે) પ્રભુનો અનુગ્રહ મેળવવાનો માર્ગ એ અર્થમાં વાપર્યું છે.

વૈદિક કર્મો કરવાના અને જ્ઞાન મેળવવાના નિયમોને મર્યાદા કહે છે. વિધિ, નામધેય, નિષેધ અને અર્થવાદ રૂપ નિત્ય શબ્દાત્મક વેદ વિદ્યમાન હોવાથી મર્યાદા રહેલી છે. જેમ કે “ સ્વર્ગની કામનાવાળો જોતિષ્ટોમ યજ્ઞ વડે યજ્ઞ કરે ” ઇત્યાદિક વિધિ વાક્ય, “ મંત્ર વડે દેવતાનું સ્મરણ કરે ” એ મંત્ર વાક્ય, “ સ્ત્રાહા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવામાં અગ્નિનું નામ લેવું ” ઇત્યાદિક નામધેય વાક્ય, “ ગ્રાહ્યણને મારવો નહીં ” એવું નિષેધ વાક્ય, “ શ્રીધ્ર ગમન કરનાર દેવતા જાણીનેજ વાયુને માટે યજ્ઞ કરવો એ સિવાય કરવો નહિ ” એ અર્થવાદ રૂપ નિયમ. આ સઘળા નિયમોને મર્યાદા કહે છે. એ ઉપરથી જણાશે કે મર્યાદા માર્ગ એટલે વૈદિક કર્મ જ્ઞાનાત્મક સાધન માર્ગ, અથવા જે માર્ગમાં લગવાનની પ્રાપ્તિને માટે તેમજ સ્વર્ગનાં અને બીજાં સુખો મેળવવાને માટે વેદમાં જેજે ક્રિયા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં કહ્યાં છે તે માર્ગ.

પ્રવાહ માર્ગ ગતાનુગતિક હોવાથી તેમાં કોઈ મુકરર ઉપાસ્ય દેવ નથી, અને તેમાં આધાર રાખવા લાયક કોઈ મુકરર શાસ્ત્ર નથી. એ માર્ગના જીવો વેદ પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મો કરતા નથી, પણ નજરમાં આવે એવી રીતે વર્તે છે, અને તેઓ કોઈને પરમેશ્વર રૂપે માનતા નથી.

એ ત્રણે માર્ગો એક બીજાથી જુદા છે એમ આચાર્યશ્રી જતાવી આપે છે.

ગીતાજી તથા ભાગવત વગેરેમાં લક્ષિત માર્ગનું વર્ણન કરેલું છે, અને તે માર્ગની ઉત્તમતા જતાવી છે તેથી જણાય છે કે એ માર્ગ મર્યાદા અને પ્રવાહ માર્ગથી જુદો છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષતને પુરૂષોત્તમ (શ્રીકૃષ્ણ) ની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને મર્યાદા માર્ગમાં વેદમાં કહેલાં કર્મ વડે નિષ્કામ જીવોને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને સકામ જીવોને સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. સ્વર્ગાદિકનાં સુખો ક્ષણિક છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે,

યદા યસ્યાનુ ગૃહ્ણાતિ ભગવાનાત્મ ભાવિતઃ ।

સજ્જઘાતિ મતિં લોકે વેદેષપરિનિષ્ઠિતામ્ ॥

જ્યારે જેનો શ્રી ભગવાન અનુગ્રહ કરે ત્યારે તે જીવ લોક (સ્મૃતિઓ) અને વેદમાં નિષ્ઠાવાલી પાતાની બુદ્ધિને છોડી દે છે.

આ ઉપરથી પણ લક્ષિત માર્ગ અને વેદોક્ત મર્યાદા માર્ગ જુદા છે એમ જણાય છે.

વળી ગીતાજીમાં પણ લખ્યું છે કે—

નાહં વેદૈર્નતપસા નદાનેનચેજ્યયા

શક્યપર્વે વિધોદ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિમાં યથા ॥૨૩॥

મક્ત્યાત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન

જ્ઞાતું દ્રષ્ટુંચતત્ત્વેન પ્રવેષ્ટુંચ પરંતપ ॥૫૪॥

જે રીતે તે મને દીઠો છે તે રીતે હું વેદે કરીને, તપે કરીને, કે દાને કરીને દેખાવો શક્ય નથી, તેમ યજ્ઞ પૂજાદિકથી પણ દેખાવો શક્ય નથી.

હું પરંતપ અર્જુન, એ પ્રકારે મને એક અનન્ય લક્ષિત થકી જાણી શકવાને, જોઈ શકવાને, અને તત્ત્વમાં પેસી શકવાને (ભાક્ષ મેળવવાને) શક્ય હું.

એ ઉપરથી પણ પુષ્ટિ માર્ગ એ મર્યાદા અને પ્રવાહથી જુદો જણાય છે.

ફળની બાબતમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગ એ મર્યાદામાર્ગ અને પ્રવાહ માર્ગથી જુદો પડે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ એજ ફળ છે, મર્યાદામાં અક્ષરની અને સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ એ ફળ છે, અને પ્રવાહમાં જન્મ અને મરણ એજ ફળ છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત જો અહંકારી કે આસક્તિ વાળો થાય તો ભગવાન તેને સન્માર્ગમાં સ્થાપન કરવાને માટે શાપ અપાવે છે. પણ તે પાખંડી થતો નથી અથવા રોગના ઉપદ્રવોમાં ફસાતો નથી, પણ ઘણે ભાગે તે મોટા મહિમા વાળો થાય છે. કેમકે શાપ ફૂપી શીખામણ પોતાની શુદ્ધતા થવાના કારણ રૂપ હોય છે.

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजंति हि ।

वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥૨૦॥

તે ભગવાનનાં તારતમ્યે કરીને તારતમ્યપ્રણાલિ નિશ્ચયે કરીને ભજે છે, અને તેઓમાં વેદોક્ત કર્મ કરવાપણું અને લૌકિક વ્યવહાર કરવાપણું કપટથી (લોક સંગ્રહને માટે) હોય છે, પણ બીજી રીતે હોતું નથી.

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તમાં વૈષ્ણવપણું સહજ ધર્મ રૂપ હોય છે, પણ વૈષ્ણવતા સિવાયના ઇતર લૌકિક વૈદિક ધર્મ જે ભક્તમાં દેખાય છે તે સ્વાભાવિક નથી પણ આગંતુક છે. એ સર્વ કારણને લીધે પુષ્ટિમાર્ગ એ બીજા જે માર્ગથી જુદો છે.

મર્યાદા માર્ગનું વર્ણન વેદમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને તેનું ફળ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અક્ષર કે સ્વર્ગાદિક સુખોની પ્રાપ્તિ છે. મર્યાદામાર્ગ વાળાએ વેદમાં કહેલા યજ્ઞ, અગ્નિહોત્ર, સંસ્કારો વગેરે અવશ્ય કરવા જોઈએ. પુષ્ટિમાર્ગ વાળાને તેની જરૂર લોક સંગ્રહ ઉપરાંત નથી,

હમેશાં ગતાનુગતિક ચાલ્યાં કરવું તે પ્રવાહ કહેવાય છે. દૈવી અને આસુરી એવા બે ભેદથી સૃષ્ટિ કહેલી છે, તેમાં જે આસુરી જીવ છે તે પ્રવાહમાં જ ગણાય છે.

આસુરી જીવોનું વર્ણન ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયમાં ૪ થા શ્લોકથી આપ્યું છે.

હે પાર્થ, દંભ, ગર્વ, અતિ મમત્વ, ક્રોધ, કઠોર ભાષણ તથા અજ્ઞાન આસુરી સંપત્તિમાં જન્મેલાને જ થાય છે. દૈવી સંપત્તિ વિમોક્ષ માટે છે (મર્યાદા માર્ગ માટે છે). આસુરી સંપત્તિ નિરંતર ગંધન (જન્મ મરણ) માટે માનેલી છે.

આસુર સ્વભાવવાળા જનો વેદોક્ત પ્રવૃત્તિને તથા નિવૃત્તિને જાણતા નથી, તથા તેઓમાં પવિત્રતા હોતી નથી, સદાચરણ હોતું નથી, તેમ સત્ય પણ દેખાતું નથી.

તે દ્રેષી, ક્રૂર, મનુષ્યોમાં અંધમ, નિરંતર અશુભ કર્મ કરનારાને સંસારમાં આસુરી યોગીમાં જ હું નાણું છું. આ આસુરી જીવો પ્રવાહ માર્ગના જ છે.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી પ્રવાહમાર્ગ એ પુષ્ટિ અને મર્યાદા માર્ગથી જુદો ઠરે છે.

આસુરી જીવોના પણ બે ભેદ છે. અજ્ઞ અને દુર્જ્ઞ. ઉપર આસુરી જીવોનું જે વર્ણન કર્યું તે દુર્જ્ઞ જાણવા અને જેઓ તેમને અનુસરીને ચાલે તે અજ્ઞ જાણવા.

જે જીવો ત્રણે માર્ગના સંબંધવાળા છે તે ચર્ષણી કહેવાય છે. તેઓ બધા માર્ગમાં લગતા રહે છે; એમ કરવાથી તેમની ક્રિયાનુસાર તે તે માર્ગીય કર્મનું થોડું ઘણું ફળ તેમને મળે છે.

પ્રવાહી જીવોને લગવાને સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છાથી જ મનવડે સૂજેલા છે, મર્યાદા માર્ગીય જીવોને વચનવડે સૂજેલા છે, અને પુષ્ટિ જીવોને પોતાના આનંદ રૂપ વડે સૂજેલા છે. તેજ કારણથી પ્રવાહી જીવોને જન્મમરણ એ ફળ થાય છે. મર્યાદામાર્ગીય જીવોને વેદમાં

કહેલાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ વગેરે ફળ થાય છે, અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોને ભગવાનના આનંદાત્મક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ સૃષ્ટિપ્રકારથી પણ ત્રણે માર્ગ વિભિન્ન છે.

ચતુઃલોકી.

બધા વળતમાં સર્વ ભાવે કરીને વ્રજની અધીક રક્ષા કરનારા ભગવાન અવશ્ય ભજન કરવા યોગ્ય છે, તેથી પોતાનો (ભક્તજનોનો) એજ ધર્મ છે કે તેમની ભક્તિ કરવી. આ જિવાય કોઈ ઠેકાણે અથવા કોઈ વખતે, ભક્તોનો બીજો ધર્મજ નથી.

એ પ્રમાણે જ્યારે ભજનરૂપી પોતાના ધર્મનું આચરણ ભક્તથી કરાય ત્યારે સ્વામીને કરવાનું (યોગદ્વેષાદિ) કાર્ય તે પોતે જ કરશે. પ્રભુ સર્વ કરવાને સમર્થ છે તેથી નિશ્ચિંતપણે રહેવું.

જો શ્રી ગોકુળાધિપતિને સર્વાત્મભાવે કરીને હૃદયમાં ધારણ કરેલા હોય, તો પછી તેથી બીજી લોકસંગ્રંધિ અને વેદની રીતે સિદ્ધ કરેલાં બ્રહ્મલોક, યોગસિદ્ધિ વિગેરેથી પણ શું ફળ બાકી રહે છે તે, હે અંતઃકરણ, તુંજ કહે.

એ કારણ માટે સર્વાત્મભાવે કરીને, નિરંતર શ્રી ગોકુળના સ્વામી શ્રી ભગવાનના ચરણનું સ્મરણ ભજન વિગેરે ભક્ત લોકોએ નહિ છોડવું એવી મારી બુદ્ધિ છે.

આ અથ ઉપર શ્રી ગોસાંઈજી (શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી) એ ટીકા કરી છે. તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છે;—

સત્યુગમાં જીવ ભગવદ્વાશ્રય કરી પ્રભુનું ધ્યાન કરવાથી કૃતાર્થ થતા. ત્રેતાયુગમાં પ્રભુ નિમિત્ત યજ્ઞ કરી અને પ્રભુનું સ્મરણ અને ભજન કરી કૃતાર્થ થતા. દ્વાપરમાં પ્રભુના ભજનથી અને પ્રભુની સેવાથી કૃતાર્થ થતા. આ કલિયુગમાં બીજો સાધનો થઈ શકતાં નથી તેથી પ્રભુનાં નામ કીર્તન અને કથાથી જીવ કૃતાર્થ થાય છે. એ રીતે સર્વ કાલમાં શ્રી ભગવાનના ભજનથી કૃતાર્થ થવાય છે. માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે સર્વદા એટલે સર્વ કાળમાં સર્વ જાતના

મનુષ્યો ગમે તે વર્ણ કે આશ્રમના હોય તે બધા શ્રીહરિની ભક્તિ કરવાથી કૃતાર્થ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ જીવ એ પ્રભુનો અંશ હોવાથી તેણે હૃમ્બેશ પ્રભુની ભક્તિ કરવી એ તેનો ધર્મ છે. એ સિવાય પ્રભુ પ્રત્યે તેનો ખીજો વધારે ઉત્તમ ધર્મ નથી. સનકાદિક અને ધ્રુવ વગેરે આળપણમાં પ્રભુનું ભજન કરવાથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરી શક્યા હતા. તે કારણથી ભક્તિ કરવામાં વર્ણાશ્રમ કે ઉંમરનો કાંઈ મેળ નથી. સર્વ ઉંમરના અને સર્વ વર્ણના લોકોનો પ્રભુને ભજવાનો ધર્મ છે.

બ્રાહ્મણનો વેદાધ્યયન ક્ષત્રીનો પ્રજા પાલન, વૈશ્યનો ખેતી અને વ્યાપાર, અને શૂદ્રનો પરિચર્યા, એ ધર્મો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે, પણ એ ધર્મો મર્યાદા સાચવવાને માટે છે. જે માણસ પ્રભુની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે છે તેનો તો શ્રીહરિની ભક્તિ એજ ઉત્તમ ધર્મ છે. એ ધર્મના ચથાર્થ પાલનથી સંસારનાં દુઃખોની નિવૃત્તિથાય છે.

સત્યુગ, દ્વાપર અને ત્રેતામાં સર્વ વર્ણ ન્યારા હતા, અને સર્વની બુદ્ધિ ઠેકાણે હતી. તે વખતે વળ્ણાશ્રમ ધર્મ પાળી શકાતો હતો. હાલ કલિકાલના પાપને લીધે સર્વના ધર્મ અને સર્વની બુદ્ધિ સોપાઈ ગઈ છે, તેથી કોઈ પણ વર્ણાશ્રમ ધર્મ શુદ્ધતાથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કલિયુગમાં આગસ, નિદ્રા, ભૂખ, તરશ વગેરે વધ્યાં છે, તેમજ નાના પ્રકારના વિષયો પણ વધી ગયા છે, તે કારણથી સર્વ પ્રકારના સુધર્મોને તે બાધક રૂપ નિવડે છે.

ભક્તિને વશ ભગવાન છે. જ્ઞાનને વશ ભગવાન નથી, તે કારણથી જ્ઞાન પણ આ કલિયુગમાં ભક્તિ વગર સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

ખીજા દેવ અને દેવીઓ અથવા અંશાવતાર કે કલાવતારનું ભજન કરનાર તે તે દેવ દેવી કે અંશાવતાર કે કલાવતારના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે પ્રહ્લાદજી શ્રી નૃસિંહજીનું ભજન કરતા તેથી નૃસિંહ લોકને પ્રાપ્ત થયા. પણ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પૂર્ણ પુરૂ-

પોત્તમ હોવાથી એમની ભક્તિથી શ્રી પૂર્ણ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

બીજા શ્લોકમાં ભક્તિ ક્યાં સુધી જારી રાખવી એ બતાવ્યું છે, અને કહ્યું છે કે ભક્તિ પોતાના કર્તવ્ય તરીકે હમ્મેશ કરવી, અને તે કરવામાં લૌકિક કે બીજા વિષયોની ચિંતા રાખવી નહિ, અને એમજ ધારણું કે મારા સંબંધમાં જે જે વસ્તુ કલ્યાણકારી હશે તે ભગવાન કરશે કે મેળવશે, કેમ કે તે સર્વ વસ્તુ કરવાને સમર્થ છે. વિષ્ણુપુરાણમાં ભગવાને કહ્યું છે કે હે નારદ, હું વૈકુંઠમાં કે યોગેશ્વરના હૃદયમાં વાસ કરતો નથી, પણ જે માફે રમરણ, ભજન અને કીર્તન કરે છે તેના હૃદયમાં હું વાસ કરું છું. હું મારા ભક્તોને આધીન છું, અને એમને વિના માગ્યે કુળ આપું છું.

જે શ્રી પ્રભુને સર્વાત્મભાવથી હૃદયમાં ધારણ કરવામાં આવે તો પછી લૌકિક કે વૈદિક ક્રિયાઓ કરવાથી વધારે લાભ નથી.

સેવાફલ.

આ ગ્રંથમાં સેવા કરવાથી શાં ફળ મળે છે તે બતાવ્યું છે. સિદ્ધાંત મુકતાવલીમાં સેવા ત્રણ પ્રકારની બતાવી છે, માનસી, તનુજ, અને વિત્તજ. તનુજ અને વિત્તજ સેવા સિદ્ધ થયે માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે. એ માનસી સેવામાં સર્વ વ્યવહાર માનસ, આંતર, અલૌકિક હોય છે. એ સેવાને વિષે શાં ફળ મળે છે તે આ ગ્રંથમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

સેવાફલ વિવરણમાં સેવાયામ્, ફલત્રયમ્ એ શબ્દો વાપરેલા છે તે ઉપરથી અત્યુમાન થાય છે કે સેવાનોક્રમ જારી રહેતાં જ નીચે બતાવેલાં ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ફલ મળ્યેથી સેવા છોડી દેવાની નથી. સેવાનો ક્રમ તો હમ્મેશ જારી રાખવાનો છે.

માનસી સેવા સિદ્ધ થયે ત્રણ ફલ મળે છે.

૧. અલૌકિક સામર્થ્ય. એમાં તમામ જાતની સિદ્ધિઓનો સમાવેશ થાય છે. જે કાર્યો લૌકિક સાધનોથી બનતાં નથી તે કાર્યો

કરવાની અલૌકિક શક્તિનો અલૌકિક સામર્થ્યમાં સમાસ થાય છે.

૨. બીજું કૃળ સાયુજ્ય છે. સાયુજ્ય એટલે ભગવાનની સાથે જોડાવું અથવા ભગવાનમાં લીન થવું તે.

૩. ત્રીજું કૃળ વૈકુંઠ વગેરેમાં ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી થાય એવા દેહની પ્રાપ્તિ. આ કૃળને અધિકાર કહે છે. પ્રભુની સેવામાં વૈકુંઠ આદિમાં જે દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે તે દેહ ભૂખ તરસને આધીન એવો હાડ માંસવાળો દેહ નહિ પણ આનંદ રૂપ દેહ છે.

ઉપર લખેલાં ત્રણ કૃળોમાં સર્વ કૃળરૂપ વસ્તુઓનો સમાસ થાય છે.

એ કૃળ મળવામાં કાળ એ કારણ નથી, પણ પ્રભુની ઇચ્છા જ કારણ છે.

સેવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભક્તને ત્રણ વસ્તુઓ બાધક રૂપ નિવડે છે: ૧ ઉદ્વેગ, ૨ પ્રતિબંધ, અને ૩ ભોગ. એ ત્રણે બાધક ખસેડવાની જરૂર છે.

જો ભગવાનને કાંઈ કૃળ આપવુંજ નથી એમ જણાય ત્યારે તો સર્વથા કાંઈ ઇલાજ નથી. એવો અનુભવ જે જીવને થાય તેણે તો પોતાના સ્વરૂપનો નિર્ધાર કરી લઈ, વિવેક-જ્ઞાનમાર્ગનો આશ્રય રાખવો. શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાનપ્રાપ્ત્ય વિવેક વિના એવા જીવને બીજો ઉપાય નથી. ૩

ભોગ બે પ્રકારનો છે. એક લૌકિક અને બીજો અલૌકિક. તેમાં લૌકિક ભોગનો તો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. અલૌકિક ભોગ દૂર થાય નહિ એવો છે, કેમકે તે સેવાના પ્રથમ કૃળ રૂપ છે, અને તેનો અલૌકિક સામર્થ્યમાં સમાસ થાય છે. તે અલૌકિક હોવાથી સેવામાં બાધ કરતો નથી. પણ ઘરબાર વગેરે જેનો લૌકિક ભોગમાં સમાસ થાય છે તે બાધ કરતા નિવડવાનો સંભવ છે.

લૌકિક ઉદ્વેગ વિઘ્ન રૂપ છે. તે જો અલ્પ હોય તો પણ બાધ કરનારો જ છે. તેમજ લૌકિક ભોગ તથા પ્રતિબંધ પણ બાધ

કરનારા છે, માટે એઓનો બળથી પણ ત્યાગ કરવો. ભગવત્કૃત પ્રતિબંધમાં ચિંતા કરવી નહિ, કારણ કે, જન્મ મરણ થયાંજ કરે છે. અંતર્યામીથી થયેલા ઉદ્વેગમાં એમ બાણવું કે, ભગવાનને ફક્ત દેવું નથી. લૌકિક ભોગ બાબત એમ વિચાર કરવો કે, આગ્રહ છે તે બાધક છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો; અર્થાત્ લૌકિક ભોગ સવિધન, અલ્પ અને ઘાતક છે, તેમજ લૌકિક સાધારણ પ્રતિબંધ પોતાના સામર્થ્યથીજ લૌકિકભોગના જેવો હોવાથી ઘાતક છે, માટે લૌકિકભોગ અને સાધારણ પ્રતિબંધ ભગવત્સેવામાં બાધક છે.

ત્રણે ફળ તથા ત્રણે બાધક સદા વિચારવા લાયક છે, અને આ બાધક અથવા ફળ સિવાય બીજો કુતર્ક કરવો એ માત્ર મનનો ભ્રમ છે. ૪-૫-૬

એટલા માટે બાધકનું તથા ફળનું જરૂર ચિંતન કરવું. ભગવાનજ પુષ્ટિમાર્ગમાં ફળદાન કરવામાં વિલંબ કરશે નહિ.

રમેશુણુ વગેરે ગુણોના ક્ષોભ સમયે પણ પૂર્વોક્ત બાધક અને ફળનુંજ અનુસંધાન કરવું. આચાર્યશ્રી કહે છે કે:—આ પ્રમાણે અમારો બુદ્ધિનો નિશ્ચય છે. ૭

આ ભક્તિમાર્ગમાં નીચ્યોનિમાં અમારો જન્મ થશે વિગેરે જે વિચારો કરવા તે કેવળ મનનો ભ્રમ છે એમ બાણવું. ૮

શ્રુતિ ગીતા.

૧. સર્વ પ્રાકૃત શ્રુતિઓ અધોક્ષજ (ઈન્દ્રિયોથી નહિં દેખાતા) ભગવાન્ દોષના નાશને માટે પોતાને વિષે આવિષ્ટ થાય તે સાડે એમની સ્તુતિ કરે છે.

ટીકા—ન્યાં સુધી ભગવાનનો આવેશ થયો ન હોય ત્યાં સુધી સર્વ શ્રુતિઓ પ્રાકૃત અને દોષવાળી કહેવાય છે. ન્યાં સુધી પ્રભુનો આવેશ થતો નથી ત્યાં સુધી વસ્તુમાત્ર સદોષ કહેવાય છે.

૨. સમસ્ત પદાર્થોમાં, તેમજ બ્રાન્તિવડે દેખાતા પદાર્થોમાં પણ ત્રિકાલાબાધિત સત્ય શ્રીહરિ સ્થીર છે. આ કારણ માટે સત્યુક્ષે સમસ્ત પદાર્થોમાં શ્રીકૃષ્ણનેજ બાણ છે. (જુવે છે.)

૩. જેઓના હૃદયમાં અનંત ભગવત્કથા રમી રહી છે તેઓ કાંઈ બીજાં સાધન કરતા નથી; તો જેઓ ભગવાનના ચરણારવિંદની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધવાળા છે, તે મહાશયો વિષે શું કહેવું ? (અર્થાત્ તેમને સાધનની કાંઈ અપેક્ષા નથી.)

૪. બુદ્ધિવાન પુરૂષોએ પાંચ પ્રકારે નિર્ણય કરેલા શ્રીકૃષ્ણની સદા સેવા કરવી; તે પાંચ પ્રકારનો નિર્ણય એ છે કે, તે (૧) શરીર આપનાર છે, ૨. તે પ્રેરક છે, ૩. તે સુખ આપનાર છે, ૪. તે મૂલ કારણ છે, ૫. અને તે સત્ય આશ્રયભૂત છે.

૫. કેટલાએક લોકો શ્રીહરિને કર્મરૂપ ગણી સેવે છે, અને કેટલાએક એમને યોગરૂપ ગણી સેવે છે. આ બન્ને કરતાં જેઓ શ્રીહરિને અક્ષરરૂપ બાળીને સેવે છે, તેઓને સત્પુરૂષો શ્રેષ્ઠ ગણે છે.

૬. સર્વ દોષરહિત ભગવાન સર્વત્ર સમભાવથી બિરાજે છે. (બુદ્ધી બુદ્ધી જગત્ રૂપ) કીડાને અનુકૂલ આવે એવાં અનેક રૂપ ધારણ કરતા પ્રભુ સર્વ ઠેકાણે બિરાજમાન છે.

૭. જીવો તિરોહિત આનંદવાળા છે, અને જગત્ આનંદરહિત છે. તે કારણથી સુખની ઇચ્છા રાખનાર જીવોએ શ્રીહરિ જે પૂર્ણાનંદ છે તેમને ભજવા જોઈએ.

૮. ભગવાન શ્રીહરિને વિષે પરમાનંદ સાગર વર્તે છે, તેમાં કાંઈપણ સંદેહ નથી, અને એ સાગરને પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવત્કથા છે. એટલે વસ્તુતઃ ભગવાનનું નિયમન કરી શકે એવો કોઈપણ પદાર્થ નથી; તોપણ કેવળ ભગવદ્દેશથી પ્રભુ સ્વકથાને આધીન થઈ જઈને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

૯. ભક્તિમાર્ગમાં અસત્સંગ (દુઃસંગ) બાધક રૂપ છે માટે તે કદી કરવો નહિ; અને દેહ શ્રીકૃષ્ણમાં અનુકૂલ રાખીને દેહવડે ઇન્દ્રિયોનું પ્રિય કરવું નહિ; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયોને વશ થવા દેવી નહિ, પણ તમામ ઇન્દ્રિયોને ભગવત્સેવામાં જોડવી.

૧૦. જેઓનો શ્રીહરિએ અંગિકાર કર્યો હોય તે સર્વ હરિભક્તો

સરખા છે તેથી કરીને શ્રીહરિ જેમ જેમ ભક્તને પોતાના માને તેમ તેમ તે ભક્તથી શ્રીહરિનું ભજન થઈ શકે છે.

૧૧. જ્ઞાનમાર્ગ બ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, તેથી કરીને બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ સર્વના પ્રવર્તક શ્રીકૃષ્ણને ભજવા બેઠાં. તેમ કરવાથી જ્ઞાનકાંડ પણ ચિત્તશુદ્ધિ કરી શકશે (તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાનકાંડની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તે માત્ર ચિત્ત શુદ્ધિને માટેજ છે).

૧૨. વાદમાત્ર યુક્તિરહિત હોવાથી બ્રાન્તિમૂલક છે. તેવા બ્રાન્તિમૂલક અનેકવાદમાં ફસાઈને પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનો ત્યાગ બુદ્ધિમાન પુરૂષે કરવો નહિ.

૧૩. જીવ બ્રહ્મરૂપ છે તેથી જે દોષો છે તે મનનાજ છે, અને સઘળું જગત્ પણ બ્રહ્મરૂપ છે, તો શ્રીહરિમાં જગદ્રૂપે કે જીવરૂપે પણ દોષ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ શ્રીહરિ તો નિર્દોષ છે, એટલુંજ નહિ પણ, તે હરિનાં જગત્ અને જીવ એ બંને રૂપ પણ નિર્દોષ છે. માનસ અભિમાનાત્મક સંસાર માત્ર જ દુષ્ટ છે, બાકી બ્રહ્મરૂપ જગત્ અને જીવ નિર્દોષ છે.

ઉપરના શ્લોકમાં જીવ અને જગત્ને નિર્દોષ કહ્યાં તેથી, જીવ અને જગત્ સેવા કરવા યોગ્ય છે એમ કોઈ શંકા કરે તેનો ઉત્તર આપે છે કે:—

૧૪. સર્વ પ્રકારે સર્વ થકી ભગવદ્ ભક્તોજ શુદ્ધ છે, પણ બીજા શુદ્ધ નથી, તેથી શુદ્ધિને ઇચ્છનાર પુરૂષોએ માત્ર શુદ્ધ ભક્તોનું સેવન કરવું, પણ અન્ય પુરૂષોનું સેવન કરવું નહિ, અર્થાત્ ભક્ત વિના બીજા જીવ નિર્દોષ છતાં સેવનીય નથી.

૧૫. જેમ સુવર્ણની પ્રતિમા બહાર અને અંદર સુવર્ણમય છે તેમ, આનંદમય, સર્વ પ્રકાશક, સર્વ સેવ્ય, સર્વ નિયંતા, પ્રભુ સર્વથા નિર્દોષજ છે.

૧૬. સર્વ વિકારથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત, પૂર્ણકામ, એવા પ્રભુ જ્યારે ક્રીડા કરવાને ઉદ્યુક્ત (ઉદ્યમવાળા) થાય છે ત્યારે, તે નિમિત્તને અવલંબીને અનેક જીવસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે.

૧૭. જીવ સમૂહના નિયંતા શ્રીહરિ છે, તેથી કરીને જીવોને શાસ્ત્રોમાં અણુરૂપ માનેલા છે. કોઈપણ શાસ્ત્રમાં જીવ વ્યાપક માનેલો નથી. જ્ઞાનીઓ જીવને ચૈતન્યમય ગણે છે.

જીવ અણુજ હોય અને વ્યાપક નજ હોય તો શરીરમાં ચૈતન્ય કેવી રીતે વ્યાપે એ શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં છેવટનો ભાગ કહ્યો. અર્થાત્ જીવ ચૈતન્યરૂપ હોવાથી અણુ છતાં પણ શરીરમાં વ્યાપે એમ જ્ઞાની અર્થાત્ બ્રહ્મવાદી અંગીકાર કરે છે.

૧૮. દેવ, મનુષ્ય, અને તિર્યક્ આદિ (પશુ, પક્ષી, વૃક્ષ, વિગેરે) જે નામ રૂપાત્મક જગત્ છે તે કૃષ્ણ થકીજ ઉત્પન્ન થયેલું છે, અને તે તન્મય થઈ તેમાંજ લય પામે છે.

માયાવાદ કોઈપણ અંશે સંમત નથી એ જણાવવા આવિર્ભાવ તિરોભાવ પ્રભુ-માંથીજ અને પ્રભુમાં જણાવવામાં આવે છે.

૧૯. મનુષ્યોની દુર્ગતિ જોઈને જે દૃઢ વ્રતવાળા પુરૂષો શ્રી કૃષ્ણની સેવા કરે છે તેઓને શ્રીકૃષ્ણની ભ્રુકુટી રૂપ કાળ કોઈ દિવસ હણતો નથી.

આ શ્લોકને પુષ્ટિ:કાલાદિ વાર્ધિકા એ વાક્ય સાથે સરખાવો.

૨૦. મનોનિગ્રહ થયો નથી માટે જ્ઞાનયોગને સાફ ચત્ન કરવો નહિં, પણ ગુરૂ સેવામાં તત્પર થઈને સદા સર્વદા ભક્તિનો અભ્યાસ કરવો.

જ્ઞાન યોગાદિ પ્રક્રિયા કરતાં આચાર્યભિગમન વધારે શ્રેયસ્કર છે એમ પ્રતિ-પાદન કરે છે. સત્યાદિ યુગમાં જ્ઞાન યોગાદિ ઠીક, પણ મન અદાંત હોય એટલે વશ થવું ન હોય એવા દેશકાળમાં ગુરૂ ભક્તિ સુયુક્ત છે.

અભ્યાસ રાખે ઉપરથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમના વૈષ્ણવ ધર્મ બતાવ્યાનું જણાય છે.

જે ગુરૂઓની સેવા કરવાનું ઉપર કહ્યું તે ગુરૂઓ કે આચાર્યો ક્યાં મળે એ વાતનું નીચેના શ્લોકથી સમાધાન કરે છે.

૨૧. તે ગુરૂઓ એવા તો દયાળુ હોય છે કે, સર્વ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા, સર્વ લોકપર ઉપકાર કરવા, તે ઉદ્ધાર મહાશયો શ્રી કૃષ્ણસહિત સર્વ દિશામાં પર્યટન કરે છે.

વ્યાવૃત્તિથી ભજન કરવા કરતાં અવ્યાવૃત્તિથી ભજન કરવું ઉત્તમ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં આચાર્યશ્રી વિરક્ત વૈષ્ણવના ધર્મ બતાવે છે.

૨૨. પુત્રાદિનો પરિત્યાગ કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણની સેવા પુત્રાદિને સાથે રાખીને કરવી નહિ. પુત્રાદિથી મળતું સુખ તો ભગવાનની સેવા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ પુત્રાદિકની સાથે રહેવાથી મન ક્લિષ્ઠ થાય છે, એટલે પુત્રો વગેરે ભગવત્સુખને બદલે દુઃખ આપનાર થઈ પડે છે.

નીચેના શ્લોકમાં સ્વમાર્ગીય સંન્યાસીના ધર્મ બતાવે છે.

૨૩. અત્સમાગમને માટે ચારે તરફ પર્યટન કરનાર અને તીર્થમાં નિષ્ઠા રાખનાર પુરૂષ, ગુરૂદ્વારા હરિસ્મૃતિ પ્રાપ્ત (લબ્ધ) થવાથી, સદ્ધર્મને નાશ કરનાર દુષ્ટ ઘરોને સેવતો નથી.

આની સાથે નીચેનું ગીતા વાક્ય સરખાવો.

નષ્ઠો મોહસ્મૃતિર્લબ્ધ્વા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ॥

સ્થિતોઽસ્મિગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનંતવ ॥

ગી, ૧૮. ૭૩.

સ્મૃતિ એટલે ભગવત્સ્વરૂપ અથવા જ્ઞાનની સ્મૃતિ.

બ્રહ્મવાદી તો જગત્ને પણ સત્યજ્ઞ માને છે, ત્યારે શુદ્ધત્યાગ કે સંન્યાસની શી જરૂર, એવી સંકા કરવામાં આવે તેના સમાધાનને માટે નીચેના શ્લોક કહે છે.

૨૪. સમગ્ર જગત્ સત્ છે, પણ સેવા કરવા યોગ્ય તો પ્રભુજ છે; જગત્ કાંઈ સેવા કરવા યોગ્ય નથી. જગત્ની સત્યતા સેવા કરવા યોગ્ય ન હોવાથી, સત્પુરૂષોએ તે સમગ્ર જગત્ની સેવા કરવી નહિ. વસ્તુતઃ તો જગત્ની સત્યતા પણ બ્રહ્મને લીધેજ છે, માટે કૃષ્ણની સેવા ન કરતાં જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે માટે જગત્રૂપ બ્રહ્મની સેવા કરવા પર્યંત સત્યતા માનવી એ બ્રાન્તિ છે. તેથી સ્વતઃ સદ્વૃષ્ટ શ્રી કૃષ્ણનીજ જ્ઞાનીએ સેવા કરવી.

ટીકા—શુદ્ધાદ્વૈતજ્ઞાની સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરી સેવાથી દૂર રહે તેને શ્રી કૃષ્ણની સેવા કરાવવાનું તાત્પર્ય છે.

કૃષ્ણ સેવા ન કરવાથી, બ્રહ્મવાદી થવાને બદલે જગત્ને બ્રહ્મ માની જગત્ની વિષયાસક્તિને પણ બ્રહ્મરૂપ માની બેસતાં બ્રહ્મઠગ થઈ જવાય, માટે વૈરાગ્ય પ્રકટ કરાવી શ્રીહરિની સેવામાં ચિત્ત પરોવવાની આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે.

૨૫. જગત્ આકાશના પુષ્પતુલ્ય હોવાથી મિથ્યાભૂત છે. જગત્જ મિથ્યા હોય તો પ્રભુ પણ મિથ્યા એમ નહિ. કારણ કે હરિ જગત્ના અધિષ્ઠાન છે, અને હરિની સત્તાથીજ જગત્ને સત્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જગત્સેવા ત્યાગ કરીને જગત્ને પણ સત્યતા આપનાર શ્રીકૃષ્ણને નિરંતર ભજવા.

શ્લોક ૨૪-૨૫ દેખીતા માયાવાદ જેવા લાગે છે, અને સંપ્રદાયનું રહસ્ય નહિ બાળનાર અથડાઈ પડે એમ છે. વૈરાગ્યને માટે પુરાણોમાં અને નિબંધમાં જગત્ને પણ મિથ્યા બતાવેલું છે તેનું અનુસંધાન કરવાનું છે.

એમ પણ હોઈ શકે કે આ બે શ્લોકોમાં જગત્ એ શબ્દ સંસારને માટે વાપરવામાં આવ્યો હોય.

સેવા કરવા યોગ્ય પ્રભુ વિના બીજે કોઈજ નથી, માટે કાલાદિની પણ સેવા કરવાની નીચેના શ્લોકથી ના પાડવામાં આવે છે.

૨૬. મુક્તિ ઇચ્છનાર પુરૂષે કાળથી તૃણપર્યંત કોઈપણ વસ્તુને ભજવી નહિ. દોષ ત્યાગ કરાવવા પર્યંત શક્તિમાન્ અને ગુણના દાતા શ્રીહરિજ સેવાવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ નિર્દોષપૂર્ણગુણ કરી આપે એવા પ્રભુ વિના કોઈજ નથી.

શ્લોક ૨૫ માં જગત્ના અને ૨૬ માં કાલાદિના ભજનનો નિષેધ કર્યો. ત્યારે કોઈ કહે કે, જીવ તો ભગવદ્રૂપ છે અને નિર્દોષ છે ત્યારે જીવનીજ સેવા આત્મત્વથી કરાય તો તેમાં શું અડચણ; આ શંકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકથી કરે છે.

૨૭. જીવોને વિષે આત્મા રૂપ ભગવાન્ ગુપ્ત છે, માટે તેમને વિષે સર્વ પ્રકારે ભજન કરવું નહિ. (માત્ર તેમના ઉપર દયા રાખવી) પણ જીવ સિવાય અન્ય વસ્તુ (ભૂતિ) માં ભગવાનની પૂજા કરવી.

જીવમાં આનંદ ગુપ્ત છે, માટે તે પણ સેવનીય નથી. અર્થાત્ જગત્ તુચ્છ છે, કાલાદિમાં નિર્દોષપૂર્ણગુણત્વ સ્વતઃ ન હોવાથી બીજને કયાંથી તેવા કરે, અને જીવનો તો આનંદજ તિરોહિત છે, માટે પરમ સદ્રૂપ નિર્દોષપૂર્ણગુણ પ્રકટ પરમાનંદ શ્રીહરિનીજ સેવા કરવી એ સર્વ પ્રકારે સિદ્ધ થયું.

આ આખા ગ્રંથનો જે ફલિતાર્થ પ્રાપ્ત થયો તે સ્પષ્ટ કરી, નીચેના શ્લોકોથી ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે.

૨૮. જેને સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે તો સદા-
નંદ શ્રીહરિનેજ ભજવા. હરિભજન સિવાય જે માણસ બીજે
પ્રકારે સુખની ઇચ્છા કરે તે સર્વ પ્રકારે દુઃખ પામે છે.

૨૯. શ્રીકૃષ્ણનો આનંદ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તેના જેવો
બીજો આનંદ નથી. વેદ પણ તે આનંદને પોતા થકી પ્રતિપાદન
કરવાને શક્તિવાન નથી. (માટેજ નેતિ નેતિ કહે છે.)

૩૦. જેમ અંશુલિથી સમુદ્ર બતાવાય છે તેમ આ પ્રકારે
શ્રુતિ ગીતાનો સમસ્ત અર્થ સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

જેમ અંશુલિથી (આંગળીથી), સમુદ્રનું દિગ્દર્શન માત્ર કરાવાય તેમ મુતિના
ગંભીર અર્થ રાશિનું આ ગ્રંથમાં માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું. માત્ર અનુભવથી જાણવા
યોગ્ય, પરમ સેવનીય, શ્રીકૃષ્ણના આનંદરૂપ વેદાર્થ રાશિનું વર્ણન પ્રાકૃત રાખ્ધો-
માં ક્યાંથી થઈ શકે ? શ્રુતિઆએ પણ આટલું નિરૂપણ ભગવદ્દેશથી કર્યું. ભગ-
વદ્દેશ વિના તો દિગ્દર્શન પણ ન થાય. માટે જગત્ જીવ, વગેરેમાંથી અહંતા-
મમતાનો ત્યાગ કરી, શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરી, પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરી, સ્વરૂપાનંદનો
અનુભવ કરવો.

નિરોધ લક્ષણ.

તમામ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, મન, અને દેહના સર્વ વ્યા-
પાર ભગવાન પરત્વેજ રાખવા એનું નામ નિરોધ.

આ ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રી પ્રથમ ત્રણ પ્રલોકથી યશોદા, ગો-
પીઓ, અને ગોપને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના બાળપણમાં, તેમની
રક્ષા કરવાની કાળજીથી જે મન અને શરીરનું દુઃખ લોગવવું પડતું
હતું તે, તથા તેમના સહવાસમાં જે સુખ મળતું તે, તથા ભગવાન
મથુરામાં પધાર્યા પછી યશોદા, ગોપીઓ, અને ગોપની ખબર
કાઢવા ઉદ્ભવજીને ભગવાને વ્રજમાં મોકલ્યા તે વખતે ભગવાને
અમને યાદ કર્યા એમ વિચારી જે આનંદ થયો તે, એ રીતની
ત્રણે અવસ્થાઓ પોતાને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે એમ કહે છે. આ ત્રણે
અવસ્થાઓનું સ્મરણ કરવાનું કારણ એ જણાય છે કે, તે ત્રણે
નિરોધનાં લક્ષણરૂપ છે. આ ગ્રંથ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે,

મનનો નિરોધ કરવાને માટે સહેલામાં સહેલો ઉપાય નિરંતર લગવાનના ગુણ ગાવા, અને વારંવાર લગવાનનું ધ્યાન ધરવું એ છે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે:-

ગોકુલમાં શ્રીયશોદાહ અને નંદરાયણ વિગેરે વ્રજવાસીઓને જે દુઃખ થયું હતું, તેમજ જે દુઃખ ગોપીજનોને થયું હતું, તે દુઃખ મને દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, અને અંતઃકરણ વિગેરેમાં કોઈ ઠેકાણે થાઓ.

આ દુઃખ શ્રીકૃષ્ણની બાહ્યાવસ્થામાં તેમની સંભાળ રાખવાની કાળજીથી તથા તેમના વિયોગથી થએલું તે છે. ૧.

ગોકુળમાં ગોપીજનો અને બધાં વ્રજવાસીઓને શ્રીકૃષ્ણના સહવાસથી જે સુખ મળ્યું હતું તે સુખ લગવાન મને ક્યારે આપશે?

આ સુખ શ્રીકૃષ્ણના સહવાસથી તથા તેમનામાં ચિત્ત પરોવાયેલું રાખવાથી મળેલું તે. ૨

ઉદ્ધવજી મથુરાથી લગવાનની આજ્ઞાથી યશોદા, નંદજી, અને ગોપિકાઓની ખબર કાઢવા, અને તેમનું આશ્વાસન કરવા ગયા તે વખતે ગોકુળમાં અને વૃંદાવનમાં જે મોટો ઉત્સવ થયો, તે ઉત્સવ મારા મનમાં ક્યારે થશે ?

ઉદ્ધવજી લગવાનની આજ્ઞાથી ગોકુળમાં અમારી ખબર કાઢવા આવ્યા એ જાણીને, તમામ વ્રજવાસીઓના મનમાં આવ્યું કે, લગવાન અમારાથી દૂર રહે છે તોપણ એમણે અમને વિસાર્યા નથી. આ વિચારથી તેમના મનમાં ઘણા ઈર્ષ થયા, તે ઈર્ષને આચાર્યશ્રી મહાન ઉત્સવ કહે છે એમ જણાય છે. ૩

જ્યાં સુધી મોટા ભક્તજનોની કૃપાથી લગવાન દયા કરે ત્યાં સુધી (સાધનદશામાં) કીર્તન કરાતો એવો આનંદનો સમુદાય સુખને માટે છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી લગવાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી લગવાનનું કીર્તન કરવું જોઈએ, કેમકે તેમ કરવાથી આનંદ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને ચિત્ત લગવાનમાંજ રહે છે. ૪

મોટા ભક્તજનોની કૃપાથી લગવાનનું કીર્તન જેવું સુખદાયી થાય છે તેવું લૌકિક પુરષોનું કીર્તન સુખદાયી થતું નથી. હરિ-

કીર્તન એ સ્તિગ્ધ ભોજનના જેવું છે, અને લૌકિક પુરૂષો (રાજા વગેરે) નું કીર્તન હુખા ભોજન સમાન છે. ૫

ગોવિંદના ગુણ ગાવાથી જેવી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી સુખની પ્રાપ્તિ શુકદેવજી વગેરેને બ્રહ્મજ્ઞાને કરીને પણ થતી નથી, તો પછી બીજા વિષયોથી તો ક્યાંથીજ થાય ? ૬.

પોતાની પ્રાપ્તિને સાઝું કલેશને પામતા એવા ભક્તજનોને જોઈને જ્યારે ભગવાન કૃપાયુક્ત થાય ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સંપૂર્ણ સદાનંદ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણરૂપે બહાર પ્રકટ થાય છે. ૭

પ્રભુનું ગાન કરતી વખતે પ્રભુના સ્વરૂપનું ભક્તજનને સ્મરણ થાય છે. એ સ્મરણ થએથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ પોતાને ક્યારે થશે એમ મનમાં તાપ ઉત્પન્ન થાય છે. આવો જ્યારે સંપૂર્ણ તાપ થાય છે ત્યારે ભગવાન પ્રકટ થઈ ભક્તજનને દર્શન અને આનંદ આપે છે.

સર્વાનંદમય ભગવાનનો કૃપારૂપી આનંદ અત્યંત દુર્લભ છે, કારણ કે હૃદયમાં રહેલા ભગવાન પોતાના ગવાતા ગુણોને સાંભળીને પરિપૂર્ણ થઈને પોતાના ભક્તજનોને આનંદના સમુદ્રમાં ડુબાવી દે છે. ૮

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રભૃતિ આનંદ કરતાં પણ કૃપાનંદનો સહેતુક ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે.

તેટલા માટે સર્વ વસ્તુ ત્યજી દઈને જેઓનો પ્રભુમાં નિરોધ થએલો છે અને જેઓને સદાનંદ (સતત્ આનંદ) કૃષ્ણ પરમાત્મા જ આશ્રય છે તેવા ભક્તોએ શ્રીહરિના ગુણ અવશ્ય ગાવા. તેમ કરવાથી સત્, ચિત્ અને આનંદપ્રભુ પ્રકટ થાય છે. ૯

રોધવડે કરીને હું નિરૂદ્ધ થયેલો છું અને નિરોધની પદવીને પામેલો છું, તેટલા માટે હું બીજા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોના રોધને સાઝું નિરોધનું વર્ણન કરું છું:—૧૦

આચાર્યશ્રીએ પોતાનું મન સંસાર ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે ઉઠાવી લેઈ માત્ર શ્રીહરિ ઉપરજ લગાડ્યું હતું, તેથી પોતાને નિરૂદ્ધ પદવી

પ્રાપ્ત થઈ હતી એમ કહે છે, અને પુષ્ટિમાર્ગીય બીજા ભક્તોને નિરોધનું જ્ઞાન થવા નિરોધનું વર્ણન કરે છે.

શ્રીભાગવતનો દશમસ્કંધ નિરોધલીલા છે. તે ઉપર શ્રી સુબોધિનીજી દીકા કરવાથી નિરોધ પ્રાપ્ત થયો એમ યોતાનો અનુભવ આચાર્યશ્રી કહે છે. મૂલમાં તે શબ્દ છે તે સામાન્ય રીતે ભક્તજનનના અર્થમાં એક વચનમાં વાપર્યો છે.

જે જીવોને પ્રભુએ નિરંતર છોડી દીધેલા છે તે ભવસાગરમાં ડુબેલા રહે છે, અને જે જીવોનો નિરોધ થયેલો છે, એટલે જે જીવોના ઇન્દ્રિયોના સર્વ વ્યાપાર ભગવાનમાંજ સમાય છે, તે જીવો રાત્ર દિવસ આ ગુણગાનમાં આનંદનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧

સંસારના આવેશથી દુષ્ટ થએલી ઇન્દ્રિયોના હિતને સાંજે જરૂરનું છે કે, નિયમમાં રાખનાર સર્વવ્યાપક ભગવાનમાં સ્ત્રી-પુત્રાદિક સર્વ વસ્તુને જોડવી. ૧૨

મુર નામે દૈત્યના શત્રુ શ્રીભગવાનના ગુણોમાં જેઓનું ચિત્ત નિરંતર રહેલું છે તેઓને સંસાર અને ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી થતો ક્લેશ એ બન્ને થતાં નથી પણ ભગવાનની પેઠે સુખ થાય છે. ૧૩

જ્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હરિના જેવું સુખ થાય ત્યારે ભગવાનમાં દયાગુપલું સંભવે. એમ ન થાય તો પ્રભુમાં ક્રૂરતા રહેલી છે એમ મનાય. ભગવાનના ગુણ ગાવામાં કોઈપણ પ્રકારનો બાધ કે શંકા નડવાની ધારિત નથી, પણ ભગવાનનો અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

ભગવાનના ધર્મોના સામર્થ્યથી વિષયોમાં અરૂચિ સ્થિર થાય છે. તેમજ ભગવાનના ગવાતા ગુણોએ કરીને સુખના સ્પર્શને લીધે કોઈ વખતે પણ દુઃખ દેખાતું નથી. ૧૫

એ રીતે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં અધિકૃતા છે એમ જાણીને ઇર્ષ્યા અને લોભ રહિત એવા ભ-

કતોએ નિરંતર શ્રીભગવાનના ગુણો અવશ્ય ગાવા. ૧૬

એટલા માટે સંકલ્પ માત્રથી પ્રકટ કરેલી શ્રીભગવાનની મૂર્તિનું અવશ્ય ધ્યાન કરવું, અને તે મૂર્તિમાંજ હ્રસ્મેશ દર્શન, સ્પર્શ, કૃતિ, ગતિ, શ્રવણ, અને કીર્તન સર્વ સ્પષ્ટ પ્રકટ રીતેજ કરવાં. ૧૭.

અને ભગવાનની સેવામાં પ્રીતિ રાખનાર એવો પુત્ર ઉત્પન્ન થવા માટેજ રતિ કરવી. મલ લાગનો ત્યાગ કરી બાકીના શરીરનો સેવાદિકમાં વિનિયોગ કરવો. આ રીતથી પાચુ ઇન્દ્રિયનો પણ પરંપરાએ કરીને વિનિયોગ થયો જાણવો. ૧૮

જેનું એટલે જે ઇન્દ્રિય બથવા સ્ત્રીપુત્રાદિકનું કાર્ય સ્પષ્ટ રીતે ભગવત્સંબંધી દેખાતું ન હોય તેનો અવશ્ય નિગ્રહ કરવો એ નિશ્ચય છે. ૧૯.

નિરોધ ઉપરાંત કોઈ મંત્ર નથી, સ્તુતિ નથી, વિદ્યા નથી, તેમજ તીર્થ પણ નથી. નિરોધજ સર્વોપરિ કૃણ છે. ૨૦

પ્રકરણ ૨૪ મું.

આચારકોટિમાં મુકી શકાય એવા છ જીવુ ગ્રંથોનો સાર.

શ્રીકૃષ્ણાશ્રય.

આ કલિયુગમાં વૈદિકમાર્ગનો અવકાશ નથી માટે શરણુ વિના બીજો ઉપાયજ નથી એ આ ગ્રંથનું રહસ્ય છે.

કલિયુગમાં જ્ઞાન, યોગ, તપ, કર્મ, અને ઉપાસના વગેરે બધા માર્ગો નષ્ટ થઈ ગયા છે, અને લોકમાં પાખંડ ધર્મ પ્રસરી ગયો છે, તેવા વખતમાં શ્રીકૃષ્ણજ માફે શરણુ થાઓ, એટલે આ લોક પરલોકના સર્વ પુરૂષાર્થો સિદ્ધ કરનારા થાઓ.

બધા દેશો મ્લેચ્છ લોકોએ દબાવ્યા છે, અને પાપીલોકોના રહેવાના સ્થાન રૂપ તે થયા છે, સત્પુરૂષોને પીડા થાય છે,

તેથી લોકોનાં મન વ્યાકુળ થયાં છે. તેવા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણજી માઈં શરણુ થાઓ.

આ કલિયુગમાં તીર્થો હીન લોકોએ ચોતરફથી વિંટી લીધેલાં છે, અને તેથીજ ગંગાજી વિગેરે ઉત્તમ તીર્થોએ પોતાના અધિદેવતાને તિરોહિત કીધા છે એવા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણજી મારી ગતિરૂપ થાઓ.

સારા પુરૂષો અહંકારે કરીને મૂઢ થયા છે, પાપવાલા લોકોને અનુસરનાર થયા છે, તથા લાલ અને માનની ખાતર પ્રયત્ન કરનાર થયા છે, એવા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણજી માઈં શરણુ થાઓ.

મંત્રોનું પરિજ્ઞાન નહિ હોવાથી તે નાશને પામી ગયા, યોગી લોકોએ પોતાનાં યમ નિયમાદિક વ્રતનો ત્યાગ કર્યો, અને તેથીજ મંત્રના અર્થ અને અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા, ત્યારે હવે શ્રીકૃષ્ણજી માઈં શરણુ થાઓ.

પ્રયત્ન માત્ર પાખંડને (અજ્ઞાવવા) માટેજ છે, કર્મ અને વ્રત વિગેરે નાના પ્રકારના વાદે કરીને અત્યંત નષ્ટ થયાં તો હવે શ્રીકૃષ્ણ એજ મારી ગતિ રૂપ થાઓ.

અજ્ઞામિલ વિગેરેના અનેક દોષોને નાશ કરનારા આપ છે એમ અનુભવાયલું છે. આપે આપનું સકળ માહાત્મ્ય પ્રકટ કર્યું છે, માટે સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણજી મારી ગતિ હો.

બ્રહ્માજી વિગેરે સઘળા દેવતાઓ પ્રાકૃત છે, તેમજ અક્ષર બ્રહ્મનો આનંદ પણ પરિમિત માત્ર છે, અને હરિ ભગવાન્ તો પૂર્ણ આનંદ રૂપ છે માટે શ્રીકૃષ્ણજી માઈં શરણુ થાઓ.

હું વિશેષે કરીને વિવેક, ધૈર્ય, ભક્તિ અને પુણ્યથી રહિત, હીન તથા પાપમાં આસક્ત છું માટે શ્રીકૃષ્ણજી મારી ગતિરૂપ થાઓ.

બધી તરેહનાં સામર્થ્યથી પરિપૂર્ણ, અને સર્વ ઠેકાણે ભક્ત લોકોના પુરૂષાર્થોને સિદ્ધ કરી આપનારા હરિ છે; તે શરણે રહે-

લાઓનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કરનાર તે શ્રીકૃષ્ણની હું પ્રાર્થના કરું છું.

જે આ કૃષ્ણાશ્રય નામે સ્તોત્રનો શ્રીકૃષ્ણની સંનિધિમાં પાઠ કરે તેને શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય રૂપ થાય એવું શ્રી વલ્લભ કહે છે.

(આ પાઠ રાજભોગ થયા પછી દંડવત્ પ્રણામ કરતી વખતે દરેક આચાર્ય તથા વૈષ્ણવ ભણે છે.)

વિવેક ધૈર્યશ્રય.

આ ગ્રંથમાં વિવેક, ધૈર્ય, અને આશ્રય વિશે આચાર્યશ્રી વર્ણન કરે છે. ભક્તિની દૃઢતા થવાને સારૂં આચાર્યશ્રી કહે છે કે, વિવેક ધૈર્ય અને આશ્રય હ્રમેશાં રાખવાં. ભગવાન્ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ કરશે એમ ધારવું એનું નામ વિવેક છે. સઘળી વસ્તુઓ ભગવાનની છે અને ભગવાન્ સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ છે, પણ એમનો અભિપ્રાય શું કરવાનો છે તે જીવથી જાણી શકાતું નથી, માટે અમુક વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે એમની પ્રાર્થના કરવી એ નકામું છે. હું ભગવાનને આધીન છું એવી ભાવનાથી અભિમાન અવશ્ય છોડી દેવું. કદાચ અંતઃકરણમાં કાંઈ સ્વભાદિ દ્વારા વિશેષ આજ્ઞા થાય તો દેહસંબંધી કાર્ય (જેવું કે લગ્ન જનોઈ વિગેરે) થી જીદા કાર્યને માટે ગતિ (યાત્રા વિગેરે) કરવી. આપત્તિના વખતમાં તેમજ પરદેશ વિગેરે ગયા હોઈએ તેવે વખતે અને બીજાં કાર્યોમાં હઠ (કરજ કરીને પણ પ્રભુને સામગ્રી ધરાવવી વિગેરે) સર્વ પ્રકારે છોડી દેવી, અને સર્વ ડેકાણે (સ્મૃતિ શ્રુતિમાં કહેલા ધર્મોમાં) અનાગ્રહ રાખવો; પણ જે કાર્ય કરવામાં આવે તે કાર્યમાં ધર્મ અધર્મનો વિચાર કરવો. એ પ્રમાણે વર્તવું એનું નામ વિવેક. હવે ધૈર્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો (આધ્યાત્મ, આધિદૈવ, અને આધિભૂત) સર્વ પ્રકારે હ્રમેશાં મરણપર્યંત સહન કરવાં એનું નામ ધૈર્ય. ભક્ત-જને તકે, જહલરત, અને ગોપભાર્યાની માફક દુઃખો સહન કરવાં, પરંતુ જો તે દુઃખોનો પ્રતિકાર ઈશ્વર ઈચ્છાથી મળી આવે તો તે

દુઃખો સહન કરવાનો આગ્રહ ન કરવો. સ્ત્રી પુત્ર વિગેરે અન્ય-જનો અને બીજા ખરાબ માણસો તિરસ્કાર કરે તો તે સહન કરવો. પોતાની ઈંદ્રિયોના લૌકિક વિષયોને શરીર, વાણી, અને મન વડે તજવા. જે ભક્તજન તે તજવાને અસમર્થ હોય તેણે પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તજવાનો યત્ન કરવો. બધી રીતે નહિ બની શકે એવા કામમાં શ્રીભગવાનજ શરણુ એટલે રક્ષણુ કરનાર છે, કારણુ કે તેમના આશ્રયથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રમાણુ ધૈર્ય અથવા સહનું વર્ણન કર્યું. હવે આશ્રયનું નિરૂપણુ કરવામાં આવે છે.

આ લોકસંબંધી કાર્યમાં શ્રીભગવાન માફ રક્ષણુ કરનાર શરણુ થાઓ, તેમજ દુઃખોની હાનિ એટલે નિવૃત્તિ થવામાં, આગળ થએલાં અને પ્રમાદથી થતાં પાપોને વિષે, ભયમાં, મનોરથ વિગેરે નહિ પૂર્ણ થવામાં, ભક્તનો દ્રોહ થયો હોય તેમાં, ભક્તિના અભાવમાં, ભક્તોએ તિરસ્કાર કર્યો હોય તેમાં, તથા પોતાથી બની શકે એવાં, તેમજ ન બની શકે એવાં કાર્યોમાં સર્વ પ્રકારે કરીને ભગવાન માફ શરણુ થાઓ.

અહંકાર કરવામાં આવ્યો હોય તેમાં, પોષણુ કરવા યોગ્ય (સ્ત્રીપુત્રાદિક) નું પોષણુ અને રક્ષણુ કરવામાં, પોષણુ કરવા યોગ્ય સ્ત્રીપુત્રાદિકે પોતાનો અપરાધ કર્યો હોય તેમાં, તથા પોતાના શિષ્યોએ કરેલા તિરસ્કારમાં, મન અંતઃકરણુ વિગેરે અલૌકિક થાય એવી સિદ્ધિ મેળવવામાં, અને સર્વ પદાર્થોની સંપત્તિ થવામાં, હરિ માફ શરણુ થાઓ એવી નિરંતર અવશ્ય મનમાં ભાવના કરવી, અને વાણીવડે નિરંતર ભગવાનનું કીર્તન કરવું.

બીજા દેવનું સેવન, બીજા દેવની સામે પોતાની મરજીથી આલીને જવું, અને કાર્ય માત્રમાં પણ ભગવાન સિવાય બીજા દેવની પ્રાર્થના કરવાનું વિશેષે કરીને છોડી દેવું.

શરણુગતિમાં અવિશ્વાસ તો કરવો નહિ, કેમ કે તે બધી રીતે બાધ કરનારો છે. વિશ્વાસ અવશ્ય રાખવો, કારણુ કે તે સર્વ

કાર્યો સિદ્ધ કરે છે. અવિશ્વાસ બાધ કરનાર છે, અને વિશ્વાસ સાધક છે. એ બાબતમાં બ્રહ્માસ્ત્ર અને ચાતક પક્ષીની ભાવના કરવી. ભગવાનની ઇચ્છાથી થોડું અથવા ઘણું જે કાંઈ મળે તેની મમતા રહિત થઈને સેવના કરવી.

ઉત્તમ એટલે વૈદિક અને તેથી હલકાં એટલે લૌકિક કાર્યો પણ જે કાંઈ બને એવી રીતે સંક્ષેપથી કરવાં, અથવા ઘણું કહેવાથી શું ફળ છે ? ભગવાનજ મારા રક્ષક થાઓ એવી રીતની ભગવાનનીજ ભાવના કરવી.

એ પ્રકારે આશ્રયનું સ્વરૂપ પ્રકર્ષે કરીને કહ્યું. તે બધા વર્ણ અને આશ્રમને સર્વદા હિતકારી છે, કારણ કે કલિયુગમાં ભક્તિ વિગેરે માર્ગો દુઃખે કરીને સિદ્ધ થાય એવા છે એવી મારી મતિછે.

૬ ડા શ્લોકમાં “ તક ” શબ્દ વાપર્યો છે તે છારાને માટે છે. વલોણા તરફથી થતા અનેક પ્રહારો, અને કુલડાના અવળા અને સવળા ફરવાથી ગતિમાં થતા ફેરફાર, એ સઘળું છારા સહન કરે છે.

દેહ શબ્દને જુદા દાખલા તરીકે ગણીએ તો દેહ પણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે.

“ ૧૮ ” એ શબ્દ ૧૮ ભરતને ડેકાંજી વાપર્યો હોય એમ જણાય છે. ૧૮-ભરતને નરપશુની માફક દેવીની પાસે હોમવાને લઈ ગયાની અને તેને રાહુગળ રાતની પાલખી ઉપાડવી પડ્યાની વાત શ્રી ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

“ ગોપભાર્યા ” ની વાત એવી છે કે, તે પ્રથમ એક રાતની સ્ત્રી હતી. તેના રાત્ર્ય ઉપર બીજા કોઈ રાત્ર્યે હુમલો કર્યો તેમાં આ રાણી પકડાઈ ગઈ, અને તેનો પતિ રાત્ર નાશી જઈ સાધુ થઈ ગયો. રાણીને હુમલો કરનાર રાત્ર પોતાને ઘેર લઈ ગયો, અને ત્યાં તેને પોતાની સ્ત્રી થવાનું કહ્યું; તેણે છ માસની મેહેતલ માગી એક અન્નસત્ર કાઢ્યું, તે અન્નસત્રમાં પોતાનો પતિ જે દિવસે મેહેતલ પુરી થવાની હતી તે દિવસે આવ્યો. તેને જાણખી તેની સાથે એક દેવળમાં મધ્યરાત્રે મળવાનો સંકેત કર્યો. પછી તે મેહેતલ પુરી થએલી હતી તેથી રાત્રી પડતાં પેલા રાત્રની પાસે ગઈ ત્યાં એની સાથે હાસ્યવિનોદ કરતાં એને (રાત્રને) ઝેર દઈ મારી નાંખ્યો. અને મધ્યરાત્રીની વખતે સંકેત સ્થાનમાં તે ગઈ અને જુએ છે તો પોતાનો પતિ સર્પ કરડવાથી મરણ પામ્યો હતો. તેથી શોક કરતી તે ત્યાંથી એકલી નાસી ગઈ, તે કોઈ વેશ્યાના હાથમાં સપડાઈ ગઈ. વેશ્યાને ઘેર એક વખત પોતાનો મોટી

ઉંમરનો દીકરો આવ્યો તેની સાથે સમાગમ થયા પછી આ રાણીએ તેને આજખ્યો, તેથી પોતાને એ પાપ બાબત ઘણા પસ્તાવો થયો, તેથી વેસવાને ત્યાંથી નાશી ગઈ અને કોઈ જગલમાં પીંપળાનાં કાષ્ઠ ભેગાં કરી બળી મરવાનો ઈરાદો કર્યો. ચેહ ખટકીને સજગાવી તેમાં પડી, પણ તાપ સહન નહિ થવાથી તેમાંથી બે ભાન અવસ્થામાં બહાર નીકળી પડી, ત્યાંથી કોઈ ઝાવાળે તેને પોતાને ઘર આણી અને તેની સારવાર કરી, ત્યાર પછી ત્યાં એક ગોવાળની સ્ત્રી તરીકે તે રહી. પછી એક દિવસ છાશ વેચના જતાં માથા ઉપરની આળી ટુટી જવાથી તે બેઈતે હસવા લાગી. તેની સાહેલીઆએ હસવાનું કારણ પુછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, હું કઈ કઈ બાબતનો શોક કરું. એ બાબતમાં નીચેનો શ્લોક મળી આવે છે:-

હત્વા નૃપં પતિમવેક્ષ્ય મુજંગદદૃં ।

દેશાંતરે વિધિવશાદ્ ગણિકાપિ જાતા ॥

પુત્રં પતિસમધિગમ્ય ચિતાં પ્રવિષ્ટા ।

શોચામિ ગોપગૃહિણી કથમગ્ર તક્રમ્ ॥

૧૫ મા શ્લોકમાં અહ્માસ્ત્ર અને ચાતક પક્ષીનો દાખલો આપ્યો છે.

જ્યારે હનુમાનજીએ લોકમાં જઈ તેના કોટ કાંગરા ભાગી નાંખ્યા, વાડીઆનાં જાંઠો વિગેરે ઉંખરી નાંખ્યાં, અને ઘણા રાક્ષસોને માર્યા ત્યારે, ઈદ્રજીતે તેને અહ્માસ્ત્ર વડે બાંધ્યા. તે વખતે રાવણના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે, આત્મા બળવાન પણ અહ્માસ્ત્રના કબજામાં રહેશે કે નહિ. તે ઉપરથી રાવણે તેના પગમાં લોઠાની સાંકળો નાંખાવી. હનુમાનજીએ બત્કયું કે, અહ્માસ્ત્ર ઉપર રાવણને વિશ્વાસ નથી. એ અવિશ્વાસને લીધે અહ્માસ્ત્રનું બળ નષ્ટ થઈ ગયું એટલે હનુમાનજીએ અહ્માસ્ત્રના તેમજ સાંકળોના બંધ તોડી નાંખ્યા.

ચાતકપક્ષી સ્વાતિ નક્ષત્રનું પાણી પીએ છે, અને તે નક્ષત્રના પાણીના વિશ્વાસે તે આશુ' વરસ તરસ્યું રહે છે, તો પ્રભુ એ નક્ષત્રમાં એને પાણી પાય છે એમ કહેવાય છે.

લક્ષ્મિવર્દિની.

આ ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રી લક્ષ્મિ શી રીતે વૃદ્ધિને પામે તેના ઉપાયોનું નિરૂપણ કરે છે અને કહે છે કે:-

જ્યારે આત્મનિવેદનથી ઉત્પન્ન થએલો બીજભાવ (ભગવાન પ્રત્યેનું મનનું વળણ) મજબુત થાય ત્યારે ત્યાગ, શ્રવણ

અને કીર્તનથી લક્ષિત વૃદ્ધિને પામે છે. ત્યાગ એટલે લગવાનું સિવાયના વિષયોનો ત્યાગ સમજવો.

ઘરમાં (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) રહીને સ્વધર્મપૂર્વક, વ્યાવૃત્તિ રહિત (લગવદ્ લગ્નમાં જે વ્યાપાર અનુકૂળ ન હોય તે રહિત) થઈને, પૂજા અને શ્રવણ વગેરેથી શ્રીકૃષ્ણને લજવાથી ઉપર કહેલા લક્ષિતના બીજલાવની દૃઢતા થાય છે. કદાચ લક્ષ્મણ વ્યાવૃત્તિ એટલે લૌકિક વ્યાપારવાળો હોય, તોપણ જો તે શ્રીહરીમાં અને તેમના શ્રવણાદિકમાં નિરંતર ચિત્ત રાખે તો તેને લગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, તે પછી લગવાનમાં આસક્તિ થાય, અને તે પછી લગવાનનું જ વ્યસન થાય, એટલે પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક આસક્તિ થાય.

જ્યારે લગવાનનું વ્યસન થાય એટલે લગવાનની સેવા સ્મરણ ઇત્યાદિ વગર રહી શકાય નહીં એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે લક્ષિતનો બીજલાવ દૃઢ થયો એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. એ બીજલાવ પછીથી કોઈપણ પ્રકારે એટલે લૌકિક દુઃખાંગ આદિકથી અથવા કાળાદિકના પરાલવથી નાશ થતો નથી. લગવાનમાં સ્નેહ થવાથી બીજ વસ્તુઓ ઉપરથી સ્નેહ ઉઠી જાય છે, અને લગવાનમાં આસક્તિ થવાથી ઘરમાં અરૂચિ પેદા થાય છે, અને ઘરમાં રહેનાર સ્ત્રીપુત્રાદિક અને દ્રવ્ય વગેરે પદાર્થો લક્ષિતમાં બાધકરૂપ અને અનાત્મ ભાસે છે. જ્યારે કૃષ્ણનું જ વ્યસન થાય ત્યારે લક્ષ્મણ કૃતાર્થ થયો એમ જાણવું.

તેવા ભાવવાળા લક્ષ્મણે પણ નિરંતર ઘરમાં રહેવું એ તેના ભાવનો નાશ કરનાર છે, માટે શૃહાદિકનો પરિત્યાગ કરીને લગવાનને જ પોતાના કૃણઅથવા અર્થ રૂપ ધારી તેમનામાં જ અંતઃકરણ રાખી લક્ષિતની વૃદ્ધિને સાંજે પ્રયત્ન કરે તેને સુદૃઢ પરાલક્ષિત રૂપી કૃણ, જે ચાર પ્રકારની મુક્તિથી અધિક છે તે, મળે છે.

ત્યાગ કરવામાં દુષ્ટ લોકોના સંસર્ગથી તેમજ વગરપ્રસાદી

અન્યથી ભક્તિની વૃદ્ધિ થવામાં ઘણું પ્રતિબંધન થાય છે, માટે સેવા શ્રવણ કીર્તન વગેરેમાં તત્પર એવા લગવદ્ભક્તોની સાથે શ્રીહરિના સ્થાનોમાં રહેવું, અથવા લગવન્મંદીરની કે લગવદ્ધીયોની નજીકમાં કે દૂર જેવી રીતે ચિત્ત દોષવાળું ન થાય એવી રીતે રહેવું.

જે પુરૂષને સેવામાં અથવા કથામાં જીવનપર્યંત દૃઢ આસક્તિ થાય તે પુરૂષનો કોઈ દેશમાં કે કોઈ કાળમાં અથવા આ લોક કે પરલોકમાં કોઈ કેકાણે પણ નાશ થતો નથી એવી સારી મતિ છે.

કાંઈક પણ બાધક પ્રાપ્ત થવાની શંકા હોય તો એકાંતમાં પણ રહેવું ઇચ્છિત નથી; (પણ એમ ધારવું કે) હરિ સર્વ રીતે રક્ષા કરશે એમાં મંશય નથી.

એ રીતે ગૃહ તત્ત્વવાળા લગવચ્છાસ્ત્રનું મેં નિરૂપણ કર્યું. એ ગૃહ શાસ્ત્રને જે સારી રીતે યાદ કરે તેને પ્રભુમાં દૃઢ પ્રીતિ થાય.

નવરત્ન.

બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે, અને સર્વ કાર્યો પ્રભુને અર્પણ કરી કરવામાં આવતાં હોય તો પછી કોઈ પ્રકારના દોષની કે ભયની ભીતિ રાખવાનું કારણ રહેતું નથી. એટલા માટે આ ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે, જેણે પોતાનો આત્મા પ્રભુને નિવેદન કર્યો છે તેણે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરવી નહિ, કેમકે અનુગ્રહમાર્ગમાં રહેલા લગવાન્ એ માર્ગમાં રહેલા જીવની લૌકિક ગતિ કરશે નહિ, એટલે અહંતા મમતાથી થતી પીડા તેને થશે નહિ. વળી પોતે પોતાનો આત્મા પ્રભુને અર્પણ કરેલો છે એ વાત બીજા ભક્તોના સમાગમ વખતે અવશ્ય યાદ કરવી, અને શ્રદ્ધા રાખવી કે, નિવેદી ભક્તોના અને કાલાદિકના સ્વામી અને સર્વના આત્મા શ્રીલગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી અંગીકાર કરેલા ભક્તોની અવિકૃત ઇચ્છા પ્રમાણે લૌકિક અને અલૌકિક બધું કાર્ય સિદ્ધ કરશે.

સર્વેષાં પ્રભુસંબંધો ન પ્રત્યેકમિતિસ્થિતિઃ ।

અતોઽન્યવિનિયોગેઽપિ ચિંતા કા સ્વસ્ય સોઽપિ ચેત્ ॥૧॥

ભાવાર્થ:—

આત્મનિવેદન કરવાથી પોતાનો અને પોતાની સાથે જોડાએલાં સ્ત્રીપુત્રાદિક સર્વ પ્રાણી અને વસ્તુમાત્રનો પ્રભુની સાથે જુદો જુદો સંબંધ થતો નથી, તે કારણથી કોઈ વખતે આત્મનિવેદન કરનાર પોતાના દેહનો, કાળનો, કે પૈસા વિગેરેનો ઉપયોગ, પોતાની સાથે જોડાએલાં સ્ત્રીપુત્રાદિકના કાયદા કે હિતને માટે, સ્વમાર્ગીય મર્યાદા પુરઃસર કરે તો, તેથી દોષ થાય છે એમ ધારીને પણ ચિંતા કરવી નહિ; કેમકે જે પ્રાણી વિગેરે પોતાની સાથે જોડાએલાં છે તેમના હિતને માટે જે યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો હોય તે ભગવાનને માટેજ છે.

આ શ્લોક ગીતાજીના નીચે લખેલા શ્લોકનું અનુકરણ હોય એમ જણાય છે.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न म पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥

ગી. અ. ૫ શ્લોક. ૧૦

કર્મોને બ્રહ્મમાં અર્પી, સંગ (કર્મના ફળની ઇચ્છા) નો ત્યાગ કરીને, જે કર્મ કરે છે તે જળમાં રહેલા કમળપત્રની પેઠે પાપથી લેપાતો નથી.

શ્રીકૃષ્ણને આધીન જેણે પ્રાણ કરેલા છે એવા પુરૂષોએ અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી આત્માનું નિવેદન કરેલું હોય, તોપણ તેઓને શી વેદના ? કશી નહિ.

મારો અંગીકાર શ્રીપુરૂષોત્તમે કર્યો કે નહિ એ રીતે નિવેદન બાબતની ચિંતા કરવી નહિ, તેમજ રાજા વિગેરેનો આશ્રય કરેથી અન્યવિનિયોગ થાય તોપણ ચિંતા કરવી નહિ; કારણ કે આવા પ્રસંગો દુર કરવાને હરિ પોતે સમર્થ છે.

પુષ્ટિ માર્ગમાં રહેલા જીવોને લૌકિક કે વૈદિક ક્રિયાઓમાં આનંદ મળે એમ પ્રભુ કરશે નહિ, માટે તેવા બધા જીવોએ લૌકિક વૈદિક ક્રિયાઓમાં માત્ર સાક્ષી તરીકે વર્તવું.

ગુરૂની આજ્ઞાનો ભંગ ના થાય એવી રીતે સેવા કરવી, અને તેમ ના બને તો હરિની ઈચ્છા પ્રમાણે જે બને તે કરવું. એ કારણથી ચિત્તને સેવાપરાયણ કરીને જેમ સુખ થાય તેમ કરવું.

ચિત્તમાં ઉદ્વેગ કરીને પણ ભગવાન જે કાંઈ કરે તે તેમની લીલાજ છે એમ માનીને તરત ચિંતા છોડી દેવી.

(ચિંતા અને ઉદ્વેગ છોડી દેવાં એ મુશ્કેલ છે તોપણ) સર્વ પ્રકારે કરીને નિરંતર નિવેદન મંત્રનો જપ કરતાં કરતાં પ્રભુ પરાયણ રહેવું એવીજ મારી બુદ્ધિ છે.

અંતઃકરણપ્રબોધ.

આ ગ્રંથ ઉપર શ્રીગોકુલનાથજીએ વિવરણ લખ્યું છે તે ઉપરથી તેમજ ઉક્ત ગ્રંથમાં લખેલા બનાવો ઉપરથી જણાય છે કે, આચાર્યશ્રીએ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો તે પહેલાં થોડાક વખત ઉપર શ્રીભાગવત ઉપર સુબોધિની નામની ટીકા લખવાનો આરંભ કર્યો હતો. એ ટીકા ત્રીજા સ્કંધ સુધી લખાઈ તેવખતે ભગવાને એમને ગંગાસાગરસંગમ આગળ દેહત્યાગ કરી પોતાની પાસે જવાની આજ્ઞા કરી. એકદમ દેહત્યાગ થાય તો પછી “ આ ભૂતળ પર પધારી શ્રીભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરો ” એ મૂળ આજ્ઞાનો ભંગ થાય એમ ધારવામાં આવ્યાથી, અથવા ભાગવત ઉપર ટીકા લખવાનું કામ સેવા રૂપ હોવાથી, પોતે દેહત્યાગરૂપી આજ્ઞા માન્ય કરી નહિ. પણ તે કામ જલહીથી આટોપી લેવાને માટે ત્રીજા સ્કંધ ઉપરની ટીકા પુરી કર્યા પછી ૪ થી ૯ સુધીના સ્કંધો છોડી દેઈ ૧૦ મા સ્કંધ ઉપર ટીકા લખવા માંડી. એ ટીકા ચાલુ હતી તે દરમિયાન ફરીથી મથુરા પાસે મધુવનમાં દેહ ત્યાગ કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા થઈ. તે પણ અમલમાં આણી નહિ ત્યારે સંન્યાસ

અહણુ કરી દેહત્યાગ કરવાની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ. એ આજ્ઞાનુસાર આચાર્યશ્રીએ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ અહણુ કર્યો અને ટીકાતું કામ અધુરું મુક્યું.

આ ગ્રંથ આચાર્યશ્રીએ પુષ્ટિમાર્ગીય સંન્યાસ ધારણુ કરીને તરતજ કરેલો જણાય છે. એમાં જેણે આત્મનિવેદન કર્યું છે એવા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના મનમાં કોઈ કોઈ વખત જે તર્કો ઉડે છે તેના ઉત્તર આપીને અંતઃકરણને નીચે પ્રમાણે બોધ આપ્યો છે.

હે અંતઃકરણ, માફ વાક્ય સાવધાનપણથી સાંભળ. વાસ્તવિક રીતે શ્રીકૃષ્ણ કરતાં બીજો દોષ વિનાનો પરમ ઇષ્ટ દેવ નથી.

જો કોઈ ચાંડાલ જાતની સ્ત્રી રાજપત્નીપણું પામી રાજની માનીતી રાણી થાય, તે પછી કદાચ તેના પ્રમાદ કે અપરાધને લીધે તેનું રાજ તરફથી અપમાન થાય તો, તેને હાનિ થતાં પણ, પૂર્વ ચાંડાલિની સ્થિતિ જોતાં, પેહેલાંના કરતાં શી હાનિ ? આ પ્રલોકથી આચાર્યશ્રી એવું કહેવા માગે છે કે, આત્મનિવેદન કર્યા પછી ભગવાનની મને ક્યારે પ્રાપ્તિ થશે એ સંગંધી ચિંતા કરવી નહિ, કેમ કે આત્મનિવેદન થયું એટલે ભગવાને પોતાના ભક્ત તરિકે સ્વીકાર કર્યો એમ જાણવું. પછી કદાચ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ કે અનુગ્રહ જણાતો ન હોય તો પણ પ્રથમની જીવાવસ્થા કરતાંતો મહાનુભાવ વિનાની વૈષ્ણવ અવસ્થા ઉત્તમજ છે. જેમ કોઈ અધમ જાતની સ્ત્રીને જ કોઈ રાજ પોતાની રાણી કરે અને પછી તેનું અપમાન કરે તોપણ તે રાણી મટી જતી નથી; અને ગમે તેટલું અપમાન કરે તોપણ તે અપમાન પોતાની પહેલી ચાંડાલિની સ્થિતિ કરતાં તો હજાર દરજ્જે ઉત્તમજ છે; તેમજ કદાચ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, તોપણ આત્મનિવેદન કરતા પેહેલાં જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિ કરતાં આત્મનિવેદન કર્યા પછીની સ્થિતિ કોઈ રીતે ઉતરતી નથી પરંતુ તે સુધરે છે. કેમકે આત્મનિવેદન કરવાથી પોતે ભગવાનના આશ્રયવાળો બને છે, અને ભગવાનનો કહેવાય છે. ભગવાનના સેવકે તો એવો વિચાર કરવો જોઈએ કે, સમર્પણ કરતા પહેલાં શું હું

સદા ઉત્તમ હતો ? અને સમર્પણ કર્યાથી મારી શી અધમતા થઈ કે જેથી અને પશ્ચાત્તાપ થાય.

પ્રભુ સત્યસંકલ્પવાળા છે તે (કૃળ બાબત ધારેલા વિચાર-થી) કાંઈ બીજી રીતે કરશે નહિ, માટે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું. તેમ કરવામાં ના આવે તો સ્વામીદ્રોહ થાય.

સેવકનો તો એવું વિચારવાનો ધર્મ છે કે સ્વામી પોતાના ભક્તનાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરશે.

ગંગા અને સાગરના સંગમ આગળ પૂર્વે (અમોને) એવી આજ્ઞા થઈ હતી કે, દેહનો પરિત્યાગ કરવો; પછી મધુવનમાં એવી આજ્ઞા થઈ હતી કે, દેશનો પરિત્યાગ કરવો; પણ તે બન્ને આજ્ઞા પ્રમાણે મારાથી વર્તી શકાયું નહિ. ત્રીજી આજ્ઞા સંન્યાસગ્રહણપૂર્વક ઘરનો પરિત્યાગ કરવા રૂપ થઈ, તેતો લોકમાં પ્રસિદ્ધજ છે, અને તે આજ્ઞા મેં પાળી છે (જે આજ્ઞાઓ પાળવામાં ના આવી તે તે બાબત શા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈએ). હું પ્રભુનો સેવક છું. પ્રભુ સાથે દાસ્ય વિના બીજો કોઈ સંબંધ મારે નથી; તેથી કોઈપણ વખતે ભગવાનને લૌકિક પ્રભુ (રાજા) ની માફક જોવા (ધારવા) જોઈએ નહિ. રાજા મિત્ર કેન દષ્ટં શ્રુતં વા । રાજાને કોઈએ મિત્ર થએલો કે સાંભળેલો છે ? નથીજ. આ ઉક્તિ ભગવાનને લાગુ થતી નથી, કેમકે એ તો સર્વ પ્રાણી માત્રના મિત્ર અને હિતકર્તા છે, તેથી કદાચ તેમની આજ્ઞા ન માની તોપણ લૌકિક રાજાની માફક પ્રભુ કાંઈ ત્યાગ કરતા નથી.

ભક્તિપૂર્વક સર્વ વસ્તુ ભગવાનને સમર્પીને તું કૃતાર્થ થયો છે તેથી સુખી થા. મોટી થએલી હીકરીને પોતાના સ્નેહને લીધે તેના ધણીને ત્યાં મોકલવામાં ન આવે તો તેથી તેનો ધણી પ્રસન્ન થશે નહિ. તે પ્રમાણે આ દેહને વિશે (દેહત્યાગની બાબતમાં) કરવું નહિ, કેમકે સ્વામી બીજી રીતે સંતોષ પામશે નહિ. દેહ તો ભગવાનનો છે માટે ભગવાનને ત્યાં તે દેહને વળાવવામાં વિલંબ કરવો નહિ. દેહ કાંઈ સંસારનો નથી,

હે અંતઃકરણ, મારી જે લોકની પેઠે સ્થિતિ થાય તો શું થાય એનો તુંજ વિચાર કર. અંતઃકરણ કદાચ ધારે કે જેમ જે આજ્ઞા ના પાળી તેમ હવે ત્રીજી આજ્ઞા પણ ભાગવતની સંપૂર્ણ સુબોધિની લખાય ત્યાં સુધી થોભીને પછીજ પાળતી, ત્યાં આચાર્યશ્રી સમજાવે છે કે “ લોકની પેઠે તારી સ્થિતિ થાય તો તેમાં શું વળે તે તુંજ વિચાર કર. ” ભાગવત ટીકા પરિપૂર્ણ કરવાથી માત્ર આચાર્ય તરીકે પ્રાદિ થાય જે માત્ર પ્રાવાહિક છે. તું તો પૌષ્ટિક કૃણને અધિકારી છે, અને તે કૃણ માર્યાદિક કૃણથી પણ ઉત્તમ છે, તો પ્રાવાહિક યશ માત્ર ત્યાં શું ગણત્રીમાં છે? તાત્પર્ય એ છે કે, વૈષ્ણવને ગમે તેવું લૌકિક વૈદિક કૃણ પ્રાપ્ત કરાવવા મન લોભાવે તોપણ આત્માએ દાસ્યરૂપ ધર્મનો ત્યાગ તો કદાપિ કરવો નહિ. ચાંડાલીમાંથી રાણી થયા પછી પાછા ચાંડાલી થવાની વૃત્તિ ના રાખવી, પણ રાણીના ધર્મ જે જે હોય તેનુંજ પરિપાલન કરવાનો આગ્રહ રાખવો એ ધ્વનિ છે.

પોતાથી નહિ બની શકે એવાં અશક્ય કામમાં ભગવાનજ ભક્તોના સર્વ પુરુષાર્થોને સિદ્ધ કરનારા છે એ હેતુથી, કોઈપણ રીતે તું મોહને નહિ પ્રાપ્ત થા. એ રીતે શ્રીકૃષ્ણના દાસ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું જે પોતાના ચિત્તને નિમિત્ત કરીને કહેવાયું એવું હિતકારી વચન તેને અભિપ્રાય સહિત એટલે શક્તિ અને તેના તાત્પર્યનો નિર્ધાર થાય તે પૂર્વક સાંભળીને ભક્ત નિશ્ચિંતપણાને પામે.

આચાર્યશ્રી ઉત્તમ આદ્યજી હતા ક્રતાં પોતાને કૃષ્ણદાસ કહેતા. હાલ “દાસ” લખતાં સારા વૈષ્ણવોને પણ લાજ આવે છે.

સંન્યાસનિર્ણય.

આ કલિકાળમાં સંન્યાસનો કોણ અધિકારી છે એ વિષયનો આ ગ્રંથમાં નિર્ણય કરેલો છે.

મનુષ્યના કલ્યાણને માટે જ્ઞાન, કર્મ, અને ભક્તિ એ ત્રણ માર્ગ ભગવાને બતાવેલા છે. તેમાં જ્ઞાનમાર્ગમાં ૬૬ વૈરાગ્યની

જરૂર છે. તેવો વૈરાગ્ય કલિકાળમાં હોતો નથી, તેથી તે માર્ગમાં રહેનાર સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે તો તેને અભિમાન અને પાખંડી-પાણું પ્રાપ્ત થાય છે. વળી જ્ઞાની ઘણા જન્મને અંતે સત્યલોક કે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને દરેક જન્મમાં સંન્યાસગ્રહણ થઈ શકવો મુશ્કેલ છે. માટે આ કલિકાળમાં જ્ઞાનમાર્ગવાળાને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની આચાર્યશ્રીએ ના પાડી છે.

કર્મમાર્ગવાળાને તો આ કલિયુગમાં સંન્યાસ ધારણ કરવાની શાસ્ત્રોએજ ના પાડી છે, કેમકે સંન્યાસીના ધર્મો ઘણા મુશ્કેલ હોવાથી આ કાળમાં સાધી શકાતા નથી.

અગ્નિહોત્રં ગવાલંભં સંન્યાસં પલપૈતૃકમ્ ।

દેવરાચ્ચ સુતોત્પત્તિઃ કલૌ પંચ વિવર્જયેત્ ॥

નિર્ણયસિંધુઃ કલિવજ્ય પ્રકરણ.

અર્થઃ અગ્નિહોત્ર, મધુપર્કમાં બળદનું આલભન (વધ), સંન્યાસ, માંસના પિંડવાળું શ્રાદ્ધ, અને દિયેરથી પુત્રોત્પત્તિ, એ પાંચ વસ્તુઓ કલિમાં વર્જવી.

સંન્યાસીના ધર્મો શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે.

જેવી રીતે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેવી રીતે માંડું યજ્ઞન કરીને, પોતાનું સર્વસ્વ યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણને આપીને, અગ્નિનો પોતાના પ્રાણમાં સમાવેશ કરીને, ઠાંઈપણ અપેક્ષા નહિં રાખીને, સંન્યાસ ગ્રહણ કરે. બ્રાહ્મણ સંન્યાસ લેવા તૈયાર થાય ત્યારે સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં દેવતાઓ પ્રવેશ કરીને, તેને વિધન કરે છે; તેઓ એમ વિચારે છે કે આ બ્રાહ્મણ સંન્યાસ ગ્રહણ કરશે તો એ અમારાથી ઉપર જશે. એ પ્રમાણેનો દેવતાઓને મત્સર હોવાથી તેઓ વિધન કરે છે.

સંન્યાસીએ વસ્ત્ર પહેરવું નહિ, ને કદી પહેરે તો કૌપીનમાત્ર જેટલા શરીરને ઢાંકવા માટે પહેરે. દંડ અને કમંડલુ સિવાય ત્યાગ

કરેલા કોઈપણ પદાર્થને આપત્તિ સિવાય ગ્રહણ કરવા નહિં. દૃષ્ટિથી પૃથ્વી ઉપર જોઈને પગ મુકવો, વસ્ત્રથી ગાળીને જળ પીવું, સત્ય વાણીનો ઉચ્ચાર કરવો, અને મનમાં કોઈનાથી લય ન થાય તેવું શુદ્ધ આચરણ કરવું. વાણીથી મૈાન રહેવું, શરીરથી કાંઈ ચેષ્ટા કરવી નહિં, અને પ્રાણને નિયમમાં રાખવા, એ વાણી, દેહ અને ચિત્તના ત્રિહંડ છે; એ ત્રણ હંડ જેને હોય નહિ, અને કેવળ વાંસનો દંડજ રાખે તો, તેથી યતિ થતો નથી; ચારે વર્ણમાં પતિત વગેરેને છોડીને બાકીના સાત ઘરોમાં લિક્ષા માગવી, તે ઘરો પ્રથમથી ધારેલાં હોવાં ન જોઈએ, અને તેટલામાં જે મળે તેમાં સંતોષ રાખવો. પછી બહાર જઈ આચમન લેઈને લિક્ષામાં મળેલું રાંધેલું અન્ન અંચળામાં લઈ જળમાં બોળીને બહાર કાઢવું એટલે તે પવિત્ર થાય છે. તે પછી તે અન્નને ખાવું.

મનુસ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સંન્યાસીના ધર્મનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ ધર્મ આ કલિયુગમાં પાળી શકાય એવા નથી, માટે કર્મમાર્ગમાં પણ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની આચાર્યશ્રીએ ના પાડી છે.

હવે ત્રીજો માર્ગ લક્ષિતનો રહ્યો. આ માર્ગમાં આરંભ દશામાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો બની શકે એમ નથી, કેમકે શ્રવણ અને કીર્તનમાં સત્સમાગમની અપેક્ષા રહે છે, અને સંન્યાસીને એક ઠેકાણે રહેવાનું હોતું નથી, તેથી તેવો સત્સમાગમ મળવો મુશ્કેલ છે; એટલા માટે લક્ષિતમાર્ગમાં આરંભ દશાવાળાને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની આચાર્યશ્રીએ ના પાડી છે.

લક્ષ્મી જ્યારે લક્ષિતમાં લીન થઈ વ્યસન પર્યંત પહોંચે, અને ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે તેને દુઃસહ વિરહ દશા પ્રાપ્ત થાય, તે વખતે તેને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. કાષાય વસ્ત્ર, હંડ, ઠમંડલુ વગેરે પોપ્પ વર્ગ પોતાને હેરાન ન કરે એટલાજ માટે છે. તે કારણથી લક્ષિતમાર્ગનો સંન્યાસી એ ચિન્હો ધારણ ન કરે

તોપણ કાંઈ હરકત નથી. સાક્ષાત્કાર થવાને માટે જેવી રીતે રહેવું યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગના સંન્યાસીએ રહેવું જોઈએ.

એ રીતે આચાર્યશ્રીએ સંન્યાસ બાબત આ ગ્રંથમાં નિર્ણય કરેલો છે.

આચાર્યશ્રી કહે છે કે:—

પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિ માટે પરિત્યાગનો વિચાર કરાય છે. તે પરિત્યાગ વિશેષે કરીને ભક્તિ અને જ્ઞાન એમ બે માર્ગમાં કહેલા છે; હમણાં કલિકાલને પ્રાપ્ત થઈને કર્મમાર્ગમાં તે કરવા યોગ્ય નથી; ભક્તિમાર્ગમાં પ્રથમ કરવા યોગ્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ છીએ. ૨

શ્રવણાદિકની સારી રીતે સિદ્ધિ થવા સાડું સંન્યાસ કરવો એમ હોય તો તે પક્ષ ઘટતો નથી; કેમકે શ્રવણાદિક તો સહાયતા અને સંગથી સિદ્ધ થાય છે, તે સિવાય સિદ્ધ થતાં નથી. સહાયતા અને સંગ એ બંને સાધનો શ્રવણાદિકને માટે રાખવાની જરૂર છે, તે કારણથી સાધનદશા અથવા આરંભદશામાં સંન્યાસ થઈ શકતો નથી. ૩

ભક્તિમાર્ગીય આરંભદશામાં સહાય અને જ્ઞાનમાર્ગમાં સંગ એમ વિભાગથી આચાર્યશ્રી કહેતા હોય એમ પ્રતીતિ થાય છે. શ્રવણ બંનેને દીપ્ત છે. ભક્તિ માર્ગીય સાધનાવસ્થાને અને જ્ઞાન માર્ગને વાસ્તે આ સામાન્ય હેતુ આપ્યો.

સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાથી હું સર્વ વર્ણોનો રૂડ થયો એવું અભિમાન થાય, તેથી બીજાની પાસે શ્રવણ કરવામાં ગ્લાનિ પેદા થાય, તેથી શ્રવણાદિકના ધર્મને અને સંન્યાસના ધર્મને પરસ્પર વિરોધ છે, એ કારણથી શ્રવણાદિક સિદ્ધિને માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો પક્ષ સ્વીકારી શકતો નથી. કદાચિત્ ભગવદ્ભક્તિ કરવામાં શ્રુદ્ધાદિ બાધક છે, તેથી સાધન કરવાને માટે પરિત્યાગ કરવો એમ પક્ષ હોય તો, ત્યાગ કર્યા પછી પણ તેવાઓની સાથેજ સંગ થાય છે, અને કાળના દોષથી પોતે પણ વિષયાસક્ત થવાથી પાખંડી થાય છે. ૪-૫.

જેઓનો દેહ વિષયાક્રાન્ત હોય છે, તેઓને હંમેશ ભગવાનનો આવેશ રહેતો નથી; તેથી આ કાળમાં ભક્તિમાર્ગમાં સાધનનિમિત્ત ત્યાગ સુખ આપનાર નથી. ૬

વિષયો અનેક પ્રકારના છે, તે મનદ્વારા જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોને તેમના તરફ ખેંચે છે. કોઈને સાંઝે ભોજન કરવા તરફ પ્રીતિ હોય છે, કોઈને ગાયન ઉપર, કોઈને પૈસા ઉપર, કોઈને સ્ત્રી ઉપર, કોઈને સુગંધી પદાર્થો ઉપર કે ગારી ધોરા ઉપર પ્રીતિ હોય છે. એ પ્રીતિ ઇન્દ્રિયાને ભગવાન તરફ વળવા દેતી નથી. મનિ આચાર્યશ્રી કહે છે કે જેઓના દેહ વિષયોથી ભેદાયો હોય છે તેમને ભગવાનના આવેશ પ્રાપ્ત થતો નથી, અને કોઈ વખત થાય તો તે ટટી શકતા નથી.

ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવા માટે તો ત્યાગ વળણાય છે, અને કાષાય વસ્ત્ર વગેરે તે ત્યાગનો વેપ માત્ર છે, તે પોતાના સંબંધી વિગેરેનું બંધન થાય નહિ તેને માટે છે, બીજું કંઈ તેમાં કારણ નથી. ૭

કૌંડિન્ય રૂપિ અને ગોપીજનો એ બંને ત્યાગની બાબતમાં શુર છે; તેમ તેમણે જે સાધન કરેલાં છે, તેજ સાધન છે; એટલે ભાવનાવટે સિદ્ધ કરેલો ભાવ એજ સાધન છે. બીજું સાધન અહીં સ્વીકારાતું નથી. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રભુમાં મનનું પરોવાવું એજ સાધન માનેલું છે. અમુક રીતે ભિક્ષા માગવી વિગેરે સાધનો માનેલાં નથી. ૮

આ શ્લોકમાં કૌંડિન્ય રૂપિ અને ગોપીજનોને ત્યાગની બાબતમાં શુર માનેલાં છે. કૌંડિન્ય રૂપિની કથા પરિશિષ્ટ અમાં આપી છે. ગોપીજનોની કથા શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધમાં છે.

પોતાની સ્ત્રી શિલાએ ધારણ કરેલો અનંતજનો દોરો પોતે અગ્નિમાં નાખી દીધો તેથી પોતે શ્રી અનંતજનો અપરાધ કર્યો છે એ વાત જાણતાં કૌંડિન્ય રૂપિના મનમાં અનંતજનો દર્શન કરી એ અપરાધને માટે એમની ક્ષમા માગવાનો પ્રબળ વિચાર થયો; અને એ વિચાર ઉપરજ એમના અંતઃકરણ વિગેરેના તમામ વ્યાપાર સંકીર્ણ થતાં એમને પોતાના દેહનું તેમજ પોતે શું કરે છે તેનું ભાન રહ્યું નહિ. શ્રીઅનંતજનો દર્શન ક્યાં થશે એજ વિચાર એમના મન ઉપર રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો, અને એ કારણથી

એ વૃક્ષ, પશુ, પક્ષી વગેરેને અનંતજી ક્યાં મળશે એમ પુછવા લાગ્યા. જ્યારે કોઈના તરફથી સંતોષકારક જવાબ ન મળ્યો ત્યારે એ બેભાન થઈ પૃથ્વીપર પડ્યા, જ્યારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે અનંતજીનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે શ્રીઅનંતજીનો વિરહ એમનાથી સહન થઈ શક્યો નહિ, ત્યારે અનંતજી એમના આગળ પ્રાદ્યભૂરૂપે પ્રગટ થઈ એમને પાતાળમાં લેઈ જઈ પોતાના આત્માનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવ્યાં.

કૌંડિન્ય રૂપિને દાખલો આપી આચાર્યશ્રીની કહેવાની મતલબ એ જણાય છે કે, જ્યારે ભક્તજનને પ્રભુનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે, અને એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવામાં ઢીલ થાય છે ત્યારે ભક્તજનના દેહેન્દ્રિયો વગેરેના સર્વ વ્યાપાર પ્રભુ પરત્વે થઈ માત્ર પ્રભુનીજ ભાવના મનમાં રહે છે, અને પ્રભુ ન મળવાથી તેના મનને અતિશય વિરહ-કલેશ થાય છે ત્યારેજ પ્રભુ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈ તેને (ભક્તજનને) દર્શન આપે છે.

વિરહને લીધે જે અવસ્થા કૌંડિન્ય ઋષિની થઈ હતી તેવીજ અવસ્થા ગોપીઓની થઈ હતી. ગોપીઓને ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થતાં બંધ થતાં ત્યારે એ પ્રભુના સ્વરૂપનું અંતઃકરણમાં ધ્યાન ધરતાં, અને એમના દર્શનની અપેક્ષાથી વિરહદશાના કલેશ ભોગવતાં, એમ કરવાથીજ એ પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શન પ્રાપ્ત કરતાં. આચાર્યશ્રી કહે છે કે, જ્યારે ભક્તજનને પોતાનાં દર્શનને માટે અત્યંત કલેશયુક્ત જીએ છે ત્યારે ભગવાન હૃદયમાંથી બહાર આવી સાક્ષાત્ પોતાનાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવે છે.

કૌંડિન્ય ઋષિ કરતાં ગોપીજનો ઘણીજ ઉંચી ભૂમિકા ઉપર હતાં, કેમકે કૌંડિન્ય ઋષિના વૈરાગ્યનું કારણ અપરાધની ક્ષમા હતું, પણ ગોપીજનો માત્ર સ્નેહથી પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં. પ્રભુ અંતર્ધાન થઈ ગયા ત્યારે વિરહદશામાં માત્ર શ્રી પ્રભુનીજ ભાવનાનું પોષણ કરી ગોપીઓ ભગવન્મય થઈ ગઈ ત્યારે પ્રભુએ પ્રત્યક્ષ દર્શન લીધાં.

ભગવાને કુરૂક્ષેત્રમાં એમને અધ્યાત્મ શિક્ષા આપી તેથી એ બ્રહ્મ રૂપ થઈ ગયાં અને પોતાનાં વાસનાત્મક લિંગ શરીર છોડી દીધાં. આચાર્યશ્રી સુભોધિની ટીકામાં લખે છે કે, ગોપિકાઓનાં લિંગ શરીરને સ્થાને ભગવાન આધિદૈવિક સહજ શક્તિ પોતેજ થયા, એટલે ગોપીજનોના જીવકોશમાં ભગવાનનો આનંદાંશ વ્યાપ્ત થયો. એ પ્રમાણે તમામ પ્રકારની વાસનાઓવાળાં પોતાનાં લિંગશરીર છોડી દીધા પછી ભગવાનની આધિદૈવિક સહજશક્તિ તે સ્થાનેથી ખસે નહિ, એને માટે એ નીચે પ્રમાણે બોલ્યાં.

આહુશ્ચ તેનલિનનામપદારવિદં યોગેશ્વરૈર્હૃદિ વિચિંત્ય મગાધવોથૈઃ।
સંસાર કૂપપતિતોત્તરણાવલંબં મેઢંજુષાપિ મનસ્યુદિયાત્સદાનઃ ॥

ભાગ-૧૦-૮૨-૪૯.

અર્થ—ગોપીઓ બોલી કે—હે પદ્મનાભ ! અગાધ બોધવાળા યોગેશ્વરોએ હૃદયમાં ચિંતવવા યોગ્ય અને સંસાર રૂપી કુવામાં પડેલાઓને અવલંબન રૂપ તમારું ચરણારવિંદ, અમે ઘરને સેવીએ તોપણ, અમારા મનમાં સર્વદા પ્રકટ રહેજો.

એ પ્રમાણે ગોપીજનોનું બોલવું સાંભળી ભગવાન જે એમના ગુરૂ અને ગતિ રૂપ હતા તેમણે એમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો.

ઘેલાપણું અને અસ્વસ્થપણું એ ભક્તની વિરહ અવસ્થાનો સ્વભાવ છે. ઘેલાપણું અને અસ્વસ્થપણું કાંઈ લૌકિક નથી. સર્વ ઠેકાણે ભગવાન વ્યાપ્ત છે એવું જ્ઞાન અને ભગવાનના ગુણો વિરહી ભક્તને બાધ કરનાર થાય છે. ૯

સંન્યાસથી પ્રબળ થયેલા જ્ઞાનથી સત્ય લોકમાં સ્થિતિ થાય છે, અને જે પુરૂષમાં ભાવના રૂપ સાધન છે તેને રૂળ પણુ તેવુંજ થાય છે. ૧૦

તેવા સંન્યાસીઓ સત્યલોક વિગેરેમાંજ રહે છે તેમાં સંશય નથી. ભક્તિ માર્ગમાં જેમ કાષ્ટમાં સર્વ અભિ વ્યાપ્ત છે તોપણ

તે અગ્નિ મથનથી બહાર પ્રકટ થઇને પાછો કાષ્ટમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે કાષ્ટપણું મટીને કાષ્ટ અગ્નિરૂપ થાય છે. તેવી રીતે સર્વત્ર વ્યાપ્ત આત્મા ભાવના વડે ભક્તના અંતઃકરણમાંથીજ બહાર પ્રકટ થઇને પાછો ભક્તના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે સર્વ બંધન નાશ પામે છે (જુઓ નિરોધ લક્ષણનો પ્રલોક ૭ મો). તે સિવાય સર્વ બંધનનો નાશ થતો નથી. પ્રભુનો સંગ નહિં હોવાથી તેવા ભાવવાળાઓનું જીવન રહે નહિં, પણ તે જીવન રાખવા માટે પ્રભુના ગુણો તેઓને ઉપયોગી થાય છે. ૧૧-૧૨

સંન્યાસથી કૃળ માત્ર પ્રભુજ છે, માટે આ કૃળ રૂપ ભક્તિ માર્ગીય સંન્યાસમાં ભગવાન બાધ કરતા ગણાતા નથી. ભગવાને પણ એવા વિરહી ભગવદીયને સ્વસ્થતા ઉત્પન્ન કરે એવાં વચન કહેવાં યોગ્ય નથી, નહિં તો ભગવાનની દયાળુતામાં વિરોધ આવે. વિરહ દશાની પરાકાષ્ટા થતી અટકે નહિ તેને માટે ભગવાન સ્વાસ્થ્ય વાક્ય આવી વિરહ દશામાં ભક્ત પ્રત્યે કહેતા નથી. ૧૩

આ ભક્તિ માર્ગીય પરિત્યાગ દુર્લભ છે. તે પ્રેમવડે સિદ્ધ થાય છે. તે સિવાય સિદ્ધ થતો નથી.

એ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસનું વિવેચન કર્યું. હવે જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસનું વિવેચન કરે છે.

જ્ઞાન માર્ગને વિષે જ્ઞાનનું છેલ્લું અંગ સિદ્ધ થવાને માટે વિવિદિષા સંન્યાસ તેમજ વિદ્વત્સંન્યાસ નિરૂપણ કરેલા છે, પણ તેઓની સિદ્ધિ સંકટો જન્મ વડે થાય છે, તુરત સિદ્ધિ થતી નથી.

જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા રહે છે. જનક આદિ નિષ્કામ પુરૂષો પણ યજ્ઞ કરતા એવું શાસ્ત્રમાં લખેલું છે, તેમજ યજ્ઞાદિ-કથી ચિત્ત શુદ્ધિ થઈ જ્ઞાન થાય છે એમ પણ લખેલું છે, તેથી સાધનોવડે જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે એમ માનેલું છે; માટે કલિયુગમાં વિવિદિષાસંન્યાસ, પશ્ચાતાપને માટે છે, તેમજ વિદ્વત્ સંન્યાસ પણ થઈ શકે તેમ નથી. તેમાં પાખંડીપણું પણ થાય છે, તેથી

આજના સમયમાં કલિયુગના દોષો પ્રબલ હોવાથી જ્ઞાન માર્ગમાં સંન્યાસ કરવો નહિં એમ સર્વ વિદ્વાનોએ નિર્ણય કરેલો છે. જ્ઞાન માર્ગીય સંન્યાસમાં જે દોષ કહેલા છે, તેજ દોષ લક્ષિત માર્ગમાં પણ વ્યાપ્ત થાય ત્યારે કેમ કરવું ? ૧૩-૧૪-૧૫-૧૬-૧૭.

ઉપર પ્રમાણે શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે લક્ષિતમાર્ગના ત્યાગનો પ્રારંભ કરવામાં નાશ થતો નથી, કેમ કે લક્ષિતમાર્ગના ત્યાગનો જેણે પ્રારંભ કર્યો તેનો નાશ થયો એવો દાખલો કાંઈપણ મળતો નથી. અને સ્વસ્થતાના કારણનો પરિત્યાગ થાય છે તે કોનાથી અથવા શા કારણથી ? અર્થાત તે બાધ સંભવેજ નહિ. ૧૮

આ લક્ષિત માર્ગીય ત્યાગમાં હરિ (લગવાન) બાધ કરવાને સમર્થ નથી તો બીજા તો ક્યાંથીજ બાધ કરી શકે ? જો એમ ન હોય તો માતાએ કહી પણ બાળકોનું સ્તનપાન વડે પોષણ ન કરે. ૧૯

માર્કટેય પુરાણમાં “ માયા જ્ઞાનિઓને પણ મોહ કરે છે ” એમ કહ્યું છે, તે ઉપરથી તે લક્ષતને મોહ કરશે એમ ધારવું નહિં ? કેમ કે લગવાન આત્માને આપનાર છે અને પ્રિય છે. એ શા માટે મોહ કરાવશે ? ૨૦

ઉપર કહેલા પ્રકાર વડે પરિત્યાગ કરવો. તે સિવાય સંન્યાસ લેનાર સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે એવી મારી નિશ્ચયવાળી મતિ છે. ૨૧

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના પ્રસાદથી આચાર્યશ્રી કહે છે કે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે આ વખતમાં જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ નહિં ધારણ કરવો પણ માત્ર કૃષ્ણ રૂપ લક્ષિતમાર્ગીય સંન્યાસ, સાધન દશામાં નહિં ધારણ કરતાં, વિરહદશામાં ધારણ કરવો. આ પ્રમાણેજ અમોએ સંન્યાસના વરણનો નિશ્ચય કર્યો છે, તેથી વિરહ આચરણ કરનાર પુરૂષ પતિત થશે. ૨૨

પ્રકરણ ૨૫ મું.

પુનરવલોકન.

વાંચનારે હવે જોયું હશે કે, આચાર્યશ્રીનું જીવન કેવળ આચાર્યશ્રીના નિત્ય ધાર્મિક હતું. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી મુખ પ્રક્ષાલન કરી નિયમ. આચાર્યશ્રી તરત પ્રભુનું ધ્યાન ધરતા. તે પછી અશૌચ વગેરે દેહકૃત્ય કરી સંધ્યાવંદન અને શા-સ્ત્રાવલોકન કરતા; તે પછી સેવા કરી શ્રીઠાકોરજીને ભોગ સમર્પી ભોજન કરતા. દરમ્યાન કોઈ શરણે આવતું તો તેને નામ નિવેદન વગેરે કરાવી શરણે લેતા. ભોજન કર્યા પછી તથા ઉત્થાપન અને ભોગ સમયે કથા વાર્તા અને ઉપદેશ કરતા, તથા વૈષ્ણવોનાં આચરણ અને વર્તાણુક ઉપર દેખરેખ રાખતા. રાત્રીએ પણ એ પ્રમાણે કથા વાર્તા અને ઉપદેશ કરતા. એ રીતે પ્રાતઃકાળથી શયન પર્યંત આચાર્યશ્રી પ્રભુસંબંધીજ વિચાર, પ્રભુસંબંધી ઓધ, અને પ્રભુસંબંધી કાર્યો કરતા. એમની કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના તમામ વ્યાપાર પ્રભુસંબંધીજ હતા. પ્રભુનાં કાર્યો સાથે સીધી રીતે સંબંધ નહિં ધરાવનાર લૌકિક કાર્યોમાં આચાર્યશ્રી કોઈ વખત યુથાયા હોય એમ જિલકુલ માલમ પડતું નથી. પર્યટનને વિષે પણ વખતના જીજ્ઞાસુ સાથે આચાર્યશ્રી ઉપરનો ક્રમ હસ્તેશ જારી રાખતા. અન્ય સિદ્ધાંતને માનનાર વિદ્વાનો વાદ કરવા આવતા ત્યારે, માત્ર વાદના શુષ્ક ઉદ્દેશથીજ નહિં પણ, ખરો ધર્મમાર્ગ બતાવી એમને તે માર્ગે દોરવાના ઉદ્દેશથી એમની સાથે વાદ કરતા.

આવું ધાર્મિક જીવન ગાળનારને એકાંત વાસ ઉપર પ્રીતિ હોય એમાં નવાઈ નથી. તેને દ્રવ્યની, ડોળ, કે ઠાઠની અધિકાર અને સામર્થ્ય. લાલસા ન હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. આવો પુરુષ-શાસ્ત્રોનું ખરૂં રહસ્ય અને પ્રભુની ઇચ્છાઓ જાણવાનો અધિકારી છે, અને તેજ નિઃસ્વાર્થપણે કલ્યાણકારી ઉપદેશ કરી શકે.

આવા પુરૂષનુંજ આત્મબળ અપરિમિત હોવાથી તે સર્વ પ્રસંગે નિર્ભયતાથી વરતી શકે, અને કોઈની દરકાર રાખ્યા વગર સત્ય વાત કહી શકે. આવા પુરૂષના આગળજ પાખંડ, બહેમ, ભૂત, પિશાચ, અભિચાર પ્રયોગ વગેરેનું કાંઈ ચાલે નહિ. આવા પુરૂષમાંજ અલૌકિક સામર્થ્ય અને પરમાત્માનું બળ આવે છે.

આવા પુરૂષોજ ધર્મભાવના સુધારી શકે અને નિર્મળ લક્ષિત માર્ગની સ્થાપના કરી શકે.

આવા પુરૂષોજ જાતે ઉત્તમ તત્ત્વવેત્તા અને વાક્યપતિ (વાણીના સ્વામી) હોઈ, સ્વામીઓ, આચાર્યો, પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ, સાધુ, સંન્યાસી, ભક્તો, કવિઓ, અને શુદ્ધ ધર્મમાર્ગે જવાની ઇચ્છા રાખનારના મન ઉપર રાજ્ય કરી શકે.

ઉત્તમ પુરૂષોના જીવનહેતુ પાર પાડવાને પ્રભુ એમને અનુકુળ શરીર સંપત્તિ આપે એમાં નવાઈ નથી, અને આચાર્યશ્રીની બાબતમાં તેમજ બન્યું હતું.

આચાર્યશ્રીનું અંગ મધ્યમ કદનું, ફ્યામ અને મજબુત બાંધાનું હતું એમ જુની છબીઓ ઉપરથી અને બીજી તજ-
આચાર્યશ્રીની શરીરસંપત્તિ. વીજ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. અંગ એટલું બધું કસાયેલું હતું કે પરિક્રમણમાં નિત્ય બ્રાહ્મ મુહૂર્ત-
 માં ઉઠી, નિત્ય નિયમથી પરવારી સૂર્યોદય વખતે પ્રયાણ કરવાનો પ્રારંભ કરતા, અને ત્રણથી છ કલાક સુધી પગે ચાલ્યા પછી મુકામ કરતા. પરિક્રમણમાં આચાર્યશ્રી માત્ર એક વખતજ ભોજન કરતા એમ જણાય છે. જે વખતે જે મળતું તે સંતોષથી શ્રીઠાકોરજીને ધરાવી પોતે આરોગતા અને પોતાનાં માણસોને પ્રસાદ લેવડાવતા. આચાર્યશ્રીના મુખ ઉપર એટલું બધું તેજ હતું કે કોઈ કોઈ વખત એ તેજના પુંજરૂપ દેખાતા.

આચાર્યશ્રીની મૂળ છબી હાલ કીશનગઢના રાજાને ત્યાં સેવાય છે. તે છબી હુમાયુ બાદશાહે આચાર્યશ્રીની પાસે પોતાનો ખાસ ચિતારો મોકલી લેવડાવી હતી,

અને તે કબી મોગદરાજ-ભવનમાં એક અમૂલ્ય ઝવાહીર તરીકે રાખવામાં આવતી. અકબર બાદશાહની તહેનાતમાં નાગરીદાસ કરી એક સરદાર હતા. તેમના ઉપર તેમની નોકરીથી પ્રસન્ન થઈ કાંઈ ઈનામ માગવાને જ્યારે બાદશાહે ફરમાવ્યું ત્યારે નાગરીદાસે બાદશાહ પાસેથી આચાર્યશ્રીની કબી માગી. બાદશાહે તે કબી તેમને સ્વાધીન કરી. આ નાગરીદાસ કીશનગઢના રાજાના પૂર્વજ અને ઘણું કરીને તે રાજ્યના મૂળ પુરૂષ હાગે છે. તે દિવસથી એ કબી કીશનગઢના દરબારમાં છે. આ કબી આચાર્યશ્રીની ઉત્તરાવસ્થાની હોવી જોઈએ, કારણ કે તેમાં માધવભટ્ટ કાશ્મીરી અને હામોદરદાસની કબી પણ છે; અને આ બન્ને શ્રીસુખાધિની લખાતી હતી ત્યારે આચાર્યશ્રીની અનિધિમાં હતા. હુમાયુએ ગાદીએ આવ્યા પછી થોડા સમયમાં આ કબી લેવડાવેલી હોવી જોઈએ.

સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને એકાંત વાસ તરફ મૂળથીજ આચાર્યશ્રીનું વલણ હતું, તેથી પોતે જ્યાં જ્યાં પધારતા ત્યાં ત્યાં એકાંત સુંદર સ્થળોમાં ઘણું ભાગે સુકામ કરતા. હાલમાં જે જે સ્થળોમાં આચાર્યશ્રીની બેઠકો છે, તે સ્થળોની રચના અને સ્થિતિથી એ વાત સાબીત થાય છે. લગ્ન કર્યા પછી પણ અડોલ અને ચરણાદ્રિ જેવાં એકાંત સ્થળોમાં પોતે રહેતા, પણ કાશી કે જગન્નાથ જેવાં ગાઢ વસ્તીવાળાં સ્થળો નિત્ય રહેવાને માટે પસંદ કરતા નહિં.

પ્રભુની સેવામાં, પ્રભુના ધ્યાનમાં, પ્રભુની કથા વાર્તામાં, પ્રભુના શુભ ગાવામાં, પ્રભુનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રકટ કરવામાં, અને લોકોને કેવળ પરોપકાર વૃત્તિથી, સુગમ ધર્મમાર્ગ બતાવવામાં જે મન નિરંતર ગુંથાયેલું રહે તે મનમાં પ્રભુની ઇચ્છાનાં આંદોલનો પ્રકટ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

ભગવાનના પ્રેમનાં, એમની ઇચ્છાનાં, એમના પરોપકાર વગેરે અનંત કલ્યાણકારી ગુણોનાં આંદોલનો સતત પ્રકટ થયાંજ કરે છે, પણ તે માત્ર શાંત અને આંતર વૃત્તિવાળાં અંતઃકરણો જોઈ, બહારી, અને અનુભવી શકે છે. પ્રભુ પ્રત્યે ગતિ કરવાનું સૂચવનાર

એમની મુરલીનો મધુર ધ્વનિ સતત થયાંજ કરે છે, પણ પ્રભુના ગુણોનું સતત શ્રવણ કરનાર કણેજ તે ધ્વનિ સાંભળી શકે છે.

ધર્મની ગ્લાનિના સમયમાં, ભક્તજનોને કદ પડે તેવા સમયમાં, ભક્તજનોની વિરહદશામાં, અને એવા અનેક પ્રસંગોમાં પણ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એટલાજ માટે આચાર્યશ્રી નિરોધલક્ષણમાં કહે છે કે:—

ભગવાનનું પ્રાકટ્ય. **ક્રિયમાનાન્ જનાન્દૃષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ॥ તદા સર્વં મદાનંદં હૃદિસ્થં નિર્ગતં વહિઃ ॥૭૭॥**

અર્થ—દુઃખી થતા એવા પોતાના ભક્તોને જોઈને જ્યારે શ્રી પ્રભુ કૃપાવાળા થાય છે, ત્યારે હૃદયમાં રહેલા એવા સદાનંદભગવાન બહાર પ્રકટ થાય છે.

અને એટલાજ માટે એ ગ્રંથના ચતુર્થમા પ્રલોકમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે:—**હરિમૃતિઃ સદા ધ્યેયા । શ્રી હરિની મૂર્તિનું સદા ધ્યાન ધરવું.**

પ્રભુ તરફ વળેલા અને એમનીજ ભાવનાથી ભરપૂર એવા ભક્તોનું હૃદય અને શુદ્ધ અંતઃકરણની અને પ્રભુની વચ્ચે અંતર હોઈ શકતું નથી. ભક્તનું હૃદયજ પ્રભુને બિરાજવાની સ્થલી છે. જ્યારે ભક્તજન પોતાના દેહ, ઇન્દ્રિયો, અને અંતઃકરણના સર્વ વ્યાપાર સપ્રેમ પ્રભુ પરાયણજ કરે છે, ત્યારે ભક્તના અંતઃકરણ અને પ્રભુની વચ્ચે પ્રેમરૂપી સૂત્ર દ્વારા સંબંધ થાય છે, અને પ્રભુનું બળ, પ્રભુની ઇચ્છા, પ્રભુનો પ્રેમ, પ્રભુનું એશ્વર્ય અને પ્રભુની કૃપા તે સ્નેહસૂત્રદ્વારા ભક્તજનના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. તે કારણથીજ ભક્તજન નિર્બળ હોય તો સબળ થાય છે, અદૃષ્ટ હોય તો દૃષ્ટ થાય છે; સભય હોય તો નિર્ભય થાય છે, ગરીબ હોય તો શ્રીમાન થાય છે; કદમાંથી મુક્ત થઈ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે; અને જે વસ્તુ અશક્ય દેખાતી હોય તે એની સમક્ષ સુશક્ય બને છે. **અસાધનં સસાધનં કરોતિ ।**

લક્તજન નિઃસાધન છતાં લગવાન્ વશ થાય એવાં સાધન તેને પ્રાપ્ત થાય છે. લક્ત હૃદયની ઈચ્છા પ્રભુની ઈચ્છા રૂપે પરિણામ પામીને તે પરિપૂર્ણ થવામાં પ્રભુનું સામર્થ્ય કામમાં આવે છે.

આચાર્યશ્રીના જીવનમાં જે જે આશ્ચર્યજનક બનાવો બનેલા એવામાં આવે છે તે સર્વમાં લક્તિનોજ પ્રભાવ અથવા લગવદ્ બલજ છે, કારણ કે લક્તને કંઈ દુર્લભ નથી. લગવાન્ લક્તાધીન છે, તેથી લક્તજન પ્રભુગળસંપન્ન છે.

વિદ્યાનગરના સાર્વભૌમ કૃષ્ણદેવ રાજાની સભામાં વિદ્યા અને જ્ઞાનથી ભૂષિત એવા અનેક આચાર્યો, પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ વગેરે ધર્મ સંબંધી વાદ કરવા ભેગા થયા હતા, તેમની વચ્ચે તેર કે ચૌદ વર્ષની બાળ વયમાં વાદને માટે હાજર થવું; વળી વૈષ્ણવમાર્ગીઓ પ્રથમ હાર્યા હતા અને સ્માર્તાચાર્યને કનકાભિષેક કરવાનું નક્કી થયું હતું તેવા વખતમાં વાદને માટે માગણી કરવી; એ વાદમાં જીતેલાનો પરાજય કરવો, અને હારેલાનો વિજય કરાવવો; સ્માર્તાચાર્યના કનકાભિષેકને બદલે પોતાનો કનકાભિષેક થવાનો પ્રસંગ લાવવો; કૃષ્ણદેવ રાજા અને મહિસૂર, વેત્રવતી વગેરેના રાજાઓએ આપવા માંડેલી સમૃદ્ધિ લેવાની ના પાડવી; ગંગાસાગર, ગોવા, હેમગોપાલ વગેરે ગાઢ અરણ્યમાંનાં સ્થાનોની મુલાકાત લેવી; અને ત્યાં મુકામ કરી રહેવું; વ્યાસાશ્રમ અને એવાંજ અગમ્ય સ્થળોએ જવું; ઘટ સરસ્વતી અને ઘોટક યોગી વગેરેની સિદ્ધિઓની દરકાર કરવી નહિં; રૂસ્તમ-અલીએ મુકેલા યંત્રથી ડરવું નહિ, અને હાથ વડે આલેખેલા યંત્રને દિવિહને દરવાજે પોતાના સેવકો પાસે ચોડાવવો; હુમાયુ બાદશાહ પાસેથી ગોપાળપુર અને ગોકુળનો પટો મળવો; અને એવા બીજા સર્વ બનાવોમાં લગવદ્ધર્મની પ્રતિભા (બળ) સિવાય બીજું કંઈજ નહોતું.

હુમાયુ બાદશાહે આચાર્યશ્રીને, તેમના પ્રભાવથી પ્રસન્ન થઈને એક એવો

પટો કરી આપ્યો હતો કે, ગોકુળના અમુક ભાગમાં અને શ્રી ગિરિરાજ ઉપર કોઈ થયને વસતું નહિ, અને કોઈપણ પ્રકારની હિંસા કરવી નહિ, તથા શ્રી ગિરિરાજ (ગોપાળપુર) ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો કર લેવો નહિં.

આચાર્યો મઠ, આશ્રમ આદિ પણ કરતા જાય છે તેને બદલે ગૃહનેજ દાહ કરી, સ્ત્રીપુત્રાદિને કેવળ હરિભક્તિનોજ ઉપદેશ કરવો એવી નિઃસ્વાર્થતા ભગવદ્ધર્મ વિના ક્યાં હોય ?

દ્રવ્યની લાલસા, ઠાઠ, અને યોગ આંતરવૃત્તિને બદલે બહિર્-વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે એમ આચાર્યશ્રી સારી પેઠે જાણતા; મારેજ પોતે કોઈપણ પ્રકારનો ઠાઠ કે આડંબર રાખતા નહિ. પોષાકમાં માત્ર ઘોતી ઉપરણો ધારણ કરતા. હરિને શરણ થયેલા જે કાંઈ આપતા તે ગૃહણ કરી, તે દ્રવ્ય પ્રભુ પ્રીત્યર્થેજ વાપરતા. અન્યની પાસેથી કાંઈ લેતા નહિં. ભગવદ્દિશ્ણથી દ્રવ્ય વધારે થાય તો પણ તેનો પ્રભુ પ્રીત્યર્થેજ વ્યય કરતા. ગાડી ઘોડા ફેરવવાનું અને મોટા મહેલો બંધાવી રાજાની માફક રહેવાનું આચાર્યશ્રી પસંદ કરતા નહિં. સંસાર વ્યવહારમાં પણ આચાર્યશ્રી મુક્તસંગની માફક વર્તતા હતા. સરળ અને સાદું, નિર્મળ જીવનજ ધાર્મિક જીવન થવાને યોગ્ય છે, અને તેવાજ જીવનના દૃષ્ટાંત રૂપ એમનું જીવન હતું. અડેલ (દેવર્ષિ) અને ચરણાદિમાં જે મકાનો બંધાવ્યાં હતાં તે પર્ણકુટી જેવાંજ હતાં, અને તેમાંજ એ સંતોષથી રહેતા. સેવા કરવાની રીતભાત પણ સાદી હતી. શૃંગારમાં ગુંજા અને મયૂર ચંદ્રિકા ધરાવતા.

જે રાજવિભૂતિઓ કૃષ્ણદેવ વગેરે રાજાઓ તરફથી એમને રાજવિભૂતિઓ મળી હતી તેનો આચાર્યશ્રી ક્વચિત્જ ઉપયોગ કરતા, અને તે પણ દેખાવની જરૂર જણાયેથી, અને

શિશ્યવર્ગના સંતોષને મારેજ નહિંતો એ વિભૂતિઓને તેમજ તમામ જાતની ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓને આચાર્યશ્રી નાશવાન અને ધાર્મિક જીવનમાં બીનઉપયોગી જણતા.

આચાર્યશ્રી નિત્ય સંતોષથી રહેતા. જે વખતે જે મળી શકે તેમાંજ સુખ માનતા, અને એ પ્રમાણે રહી શ્રી કૃષ્ણની સેવા કરતા. પોતાને શરણે થયેલા વૈષ્ણુ-વાને પણ એવોજ ઊંધ આપતા. નિબંધમાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું છે કે:—

શ્રીકૃષ્ણં પૂજયેદ્ભક્ત્યા યથા લબ્ધોપચારકૈઃ ॥

અર્થ:—જે વખતે જે ઉપચારો મળી શકે તે વડે શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી.

ઈશ્વરપ્રણીત વેદ, ઈશ્વરની સાથે એકતા પામેલા મહાત્મા-ઓના રચેલા ગ્રંથો, શ્રીમદ્ભાગવત, રામાયણ વગે-રેમાં મળી આવતાં ઈશ્વર વાક્યો વગેરેનું ખરૂં રહસ્ય સમજવાને માટે જેઓએ પોતાનું મન ઈશ્વરતરફ વાળ્યું હોય અને જેઓ શુદ્ધ અને નિર્મળ અંતઃકરણવાળા હોય તેજ ખરા અધિકારી છે. આચાર્યશ્રીના ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરતાં માલમ પડે છે કે એજ આવા ગ્રંથો અને વાક્યોના ખરા અર્થ બતાવવાને સંપૂર્ણ રીતે અધિકારી હતા. આ વાત આચાર્યશ્રીએ નિબંધ વગેરે રચેલાં પુસ્તકો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે.

આચાર્યશ્રીનું નિઃસ્વાર્થપણું બેહદ હતું, એ વાત એમણે રચેલા ગ્રંથો અને એમના વર્તન ઉપરથી જાણાય છે. ઘણા નિઃસ્વાર્થપણું. રાજાઓએ એમને દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું હતું, પણ એમણે ઘણાને લેવાની ના પાડી હતી, એટલુંજ નહિ પણ આચાર્યશ્રીએ શુદ્ધનાં જે લક્ષણ બતાવ્યાં છે, એવાં લક્ષણવાળો શુદ્ધ ન મળે તો શું કરવું એના જવાબમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, તેવે પ્રસંગે માત્ર શ્રીહરિની સેવા કરવી. આ આજ્ઞા નિઃસ્વાર્થપણાની પરિસીમા છે.

શ્રુતિગીતામાં આચાર્યશ્રીએ જગતની કે જીવની કે અન્ય દેવની પૂજા કરવાની મના કરી, માત્ર હરિ સેવા કરવાની આજ્ઞા

કરી છે. એ પણ નિઃસ્વાર્થપણાની અને શુદ્ધ અંતઃકરણની નિશાની છે.

આ ભૂતલ ઉપરની લીલાની સમાપ્તિ પહેલાં બેએક કલાક
આચાર્યશ્રીની ઉપર આચાર્યશ્રીએ પોતાના પુત્રો, આપ્તમંડળ
છેલ્લી શિક્ષા. અને વૈષ્ણવોને અને તદ્દ્વારા તેમના વંશજો અને
તે પછી થનારી પ્રજાઓને જે છેલ્લી શિક્ષા આપી છે
તે ઘણી ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. એ શિક્ષામાં આચાર્યશ્રીએ
સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે,

“લગવાન લૌકિક પ્રભુ નથી, કે લૌકિક સમૃદ્ધિ અને લૌકિક
વિષયોથી રીએ; માટે લગવાનનેજ આપણું સર્વસ્વ ધારી એમનું
સર્વભાવથી હંમેશ સેવન, ભજન, કીર્તન વગેરે કરવું.” આ શબ્દો
નિર્મળ અને લગવન્મય થયેલા અંતઃકરણમાંથી નિકળ્યા હતા
એમ કોણ નહિં કહે ?

શિક્ષાલોક જુગ્યા પૃષ્ઠ ૩૨૫-૩૨૬.

આ દુનિયાં છોડતી વખતે લૌકિકમાં ગુંથાયેલું મન પાછળ
લૌકિક મન. રહેલાંએ મીલકતની શી રીતે વ્યવસ્થા કરવી,
મકાનો અને સમૃદ્ધિ શી રીતે વહેંચવી, કેમ ચા-
લવાથી આગર અને સમૃદ્ધિનું રક્ષણ અને પોષણ થાય, વિગેરે
શિક્ષા આપે. પણ આચાર્યશ્રીએ પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્રો, વૈષ્ણવો વગેરે
બધાંને એકજ સલાહ આપી.

લૌકિક મન પોતાની લૌકિક દોલતનો મ્હોટો ભાગ પોતાના
પુત્ર, સ્ત્રી, વગેરેને આપે છે, અને બીજાને જુજ
આચાર્યશ્રીનું સર્વસ્વ. આપે છે. આચાર્યશ્રી જેને પોતાનું સર્વસ્વ ગણતા,
અને જે એમની ખરી લૌકિક અને અલૌકિક દોલત
હતી તે (લકિત) બધી એમણે સર્વ મનુષ્યોને, ન્યાત જાત કે
સગા સંબંધીના તફાવત વગર આપી છે. એ વાત આચાર્યશ્રીના
હૃદયનો વિસ્તાર બતાવે છે.

લૌકિકમાં ગુંથાયેલા મનુષ્યોએ કરેલાં વુઠલો (વસીયતનામાં)
 આચાર્યશ્રીનું વુઠલ : ની સાથે ભગવન્મય થયેલા આચાર્યશ્રીના શિક્ષા
 શિક્ષાશ્લોક. શ્લોકરૂપી વુઠલનો અવશ્ય મુકાબલો કરવો જોઈએ.
 લૌકિક વુઠલો સખરજીસ્ત્રાર કે રજીસ્ત્રાર રજીસ્તર
 કરે છે, અને આ અલૌકિક વુઠલિતો રજીસ્ત્રાર જનરલ અને વરિ-
 ષ્ઠમાં વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશે (ભગવાને) રજીસ્તર કરી મંજુર કર્યું છે,
 અને મંજુરીના શેરાના દાખલા તરીકે આચાર્યશ્રીના વુઠલ નીચે
 દોઢ શ્લોક ઉમેર્યો છે. આ વુઠલિથી વારસામાં મુકેલી સંપત્તિ એમના
 તમામ અનુયાયી અને વૈષ્ણવોએ આનંદ અને આદરની સાથે
 સ્વીકારવી જોઈએ.

સિદ્ધાંત તો તેજ કે જેની સત્યતા વિષે દેવ દેવીઓ વિગેરે
 પ્રતીતિ કરે અને સંન્યાસ તો તેજ કે જેમાં દેહાંત થતા પહેલાં
 ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય.

આચાર્યશ્રી પાખંડ અને ંહેમના તો શત્રુ હતા. નિબંધ,
 શ્રી કૃષ્ણાશ્રય, વગેરેમાં અનેક સ્થળે આચાર્યશ્રીએ
 પાખંડ વગેરેનું પાખંડને ખુલ્લુ પાડ્યું છે. ધર્મનું ખોટું ઝોળ ધા-
 લનારને વૃથા વેષધરા કહીને તેમનો તિરસ્કાર
 કરવામાં આચાર્યશ્રીએ કાંઈ બાકી રાખી નથી.

તામસ મલિન પ્રકૃતિવાળાઓને ભીતિ હોય પણ શુદ્ધ સત્વ-
 મય, જ્ઞાનમય, નિર્ગુણ ભક્ત સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખતા હોવાથી તેમને
 ભીતિનોજ સંભવ નથી. ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરેથી આચાર્યશ્રી
 ડરતા નહિ; તેથી કામવન, ખંભાલિયા અને અન્ય સ્થળોમાં એ
 નિડરપણે મુકામ કરી રહ્યા હતા. પોતાને શરણે આવનારને પણ
 ભૂતપિશાચના ડરમાંથી આચાર્યશ્રી મુક્ત કરતા.

આચાર્યશ્રીમાં અલૌકિક સામર્થ્ય હતું એ વિષે ના કહી શ-
 કાય એમ નથી. એજ સામર્થ્યથી દોરાઈને આચાર્યશ્રી રૂસ્તમઅઘ્લી
 કાજીએ ગોઠવેલા શિખા અને મુછનો નાશ કર-
 નાર અને દાઢી ઉગાડનાર યંત્ર નીચે થઈ સહી-
 અલૌકિક સામર્થ્ય.

સલામત રીતે પસાર થયા હતા. એજ સામર્થ્યને લીધે આચાર્યશ્રી શુજરાતના દેશાધિપતિના ગોખ નીચે થઈ વગર ઈજ્જતે પસાર થયા અને દેશાધિપતિને અગ્નિના પુંજરૂપ ભાસ્યા. એજ સામર્થ્યના પ્રભાવથી વૈતરણી ઉપર ઘોળી ગાયો કાળી દેખાઈ. એજ સામર્થ્ય વડે સઘળે ઠેકાણે વાદમાં સર્વના ઉપર આચાર્યશ્રી વિજય મેળવતા. એજ સામર્થ્યના પ્રભાવને લીધે દશ હજાર શિષ્યોવાળા પ્રકાશાનંદ અને ઉપેન્દ્રયતિ જેવા માયાવાદી આચાર્યો કાશીમાં વાદ વખતે નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા, અને મ્હોટા મ્હોટા સ્વામીઓ, પંડિતો, કવિયો, વગેરે એમને શરણે થયા હતા. એજ સામર્થ્યને લીધે કૃષ્ણદેવ જેવા સાર્વભૌમ રાજાઓ તેમના મુકુટો સહિત આચાર્યશ્રીને પગે લાગતા. એજ સામર્થ્યથી આચાર્યશ્રીએ પગે ચાલી ત્રણ વખત આર્યાવર્તનાં તે સમયનાં તમામ બુદ્ધિ અને પંડિતાઈનાં કેન્દ્રરૂપ મનાતાં તીર્થોની યાત્રા કરી.

આચાર્યશ્રીનું ચરિત્ર આપણા ઉપદેશાર્થે હોવાથી એમનો
 આચાર્યશ્રીનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ અનુકરણીય છે. સમાવર્તન કર્યા
 ગૃહ સંસાર. પછી, અને સંસારમાં પડ્યા પછી પણ અહંતા-
 મમતાત્મક સંસારથી આચાર્યશ્રી લેપાયા નહોતા.

જળમાં રહેનાર કમળપત્ર જળમાં રહેવા છતાં જળથી ભીંજાતું નથી, અને જીલ ઘી તેલ વગેરે ચીકટવાળા પદાર્થો ખાય છે તેમ છતાં ચીકટી રહેતી નથી, તેમજ આચાર્યશ્રી સંસાર વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં તેથી લેપાયા નહિં એ એમના ધાર્મિક જીવનનો મહાન્ વિજય છે. આચાર્યશ્રીનો ઘરસંસાર સરળતાથી ચાલતો હતો એમ જણાય છે. પોતાનું મન હરિસેવા અને હરિના ઉપદેશમાંજ ગુંથાયેલું રહેતું તે જોઈ એમનાં માતૃશ્રી, સ્ત્રી, પુત્રો વગેરે સર્વ પરિજનો એજ કાર્યમાં સહાયભૂત થતાં, અને પ્રભુનેજ પોતાનું સર્વસ્વ ગણતાં. પોતાના કાકા, ભાઈ, બહેનો વગેરેનો આચાર્યશ્રી પ્રસંગોપાત સારો સત્કાર કરતા અને પોતે તેમના તરફ માયાથી વર્તતા.

આચાર્યશ્રીનાં બુદ્ધિવૈભવ અને અલૌકિક તેજ નહિં સાંખી દેખી તરફ દયા. શકાવાથી અન્ય મતવાળા વખતે એમના ઉપર દ્વેષ રાખતા પણ આચાર્યશ્રી એમના તરફ દયાથી વર્તતા.

શરણે થયેલાઓએ પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કરેલું હોવાથી તેઓ ઉત્તમ પ્રકારની નીતિ અને ભક્તિવાળા હોવા જોઈએ એમ આચાર્યશ્રી માનતા, તે કારણથી કોઈ પ્રસંગે ભક્તજનના આચરણની બાબતમાં કોઈ શંકા કરતું તો તે શંકા દૂર કરવાને આચાર્યશ્રી કહેતા. એજ પ્રમાણે જ્યાં અયોગ્ય આચરણ માલમ પડતું ત્યાં પોતે યોગ્ય શિક્ષા કરવાને ચુકતા નહિં.

સંસાર વ્યવહારમાં પડ્યા છતાં આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશ અને સતતપ્રયાણ. પરોપકારને માટે દેશાંતરમાં પ્રયાણ કરવાનું કામ છોડી દીધું નહોતું. આખી જીંદગીમાં ભાગ્યેજ છ માસ કરતાં વધારે મુદત સુધી આચાર્યશ્રી એકજ સ્થાનમાં બિરાજ્યા હતા. જ્યારે જ્યારે એટલી મુદત સુધી એ એકજ સ્થાનમાં બિરાજ્યા ત્યારે ગ્રંથોની ગુંથણીમાં અને ઉપદેશમાંજ પોતાનો વખત ગાળ્યો હતો.

આચાર્યશ્રીએ ત્રીસ બત્રીસ વર્ષે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યા છતાં વીશ વર્ષ તેમાં ગાળી પ્રભુની આજ્ઞાનુસાર તેની સાથેનો સર્વ સંબંધ પ્રસિદ્ધ રીતે છોડી દીધો, અને અહંતા મમતાત્પાદક સામગ્રીનો સર્વ ત્યાગ કરી ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ પ્રતિપાદન કરી નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રભુ ભક્તજનનાં તમામ કાર્યો સિદ્ધ કરે છે એમ આચાર્ય-શ્રીને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથી, એમણે ધાર્યું કે, બહુલા અપૂર્વ શ્રદ્ધા. વનની પાષાણની ગાય જીવતી ગાયની માફક ઘાસ ખાશે. પ્રભુકૃપાથી તેમ બન્યું.

આચાર્યશ્રીના મનમાં ગરીબ અને શ્રીમાન્ સરખાજ હતા.
 શ્રીનાથજીનું મંદિર પૂર્ણમહા ક્ષત્રિએ થોડું બંધાવ્યું
 સમદષ્ટિ તે પછી એની પાસે જોઇતા પૈસા રહ્યા નહિ, તેથી
 એને દ્રવ્યને માટે દૂર દેશાવર જવું પડ્યું. તે
 દરમિયાન એ મંદિર પુરું કરાવવાની આચાર્યશ્રી પાસે રાજસી
 લોકોએ પરવાનગી માગ્યા છતાં, આચાર્યશ્રીએ પૂર્ણમહાને પૂછ્યા
 સિવાય પરવાનગી આપવાની ના પાડી.

કથન અને આચરણ એ બેની વચ્ચેનો સંબંધ જળવાઈ રહેવો
 એ ઘણુંજ મુશ્કેલ કામ છે. ઘણા લોકો કાંઈક બોલે
 કહેણી રહેણી. છે અને કાંઈક ચાલે છે. આ દોષમાંથી મહાત્મા
 પુરુષોજ મુક્ત હોય છે. આચાર્યશ્રીનાં કથન અને
 આચરણની વચ્ચે ભેદ નહોતો એ ઘણાજ સંતોષની વાત છે.

સિદ્ધાંતમુક્તાવલિ વિગેરે ગ્રંથો દ્વારા આચાર્યશ્રીએ એકજ
 દેવના સેવન, ભજન, કીર્તન વિગેરેનો બોધ કરેલો છે, અને એ
 બોધ પ્રમાણે એ હંમેશા શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરતા, અજ્ઞાન લોકની
 શ્રદ્ધાનો ભંગ નહિ કરવાને માટે જુદાં જુદાં તીર્થોમાં જુદા જુદા
 દેવોનાં દર્શન કરવા આચાર્યશ્રી જતા, પણ સર્વ સ્થળે એ દેવોને
 શ્રીકૃષ્ણનાં અંગ રૂપ ગણી શ્રીકૃષ્ણની એકલાનીજ ભક્તિ કરતા, અને
 એમની એકલાનીજ ભક્તિનો ઉપદેશ આપતા, એ કારણથી એમણે
 પંચપૂજનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો.

તીર્થથી પણ મુક્તિ માનેલી છે, પણ તે ભગવત્કૃપા હોય
 તોજ મલે એમ આચાર્યશ્રી ધારતા.

ભક્તિમાર્ગને વિષે શાસ્ત્રોએ વર્ણન કરેલા પાંચ પ્રકારના દોષો
 બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે એમ આચાર્યશ્રી
 બ્રહ્મસંબંધ અને બીજા ક્રિયાઓ. માનતા, તેથી બ્રહ્મસંબંધ કરાવતા પહેલાં ઉપનયન
 કે એવાજ બીજા કોઈ સંસ્કાર કરાવવાની આચાર્યશ્રી
 ફરજ પાડતા નહિ. દેશ, કાળ વિગેરે ફરી જવાથી વૈદિક કર્મ-

કાંડની ક્રિયાઓ શુદ્ધ રીતે બની શકે એવી નહોતી એમ આચાર્યશ્રીનું ધારવું હતું, તેથી આચાર્યશ્રી ક્રિયાઓ વિષે ઉદાસીનતા રાખવાનો બોધ આપતા. આચાર્યશ્રીએ પશુવધ સિવાયનો એક વખત સોમયાગ કર્યો, તોપણ પોતાના કોઈ સેવકને એવા યાગ કરવાની લલામણુ કરી નહિ. શ્રીસુબોધિનીજીમાં ગિરિરાજ પૂજે-ત્સવ પ્રસંગમાં આચાર્યશ્રીએ કહ્યું છે કે, કૃષ્ણે પશુવધ બંધ કર્યો છે.

નવરત્ન નામના ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રીએ સર્વ પ્રકારની ચિંતા તજવાનો બોધ આપેલો છે. એ બોધ પ્રમાણેજ પોતે હંમેશ વર્તતા. કોઈ દિવસ એમણે કોઈ પ્રકારની ચિંતા કરી હોય એમ જણાતું નથી.

લગવાનની પ્રથમની બે આજ્ઞાઓ પોતે માની નહિ તોપણ આચાર્યશ્રીએ કોઈ રીતની ચિંતા કરી હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે આચાર્યશ્રીએ સુબોધિનીજી રચવાની ફરજને વધારે અગત્યની માની હતી.

વિવેક, ધૈર્ય, અને આશ્રય તો એમને સ્વાધીન હતાં. પ્રભુ સર્વ વસ્તુ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરશે, જે દુઃખ પડે તે સહન કરવું, અને ઈશ્વરના ઉપર અચળ શ્રદ્ધા રાખવી, એ ત્રણે નિયમનાં દૃષ્ટાંત એમના જન્મચરિત્રમાંથી પુષ્કળ મળી આવે છે.

જે પ્રમાણે એમણે પોતાના ગ્રંથોમાં આચારને માટે જે જે કથન કરેલું છે, તે પ્રમાણેજ પોતે આચરણુ કરેલું છે એમ માલમ પડે છે.

આચાર્યશ્રી નિત્ય વેદાદિકના પ્રવચન ઉપરાંત ખાસ શ્રીમદ્ ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત આદિ ભગવત્સંપ્રદાયના ગ્રંથોની કથા વાર્તા ઘણું કરીને દિવસે ત્રીજે પહોરે અને રાત્રે આઠ વાગે કરતા. તે વખતે શ્રવણ કરવા આવેલા વૈષ્ણવોને આચાર્યશ્રી પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસરી કથા પ્રસંગોને અનુકૂલ ઉપદેશ આપતા.

કથા વાર્તા.

આ ઉપદેશને વિષે ભાવનાના સંબંધમાં ત્રણ બાબત ઉપર અને
 ભાવના અને આચાર આચારના સંબંધમાં પણ ત્રણ બાબત ઉપર આ-
 સંબંધી મુખ્ય આર્યશ્રી વિશેષ ભાર મુકતા.
 ઉપદેશ.

ભાવનાના સંબંધમાં જે ત્રણ બાબત તરફ વૈષ્ણવોનું ધ્યાન
 વિશેષ રીતે ખેંચવામાં આવતું તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. શુદ્ધાદ્વૈત ભાવના રાખવી. આ ભાવનાનું વર્ણન પૂર્વે ૧૧
 અને ૧૨ મા પ્રકરણમાં તેમજ અન્ય સ્થળે કરવામાં આવ્યું છે.
 એ ભાવના શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલા નીચેના શ્લોકમાં સમાયેલી છે.

મત્તઃ પરતરં નાન્યર્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

માયિ સર્વ મિદં પ્રોતં મૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥

ગી, અ. ૭ શ્લો. ૭

અર્થ:—હું ધનંજય મારા કરતાં વધારે મોટું કે જુદું કંઈ
 છેજ નહિ. સઘળું મારામાંજ ગુંથાયેલું છે, જેમ દોરાવડે મણકા
 પસેવેલા છે તે પ્રમાણે.

એ ભાવના ધ્યાનમાં રાખી પ્રાણીમાત્ર તરફ પ્રેમ, દયા અને
 પરોપકારવૃત્તિથી વર્તવું.

૨. જેટલે દરજ્જે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહરૂપી સંસારમાં
 ચિત્ત ગુંથાય છે તેટલે દરજ્જે તે ભગવાનથી વિમુખ થાય છે,
 માટે લૌકિક વિષયોમાં ચિત્ત રાખવું નહિ, અથવા ફક્ત લોક
 સંબંધને માટેજ રાખવું.

૩. ભગવાનને વિષે પ્રેમ અને આસક્તિ રાખવી, અને ભગ-
 વાનની સેવાતું અને એમનાજ સ્મરણ, ભજન, કીર્તન વગેરેનું
 વ્યસન કરવું.

આચારની બાબતમાં જે ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર વૈષ્ણવોનું ખાસ
 ધ્યાન ખેંચવામાં આવતું તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ સત્સંગ કરવો એટલે જેનું મન પ્રભુ તરફ વળ્યું હોય તેનોજ સંગ કરવો.

૨. શ્રીકૃષ્ણ લગવાનું સિવાય બીજા દેવ દેવીઓનો આશ્રય કરવો નહિ, અને બાધા આખડી રાખવી નહિ.

૩. અસમર્પિત વસ્તુનો ઉપલોગ કે ઉપયોગ કરવો નહિ.

જેનું મન નિરંતર પ્રભુમાંજ રહે છે તેને બીજા સત્સંગની જરૂર નથી. પરંતુ જેને એવો અભ્યાસ નથી તેને સત્સંગની જરૂર છે, એટલાજ માટે આવી અવસ્થામાં જે હોય તેને સંન્યાસ ધારણ કરવાની આચાર્યશ્રીએ ના પાડી છે.

પ્રભુ સર્વ કલ્યાણકારી ગુણોના નિધિ છે, તેથી એમનાજ વિચારમાં જ્યાં સુધી મન રહે ત્યાં સુધી વારંવાર પ્રભુમાં ચિત્તને રાખવું. તેમ કરવાથીજ ભક્તજનના અંતઃકરણમાં છુપાઈ રહેલા કાલિય નાગ રૂપી કામ, ક્રોધ, મોહ વગેરેનો મસ્તક ઉપર લગવાનું નૃત્ય કરી તેમના દબાવી દે છે. એટલાજ માટે પ્રભુમાં ચિત્ત રાખવાની આચાર્યશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે.

જે જે વૈષ્ણવોને આચાર્યશ્રી દીક્ષા આપતા તેઓની સર્વ શંકાઓને આચાર્યશ્રી દૂર કરતા. પોતે તથા બીજા વૈષ્ણવોની શંકાઓનું સમાધાન અને તેમના આચરણ ઉપર દેખરેખ કરણીની તજવીજ કરતા, અને દરેકના અંતઃકરણની સ્થિતિનો વિચાર કરતા. પર્યટનમાં જ્યાં જ્યાં વૈષ્ણવોનાં ઘર હતાં ત્યાં ત્યાં તે વૈષ્ણવોને રૂબરૂમાં મળી તેઓ કેવા પ્રકારનું ધાર્મિક જીવન ગાળે છે, એ તપાસતા અને એમને પ્રભુ તરફ વાળવાનો સતત બોધ કરતા. ભક્તિનો ફેલાવો થાય એને માટે યોગ્ય વૈષ્ણવોને શરણમંત્ર આપવાનો અધિકાર આપતા. આવો અધિકાર કાશીના પુરૂષોત્તમદાસ શેઠ, ગોપાળદાસ વગેરેને આપ્યો હતો.

આચાર્યશ્રી પોતાના ખાળપણમાં કાશીમાં રહ્યા હતા. આ ક્ષેત્ર તે વખતે અને તે પહેલાંથી પંડિતો અને વિદ્યાના પર્યટનું કારણ. આશ્રમસ્થાન જેવું ગણાતું હતું. ત્યાં પોતાનો મત સ્વતંત્રતાથી જાહેર કરવાના એમને કેટલાએક પ્રસંગ મળ્યા હતા. એથી સંતોષ ન માનતાં આચાર્યવર્તના જુદા જુદા ભાગમાં વસતા વિદ્વાનોના આગળ ધર્મસંબંધી પોતાના અભિપ્રાયો પ્રગટ કરવા, અને સર્વને તેના સત્યપણાની ખાત્રી કરી આપવા એ દેશે દેશ ફરતા. એ કામ એ લોકકલ્યાણને માટેજ કરતા એમાં કાંઈ સંશય નથી, કેમકે નિબંધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં આચાર્યશ્રી એક જગાએ લખે છે કે, શાસ્ત્રો જાણનાર પણ ભગવાનની ભક્તિ કરતા નથી એ શોક કરવા લાયક વાત છે.

આચાર્યશ્રીના વખતમાં ભક્તિનો પ્રચાર હતો, પણ તે ભક્તિ ઘણે ભાગે ઉપાસના જેવી થઈ ગઈ હતી. આચાર્યશ્રીના વખતમાં ભક્તિ. યશ્રીએ ઉપાસના અને ભક્તિનું તારતમ્ય જતાવી ભક્તિને પ્રેમને આધીન રાખી, અને પ્રેમભક્તિમાં જે જે વિષયો અંતરાયરૂપ હતા તે તે દૂર કર્યા.

વેદપ્રણીત કર્મમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગની ઉત્કૃષ્ટતા આચાર્યશ્રીએ સ્થાપન કરી છે. કર્મમાર્ગે ચડનારને વેદિક માર્ગ અને ભક્તિક્રમ. પ્રભુની પ્રાપ્તિને માટે શૂદ્રથી ચડતાં ચડતાં બ્રાહ્મણનો દેહ પ્રાપ્ત કરી પ્રભુની પ્રાપ્તિ થઈ શકે, પણ આચાર્યશ્રીએ સ્થાપન કરેલા આ ભક્તિમાર્ગમાં વર્ણવ્યવસ્થાની આડ નડતી નથી. ગમે તેવો હીન જાતીનો માણસ ભક્તિવડેજ પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવાને એકજ જન્મમાં શક્તિવાન થઈ શકે છે.

આચાર્યશ્રીના લેખો સહેલી ભાષામાં લખાયેલા છે, અને એમના વિચારો ઘણાજ ગંભીર અને સત્યગ્રાહી છે. લખેલા ગ્રંથો. લાંબાં લખાણોનો એમને શોખ નહોતો. વેદ શાસ્ત્રાદિના અર્થ કરવામાં આચાર્યશ્રીએ મૂલ લખાણના

શબ્દોના અર્થ મારી મચરડીને કરેલા જણાતા નથી; પણ ઉત્તમ લેખકો જે પ્રમાણે મૂળને અનુસરનાર અને સરળ અર્થ કરે છે, તે પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ અર્થ કરેલા જણાય છે.

શંકર, મધ્વ, રામાનુજ વગેરે આચાર્યોએ વેદશાસ્ત્રના અર્થ જે રીતે કર્યા છે, તે કરતાં આચાર્યશ્રીના અર્થ મૂલના લખાણને વધારે અનુસરતા અને સરળ લાગે છે.

કેટલાએક બીજા આચાર્યોએ પોતે પ્રથમ નક્કી કરેલા સિદ્ધાંતોને અનુસરતા અર્થ કરવામાં મૂલના લેખોમાં ન હોય તેવા શબ્દો ઉમેરી અર્થ કર્યા હોય એમ લાગે છે, તેમ આચાર્યશ્રીની બાબતમાં બનેલું જણાતું નથી.

સહેલી ભાષામાં ગંભીર વિચારો જણાવવાની શક્તિ એ લેખ-
 સહેલી ભાષામાં કનો એક મહાન્ વિજય ગણી શકાય છે; તેને બદલે
 ગંભીર વિચારો. હાલમાં કેટલાએક વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે, સહેલી
 ભાષામાં લખાયેલા ગંભીર અભિપ્રાયવાળા તત્ત્વ-
 વિદ્યા સંબંધી લેખો ઉત્તમ પંક્તિમાં મુકી શકાય નહિ. આ ખાતે
 દીલગીરી પેદા થાય છે.

માત્ર શબ્દો તરફ ધ્યાન આપવું, અને લેખોમાં સમાયેલા ગંભીર અભિપ્રાયો તરફ ધ્યાન ન આપવું, એ કોઈ માણસના પોષાક ઉપરથી તેની કસોટી કરવા જેવું છે. ખરી કસોટી તો વિચારોના ગાંભીર્ય ઉપરથીજ થઈ શકે.

આચાર્યશ્રીએ જે માર્ગો અધોગતિએ પહોંચાડે છે, તે માર્ગો-
 તુંજ ખંડન કર્યું છે. ખામીવાળા બીજા માર્ગોની
 માર્ગો અને વાહોનું ખામીઓ બતાવી, સરળ અને મુકાબલે મુસાધ્ય
 ખંડન. એવા ભક્તિના રાજમાર્ગનો બોધ કરી, આચાર્યશ્રીએ
 તેની શ્રેષ્ઠતા ઉત્તમ રીતે સ્થાપન કરી છે. એમ કરવામાં આચાર્ય-
 શ્રીએ અપૂર્વ બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય વાપર્યું છે. કયા કયા માર્ગ આ
 કલિયુગમાં સાધી શકાય એવા છે તે આચાર્યોએ બતાવવું જોઈએ,

અને એ કામ આચાર્યશ્રીએ સારી રીતે કર્યું છે અને જણાવ્યું છે કે, જ્ઞાન અને કર્મમાર્ગ આ કલિયુગમાં બિલકૂલ સાધ્ય નથી. હાલના વખતમાં કર્મમાર્ગમાં ચાલનાર, વૃથા મહેનત કરનાર, અને કર્મજ્ઞ થવાનો સંભવ હોવાથી, એ માર્ગને આચાર્યશ્રીએ ઉત્તેજન આપ્યું નથી. તેમજ જરાક તાવ આવે તે વખતે મા કે બાપને પોકારનાર માણસ, પ્રભુની સહાયતા સિવાય, પોતાનાજ બળથી જ્ઞાનમાર્ગની લાંબી અને ઉભી સીડીએ ચઢી શકે નહિ એ ખુદ્દલ હોવાથી, સ્વાશ્રય જ્ઞાનમાર્ગ પણ આ કલિયુગના વખતમાં સાધ્ય નથી એમ આચાર્યશ્રીએ બતાવ્યું છે.

આ અને બીજા અનેક શાસ્ત્રીય નિર્ણયો આચાર્યશ્રીએ સરળ અને સંપૂર્ણ રીતે નિશ્ચયાત્મક ભાષામાં જણાવ્યા છે, એમ નિબંધ વગેરે ગ્રંથો વાંચવાથી જણાશે.

આચાર્યશ્રીએ પ્રકટ કરેલો સંપ્રદાય એજ કલિયુગમાં અને સર્વકાલમાં સનાતન ધર્મ છે:—

અક્ષિત એવ
સનાતન ધર્મ છે.

સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપ: ।

સ્વસ્યાયમવ ધર્મો હિ નાન્ય: કાપિ કદાચન ॥

ભાવાર્થ:—જ્યાં વખતમાં સર્વાત્મક, એટલે પતિ, પુત્ર, ધન, વિગેરે બધી વસ્તુ ભગવાનનીજ છે એ રીતના ભાવથી, નિ:સાધન વ્રજ ભક્તોની અધિક રક્ષા કરનારા ભગવાનજ અવશ્ય સેવા કરવા લાયક છે, કારણકે ભગવાનના ભક્તોનો ધર્મ તો પ્રભુની સેવા કરવી એજ છે. કોઈપણ દેશ, કે આશ્રમોમાં, અને કોઈ વખતે પણ પ્રભુની સેવા સિવાય ભગવદ્દીયોનો બીજો ધર્મ નથી.

એજ માર્ગમાં સર્વ જનોએ જવું જોઈએ. એ માર્ગ અમુક વ્યક્તિને માટે કે અમુક સ્થળના લોકોને માટે નથી, પણ સર્વ આર્ય, અનાર્ય પ્રજાઓને માટે છે. આચાર્યશ્રીને શરણે થયેલા-

ઓમાં મુસલમાન સુદ્ધાંત તમામ વર્ણના લોકો હતા એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. એટલા માટે આચાર્યશ્રીના અનુયાયીઓની ફરજ છે કે, આચાર્યશ્રીએ રચેલા ગ્રંથોનાં સર્વ ભાષાઓમાં ભાષાંતર કરાવી છપાવવાં, અને તે પૃથિવના જુદા જુદા દેશોમાં મોકલી એ ધર્મનો પ્રસાર કરવો. એમ કરવાથીજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ઉપદેશની અને આચાર્યશ્રીના પ્રાકટ્યની સાકુલ્યતા થશે.

આ જન્મચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આચાર્યશ્રીનું જીવન કેવળ ધાર્મિક હતું. પ્રભુનાજ વિચારમાં એ નિદ્રા કરતા, અને એમના લૌકિક અલૌકિક સર્વ વ્યાપારો પ્રભુસંબંધી અને પ્રભુપરાયણ હતા. એટલાજ માટે આચાર્યશ્રી ભક્તિમાર્ગ સ્થાપવાને સર્વાંશે યોગ્ય હતા. એ કામમાં એમને પ્રભુની સહાયતા અને આજ્ઞા હોય એમાં નવાઈ નથી. કેવી રીતે આ માર્ગની આચાર્યશ્રીએ સ્થાપના કરી તે પૂર્વે બતાવવામાં આવ્યું છે તેથી આ સ્થળે ફરી લખવાની જરૂર નથી.

ભગવાન ઉપર અચલ શ્રદ્ધા અને અત્યંત પ્રેમ રાખનાર, નિત્ય નિરંતર પ્રભુમાંજ મન પરોવાયેલું રાખનાર, નિરો-મદાપ્રભુજનું પદ. ધની પદવીને પ્રાપ્ત કરનાર, સર્વ પ્રકારે ધાર્મિક જીવન ગાળનાર, એકાંત વાસને ચાહનાર, પરોપકાર અર્થે પર્યટન કરનાર, અપરિમિત આત્મબળ અને અલૌકિક મામર્થ્ય ધરાવનાર, ઉત્તમ તત્ત્વવેત્તા, સમર્થ પંડિત, અને વાણીના પતિ, વેદ વેદાંગ વગેરેનું અડ્ડું રહસ્ય સમજનાર, ગંભીર અને સત્યગ્રાહી વિચારો સરળ ભાષામાં જણાવનાર, ગ્રંથ કર્તા, ઉત્તમ ઉપદેશક, સર્વની શંકાઓનું રૂડી રીતે સમાધાન કરનાર, પરોપકાર વૃત્તિથી ધર્મ સંબંધી સદ્બોધ આપી તારનાર, સંતોષથી રહેનાર, લૌકિક વિષયોના આકર્ષણથી મુક્ત, પ્રભુની આજ્ઞાઓ જાણવાની શક્તિ ધરાવનાર, નિર્ભય, નિઃસ્વાર્થી, અલૌકિક તેજવાળા, સંસારમાં રહેવા છતાં નહિં લેપાનાર, સમદૃષ્ટિ રાખનાર, કથન અને આચ-

(૩૯૯)

રણ સરખાં રાખનાર, વિવેક, ધૈર્ય, અને આશ્રયના ધારણ કરનાર,
રૂઢયોગી, પાખંડ, બહેમ, ખોટા માર્ગ, અને દુષિતવાદ વગેરેનું
ખંડન કરનાર, ઉત્તમ સિદ્ધાંત અને પુષ્ટિમાર્ગના સ્થાપન કરનાર,
જગદ્ગુરૂ એ વગેરે અનેક કલ્યાણકારી ગુણોવાળા આચાર્યશ્રીને
તેમના શિષ્યો, રાજાઓ, કવિઓ, પંડિતો વગેરે મહાપ્રભુજીની પદવી
આપે, અને વૈષ્ણવો એમને આચાર્યજી મહાપ્રભુજીના નામથી આ-
ળખે એમાં શી નવાઈ?

પરિશિષ્ટ અ.

કૌંડિન્ય ઋષિની કથા ભવિષ્યપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે છે.

કૌંડિન્ય નામે એક ઋષિ હતા, એમની સ્ત્રીનું નામ શિલા હતું. એક વખતે શિલાએ અનંતનો દોરો લીધો. તે દોરો ઋષિએ અગ્નિમાં નાખ્યો. એમ કરવાથી અપરાધ લાગતાં એ ઋષિ દરિદ્રી થયા. ત્યારે એમની સ્ત્રી શિલાએ કહ્યું કે, તમે અનંતજનો અપરાધ કરવાથી દરિદ્રી થયા છો. એ સાંભળીને ઋષિ વૈરાગ્યને પામ્યા, અને અનંતજનું ધ્યાન કરતા કરતા, અને અનંતનાં ક્યાં દર્શન થશે એમ વિચાર કરતા કરતા, પોતાના ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયા. એમણે અન્ન જળ મુકી દીધાં, અને વડ, પીપર, પીપળા વગેરે વૃક્ષોને, અને ગાયો, હરણ, વગેરે પશુઓને પુછવા માંડ્યું કે, તમે કંઈ અનંતજને દોઠા ? ત્યારે સર્વેએ જવાબ આપ્યો કે, અમે કંઈ જોયા નથી. એ જવાબ સાંભળી વિંહુળ થઈ જીવવાની આશા છોડી દેઈ ઋષિ નિઃશ્વાસ મુકીને પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. કેટલાક વખત પછી ભાન આવ્યું ત્યારે હે અનંત ! હે અનંત ! એમ બોલવા લાગ્યા, અને અત્યંત વૈરાગ્યયુક્ત થયા. ત્યારે અનંત ભગવાનને દયા આવવાથી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના સ્વરૂપથી ત્યાં પ્રત્યક્ષ થઈને બોલ્યા કે અહીં ચાલો, એમ કહી રૂષિનો જમણો હાથ પકડી એમને પાતાળમાં લેઈ ગયા, અને પોતાની નગરી બતાવી, અને ત્યાં દિવ્ય સિંહાસન ઉપર પોતાના અનુચર ગરૂડાદિ સહિત બિરાજેલા પોતાના આત્માનું દર્શન કરાવ્યું. ત્યારે તેમનાં દર્શન કરીને અત્યંત હર્ષ વડે પ્રસન્ન થયેલા કૌંડિન્ય ઋષિ અનંતજની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે હે ભગવન્ ! હું પાપી છું; પાપ કર્મવાળો છું; પાપ રૂપ જોની ઉત્પત્તિ છે એવો હું છું; માટે હે પુંડરીકાક્ષ ! મારી રક્ષા કરો અને હે અચ્યુત ! મારા આશ્રયના સ્થાન રૂપ આપ થાઓ. આજ મારો જન્મ સફળ થયો; આજે મારું જીવિત સત્ય થયું. એવાં કૌંડિન્ય રૂષિનાં વચન સાંભળીને અનંત ભગવાને તેમના દારિદ્ર્યનો નાશ કર્યો, અને સનાતન ધર્મ અને વિષ્ણુલોકરૂપ વરદાન આપ્યું.

સૂચીપત્ર.

અ.

અગસ્ત્ય મુનિનો આશ્રમ.	૨૩૪	અગ્નિમંડળ.	૬
અગ્નિહોત્ર.	૩૪૨	અગ્રહાર.	૧૭-૨૪૮-૨૪૯
અઘમર્ષણુ તીર્થ.	૩૦૦	અચ્યુત.	૨૯૯
અજગર અને કીડીઓ.	૧૮૯	અજ્ઞમિલ.	૭૮-૩૫૯
અંજનાચલ.	૫૪	અડીંગ ગામ.	૧૮૮
આણુભાષ્ય.	૩૩૧-૩૩૨	આણુ રૂપ.	૩૫૧
અદ્વૈત જીવન.	૧૭૪	અથર્વ શિખા.	૩૩૯
અથર્વ શિરઃ	૩૩૯	અધિકારવિચાર.	૧૯-૧૩૬-૨૦૩
અનંતશયન.	૬૭	અનંત પદ્મનાભ.	૭૭
અનિવેદિત આમચી.	૩૧૬	અનુગ્રહ.	૧૫૯
અનુગમન.	૨૯૭	અંતઃકરણપ્રભોધ	૩૨૩-૩૩૩-૩૬૭
અન્યેર.	૨૬૦	અર્ધભોગવેલી વસ્તુના અર્પણનો	
અર્પણ.	૧૪૪	નિષેધ.	૧૪૩
અર્પણ કરેલી વસ્તુઓ ઉપ-		અપ્રાકૃત.	૧૭
યોગમાં લેવાય.	૧૪૩	અપ્સરાકુંડ.	૨૫૦
અંબિકા.	૩	અંબિકાવન.	૧૯૫
અંબાક્ષત્રાણી.	૩૨૨	અભિમુક્તિ ક્ષેત્ર.	૨૯૩
અમરકંટકેશ્વર.	૧૬	અયોધ્યા.	૨૩૭-૨૭૧
અર્થવાદ.	૩૪૨	અલકનંદા.	૨૩૪
અલકર્દજી.	૬૩	અલર્કપુર(અડેલ)	૨૭૬-૨૮૧-૩૮૧
અલીખાન.	૩૧૪	અલૌકિક.	૩૪૭-૩૮૮
અવંતિકા.	૧૨૬-૨૩૨	અવાંતર કૃળ.	૧૫૭
અવ્યક્ત.	૧૫૬	અંશાંશી ભાવ.	૩૨૦
અશોક.	૧૦૬	અષ્ટોત્તરશતનામ.	૨૫૫

અષ્ટપદી.	૫૫	અશ્વત્થામા.	૨૨૧
અશ્વિની કુમાર.	૨૧૦	અસત્સંગ.	૩૪૯
અસદ્વાદ.	૫૮	અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ.	૧૪૨
અસાધનં સાધનં કરોતિ	૧૬૧	અહંકાર.	૧૭૧
અહંકારી.	૩૪૨	અહંતા મમતા.	૪૯-૧૫૪-૩૩૯
અહિંસા.	૨૨૮	અહોબલેશ્વર.	૧૧૫
અક્ષર.	૧૫૧-૧૫૫	અહંત.	૧૫૨
અક્ષર રૂપ.	૩૪૯		

આ.

આત્રા (અગ્રપુર)	૨૭૬-૩૨૨	આચાર.	૭૨
આચારકોટિ.	૩૩૭	આચાર સંબંધી ઉપદેશ	૩૬૨
આચાર્યશ્રીએઆપેલાત્રણુવર.૨૬૧		આચાર્યશ્રીએ આપેલો મંત્ર.	૨૬૪
„ ઔષધઅગ્નિમાંનાંજ્યું૩૦૦		„ કરેલોગર્ભાધાનસંસ્કાર	૨૮૦
„ રચેલા ગ્રંથો.	૧૬૮-૩૨૭	આચાર્યશ્રીનાંઉપર અભિચાર	
„ના પર્યટનનું કારણ.		પ્રયોગ	૨૧૫-૨૭૮
„ પૂર્વજો.	૧	„ મુખ ઉપર તેજ	૩૮૦
„ લગ્નની તૈયારી.	૨૬૫	„ વખતમાં ભક્તિ.	
આચાર્યજીની અપૂર્વ શ્રદ્ધા.	૩૮૯	„નીએકાંતવાસપરપ્રીતિ	૩૭૯-૩૮૦
„ છબી.	૧૦-૩૮૦	„ છેલ્લી શિક્ષા.	૬૮૬
„ જન્મ કુંડલી.	૯	„ જન્મતિથી.	૭
„ નિઃસ્વાર્થતા.	૩૮૪-૫	„ પરીક્ષા.	૨૨-૧૧૦
„ પાદુકાઓ.	૨૦૯	„ પ્રાથમિક કેળવણી.	૧૧
„ બાળચેષ્ટા.	૧૦	„ શરીરસંપત્તિ.	૩૮૦
„ સંન્યાસની યાચના	૩૨૨		
આચાર્યજીનું—			
„ અડેલમાં આગમન.	૨૮૧	„ અધ્યયન.	૧૩
„ અલૌકિકસામર્થ્ય.	૩૪૬	„ ધાર્મિકજીવન.	૩૧
„ પંડિતોસાથે સંભાષણ.	૫૨	„ વર્ણન.	૯

„ વીલ (શિક્ષાશ્લોક)	૩૮૭	„ વૈષ્ણવોની શંકાઓનું	
„ સર્વસ્વ.	૩૮૬	સમાધાન	
આચાર્યજીને—		ઉપનયન સંસ્કાર.	૧૨
„ નામકરણ સંસ્કાર.	૭	„ સેવાકરવાની આજ્ઞા.	૨૬
આચાર્યજીનો—			
ઉપદેશ.	૬૯-૧૦૬૨૦૫-૨૧૦	„ ઘર સંસાર.	
„ નિત્ય નિયમ.	૩૭૯	„ પુત્રાદિનો પરિત્યાગ.	૩૫૨
„ વિજય.	૩૦	„ વેદારંભ.	૧૨
„ સંન્યાસ.	૩૭૧		
આચાર્ય પરંપરા.	૪૩	આચાર્યશ્રી વૈકુંઠમાંપધાર્યા.	૩૨૫
આત્મઘાતીની ગતિ.	૨૭૨	આત્મનિવેદન.	૧૩૭-૧૪૬-૧૫૬-
		૧૭૧-૧૭૭-૧૭૮-૧૭૯-૧૮૦	
આદિ કેશવ.	૭૬	આધિ દૈવિક.	૧૫૨-૩૬૦
આધિ ભૌતિક.	૧૫૩-૩૬૦	આંતર માર્ગ.	૧૭૬
આધ્યાત્મિક.	૧૫૩-૩૬૦	આંદોલનો.	૩૮૧
આંતર સંન્યાસ માર્ગ.	૧૮૩	આશ્રય.	૧૧૨-૩૬૦
આશ્રમધર્મ.	૧૭૭	આસક્તિ.	૧૧૨-૩૬૪
આસુરી જીવ.	૩૪૩	આસુરવ્યાપ્તિહલીલા.	૩૨૭-૩૩૧

ઈ.

ઈન્દ્ર દમન.	૨૫૯	ઈન્દ્રોલી.	૧૮૮
ઈશ્વર અને જીવકૃત શાસ્ત્રો.	૧૫૦	ઈશ્વરકૃત ગ્રંથો.	૧૫૦

ઉ

ઉખીમઠ.	૨૩૪	ઉચાગામ.	૧૮૮
ઉજ્જવર પુરોહિત.	૧૮૬-૨૯૬	ઉજ્જવની.	૧૨૫-૨૭૪
ઉડપી (કૃષ્ણાનગર)	૬૨-૩૨૦	ઉત્તમ તાંત્રિક.	૬૮
ઉત્તમશ્લોક સાચોરો.	૩૨૨	ઉત્તર મીમાંસા.	૩૩૨
ઉત્સાહીરામ.	૨૬૦	ઉદ્ધવજી.	૨૩૫
ઉદ્દેગ.	૩૪૭	ઉપાધિ.	૪

ઉપાસના.	૧૦૫-૧૬૯	ઉપેન્દ્રયતિ.	૨૭૭
ઉર્ધ્વપુંડ.	૧૨૩	ઉર્ધ્વભુજનું પ્રાકટય.	૨૫૭
		ક.	
ઋષભાદ્રિ.	૬૩	ઋષિકેશ.	૨૩૩
ઋષ્યમૂક પર્વત.	૫૧		
		૬.	
એકતા અને સેવા.	૧૭૫	૬ક વિજ્ઞાનેન ઈ.	૧૭૯
એકાદશ સ્કંધ-સુકિતરૂપ.	૩૨૧		
		ઓ.	
ઓંકારેશ્વર.	૧૨૫		
		ક.	
કડા.	૩૨૨	કથાવાર્તા.	
કદમખંડી.	૧૮૮	કનવારા ગામ.	૧૮૮
કનોજ.	૨૬૨-૧૭૬-૩૦૯	કન્યાકુમારી.	૭૫
કપાલિયા પાશુપત.	૯૭	કપિલક્ષેત્ર (કાવી)	૨૧૩
કપિલદેવ.	૨૪૦	કપિલધારા.	૫૪
કપિલ મતના ગ્રાહ્યણો.	૨૧૩	કપુરચંદ.	૩૩૫
કપુર સુદામનો પુત્ર.	૨૫૫	કમળવડેપ્રહ્માસાવિત્રીનું પૂજન	૧૯૪
કર્તવ્ય.	૪૬	કર્દમ ઋષિ.	૧૯૭
કર્ણપ્રયાગ.	૨૩૫	કર્મ.	૩૭૦
કર્મજડતા.	૮૮	કર્મનું અર્પણ.	૧૪૩
કર્મની ગતિ.	૧૧૫	કર્મપુરાણ.	૧૦૫
કર્મ માર્ગનો સંન્યાસ.	૩૭૧	કર્મરૂપ.	૩૪૯
કલિંદ પર્વત.	૨૩૨	કલિયુગમાં કૃષ્ણસેવા.	૧૧૬
કલિકસ્થાન.	૨૩૫	કલ્યાણુલટૂણ.	૭. ૮
કલ્યાણુરાયણ.	૨૬૫	કલ્લોલ.	૭
કાકરવાડ.	૨	કાગડો અને હોલો	૨૨૯
કાન્ધી.	૩	કાન્ધકુળ.	૨૩૫-૩૦૩

કાપાલિક.	૫૩	કામકોણી.	૫૪
કામવનમાં પીશાય.	૧૮૮	કાયાનિરોધ.	૫૩
કાર્તિકેય સ્વામી.	૫૨	કાર્ય.	૧૪૯-૨૫૨
કાલ પુરૂષ.	૬૭-૬૮	કાલયવન.	૧૩૧
કાલશ્રી.	૨૧	કાલોત્થદોષ.	૧૩૫
કાશી.	૫-૧૫-૨૩૭-૨૬૨-૨૭૧- ૨૭૭-૩૮૧	કાશીપતિ.	૨૯૮
કાળી ગાયનું દાન.	૨૪૦	કાપાયવસ્ત્ર.	૩૭૪
કીર્તન.	૩૬૪	કિરણીપર્વત.	૨૬૧
કુટીચક.	૩૨૪	કુટસ્થ.	૧૫૬
કુમનદાસ. ૨૬૧ ૨૮૪-૨૬૭-૨૫૯		કુદાન.	૬૮
	૩૦૩	કુમાર	૮૪
કુંભકોણમ્.	૫૮	કુમુદવન.	૧૮૬
કુંભેશ્વર મહાદેવ.	૫૮	કુંભારચટ્ટી.	૨૩૪
કુહકાવતી.	૭૩	કુરૂક્ષેત્ર.	૨૩૨-૨૬૧
કૃતમાલા.	૬૩	કૃત્ષ્ઠાદિ મત.	૧૯૩
કૃષ્ણ.	૧૫૬	કૃપાનંદ.	૩૫૬
,, દર્શન.	૧૫૪	કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ.	૧૪૦
,, ભક્તિ.	૧૫૪	,, પ્રાદુર્ભાવ.	૩૨૫
,, સેવા.	૧૫૭	,, લિખિત દોઢ શ્લોક.	૩૨૫
કૃષ્ણકુળ.	૧૮૬	કૃષ્ણકુંડ.	૧૮૭-૧૮૬
કૃષ્ણદાસ અધિકારી. ૨૮૪-૨૮૬		કૃષ્ણ ચૈતન્ય.	૨૬૪-૨૬૮-૩૦૧-
			૩૧૩-૩૧૬
	૨૮૮-૨૯૦-૨૯૨	કૃષ્ણદાસભેદન.	૫૧-૧૩૪-૧૯૪-
કૃષ્ણદાસ શેઠ.	૫-૧૦		૨૦૦-૨૨૦--૨૨૧-૨૨૪-૨૩૫-
કૃષ્ણદેવ રાજા.			૨૩૭-૨૫૦--૨૬૧--૨૬૨--૨૬૩
,, આચાર્યશ્રીને આમંત્રણ. ૧૦૧			૨૬૬-૨૬૭-૨૭૧-૨૯૯
,, વિજ્ઞાપિ.	૧૦૮	કૃષ્ણદેવ રાજાનું શરણે થવું.	૩૬
,, ચરિત્ર.	૨૪-૨૫	,,ની સભામાં વાદ.	૨૬

કૃષ્ણપ્રસાદ.	૭	કૃષ્ણભટ્ટ.	૨૮૪-૨૯૬
કૃષ્ણશ્રેષ્ઠિ.	૨૩૮	કૃષ્ણાનન્દી.	૨૦
કૃષ્ણા નદી ઉપર સુકામ	૨૭૩	કૃષ્ણાર્ય.	૨૬૫
કેતુ કમંડલુ.	૨૦૦-૨૬૨-૩૦૩	કેદાર (કેદારનાથ.)	૨૩૪
કેવળરામ.	૩૦૩	કેશવ.	૨૯૯
કેશવપુરી.	૧૧-૧૮-૨૭૧	કેશીઘાટ.	૩૧૩
કોઠલિગામ.	૧૯૪	કોટિતીર્થ.	૬૬
કોલાપુર.	૧૧૫-૨૫૦	કોંડિની નદી.	૭૯
કોંડિન્ય ઋષિ.	૭૬-૮૦-૩૭૪	કોલ.	૯૮
ક્યાંથી જ્ઞાન મેળવવું.	૧૫૪	ક્રિયાદ્વૈત.	૬૪

૧૧.

ખંભાળીઆ.	૨૨૪	ખેરાળુ.	૨૦૬
ખેરપુર.	૨૩૧	ખ્યાતિવાદ.	૨૧

૧૨.

ગંગા.	૩૦૫-૩૦૬	ગંગાત્વ	૧૪૫
ગંગાધર સોમયાજી.	૩	ગંગાવતરણ.	૨૩૪-૨૭૪
ગંગાશંકર.	૨૪૦	ગંગાસાગર.	૨૬૩-૩૨૧
ગંગાસ્વરૂપ.	૧૪૯-૧૫૨	ગંગા ક્ષત્રાણી.	૨૯૦
ગજનધાવન.	૩૦૧	ગદ્યમંત્ર.	૧૩૩
ગંધમાહન પર્વત.	૧૩૧	ગણપતિભટ્ટ.	૩
ગણિતાનંદ.	૧૫૧-૧૫૬	ગણેશ પૂજા.	૨૦
ગયાળ.	૨૪૦	ગરૂડગંગા.	૨૩૪
ગરૂડપુરાણ.	૧૦૫	ગરૂડાચલ.	૫૪
ગર્ધવકુંડ.	૨૫૦	ગહ્વરવન.	૧૬૯
ગ્રંથો શુભ થવાનાં કારણો.	૩૩૩	ગાગાભટ્ટનો પરાજય.	૨૮
ગાયત્રી પૂજા.	૧૮૬	ગાયત્રી પૂજાનો અટકાવ.	૧૮૬
ગિરનાર.	૨૨૧	ગિરિરાજ.	૧૮૮-૨૬૦-૨૮૪
ગીતા.	૯૧-૧૦૬	ગુજરાતમાં પ્રવાસ.	૩૦૫

ગુપ્તકાશી.	૨૩૩-૨૩૪	ગુરૂ.	૬૦-૧૮૯-૧૯૧-૧૯૩ ૨૧૨-
ગુરૂના અભાવે હરિસેવા.	૨૧૨		૧૯૦-૩૧૭-૩૫૧
ગોકર્ણ.	૯૫	ગોકુલ.	૧૩૧-૧૯૪-૨૬૯-૨૯૧
ગોકુલ ચંદ્રમાળનાં દર્શન.	૧૩૨	ગોકુલનાથજી.	૮
ગોકુલના મહંતો.	૨૬૮	ગોકુલેશ.	૨
ગોડિયા માધવાનંદ.	૨૫૯	ગોધરા.	૨૧૧-૨૧૪
ગોપ. ગોપીઆ. ૩૬૦-૩૫૪-૩૬૧-		ગોપાળજી.	૪
૩૭૫-૩૭૬		ગોપાળદાસ ગોડીઆ.	૩૧૬
ગોપાળદાસ. ૨૫૦-૨૫૫ ૨૧૪-		ગોપાળ પૂજન.	૨૫૧
૨૮૦-૨૯૮-૨૯૯ ૩૦૫		ગોપાળપુર.	૧૮૮
ગોપાળમંત્ર.	૩૩૪	ગોપી તલાવ.	૨૨૩
ગોપીનાથજી. ૨૯૮-૩૦૬-૩૨૧-		ગોપીવલ્લભભોગ.	૩૨૧
૩૨૨-૩૩૪		ગોપેશ્વર.	૨૩૪
ગોમતીસંગમ.	૨૩૯	ગોરખનાથ.	૨૨૧
ગોરોચન.	૧૮૮	ગોવર્ધન ગામ.	૧૮૮
ગોવર્ધનનાથજી. ૨૭૧-૨૭૬		ગોવર્ધનનાથજીની આજ્ઞા.	૨૫૯
ગોવર્ધનનાથજીની સ્થાપના.		ગોવિંદ.	૨૦૦
૨૫૭-૨૬૦-૨૮૪		ગોવિંદસ્વામી.	૫૪
ગોવિંદ દેવે.	૩૦૬	ગોવિંદાચાર્ય.	૨
ગોવિંદાનંદ.	૩૨૦	ગોસાંઈજી.	૨૮૯-૨૯૦ ૨૯૧
ગોઘાટ.	૨૮૧	ગૌરમયૂર	૫૮
ગૌરપાર્શ્વનાથ.	૨૩૧	ગ્વાલિઅર.	૧૦૦

ઘ.

ઘટ સરસ્વતી.	૧૨૬-૭	ઘનાચાર્ય.	૨૦૧
ઘરનો પરિત્યાગ.	૩૬૯	ઘોટકચોગી.	૨૭૫

ચ.

ચક્રતીર્થ.	૧૮૮	ચતુરાનાગાના શિષ્ય.	૨૫૯
ચતુઃશ્લોકી.	૩૪૪	ચંદ સરોવર.	૨૮૫

ચંદ્રગિરિ.	૧૦૧	ચપળરાય.	૮૩
ચંપારણ્ય.	૭૮;૧૬;૨૭૬	ચરણાદ્રિ.	૨૭૬;૩૦૦;૩૮૧,૩૮૪
ચર્ષણી.	૩૪૩	ચાકચિક્યગદ્.	૨૩૫
ચાતકપક્ષી.	૩૬૩	ચાર્વાક.	૧૫૨
ચિત્રકૂટ.	૧૫	ચિત્શ્રુત.	૨૫૭
ચિદંબર.	૫૭	ચિંચાલદ્.	૨૯૯
ચિંતાનો ત્યાગ.	૪૬	ચૈતન્યમય.	૩૫૧
ચૈત્રપુર.	૧૨૬	ચોખા દાળાનું નૈવેદ્ય.	૨૩૪
ચોડાનગર.	૫		

છ.

છાટે નારાયણ.

૭૫

જ.

જગત્.	૧૫૨,૧૫૬	જગત્ અને જીવ.	૩૫૦-૧
જગત્ની સત્યતા.	૧૨૮	જગદાનંદ.	૨૩૨
જગદીશ.	૩૬૪-૩૦૦-૩૦૧	જગન્નાથ.	૨૪૪-૨૬૩-૩૮૧
જગન્નાથજીનો જવાબ.	૨૪૩	જગન્નાથજીનો સખડીપ્રસાદ.	૨૪૧
જગન્નાથ જોશી.	૨૦૯	જગન્નાથમાં વાદ.	૨૪૧
જગન્નારાયણ.	૭૮	જડભરત.	૩૬૦
જનાર્દન.	૪-૫-૭-૧૭-૨૯૮	જનાર્દન ધૂપ.	૭૮
જનાર્દનભદ્ર.	૨૬૫,૨૯૮-૯-૩૦૬	જનાર્દન ક્ષેત્ર.	૪-૭૭-૮
જંબુસર.	૨૧૩	જયદેવકવિ.	૫૫
જળધરિયો.	૩૦૭	જળશાઈ.	૭૬
જાહોદાસખવાસ.	૨૬૫	જામતમાચી.	૨૫૬
જાનધર્મ.	૨૩૦	જાનાચાર્યના પ્રશ્ન.	૨૦૧
જીવ અને તેની સત્યતા.	૧૫૬	જીવ અને સંસાર.	૧૫૪
જીવકૃતશાસ્ત્રો.	૧૬૮-૨૧૯	જીવકૃત સાધન સાધ્યમાર્ગ.	૧૬૨
જીવગોસ્વામી.	૩૧૩-૪	જીવહિંસા.	૧૯૬
જીનાગડ.	૨૨૧	જીમનાવતાગામ.	૨૮૪

જૈન.	૭૩	જૈમિનિસૂત્ર લાખ્ય.	૩૩૨
જ્યોતિર્મઠ.	૨૩૪	જ્યોતિષ્ટોમ (સોમયાગ).	૨૯૯
જવાળાપુરી.	૨૩૩	જવાળાપુંજમાર્ગ.	૩૨૫

જ્ઞ.

ઝારખંડી.	૨૬૦ ૨૬૧
----------	---------

ટ.

ટહલુવો.	૩૦૭	ટીમ્માલુવા.	૭૪
ટોડરમદ્ધ.	૨૮૯		

ઠ.

ઠકા (નગરઠકા)	૨૨૬-૭	ઠાકોરજીને દેવીનો પોશાક.	૨૬૪-૫
----------------	-------	-------------------------	-------

ડ.

ડાકોર (ડંકર્ષિ)	૨૦૯	ડુમસ (દુર્વાસાક્ષેત્ર.)	૨૧૦
-------------------	-----	---------------------------	-----

ઢ.

ઢુંઢીનો પરાજય.	૨૦
----------------	----

ત.

તક.	૩૬૨	તદાશ્રય.	૩૩૯
તદીયત્વ.	૩૩૯	તદૈવતત્વ.	૧૪૯
તંબવર.	૬૦	તાંત્રમાર્ગ.	૯૯
તનુજસેવા. ૧૧૦-૧૫૧-૧૭૩-૩૪૬		તપતું રહસ્ય.	૧૮૨
તપોવન.	૨૩૩	તપ્તકુંડ.	૨૩૪
તપ્તમુદ્રા.	૯૨-૧૨૩	તપ્તમુદ્રાવાદ.	૮૪
તાંત્રિક પાશુપત.	૯૬	તાંત્રિકમંત્રો.	૧૬૮
તાપી.	૧૨૪	તામસ દેવીજીવ.	૨૬૬
તામસ ભક્તના પ્રકાર.	૭૦	તામસીલાવ, વિચાર ઇં.	૧૭૯
તામ્રપત્રનો અર્થ.	૨૩૬	તામ્રપર્ણી.	૬૭
તાલજંગના રાજ.	૧૨૫	તાલવન.	૧૮૬
તુંગનાથ.	૨૩૪	તુલસીમાળા.	૭૪
તોતાદ્રિ.	૭૪	તોસગામ.	૧૮૭

ત્યાગ.	૩૬૩	ત્રગડી.	૨૧૫
ત્રણ વૈકુંઠભૂમિ.	૨૭૬	ત્રિપતિ.	૫૪
ત્રિયુગીનારાયણ.	૨૩૪	ત્રિવિક્રમ.	૨૯૯
ત્રિવેણી.	૨૨૦	ત્રિવેણી.	૨૦૦
ત્રિહરિ.	૨૩૩	ત્રીજી યાત્રાનો આરંભ.	૨૬૬
ત્ર્યંબક.	૧૨૩		

દ.

દતિયા.	૧૩૦	દંડી સંન્યાસી.	૨૨૩-૩૦૧
દર્ભશયન.	૬૬	દશગ્રંથી.	૩
દશમસ્કંધમાં નિરોધ સ્વરૂપ.	૩૨૧	દશરથને(સ્વર્ગવાસનું દાન)	૩૧૬
દક્ષતાંત્રિક.	૬૭	દક્ષિણ અયોધ્યા	૬૦
દક્ષિણ કાશી.	૬૫	દક્ષિણ દ્વારકા.	૫૯
દક્ષિણ મથુરા.	૬૩	દક્ષિણશાકત.	૯૮
દાન.	૧૪૪	દામોદરદાસ (વડનગરના)	૧૭-
દામોદરદાસસંભલવાળા	૨૩૫-૩૦૯	૧૩૪-૨૦૦-૨૬૬-૩૨૨-૩૨૩-૩૨૬-	
દામોદરદાસ હરસાની.	૩૦૯	૧૩૪-૨૬૨-૨૭૬	
	૩૩૫, ૩૮૧	દામોદરદાસનું સ્વરૂપ.	૨૨૧-૩૭૦
દિલ્હિને દરવાજે યંત્ર.	૨૬૪	દીનકરદાસ શેઠ.	૩૧૬
દુઃખની નિવૃત્તિના ઉપાય.	૧૩૭	દુરાચારી ધર્માત્માયાય.	૧૬૧
દુર્વાસાક્ષેત્ર.	૨૧૦	દુર્ગ.	૩૪૩
દેવતાકુંડ.	૨૫૦	દેવતાના ઉપાસકની ગતિ.	૧૧૬
દેવદમન.	૨૫૯-૨૬૧-૧૧૬	દેવદર્શનાચાર્યનો શિષ્ય.	૨૪૮
કેવદેવીઓનું કર્તવ્ય.	૨૫૨	દેવનારાયણ.	૭૮
દેવપ્રયાગ.	૨૩૪	દેવંલક.	૨૬૩-૨૬૪-૨૮૦-૨૯૯
દેવહૂતિ.	૧૯૭	દેવાગ્રાહણી.	૩૦૭
દેવીપૂજન.	૧૯૫	દેવોની ઉપાસના.	૧૫૭
દેશોત્થદોષ.	૧૩૫	દૈન્ય.	૧૭૯
દોષોનું અર્પણ.	૧૩૯	દોષો-પાંચ પ્રકારના.	૧૩૫

द्रव्याद्वैत.	६४	द्वारका.	११२-२-२५५-२७४-३०६
द्विष्टय.	१४८	द्विवेदी राज.	२५५
द्वैत.	३२०		

घ.

घनुपूतीर्थ.	५६	घर्मदास गोरवा.	२५८
घर्मधर्मीलाव.	३२०	घर्म घर्मोपाध्याय लुनाचार्य.	२०१
घर्मरोचन.	१८८	घवलपुर.	१३०
घैर्य.	११२-३५६-३६०	घुवघाट.	२७०
घ्वन्न उली करी (अशीमां)२७७			

न.

नंदग्राम.	१८१	नंदप्रयाग.	२३५
नंदरायलुनी गाथोनुं कुण.	२५८	नरहर जेशी.	२०८
नरहरि.	२००-२४४	नरहरियति.	१८१
नरो.	२५८	नरोडा.	२५४-२७*
नरुंदार.	४७	नर्मदा.	१२४-२५४
नवग्रह.	६५	नवरत्न (ग्रंथ) १५०-३०६-३३१-	
नवानगर.	२५५-२५६		३६५
नागहमन.	२५८	नागनाथ.	२८८
नागपंचमीनो भेजो.	२५८	नागमती नदी.	२५५
नाथमुनि.	७३	नामधेय वाक्य.	३४०
नाममंत्र.	२५५	नारदलु.	२३५
नारायण.	२२५	नारायणदास कायस्थ.	२४८-२५१
नारायण पद.	२३५	नारायण प्रलु.	७०
नारायण प्रह्वारी.	२६७	नारायण सर.	२२५
नारायणायण.	२५३	नासिक.	१२०
निगमधी राडितनी गति.	११६	नित्य नियम. (आचार्यवर्ग)	१८
नित्य स्मरण.	३.२	निषांध.	३३१
निषांध शास्त्रार्थ सर्व निर्णय.	१५०	निरीश्वर सांख्य.	२१४

નિરોધ.	૩૫૪-૩૫૬-૩૫૮	નિર્ગુણ લક્ષિતનું સ્વરૂપ.	૭૧
નિવેદન.	૧૪૪-૧૮૦	નિવેદિત જીવન.	૧૪૬
નિશ્ચયતાંબુલ.	૨૬૫	નિષેધ વાક્ય.	૩૪૦
નિરસાધનતા.	૧૬૧ ૧૭૦	નિરસાધન લક્ષિત.	૧૫૯
નિષ્કેપધારી.	૧૭૨	નીલકંઠાચાર્ય.	૫૬
નૃસિંહજી.	૨૩૪	નૃસિંહસુંદરી.	૯૮
નૃસિંહાચાર્ય.	૫૬-૧૦૨	નૈકધા.	૧૪૯
નૈમિષારણ્ય.	૨૩૪		

પ.

પંચગંગા ઘાટ.	૨૭૧-૨૭૭	પંચ પૂજા.	૧૦૨-૧૦૬-૨૮૦
પંચરાત્ર.	૧૨૧	પંચવટી.	૧૨૦
પંચશ્લોકી.	૧૮૧-૩૨૯-૩૩૦	પંઢરપુર.	૧૧૬-૨૭૪-૨૫૦
પત્રાવલંબન.	૧૩-૨૭૦-૨૮૦-૩૩૧	પદ્મી (આચાર્યશ્રીની)	૩૫
પદ્મતીર્થ.	૭૬	પદ્મનાભ.	૭૬-૨૬૭-૨૭૬-૩૧૦
પદ્મરાવળ.	૩૦૫	પંપાસરોવર.	૫૧
પર અને અપરગતિ.	૮૫	પરતઃ ભોક્ષ.	૩૩૮
પરબ્રહ્મ.	૧૫૧-૧૫૫	પરધર્મ.	૨૦૨
પરમહંસ.	૩૨૪-૩૨૫	પરમાત્મા.	૧૫૬
પરમાનંદદાસ.	૩૦૩	પરમાનંદાચાર્ય.	૫૫
પરશુરામ.	૨૪૬	પરિક્રમા.	૧૫
પરપુલક.	૨૯૯	પશુપતિ.	૨૪૯
પશુવધ વગરનો યાગ.	૩૯૧	પક્ષીતીર્થ.	૫૭
પાખંડનું ખંડન.	૩૮૭	પાટણ.(અર્હત પત્તન)	૨૦૦-૨૦૧
પાડંવ ગંગા.	૧૯૧	પાંડુરંગ બ્રાહ્મણ.	૨૫૧-૨૫૩
પાતાળગંગા.	૨૩૪	પાંદડુતોડવા માટે તેલીનેસબ.	૩૧૫
પાપમોચન.	૧૮૮	પારાસોલી.	૧૮૮-૨૮૪-૨૮૬-૨૯૧
પારિભાષિક શબ્દો.	૧૪૯	પાલમ્કોટા.	૬૭
પાલીતાણા.	૨૧૭	પાશુપત.	૧૨૧

પામાણુની ગાય.	૧૮૬	પિંડકેશ્વર.	૨૩૪
પિતૃવન.	૨૧૫	પિતૃસેવાતું માહાત્મ્ય.	૨૫૧
પીપળો.	૧૨૫	પીપળચટ્ટી.	૨૩૪
પીપરોલી.	૧૮૪	પુંછરી.	૧૮૮
પુનરવલોકન.	૩૭૯	પુરણમલ.	૨૬૦-૨૮૪
પુરાંકુશ	૭૩	પુરૂષોત્તમજી.	૩૩૪-૧૫૬
પુરૂષોત્તમદાસ. ૧૪૦-૨૩૮-૨૬૩-		પુરૂષોત્તમક્ષેત્ર.	૨૪૧
૨૯૯		પુરૂષોત્તમની સેવા કે લકિત.	૧૭૦
પુષ્કરજી.	૧૮૪-૨૫૭	પુષ્પદંત.	૧૮૯
પુષ્પદંતાચાર્ય.	૨૦	પુષ્ટિ. ૧૪૯-૧૫૮-૧૫૯-૧૬૦-૩૩૯	
પુષ્ટિપ્રવાહુમર્યાદાલેહ.	૧૪૪-	પુષ્ટિલકિત.	૧૬૯ ૨૭૦
૧૬૬-૩૩૧		પુષ્ટિમાર્ગ	૧૫૯-૧૭૦
પુષ્ટિમાર્ગમાં કર્તવ્ય.	૧૬૨	પુષ્ટિમાર્ગલક્ષણાનિ	૧૬૪
પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત.	૧૫૮	પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત અને વૈદિક	
પુષ્ટિમાર્ગીય સંન્યાસ.	૩૬૮	ક્રિયાઓ.	૧૬૭
પૂજા.	૧૬૯	પૂર્ણમુનિ.	૭૩
પૂર્ણા	૩	પૂર્ણાનંદ	
પેઢોગામ	૧૮૮	પોથીબાશા	૨૩૪
પોષણ	૫૫૯	પૌષ્ટિક	૧૬૯
પ્રભાપ્રત્યેની ફરજો	૪૭	પ્રતાપસુરી	૨૦૧
પ્રતારણા	૧૭૬	પ્રતિબંધ	૩૪૭
પ્રતિબિંબવાદ.	૨૧	પ્રપંચ.	૧૫૨
પ્રથમયાત્રાની સમાપ્તિ.	૨૪૮	પ્રભાસક્ષેત્ર.	૨૨૦
પ્રભુને અર્પણ.	૪૬	પ્રભુનાં પ્રિય અપ્રિય.	૨૬૭
પ્રભુની ઇચ્છાનાં આંદોલનો. ૩૮૧		પ્રભુતું માહાત્મ્ય.	૩૧૬
પ્રભુમાં ચિંતન રાખવું.		પ્રભા.	૨૫૭
પ્રભુદાસ જલોટા. ૧૩૪-૨૬૯-૩૧૬		પ્રમાણ. ૭૨-૮૮-૧૬૪-૧૧૭-૨૦૩	
પ્રમેય.	૧૬૪		૨૬૨.

પ્રયાગ.	૨૩૭-૨૬૨-૨૬૮	પ્રહ્લાદ.	૨૩૧
પ્રવાહ.	૩૩૯-૩૪૩	પ્રાકૃત.	૧૭૦-૩૧૬
પ્રાગટ્યસિદ્ધાંત.	૭-૩૩૦	પ્રેતનો ઉદ્ધાર.	૨૨૫-૨૩૭
પ્રેતનો ભય.	૨૨૪	પ્રેમ. ૧૧૩-૧૭૪	૧૭૭, ૩૬૪
પ્રેમધુરી.	૫૫	પ્રેમની ભાષા.	૧૭૭
પ્રેમનો માર્ગ.	૧૭૬	પ્રેમાકર સ્વામી.	૪
પ્રેમ્યોચ્ચાર.	૩૨૪		

ફ.

ફત્તેહપુર સીકરી.	૨૮૫	ફલહીન ક્રિયાઓ.	૧૮૦
ફલિતાર્થ.	૧૫૫		

બ

બકુલાભરણ.	૭૩	બંગાલી પ્રાક્ષણો.	૨૬૧, ૨૮૬
બદરીકાશ્રમ.	૨૬૧-૨૭૪, ૨૭૬	બદરી નારાયણ.	૨૩૪
બંસીબટ.	૧૯૧, ૩૧૬	બરસાના.	૧૮૮
બહુચરાણ.	૨૧૪	બહુલાવન.	૧૮૬
બહુદક.	૩૨૪-૩૨૫	બળદેવ.	૧૮૭
બળભદ્ર ઘાટ.	૧૮૬	બાદરાયણદાસ.	૨૨૫, ૩૦૫
બાદશાહની મુલાકાત.	૨૯૪	બાલકૃષ્ણદાસ.	૨૨૫
બાલબોધ. ૧૪૮, ૨૦૫, ૨૧૦, ૩૩૭		બાલંભટ્ટ.	૩
બાલસરસ્વતી.	૧૧	બાલ્યધર્મ.	૧૭૬
બાલ્ય સંન્યાસ માર્ગ.	૧૮૩	બિન્દુ સરોવર.	૧૬૭, ૨૫૭
બિરદાવલી.	૩૫	બિલ્વમંગળ.	૩૬, ૪૩, ૪૪, ૧૪૭
બિહારીમલ.	૨૯૨	બીજલાવ.	૦૬૩
બીજી યાત્રાની સમાપ્તિ.	૨૬૫	બીરબલ.	૨૮૬
બીરબલ અને શ્રીગીરધરજી.	૨૬૧	બૃહત્.	૧૫૧
બૃહદ્ ભાષ્ય.	૩૩૧	બેઠક. ૮, ૫૧, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૮૭,	
બેઠે નારાયણ.	૭૫	૧૮૮, ૧૯૧, ૨૦૦, ૨૦૬, ૨૧૦	
બૌદ્ધ.	૧૫૨	૨૧૨, ૨૨૧, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૫૦	

બૌધમત.	૧૦૬	,, ૨૬૪, ૨૬૬, ૨૭૦, ૨૭૪, ૩૮૧	
બૃહસ્પતિ.	૨૬૬	અક્ષ.	૨૭, ૧૫૧, ૨૧૦
અક્ષકુંડ.	૭૮	અક્ષચારીનું સૈન્ય.	૪૩
અક્ષદત્તાદિ.	૧૯૪	અક્ષદૃષ્ટિ.	૧૭૮
અક્ષની પ્રાપ્તિ.	૩૪૧	અક્ષભોજન.	૨૭૭
અક્ષરાક્ષસ.	૭૭	અક્ષનાં રૂપ. ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૫,	
અક્ષવાદ.	૧૩, ૧૪૯, ૧૭૦, ૧૯૧,		૧૫૭, ૩૫૦
	૧૭૯, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૯૮, ૨૭૯	અક્ષસંબંધ. ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૬	
અક્ષજ્ઞાન.	૩૫૬		૧૫૬, ૩૬૫
અક્ષા.	૧૫૩, ૧૯૪, ૫, ૩૫૯,	અક્ષાની ઉપાસના.	૧૯૪
અક્ષણોની પૂજા.	૧૯૮	અક્ષણોનું શરણે થવું.	૨૦૫
અક્ષણની વાર્તા.	૨૧૬	અક્ષણી.	૩૦૮, ૩૦૯
અક્ષાત્ર.	૩૬૩		

મ.

લક્ષ્મીનો આશ્રમ.	૨૪૭	લક્ષ્મીની ગતિ.	૧૧૬
લક્ષ્મીદેવ અને પ્રભુ.	૩૮૨	લક્ષ્મીને સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ. ૧૭૫	
લક્ષ્મી. ૪૬, ૧૦૦, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૫૬		લક્ષ્મી એજ સનાતન ધર્મ છે.	
૧૫૭, ૧૬૯, ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૮૦,		લક્ષ્મીદીપ.	૩
૧૮૨, ૩૫૧, ૩૫૯, ૩૭૦, ૩૮૩		,, માર્ગની ઉત્કૃષ્ટતા. ૮૨, ૯૦	
લક્ષ્મીમાર્ગીય અધિકાર. ૧૩૭		લક્ષ્મીમાર્ગીય સંન્યાસ. ૭૭૨	
,, વિષે વાદ. ૮૫		,, વદ્ધિની. ૧૫૦	
,, રહિતની દશા. ૧૫૫		,, માર્ગનું રહસ્ય. ૧૪૧, ૧૮૨	
,, હંસ. ૧૩૧		,, માર્ગનો સંન્યાસ. ૩૭૨	
લગવત્કૃપા. ૧૬૨		લગવત્સેવા. ૧૮૪	
લગવદ્ અનુગ્રહ. ૨૫૪		લગવદ્ ભજનનો અધિકાર. ૨૬૮	
લગવત્ પીઠિકા. ૩૩૦		લગવદ્ ભક્તો. ૩૫૦	
,, બળ. ૩૮૩		લગવાનદાસ સારસ્વત. ૨૩૬	
લગવાનદાસ. ૨૯૨, ૨૯૯, ૩૦૦		લગવાનનું કીર્તન. ૩૫૫	

(૪૧૫)

ભગવાનનું પ્રાકટય.	૩૮૨	,, લૌકિક પ્રભુ નથી.	૩૮૬
,, નો આવેશ.	૩૭૪	,, નો બોધ.	૨૫૪
ભટ્ટાર્ય સાથે વાદ.	૬૬	ભદ્ર નારાયણ.	૧૩૦
ભવાની.	૨૫૯	ભસ્મ--રૂદ્રાક્ષ.	૧૨૨
ભાગવત પુરાણ.	૬૨	ભાગવત.	૧૦૫, ૧૦૬, ૧૨૧
,, ના પાઠમાંન્યૂનાધિકતા.	૧૭૫	,, ના પ્રામાણ્ય વિષે વાદ.	૨૨૩
,, નાં પારાયણો.	૨૪૭	,, નો પાઠ.	૩૧૦
,, એ ભક્તિપોષક ગ્રંથ છે.	૩૨૧	,, સંન્યાસ પદ્ધતિ.	૩૨૪
ભારતેશ મહાદેવ.	૬૦	ભાવ.	૧૭૭
ભાવના.	૪૯	ભાવાદ્વૈત.	૬૪
ભાવનાત્મક.	૧૬૨-૧૭૬	ભાણખેતર (ભાનુક્ષેત્ર)	૨૧૦
ભાંડિરવન.	૩૧૩	ભાષ્ય.	૩૩૨
ભાસ્કરમત.	૧૪૯	ભાષાનો વિચાર.	૧૭૭
ભિક્ષાવૃત્તિ.	૩૧	ભીમરથી.	૨૫૦
ભીમનાથ મહાદેવ.	૨૫૭	ભીમશંકર.	૨૦૬
ભુવનેશ મહાદેવ.	૨૪૧	ભૂતિગ્રામ.	૫૫
ભૃગુતુંગ.	૧૬	ભૃગુકચ્છ.	૨૦૯
ભેદ બુદ્ધિ દબાવવી.	૪૯	ભેદવાદ.	૯૨, ૯૪
ભોગ.	૩૪૭	ભોપાલાચલ.	૧૩૦
આન્તિ.	૧૭૮	આન્તિમૂલક.	૩૫૦

મ.

મંગલપ્રસ્થ.	૨૦, ૨૪૯	મણિકર્ણિકા.	૨૩૮, ૨૭૭
મત્સ્યપુરાણ.	૧૦૫	મત્સ્ય ભગવાન.	૬૩
મથુરા.	૧૩૧, ૧૯૪	મદનમોહનજી.	૨૭૦, ૨૯૩
મહુરા.	૬૩	મધુવન.	૧૮૬, ૩૨૧
મધ્ય શ્રીરંગજી.	૮૦	મધ્વાચાર્ય.	૯૨
મનુષ્યકૃત ગ્રંથો.	૧૫૦	મનોસંન્યાસ.	૧૮૩
મનોનિગ્રહ.	૩૫૧	મંત્રવાક્ય.	૩૪૦

મંદારિમિ.	૨૩૪	મંદાર મધુસૂદન.	૨૪૬
મંજારગુડી.	૫૯૧	મમોત્તમ વ્યાખ્યા.	૩૩૧
મર્યાદા. ૧૪૯, ૧૫૯, ૧૬૧, ૧૬૨, ૩૪૦		મર્યાદા અને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગનો	
	૩૪૫	,, સુકાબલો.	૧૬૨
,, માર્ગ.	૧૬૦-૧૬૨	,, સુક્તિ.	૧૬૩
,, ભક્તિ.	૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૨	,, માર્ગીય ભક્ત.	૧૫૮
,, વિચાર.	૧૫૯	,, ગ્રંથ.	૩૪૦
મલબાર.	૨૫૦	મલયાચલ.	૭૮
મલયાદ્રિ.	૭૯	મહાદીક્ષા.	૧૪૧
મહાનારાયણોપનિષદ.	૩૩૯	મહાપ્રભુજીનું પદ.	
મહાપ્રભુજીનું પ્રાકટ્ય.	૧-૫	મહાયજ્ઞ.	૧૩૬
મહંતની ગતિ.	૧૮૯	મહાવન.	૧૯૪-૨૭૬
મહાલક્ષ્મી.	૨૯૬-૩૦૦	મહીધર દેસાઈ.	૨૦૭
મહેન્દ્ર (સહ્યાદ્રિ)	૨૪૬	મહેશ.	૨૬૫
મહેશ્વર.	૨૯૯	મહોદય પર્વ.	૨૬૨
માગધજૌદ્ધ.	૨૮૮	માણુકચંદ.	૨૫૮
માતાપિતા તીર્થરૂપ.	૨૫૨	માતાપિતાની સેવા	૨૫૩
માનસીંગ રાજા.	૨૮૬, ૨૯૨	માનસીંગંગા.	૧૮૮
માનસીસેવા.	૧૫૭, ૧૭૩, ૨૪૬	માધવ સરસ્વતી.	૨૧૧
માધવ.	૩૨૪	માધવદાસ.	૨૬૪
માધવદાસ પ્રાક્ષણ.	૨૫૫	માધોદુષ્ટ.	૨૫૫
માધવભટ્ટ. ૨૯૩, ૨૯૯, ૩૮૧, ૨૯૭		માધ્યમિક.	૧૫૨
	૨૯૯,	માધવેન્દ્રચતિ. ૨૬૧, ૨૧૪, ૨૨૪	
માયાવાહનું ખંડન. ૧૬૮, ૨૪૨		માયાવાહીને શિક્ષા.	૨૪૪
માયાવાહી પંડિતો.	૨૭૩	માયિકં	૧૪૬-૧૫૨
માર્ગની સ્વતંત્ર રીતે સ્થાપના. ૧૪૦		માર્ગની શ્રેષ્ઠતા.	૧૮૧
માર્કેડેય ઋષિનો આશ્રમ. ૨૨૫		માર્કેડેય પુરાણ.	૩૭૮
માસા.	૮૪	માંસના ભક્ષણનો નિષેધ. ૨૧૪	
માહિષપુર.	૮૭, ૨૫૦	માહેશ્વર.	૮૭, ૮૫

માહિમતી.	૧૨૫	મિથિલા.	૨૭૧
મિશ્રશૈવ.	૯૬	મીમાંસકદિનો પરાજય.	૨૭
મીરાંબાઈની મુલાકાત.	૨૮૯	મુક્તિ.	૩૨૫
મુખરાઈ.	૧૮૭	મુખારવિંદનાં દર્શન.	૨૫૮
મુચ્ચકુન્દ.	૧૩૦, ૧૩૧	મુરધ્વજ.	૨૫૬
,, ની શુદ્ધ.	૧૩૦	મુરલિનો ધ્વનિ.	૩૮૨
મુરારિ.	૨૯૯	મૂર્તિપૂજા.	૧૯૮
મૂલગોમતી.	૨૨૧	મૃગનો બાલક.	૧૨૪, ૨૪૬
મોરળી.	૨૫૬	મોક્ષશાસ્ત્ર.	૨૩૬
મોક્ષની ઇચ્છા.	૩૪૦		

ય.

યજ્ઞન.	૧૭૦	યદુનાથજી.	૨૬૫, ૩૩૫
યમુનાનાં મૂલ.	૨૩૨	યમુનાવતરણ.	૨૭૪
યલ્લમાગારૂ.	૪, ૫	યવન સરદાર.	૨૨૮
યવને ગોઠવેલો યંત્ર.	૨૯૩, ૨૯૫	યશોદા.	૩૫૪
યજ્ઞનારાયણ ભટ્ટ.	૨	યજ્ઞ.	૨૮૪
યજ્ઞની જરૂર.	૧૩૮	,, નો મુકાબલો.	૧૩૬
,, નો સ્વીકાર.	૧૪૦	યાદવ.	૨૬૫
યાદવાદ્રિ.	૮૩	યાયાવરો.	૨૩૪
યોગ.	૨૩૮	યોગ રૂપ.	૩૪૯
યોગી.	૮૦	યોગી અને સિદ્ધિ.	૫૩
યોગિનીપુર.	૮૩	યોગીનું વૃત્તાંત.	૨૧૦
યોમ મુનિ.	૭૩		

ર.

રણુમોચન.	૧૮૮	રથયાત્રાનાં દર્શન.	૩૦૩
રવિનાથ વૈદિક.	૨૨	રહુગણપુર (રોહરી).	૨૩૧
રહુગણ રાજાની કથા.	૨૩૧	રંગનાથ.	૧૮૬
રાધવાચાર્ય.	૬૨	રાજકુળે.	૨૫૫

રાજધર્મ.	૪૮	રાજનગરમાં ફરિયાદ.	૨૮૮
રાજપુત્ર શિકારી.	૧૨૪	રાજવિભૂતિ.	૩૭,૩૮૪
રાજવિષ્ણુસ્વામી.	૪૨	રાજસભકતના પ્રકાર.	૭૦
રાજ્ય વ્યવસ્થા.	૪૮	રાજ (શિવગયામાં)	૨૩૭
રાજના ધર્મ.	૬૯	રાજના ચાર પ્રશ્ન.	૨૪૨
રાણાબ્યાસ.	૨૭૧,૨,૩	રાણીને પ્રેત વળગ્યો.	૨૩૭
રાધાકુંડ.	૧૮૭	રાધાકૃષ્ણના ભકત.	૧૧૮
રામકૃષ્ણ.	૪,૨૬૫,૨૯૮,૨૯૯	રામમુનિ.	૭૩
રામચંદ્ર રાજ.	૧૨૬,૧૨૭	રામદાસ.	૨૪૪,૨૪૫,૨૬૭,૨૮૮,
રામદાસ ચૌહાણ.	૨૬૦	રામદાસજી.	૧૩૪
રામનામનો સાચો રો.	૨૨૪,૨૭૪	રામભકત રામદાસ.	૫૧
રામરાજ.	૭૭	રામદાસ પંડિત.	૨૭૫
રામાનંદ પંડિત.	૨૭૫	રામાનંદનો પુનઃસ્વીકાર.	૨૯૮
રામાનંદ.	૮૩,૨૩૨	રામાનુજનીપુરાણીઆમલી.	૭૨
રામાનુજય પરિભાષા.	૧૪૯	રામેશ્વર.	૬૫,૨૬૫,૨૯૯
રાસસ્થળ.	૧૯૧	રૂદ્રપ્રયાગ.	૨૩૪,૫
રૂરકી.	૨૩૩	રૈષ્ટ્રકા.	૨
રેવતાદ્રિ.	૨૨૧	રેવતીજી.	૧૮૭
રેવાલસર.	૨૩૧		

લ.

લકુટાલૌકી.	૨૦૦,૨૧૫,૨૬૨,૩૦૩	લંબેનારાયણ.	૭૪
લલિતાદેવી.	૭૯	લક્ષ્મણ આંદોલન.	૨૩૩
લક્ષ્મણતીર્થ.	૬૫	લક્ષ્મણ બાલાજી.	૨૧-૫૪
લક્ષ્મણભટ્ટ.	૪-૫-૧૪	લક્ષ્મણ મુનિ.	૭૩
લક્ષ્મીપતિ.	૨૬૫	લાખિયોખાડ.	૨૦૫
લાલસાંગા.	૨૩૪	લોક અને વેદ.	૧૬૬-૭૮
લોકાયતિક.	૧૫૨	લોહગઢ (ગોવા)	૨૫૦
લોહચન.	૧૯૪	લોહાર્ગલ (લાહોર)	૨૭૪

લૌકિક કાર્યો (વ્યવહાર)	૩૪૨,	લૌકિક શુભગાન.	૨૮૩-૩૫૫
	૩૬૨, ૩૬૭	લૌકિક ભોગ.	૩૪૭
લૌકિક મન.	૩૮૬	લૌકિક વૈદિક ધર્મ.	૧૭૬
લૌકિકશાસ્ત્રો.	૩૩૮		

વ.

વટેશ્વર.	૨૦૦	વણુભરો.	૨૮૭
વરદરાજ.	૫૬	વર્ણુશ્રમધર્મ.	૧૭૬-૩૪૫
વલ્લભ.	૭	વલ્લભ દીક્ષિત.	૨
વલ્લભનામાનિ.	૩૩૦	વલ્લભ ગ્રાહણ.	૧૧૭
વલ્લભભટ્ટ.	૩	વલ્લભમીઠાં (ગોપાળદાસ)	૨૫૦-
વસર્ધ હરિસેવી.	૧૮૧		૨૮૦
વસર્ધગામ.	૧૮૮	વાક્યપતિ.	૧૧
વાદ.	૩૫૦	વાદો અને વાલો.	૨૨૫ ૨૨૭
વામ.	૯૮, ૧૫૨	વામતાંત્રિક.	૯૭
વામન.	૨૬૯	વામનદ્વાદશી.	૨૭૬
વાસુદેવ.	૨૩૨, ૨૬૨	વાસુદેવ છકડા.	૨૯૪-૨૯૯
વિજયામાતા.	૨૪૧	વિકૃલનાથજી.	૨૫૧-૨૫૩ ૩૦૦-
વિકૃલેશ (પંઢરપુર)	૨૫૦	વિત્તભસેવા.	૧૧૦-૧૫૧-૧૫૭
વિધિવાક્ય.	૩૪૦		૧૭૩-૩૪૬
વિદ્યાધર.	૨૯૯	વિદ્યાતીર્થનો પરાજય.	૨૭
વિદ્યાનગર	૧૮-૨૨-૨૫-૧૦૮-	વિદ્યાનગરનો વાદ	૨૮-૨૯
	૨૪૯	વિદ્યાનગરનું રાજ્ય.	૨૫
વિદ્યાનગરનું સૈન્ય.	૨૫	વિદ્વન્મંડન.	૩૩૧
વિદ્વાનો વેદ માર્ગનું રક્ષણ		વિધ્યાદ્રિ.	૨૩૭
કરનારા છે.		વિધિરહિત અર્પણ કરેલી વસ્તુ	૨૩૩
વિભૂતિની પૂજાકે ઉપાસના.	૧૭૦	વિરક્ત સૈન્ય.	૨૨૭
વિરાગીભક્તો.	૧૧૭	વિવેક.	૧૧૨-૩૫૯-૩૬૦
વિશિષ્ટાદ્વૈત.	૫૫-૬૨	વિષયની પ્રાપ્તિ.	૧૫૩

વિશ્રામ (વિશ્રાન્તિ) ઘાટ.	૧૩૧-	વિખળુ.	૧૫૩
	૧૮૬-૨૭૦	વિખળુકાંચી	૫૫
વિખળુગંગા	૬૩	વિખળુચિત્	૨૬૫-૨૯૮
વિખળુદેવ	૨૬૪	વિખળુપાદ	૨૪૦
વિખળુપૂના.	૧૦૬-૩૪૦	વિખળુપ્રયાગ.	૨૩૪
વિખળુમુનિ.	૩૦૦	વિખળુસ્વામીનો પરાજય.	૩૯
વિહિતમાર્યાદિક.	૧૬૦	વીરનૃસિંહ.	૨૪
વીરમહેશ્વર.	૬૫	વીરવૈષ્ણવને ઓધ.	૬૫
વીરશૈવ.	૬૫	વીસનગર.	૦૬૨
વૃદ્ધ (વૃદ્ધિ)નગર.	૧૭-૨૦૫-૨૦૬	વૃદ્ધિ ઉત્સવ.	૨૬૫
વૃન્દ્રાવન.	૧૮૧-૧૮૪-૨૩૯-૨૬૯	વૃષભાચલ.	૫૪
વેણુનદી.	૨૨	વેણુભંડારી.	૧૮૧
વેણુ.	૨૦૦	વેણુદાસ.	૨૬૫
વેત્રવતી.	૧૨૬	વેદ અને પુરાણો વચ્ચેનો સંબંધ	૮૯
વેદાચળ.	૫૪	વેલનાટ.	૧
વેશ સંન્યાસ.	૧૮૩	વૈકુંઠક્ષેત્ર.	૭૦
વૈખાનસ તંત્ર.	૩૩૯	વૈતરણી.	૨૪૦
વૈદિક.	૧૬૮-૩૬૨-૩૬૭	વૈદિક અને તાંત્રિક શાકત.	૯૭
વૈદિક પાશુપત.	૮૬	વૈદિકમાર્ગ અને ભકિતક્રમ.	
વૈદિક શૈવ.	૯૫	વૈદિક સંસ્કાર અને ભકિત	૧૬૮
વૈદ્યનાથ.	૫૮	વૈદ્યનાથ તરૂંબંડ.	૨૬૬
વૈભાષિક.	૧૫૨	વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન.	૧૭૯-૧૮૦
વૈરાગ્ય અને સંન્યાસપુરહસ્ય	૧૮૨	વૈષ્ણવ.	૧૧૦
વૈષ્ણવ ધર્મ.	૫૯-૧૨૨	વૈશ્વાનર.	૧૭
વ્યંકટાચલ.	૫૪	વ્યંકટેશ.	૨૪૯-૨૮-૨૧-૫૪
વ્યસન.	૧૧૨-૩૬૪	વ્યારાના ગોપાળદાસ.	૩૩૦
વ્યાસગંગા.	૨૩૩-૨૩૪	વ્યાસજીની આજ્ઞા.	૨૬૨
વ્યોમસ્થંભ.	૧	,, સાથે બ્રહ્મવાદ.	૨૩૫

બ્યાસ તીર્થ.	૨૬	,, તીર્થની વિનંતિ.	૩૧
બ્યાસાશ્રમ.	૨૦૯-૨૬૧-૨૬૨-૨૭૫	બ્રજયાત્રા.	૩૨૧-૧૮૫-૨૬૧-૨૭૧
મૂઠ નામનો બ્રજવાસી.	૨૮૫		૨૯૭-૩૦૦

શ.

શંકર.	૨૦૬	શંકરકર્મા.	૨૦૦
શંકરમંડળ.	૨૩૦	શંકરાચાર્ય.	૫૭-૧૦૭
શંકરાનંદ.	૨૦૦-૨૩૨	શક્તિભોગ.	૧૯૫
શંખોદ્ધાર.	૨૨૪	શંકેપ.	૭૨-૭૩
શંભુ. ૧૯૫-૨૦૦-૨૧૫-૨૧૮-૨૬૫		શંભુલટ.	૨૯૮
શાંકરવાદ.	૧૪૯	શાક્ત.	૯૮-૧૫૨
શાંડિલ્યઋષિ.	૬૬	શાલિવાહન.	૧૮૦
શાહુકારની વાત.	૨૯૬	શિખિનાલિ મહાદેવ.	૫૮
શિવકાંચિ.	૫૫	શિવગંગા.	૬૩
શિવગયા.	૨૩૭	શિવજી.	૧૫૩-૨૨૦
શિવપૂજા.	૪૦	શિવયોગી.	૧૯૫
શિવશર્મા.	૯૫	શિક્ષાશ્લોક.	૨૩૬-૩૩૧
શુદ્ધાદ્વૈત. ૧૩-૬૩-૧૭૦-૧૭૮-		શેષશાર્યી.	૬૧
૧૮૦-૩૧૦		શેષાચાર્ય.	૭૦-૭૧
શૈવાનંદ સરસ્વતિ.	૧૨૭	શોણનદી.	૨૩૯
શોણશ્રૃંગ.	૨૩૫	શ્યામાનંદ.	૨૦૦-૨૬૮ ૨૬૯
શ્રવણલક્ષ્મિ.	૩૬૩	શ્રીનગર.	૨૩૪
શ્રીદામા સખાનું ગામ.	૧૮૮	શ્રીરંગજી	૬૧
શ્રીરંગપટણ.	૮૩	શ્રીશૈલ.	૫૩
શ્રુત ગીતા.	૩૪૮	શ્રુત્યર્થ.	૯૦
શ્રૌતરમાર્ત ધર્મ.	૩૩૫	શ્વેતનાગ.	૮૪

સ.

સગુણમ્.	૧૫૦-૧૫૨	સંગરાહિત્ય.	૧૮૪
સત્સંગની જરૂર.		સદુપાંડે.	૨૫૮-૨૫૯

સદ્રુપ શ્રીકૃષ્ણ.	૩૫૨	સંતદાસ.	૩૦૪
સંતોષથી સેવા કરવાનો બોધ.	૩૮૫	સંન્યાસ નિર્ણય.	૩૨૩-૩૭૦
સંન્યાસથી ઉત્પન્ન થતું		સંન્યાસનો અધિકાર.	૩૨૪
અભિમાન.	૩૭૭	સંન્યાસીના ધર્મ.	૧૮૭-૩૭૧-૩૭૨
સંન્યાસીની ગતિ.	૩૭૬	સનકાદિક મતના વૈષ્ણવ.	૧૧૮
સપ્તભંગી.	૨૦૩	સપ્તર્ષિ.	૯૫
સમગ્ર જગત સત રૂપ.	૩૫૨	સમર્પણ.	૧૪૪-૧૪૬-૧૫૭
સમાધિલાષા.	૬૧	સંપ્રદાયનું દિગ્દર્શન.	૬૪
સંયોગજ દોષ.	૧૩૬	સંસ્કાર.	૩૪૩
સંભવગ્રામ.	૨૩૫	સરસ્વતી.	૪-૧૧-૨૯૯
સરસ્વતી દેવી.	૧૩૯-૧૯૫	સરસ્વતી કુંડ.	૧૮૬
સર્વતંત્ર નિગ્રહ.	૩	સર્વેશ્વર.	૧૬
સલીમ.	૨૯૨	સશાસ્ત્ર પુષ્ટિ વિચાર.	૧૫૯
સહજ દોષ.	૧૩૫	સહજ ધર્મ	૩૪૨
સહ્યપર્વત.	૧૫૫	સાંખ્ય (સેશ્વર)	૩૩૮
સાંખ્ય અને યોગનું રહસ્ય.	૧૮૩	સાત્ત્વિક ભક્તના પ્રકાર.	૭૧
સાત્ત્વિક ભાવના.	૧૭૯	સાત્ત્વિકીયાત્રા.	૨૪૮
સાધન.	૧૧૭-૧૮૦	સાધન અને કૃળ.	૧૬૩-૧૬૫-૧૭૬
સાધ્યમાર્ગ.	૧૬૨	સાંદીપિની.	૧૨૫
સામાન્ય ધર્મ.	૧૩૭	સામીખ્ય.	૧૬૩
સાયુજ્ય.	૧૬૩-૩૪૭	સાફાળ્ય.	૧૬૩
સાલોક્ય.	૧૬૩	સાવિત્રી.	૧૯૪
સાહારાનપોર.	૨૩૩	સિદ્ધપુર.	૧૫૭
સિદ્ધવડ.	૧૨૫	સિદ્ધાચળ.	૨૧૭
સિદ્ધાન્તકોટિ.	૩૩૭	સિદ્ધાન્ત રહસ્ય.	૧૩૪-૧૫૦-૨૦૫
સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી.	૧૪૮-૧૫૦		૨૪૬
	૨૦૫-૨૧૦	સિંધ.	૨૨૭
સિદ્ધિપદ.	૧૬	સિંહનાદ.	૨૯૮

સુતેનારાયણ.	૭૫	સુદર્શન.	૩૩૦.
સુઠામાપુરી.	૨૫૫	સુદેવ અને કુદેવ.	૨૧૯
સુંદરગુણી.	૨૦૧	સુંદરેશ્વર.	૭૬
સુખાળોપનિષદ્.	૩૩૬	સુખોધિની.	૩૨૧-૩૩૩
સુબ્રહ્મણ્ય.	૨૦૯-૮૪	સુભદ્રા.	૪-૧૧-૨૯૯
સુરદાસ.	૨૮૧-૧૮૩	સુસ્ત.	૨૧૦
સુરભિકુ'ંડ.	૧૮૮	સુવેલ.	૨૬
સૂકરશ્વેત્ર.	૨૬૨	સૂર્યપંખા.	૧૨૦
સૂર્ય નારાયણ રાવ.	૨૫	સેવા, ૧૫૦ ૪૬-૪૭-૨૦૭-૧૦૯-	
સેવાફલ. ૧૦૫-૧૭૬-૧૮૫-૩૪૬		૧૫૭-૧૬૯-૧૭૧-૧૭૩-૧૭૭-૧૮૦	
સેવાફળ વિવરણ.	૧૭૫	સેવ્ય સેવકભાવ.	૩૨૦
સોમયજ્ઞ.	૨-૩-૪	સોમેશ્વર.	૨૭૬
સોમેશ્વરભટનો પરાજય.	૨૮	સોમભજનો ઘાટ.	૨૭૮
સૌતાંત્રિક.	૨૫૨	સૌભાગ્યસુરી.	૨૦૧
સ્તંભાદ્રિપુર.	૧૧૭	સ્થાનેશ્વર.	૨૩૨-૧૯૮
સ્ત્રીઓને ઉપદેશ.	૧૧૩	સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની વર્તાણુંક.	૪૭
સ્પર્ધા દોષ.	૧૩૬	સ્મશાનભૂમિ બદલાઈ.	૨૭૦
સ્વધર્મ બળવવાની રીત.	૧૪૬	સ્વતંત્રમ્.	૧૪૯-૧૫૨
સ્વરૂપ (બળ)	૧૫૯-૧૬૦	સ્વરૂપ સેવા.	૩૧૭
સ્વતઃશિક્ષ.	૩૩૮		

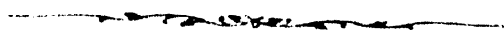
હ.

હંસ.	૩૨૪	હંસાશ્રમ.	૩૨૫
હથોરા.	૧૯૪	હરદ્વાર.	૨૩૩-૨૩૪-૩૦૩
હરિ અને હર.	૨૧૦	હરિની ભક્તિ.	૨૨૧-૩૪૫
હરિની લીલામાં પધારવાની		હરિની પ્રસન્નતા.	૧૬૩
આજ્ઞા. ૩૨૧-૩૨૨		હરિ ભજનની જરૂર.	૪૫
હરિ પ્રત્યેનો પ્રેમ.	૧૬૩	હરિ માહાત્મ્ય.	૪૫
હરિનો ઉત્તર.	૨૦૨	હરિકૃષ્ણ.	૨૯૯

હરિમિશ્ર.	૨૮૪	હરિહર ક્ષેત્ર.	૨૩૯
હિંગલાજ માતા.	૨૨૭	હિમગોપાળ.	૭૮
હિંસા.	૨-૧-૨૨૮	હુમાયુ બાદશાહ.	૩૮૦-૩૮૩-૩૮૪
હૃદયનો માર્ગ.	૧૭૬		

જ્ઞ.

જ્ઞાન.	૧૭૬-૩૪૫-૩૭૦-૩૪૧	જ્ઞાનકાંડ.	૩૫૦
જ્ઞાન દેવના શિષ્યો.	૧૧૮	જ્ઞાનમાર્ગ.	૧૫૪-૩૫૦
જ્ઞાન માર્ગનો સંન્યાસ.	૩૭૧	જ્ઞાનયોગ.	૩૫૧
જ્ઞાનીની ગતિ.	૧૧૫-૧૫૫		

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૨	૬	સભા	સંભા.
૧૫	૬	પ્રકારન.	પ્રકારના.
૧૫	૧૭	લોકાચારમાં.	લોકાચારમાં
૧૬	૨૧	ચંડાલીની.	ચાંડાલીનો.
૧૬	૨૨	મલીન.	મલિન.
૨૦	૧૫-૧૬	ઉપપરથી.	ઉપરથી.
૨૦	૨૨	ત.	તે.
૮	૧૬	૧૬૦૬	૧૬૦૮
૮	૧૯	પ્રાગટ્ય.	પ્રાકટ્ય.
૧૬		વિધ્યાચલ.	સિદ્ધિપદ.
૨૨	૩	બહાર.	બહારો.
૨૨	૧૦	ગીચડી.	ખીચડી.
૨૨	૧૯	છો તે પછી.	છો. તે પછી
૨૪	૨	હતો.	હતા.
૨૬	૧૦	કર્યા.	કર્યો.
૩૦	૨૦	ચતુરગિણી.	ચતુરંગિણી.
૫૬	૫	નિલકંઠાચાર્ય.	નિલકંઠાચાર્ય.
૭૩	૨૫	લક્ષ્મણુનિયે.	લક્ષ્મણુનિયે
૮૦	૬	સિદ્ધયોગ.	સિદ્ધ યોગ
૮૬	૧૫	ત્રિગુણ	ત્રિગુણાત્મક
૯૦		ઉત્કૃષ્ટા.	ઉત્કૃષ્ટતા.
૧૦૧	૧૩	મોકલ્યા છે	મોકલ્યો છે
૧૧૬	૮	સ્વૈધા.	સ્વેધા.
૧૧૬	૯	મત્તયયા.	મત્તયા.
૧૨૯	૧૧	મંત્રલો.	મંત્રેલો.

૧૩૧	૨૩	૧૧ મુ.	૧૧ અ.
૧૩૪	૨૩	મલ.	મલે.
૧૪૦	૧૪	લૌકિક.	લૌકિક.
૧૬૯	૬	મર્યાદાલક્ષિત.	મર્યાદાલક્ષિત.
૧૭૩	૧૨	માહિતા.	માહિતી.
૧૮૧		તેજ.	તજે.
૧૯૨	૧૨	કહ્યું હું કે	કહ્યું કે હું
૨૦૫	૧૮	ને પછી	તે પછી
૨૨૪	૨૮	ડોલવા.	ડોલવા.
૨૩૫	૨	વ્યાસના.	વ્યાસની.
૨૪૪	૨૪	આ રામદાસ.	આ બે રામદાસ.
૨૫૬	૧	તામસી.	તામાસી.
૨૯૪	૮	ચિંતયા.	ચિંતયો.
૩૦૧	૭	વાષિક.	વાષિક.
૩૧૫	૭	સવધાન.	સાવધાન.
૩૨૦	૧૨	સર્વમમ.	સર્વમ્.
"	૧૨	સ્વયમ.	સ્વયમ્.
૩૨૫	૭	ત્ય.	ત્યાં.
૩૩૧	૧	એમ.	એક.
૩૩૩	૫	પહેલાં થોડા વખત ઉપર.	અરસામાં.
"	૧૫	તેની.	
"	૧૫-૧૬	તે બેની વચમાં. તે	અરસામાં.
૩૩૭	૧૮	૨૩ મું.	૨૩ અ.
૩૪૦	૭	પુષ્ટિ, પ્રવાહ, મર્યાદા ગ્રંથ.	પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા.
૩૬૯	૨	અને.	મને.
૩૮૪	૧૪	પસંદ.	પસંદ.

